ALAKZATLEXIKON

A MAGYAR NYELV KÉZIKÖNYVEI XV.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Alakzatlexikon

A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve

Főszerkesztő:
SZATHMÁRI ISTVÁN

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2008

Megjelent az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával

Főszerkesztő:
SZATHMÁRI ISTVÁN

Szerkesztők:
KOZOCSA SÁNDOR GÉZA
V. RAISZ RÓZSA

Lektor:
BENCZE LÓRÁNT
GÁSPÁRI LÁSZLÓ

A szócikkeket írták:
Aczél Petra (A. P.), Boda István Károly (B. I. K.), Bodáné Porkoláb Judit (P. J.), Csetnekiné Bodnár Ildikó (B. I.), Cs. Jónás Erzsébet (Cs. J. E.), Czetter Ibolya (Cz. I.), Domonkosi Ágnes (D. Á.), Előry Vilma (E. V.), Gellénné Körözsi Eszter (G. K. E.), Heltainé Nagy Erzsébet (H. N. E.), Jakusné Harnos Éva (J. H. É.), Jenei Teréz (J. T.), Kocsány Piroska (K. P.), Kornyáné Szoboszlay Ágnes (K. Sz. Á.), Kozocsa Sándor Géza (K. S. G.), Lőrincz Julianna (L. J.), Minya Károly (M. K.), Mózes Huba (M. H.), Mózesné Kabán Annamária (K. A.), Nagy L. János (N. L. J.), Némethné Varga Andrea (N. V. A.), Pethő József (P. J.), V. Raisz Rózsa (V. R. R.), Rozgonyiné Molnár Emma (R. M. E.), Sájter Laura (S. L.), Szathmári István (Sz. I.), Szikszainé Nagy Irma (Sz. N. I.), Tátrai Szilárd (T. Sz.), Tuba Márta (T. M.)

Kiadja a TINTA Könyvkiadó
Felelős kiadó a TINTA Könyvkiadó vezetője
Borítóterv és tipográfia: Temesi Viola
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Olvasószerkesztő: Mandl Orsolya
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika

Előszó

A Stíluskutató csoportról, az alakzat fő problémáiról, a szócikkek felépítéséről

1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport 6-7 évi közös munkával (az OTKA anyagi támogatásával) megszerkesztette az első magyar nyelvű alakzatlexikont. Természetesen külföldi munkák rendelkezésre álltak, és itthon is támaszkodhattunk bizonyos előzményekre, elsősorban a Világirodalmi lexikon alakzatszócikkeire – ezek nagy részét Fónagy Iván írta – és Szabó G. Zoltán–Szörényi László „Kis magyar retorika" című munkájára (Tankönyvkiadó. Bp. 1988.). Célunk az volt, hogy a mának megfelelő tudományos megalapozottságú, ugyanakkor gyakorlati igényeket is kielégítő, rendszeres alakzatlexikont adjunk az olvasó kezébe.

Hogy e sajátos lexikon létrejötte, elméleti háttere, felépítése, a szócikkek szerkezete világos legyen az olvasó számára, röviden ki kell térnünk a következőkre:

a) a Stíluskutató csoport és munkamódszere;
b) miért választottuk az alakzatok vizsgálatát?;
c) az alakzatok leírásának, rendszerezésének alapproblémái;
d) a szócikkek felépítése.

2. A Stíluskutató csoportról. – A csoport 1970-ben kezdte meg munkáját: az ELTE akkori két magyar nyelvészeti tanszékének a stilisztikával foglalkozó tanárai voltak az alapítók. Az első tanácskozáson – amelyen az akkori terveinket, elképzeléseinket ismertettem – olyan egyéniségek is részt vettek, mint Balázs János, Kovalovszky Miklós és Martinkó András, ők, különösen Balázs János, készséggel támogatták munkánkat a későbbiek során is. Az első évtizedben inkább csak közös gondjainkról, a stilisztika egyetemi oktatásának az elméleti és módszertani kérdéseiről tanácskoztunk. A hetvenes évek végétől fokozatosan bővült a csoport más fővárosi intézmények és a vidéki, valamint határon túli egyetemek, főiskolák (Pécset kivéve) stilisztikaoktatóival és -kutatóival. Tagjaink száma 2007-ben már meghaladta a harmincat. A nyolcvanas évek végéig a 19–20. század fordulójának a nyelvével és stílusával foglalkoztunk. Ennek eredménye az akkori Tankönyvkiadó gondozásában 1989-ben megjelent könyvünk: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről (szerk.: Fábián Pál és Szathmári István. Bp.). 1992-től kutatásunk tárgya a két világháború közötti stílusirányzatok vizsgálata volt. A hangsúlyt azonban először a stíluselméletre tettük. Egyfelől mert a stilisztika az utóbbi fél évszázadban válságba jutott. Igaz, önálló tudományággá válni addig nem tudott, mivel nem a saját problematikájából nőtt ki (hanem főként a retorikából); mivel elkülönülésétől (a 19. század első felétől) mindig a nyelvészettől, ritkábban az irodalomtudománytól kapta az indíttatásokat; mivel felvállalta a szépirodalmi stílus vizsgálatát; mivel – immár a magyarországi stilisztika felé fordulva – nálunk igazán kiemelkedő tudós művelője az egy Zolnai Béla kivételével nem volt, iskolát azonban ő sem teremtett; végül mivel hátrányosan érintette stilisztikánkat az is, hogy 1950-től mintegy három évtizeden át az

akkori nyugati, modernnek számító nyelvészeti és irodalmi irányzatok (a strukturalizmus stb.) politikai okokból itt nem válhattak ismertté. Mindamellett – elsősorban az úgynevezett funkcionális stilisztika – nem jelentéktelen eredményt ért el ekkoriban is. A stilisztikai vizsgálódások azonban főként a nyolcvanas évek elejétől részben átcsúsztak a szövegtan, a pragmatika, a poétika stb. területére. Kívánatossá vált tehát a stilisztika elméleti hátterének korszerűvé és egyben megalapozottabbá tétele. A stíluselméleti kérdésekkel való foglalkozásunknak másik oka a nyelv- és irodalomtudománynak a szinte forradalmi átalakulásában keresendő. Kiszélesedett ugyanis a nyelvtudomány (modern szemantika, szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika, kognitív nyelvészet stb.), és szintén fellendült a modern irodalomelmélet, poétika, retorika stb.

Ilyen indíttatásra született a „Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)" című kötetünk (szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996.). Másik vállalkozásunk eredménye a következő futamidőben a „Stilisztika és gyakorlat" című kötet (szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1998.), amely mintegy működés közben igyekszik bemutatni a különböző stíluselemzési, megközelítési módokat.

A stilisztika az ezredforduló felé haladva felzárkózott az önálló tudományágak sorába. Szabó Zoltán ezt állapította meg utóbb említett kötetünkről szóló recenziójában is: „… az ismertetett kötet mindenképpen megfelel a korszerűség mai igényeinek. És ugyanakkor az egész szakma több évtizedes stagnálása után a kitörést, a feltörést, a pozitív irányú fejlődést reprezentálja." (Magyar Nyelvőr. 123. 1999: 135.) Ezzel elérkeztünk az alakzatkutatáshoz.

3. Miért választottuk központi témául a továbbiakban az alakzatot?

Az alakzat – mint ismeretes – a klasszikus retorika alapfogalma. Az alakzatok – ahogy Fónagy Iván utal rá (Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp. 1990. 18) – „Nem csak a lírai költemény, az elbeszélés és a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez intézett kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek." És akkor még nem szóltunk a mindennapi – elsősorban a beszélt – nyelvben betöltött szerepéről. Vagyis az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt. Megjegyzem, napjainkban a költészetbeli szerepük is megnőtt. Így érthető az is, hogy Arisztotelésztől napjainkig hol a retorika, hol a nyelvtudomány, hol az irodalomtudomány keretében így vagy úgy, mindig foglalkoztak az alakzatokkal, de – különösen korábban – inkább a szűk gyakorlat felől, illetve később is a jelzett tudományok szemléletétől, elméleti hátterétől, módszerétől függően (lásd pl. a ličge-i, sajátos felépítésű retorikát, amely éppen az alakzatokon alapul). Ezért ma is vitatott az alakzatok meghatározása, rendszerezése, bizonytalan a számuk stb. (lásd a Világirodalmi lexikon „alakzat, hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat" címszavát). És bár az újabb retorikák – mindenekelőtt H. Lausberg sokat forgatott „Handbuch der literarischen Rhetorik" című munkája (München. 1960.) – és az újabb vizsgálódások (pl. nálunk Adamik Tamás nemrégiben megjelent könyve az antik stíluselméletről: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca. Bp. 1998.) előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek stb. a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában, nem szólva a különböző korokban egyes költőknél, íróknál való megjelenésükről. Ebben természetesen segít a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult irodalomelmélet.

4. Az alakzatok leírásának, rendszerezésének alapproblémái.

A) Mindenekelőtt meg kell határoznunk, mit tekintünk alakzatnak, továbbá hogy ezek milyen összefüggések alapján alkotnak részrendszereket, illetve rendszert, és hogy egyáltalán hogyan tárgyaltatnak lexikonunkban.

Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma (szóalak, fordulat, kifejezésmód), amelynek a felhasználása hatásosabbá teszi a stílust, illetve a közlést. Ilyenformán egyszerre szerkezet (forma) és művelet (funkcionálás). Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma eredetét tekintve olyan átalakító eljárás eredménye, amelynek során a beszélő kommunikációs célból eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi formáktól, és ez az új struktúra beépül a beszélő tudatába, majd retorikai jelenségként kategorizálódik.

Az alakzatok értelmezését illetően fontosak a következők.

a) A nyitottság: a nagyon változatos és változó kommunikáció eredményeként új és új alakzatok jöhetnek létre.

b) A kognitív szemléletnek megfelelően az adott nyelvi forma egyszerre működés is.

c) Ne – vagy inkább ne csupán – díszítő elemeknek tekintsük az alakzatokat, mint ahogy a régi retorika tette. Az alakzatok ugyanis a teljes megértést, a teljes közlést szolgálják: számolhatunk a díszítőn kívül az érvelő, a legkülönbözőbb érzelmeket keltő, megjelenítő erőt képviselő, a pontosságot fokozó stb. funkciójukkal.

d) Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az alakzatok mint a hatáskeltés eszközei fontos stílusjelenségek is.

B) Az alakzatok mibenlétével és főleg a rendszerezésével kapcsolatban vannak vitatott kérdések.

a) Első az alakzatok „eltérés" volta, illetve hibából való származtatása.

Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölik meg. És ez a devianciaelmélet éled újjá a 20. század második felében (kiemelve F. Heinrich Plett és Fónagy Iván nevét). Figyelembe kell azonban vennünk például Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Aztán Fónagy is így ír: „A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy solecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségből nyelvi erénnyé." (Világirodalmi lexikon. l. köt. 1970: 147.) És Vígh Árpád szintén így nyilatkozik: „…egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá." (Retorika és történelem. Gondolat Kiadó. Bp. 1981: 488.)

Ezért döntöttünk úgy, hogy a hibából való származtatás jelzését általában kerüljük. Az „eltérés"-re azonban hivatkozhatunk (pl. a hangtani jellegű, illetve a szórenddel kapcsolatos alakzatok esetében), de akkor arra is utalunk, hogy mitől és mennyiben tér el.

b) A következő kérdés: a trópusok hozzátartoznak-e az alakzatokhoz, más szóval: tárgyaltassanak-e az alakzatlexikonban?

Induljunk ki Bencze Lóránt megállapításából. Eszerint „… a figurák (szkémata) és a trópusok (tropoi) egymástól eltérő szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek, valamint különféle nyelvi (hang, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg) szintű műveletek eredményeként megalkotott jelenségek kategóriái. […] Ezért maga az alakzatok és szóképek közti különbségtétel elméleti síkon nem tisztázódott soha megnyugtató módon." (A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás [Trópusok és figurák]. In: Szathmári István [szerk.]: Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234.) Nem vitatható azonban, hogy a szóképek elsősorban kognitív műveleteket feltételeznek, az alakzatok pedig nyelvi-szintaktikai műveleteket (lásd Bencze i. m. 241–242). Viszont mindkét csoport funkciója azonos: a kontextustól függő hatáskeltés. Ez

magyarázza, hogy az egyes retorikák – Quintilianustól máig – a köztük levő különbségeket is taglalják, elemzik (vö. Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Az alakzatok világa 16. füzet. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006: 13–14, 40–41), de általában együtt tárgyalják őket sokáig mint az „elocutio", benne az „ornatus" eszközeit. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a 20. század második felében megszületető szemiotikai és strukturális rendszerű taxonómiák fel is függesztik a trópus és figura elkülönítését, rendszereik más szempontokat követnek (lásd pl. Lausberg idézett munkáját).

Ezek alapján mi sem mondtunk le a trópusok felvételéről. Mindazonáltal nyilván nem stilisztikai szempontból tárgyaljuk őket, az alakzatokkal való összefüggésük problematikájával meg külön szócikkben foglalkozunk (lásd „trópus").

c) De talán a legvitatottabb, a legproblematikusabb az alakzatok nyelvi-grammatikai hovatartozásának a megállapítása, azaz a nyelvi síkok szerinti rendszerezése, közelebbről hogy egyáltalán beszélhetünk-e és milyen esetekben hang-, szó-, mondat-, jelentés- és gondolatalakzatról.

Történetileg három lényegesnek mondható állásfoglalást különíthetünk el. Az ókorban kialakítják a szó- és gondolatalakzat kategóriáját. Cornificius meg is határozza őket, és felsorol 35 szó- és 19 gondolatalakzatot. Cicero a köztük lévő különbséget is megfogalmazza (röviden: „ha a szavakat megváltoztatod, a szóalakzat megszűnik; a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogyan is változtatod meg benne a szavakat"). És utal arra, hogy melyik stílusnemhez milyen alakzat és szókép illik. (Lásd részletesebben: Adamik i. m. 43–55.)

A 20. században két jellegzetes állásfoglalás különült el a jelzett területen. Ezek közül a ličge-i csoport négy nyelvi szinten képzeli el a metabolának nevezett alakzatokat: a szó formáját módosítják az úgynevezett metaplazmusok, a szó jelentését a metaszemémák, a mondat formáját a metataxisok és a mondat logikai jelentését a metalogizmusok. Az úgynevezett neoretorika alapján létrejött rendszerezést többen bírálták, joggal (pl. Bencze i. m. 194–195; Vajda András: Költészet és retorika. Universitas Kiadó. Bp. 1998: 415 kk.), követte viszont Vígh Árpád retorikai kislexikonában (i. m. 487–514).

A 20. század második felében a ma felé haladva a jelzett tekintetben több jelentős próbálkozás született, elsősorban külföldön. Jean-Jacques Robrieux „Rhétorique et argumentation" című munkájában (Paris, 2000[2].) jobbára megtartja a klasszikus retorika felosztását. Heinrich Plett „Systematische Rhetorik" című művében (Wilhelm Fink Verlag. München. 2000.) a nyelvi síkok számát megemeli: a fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai síkok mellé odaveszi a grafémiai, a textológiai és az intertextuális síkot. Tehát gondolatalakzat az ő rendszerében nincs.

A magyar nyelvű munkák közül Szabó G. Zoltán–Szörényi László „Kis magyar retoriká"-ja a következő rendben tárgyalja az alakzatokat: a fonológia, a szintaktika, a szemantika, a pragmatika és a négy változáskategória alakzatai. Vagyis a gondolatalakzatok a pragmatika alakzatai közé sorolódtak. Fónagy Iván a Világirodalmi lexikonban hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különböztet meg (1. köt. 1970: 146–147). Adamik Tamás azonban felhívja a figyelmet egy tévedésére (Adamik Tamás: Az alakzatok és szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra szerk.: A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 64–65): a „gondolatalakzat" címszó tárgyalása közben ugyanis Fónagy arra utal, hogy a gondolatalakzatok elemzésére csak az utóbbi időben került sor, és hogy ezek fogalma az ókori szerzőknél csupán sejtésszerűen merül fel olykor. Holott a gondolatalakzat ott szerepel – mint utaltunk rá – már Cornificiusnál.

Összefoglalva mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az alakzatok rendszerezésében sok minden – az alapvetés mindenképpen – megmaradt az ókorból. Mindamellett az antik retorika inkább meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon foglalkozott az alakzatokkal. A modern retorika viszont igyekszik a használat felől közeledni hozzájuk, továbbá keletkezésükben, működésükben próbálja megragadni őket. Az elmondottaknak megfelelően az alakzatok nyelvi síkok szerinti besorolását illetően abban maradtunk, hogy ha szükségesnek látjuk, besoroljuk az illető alakzatot, csak arra kell ügyelnünk, hogy a besorolás ne címkéző, taxonomikus legyen, hanem szemantikai, pragmatikai szempontú, utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, a kiterjedésére, a határaira stb.

d) Problematikus továbbá a négy úgynevezett változáskategória alkalmazása, már csak azért is, mert nem minden alakzat sorolható be közéjük. Az szintén bonyolítja a felhasználásukat, hogy a változáskategóriák és a nyelvi síkok kombinálódnak. Nem beszélve arról, hogy gyakran az alakzat kontextusbeli helyzete dönti el a besorolást megszabó grammatikai, szövegtani és kommunikációs stb. viszonyokat.

A négy változáskategória – mint ismeretes – a nyelvi hibák keletkezésének négyféle műveletével függ össze. Ez a felosztás a kutatások szerint már Platónnál létezett, de mintha Quintilianusnál vált volna megalapozottabbá. Nála alakul ki a – mondhatnánk – négyes modell, a „quadripartita ratio”, tehát adiectio (hozzáadás), detractio (elvétel), immutatio (felcserélés) és transmutatio (sorrendváltoztatás, átalakítás). A 20. század második felében újjáéledő retorika központi fogalma, rendező elve az „eltérés” (francia: écart) lesz, és tovább él a négy változáskategória is. Ezt vették át kisebb mértékben módosítva, finomítva, bizonyos hangsúlyeltolódásokkal az újabb retorikák szinte napjainkig.

A változáskategóriák tekintetében elfogadtuk Kocsány Piroskának és Szikszainé Nagy Irmának a közös munkát bevezető, igen fontos tanulmányban leírt javaslatát: „… használjuk fel az »eltérés« fogalmát és a változáskategóriák kínálta rendező elveket.” (I. m. 48–49.) Annál is inkább – s ezt már én teszem hozzá –, mert a változáskategóriák alkalmazása, vagyis az eltérés mikéntjének a feltárása belevilágíthat az illető alakzat létrejöttébe, kialakulásába, amire egyébként is ki kell térnünk, beleértve funkcióinak a feltárását is. Talán mondanom sem kell, hogy az erőltetettséget, a kérdéses kategória mindenáron való megjelölését mindamellett kerültük.

5. A szócikkek felépítése.

A szócikkek élén a címszó áll. Ezek kiválasztásában – felhasználva az idevágó magyar, valamint a legújabb angol, francia, német stb. munkákat – viszonylagos teljességre törekedtünk. Természetesen a nagyon ritkán előforduló alakzatokat nem vettük fel. Ilyenformán csaknem 150 alakzatot tárgyalunk, és még több mint 100 utaló címszóval jelezzük, hogy a jelzett alakzatról mely tárgyalt alakzat keretében olvashatnak nem részletes, de érdemleges tájékoztatást (pl. „antifrázis ->irónia” azt jelenti, hogy az „antifrázis”-ról lényegi mondanivaló szerepel az „irónia” tárgyalásában). Itt jegyzem meg, hogy utaló címszóval élünk akkor is, ha valamely alakzat két vagy több néven szerepel. Ilyenkor a második, harmadik névnél utalunk az elsőre, amely alatt az alakzat tárgyaltatik (pl. az „anafora vagy előismétlés” esetében az „előismétlés”-t is felvéve a maga helyén a lemmák sorába, utalunk a tárgyalás helyére: „előismétlés ->anafora”).

Hosszas töprengés után úgy döntöttünk, hogy követve Fónagy Iván Világirodalmi lexikon-beli eljárását, a franciák és mások példáját, az alakzatokat a gyakrabban használt magyar nevükön (ha ilyen egyáltalán van) vagy magyarosra átírt latin eredetű elnevezésükön tárgyaljuk (pl. „felsorolás”, „hasonlat” és „préteríció”, „szimploké”).

Az alakzatok idegen neveit a címszó után szögletes zárójelben közöljük, ilyen sorrendben: görög, latin, német, francia, angol és orosz. Ha valamelyik hiányzik, azt is jelezzük.

Egy dologban tértünk el a szokásos eljárástól: az úgynevezett igazi, szorosabb értelemben vett alakzatokon kívül a megfelelő helyen tárgyaljuk szócikk formájában az alakzatok elméleti hátterét megvilágító címszavakat (pl. „alakzat", „adjekció", „mondatalakzat", valamint „alakzat és grammatika", „alakzat és szemantika", „alakzat és norma" stb.), továbbá – mint említettem – a trópusokat (pl. „metafora", „szimbólum" stb.), aztán bizonyos olyan, inkább logikai, szemantikai, retorikai és egyszerre stilisztikai jelenségeket, amelyek különböző mértékben kapcsolódnak az alakzatokhoz (pl. „definíció", „eufónia", „neologizmus", „szillogizmus" stb.), végül egyes, hasonlóan az alakzatokhoz is kötődő verstani jelenségeket (pl. „alliteráció", „kólon", „rím" stb.). Mindez lexikonunk didaktikai jellegű és célú voltát erősíti, s szándékaink szerint így válik felhasználóbaráttá.

A szócikkekben az elnevezéseket lezáró szögletes zárójel utáni kettőspontot követi az alakzat rövid, lényegre törő meghatározása. Ezt azért iktattuk be, hogy az olvasó azonnal érzékelhesse, miről lesz szó. Ezután kitérünk az alakzat elnevezésének, elnevezéseinek a kialakulására. Részletes etimológiai fejtegetésekről nem lehet szó, csupán a jelenség mai megértését kívántuk elősegíteni.

Tárgyaljuk azután röviden az alakzat történetét: időrendben kik, milyen értelemben foglalkoztak vele, eljutva mai értelmezéséig.

Fontos szerepet szántunk az úgynevezett prototipikus példának, amely lehetőség szerint magán hordozza az illető alakzat valamennyi fontos tulajdonságát. Az idézett – szinte mintának szánt – példára támaszkodva, miután az esetleges szükséges értelmezést hozzáfűztük, következik az alakzatnak most már részletesebb meghatározása.

A szócikknek talán a legfontosabb része az alakzat leírása, jellemzése szintén példák segítségével. Mindez jelenti az alakzatnak mint szerkezetnek, illetve mint működő nyelvi-stilisztikai eszköznek a bemutatását, elsősorban a grammatikai, szemantikai, pragmatikai jegyek felsorakoztatásával. Jelenti továbbá az alakzat lehetőség szerinti besorolását a változáskategóriák, illetve a hang-, szó- stb. alakzatok közé, valamint az esetleges alfajok elkülönítését és a tárgyalt alakzat kapcsolódását vagy éppen társulását más alakzatokhoz.

Mivel nem a hagyományos taxonomikus felfogást kívántuk követni, különösen nagy hangsúlyt helyeztünk az egyes alakzatok funkcióinak a bemutatására.

Korszerű példaanyaggal igyekeztünk élni: a legszélesebb körből válogattunk, a szépirodalomtól a publicisztikán át a mindennapi nyelvig, egészen a szlengig, közben ügyelve a felhasználás arányaira is, és arra, hogy idézésre mindig a kritikai vagy a legmegbízhatóbb kiadást vegyük alapul. Itt jegyzem meg, hogy az idézeteket mindig olyan írásjellel (esetleg írásjel nélkül) zárjuk, amilyennel az eredeti végződik. Továbbá egy-egy idézetben nyilván több alakzat szerepelhet, de az adott esetben csak azt emeljük ki dőlt szedéssel, amely a kérdéses szócikkben tárgyaltatik.

A szócikkek érdemi részét a szakirodalmi bibliográfia (nálunk: Irodalom címen) zárja. Felsoroljuk a meghatározó, illetve legfontosabb klasszikus és modern összefoglaló, magyar és idegen nyelvű műveket (pl. Arisztotelész, Quintilianus, illetve H. Lausberg, G. Ueding stb., valamint Szabó G.–Szörényi munkája, továbbá a Világirodalmi lexikon idevágó szócikkei). Megemlítjük továbbá az olyan magyar és idegen nyelvű könyveket, tanulmányokat, amelyek különösen segítik az egyes alakzatok megismerését. A felsorolt munkák szerzőik nevének ábécérendjében, azon belül időrendben követik egymást, megemlítve a kiadót, a kiadás helyét, valamint időpontját és a megfelelő lapszámokat.

A szócikkek végén – ha szükséges – „Vö.:” jelzés után olyan címszavakat sorolunk fel, amelyekkel a tárgyalt alakzat rokonságban vagy más kapcsolatban van.

6. Az alkalmazott nyomdatechnikai eszközökről és a szerzők stílusáról.

Ami a nyomdatechnikai eszközöket illeti, arra törekedtünk, hogy a szócikkek ne legyenek tanulmány jellegűek: nem éltünk ugyanis a decimális és egyéb számozással, megjelöléssel, sem a kiemeléssel, továbbá nemigen található szócikkeinkben hivatkozás (legfeljebb szó szerinti idézés esetén).

A trópusok bemutatása, az elméleti hátteret megvilágító, valamint a logikai, szemantikai vagy stilisztikai típusú cikkek azonban inkább tanulmány jellegűek. Tehát van bennük tagolás, kiemelés, hivatkozás, és az egyes kérdések kifejtése is természetesen részletezőbb.

Az alakzatok bemutatásában a közlő, leíró jellegű stílusárnyalatot követtük, de természetesen a szerzők egyéni fogalmazásmódja valamelyest szinte minden szócikkben kiütközik, mint általában a többszerzős munkákban.

7. Szólni kell még a Stíluskutató csoportnak az alakzatlexikon elkészítése közben alkalmazott munkamódszeréről és az alakzatokkal kapcsolatos eredményeiről.

Minden hónapban (kivéve júliust és augusztust) tanácskoztunk. Az elvi-elméleti kérdéseket és az összes szócikket megvitattuk, úgy, hogy a kéziratot előre kiküldtük, majd először két vitaindító mondta el részletes véleményét, és ezt követték a hozzászólások, javaslatok. A szerzők aztán ezeket figyelembe véve véglegesítették szócikküket.

Közben kétszer tartottunk konferenciát, az előadásokat kötetben is megjelentettük a Tinta Könyvkiadó Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozatának 18. és 55. számaként. A retorikai-stilisztikai alakzatok világa című konferencián, illetve kötetben (szerk.: Szathmári István. Bp. 2003.) a szerzők elméleti kutatásaikról, továbbá arról adtak számot, hogy kiknek a műveiben és hogyan jelentkeznek egyes alakzatok. A stilisztikai alakzatok rendszerezése című konferencián, illetve kötetben pedig (szerk.: Szathmári István. Bp. 2006.) – mint a cím is jelzi – az előadók elsősorban az alakzatok rendszerezésének nehéz kérdéseit, valamint egyes alakzatok jellemzőit járták körül. Ezenkívül Az alakzatok világa című sorozatban folyamatosan megjelentettünk 20 úgynevezett tematikus füzetet, hogy elsősorban tanáraink már közben is felhasználhassák kutatási eredményeinket.

Talán a legnagyobb eredmény mégis az, hogy a csoport igazi közösségé alakult: az egymással törődés legfontosabb jellemzőnkké vált. Egyébként többen PhD-fokozatot szereztek, de hitem szerint a csoport hozzájárult – ha közvetetten is – az akadémiai doktori fokozatok elnyeréséhez is.

8. Köszönet illeti a csoport minden tagját, kitartó munkájukért, a csoport iránti hűségükért. Külön megköszönöm Bencze Lóránt és Gáspári László lektori és a lexikon létrejöttét sokoldalúan segítő tevékenységét. Fontos munkát végeztek az idegen nyelvű megnevezések összeállítói is: Bencze Lóránt (görög), Domonkosi Ágnes (latin), Kocsány Piroska (német), Aczél Petra (angol), Nagy L. János (francia) és Cs. Jónás Erzsébet (orosz). Hasonlóképpen az egyes részlegek „előlektorai”: Boda Istvánné, Domonkosi Ágnes, Gellén Jánosné, Heltainé Nagy Erzsébet, Jenei Teréz, Kabán Annamária, Minya Károly, Pethő József, Rozgonyiné Molnár Emma, Sájter Laura, Szikszainé Nagy Irma és Tátrai Szilárd. Aztán nem feledkezhetünk meg a szerkesztőkről, V. Raisz Rózsáról és Kozocsa Sándor Gézáról: sokat tettek azért, hogy lexikonunk megfelelő formában lásson napvilágot. Végül bár Tolcsvai Nagy Gábor más elfoglaltsága miatt a szócikkírásban nem

tudott részt venni, konferenciai előadásaival, hozzászólásaival nagyban hozzájárult főleg az elméleti keretek tisztázásához.

Köszönet a Tinta Könyvkiadó igazgatójának és a nyomdai szerkesztőjének, az ő munkájuk is segítette a lexikon megfelelő megjelenését.

Utoljára, de nem utolsósorban hálásak vagyunk az OTKA-nak, a nem lebecsülendő anyagi támogatásért.

9. Lexikonunkat mint első enemű munkát elsősorban tanárainknak, egyetemi, főiskolai és középiskolás diákjainknak ajánljuk, ezenkívül haszonnal forgathatja mindenki, aki anyanyelvét és az irodalmat szereti.

Szathmári István

A, Á

Abúzió vagy **katakrézis** [g. κατάχρησις; l. abusio, catachresis; n. Abusio, Katachrese; f. catachrčse; a. catachresis; o. абузия]: képzavar. A szó vagy a kifejezés jelentését a megszokott dolog helyett másra vonatkoztatjuk, vagy két szókapcsolatot vegyítünk.

(1) Ily készülettel Istók a *direktor*
Szent ajtaján kopogtat és belép.
(Arany János: Bolond Istók)

(2) Kálmán érzé az arcára hulló fürtök villanyos érintését, s *vállával hallotta* a hölgy szívének dobogását.
(Jókai Mór: És mégis mozog a föld)

Az (1) példában a *szent* szokatlan jelzője az *ajtó*nak, mégis értelmezhető célzás a direktor magas pozíciójára. A (2) idézetben meghökkentő a társítás a *vállával érezte* vagy a *fülével hallotta* kifejezések helyett, amelyekre az olvasó a nyelvi ismeretei és a tapasztalatai alapján számítana.

Az alakzat elnevezése a latin *abutor* 'felhasznál, visszaél' jelentésű igéből származik. Az *abusio* már a klasszikus latinban is képzavart, helytelen szóhasználatot jelölt. Az abúziót Cornificius a szóalakzatok között tárgyalja, de külön csoportban, többek között a ->metaforával és az ->allegóriával együtt. Meghatározásából kiderül, hogy szóképeknek tekinti őket. Cicero a középső stílusnemben a stílusékítmények között említi. Quintilianus csak azt nevezi abúziónak, ha a névvel nem rendelkező dolgoknak olyan nevet adunk, amely levezethető egy hasonló tulajdonságokkal rendelkező vagy hasonló funkciójú dolog nevéből. Quintilianus tehát felfedezte, hogy a többjelentésű szavak jelentései összefüggenek egymással, ám míg a metaforát határozottan elkülönítette az abúziótól, a metonímiát nem.

Beda Venerabilis szintén különbséget tesz a metafora és az abúzió között. Az utóbbit helytelen szóhasználatnak tekinti. Véleménye szerint a metafora gazdagítja a dolgok megnevezését, míg az abúzió esetében a szót vagy kifejezést olyannak a megnevezésére használjuk, amire nincs megfelelő szó. Rotterdami Erasmus is úgy véli, hogy a katakrézis egy hiányzó kifejezés pótlása meglévővel vagy metaforával. A 16. századtól mégis elterjedt az a nézet, amely a túlzó, szélsőségesen különleges metaforát is katakrézisnek tekinti. Például:

(3) Távolléted egy *örökkévalóság*, jelenléted *egy rövid perc* nekem.
(Jókai Mór: Erdély aranykora)

A fentiekből látható, hogy a retorikai művekben a metaforikus elnevezés és az abúzió megkülönböztetése zavart okoz. A metaforákban felismerhető jelentéseltolódás abban tér el a katakrézistől, hogy pragmatikai szempontok, vagyis a befogadó valóságismerete, háttértudása alapján – némi szellemi erőfeszítés után – értelmezhető. Az abúzió létrejöttekor azonban, bár szemiotikai értelemben a jelek viszonya, azaz a formális elrendeződése szintaktikai nézőpontból felismerhető, jelentéstani szemszögből az alkotórészek viszonyában törést érzékel a befogadó. Más szóval a nyelvi jelek között konnexitás van (a nyelvtani szerkezet felismerhető), de a kohézió megteremtése a befogadónak túl nagy erőfeszítésébe kerül (a szerkezet alkotóelemeinek jelentését nehéz összekapcsolni). Ennek oka, hogy a nyelvi kifejezésben megfogalmazott, a valóságra vonatkozó állítás nem áll összhangban a befogadó ismereteivel: pragmatikai szempontból nem koherens. Az abúziót előidéző alkotórészek konvencionális jelentése és a nyelvi közösségben elfogadott jelentésmezője távol esik a konkrét közlési helyzetben létrehozandó aktuális jelentéstől. A jelentésmezők érintkezésének hiánya eredményezi a zavart a befogadóban, amikor törekszik a kohézió létrehozására. Például az (1) idézetben a *szent* és az *ajtó* jelentésmezői nem érintkeznek, vagyis megbontják a szöveg fogalmi egységét. Meg kell jegyezni, hogy az abúziót a ->hiperbolától szintén az alkotóelemek jelentésbeli érintkezésének hiánya különbözteti meg. A hiperbola túloz ugyan, de a konvencionálissal azonos jelentéstartományon belül.

Kérdés azonban, mitől függ, hogy melyik nyelvi kifejezést érzi a befogadó abúziónak, hiszen a nyelvi közösség tagjainak világismerete társadalmi, pszichológiai és kulturális okok miatt eltérő lehet. Mivel azonban a közösség ismeretei összefoglalásának és átörökítésének a nyelvi rendszer az egyik eszköze, a szótározható jelentések támpontot nyújtanak.

Michel Foucault álláspontja szerint a retorikai alakzatok, főként a szóképek mind levezethetőek téves használatból, tehát mind tekinthetők abúziónak. A téves nyelvhasználat elterjedhet és elfogadottá válhat a nyelvi közösségben, például köznyelvi metaforaként: *a kulcs tolla*.

Az abúzió gyakran a humor eszköze mind az irodalomban, mind a köznapi nyelvben. Az utóbbiban előfordul szólások, közmondások vegyítése, például: *Addig jár a korsó a kútra, míg maga esik bele*. Az ilyen mondások közhellyé válhatnak (->locus communis). Az abúzió a romantikus stílusban is előfordul a dagályosság velejárójaként. Fellelhető a sajtóban is:

(4) Ennek a barátságnak az emlékére a harmincas években egy magánház falán *bronztáblát emeltek*.
(Kő András, Magyar Nemzet 2007. július 18. 5)

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 223–224. – Bencze Lóránt: A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 185–191; 147–167; 191–224. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 106–107. – Gáspári László: Retorika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1998: 85–102. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1968: 21. – Petőfi S. János: katakrézis. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: VIII.2.5.; VIII.VI.34.; IX.I.5. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 88–89; 309–314. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 159. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 25, 96. – Szende Tamás: A jelentés alapvonalai. Corvinus Kiadó. 1996: 54–57.

Vö.: hiperbola, metafora J. H. É.

Addubitáció -> **Dubitáció**

Adjekció [g. πλεονασμός; l. adiectio; n. Adiectio, Hinzufügung; f. –; a. adiectio; o. прибавление]: a négy retorikai alapművelet, változáskategória egyike: hozzáadás, bővítés, hozzátoldás. Az alapműveletek nem választhatók el mereven egymástól. Bizonyos adjekciós alakzatok egyben transzmutációs alakzatok is lehetnek (->interpozíció, ->hiperbaton, ->epanodosz).

A latin 'hozzátevés, szaporítás, hozzáadás' szó az *ad-* '-hoz, -hez, -höz'; *iaciō, iēci, iactus* 'dob, hajít, vet, taszít, odavet' elemekből áll.

Az alakzatok négy művelet alapján való rendszerezését a sztoikusok alakították ki, ezek egyike az adjekció, hozzáadással alkotott alakzat. A ličge-i retorika is átvette a négy alapművelet megkülönböztetését, így a hozzáadás alakzatait is tárgyalja.

Az adjekció az egyik stíluserény, a tömörség (->brevitas) ellen véthet, ha funkciótlan ismétlés vagy túl sokat mondás, ->pleonazmus vagy ->tautológia keletkezik.

Az adjekció alakzatait azonban elsősorban stíluserényként tarthatjuk számon, az ->elokúció körébe tartoznak az ide sorolható figurák.

Osztályozásuk több szempontból lehetséges.

1. A hozzáadott egység terjedelme szerint:
   a) hang, szótag vagy hangcsoport hozzáadása (->protézis, ->epentézis, ->paragógé, ->ektázis, ->dierézis);
   b) szó hozzátoldása (->epexegézis, ->gemináció, ->repetíció, ->gradáció, ->klimax, ->szinonímia, ->poliszindeton, ->iteráció, ->reduplikáció, ->annomináció, ->figura etymologica);
   c) gondolat (mondat), szöveg- vagy beszédegység hozzátoldása (->paralelizmus, ->izokólon, ->reddíció, ->körmondat, ->hiperbaton, ->parentézis, ->interpozíció);
2. A hozzátoldás elhelyezkedése szerint:
   a) a kiegészített részlet elején (->protézis, ->anafora);
   b) a kiegészített részletbe közbeékelve vagy közbevetve (->epentézis, ->hiperbaton, ->anasztrofé, ->parentézis, ->interpozíció);
   c) a kiegészített részlet végéhez toldva (->paragógé, ->epifora);
   d) a vége ismétlődik a következő egység elején (->epanasztrofé);
   e) fordított szórendű ismétlés (->epanodosz).
3. Azonos vagy eltérő elemek hozzáadása:
   a) azonos elemek ismétlése (->alliteráció, ->gemináció, ->anafora, ->epifora);
   b) eltérő elemek hozzáadása, felsorolása (->enumeráció, ->halmozás, ->kongeriesz).

Irodalom: A. A. Волков: Основы русской риторики. Москва. Изд. Филологического факультета МГУ. им. М. В. Ломоносова. 1996. – Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 55, 64. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 256–57. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: adjekció. In: Világirodalmi lexikon 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 53–64. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 310. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 136–138, 142–143, 189. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 61–62, 39–49. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 549–550.

Vö.: detrakció, immutáció, transzmutáció L. J. – V. R. R.

Adjunkció [g. –; l. adiunctio; n. Adiunctio, Zuordnung; f. adjonction; a. adjunction; o. адъюнкция]: közös állítmányhoz vagy jelzőhöz csatolt két vagy több, teljesen különböző jelentésű kólon vagy komma, melyben minden kólon vagy komma legkevesebb két mondatrészt tartalmaz.

(1) …ki noha nem az theologiához, de *az teljes és derekas deákság állapotjához s akármi nemzetsége nyelve vakításához oly szükséges,* hogy sem az első, sem a közép, sem az utolsó időbeli elmék nem tartóztatják ez argumentumon való munkálkodásuktól magukat…
(Rimay János előszava Balassi verseihez)

Neve a latin 'hozzácsatolás' szóból alakult, és ez az alakzat adjekciós jellegére utal.

A klasszikus retorika mégis sajátos detrakciós gondolatalakzatként tartja számon, mint a tömörség megvalósítóját, de mindenképpen kapcsolódik az adjekciós gondolatalakzatokhoz is, hiszen esetében odaértésen alapuló hiányról van szó.

Cornificius szerint az adjunkció használatakor egy közbeiktatott igével egybekapcsoljuk a mondat első és második felét (a kólonokat), például: *az alak szépsége vagy a betegségtől hervad el, vagy az öregségtől*. Lausberg a szintaktikailag önállótlan szócsoportok ismétlődéseként határozza meg.

Grammatikai szempontból egy állítmány vagy jelző több szószerkezetet, illetve több tagmondatot fog egybe. Hatását a ->zeugmához hasonlóan az adja, hogy különböző dolgok vonódnak egybe. Így minél nagyobb az eltérés foka, illetőleg váratlansága, annál nagyobb a stílusértéke:

(2) A vész csak készülőben van még,
És *nem szakít le egyebet,*
Mint ajkamról egy-egy hangos szót,
A fákról egy-egy levelet;
(Petőfi Sándor: A gyáva faj, a törpe lelkek…)

Irodalom: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Fónagy Iván: adjunkció. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 113–114. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 141, 146, 153.
Vö.: zeugma K. A.

Aferézis [g. ἀφαίρεσις; l. aphaeresis; n. Aphärese, Wegnehmen; f. aphérèse; a. aphaeresis; o. аферезис]: detrakciós hangalakzat; retorikai és verstani fogalomként szókezdeti hang vagy szótag elhagyása.

A köznyelvben is megjelenő szóalkotási eljárásként szócsonkolás: szó vagy kifejezés elejének elhagyása. Például: *aki ~ ki; ahol ~ hol; telefaxol ~ faxol.* Olykor nemcsak a szót magát változtatja meg, hanem szintaktikai egységek megrövidülésekor a szintaktikai struktúrát is: *Jó estét (kívánok)! ~ Stét!; Jó napot! ~ Napot! ~ Pot!*

Az alakzat neve a görög ἀφαίρεσις 'elvétel, elvonás' jelentésű szóból alakult. A klasszikus retorikában az aferézis a szó organikus felépítésének megváltoztatása metrikai vagy poétikai okokból. A neoretorikában elhagyásos ->metaplazmus; fonetikai „pontatlanság", ugyancsak metrikai vagy egyéb költői okból. Tágabb értelemben, például a gyermeknyelvben, a ->szójátékokban, a halandzsában az aferézis immutációs hangalakzat. Kvantitatív detrakció, valamely materiális alkotórész elhagyása, a nyelvi ökonómiára törekvés jegyében.

Bár a klasszikus retorika szerint az aferézis barbarizmus, nyelvi vétség, ugyanakkor értékes stíluseszköz is. Élénkebbé teszi a verset, tetszetősebbé a ritmust. Alkalmazásának elsősorban prozódiai okai vannak:

(1) *Ki* korán kel, aranyat lel.
(Közmondás)

(2) Tanácstalan ülök idegen mezőben,
Kéretlen jövevény, *ki* munkám végeztével
Kicsépelt kazal árnyékában ősszel
Hangtalan fordulok a közönyös földbe.
(Illyés Gyula: Szomorú béres)

A prozódiához egyéb stilisztikai ok is járulhat, például az ismétlés elkerülése:

(3) Mi tart fönn? Mi a gyökér, *mely* nem szakad el? *mely* elpusztíthatatlan táplál valami kimeríthetetlen erővel?
(Babits Mihály: Örökkék ég a felhők mögött)

Az aferézis közelebb hozza az írott szöveget az élőnyelvhez. Akalmazása az élőbeszédet megidéző-imitáló szövegekben is gyakori. Az élőbeszédhez közelebb álló műfajokban, például a balladában vagy a szatírában gyakrabban találkozunk vele, mint a nyugodt hangú műfajokban.

(4) Könyörögne, – nem tud,
Nem tud imádkozni;
Olvasóját *honn* feledé:
Ki megyen elhozni?
(Arany János: Zách Klára)

Az aferézis szociokulturális hátteret is evokálhat, nyelvi rétegeket jellemezhet. Karinthy például ezzel karikírozza Móricz stílusát: *... gazduram. Dram.*

Aferézisnek tekinthető az *és* kötőszó rövidülése; az *s* archaikus és/vagy nyelvjárási hatású:

(5) Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága
S nem megunt előtte Isten szép világa;
(Arany János: Toldi)

Az időmértékes verselésben az aferézis a ->hiátus kiküszöbölésének egyik formája, az antikizáló hangsúlyos verselésben pedig metrikai licencia is: egyes szókezdő magánhangzók akkor is elhagyhatók a metrikai minta érdekében, ha ezt a hiátus nem indokolja.

Irodalom: Fónagy Iván: aferézis. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89–90. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 130–131. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 767–769.
Vö.: apokopé, szinkopé, szinerézis, szisztolé H. N. E.

Agressio -> Entiméma

Akirológia [g. –; l. improprietas verbi, impropria dictio; n. Akyrologie; f. –; a. acyrology; o. –]: frazeológiai vagy egyéb nyelvi pontatlanságot jelent.

A névösszetétel a görög *a* (= nem, tagadás), *Kyros* (= tekintély) és *h* (=beszéd) szavakból származik, és hibás beszédet jelent, vagyis szó szerint „tekintélyre nem tekintő" beszédet (tehát a szónoklattanra is vonatkozik). A latin improprietasszal azonosítják. Esetenként az akirológia a beszéd erényeit megsértő hibának számít, elsősorban olyan hibának, amely tudatlanságból származik. Az akirológia olyan átvitt értelmű kifejezést jelöl, amelyet a beszélő nem megfelelően használ, és így homályosságával, pontatlanságával gátja lehet a kommunikációnak.

Az akirológia a szemantika retorikai alakzata is, szó-, illetve gondolatalakzat, az immutációhoz tartozik. Megvalósulhat pontatlan kifejezések használatával, szólások keveredésével (frazeológiai pontatlanság), de képzavarhoz is vezethet. Tipikus formája, amikor a helyes, választékos kifejezések keverednek a vulgárissal. A görögök szerint akirológia jelenik meg az olyan kifejezésekben is, mint *kétbalkezes*, *obskúrus* stb.

(1) Kissé *eltúlzásra került benne az egyéniség*, a lírai énséggel nem bíró befogadók viszonylatában ez esetlegesen problémává válhat …
(Köznyelvi fordulat)

(2) Ó gazfickó, ezért *örökös megváltásra leszel kárhoztatva*!
(Sheridan: The Rivals. Vetélytársak. Benedek A. fordítása)

A fogalom az antik retorikákban ismert, „inkorrekt beszéd" értelemben szerepel, Dionűsziosz Halikarnasszosz szerint a főnév használata nem tulajdonképpeni jelentésében valósul meg. Más variációk is léteznek, főleg több, a jogi nyelvben használatos olyan terminus sorolható ide, amely *akyro* előtaggal jelzi a szöveg érvénytelenségét vagy hasonló jellegű hiányosságát.

A szó nem elfogadott értelemben való használata azt eredményezheti, hogy az akirológia hibának számíthat. Például Quintilianus az Odüsszeia latin fordításában a „lovat építenek" kifejezést helytelennek tartja.

Puttenham a görög terminusra visszavezetve azt mondja, hogy ez az alakzat akkor lép fel, ha nehézkes, homályos kifejezést használunk, amely teljesen ellentmond annak, amit valójában ki akartunk fejezni.

Az akirológia a szólások keveredése révén is megvalósulhat. Például a következő példában a *békejobbot nyújt* kifejezés keveredik a vulgáris *tökön ragad* szólással:

(3) búgó altja a hangsúlyos szónál mezzoszopránig ívelt, jelezve, hogy *békejobbjával képes tökön is ragadni* a költőt, ha kell …
(Czakó Gábor: Eufémia)

Az akirológia ellentétét – a korrekt beszédet – Theophrasztosz nyomán a stílus négy erényéhez számítják. De annak következtében, hogy Cicero szónoklattanában az akirológiát bevezette, az akirológia „pontatlanság" jelentésben elterjedt a nyugati világ retorikáiban. Ilyen értelemben az akirológia olyan szót vagy kifejezést jelent, amellyel a befogadóban szándékosan kétséget lehet kelteni a beszélő mondanivalója iránt, vagyis hogy ne értse világosan, miről is van szó. Ilyenek például Cicero Catilina elleni beszédeinek egyes részei. Ebben az esetben az akirológiának stilisztikai töltése is lehet (Ueding 2005).

Az akirológia megszüntetheti a stílus monotóniáját, és licenciaként is felfogható. A kifejezések hírértékét fokozhatja a szinonimák, archaizmusok, neologizmusok, népnyelvi, tájnyelvi vagy idegen szavak, terminus technikusok, valamint a trópusok használatával.

(4) Forgolódnak a tőkés birodalmak,
csattog világot szaggató foguk.
Lágy Ázsiát és borzolt Afrikát falnak,
s mint fészket ütik le a kis falut.
Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, –
kis, búvó országokra rálehel
a tátott tőke sárga szája. Párás
büdösség-felhő lep bennünket el.
…
hol a *fémkeblű dinamókat szopják*
a sivalkodó transzformátorok.
(József Attila : Munkások)

Koronként változik az akirológia megítélése. A klasszicizmus elítéli, szerinte a gondolatok pontos kifejezése a lényeges. A különböző kifejezésekből, melyek egyetlen gondolatunkat visszaadhatják, csak egy a helyes.

A romantika és a századvég költészete szerint a rokon értelmű szavak és a trópusok többértelműségének kihasználása élénkítheti a stílust, de csak akkor, ha a szóban vagy kifejezésben a jelentés és az értelmezés között nincs félreértésre okot adó lehetőség. Ha ez a félreérthetőség fennáll, akkor a romantika az akirológia használatát elítéli.

A magyar nyelvészetben Szvorényi József „Magyar ékes szókötés" című pályamunkájában (1846) nem tartja magyarosnak az akirológiát, példákkal bizonyítja a helytelen szóhasználatot, és a helyeset ajánlja helyette. (Szathmári 1961: 57.)

A szimbolizmus programversének tartott „Költészettan" (Verlaine) nem törekszik a szavak jelentésének pontos kifejezésére. Ez az eset nem számítható azonban mindig az akirológia körébe, legfeljebb, ha a költő a szó vagy kifejezés jelentésének sokrétűségét arra használja, hogy a jelentés és értelmezés között megnövelje a feszültséget. Verlaine szerint a költői nyelvben mindig kell lennie valamennyi tévedésnek, a Pontosat a Határozatlannak kell kiegészítenie: „Ha szókat írsz, csak légy hanyag …" (Kosztolányi Dezső fordítása.)

A szóhasználat nem számít akirológiának, ha olyan megnevezésekre utal, amelyeket csak ez a fajta, „nem tulajdonképpeni" értelemben való szóhasználat tesz lehetővé.

Az akirológia az önirónia eszköze is lehet:

(5) *Nem viccelnék, de már késő*, most látom, milyen óriás ő. Nem látok semmit. Írom, ahogy jön.
(Esterházy Péter: Javított kiadás)

Irodalom: Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Kiss Sándor: improprietás. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 57. – Ueding, Gert: Grundriss der Retorik. Metzler. Stuttgart. 2005. P. J.–B. I. K.

Akrosztichon -> Enigma, Entiméma

Akumen [g. –; l. argutia, acutus, acumen, contrapositum; n. Acumen, Scharfsinn; f. –; a. acumen (sharpness); o. –]: elmeél, elmésség, immutációs gondolatalakzat, szókép, a -

>metafora egy változata, a ->paradoxonnal rokon. Nem csupán a szóképek és alakzatok tanában kap helyet, hanem a logikában is, így egyszerre eleme az invenciónak, a diszpozíciónak és az elokúciónak: a retorika szövegképző eljárásainak minden szintjén meghatározó szerepe van. Az akumen alapvetően szintaktikai meghatározottságú: akkor beszélhetünk róla, ha a beszéd alanya és állítmánya egyrészről megegyező, másrészről eltérő tulajdonságokat mutat, ezzel a két pólus között feszültség jön létre.

(1) *Menekülésben csúf,* a *győzelemben dicső* a *halál.*
(Pécseli Király Imre: Bevezetés a retorikába két könyvben)

Az akumen funkciója a váratlan által a meglepettség, csodálat kiváltása, egyúttal a figyelemnek valami új ismeretre irányítása.

A terminus a latin *acuere* 'élesít', illetve az *acus* 'tű' szavakra vezethető vissza, jelentése: 'vminek a hegye', átvitt értelemben: 'élc, csel, fondorlat'.

Az akumen igen összetett és sokarcú jelenségének értelmezéséhez a fogalom történeti áttekintése nyújthat elméleti keretet. Az akument ugyan ismerték már az ókorban, a ->metafora, ->paronomázia, ->homonímia, ->hiperbola és ->paradoxon rokonaként, de önálló elméleti értelmezése nem volt. Arisztotelész az ellentétes felépítésű elrendezéssel létrehozott ->metaforák leírása kapcsán ezt írja: „[…] minél tömörebben és ellentétesebben fejezzük ki a mondanivalót, annál nagyobb tetszést kelt. […] az antitézis könnyebbé teszi a megértést, a rövidség pedig gyorsabbá." E két minőség együttes jelentkezésével tehát szellemesség jön létre, pl.

(2) *Méltó*, hogy egy férfi úgy *haljon meg*, hogy *nem méltó* a *halálra*.

Quintilianus a tanításban tartja szükségesnek az akument. Cornificius olyan alakzatnak tekinti, amely díszít, ékessé és fenségessé tesz; az ellentétes dolgokon alapuló kijelentések között hoz példát rá:

(3) Mikor *hallgatni kell, ordítasz*, ahol *beszélni illik, elnémulsz.*

Az akumenek tana a középkori retorikai elméletben jelenik meg, és egyfelől az ékesszólás, másfelől a szokványos logikától elszakadni kívánó okoskodás, okfejtés igénye mutatkozik meg benne. A gondolatalakzatok között szerepel, másképpen a játékosság elemeként tartják számon. Galfred von Vinosalvus a szónoki művészet tüzének nevezte (das Feuer der Redekunst), Raimundus Lullus alchymia verborumként emlegeti. A reneszánszban a művelt, udvari stílus szellemes jellegzetessége, Castiglione és J. C. Scaliger is kedveli. A manierizmusban az akumen egyik fogalomváltozataként megjelenő concetto (poetico), a mű létrejöttét megelőző, az alkotó intellektusában megformálódó alapgondolat, alapeszme. A concetto tehát értelmi aktus, a meditációknak szervezett, sűrített, akár az érthetetlenségig tömörített, végül a költemény struktúrájában megjelenített eredménye. Az ezoterikus nyelvhasználat retorikai eszköze, rokona az ->enigmának is.

A concetto, s így, megfelelőjeként, az akumen is a barokk korban válik meglepetést, csodálatot kiváltó retorikai-stilisztikai díszítőeszközzé, s lesz a ->metafora túlfuttatott változatának elnevezése. A tömör, azaz lakonikus beszédfajta hordozza az akument, „amikor egyik dologtól a másik dologig, az egyik argumentumtól a másik argumentumig előre nem látható módon és nyilvánvaló átmenet nélkül cikázunk" , írja B. Keckermann. Az akumen egyik elméletírója, a lengyel jezsuita K. M. Sarbiewski egy oximoronnal fejezi ki a fogalmat: „concors discordia, discors concordia" (egyetértő széthúzás, széthúzó

egyetértés), s olyan beszédnek tartja, amelyben nem egybevágó, össze nem illő részek, egybevágó, egymással összeillő részekkel találkoznak. Matematikailag az akumen a háromszög két szárának találkozása, a csúcs, retorikailag pedig egy alapból keletkező két ellentétes vonulat, melyek közül az egyik az alappal egybevágó, a másik azzal ellentétes jelentést tartalmaz. Az egybevágó és nem egybevágó tehát ugyanannak az alapnak a támaszával kell, hogy együtt járjon. Az akumen hatása a csodálat (admiratio) és gyönyörködés (delectatio), amely váratlanságából és élességéből fakad. Az arisztotelészi metafora (amely, mint összevont költői következtetés, voltaképpen ->enthüméma) a barokk korban átlép a közszokás, közérthetőség és köznyelv határain, elveti a mértéket, hogy minél meglepőbb ellentétet villantson föl. B. Gracián két vagy három távoleső ismeret „pompás megegyeztetésének, harmonikus viszonyításának" tekinti az akument, és mélyrelátó, valamint mesterséges elmeélt különböztet meg, melyek közül az előbbi a gondolatokban, az utóbbi a szavakban nyilvánul meg, például:

(4) M. Cicero … elérte, hogy *elméjükkel ne győzzenek le bennünket azok, akiknek fegyvereit legyőztük.*

Emanuele Tesauro (1655) ->metaforának tekinti, hiszen „ez a figurák között a legelmésebb, […] a legrejtettebb vonatkozásokat nyomozza, hogy összekösse őket", az akumen tehát a ->metafora szinonimájaként szerepel. A barokk szellemességet spekulatív retorikai-logikai eljárásokkal hozzák létre. G. Beckher (valójában a jezsuita M. Radau) részletesen tárgyalja az akument, amelyet „összehangzó disszonanciának vagy disszonáló összehangzásnak" nevez, s az egymásnak ellentmondó alany-állítmányi szerkezettel határoz meg. A 17. század után az akumen már nem élvezi a retorikai elméletírók megkülönböztetett figyelmét, a 19. illetve 20. századi retorikákban, alakzattani munkákban már csak elvétve találjuk meg.

Az akumen szintaktikailag létrejöhet úgy, hogy a mondat alanyához egy eltérő értelmű jelzőt kapcsolunk:

(5) *a legjobb rossz, ártalmatlan szerencsétlenség, a legkisebb óriás.*

Az akumen megjelenési formája, amikor azonos alanyhoz ellentétes értelmű állítmányok, állítmányi részek kapcsolódnak:

(6) Itt tanulhatod meg, hogy ami *több a kelleténél, az kevesebb a kelleténél.*
(Babits Mihály: Irodalmi nevelés)

(7) Ő *szerette* helyettünk az emberiséget, s ő *szenvedett* értünk az emberektől. Ő *szítja fel* a mi *borunk* mérgét, s ő *fizette le* értünk a *nyomorúság adóját.*
(Móricz Zsigmond: Gyászbeszéd Ady Endre ravatalánál)

(8) Szentesített törvényeket csak azon hatalom *függeszthet fel,* mely azokat *alkotta.*
(Deák Ferenc: Fölirati javaslat)

Az akumen élhet az idősíkok felcserélésével (->enallagéval). A megelőző és következő dolgok ->transzmutációja is elmésséget eredményez:

(9) A beszéd azáltal *van,* hogy *lesz.* Akkor *kész,* amikor meg is *hal.*
(Ravasz László: A beszéd mint műalkotás)

(10) A földet nem az *őseinktől örököltük,* hanem *unokáinktól kaptuk kölcsön.*
(Környezetvédelmi mozgalom szlogenje)

Akumen jöhet létre, ha ugyanazon szavak egymást követő tagmondatokban más szintaktikai szerepben jelennek meg:

(11) De mást is jelentenek neked a szólamok, mint könnyebbséget és eszközöket: másképpen is kincset jelentenek, kincses örökséget. *Apáidtól örökölted őket, apáid gondolkodásmódját örökölted velük.*
(Babits Mihály: Irodalmi nevelés)

Az akumen gyakran ->kiazmusként jelentkezik, amennyiben a keresztszerkezet ellentétes szemantikai viszonyt fejez ki:

(12) *A legyek ellensége* volt, de az *ellenségeinek* csak egy *légy.*
(Georgius Beckher: Domitianusról szóló mondás)

Az akumen kialakulhat úgy, hogy ugyanaz az állítmány ugyanazzal az alannyal kapcsolatban egyszer megerősít, másszor tagad. Az akumen tehát lehet a meghatározás egy fajtájának, a negatív ->definíciónak megjelenítő alakzata, amelyben a tagadást pozitív meghatározással egészítjük ki:

(13) […] a *nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség*. *Kulcsa* a *tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre*.
(Kármán József: A nemzet csinosodása)

Az akumen megvalósulhat két vagy több predikatív szerkezet látszólagos vagy tényleges szemantikai ellentétéből:

(14) *Ez az a szem,* amely *befedhetetlen,/ ez az a szemhéj,* amely *befedi, /ez az a fény,* amely *elrejthetetlen,/ s ez az az árnyék,* amely *felfedi.*
(Gyurkovics Tibor: Sziklás Madonna)

Az akumen forrása lehet az állítmány immutációja, felcserélése:

(15) Térdemre ültetem az ősz-hozót, az álmost.
Majd én ringatom, *fejét is lehajtom.*
Tudjam, hogy mit alszik, *szemét is lehunyom.*
(G. István László: Altató)

Az akumen tehát olyan alakzat, illetve szókép, amely valamennyi megjelenési formájában más, rokon alakzatként (->paradoxon, ->paronomázia), illetve szóképként (->metafora) is tekinthető. Megkülönböztető jegye a váratlan hatást keltő ellentét, a tetszetősen megfogalmazott ellentmondás. Eszköze lehet a figyelem felkeltésének, a

meggyőző hatásgyakorlásnak, a rövidséggel együtt érvényesülő csattanó megfogalmazásának.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat, Bp. 1982: 1412b – Bán Imre: A barokk. Gondolat. Bp. 1963: 34–36. – Bartók István: Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700. Akadémiai Kiadó. Bp. 1998: 120. – Beckher, Georgius: Orator Extemporaneus. 1655. In: Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Csokonai Könyvtár. Források. 5. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2000: 337–365. – Beetz, Manfred: Retorische Logik. Tübingen. 1980: 210. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 4.15 – Gracián, Baltasar: Az elmeél, azaz a találékonyság művészete. 1648. In: Bán Imre: A barokk. Gondolat. Bp. 1963. – Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Csokonai Könyvtár. Források. 5. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2000: 443–444. – Keckermann, Bartholomaeus: Systema Rhetoricae (A retorika rendszere). 1606. In: Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Csokonai Könyvtár. Források. 5. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen 2000: 187–261. – Klaniczay Tibor: A manierizmus. Gondolat. Bp. 1975: 57–59. – Otwinowska, B.: »Concors discordia« Sarbiewskiego w teorii konceptyzmu. In: Pamiotnik Literacki. 59. 1968: 81–110. – Tesauro, Emanuele: Aristotelési messzelátó avagy az elmés és szellemes beszéd lényege. 1655. In: Bán Imre: A barokk. Gondolat. Bp. 1963. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 88–100, 311–314, 991–998.
Vö.: enallagé, enigma, entiméma, definíció, hiperbola, homonímia, kiazmus, metafora, paradoxon, paronomázia, transzmutáció A. P.

Alakzat [g. σχῆμα; l. figura; n. Figura; f.–; a. figure; o. фигура]: a klasszikus retorika egyik legáltalánosabb és legvitatottabb alapfogalma. Az alakzatok az elokúciónak, vagyis a gondolatok nyelvi megformálásának lehetséges módozatai, az ornátus eszközei. Az alakzatok a retorikában ma is díszítőelemként értelmeződnek, a beszéd vagy írásmű stílusának kifejezőbbé, ékesebbé, hatásosabbá tételét szolgálják.

Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma, fordulat, kifejezésmód, amelynek megszerkesztése és/vagy szövegbe szerkesztése, illetve hangoztatása révén hatásosabb, hatékonyabb lesz a közlés az információ lényegének hangsúlyozásával vagy az érzelmek felkeltésével.

Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma olyan átalakító eljárás eredménye, amelyben a beszélő vagy író bizonyos kommunikatív hatásszándékainak megfelelve eltér a normatívnak tekintett kifejezésformáktól. Az alakzat egyszerre forma (szerkezet) és funkcionálás (működés). Az alakzatok a jelenségek nyitott osztályai, kétarcú, kognitív, pragmatikus, ismeretelméleti kategóriák, amelyek egyfelől generikus jegyekkel rendelkező, egyetemes formák, másfelől mindig az adott kontextusbeli használat, a konkrét funkció függvényei. Az alakzatok mindenkori aktualizált funkciója a szöveg létrejöttében megnyilvánuló stílus. Az alakzatok történelmi meghatározottságú kategóriák, a kulturális tudás részét képezik.

Az alakzatoknak a görög elnevezésre visszavezethető megjelölése, a σχῆμα, *szkhéma, schéma* jelentése a rendező elvet, az előírt formát hangsúlyozza. A latin *figura* jelentése ezzel szemben a plasztikus formát emeli ki. Quintilianus hasonlata szerint az alakzat – vagyis szkhéma, amely görögül 'testtartást' jelent – művészi tartást felvett mű. A hagyományos, statikus kifejezéshez úgy viszonylik, mint a mozdulatlan test Müron Diszkoszvetőjéhez. Quintilianus a retorikus hatást szemléltetendő, többek közt a szobrász tevékenységét hozza fel példának. Miképpen a hatásos szobor sem mozdulatlanságában ábrázolja a testet, hanem mozgást, változást érzékeltetve, úgy a figura révén a hatásos beszéd is változatos, és távol áll a megszokottként kínálkozó formától.

Az alakzatok története a retorika kezdeteihez nyúlik vissza, jóllehet magát az alakzat fogalmát Gorgiász nevéhez kötik, az alakzattant Arisztotelésznek tulajdoníthatjuk. A görög–latin retorikusok a stíluserényekkel állították szembe a nyelvi hibákat, s ezektől elkülönülve beszéltek az alakzatokról. A klasszikus retorikák egyértelműen rámutatnak a

nyelvi hibák és az alakzatok összefüggésére: Quintilianus az alakzat forrásának tartja a nyelvi hibát, továbbá a hagyományt és a szándékos használatot nevezi meg mint az alakzat létrejöttében fontos szerepet játszó momentumokat. Ugyancsak innen ered az a nézet, amely szerint a retorikai figurák egyfajta másodlagos kommunikatív kódnak is értelmezhetők: az alakzat a nyelvi kódon alapuló szabályos üzenet átalakítása egy másik, az egyes nyelveken felül álló paralingvisztikus kód alapján.

Az alakzatok rendszerezése, tipizálása máig tisztázatlan, sok problémát, vitatható kérdést vet fel. Az antik retorika elsősorban fenomenológiai szempontból írta le, rendszerezte az alakzatokat, meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon. A modern szemléletű retorika épp ellenkezőleg: funkcionális szempontból, a használat felől közeledik hozzájuk, s nem logikai-formális osztályozásukra helyezi a hangsúlyt, hanem egyfelől keletkezésükben és működésükben igyekszik magyarázni, másfelől összefüggéseikben kísérli meg leírni és rögzíteni őket: például a nyelvhasználó gondolkodásával, a beszélő emocionális attitűdjével, bonyolult hatásszándékaival szoros összefüggésben, az interakcióban betöltött komplex szerepük alapján foglalkozik velük.

A régi retorikától örökölt nézet szerint, amely az alakzatot a változásra/hibára vezeti vissza, az alakzatokat az átalakítás módja szerint négy csoportba sorolhatjuk: 1. bővítésen alapuló ->*adjekció*, 2. csökkentésen, elhagyáson alapuló ->*detrakció*, 3. felcserélésen alapuló ->*transzmutáció*, 4. helyettesítésen alapuló ->*immutáció*. A változáskategóriák az alakzat operatív alapját képező egység nyelvi szintje szerint megvalósulhatnak mint (a szó hangalakját érintő) ->*hang*-, (a szó jelentését érintő) ->*szó*-,(a mondat szerkezetét érintő) ->*mondat- és* (a nagyobb egységekkel élő, a grammatika szabályairól leváló) ->*gondolatalakzatok.* A különböző retorikák az átalakítási eljárások fajtája és a nyelvi szintek mátrixában rendszerezték az alakzatokat. A neoretorika felosztásában az alakzat négy fajtája különül el: 1. ->metaplazmus (amikor a szó hangalakja vagy írásképe módosul), 2. ->metataxis (amikor a szónál szélesebb nyelvi egységek rendje változik meg), 3. ->metaszeméma (amikor a szavak lexikai jelentése módosul), 4. ->metalogizmus (amikor a nyelvi kifejezés és az általa jelölt „valóság" között eltérés mutatkozik). Az osztályozás ellentmondásosságát, nehézkességét jelzik azok a problémák, amelyek napjainkban is fennállnak: például az egyes alakzatfajták elhatárolhatósága, besorolhatósága, a gondolatalakzatok és a szóalakzatok szembenállása, a gondolatalakzatok mibenléte, az alakzatok és ->trópusok kettőssége stb. Az erőltetett, mechanikus besorolás, kizárólag az egyik vagy másik (nyelvi-szemiotikai) szinthez rendelés ellentmond az alakzatok természetének, tudniillik az adott kontextusbeli használat dönti el, hogy milyen arányban van szó szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai alakzatról. Szemiotikai-szövegtani megközelítésben az alakzatok elsősorban szintaktikai szerveződések, de mindig szemantikai szerveződéssel társulva, és természetesen némi pragmatikai szerveződéstől is kísérve. Az alakzatok a szövegviszonyokat illetően mindig szövegkonnexiót generálnak, másodsorban mindig szövegkohéziót is, szövegkoherenciát pedig csak harmadsorban. Funkcionális, kognitív megközelítésben az alakzat értelmezése diszkurzív folyamat, amelynek révén a klasszikus elmélet és a mai gyakorlat szintézist hoz létre. A statikus rendszerszemlélettel szemben a dinamikus elméletet követők tételei alapján a nyelvtan nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, az ide tartozó nyelvi egységek szimbolikus szerkezetek. A kutatás számára ma az ornatus eszközeihez vezető mélyebb (mentális, kognitív pszichológiai, kommunikatív és szociálpszichológiai) indítékok feltárása a fontos. A kutatás történetét tehát kétféle irányzat együttes hatása jellemzi: az egyik a figurák szerkezetére és összefüggéseikre összpontosít, a másik azt vizsgálja, hogyan működnek és hatnak az egyes figurák.

Az alakzatok rendszere nyitott rendszer, nélkülözi a kimerítő teljesség követelményeit, továbbá a taxonómiában elkerülhetetlenek a betöltetlen helyek, divergenciák. Adódhatnak akár a művészi, akár a hétköznapi célú kommunikációban olyan formai megoldások, amelyeknek létrejöttét, befogadását, használatát közös képességünk teszi lehetővé. A kategóriák határai képlékenyek, ugyanaz az alakzat többféle szerepkörben létezhet, illetőleg ugyanazt a jelenséget többféle szerkezetű és funkciójú alakzatként is kategorizálhatjuk.

Az alakzatokban fennálló viszonyok kognitív jelenségnek tekinthetők. Megalkotásuk, használatuk a tudat elemi jelensége; egyesítik magukban a nyelvben megnyilvánuló világismerésnek asszociációs, kategoriális mozzanatait.

A nyelvi-pragmatikai forma a tartalom függvénye, a retorikai eljárások tehát élménytől, szándéktól vezérelt műveletek. Pragmatikai-kommunikatív tényezők aktualizálják a nyelvtani rendszer kínálta megoldásokat. A megformáltság jellemzői, az alakzatokban fennálló viszonyok rávilágíthatnak bizonyos szemléleti, gondolkodásbeli, filozófiai, lélektani stb. összefüggésekre is, illetőleg ez utóbbiak rávetülhetnek a stílusra, kihatnak a formanyelvre, holott alapvetően nem nyelvi természetűek. A forma módosítása nem jelentés nélküli változás, hanem a nyitott jelentésképzést szolgáló modifikáció.

A különféle alakzattípusok lehetnek egész kompozíciót formáló eljárások, egymással funkcionálisan társulva, egymásra, illetve egymásba épülve – egy pragmatikai kereten, illetve egy domináns szemantikai jegyen belül – komplex alakzatot képezhetnek. A megadható generikus karakter alapján tehát az alakzatok alá-, fölé- és mellérendeltsége is létezik.

Irodalom: Adamik Tamás: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika alapkérdései. Bevezetés. In: Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 5–66. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Arisztotelész: Poétika. Akadémiai Kiadó. Bp. 1963. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1966. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981.

Vö.: alakzat és grammatika, alakzat és poétika, alakzat és pragmatika, alakzat és retorika, alakzat és stilisztika, alakzat és szemantika, trópus Cz. I.

Alakzat és grammatika

1. Az alakzatok mint nyelvi alakulatok

A retorikai-stilisztikai alakzatok nyelvi alakulatok, és nyelvi kontextusban jelennek meg, így szükségképpen rendelkeznek grammatikai struktúrával (Gáspári 2003: 74). Létrehozásuknak grammatikai-szintaktikai feltételei vannak. Mindamellett az alakzatoknak nincs saját grammatikai rendszerük, hanem a nyelvhasználatból eredő lehetőségek alapján, az adott nyelv grammatikája szerint jönnek létre. A szintaktikai szint a jelek viszonya, formális elrendeződés (Bencze 1996: 240). Az elrendeződés nyelvspecifikus: valamely nyelvi alakulat az egyik nyelvben (vagy nyelvtípusban) megszokott nyelvi formának számít, a másikban nem – az utóbbiban tehát megvan a lehetősége, hogy alakzatként szemléljük. Ilyenek lehetnek a mondatrenddel, a szórenddel, a ragozással kapcsolatban létrejövő jelenségek: másképp minősíthetők például az agglutináló, mint a flektáló nyelvtípusban.

Quintilianus az alakzatot úgy határozza meg, hogy a beszédnek bizonyos alakja, amely eltér a közönséges és elsőként adódó beszédmódtól (9: 1. 4.). Az új retorikai szemlélet

egyik képviselője, Perelman is a megszokottól való eltérést tekinti egyik ismérvüknek, hozzátéve, hogy az alakzatoknak felismerhető struktúrájuk van (Adamik 2004: 56).

Az eltérés fogalma azonban nehezen értelmezhető, ugyanis eltérni valamitől, illetve valamihez viszonyítva lehetséges. A fent idézett két szerző is a „közönséges és elsőként adódó", illetve a „megszokott" alakot tekinti viszonyítási alapnak, nem okvetlenül egy semleges vagy a sztenderd részeként nyilvántartott nyelvváltozatot. Norma ugyanis több is kialakul valamely nyelvben, s így az alakzat mivolta egy bizonyos normához vagy kontextushoz viszonyítható.

Mindamellett a 20. századi retorika is átvette az eltérés (deviáció) fogalmát; Morris szemiotikai modellje alapján Plett „a (szemio)szintaktikai alakzatokat (a jel és a jel közötti viszony alakzatait), a pragmatikai alakzatokat (a feladó/vevő és a jel közötti viszony alakzatait) és a (szemio)szemantikai alakzatokat (a jel és annak referenciája közötti viszony alakzatait)" különíti el (Adamik 2004: 57). Ezek közül az első számít a grammatika körébe.

2. Az alakzatok minősítése és felosztása

Az ókori retorikák szóalakzatokat és gondolatalakzatokat különböztettek meg. Cicero szerint a szóalakzatok (conformatio verborum) és a gondolatalakzatok (conformatio sententiarum) között az a különbség, hogy ha a szavak változnak meg, megszűnik a szóalakzat; a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogy változnak is benne a szavak (Adamik 2004: 45).

Az alakzatokkal foglalkozó antik szerzők közül Quintilianus a legfontosabb; ő is elkülöníti egymástól a szó- és a gondolatalakzatokat; a szóalakzatoknak két fő fajtáját különbözteti meg: a nyelvtani alakzatokat: ez megújítja a kifejezésmódot (loquendi rationem novat), a másik a szavak elrendezésének alakzata (maxime collocatione exquisitum est), ez az utóbbi nem pusztán nyelvtani, hanem szemantikai-retorikai (Adamik 2004: 52, Bencze 1996: 256). Mai szemmel nézve mindkettő grammatikai műveletet jelent. Quintilianus szerint a gondolat- és a szóalakzatokat többnyire ->adjekcióval (hozzáadással), ->detrakcióval (elvétellel, elhagyással), ->permutációval (felcseréléssel és szórenddel) hozzuk létre (Adamik 2004: 52–53). A továbbiakban bővült a műveletek sora, illetve elnevezése, a ->transzmutáció a felcserélésen alapuló művelet neve az általános szaknyelvi használatban; mindezek grammatikai műveletek, az ->immutáció (helyettesítésen alapuló) művelet grammatikai és szemantikai is egyben, hiszen – Quintilianus alapján – az tulajdonképpen a detrakció és az adjekció együttes alkalmazása: az egészből elveszünk, és helyére újat teszünk (9, 3, 27). A műveletek elnevezésére ma is használjuk a fenti szakszavakat, s a műveletek fogalma is lényegében egyezik a fenti leírással.

A „Rhétorique générale" (a ličge-i retorika) ->metabolé néven nevezi az általuk fonetikai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai és logikai szinten létrejövőnek tartott alakzatokat: a szó formáját módosítja eszerint a ->metaplazmus, a szó jelentését a ->metaszeméma, a mondat formáját a ->metataxis, a logikai jelentést árnyalja a ->metalogizmus (Dubois 1970: 49). Közülük a metaszeméma és a metalogizmus (pl. az ->irónia) nem grammatikai művelet eredménye. E típusokat egybevetve az ismert változáskategóriákkal rendszerezik az alakzatokat:

Típus Művelet	Metaplazmus	Metataxis	Metaszeméma	Metalogizmus
Elhagyás				
Hozzáadás				

Helyettesítés
Permutáció Ø

Az alakzatok változáskategóriái (a „műveletek”) tehát mindegyik nyelvi terjedelmű („nyelvi szintet” képviselő) egységben megjelenhetnek, lehetnek hiányos morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek is (az elhagyás alakzatai). Lausberg (1960) a figurákat két csoportra osztja: egyetlen szóból álló figurák (ornatus in verbis singulis) és több szóból állókra (ornatus in verbis coniunctis). A trópusok eszerint az előbbiekhez, az alakzatok az utóbbiakhoz tartoznának. Ezen belül a nyelvi forma (kifejezés) és a tartalom alakzatait különbözteti meg (figurae elocutionis; figurae sententiae). Az „egy szóból”, illetve „több szóból” álló figuráknak a trópusokkal, illetőleg az alakzatokkal való azonosítását a gyakorlat mégsem igazolja, hiszen a metaplazmusok nagy része egyetlen szóból áll: ->ektázis, ->epentézis, ->protézis, ->paragógé, ->aferézis, ->szisztolé, ->apokopé, ->metatézis stb. Másrészt viszont a trópusok egy része szintén szintaktikai szerkezetű.

A mai magyar szakirodalom egy része ->hang-, ->szó-, ->mondat- és ->gondolatalakzatokat (Fónagy 1975: 259–272), más művek a fonológia, a szintaktika, a szemantika alakzatait, valamint a pragmatikus alakzatokat tartják nyilván (Szabó G.–Szörényi 1988).

Az alakzatokban megvalósuló átalakító eljárások nagyrészt nyelvtani műveletek, s így az alakzatok egy része mondatnyi egységben jön létre (Tolcsvai Nagy 1996: 108), és szintaktikailag tagolható. Az adjekció és a transzmutáció egyaránt létrehozhat mondaton belüli és mondaton túli egységekben jelentkező alakzatokat, tehát például az adjekció létrejöhet a szótő változatlan vagy eltérő formában való ismétlésével (pl. a ->figura etymologica), azonos lexémák ->ismétlésével vagy ->szinonimák egymáshoz fűzésével, mondatok, megnyilatkozások, részszövegek azonos vagy eltérő formában való ismétlésével (Ady ismétlései, Márai ismétlései; az utóbbira lásd Czetter 2001 stb.).

A mondaton, illetve tagmondaton belüli halmozás által létrejött adjekciós alakzatokat (->regresszió stb.) ugyanúgy szintaktikai – mellérendelő – művelet eredményének tartjuk, mint a nagyobb terjedelmű nyelvi egységeket (részszövegeket) létrehozó – mellé- és alárendelő viszonyú kapcsolódásokat tartalmazó – adjekciós alakzatokat (->parentézis, ->hiperbaton stb.).

A fent említett alakzatok mindegyikét nem lehet egyetlen művelet körébe vonni, például a ->hiperbaton és a ->parentézis nemcsak adjekciós, hanem transzmutációs alakzat is, mivel jó részük nem kerül szintaktikailag szerves viszonyba környezetével – ilyenkor adjekciós eljárásról beszélhetünk, ha azonban szintaktikailag szerves a viszony, sorrendi cseréről: transzmutációról beszélünk elsősorban.

A ->periódus (->körmondat, kontinuáció) többnyire adjekciós művelet eredménye, a tagmondataiban fellelhető ->paralelizmus azonos vagy hasonló szintaktikai szerkezet következménye.

Az elhagyás alakzatai közül grammatikai szempontból jelentős az ->aszindeton és a ->poliszindeton, azaz a grammatikai vagy logikai viszony kötőszóval való jelöletlensége vagy éppen minden lehető alkalommal való jelölése kötőszóhalmozással.

A fenti rendszerezést a kognitív nyelvészet alapján nem tartja következetesnek Tolcsvai Nagy Gábor (2003: 218–27); ezek buktatóit az átalakító eljárások nem pontos jellemzésében és a nyelvi szintek következetlenségében, heterogenitásában látja. A kognitív elméleti keret bevonásával a nyelvi szerkezetekre való összpontosítás helyett a művelet fontosságának hangsúlyozásával következetessé lehet tenni, kiküszöbölve a nem homológ elemeket (a hang, szó, mondat nem homológ, a „gondolat” pedig nem nyelvi kategória).

Adamik Tamás (2004: 67) pedig a Quintilianustól eredő szóalakzat-, illetve gondolatalakzat-felosztást tartja legelfogadhatóbbnak: „a szóalakzat a felszíni szerkezetet, a gondolatalakzat pedig a mélyszerkezetet [érinti], s közös sajátossága mindegyiknek, hogy viszonyfogalmak, valamihez viszonyítva kapják meg sajátos jelentésüket, fejtik ki hatékonyságukat."

3. Nyelvi hiba vagy stíluserény

A görög–latin retorikák grammatikai tekintetben az idegenszerűséget (->barbarizmus) és a mondattani hibát (->szolecizmus) tekintették nyelvi vétségnek. Adamik Tamás (1998: 91) – K. Barwick véleményét elemezve – összefoglalja, hogy a barbarizmus és a szolecizmus tana a sztoikusok grammatikájából ered, a barbarizmus eszerint egy szóval, a szolecizmus a szófűzéssel kapcsolatos hibát jelenti. A sztoa előtt ilyen megkülönböztetés nem volt. Cornificius is hasonlóképpen vélekedett, mint a sztoikusok (Adamik 1998: 107). A további antik retorikák az ismert változáskategóriák által létrejött nyelvi alakulatokat elsősorban nyelvi hibának tekintették, azonban „Gorgiasz kezdte értékelni és alkalmazni az alakzatokat, Arisztotelész számára pedig az illőség kifejezésének eszközeivé váltak" (Adamik 2004: 54). Cicero megállapította azt is, hogy az egyszerű, közepes és fennkölt stílusnemhez milyen alakzat illik (Adamik 2004: 55).

A hibák vezettek el tehát az alakzatok létrejöttéhez és stíluserényként való értelmezésükhöz. Az alakzatokat nem tartjuk hibás alakulatoknak, és többnyire nem is agrammatikálisak. A nyelvi norma (normák) és a stilisztikai norma egyébként sem azonos, elválasztható egymástól (Szathmári 2003: 180–181).

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Czetter Ibolya: Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak Napló 1943–1944 és Napló 1984–1989 című műveiben. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 4.) – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Fónagy Iván: gondolatalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István (szerk.): Az alakzatok világa. 16. füzet. – Szathmári István: A nyelvi és stilisztikai normáról. Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. 2003. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Tolcsvai Nagy Gábor: Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981. V. R. R.

Alakzat és norma

A retorika és a belőle kinövő stilisztika két és félezer éves történetét végigkíséri az a kérdés, hogy az alakzatok hibának vagy erénynek számítanak-e, sőt az is, hogy létrejöttük nem szabályszerűség-e. A hiba/erény kérdése azonban mindig összekapcsolódik egy másik kérdéssel: egy valamiféle viszonyítási alap feltételezésével, amelyhez képest egy nyelvi alakulat alakzatnak minősíthető.

A retorika történetében a viszonyítási alap, a norma különböző formákban jelenik meg. A klasszikus retorikában az alakzatok helye az ->*elocutió*n belül van. Az elocutio maga tulajdonképpen egyfajta stilisztika, a nyelvi megformálás kérdéseivel foglalkozik. Tárgyalja a *stíluserényeket* (*virtutes elocutionis*): *nyelvhelyesség* (*latinitas*), *világosság*

(*perspicuitas*), *ékesség* (*ornatus*); valamint a *stílusnemeket* (*genera dicendi*): *stílushármasság* (*választékos, közepes, egyszerű*), *illőség* (*aptum*), a viszonyítási alap kérdése tehát ezekkel kapcsolatban merülhet fel.

Az alakzatok e rendszer szerint az *ornatus*, az ékesség létrehozásának eszközei, s akként tárgyalják nemcsak az ókorban, majd a középkorban, hanem később is, sőt, az újkori retorika egyik legmarkánsabb irányzata, a neoretorika is.

Az alakzatok meghatározásában azonban kezdetektől fogva megjelenik a *stíluserény*ek többi követelménye, elsősorban abban, hogy meghatározásukban fontos összetevő a „megszokottól való eltérés". Ez valamiféle viszonyítási alap feltételezésére utal, egy olyan nyelvváltozatéra, amelyhez képest az alakzat eltérést mutat. Az eltérés összekapcsolódik a *nyelvhelyesség*gel (*nyelvi korrektség*gel) mint stíluserénnyel, ez pedig feltételezhetően a viszonyítási alapként működő nyelvváltozat szabályainak való megfelelést jelenti, és az ettől való eltérés nyelvi hibának számít. A kapcsolat ellentmondást rejt: az egyik stíluserényt (*oratio*) létrehozó kifejezésforma, az alakzat úgy jön létre, hogy vét a másik stíluserény-követelménnyel szemben, hiszen nem felel meg a nyelvi szabályoknak (a *latinitas*nak). További ellentmondás feszül az alakzatok mint az oratio eszközei és a *világosság* stíluserénye között: a világos, de ezért túl lapos stílust éppen a „megszokottól eltérő" alakzatok ékíthetik, akkor azonban a stílus világossága szenved csorbát.

De nemcsak a stíluserényekkel, hanem a *stílusnemek*kel kapcsolatban is felmerül az alakzatok és a viszonyítási alap kérdése, különösen az *illőség* követelményével kapcsolatban.

1. A stíluserények és az alakzat viszonya az egyik kérdéscsoport. Arisztotelész szerint az egyik legfontosabb stíluserény a *világosság*. Felfogásában azonban a megszokott elemekből épülő világos beszéd lapos, érdektelen; a megszokottól eltérő, az „idegenszerű" beszéd a kívánatos. Nagyon kevés alakzatot említ, és létrejöttüket a szavak jelentésének társításában elkövetett hibaként értékeli, „idegenszerű"-nek nevezett kifejezései tehát tulajdonképpen alakzatok.

Cornificius Herenniusnak ajánlott retorikájában a stíluserények között ugyancsak foglalkozik a *latinosság* és a *világosság* követelményével. A latinosság a nyelv szabályainak való megfelelést, tehát a grammatikai hibátlanságot jelenti. Kétféle hibát különböztet meg: a ->barbarizmust, ez a szavak hibás alakját jelenti, illetve a ->szolecizmust, ez szintaktikai hiba. Hibaként tartja számon továbbá például a feltűnő ->ismétléseket, a ->hiperbatont, a nagyon hosszú ->körmondatokat. Az ékesség mint stíluserény az ő felfogásában elsősorban szó- és gondolatalakzatokban valósul meg.

Quintilianus – elődeihez hasonlóan – a nyelvi hibák keletkezésének a következő típusait különbözteti meg: az elvétel, a hozzáadás, a felcserélés és az átalakítás, és részletesen foglalkozik velük. Többször kitér a nyelvi hibák és az alakzatok összefüggésére is, szerinte a létrejött alakulatok hol nyelvi hibák, hol alakzatok. A kettő közti különbséget abban látja, hogy a nyelvi hiba véletlenül keletkezik, az alakzat pedig szándékos. Ezenkívül az ilyen formák alakzatfunkcióban való használatát általában a költőknek engedi meg, és abban az esetben másoknak is, ha a formát a hagyomány már alakzattá tette. Quintilianusnál oldódik a korábban fölvetett ellentmondás is: ő nevezi meg az alakzat forrásaként a nyelvi hibát, a deviációt, az ->eltérést, ez lesz később a retorikai-stilisztikai eltéréselméletek alapja.

A későbbi századok retorikájában a klasszikus retorikai stíluserények tovább élnek, de a 20. századra, a retorika újjászületésének idejére a retorika szinte pusztán a nyelvi megformálás (elocutio), sőt szinte kizárólag az alakzatok tanává válik. Alapkategóriájuk az eltérés (*écart*), hiszen az alakzatokat létrehozó változások valamilyen viszonyítási alaphoz, valamely feltételezett kiinduló formához képest mennek végbe.

Du Marsais, a francia retorika nagy, 18. századi alakja is utal már rá, hogy általában eltérésként határozzák meg az alakzatokat. Fontanier (1818) szerint az alakzatok úgy állnak szemben a nem alakzatokkal, mint a sajátos és figyelemreméltó az egyszerűvel és mindennapival. Miután a 19. század közepére a retorika veszített jelentőségéből, az alakzatok kérdései is csak a 20. század elején, immár stilisztikai keretben vetődtek fel újra. Bally és követői magát a stílust, benne az alakzatokkal, eltérésként, különlegességként, az egyéni nyelvhasználat sajátosságaként értelmezik (*déviation,* illetve *écart*). Az eltérés viszonyítási alapja náluk általában a semleges kifejezésmód. Az 1960-as években a francia nyelvterületen újjászülető retorika, a neoretorika kulcsfogalma az alakzatok értelmezésében ugyancsak az eltérés, sőt még inkább a *rendellenesség*. Ez az irányzat elsősorban a művészi nyelvvel foglalkozik, határozottan poétikai jellegű. Cohen alakzatelméletének lényege, hogy csak azt a nyelvi képződményt tartja alakzatnak, amely a nyelv valamely szabályának áthágása útján jött létre, ez a szabályáthágás lehet kihagyás, össze nem illőség, valamint redundancia. Todorov a költői nyelv lényegének a nyelv normáinak megsértését tartja. 1967-es tanulmányában osztályozza is a rendellenességeket, az *anomáliák*at: a logikai és referenciális anomáliákon kívül megkülönböztet kombinatorikus anomáliákat, az alakzatok rendszere szerinte tulajdonképpen teljes egészében ide tartozik. Az eltérést azonban nemcsak alapkategóriaként használják, hanem abszolutizálják is. A Lausberg és Plett munkáinak megjelenése közötti időre jellemző az a felfogás, hogy meghatározható a retorikai (stilisztikai) zéró fok, amelyhez képest mérhető a retorikai eljárások létrehozta változás. Ennek megalkotásában a „Rhétorique générale" meghatározó szerepet játszik: egy olyan „normát" tart az alakzatok viszonyítási pontjának, amely a gyakorlatban nem létezik, csak absztrakció útján következtethető ki.

A zéró fok feltételezésére utal Plettnek az az elképzelése is, hogy különböző nyelvi síkokon kétféle művelet valósulhat meg: szabálysértés (hozzátoldás, elvonás, helyettesítés, sorrendcsere), valamint szabályerősítés (*ekvivalencia*: az ismétlés). Az ekvivalencia fogalmának megjelenése azonban csak látszólag gyengíti az eltérésfelfogást, hiszen az ekvivalencia is eltérés az elsődlegesnek tekintett nyelvi normához képest, de ez nem sért nyelvi szabályokat, sőt, „túl komolyan" veszi őket.

2. A valamihez való viszonyítás kérdése merül fel az *illőség* és az alakzat viszonyával kapcsolatban is. Az illőség Arisztotelésznél elsősorban a nyelvi elemeknek a helyzetnek megfelelő hangulati töltését jelenti, és azt is, hogy minden beszédfajtának más a stílusa. Nemcsak a hangulati, hanem egyéb: grammatikai, szemantikai jellemzőket is köt tehát a szituáció stílusához.

Cornificius is hasonlóképpen vélekedik, az elocutio, azaz a stílus lényegének az adott tárgynak megfelelő szavak és mondatok megtalálását tartja. A különböző igényszintű, s ennek megfelelően különböző kidolgozottságú stílusok jelennek itt meg egymáshoz való viszonyukban.

Ez a klasszikus retorikai követelmény nem található meg a neoretorika felfogásában. Megtalálható viszont a retorikából kinőtt stilisztikának egyik legjelentősebb 20. századi irányzatában, a funkcionális stilisztikában, ahogyan az úgynevezett pragmatikus fordulat óta a nyelvleírás különböző területein is. Ennek lehet egyenes következménye a retorikában újabban érvényesülő funkcionális, illetve funkcionális-kognitív szemlélet, amely legfontosabb céljának a figurák funkciójának és működésének vizsgálatát tartja.

3. Hogyan foglalható össze a klasszikus felfogáson alapuló retorika normafogalma, illetve milyen megoldást kínálnak az újabb elméletek? Először viszonyítási (nyelvi) formaként, aztán a neoretorikusok nyomán zéró fokú nyelvváltozatként emlegettük azt a hipotetikus nyelvváltozatot, amelyhez a különböző korokban az alakzatokat viszonyították. De hogyan határozható meg, illetve meghatározható-e ez a viszonyítási alap? Todorov és

Genette kételkedik a meghatározhatóságban, és Genette így fogalmazza meg az ellentmondást: „Az ókor óta az alakzatokat úgy határozzák meg, mint a természetes és megszokott […] egyszerű és közönséges beszédmódoktól eltávolodottakat; de ugyanakkor a retorika elismeri, hogy semmi sem közönségesebb és megszokottabb, mint az alakzatok használata, és a klasszikus fordulat visszatér: a piacon egy nap több alakzatot alkotnak, mint az akadémiai ülések egy napján. Az alakzat a használathoz képest eltérés, amely mégis a használatból ered: íme a retorika paradoxonja" (Genette 1970/77: 2010–11).

Milyen magyarázatot találunk mai ismereteinkkel a felvázolt ellentmondásra? Az ókor alakzatértelmezése egy viszonylag szűk nyelv- és kultúraértelmezési keretben történt, s ez hagyományozódott a retorikában, egészen addig, míg a klasszikus „megszokott" fogalmának helyét a norma, sokak tudatában a kodifikált norma foglalta el. De ma úgy látszik, csak az alakzatok dinamizmusát figyelembe véve érdemes ezt a kérdést vizsgálni. Az a bizonyos „normális" szint ugyanis biztosan nem nyelvváltozat, amely rekonstruálható lenne, hiszen erre még a leginkább „normapártiak" sem tettek kísérletet sem. Mindig az adott alakzathoz képest létezik tehát, mint nála megszokottabb, így általában nem határozható meg létezőként, csak elvontként. Tehát a „normális" szint leginkább kognitív okokkal magyarázható „megszokott" nyelvhasználati forma. Tolcsvai Nagy Gábor megkísérelte az alakzatok kognitív-funkcionális értelmezését, s arra a következtetésre jutott, hogy az alakzat leginkább a konvencionalizált várhatótól való eltérésként értelmezhető. A kognitív szemléletű magyarázatban az alakzatok viszonyítási pontjának nem sok köze van tehát a nyelvi normához/normákhoz, különösen nem a kodifikált nyelvi normához, sokkal inkább a *konvencionalizált várhatóság* a viszonyítási pont, s az alakzat alakzat volta váratlanságában rejlik. Így az alakzatok valóban eltérésviszonyban léteznek, de egyben természetszerűek is, hiszen a gondolkodás szabályszerű elemei.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999. – Bencze Lóránt: A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Cohen, Jean: Alakzatelmélet. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei 1. Jelenkor. JPTE. Pécs 1979/1996: 171–214. – Cohen, Jean: La comparaison poétique. Essais de systématique. In: Langages. 1968. 12: 43–51. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Czetter Ibolya: A retorikai alakzatok. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Domonkosi Ágnes: Az alakzatok és a retorika. L. ebben a kötetben. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Fónagy Iván: alakzat. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Genette, Gérard: A leszűkült retorika. Ford. Vígh Árpád. Helikon. Bp. 1970/77. 1: 60–72. – Kemény Gábor: A nyelvi kép mint „rendellenesség" (Tudománytörténeti vázlat). Magyar Nyelvőr. 1999: 292–302. – Kemény Gábor: A nyelvi kép mint „szabályszerűség" (A tudománytörténeti vázlat folytatása). Magyar Nyelvőr. 1999: 395–403. – Kertész András: Textológia és tudományelmélet. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): Szemiotikai Szövegtan. 5. 1992:135–144. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 511–519. – Plett, Heinrich: Die Rhetorik der Figuren. In: Plett, Heinrich: Rhetorik. Wilhelm Fink. München. 1977: 125–167. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913., 1921. – Todorov, Tzvetan: Les anomalies sémantiques. Langages. 1966: 100–23. – Todorov, Tzvetan: Szinekdochék. Helikon. 1970/1973. 19: 269–279. – Todorov, Tzvetan: Trópusok és figurák. Ford. Vajda András. Helikon 1967/1977: 23: 30–40. – Tolcsvai Nagy Gábor: Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. 218–227. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1977. E. V.

Alakzat és poétika

Az alakzatok tudományági helyének és tudománytörténeti hátterének a felderítése csakis több tudományág nézőpontjából, igen összetett módon, körültekintően képzelhető el. Az egyes társtudományok közötti kapcsolat jellegéből részint a *modulszerű*, részint a *holisztikus* megközelítés adódik. Nehéz kijelölni ugyanis azt a határt, ahol az egyes diszciplínák illetékessége érvényét veszíti, illetőleg olyan szoros az illeszkedés, az átfedés közöttük, hogy a határok elmosódnak, bizonytalanná válnak. A modularitás és a holisztikus megközelítés elvét érvényre juttató kutató eleve nehézségekkel szembesül: el kellene választania olyan területeket, amelyek csak együttesen szemlélhetők, s amelyek az elhatárolással megoldatlan elméleti és módszertani problémákat vetnek fel. Gondolok itt például a poétikának a retorikával való szoros kapcsolatára, de a retorika–stilisztika érintkezésére vagy épp egymásba fordulására, hogy egyéb fontos viszonylatokról most ne is szóljak; kérdés persze, hogy a modulok egymáshoz való viszonya miképpen értelmezhető: egymással mellé-, fölé-, alárendelő viszonyban lévő vagy autonóm területekként. Tény, hogy a más-más aspektusú megközelítésekkel pontosabban meghatározhatók az egyes funkciók, könnyebben leírható az alakzatok szövegbeli hatóköre, megragadható a hatásszándék, a szövegértelem.

A szó- és gondolatalakzatok vizsgálata a poétika, retorika, stilisztika keretében több évezredes múltra tekint vissza, hatalmas ismeretanyag halmozódott fel az idők folyamán ezekre az elemekre, kiterjedtté vált épp ezért vizsgálatuk szempontjainak a panorámája is.

Terminológiai szempontból a *poétika* tudományrendszertani helye problematikus. Angol és francia területen az irodalomelmélet szinonimájaként használják eltérő értelemben. Német nyelvterületen a *Literaturtheorie* gyűjtőfogalom, az általános irodalomelméleti és meta-irodalomtudományi kutatásokat foglalja magában. Nem sorolják ide a műfajelméletet vagy az irodalmi stilisztikát. A hazai felfogásban az irodalomelméletet hol általános irodalomelmélettel azonosítják, hol pedig a meta-irodalomtudománnyal rokon fogalomként használják.

A *poétika* szó sokértelműsége sem segíti a tisztázást. Eltekintve a fogalom történelmi jelentésváltozataitól, sokféle meghatározása létezik: a) műfajelmélet; b) irodalomelmélet; c) költészetelmélet; d) költészetkritika.

A „Világirodalmi lexikon" meghatározása szerint: a szó a görög *poétiké tekhné* 'költői mesterség, művészet' kifejezéssel hozható összefüggésbe. Arisztotelész „Poiétiké" című műve óta az irodalmi alkotásokkal foglalkozó, az idők során számos, többé-kevésbé egymástól eltérő ágazatra bomlott tudomány neve. 1. Eredetileg az egyedi irodalmi művek bizonyos közös tulajdonságok alapján való csoportosításával, rendszerezésével foglalkozó tudomány. 2. Arisztotelészig vezethető vissza az irodalmi alkotásoknak mint művészi produktumoknak a vizsgálatával foglalkozó diszciplína. 3. Az irodalmi művekkel kapcsolatos elméleti kérdéseket tárgyaló tudomány. 4. Szűkebb értelemben a költői – tehát nem prózai – alkotások létrehozásával és jellegzetességeivel összefüggő elképzelések, nézetek tudománya. 5. Újabb elméletek szerint a sajátos céllal és módon alkalmazott nyelvi jelekkel foglalkozó tudomány.

Szerdahelyi meghatározása szerint: „…az irodalmi műfajelmélet azon változata, amely nemcsak az irodalmi műfajok rendszerének és az egyes műnemek–műfajok sajátosságainak leírására vállalkozik, hanem valamennyi úgynevezett műfajteremtő tényező tüzetesebb vizsgálatára is." (Szerdahelyi 1999: 73.)

Ha a poétikát e meghatározás szerint a műfajelmélethez kötjük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a retorikának a létét, hiszen az ókorban e diszciplínát egyetemes tudományként fogták föl, így a stilisztikai kutatások is a retorika keretein belül fejlődtek, a líra, verses epika, a dráma területeit is átfogták, s a műfajelméleti rendszerezés kérdéseire is kitértek. Az irodalomelmélet és a retorika viszonyának a tisztázása szükségesnek

mutatkozik, hiszen érzékelhető, hogy a 20. század közepétől a retorika fejlődése a szépirodalom felé közelített, a klasszikus (ókori) retorika kategóriarendszerét irodalomelméleti hasznosítás célzatával tárgyalták (lásd Lausberg 1973 s még sokan mások, pl: Szabó G.–Szörényi: Kis magyar retorika), az 1960-as években fellépő neoretorika kutatási tárgya pedig valójában egybeesik az irodalmi stilisztika elméleti ágával, majd a dekonstruktivizmus erősíti fel a retorika szerepét. Gáspári László szerint a szépirodalom irányába való eltolódás „a retorikai funkció történeti változásának eredménye, nevezetesen, hogy a kimondottan meggyőző szándékú, az úgynevezett **inventio központú** retorikához *(ars persuadendi*) a nyelvi ékítményekre (*colores rhetorici)* irányuló figyelem a tanító vagy gyönyörködtető funkciójú, az úgynevezett **elocutio központú** *(ars bene dicendi)* retorikát társítja." (Gáspári 1996: 34–35. – A kiemelések Gáspári Lászlótól!)

Szükséges megjegyezni, hogy míg a poétika csak a szövegek egy részének vizsgálatakor merülhet föl megközelítési metódusként, addig a retorika és a stilisztika általános érvényű, hiszen minden szövegtípusnak van stílusa, minden szövegre kiterjeszthető a kutatási módszer.

Gáspári László teóriája alapján mondhatjuk, hogy az előbbiekben említett inventio és elocutio a műfajteremtés meghatározó elveivé váltak. Az egyes műfajok a történetiségben paradigmasort, dinamikus rendszert alkotnak, elrendeződésük és átrendeződésük folyamata a klasszikus retorika négy átalakító eljárásával írható le és értelmezhető. Ha pedig „az inventiót és az elocutiót módszernek (szabálynak, műveletnek) tekintjük, a retorikában testet öltő formális lehetőségrendszer működése során funkcionálissá válik, és a **retorika** szükségképpen átfordul **stilisztikába**. Retorika és stilisztika a műalkotást illetően a **kompetencia** és a **performancia** olyan kölcsönviszonya, amely egymástól elválaszthatatlan két aspektus." (Gáspári i. m. 38. – A kiemelések tőle!) A stilisztika tehát nem csak, sőt nem feltétlenül nyelvi–nyelvhasználati kérdés.

Itt jegyezzük meg, hogy a műfajban egy mélyebb szerkezeti elv érvényesül – erre mutatott rá Thomka Beáta is –, amely a műalkotás szerkezeti egységeinek kapcsolódását irányítja. Az alakzatok tehát kiléphetnek a szövegtérbe, alakító funkciót tölthetnek be a narratív szerkezetben, az előbbiekben említett retorikai műveletek négy alapformájának egyikével fejtik ki műalkotáson belüli hatásukat. Az elhagyás például a rövid történet fabuláris-tematikus összevontságára és jelentésszerkezetbeli tágasságára vonatkozhat, vagyis a redukció a hozzáadással egyidejűleg érvényesül. A retorikai kategóriák nemcsak az elbeszélés szövegfelületét érintik, hanem mint a narratív formálást meghatározó princípiumok és műveletek összességét jelent(het)ik. (Lásd Thomka 1986: 21–32.; illetőleg Gáspári 1996: 44–59.)

Ha a poétikát más értelemben, mint a költészettan szinonimáját tekintjük, akkor megállapítható, hogy a retorizált beszéd a kezdetektől szorosan kapcsolódott a költészet kérdéseihez. A poétikai nyelvhasználat, a költői nyelv számos lehetőséget kínál az alakzatok változatos alkalmazására, az így értelmezett poétikában tehát erőre kap a funkciók vizsgálata, az alakzatok és a szövegértelem bonyolult viszonyának a feltárása. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy maga a költői nyelv, kifejezés önmagában is metaforikus, több értelmezési lehetőséget sugalmaz: jelentheti a 'fennköltʼ nyelvi kifejezőeszközök rendszerét, olyan nyelvet, amely az esztétikai aktualizáció jegyeit hordozza, jelenthet sajátos belső törvényekkel rendelkező külön költői nyelvet, továbbá jelentheti a műalkotás nyelvi formáját, a szépirodalom nyelvét, a költői idiolektust és a nyelv poétikai funkcióját stb. Talán azért is kaphatott privilegizált szerepet a költői nyelv az alakzatok kutatásában, mert a gondolkodásban hosszú ideig gyökeret vert az a nézet,

hogy a költői nyelv az összes nyelvi lehetőség megtestesülése, s ezért a művészi szövegeket kell alapmodellnek tekinteni, erre kell redukálni a kutatás tárgyát.

A poétika–retorika szembeállításban a műszó tartalmát úgy is értelmezhetjük, mint a prózai beszéd művészetét, szemben a költői beszéd művészetével. A retorika olyan diszciplínaként is felfogható, amely a költői szemiotikát, az úgynevezett alakzatok retorikáját vizsgálja, illetve mint szövegpoétika, a poétikának azon részét képezi, amely a szöveg belső viszonyait tanulmányozza, azt, hogy a szövegek hogyan működnek, működtethetők. Mivel a retorikában a szövegalkotásnak tudatos jellege van (szemben az általános nyelvi szövegekkel, amelyeket a nyelvhasználó spontán módon hoz létre), a konstrukció az élmény, az intenció, a pragmatikai-kommunikatív tényezők következménye, amelyeknek funkcionálisan rendelődnek alá a létrejövő alakzatformák. Ezt a körülményt figyelembe véve a költői szöveg a nyelv általában vett konvencionális szerveződéséhez képest sajátos indítékokból jellegzetesen módosított szövegnek tekinthető.

A mai irodalomelméletben erőteljes érdeklődés figyelhető meg a retorikai alakzatok iránt, erre hívja fel a figyelmet Kocsány Piroska és Szikszainé Nagy Irma tartalmas munkabeszámolója és Nagy L. János nagyívű tanulmánya is (Nagy L. 2003: 142–157.). Joggal figyelmeztetnek azonban a szerzők a posztmodern, dekonstrukciós modellek merőben más elméleti, felfogásbeli hátterére. „A retorizáltság a dekonstrukcióban átfogó, filozófiai alapelv… A retorikusság kérdésének a hátterében több… nyelvfilozófiai elv áll. […] 1. A nyelv (mint írás) alapvetően figurális (azaz retorikai) természetű, az egyértelmű referencia csak derivátum, későbbi fejlemény; 2. A nyelv használati folyamatában ugyanakkor mindig arra a voltaképpen hamis, de kikerülhetetlennek érzett célra törekszünk, hogy határozott értelemhez, jelentéshez jussunk. Ez a törekvés retorikai tevékenységgel jár, neve olvasás, olvasat, félreolvasat; 3. Magát a nyelvet jelölők elkülönbözésre épülő rendszere hozza létre, a jelölttel való kötött, pozitív kapcsolat nélkül. A jelölők rendszere csak mint jelölők használata, azaz mint retorikai természetű tevékenység fogható fel. A retorika, ha nagyon sematikusan akarjuk definiálni, a dekonstrukciós elméletben ugyanazt a pozíciót foglalja el, mint a grammatika, a nyelv elemeinek formális elmélete a modern nyelvészetben és nyelvfilozófiában. A lényeges különbség az, hogy a retorika nem egy stabilnak elképzelt, objektív rendszert feltételez, hanem *a nyelvi kinézis, a nyelvhasználat formáinak* a megragadására törekszik. Ez a retorikadefiníció természetesen eltér a szokásos retorikafelfogástól, mely a figurális nyelv leírását végezte." (Bókay 1997: 349.) Sok szempontból tanulságos lenne napjaink alakzatkutatását a modern nyelvelméletek és irodalomfelfogás felől is átgondolni.

Irodalom: Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Osiris. Bp. 1997. – Gáspári László: Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.1996. – Kocsány Piroska: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Kézirat. – Lausberg, Heinrich*:* Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973. – Nagy L. János: A költői retoricitás fogalmához. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szerdahelyi István: A szövegtan irodalomelméleti társtudományai. In*:* Szemiotikai szövegtan. 12. JGYF Kiadó. Szeged. 1999. – Thomka Beáta: A pillanat formái. Fórum. Újvidék. 1986. Cz. I.

Alakzat és pragmatika

A retorikai hagyományban számon tartott alakzatok működésének jellemzése és értelmezése több ponton is összefüggésbe hozható a pragmatika kérdésfelvetéseivel és szemléletmódjával.

A pragmatika mint önálló tudományterület a szemiotika értelmezési tartományán belül alakult ki – elkülönülve a szintaxistól és a szemantikától – mint a jelek és a jelhasználók viszonyával foglalkozó diszciplína. A pragmatika szerepével kapcsolatban több felfogás él egymás mellett. A szűkebb értelmezés szerint a pragmatika a jelentések azon aspektusaival foglalkozik, amelyeket a szemantika nem tud kezelni, vagyis az igazságfeltételeken túlmutató, kontextustól függő, szándéktulajdonítást és következtetést igénylő jelentéseket vizsgálja. A tágabb értelmezések szerint pedig olyan perspektívát jelent a pragmatika, amelyből bármely nyelvi jelenséget szemlélhetünk, vagyis a pragmatika teszi lehetővé, hogy minden nyelvi szintet a használat jellegzetességeinek és folyamatának nézőpontjából vizsgáljunk (vö. Nagy 2005, Nemesi 2006).

Az alakzatok és a pragmatika viszonyát vizsgálva egyrészt szót kell ejteni a retorikai hagyományban kimutatható pragmatikai szempontokról; másrészt arról, hogy hogyan és miért érvényesíthetők pragmatikai mozzanatok az alakzatok funkcionális leírásában; harmadrészt szükséges kitérni arra is, hogy a pragmatika mely alakzatokkal foglalkozik elsősorban, és hogyan értelmezi és elemzi azokat.

Pragmatikai szempontok a retorikai hagyományban

Az alakzatok és a pragmatika kapcsolatának kiindulópontját az jelenti, hogy a klasszikus retorika használatközpontú, a tekhnére, a gyakorlatra összpontosító szemléletében számos olyan mozzanat fedezhető fel, amely később a pragmatika kérdésfeltevéseiben jelenik meg kifejtetten. A retorika akár a pragmatika előzményének, kezdeti szakaszának is tekinthető; a ma pragmatikainak tartott kérdések ugyanis a klasszikus stúdiumok közül nem a grammatika, hanem a retorika területére tartoztak.

A hagyományos retorika a pragmatikáétól eltérő céllal, más fogalomrendszert használva, de számos olyan tényezőt tárgyalt, amelyet a modern pragmatika is vizsgál. Az antik retorika *aptum,* azaz illőség, megfelelőség fogalmában felfedezhetők a kommunikatív kompetencia modellálásával összhangba hozható meglátások, a hatásosság követelményének érvényesítése pedig a grice-i maximákat előlegezi meg (vö. Kocsány–Szikszainé 2006). Az antik retorikában érvényesített *circumstantiae*, azaz körülmények fogalma pedig magában foglalja a kontextusnak a *ki, kinek, mikor, hol, miről, miért*, *milyen körülmények között* kérdésekkel jellemezhető mozzanatait (vö. Bencze 1996: 37, 76).

A használatközpontú szemléletmóddal összefüggésben az egyes alakzatok jellemzésében és elkülönítésében is érvényesülnek – kifejtetlenül ugyan – egyértelműen pragmatikai szempontok már a klasszikus retorikai munkákban is. A retorikai kérdés esetében például a kérdések közül csupán a nem a kérdő forma elsődleges funkciójában szereplő, vagyis – pragmatikai kifejezéssel élve – a nem a tudakolás beszédaktusát végrehajtó kérdéseket sorolják az alakzatok közé. Quintilianus egyrészt megfogalmazza azt, hogy a kérdés akkor válik alakzattá, „ha nem tudakozódás a célja", másrészt pedig sorra is veszi a kérdés lehetséges funkcióit, szerepeit (például gyűlöletkeltés, szánalomkeltés, méltatlankodás, parancs, önmagunk kérdezése), vagyis pragmatikai szempontokat előlegezve meg a kérdés formájával elvégezhető beszédaktusokat írja le (9,2, 7–11).

A pragmatika szempontjai az alakzatok mindegyikének leírásában alkalmazhatók, de az antik retorika által megkülönböztetett két nagy kategória, a ->szóalakzatok és a ->gondolatalakzatok közül az utóbbiak jellemzésében érvényesülnek elsősorban. A modern retorikákban a nyelvi szintek és a változáskategóriák rendszerező szempontjai mellett több esetben a pragmatika szempontjai is mint kategóriaképző tényezők jelennek meg. Ennek egyik oka, hogy a nyelvi szintekre osztás nehezen hozható összhangba a hagyományos szó–gondolat megkülönböztetéssel: a gondolatalakzatok nem illeszkednek a sorba, és

pragmatikai szempontok érvényesítését követelik meg. A ličge-i μ csoport rendszerezésében a ->metalogizmusok működésének feltételei egyértelműen pragmatikai meghatározottságúak. Míg a ->metaplazmusok, ->metaszemémák, ->metataxisok esetében közvetlenül a nyelvi kód módosul, addig a metalogizmusok magát a kódot érintetlenül hagyják, jelenlétük és jellegük csupán a tágabb – valós vagy szövegbeli – kontextussal való szembesítés alapján ismerhető fel (1970). Az ebbe a kategóriába sorolt alakzatok, például az ->irónia, a ->hiperbola megértésének szükséges feltétele, hogy a közlőnek és a befogadónak hasonló előfeltevései, hiedelmei érvényesüljenek az alakzatban megjelenített tényállásra vonatkozóan. Vajda András példájával élve az *ez a nadrág kicsit szűk* kijelentés, ha a nadrág valóban kicsit szűk, nem alakzatként érvényesül, ha a nadrág nagyon szűk, akkor ->litotészként értelmeződik, ha pedig a nadrág valójában bő, akkor iróniaként (1998: 416).

A pragmatikai tényezők rendszerezésben való megjelenésének másik oka az, hogy egyes újabb felosztások nemcsak a nyelvi szinteket, hanem a jelviszony különböző aspektusait is érvényesítik az osztályozásban. Plett a szemiotikai modell alapján elkülönít (szemio) szintaktikai alakzatokat, vagyis a jelek közötti viszonyok alakzatait, pragmatikai alakzatokat, vagyis a jelhasználók és a jelek közötti viszonyok alakzatait, illetve (szemio)szemantikai alakzatokat, azaz a jel és annak referenciája közötti viszonyban létrejövő alakzatokat; úgy látja azonban, hogy a szemantikai és pragmatikai alakzatok modellezése nehézségekbe ütközik, az eltérések teljes rendszere csak a szintaktikai szinten írható le (2000: 31–32).

A magyar terminushasználatba a pragmatikus alakzat fogalmát Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retoriká”-ja vezeti be; ők rendszerezésükben Lausberg szempontjait követik, az általa gondolatalakzatnak nevezett jelenségeket nevezik így, és az ő gondolatalakzatokat csoportosító felosztását átvéve beszélnek a pragmatikus alakzatokon belül a közönséghez fordulás, a kérdés és a tárgykezelés alakzatairól. Ez a megoldás egyrészt az alakzatok nyelvi szintekbe való sorolásának problematikusságát mutatja, másrészt rávilágít arra, hogy a hagyományosan az alakzatok közé sorolt jelenségek egy része csak a használat szempontjának érvényesítése révén írható le.

Kibédi Varga Áron szerint a hagyományozott alakzatok sokféleségét a pragmatika szempontja azáltal rendszerezheti, hogy a nyelvhasználat két típusa alapján (a másikkal való érintkezés vágya és a világról való tudás átadásának vágya) két nagy csoport különíthető el: egyrészt a kommunikatív alakzatok, az érintkezés alakzatai, másrészt pedig az ismeretközlés alakzatai, melyek a valóság leírását szolgálják (1998: 138).

Pragmatikai szempontok az alakzatok nyelvi-funkcionális leírásában

A grammatikai jellemzés mellett a pragmatika szempontjainak bármely alakzat sajátosságainak és működésének nyelvi leírásában szerepet kell kapniuk, sőt a nyelvi szerveződés egyes megoldásai, a szintaxis és a szemantika körébe tartozó egyes jelenségek is csak pragmatikai tényezők figyelembevételével értelmezhetők, hiszen a nyelvi jelentésképzés mindig a világról való tudásra épülve, attól elválaszthatatlanul valósul meg. Kontextuális tényezők bármely alakzat jelentésképzésének folyamatába bevonódhatnak, az ->adjekciós alakzatok azok, amelyek leginkább függetleníthetők ezektől a tényezőktől, ugyanis ezek magából a szövegből értelmezhetők, működésüket az azonos vagy hasonló elemek szövegbeli előfordulása hívja létre (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 252). Az adjekciós alakzatok esetében is kísérheti azonban a szintaktikai és szemantikai szerveződést pragmatikai szerveződés: Bencze Lóránt például a *kánya, kígyó, féreg egyre támad És marja, rágja kebelét* Kölcsey-sorokat elemezve úgy látja, hogy ebben az alakzatban a formális, szintaktikai azonosság, a főnévi alany és igei állítmány halmozása a

legszembeötlőbb, de ez egyrészt kiegészül a jelentés szintjén az ölés, pusztítás metaforáival, másrészt pragmatikai szinten az európai keresztény kultúrában nevelődött olvasó számára a kígyó és a féreg biblikus utalásaival, a falusi tapasztalatokkal rendelkezőknek pedig a kányatámadás képzetével is (1996: 241).

A ->detrakciós, ->transzmutációs és ->immutációs alakzatok alakzatként való értését a közlő és a befogadó világról való tudása, nyelvi elvárásai teszik lehetővé, vagyis működésükben döntő szerepük van a pragmatikai tényezőknek. A detrakciós alakzatok esetében a hiány, az elhagyás, a transzmutáció esetében a felcserélés, immutáció esetében pedig a helyettesítés műveletei csak a közlő és a befogadó elvárásaihoz való viszonyban értelmezhetők, hiszen az elhagyott vagy helyettesített nyelvi forma, illetve az elvárt, a megszokott sorrend csak a közlő és/vagy a befogadó elvárásaként értelmezhető. A *kalán* szóalak például csak akkor értelmezhető transzmutációs alakzatként, ha elvárásként a mai sztenderd forma érvényesül, történeti horizontból vagy nyelvjárási szempontból azonban létezhet olyan helyzet, amelyben ez lehet a pragmatikai tényezőknek megfelelő forma.

Az alakzatok egyik nagy csoportja, a gondolatalakzatoké – amelyeket nem véletlenül nevez a Szabó–Szörényi-féle retorika pragmatikus alakzatoknak – működését, jelentésképzését tekintve kifejezetten pragmatikai természetű. Szabó és Szörényi szerint azok az alakzatok tartoznak ide, amelyeket a klasszikus retorika a közönséghez fordulás, a közönséggel való kapcsolattartás eszközei közé sorolt; és ezek fő funkciója a közlő és a befogadó közötti kapcsolat erősítése (1998: 147). Árnyalhatja ezt a megállapítást Tátrai Szilárd meglátása, aki a kontextus szerepére összpontosítva az alakzatok értelmezésében úgy véli, hogy az a közös a pragmatikusnak nevezett alakzatokban, hogy magára a nyelvi tevékenységre, illetve a nyelvi megformáltságra irányítják a figyelmet, vagyis a metapragmatikai tudatosság jelölésének különböző lehetőségeit mutatják (2006: 85–86). Szabó–Szörényi rendszerezése szerint a pragmatikus alakzatok közé tartoznak a közönséghez fordulás alakzataként az ->obszekráció, a ->licencia, a ->protropé és az ->aposztrofé; a kérdés alakzataiként az ->interrogáció, a ->perkontáció, a ->szubjekció, a ->dubitáció és a ->kommunikáció; a tárgykezelés alakzataiként a finíció, ->konciliáció, az ->agressio, a ->korrekció, az ->antitheton, a ->kiazmus, az ->oximoron és a ->distinkció, érzelmi alakzatként az ->exklamáció, dialektikus alakzatokként pedig a ->preparáció, a ->koncesszió és a ->permisszió (1997: 147–156). A pragmatikus alakzatok egy része azáltal irányítja a figyelmet a nyelvi tevékenységre, hogy a befogadót jeleníti meg: ez történik a megszólítás és a kérdés alakzataiban, illetve a dialektikus alakzatokban egy másik lehetséges vélemény megjelenítése révén. Mivel a megszólítás és a kérdés alakzatai a személyközi viszonyokat teszik reflektálttá, a kommunikáció interperszonális jellegével hozhatók összefüggésbe (Tátrai 2006: 86). A tárgykezelés alakzatai és részben a dialektikus alakzatok pedig azáltal irányítják a figyelmet a nyelvre, hogy a tárgyhoz való viszony jelölése, illetve más lehetséges nézőpontok jelzése révén a nyelvi megalkotottság viszonylagosságát teszik érzékelhetővé.

Az egyértelműen pragmatikai értelmezést kívánó, de rendszerezésüket tekintve meglehetősen problematikus gondolatalakzatokat Coenen három csoportba rendezte: az elsőbe azok tartoznak, amelyekben a beszédhelyzetnek a megszokottól való eltérése alapozza meg az alakzat működését; a másodikba kerülnek azok, amelyekben az alakzat révén a beszédbeli közlendők szokásos, konvencionális sorrendje változik meg; a harmadik csoportba pedig azok, amelyeket a beszéd értelmének és funkciójának szokatlan viszonya határoz meg (1992: 632). Kocsány és Szikszainé szerint (2006) ebben a csoportosításban a szemiotika hármassága ismerhető fel: a jel és használók viszonya (= szemiotikai pragmatika), a jelek egymáshoz való viszonya (= szemiotikai szintaxis) és a jelek és jelentésük viszonya (= szemiotikai szemantika).

Az alakzatok átfogó leírásában azért is részt kell kapnia a pragmatikának, mert olyan formai megoldásoknak tekinthetők, amelyeknek ismerete beépült a nyelvhasználók kulturális tudásrendszerébe. A konverzációelemzés ráadásul egyes alakzatok, így az ismétlés vagy az elhagyás kommunikatív pszichológiai törvényszerűségét, univerzális jellegét is kimutatta. Az alakzatok alkalmazásának képessége a kommunikációra vonatkozó tudás része, elődlegesen nem a „tudni mit", hanem a „tudni hogyan" jellegű tudásba tartozik, és a retorika reflektált hagyományozódása révén válhat a kulturális tudásrendszer részévé nemcsak a „tudni hogyan", hanem a „tudni mit" értelemében is (vö. Kocsány–Szikszainé 2006). Knape a kettős kódolás elméletével összekapcsolva feltételezi alakzati kompetencia működését is. Egy szöveg érthetőségét, helyességét az elsődleges grammatikai kód biztosítja, a kommunikatív funkció sikerességét pedig a másodlagos kód, a retoricitás; az alakzati kompetencia a másodlagos kód kötött formáinak a kommunikációs szándékhoz igazodó alkalmazásának képessége (1996: 296–298).

Az alakzatok kérdésköre a pragmatikában

Az alakzatok pragmatikai meghatározottságának tudatában nem meglepő, hogy a nyelvhasználat szabályszerűségeit vizsgálva napjaink pragmatikai kutatásai szükségszerűen kiterjedtek egyes retorikai alakzatok és a trópusok működésére is. Vizsgálati körükbe elsősorban olyan alakzatok vonódtak be, amelyek nyilvánvalóan részét jelentik a hétköznapi társalgás eszközkészletének is, ilyenek a metafora, a túlzás, a retorikai kérdés, a hasonlat, az irónia és a litotész. Annak, hogy a retorikai hagyomány szinte rendszerezhetetlen sokféleségéből éppen ezek az alakzatok keltették fel a pragmatikai kutató figyelmét, – a hétköznapi társalgásban játszott lényeges szerep mellett – az volt az oka, hogy ezekben az alakzatokban sajátos jelentésbeli kettősség ismerhető fel. Ez a kettőség leírható a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés viszonyaként, illetve a legmegszokottabb jelentés és a kevésbé megszokott jelentés viszonyaként is. A jelentésbeli viszony miatt a pragmatikában jelentésalakzatnak is nevezik ezeket a jelenségeket.

A pragmatika értelmezésében ezek az alakzatok nem járulékos elemek, nem a tartalomra rárakódó ornátus részei, nem díszítmények, hanem a gondolkodási műveletek-folyamatok sajátos nyelvi leképeződései. A retorikai alakzatok hagyományos értelmezése és a pragmatikai műveletek leírása közötti folytonosság vállalását jelzi például az is, hogy egy pragmatikai kézikönyvben, az implikatúra fogalmának magyarázata során Horn a litotész egyik klasszikus, Servius–Donatus-féle definíciójára utal vissza (2004: 3), mely szerint ennek az alakzatnak a használatakor kevesebbet mondunk, de többet értünk alatta: *minus dicimus et plus significamus.*

Az alakzatok vizsgálatának a pragmatikában játszott szerepét tárgyalva Nemesi három szempontot emel ki: az alakzatokat tekintve a pragmatika vizsgálja egyrészt a szó szerinti és a figuratív jelentés elhatárolhatóságának kérdését, másrészt ezzel összefüggésben az alakzatok megértésének és mentális feldolgozásának folyamatát, harmadrészt pedig az alakzatok kognitív és társas funkcióját (2006: 3–6).

A jelentésalakzatok vizsgálata az elsődleges jelentés és a megnyilatkozásjelentés közötti összefüggések feltárásának igénye miatt lehet már Searle-től kezdve a pragmatika fontos kérdése. Ahhoz, hogy a nem szó szerinti jelentést a befogadó megértse, fel kell ismernie a beszélői szándékot, és ebben a folyamatban hasonló mozzanatok fedezhetők fel, mint az indirekt beszédaktusok működésében, így Searle az ironikus és a metaforikus megnyilatkozások megértését is az indirekt beszédaktusokéhoz hasonló többlépcsős modellben értelmezi.

Grice értelmezésében az alakzatok figuratív jelentése alkalmi társalgási implikatúra. Az irónia, a metafora és a hiperbola a társalgási maximák közül a minőség („Ne mondj

olyasmit, amit hamisnak hiszel!"), míg a kollokviális tautológia a mennyiség első maximájának („Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív!") kihasználására vezethető vissza (1975: 52–53). A jelentésviszony egyik pólusát Grice következetesen *konvencionális jelentés*nek nevezi, azonban nem fejti ki szerepét az implikatúrák megértésében, és nem tárja fel a maximák kihasználásának, azon belül a figuratív nyelvhasználatnak a célját sem.

A grice-i maximákra építő udvariassági elméletekben (Leech 1983; Brown–Levinson 1987) az alakzatok a személyközi kapcsolatok zökkenőmentességének, a konfliktusok csökkentésének eszközeként jelennek meg, a partner személyének tiszteletben tartását szolgálják. Leech személyközi retorikájában a grice-i együttműködési alapelv egy szintre kerül az udvariasság elvével: minimalizáld az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság). Ez az elv kiegészül négy olyan posztulátummal, amelyeknek kiemelt szerepük lehet egyes alakzatok kommunikatív funkciójának értelmezésében. Az irónia elve szerint ha sértést kell okozni, akkor a beszélő arra törekszik, hogy mégse kerüljön konfliktusba az udvariassági elvvel, de indirekt módon, implikatúra révén a partner megérthesse a megjegyzés valódi szándékát. Az ugratás elve szerint a hallgatóval való összetartozás kifejezésére alkalmas, ha a beszélő olyat állít, ami a hallgatóra nézve nyilvánvalóan hamis, és nyilvánvalóan udvariatlan. A Pollyanna-elv értelmében a beszélőnek kerülnie kell a kellemetlen témákat, és előnyben részesítenie a kellemes témákat. Az érdekesség elve pedig – és ez kiemelt jelentőségű lehet az alakzatok szempontjából – arra ösztönzi a beszélőt, hogy olyat mondjon, ami váratlan, és ezért érdekes (1983: 81–146).

Brown és Levinson elméletében – szintén a grice-i maximákat továbbgondolva – az alakzatok alkalmazásának célja a beszédpartner arculatának megóvása: értelmezésükben a, az ->oximoron, az ->irónia, a ->metafora és retorikai kérdés pedig a mennyiség maximáját sérti meg, ezáltal téve indirektté a másik arculatát fenyegető beszédaktusokat. Az alakzatok pragmatikai értelmezésének pszicholingvisztikai kritikája (Gibbs) kísérletekkel alátámasztva azt mondja, hogy a szó szerinti jelentés megértése nem szükséges feltétele a nem szó szerinti jelentések megértésének, értelmezésük és kutatási eredményeik szerint a figuratív jelentés megértésében a kontextusé a főszerep.

A szószerintiség és a nem szó szerinti használat értelmezése szerepet kap a Sperber és Wilson nevéhez fűződő relevanciaelméletben is. Felfogásuk szerint a szó szerinti és a nem szó szerinti megnyilatkozások értelmezési folyamatai nem különülnek el egymástól élesen, hanem átmeneteket alkotnak. Értelmezésükben minden megnyilatkozás – így az alakzatos formák is – egyedi módon járulnak hozzá a világról alkotott reprezentációhoz, és a figuratív megoldások nem egyszerű választási lehetőséget jelentenek valamely jelentés nem szó szerinti kifejezésére, hanem vannak olyan jelentések, amelyek csak nem szó szerinti megnyilatkozásokkal fejezhetők ki (vö. Reboul–Moeschler 2000: 195–217).

A jelentésalakzatok értelmezésén, interpretációjuk elméleti modellezésén kívül a pragmatika egyik kutatási területe az alakzatok megértésének, értelmezésének, illetve a nekik tulajdonított szándékoknak az empirikus, kérdőívekkel, kísérletekkel tesztelt vizsgálata is.

A pragmatikában tehát a klasszikus retorikában számon tartott alakzatoknak csak egy speciális típusát, vagyis a nem a megszokott jelentésben való használat révén hatásos formákat tárgyalják, ezeket is elsősorban a társalgásban betöltött szerep és a megértési feldolgozási folyamat szemszögéből.

Az alakzatok és a pragmatika sokrétű összefüggésrendszerének áttekintése összességében azt mutatja, hogy a pragmatika szempontjai elengedhetetlenek az alakzatok leírásában. A pragmatika szemlélete tehet lehetővé ugyanis olyan értelmezést, amely

kiszakítja az alakzatokat a retorikai hagyomány díszítményjellegű felfogásából, ugyanakkor megőrzi a hatékony kommunikáció érdekében használt műveletekként való magyarázatuk és csoportosításuk eredményeit.

Irodalom: Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. A régi új retorika. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 43–69. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. – Brown Penelope – Levinson, Stephen: Politeness. Some universals in language use. Cambridge University Press. Cambridge. 1987. – Coenen, H. G.: Gedankenfigur. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historsisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992. – Dubois, Jacques et al: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Gibbs, Raymond W., Jr.: The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge. Cambridge University Press. 1994. – Grice, H. Paul: Logic and conversation. In: Cole–Morgan (eds): Syntax and semantics. Speech Acts. Academic Press. New York–San Francisco–London. 1975: 41–58. – Horn, Laurence R.: Implicature. In: Horn, Laurance R. –Ward, Gregory (eds.): Handbook of Pragmatics. Blackwell. Malden MA. 2004: 3–28. – Kibédi Varga Áron: A realizmus alakzatai. (Zeuxistól Warholig) In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. 4. Jelenkor. Pécs. 1997: 131–149. – Kibédi Varga Áron : Retorika és strukturalizmus. In: uő.: Szavak, világok. Jelenkor. Pécs. 1998: 48–60. – Knape, Joachim: Figurenlehre. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 289–432. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.). – Leech, Geoffrey N.: Principles of pragmatics. Longman. London–New York. 1983. – Nagy Katalin: A pragmatika státusáról. Magyar Nyelv 101. 2005: 436–448. – Nemesi Attila László: A túlzás szerepe a személyközi retorikában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. XX. 2003: 195–219. – Nemesi Attila László: Az alakzatok kérdése a pragmatikában. PhD-disszertáció. 2006. Kézirat. – Plett, Heinrich: Systematische Rhetorik. Wilhelm Fink Verlag. München. 2000. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Reboul, Anne–Moeschler, Jacques: A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába. Osiris Kiadó. Bp. 2000. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Tátrai Szilárd: Az alakzatok kontextuális értelmezéséről. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszere. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 83–89. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Vajda András: A modern költészet retorikája. In: uő.: Költészet és retorika. Universitas Kiadó. Bp. 1998: 413–493. D. Á.

Alakzat és retorika

Az alakzatok fogalma az antik retorikában született meg, kategorizálási és leírási módjaikat is a retorika szemléletmódja, nyelvértelmezése határozta meg. Vizsgálatukban és rendszerezésükben ezért mindig – a retorikától függetlenedni törekvő stilisztikai, szemiotikai, funkcionális, kognitív és pragmatikai indíttatású alakzatértelmezésekben is – érvényesül ez az örökség: a retorikai hagyomány és annak folytonos újraértékelése.

1. Az alakzatok helye a retorika rendszerében

A retorika elsődlegesen mint tekhné, mint gyakorlat, mint a rábeszélés mestersége értelmezhető; a rendszerezési igény, a tudományos leírás is erre a gyakorlatra rakódva alakul ki (Barthes). A retorika a beszédek megalkotását a szónoki gyakorlat nézőpontjából szemlélve öt szakaszt különít el *(partes orationis)*, és ezeken belül szétválasztja a tárgyra, a gondolatra, vagyis magára a beszéd témájára *(res)* vonatkozó műveleteket és a nyelvi megjelenítés *(verbum)* műveleteit. Az egyes szakaszok sorrendje a következő: a tárgy megtalálása *(inventio)*, a mondandó tagolása és elrendezése *(dispositio)*, a gondolatok nyelvi megjelenítése *(elocutio)*, a mondandó emlékezetbe vésése *(memoria)* és a beszéd előadása *(pronuntiatio)*. Az öt feldolgozási szakasz közül három értelmezhető mint gondolati művelet (az *inventio*, a *dispositio* és a *memoria*), kettő pedig mint nyelvi művelet (az *elocutio* és a *pronuntiatio*).

Az alakzatok tárgyalása „a nyelvi megformálást, a stiláris kidolgozás feltételeit, módszereit és lehetséges eszközeit felölelő elokúción” (Gáspári 2003: 12) belül kerül

sorra. A retorikának ez a része „egyfajta antik stilisztika, mégpedig kizárólag a hatékony nyilvános beszéd stilisztikája” (Bencze 1996: 146).

Az elokúció bemutatja egyrészt a stílus elvárandó erényeit *(virtutes elocutionis)*, másrészt a választható stílusnemeket *(genera dicendi)*. A beszéd megformálásának elvárandó erényei a nyelvi korrektség *(latinitas)*, a világosság *(perspicuitas)* és a beszéd ékesítése *(ornatus)*. A választandó stílusnemek tekintetében a stílushármasságot (a választékos, a közepes és az egyszerű stílus), illetve az illőséget vagy megfelelőséget *(aptum)* tárgyalja a retorikának ez a része, azaz a beszéd tárgyához igazodó stílus sajátosságaival foglalkozik.

Ebben a rendszerezésben az alakzatok ékítményként, azaz az ornatust megvalósító eszközökként értelmezhetők. Az alakzatok tana tehát a klasszikus retorikának csak egy szeletét jelenti, a retorika történetében mégis kiemelt szerephez jut. Egyrészt a retorikában mint tudományban a jelenségek osztályozása leginkább az alakzatok tanában bontakozott ki, másrészt mint a szöveg díszítettsége érdekében a gyakorlatban alkalmazható és tanítható eszközkészlet, ez válik a retorika legismertebb részterületévé: „a klasszikus kor óta az elokúción kívül a retorikusok lassanként minden egyéb területet elhanyagoltak; ez viszont mind kiterjedésben, mind mélységben egyre gazdagodott” (Todorov 1977: 31).

Már a középkori retorikákban felborul a retorika részei közötti egyensúly: „a trivium korában a grammatika és a dialektika közé ékelődött retorika tárgya mielőbb az *elocutio*, a beszéd ékességei, a *colores rhetorici* tanulmányozására korlátozódik” (Genette 1977: 68). Ebben az időszakban ugyanis a retorika gyakorlatát az egyházi beszéd, a bibliai szövegek magyarázata, a levelezés és az oklevélírás élteti tovább. Ezekben a műfajokban pedig éppen az alakzatok és a szóképek tanára volt szükség, így a retorika teljes rendszeréből kiszakítva, ezek eszközjellege válik hangsúlyossá.

A retorika elokúcióközpontúságát a reneszánsz is továbbörökíti, hiszen az ékesszólás eszménye ebben az időszakban elsősorban az alakzatok és a képek kifinomult alkalmazásában való jártasságot jelenti.

Az elokúcióra szűkülő retorika vizsgálati területét, értelmezési körét tekintve viszont folyamatosan bővül: a törvényszéki beszéd, a tanácskozó beszéd és a szemléltető beszéd hatásossága érdekében alkalmazott eljárások fokozatosan kiterjesztődnek az összes beszédműfaj, szövegtípus értelmezésére: a retorika minden nyelvi alakban megvalósuló művelet tárházává válik. A későbbi megközelítésekben, így a 20. századi retorikai iskolákban, a neoretorikában is elsősorban ez az elokúcióra szűkülő retorika érvényesül, bár a prózai művek elemzése felveti az invenció és a diszpozíció megújításának igényét is.

2. Az alakzatok vizsgálata a retorika történetében

A retorika tudománytörténetének korszakai közül a korai, antik retorika mindmáig meghatározó szerepet tölt be: ezek az alapművek meghatározzák az alakzatok tárgyalási módját, és felvetik az alakzatok értelmezésével kapcsolatos legfőbb kérdéseket is, ezért ezek tanulmányozása tűnik a legfontosabbnak ahhoz, hogy az alakzatok bármilyen szempontú értelmezésében szükségképpen érvényesülő retorikai örökséget feltárhassuk.

Az alakzatok jelenségét a Thuküdidész mestereként is ismert szónokig és retorikaoktatóig, Gorgiászig (Kr. e. 5. sz.) vezeti vissza a hagyomány. Az általa használt, költői hatású stíluseszközöket Dionüsziosz Halikarnasszeusz hivatkozása nyomán gorgiászi figurákként *(Γοργιατα σχήματα)* emlegetik. Diodórosz Szikulosz ilyen figurákként írja le a párhuzam, ->antitézis, ->izokólon (tagmondat-egyenlőség), parison (szóegybecsengés), homoioteleuton (->rím) alakzatait, amelyek a görög prózaritmus megteremtéséhez járulnak hozzá. Barthes szerint (1997: 77) az alakzatok tekintetében abban rejlik Gorgiász jelentősége, hogy hozzá köthető az „*elocutio* trónra lépése” a

retorikai mesterség másik nagy pólusa, a beszéd részeinek rendje, a *dispositio* mellett. Magát az *alakzat (σχῆμα)* kifejezést a lampszakoszi Anaximenész használja először (Kr. e. 4. sz.) az ókori retorikaelméletben.

Ezek után az előzmények után „a tudományos stilisztika alapjait" (Adamik 1998: 53) Arisztotelész teremti meg „Rétorika" című művében. Retorikája invencióközpontúsága ellenére az elokúció alapkérdéseit is felveti, poétikája azonban részletesebben foglalkozik ezzel a területtel, mert míg a retorika mesterségében a gondolkodás, a bizonyítás műveletei kerülnek előtérbe, addig a költői mesterség a stílus problematikáján keresztül ragadható meg. Retorikájának harmadik könyve az ékesszólás és a szerkesztés elmélete: az elokúció körébe vonható stíluseszközök közül részletesen csak a ->metaforát, a ->hasonlatot és a ->körmondatot vizsgálja. A szónoki stílus legfőbb erénye a világosság, és ennek megteremtéséhez a közhasználatú szavakon kívül leginkább a metaforák járulnak hozzá. Az arisztotelészi hagyománynak az alakzatok tárgyalása tekintetében meghatározó eleme a retorika és a poétika kettőssége: a két terület egybefonódása, és mégis eltérő szemléletmódja innen eredeztethető.

Csak szövegtöredékekből és utalásokból rekonstruálható Theophrasztosznak az alakzatok értelmezése tekintetében is fontos elmélete. Négy stíluserényt különít el: a helyességet, világosságot, illőséget, ékességet. Rendszerezésében az ékességet megteremtő eszközök: a választékosság, a szerkesztettség és az alakzatok. Érzékelhető tehát nála az az alakzatok retorikai értelmezését leginkább átható felfogás, mely szerint a figurák stíluserényt teremtő eszközök, díszítmények.

A Cornificius nevéhez kötött „Rhetorica ad C. Herennium" – amely görög mintát követve, a Kr. e. 80-as években keletkezhetett – tartalmazza az alakzatok első fönnmaradt csoportosítását. Cornificius szerint a stílusnak három erényt kell egyesítenie: a választékosságot *(elegantia)*, a jól szerkesztettséget *(compositio)* és a fenséget *(dignitas)*. Az alakzatokat ő is a fenséget megteremtő eszközöknek tartja: a fenség a „szó- és gondolatalakzatokban jut kifejezésre. A szóalakzat *(verborum exornationes)* magának a beszédnek finom csiszoltságában áll. A gondolatalakzat *(sententiarum exornationes)* fensége nem a szavakban, hanem magukban a gondolatokban rejlik". Az alakzatokra az *exornatio* kifejezést alkalmazza, a fennmaradt retorikai irodalomban elsőként különítve el a szó- és a gondolatalakzatokat. A szóalakzatokon belül elkülönített csoportban veszi számba azokat, amelyekben „a szavak eltérnek köznapi jelentésüktől", vagyis a trópusokat, de összefoglaló elnevezést nem alkalmaz rájuk. Az alakzatok csoportosítása a rendszerezés szándéka és néhány alapvető különbség felismerése ellenére nem következetes Cornificiusnál, hiszen a szóalakzatok közé gondolatalakzatok, más stílusjelenségek (például a körmondat és részei) és érvelési sémák is vegyülnek. Ez a munka a retorikai hagyományban az alakzatok didaktikus bemutatása miatt vált meghatározó értékűvé.

Cicero retorikai tárgyú műveiben egyrészt a görög szónoklattanokból merít, másrészt a saját szónoki tapasztalataira is épít. Barthes szerint a cicerói retorika elokúcióközpontú: „a stílus mennybemenesztése" az „elocutio felvirágzását hirdeti" (1997: 85). Rendszerezési szempontjai a Cornificiuséinál következetesebbek, „De oratore" című művében (Kr. e. 56) különbséget tesz az alakzat (nála: *conformatio*) két fajtája, a szó- és gondolatalakzatok (*conformatio verborum et sententiarum*) között: „A szó- és gondolatalakzatok között az a különbség, hogy a szóalakzat megszűnik, ha a szavakon változtatsz, a gondolatalakzat azonban megmarad, bármilyen szavakat használsz" (3, 52).

„Orator" című írásában (Kr. e. 46) a „tökéletes szónok" *(orator perfectus)* és „a valódi ékesszólás mibenlétét" *(summa eloquentia)* törekszik meghatározni, ebben a művében szól legkifejtettebb formában az elokúcióról. Stíluselmélete és alakzatrendszerezése azért kidolgozottabb a korábbiaknál, mert nem általában beszél ezekről a nyelvi formákról,

hanem a három stílusnem jellemzéséhez kapcsolva: szemlélete tehát az alakzatok funkcionális vizsgálatát előlegezi meg.

Quintilianus, a leghatásosabb római retorikaíró Kr. u. 94–95 körül megjelent „Institutio oratoria" (A szónok nevelése) című szónoklattanában külön könyvben tárgyalja az alakzatokat és a szóképeket; a szóképre a görögből kölcsönzött *τρόπος* szót, az alakzatokra viszont a *figura* elnevezést használja. A *figura* kifejezést ebben az időszakban, az 1. században használták először a görög *szkhéma*nak megfeleltetve, ahogy azt Annaeus Cornutus egy könyvének Gelliusnál fennmaradt címe (De figuris sententiarum) mutatja.

Quintilianus az alakzat fogalmának kétféle értelmezését veszi számításba: „… az egyik értelemben a gondolat bármiféle formáját értik rajta, […] a másik értelemben sajátosan csak azt tartják alakzatnak, amiben a közönséges vagy egyszerű gondolkodás- és beszédmódtól indokolt eltérés van" (9, 1, 10–11). Felfogása szerint tehát alapvetően minden beszéd megformálás, figura, de különbséget tesz az egyszerű *(carens figuris, aszkhématisztosz)* és az alakzatokkal gazdagított *(figuratus, eszkhamatiszmatosz)* beszéd között.

Pseudo-Longinus „A fenségről" című művében megállapítja, hogy a fenségnek öt forrása van: a nagy gondolatok; a lelkesült szenvedély; az alakzatok teremtése; a szavak kiválasztásából, szóképesből és csiszolt nyelvezetből álló nemes kifejezésmód; illetve az emelkedett szófűzés. Az alakzatokat tehát ő is stíluserényt teremtő eszközökként értékeli, külön fejezetet is szentelve nekik művében: „Az alakzat tudvalevőleg, ha kellő módon alkalmazzuk […], nem kis mértékben járul hozzá a nagyszerű hatáshoz" (16, 1).

A későbbi korszakok a retorikai hagyománynak az elokúció szerepét erőteljesen érvényesítő és éppen az alakzatok és szóképek tanát más újabb és újabb szövegtípusokon alkalmazó továbbélését jelentették, ez pedig az alakzatok tekintetében a korábbi szempontok érvényesítése mellett az alakzatok listájának folyamatos bővülésével járt együtt.

A retorika huszadik századi újjászületése a retorika fogalmának átértelmeződését is jelentette: a neoretorika egyértelműen az elokúcióhoz kötődik, valójában nyelvészeti alapokon nyugvó gyakorlati stilisztika, amelynek problémafelvetései szorosan kapcsolódnak a nyelvtudomány és az irodalomtudomány meghatározó kérdésköreihez. Az alakzatok vizsgálatában érvényesülő retorikai szemléletmód feltárásához ezért a neoretorika főbb nézeteit is szükségesnek látszik áttekinteni.

Az új lendületet vevő retorika alapműveinek sorát Heinrich Lausberg munkája nyitotta meg. A „Handbuch der literarischen Rhetorik" 1960-ban jelent meg, ebben áttekinthető és kezelhető módon igyekezett bemutatni az alakzatok sokaságát. Rendszerezésének alapjául a már az antik retorikából ismert négy változáskategóriát választotta, szemléletének alapkategóriáját képezi az eltérés, ugyanis a változás műveletei csak valamilyen feltételezett kiinduló formához viszonyítva értelmezhetők.

A ličge-i egyetem kutatói, Dubois–Edeline–Klinkenberg–Minguet–Pire–Trinon által 1970-ben kiadott „Rhétorique générale" (Általános retorika) című munka alaposan kidolgozott retorikai rendszert tartalmaz, elsősorban azonban az irodalmi művekre jellemző eszközökkel foglalkozik, és a retorika fogalmát az alakzatelméletre korlátozza.

Rendszerezésük a retorikai alakzatok, azaz a ->metabolák négy típusát különbözteti meg: a ->metaplazmusokat (a fonetikai és a grafikai módosulást), a ->metaszemémákat (jelentésváltozást), a ->metataxisokat (szintaktikai változást), a ->metalogizmusokat (a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti kapcsolat megváltozását). Ezeket az alakzatokat négy különböző művelet, változtatás hozhatja létre: az elhagyás, a hozzáadás, a helyettesítés (elhagyás + hozzáadás paradigmatikus síkon) és a ->permutáció (elhagyás + hozzáadás

szintagmatikus síkon). A szerzők az így létrehozott hálóról azt állítják, képes arra, hogy minden lehetséges alakzattípust magába foglaljon.

Plett 1971-ben elkészített, majd továbbfejlesztett modellje szintén a retorikai újjáéledés egyik alapművének tekinthető. Rendszerezése szerint ötféle nyelvi síkon (a fonológia, a morfológia, a szintaxis, a szemantika és az íráskép síkján) kétféle művelet valósulhat meg: az egyik ilyen művelet a szabályok megsértése, vagyis a hozzáfűzés, az elvonás, a helyettesítés és a sorrendváltozás lehetősége; a másik viszont szabályerősítő művelet. A szabályerősítő műveletek értelmezéséhez bevezeti az ekvivalencia fogalmát, amely alá be tudja sorolni az ismétlés különféle fajtáit.

A neoretorikában kialakított „alakzatrendszerek valamennyien azzal a problémával küszködnek, hogy egyfelől immanens nyelvi strukturáltságában teljesnek tekintik a retorikai alakzatrendszert mint logikailag zárt hálószerkezetet (amelyről tudjuk, hogy mennyire »nyitott«), másfelől abszolutizálják az eltérést mint alapelvet" (Kocsány–Szikszainé 2006: 35).

3. Az alakzatok értelmezése a retorika kategóriarendszerében

Stíluserény, díszítmény – nyelvi vétség

Az alakzatok értelmezésében kettősség, kimondatlan ellentmondás érzékelhető: az antik retorikák elsődlegesen mint a stíluserényeket megvalósító eszközöket definiálják az alakzatokat; a stíluserényekkel szemben azonban stílushibákról és nyelvi vétségekről is beszélnek, és ezeket akár ugyanazok az eszközök, műveletek is létrehozhatják, mint a stíluserényeket megteremtő alakzatokat.

Ez az ellentmondás már Arisztotelésznél is érzékelhető: egyrészt szerinte az teremti meg a beszéd érdekességét, ha idegenszerű lesz, vagyis alakzatokkal él, másrészt viszont ez a beszédmód a prózát mesterkéltté és dagályossá is teheti.

Az antik retorika felfogásában az alakzatok díszítményjellege meghatározó. Quintilianus például az ékességek *(ornamenta)* jelentőségéről szólva úgy fogalmaz, hogy „Ékes az, ami több a világosnál és az elfogadhatónál" (8, 3, 61). Ez a gondolat jelzi azt a szemléletmódot, amely hosszú ideig meghatározza a retorika és a poétika felfogását az alakzatokról: az „ékesség" többletként rakódik rá a világosság és az elfogadhatóság követelményének anélkül is eleget tévő szövegre: „a stílust úgy is tekintették, mint valami ruhát, amit a mondanivalóra, a beszédre ráhúznak, a szóképeket és alakzatokat pedig mint díszeket, ékszereket, amelyeket (a ruhával együtt) ráaggatnak a gondolatra" (Bencze 1996: 148).

Az alakzatok díszítőelemként való értelmezése azok járulékos szerepét, eszközjellegét mutatja, és olyan nyelvszemléletet feltételez, amelyet a gondolat és a kifejezés szétválaszthatósága, dichotómiája határoz meg.

A díszítmények leírása mellett a szövegek stílusának jellemzésében a nyelvi hibák jellemzése és rendszerezése is szerepet kap. A görögöktől származik a hibák kétféle megnevezése: a ->*barbarizmus* és a ->*szolecizmus*. A szolecizmus az első stíluserény, azaz a nyelvhelyesség megsértése a szavak egymáshoz fűzése során: olyan szintaktikai nyelvtani hiba, amely a grammatika tárgya. A barbarizmus pedig olyan idegenszerűség, amelyet az egyes szavak használatakor, ejtésekor követnek el.

Quintilianus „Institutio oratoria" című művében a barbarizmusnak több fajtáját sorolja fel: az idegenből átvett szavak használatát; a durva, nyers, fenyegető hangú megszólalást; és a harmadik, leggyakoribb típust, amely akkor keletkezik, ha valaki „bármely szóhoz hozzátold vagy elvesz belőle egy betűt vagy szótagot, vagy felcserél egy betűt vagy szótagot másikkal, vagy ugyanazt a betűt vagy szótagot nem a kellő helyre teszi" (1, 5,

10). A szolecizmusnak szerinte szokásosan négy fajtáját különböztetik meg, ebből hármat meg is nevez: *adiectio*, *detractio*, *transmutatio* (a szórend felcserélése), a szöveg folytatásában pedig az *adiectio* és *detractio* mellett az *inversió*t említi meg.

A szolecizmus típusainak elkülönítésében olyan műveletek fedezhetők fel tehát, amelyek egyrészt már az antik retorikákban az alakzatokat megteremtő eljárásokként is szerepeltek, a neoretorikában pedig az alakzatokat rendszerező fő változáskategóriák lesznek.

A műveletek azonossága egyértelműen jelzi a nyelvi hibák és az alakzatok jelenségének olyan összefüggéseit, amelyekre az „Institutio oratoria" több esetben ki is tér. Az ->adjekció és a ->detrakció bemutatása során a hiba és az alakzat jelenségének érintkezésére mutat rá: „Az alakzatok ugyanezen fajtájához tartozik a bővítés és a kihagyás. Az előbbi felesleges szószaporításnak tetszik, de emeli a kifejezés szépségét. […] a kihagyások […] az összefüggő beszédben vagy hibák, vagy alakzatok" (9, 3, 18). Figyelmeztet a nyelvi hibák elkerülésére, de közben arra is rávilágít, hogy sajátosságaikat tekintve ezek sokszor igen közel állnak az alakzatokhoz: „De mivel néha ezeket a hibákat a szokás, a tekintély vagy régiség köpönyegével mentegetik, vagy éppen azzal, hogy közel állnak a nyelv szépítő eszközeihez, mert sokszor alig lehet ezeket az alakzatoktól megkülönböztetni; hogy valakit ez a csalóka megállapítás meg ne tévesszen, éles szemmel ügyeljen a grammatikus ezekre a finom különbségekre" (1, 5, 5).

Az alakzatok és a hibák közötti határvonal Quintilianus értelmezése szerint a művészi cél, szándék alapján is meghúzható: a nyelvi hiba „költőknél elnézésre vagy talán még dicséretre is számíthat" (1, 5, 11), illetve az alkotóknak mentségükre szolgál a költői szabadság, sőt azt állapítja meg: „prózaíróknál is előfordul egyes betűknek a felcserélése, amit már a szokás is szentesített" (1, 5, 13).

A művészi szándék figyelembevételével a nyelvi hibákat és a szóalakzatokat egyértelműen a szándékoltság, a tudatosság választja el egymástól: „minden szóalakzat nyelvtani hiba volna, ha nem szándékosan használnánk, hanem csak úgy véletlenül esnék. Így azonban többnyire fedi a tekintély, a régiség, a nyelvszokás; sokszor még az okszerűség is mellette szól némiképp. S minthogy az egyszerű, keresetlen beszédmódtól eltér, szépségnek vesszük, feltéve, hogy valami elfogadható alapon áll. Egy tekintetben pedig még felette hasznos is, hogy tudniillik a mindennapi és mindig egy kaptafára húzott beszéd unalmasságát enyhíti, és biztosít bennünket a kifejezés köznapisága ellen. És ha valaki mértékkel él vele, és csak akkor, ha szüksége van rá, mintegy fűszerezi és kellemessé teszi a beszédet; de ha túlságosan hajhásszuk, éppen azt a bájt veszíti el, melyet a változatosság kölcsönöz neki" (9, 3, 3–5).

A szándékoltság, az intencionalitás figyelembevételén túl ez a megközelítés az alakzatok tanulmányozásának még két igen lényeges kérdésére mutat rá. Egyrészt utal arra, hogy az alakzatok hatásossága, szerepe az alkalmazás gyakoriságától, a megszokottságtól, a begyakorlottságtól is függ. Másrészt megtalálhatók Quintilianus felfogásában az eltéréselméletek csírái is, ugyanis az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát (deviációt, eltérést) jelöli meg.

Az alakzatok és a nyelvi vétségek összefüggéseinek sajátos aspektusát mutatja Nietzsche megfogalmazása: „Az az alakzat, amelyet senki nem fogad el, hibává válik. Valamely *usus* által elfogadott hiba alakzattá válik" (Nietzsche 1997: 23–24). Felfogása szerint tehát az különbözteti meg a nyelvi hibát az alakzattól, hogy a használó közösség miként értékeli.

Szabályszerűség – eltérés

Az alakzatok és a hibák értelmezésének problémája szorosan összefügg a retorika másik nagy ellentmondásával: azzal, hogy az alakzatok szabályszerű vagy a szabályszerűtől eltérő szerkezetekként és műveletként foghatók-e föl. Barthes szerint az alakzatok „egész építménye azon az elgondoláson nyugszik, hogy két nyelv létezik, egy tulajdonképpeni és egy képletes, s ennek következtében a retorika – az elokúciós részében – a nyelvi *eltérítések [écarts]* leírása".

Arisztotelésznél a világosság stíluserényének tárgyalása során a „megszokottól való eltérés" kérdése is előtérbe kerül, felfogása szerint ugyanis a világosság önmagában lapos, az eltérések teremtik meg az ünnepélyesség látszatát.

Quintilianus rendszerezésében több ponton is feltűnik az alakzatok meghatározásának az egész retorika történetén átívelő nagy ellentmondása. Az alakzatok egyrészt a beszéd természetes, el nem hagyható velejárói: „…alakzat lehetséges saját jelentésben vett s szokásos rendben elhelyezett szavakból is" (9, 1, 7); „az alakzatok anyagát saját és átvitt értelemben vett szavak egyformán tehetik" (9, 1, 9); „…közönséges értelemben minden beszédben van alakzat" (9, 1, 12); másrészt viszont a közönséges beszédtől való eltérésként ragadhatók meg: „…szoros értelemben vett schema nem egyéb, mint a közönséges, egyszerű gondolkodás- vagy beszédmódtól való okos eltérés" (9, 1, 11); „… szoros értelemben schemának csakis azt nevezhetjük, amely az egyszerű és a közönséges beszédtől a költői és szónoki előadásban eltér" (9, 1, 13).

Ez az ellentmondás a későbbi retorikák szemléletmódjában is visszatér. Du Marsais, a klasszikus francia retorika nagy alakja „Értekezés a trópusokról" (1730) című írásában utal az általános felfogásra: „Az alakzatokról a közmegegyezés azt mondja, hogy olyan beszédmódok, melyek eltávolodnak a természetestől és mindennapitól"; rámutat azonban az alakzatok eltérésként való értelmezésének ellentmondásaira is: „korántsem a figurák állnak távol az emberek köznapi nyelvétől, éppen ellenkezőleg, a figurák nélküli beszédmód állna távol tőle, ha egyáltalán lehetne olyan szöveget alkotni, amelyben csak nem képes kifejezések szerepelnének".

Fontanier „Az alakzatelmélet klasszikus kézikönyve" (1821), illetve „A beszéd alakzatai a trópusok kivételével" (1827) című műveiben rendszerezi a trópusokat és az alakzatokat, és szintaktikai, szemantikai vagy fonetikai eltérésként értelmezi őket, rendszerüket pedig az eltérés foka alapján alkotja meg.

A neoretorika szemléletmódjában meghatározó szerepet kap az eltérés, hiszen a retorikai műveletek fogalma egy korábbi, feltételezett formától való eltérítésként, változtatásként értelmezhető. Felfogásukban a szabályszerűség és az eltérés ellentmondása az irodalmi és a nemirodalmi szövegek alakzatainak leírhatóságában is megmutatkozik: „a ličge-i retorika (talán szándékosan) kétféleképpen értelmezi saját tárgyát […]: az első szerint a retorika tárgya azoknak az alakzatoknak, vagyis a normatívtól eltérő, deviáns nyelvi megnyilvánulásoknak a tanulmányozása, melyeknek jelenléte végső soron egy szöveg irodalmiságának biztosítéka; a másik szerint ugyanez a retorika, az alakzatok szerkezetét teljesen kimerítő nyelvészeti-logikai műveletek révén, könnyen »generalizálható«, alkalmazható más művészetekre vagy a nemirodalmi nyelvi jelenségekre" (Vígh 1977: 143).

Genette találóan írja le a szabályszerűség és eltérés viszonyának visszásságait az alakzatok értelmezésében: „Az ókor óta az alakzatokat úgy határozzák meg, mint a természetes és megszokott vagy […] egyszerű és közönséges beszédmódoktól eltávolodottakat; de ugyanakkor a retorika elismeri, hogy semmi sem közönségesebb és megszokottabb, mint az alakzatok használata, és a klasszikus fordulat visszatér: a piacon egy nap több alakzatot alkotnak, mint az akadémiai ülések több napján. Az alakzat a

használathoz képest eltérés, amely eltérés mégis a használatból ered: íme a retorika paradoxonja" (Genette 1977: 70).

A normára vagy a „megszokott" formákra és az azoktól eltérőre való hivatkozás az alakzatok meghatározásában azt az ellentmondást foglalja tehát magában, hogy az alakzatok jelenléte mégis az egyik legmegszokottabb és legtermészetesebb sajátossága a nyelvi kommunikáció egészének.

4. Az alakzatok típusai és osztályozásuk: leírás és rendszerezés

A retorikák az évszázadok során az alakzatoknak alig átlátható sokaságát vonultatták fel, ugyanis az elokúció a beszéd műveleteinek változatosságát igyekszik megragadni. Az alakzatok nyitott, folyamatosan növekvő és rendezetlen halmazát azonban szinte a kezdetektől megpróbálták osztályokra bontani, rendszerezni.

Az alakzatok osztályozásának első kísérleteit a hellenisztikus kori retorikákban találjuk. Az egész retorika történetét meghatározó első osztályozási szempontként Cornificiusnál jelenik meg a szóalakzat és a gondolatalakzat kategóriája. Ugyanez a felosztás érvényesül Cicero munkáiban, és Quintilianus rendszerezése is ezeket a kategóriákat *(figura sententiarum–figura verborum)* különíti el.

A római retorikákban szereplő *sententia* fogalmának értelmezésében kettősség érvényesül: Adamik Tamás következetesen gondolatalakzatoknak fordítja az ezzel a kifejezéssel alkotott szószerkezeteket, Fónagy Iván szerint viszont az ókori retorikák a mondatalakzatot állították szembe a szóalakzattal, és a gondolatalakzat kategóriája csak később kristályosodott ki. Az antik szövegek alapján (a gondolatok megszületésében játszott szerep: *illa est enim posita in concipienda cogitatione*) valószínűbbnek látszik a gondolatalakzatként való értelmezés.

A hangalakzatok helyzete is sajátos az antik retorikákban: bár megneveznek hangalakzatként értelmezhető jelenségeket, nem állítanak fel számukra külön kategóriát, hanem ezeket is szóalakzatokként értelmezik, hiszen a szó alakjának módosulása révén jönnek létre.

Quintilianus számít a retorika első nagy rendszerezőjének, nála találhatjuk meg elsőként azoknak a műveleteknek a leírását, amelyeket ma az elokúció fő eljárásainak tekintünk. A retorikai alakzatokon belül adjekcióval, detrakcióval és hasonlósági alapon létrejövő szerkezetekről beszél. A retorikai rendszerezések hagyományozódása szempontjából érdekes, hogy a klasszikus retorikára visszavezetett műveletek (*adiectio, detractio, transmutatio*) az antikvitásból ismert szövegekben elsősorban nyelvi hibákat rendszerező kategóriákként fordulnak elő.

A retorika története során az „osztályozó szenvedély és aprólékosság" (Todorov 1977: 30) révén a leírt kategóriák és terminusok folyamatosan gyarapodtak, azonban a rendszerezés kritériumai nem változtak.

A retorika huszadik századi felelevenedését a rendszeralkotás igénye jellemzi. Lausberg a „Handbuch der literarischen Rhetorik" (1960) című kötetében az alakzatokat két nagy csoportra osztja, az egyikbe az egy szóból állók kerülnek *(ornatus in verbis singulis)*, a másikba a több szóból állók *(ornatus in verbis coniunctis)*. Az utóbbin belül a kifejezés és a tartalom alakzatait különbözteti meg *(figurae elocutionis, figurae sententiae)*. Lausberg átfogó érvénnyel alkalmazza a négy változáskategóriát, megkülönböztetve a fonológia, a szintaktika, a szemantika alakzatait, pragmatikus alakzatokat és mondatalakzatokat. A ličge-i retorika mátrix jellegű rendszere is a változáskategóriákat érvényesíti a nyelvi jelrendszer három síkján: a szó formáján, a szó jelentésén és a mondat formáján, illetve egy negyediken, a mondat jelentésének síkján.

Az alakzatok rendszerezési kísérleteiben átfogóan érvényesül tehát egyrészt a nyelvi szintek megkülönböztetése, másrészt pedig a retorikai műveletek érvényesítése. Az egyes osztályozási kísérletek buktatói összefüggenek azzal, hogy a retorikai hagyomány nem értékeli át, nem pontosítja ezeket a kategóriákat. Tolcsvai Nagy Gábor meglátása szerint a rendszerezési nehézségek oka „egyrészt az átalakító eljárások nem pontos jellemzése volt, másrészt a nyelvi szintek modelljének következetlensége: a hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatok sora nem homológ sor" (Tolcsvai Nagy 2003: 219).

5. Az alakzatok és a trópusok viszonya a retorikában

A retorika rendszerezéseiben az ornatus fogalomtárán belül a trópusok és az alakzatok egymáshoz való viszonyának értelmezése is változott a retorika története során.

A klasszikus retorika fogalmai szerint a trópusban egyetlen szó a jelentésváltozás hordozója, az alakzatban viszont több szót érint a változás, így trópusok csak a szó szintjén végzett műveletek eredményeként keletkeznek.

Arisztotelész a „Rétoriká"-ban is tárgyal alakzatokat és szóképeket, arról azonban, hogy hogyan ítélte meg a két jelenség viszonyát, a „Poétiká"-ból kaphatunk egyértelműbb képet. Itt az alakzatok címszó alatt foglalkozik különböző nyelvtani kérdésekkel és a metaforával is, tehát alakzatnak tekinti a képszerűség kifejezőeszközeit is.

A „Rhetorica ad C. Herennium" szintén az alakzatok közé sorolja a szóképeket, a szóalakzatok olyan sajátos típusaként kezeli őket, amelyekben „a szavak eltérnek köznapi jelentésüktől", bár külön nem nevezi meg őket.

A görög *τπόπος* szót 'szókép' értelemben Cicero használta először „Brutus" című művében, Quintilianus munkásságával kezdődik meg azonban az alakzatok és a trópusok kifejtetten elkülönített értelmezése. Művének 8. könyvében foglalkozik a szóképekkel, a 9.-ben pedig az alakzatokkal, vagyis különbséget tesz a trópusok és az alakzatok közt. „A trópus valamely szónak vagy kifejezésnek előnyös átvitele saját jelentésből más jelentésbe" (8, 6, 1). Rendszerezéséből egyértelmű, hogy a szemantikai változás bekövetkezése, illetve be nem következése alapján különbözteti meg a figurákat és a trópusokat.

Az ókori szerzők közül ő az, aki kiemelten tárgyalja a figura és a trópus viszonyát, külön fejezetet szentelve a témának. Úgy véli, hogy a trópusok és alakzatok egyes fajtái nagyon különbözhetnek, abban azonban hasonlítanak, hogy eltérnek az egyszerű beszédmódtól, és ez megnehezíti szétválasztásukat; más esetekben pedig arra utal, hogy nincs éles határ trópusok és alakzatok között, mert például az irónia mind az alakzatok, mind a trópusok közé besorolható. Éppen ezek miatt a bizonytalanságok miatt tarthatja azonban Quintilianus szükségesnek a kategóriák világos elkülönítését: „A trópus a kifejezés természetes és eredeti jelentéséből más jelentésbe való átvitel a beszéd díszítése érdekében, […] a trópusokban szavakat használnak más szavak helyett". „A figura, ahogy maga a neve is mutatja, a közönséges és önként kínálkozó beszédmódtól eltérő bizonyos szófűzés". Ezek a meghatározások magukban hordozzák azt a két kritériumot, amelyekre a további századok retorikái is hagyatkoznak: egyrészt azt a formai különbséget, amely szerint a trópusok „szavak", a figurák viszont „szófűzések", másrészt pedig azt a tényezőt, hogy a trópusokat a „más jelentésbe való átvitel" teremti meg.

Quintilianusnál megtörténik tehát az alapvető különbségtétel, azonban a későbbiekben is változik a terminusok használata. Scaliger például „Poetices libri septem" (1561) című poétikájában *figura* néven együtt tárgyalja az alakzatokat és a szóképeket, így nála minden hatásos nyelvi szerkezet a figura fogalma alá rendelődik. Fontanier-nél az alakzatok két csoportra bomlanak: trópusokra és nem trópusokra.

A neoretorika a nyelvi megformáltság minden szintjét az alakzatok köré sorolja, és átfogó kategóriarendszerében egységes keretben kezeli a szóképeket és az alakzatokat. Mutatja ezt a μ- csoport szóhasználata is, hiszen a *figures* és a *tropes* kifejezéseket szinonimaként kezelik.

Cohen a trópusok és nemtrópusok elkülönítésének nehézségeit tárgyalva arra hívja fel a figyelmet, hogy a trópusokat és figurákat létrehozó, látszólag különböző műveletek mélyén azonosságok is meghúzódnak: „A retorika elemezte a szintagmatikai eltérést mint olyat, de nem méltatta figyelemre annak paradigmatikai eltörlődését. Röviden összefoglalva tehát minden alakzat két mozzanat révén jön létre. A trópusok elmélete az elsőről, a nemtrópusok elmélete pedig a másodikról nem vett tudomást. Nem vették észre, hogy minden trópus magában foglal egy nemtrópust, minthogy minden eltérés magával vonja önnön korrekcióját a jelentésváltozás révén, és hogy ez a két anomália közötti ellentétes és kiegészítő mechanizmus alkotja minden alakzat vázát. Vegyük például a kérdést, amely akkor alakzat értékű, amikor egy kérdő forma valójában kijelentő jelöltet implikál: pl. a »ki nem tudja« kérdés a »mindenki tudja« kijelentést. Ilyenkor jelentésváltozással van dolgunk, tehát trópusról van szó. Miért hívjuk mégis nemtrópusnak?" (Cohen 1996: 205).

Szemiotikai-szövegtani szempontból – a klasszikus felfogáshoz hasonlóan – az alakzatok elsődlegesen szintaktikai, a trópusok pedig elsődlegesen szemantikai viszonyszerveződésekként foghatók fel (Bencze 1996: 157–158).

A trópusokat tarthatjuk tehát egyrészt az alakzatok egyik típusának, másrészt azokhoz hasonló funkciójú, de a műveleti különbség miatt külön kategóriába sorolandó jelenségeknek, az elokúcióban betöltött szerepük miatt azonban különbségeik ellenére célszerűnek tűnik egységes keretben értelmezni őket.

6. Összegzés: az alakzatok kutatásának retorikai öröksége

Az alakzatok vizsgálatában szükségszerűnek látszik számot vetni azokkal a sajátosságokkal, amelyek ennek a témakörnek a szerepét, szemléletmódját, problémafelvetéseit a retorika több mint kétezer éves története során jellemezték:

- az alakzatok tana a retorikának az egyik legtöbbet tárgyalt, a gyakorlatban is hasznosítható, sokszor eszközjelleggel érvényesülő része;
- a retorika szemléletében az alakzatok díszítményként, vagyis a szövegértelemtől független járulékos elemként, nem pedig a szövegértelmet is befolyásoló összetevőkként jelennek meg;
- az alakzatok sokasága nehezen leírható és rendszerezhető: a változó és bővülő taxonómiák jelzik az alakzatok rendszerének nyitottságát is;
- az alakzatok rendszerezésében az egész retorikatörténeten átívelő problémák figyelhetők meg: a hangalakzat, szóalakzat, mondatalakzat és a gondolatalakzat mibenlétének kérdése; a trópusok és figurák szembeállításának vagy együttes kezelésének kérdése;
- az alakzatok rendszerezését a nyelvi szintek és a változáskategóriák érvényesítése határozza meg, a nyelvi szintek modelljének következetlensége és a változási kategóriák különbségei azonban megnehezítik a kimerítő és érvényes leírást.

Az alakzatok fogalmának értelmezésében több ellentmondás is örökítődik:

- az alakzatok a stíluserényeket szolgáló eszközökként jelennek meg, a nyelvi vétségek azonban ugyanolyan nyelvi műveletek révén jönnek létre, hasonló szerkezetet mutatnak;
- az alakzatok a nyelvhasználat szabályszerű jelenségeiként értelmeződnek, mibenlétüket mégis a szabályszerűtől való eltérésükben ragadják meg;

- az alakzatok a grammatikára rakódó másodlagos kódként is felfoghatók, viszont mivel csak a kategorizálódás és hagyományozódás révén válnak alakzattá, nem alkotnak olyan rendszert, amelyet valóban a grammatikához hasonlónak tekinthetnénk.

Irodalom: Adamik Tamás: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika alapkérdései. Bevezetés. In: Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 5–66. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004. – Arisztotelész: Poétika. Ford. Sarkady János. Magyar Helikon. Bp. 1963. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999. – Auerbach, Erich: Figura. In: Fabinyi Tibor (szerk.): A hermeneutika elmélete. Ikonológia és műértelmezés 3. JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék. Szeged. 1987: 17–69. – Barthes, Roland: A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. III. Jelenkor. Pécs. 1997: 69–176. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. – Besenyői Erika: mondatalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Bolonyai Gábor: szolecizmus. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Cicero válogatott művei. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Európa Kiadó. Bp. 1987. – Cohen, Jean: Alakzatelmélet. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei 1. Jelenkor–JPTE. Pécs. 1996: 171–214. – Czetter Ibolya: A retorikai alakzatok. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 50–63. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Fónagy Iván: alakzat. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Fónagy Iván: gondolatalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Gáspári László: Retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1987. – Genette, Gérard: A leszűkült retorika. Ford. Vígh Árpád. Helikon. Bp. 1977: 60–72. – Kemény Gábor: A nyelvi kép mint „rendellenesség" (Tudománytörténeti vázlat). Magyar Nyelvőr. 1999: 292–302. – Kemény Gábor: A nyelvi kép mint „szabályszerűség" (A tudománytörténeti vázlat folytatása). Magyar Nyelvőr. 1999: 395–403. – Kibédi Varga Áron: A realizmus alakzatai. (Zeuxistól Warholig) In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. 4. Jelenkor. Pécs. 1997: 131–149. – Kibédi Varga Áron: Retorika és strukturalizmus. In: uő.: Szavak, világok. Jelenkor. Pécs. 1998: 48–60. – Kibédi Varga Áron: Retorika, poétika, műfajok. (Gyöngyösi István költői világa.) Irodalomtörténet LXV. 3. szám. Akadémiai Kiadó. Bp. 1983: 545–591. – Kocsány Piroska et al.: A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 2.) – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Lotman, Jurij: Retorika. Ford. Nagy István. Helikon. 1999: 90–108. – Martinkó András: szóalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Nietzsche, Friedrich: Retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. IV. Jelenkor. Pécs. 1997: 5–51. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991[8] – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Szikszainé Nagy Irma: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 3.) – Todorov, Tzvetan: Trópusok és figurák. Ford. Vajda András. Helikon. 1977: 31–40. – Tolcsvai Nagy Gábor: Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 218–227. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–149.
Vö.: alakzat és poétika, alakzat és stilisztika D. Á.

Alakzat és stilisztika

Az alakzatok vizsgálata a retorika mellett a stilisztika feladatkörébe is tartozik. Nem véletlen, hiszen a retorika és a stilisztika egymással régóta szoros kapcsolatban áll. Plett szerint (Plett 1988) a stilisztika a retorikának hol csak alárendelt része, hol teljesen különálló tudományág, hol pedig mint „leszűkült retorika" (Genette 1970) az egész retorikát képviseli.

1. A klasszikus retorika és a stilisztika

A klasszikus retorika valójában szónoklattan, a meggyőzés tudománya, amelyen belül az elokúcióról szóló rész tárgyalja a meggyőzés nyelvi-stilisztikai kellékeit. A klasszikus retorikának ez a része tehát egyfajta stilisztika, hiszen a szerzők ebben a részben veszik számba a szónoki beszéd nyelvi, stiláris megformálásának, kidolgozásának lehetséges módszereit és eszközeit. A stíluserények (*virtutes elocutionis*) között külön tárgyalják a nyelvhelyesség (*latinitas*), a világosság (*perspicuitas*) és az ékesség (*ornatus*) kérdéseit. Az alakzatok az ékesség, az ornatus eszközeiként szerepelnek.

Már a hagyományos retorika elokúciója is figyelembe vette a befogadás pragmatikus szempontjait, ugyanis a stílus kategóriáit kapcsolatba hozta a meggyőzés tanítani, gyönyörködtetni, megindítani hármas céljával. Eszerint a beszédnek/írásnak nemcsak értelmesnek és szépnek, hanem hatásosnak is kell lennie. Cicero például az „Orator" című művében fejti ki a stílussal kapcsolatos nézeteit. Szerinte az *ékesség* megteremtésében az egyszerű szavak mellett az alakzatoknak van fontos szerepük, ugyanis a beszédnek fényt kölcsönöznek. Quintilianus „Institutio oratoria" című művében az elokúcióról szóló részben fejti ki stíluselméletét, amelyet négy stíluserényre alapoz: a latinosságra, a világosságra, az ékességre és az illőségre. Quintilianus az ékességet többletként fűzi hozzá a világosság és az elfogadhatóság követelményének egyébként is eleget tevő szöveghez (Kocsány–Szikszainé Nagy 2006). Quintilianus szerint az ékesség eszközei a szavak között a szinonímia, a régi vagy új keletkezésű szavak, az összefüggő szövegben a hasonlat, a tömörség, a nagyítás, a kicsinyítés, a szentencia és a trópusok.

Az alakzatok tana tehát a klasszikus retorikának épp a stilisztikai részébe tartozik, de odatartozik a retorika történetének későbbi korszakaiban is. A középkortól kezdve egyre inkább leszűkül a retorika érdeklődési köre, és az elokúcióra, a beszéd ékességeinek a vizsgálatára szorítkozik.

2. A stilisztika önállósodása, a funkcionális stilisztika megszületése

A stilisztika a 19. század második felében válik önálló tudományággá. Tudományos alapokra Charles Bally helyezte, ő a funkcionális stilisztika megteremtője. A 19. századi és a 20. század eleji preskriptív stilisztikákkal szemben ő a deskriptív stilisztika híve. Bally szerint a stilisztika feladata, hogy a nyelv kifejezőeszközeit affektív tartalmuk szempontjából tanulmányozza. Szerinte a hangoktól a legbonyolultabb mondatokig minden nyelvi elemnek stilisztikai értéke lehet. Fontosnak tartja a szavak és kifejezések érzelmi összetevőinek elemzését. Az affektív nyelvi kifejezőeszközöknek két csoportját különíti el. Ezek 1. a természetes affektivitású elemek, amelyek a fogalmi tartalomból, a hangalakból, a szófajból stb. nyerik érzelmi hatásukat, 2. a környezetfelidéző affektivitású nyelvi elemek, amelyek a nyelvhasználat társadalmi környezetéből kapják affektivitásukat. Külön és kiemelten foglakozik Bally a lexikai és frazeológiai szinonimák vizsgálatával. Az 1909-ben megjelent „Traité de stylistique française" című kétkötetes műve a szinte teljes korabeli francia szó- és kifejezéskészletnek a modern feldolgozása, kommunikációs és stilisztikai lehetőségeinek a számbavétele. Stilisztikája tehát sok tekintetben az alakzatkutatás továbbfejlesztéséhez is hozzájárult. Bally stilisztikai nézeteit tanítványai, különösen Marouzeau és Cressot fejlesztették tovább. Marouzeau az affektivitás vizsgálatát túlzottan szűknek érezte, ezért ő a kifejezőerő, az expresszivitás fogalmát vezeti be. Ez ugyanis a nyelvi jelenség érzelmi-hangulati elemein kívül magában foglalja az értelmi, a szituációból adódó mozzanatokat is. Cressot-hoz hasonlóan, Marouzeau a stílust a nyelvi lehetőségrendszerből való válogatás, választás eredményének tekinti, és újdonság, hogy bevonja vizsgálódásaiba a szépirodalmat. Cressot éppenséggel a szépirodalom vizsgálatát tartja a legfontosabbnak.

A prágai iskola a funkcionális stílusok elhatárolásával és nyelvi jellemzésével szélesítette ki a stilisztika vizsgálódási körét. Képviselői elkülönítették a társalgási, a szakmai, a tudományos és a költői funkcionális stílust. Az egyes funkcionális stílusok nyelvi jellemzése során az alakzatok kérdését sem kerülhették meg, sőt ezek vizsgálata így a különböző stílusokban még inkább funkcionálissá vált.

A funkcionális stilisztika vizsgálati módszere kisugárzott az egyes nemzeti stilisztikákra is. Így például a német nyelvterületen, a lengyeleknél, Romániában és nálunk is készültek ilyen jellegű rendszerező stilisztikák. Magyar vonatkozásban Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc „A magyar stilisztika vázlata" című művét kell kiemelnünk. A stílus fogalmának tisztázásakor hangsúlyozzák, hogy a stílus szón, eredeti jelentéséhez igazodva, a gondolatoknak és érzéseknek nyelvi eszközökkel történő kifejezési módját értik, a stílus fogalmát nem szűkítik le egyetlen nyelvi rétegre, és a meghatározásban a nyelvi eszközöknek a közlésben és kifejezésben betöltött funkciójából eredő sajátos felhasználási módját, valamint a stílus alakulását befolyásoló legfontosabb tényezőket veszik figyelembe. Leszögezik, hogy a nyelvi elemekben rejlő és sajátos stílushatást keltő mozzanatot nevezik stilisztikai értéknek. „A stilisztika tehát – írják – a nyelvi rendszer tényeit a bennük rejlő stilisztikai értékek mennyisége és minősége szemszögéből vizsgálja, és igyekszik megállapítani, hogy ezeknél az értékeknél fogva milyen stílusokban és stílusárnyalatokban hasznosíthatók leginkább" (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1977: 13).

3. A stilisztika elméleti alapjainak kiszélesedése

A 20. század második felétől kiszélesedett a stilisztika elméleti alapja. Olyan új tudományágak hatottak a stilisztikára, mint a kommunikációelmélet, a szociolingvisztika, a pragmatika, a szemiotika, a hermeneutika, a szövegelmélet, a beszédtett-elmélet. Tehát a stilisztika egyre inkább multidiszciplináris tudományággá vált. Ebből következik, hogy a stilisztikának bármely vizsgálandó kérdése, így az alakzat is multidiszciplináris megközelítést igényel. A magyar szakirodalomban Szathmári István és Szabó Zoltán elemezte részletesen a mai stilisztika nyelvelméleti alapjait, illetőleg külön és kiemelten a szövegnyelvészetnek a stilisztikára gyakorolt megtermékenyítő hatását (Szabó 1977, 1988, 1998; Szathmári 1996, 2002b). Mindketten hangsúlyozzák, hogy a szövegnyelvészet elsősorban a stilisztika elméleti és módszertani megalapozásához járult hozzá. Minthogy a stilisztika nemcsak hasznosítja, hanem ki is próbálja az egyes szövegelméletek alkalmazhatóságát, a szövegnyelvészet a tényleges kutatásokban, a stílusjelenségek leírásában – például az alakzatkutatásban – is komoly segítséget nyújt. Szathmári István hangsúlyozza, hogy a stíluselemzés igen fontos a beszédnek, mindenfajta szövegtípusnak és különösen a szépirodalmi műveknek a megértése szempontjából. Miként részletezve leszögezi, hogy „a stíluselemzés […] összefoglalásszerűen annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban" használt fel mondanivalója kifejezésére (Szathmári 2002b: 22).

A stílusjelenségek és ezen belül az alakzatok leírásához Szabó Zoltán szükségesnek tart egy olyan elméletileg igazolható keretet, amelyben a szöveg eltérő hierarchiájú szintjeit a stilisztikától vizsgált jelenségekkel és a stilisztika tanulmánytípusaival kapcsolja össze. A szövegalkotó stiláris értékű nyelvi elemek elemzése a stilisztikai minősítés feladatkörébe tartozik, a szöveg egészének, azaz makrostruktúrájának a stílusát a stilisztikai elemzés tárgyalja, végül a szöveg feletti szint, a szövegtípus stílustipológiai jellemzőit a stílustipológia vizsgálja (Szabó 1988).

A stílus és ezen belül az alakzatok vizsgálatához elengedhetetlen a pragmatikai összetevők vizsgálata, azaz azoknak a nyelven kívüli tényezőknek (mint például a közlő és befogadó viszonya, a közléshelyzet típusa, a csatorna stb.) a figyelembevétele, amelyek meghatározzák a megformáltságot. Gáspári László meghatározása szerint „a retorika eljárásai nem előíró, hanem az élménytől-szándéktól vezérelt műveletek, s így a különféle alakzattípusok funkcionális együttesei pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei". Majd hozzáfűzi: „a társuló alakzatok komplex együttese (a nyelvi rendszer kínálta megoldásokkal) stilárisan rendelődik alá az élménynek, mely funkcionálisan szabja saját arculatához szükséges (és lehetséges) megjelenítő alakzatait, az alkotói magatartással formálja a módszert, és ezen keresztül vetül a stílusra. A stílus a grammatikai és szemantikai motivációk hálózatában ezáltal grammatikai formával kódolt pragmatika is" (Gáspári 2003: 5).

Az alakzatoknak ilyen multidiszciplináris keretben történő, illetőleg különböző szövegtípusokra kiterjedő elemzésére vállalkoztak „Az alakzatok világa" című sorozat egyes füzeteinek (1–20), illetőleg „A retorikai-stilisztikai alakzatok világa" és „A stilisztikai alakzatok rendszerezése" című kötetnek a szerzői (Szathmári 2003, 2006). Ide vonható a jelen sorok írójának szórend és értékszerkezet összefüggéseit vizsgáló könyve is (Kabán 2005).

4. A kognitív stilisztikák

A kognitív nyelvészeti irány újabb keretet biztosít a stíluselméleti és az ebből következő módszertani kérdések tárgyalásához. Bencze Lóránt stilisztika-felfogása kognitív alapú, modulrendszerű, szociointerpretációs szöveg-megközelítésű. A kognitív alap – Bencze megfogalmazása szerint – azt jelenti, hogy a vizsgálódó „Langacker és mások nyomán a mentális (és fiziológiai) folyamatokat is figyelembe" veszi. A modulrendszer pedig azt, hogy a vizsgált jelenségeket több tudományág nézőpontjából közelíti meg (Bencze 1996: 238). Az említett módszertani hármasság határozza meg Bencze Lórántnál az alakzatok vizsgálatát is.

A funkcionális szemléletű (holista) kognitív nyelvészeti irány a nyelvet nem rendszerében, hanem működésében kívánja leírni (Langacker 1983). A kognitív szemléletű stilisztikák (Carstensen 1970, Tolcsvai 1996) a normához a viselkedés felől közelítenek. Az eltérés eszerint viszonyfogalom, „az adott cselekvésben, szituációban, kontextusban normatívnak, elvártnak tartott megformáltságnak meg nem felelő nyelvi megnyilatkozás viszonya az elvárthoz" (Tolcsvai 1996: 263). Ebben az összefüggésben vizsgálandó a stílus is. Tolcsvai Nagy Gábor szerint a funkcionális/kognitív alapú nyelvértelmezés a retorikai rendszer újraértelmezését is szükségessé teszi. A 20. századi nyelvelméletek nagy része a szerkezetre összpontosított, a kognitív stilisztika a művelet fontosságát is hangsúlyozza, vagyis – írja Tolcsvai – „az alakzat egyszerre művelet és szerkezet" (Tolcsvai 2003: 218). Ő ebből következően a kognitív nyelvészet Langacker-féle elméletét és ezzel együtt a kognitív pszichológia eredményeit alkalmazza az alakzat egy lehetséges modelljének kidolgozásában.

5. Összegzés

Mindezek alapján ma már egyértelmű, hogy az alakzatok olyan kétarcú, kognitív pragmatikus és ismeretelméleti kategóriák, amelyek egyfelől generikus jegyekkel rendelkező egyetemes formák, másrészt a konkrét funkció függvényei, azaz csakis egy adott szituációban és szövegben funkcionálnak. Vizsgálhatók attól függően, hogy a szöveg mikro-, mezo- vagy makroszintjén érvényesülnek. Lehet például globális szövegszervező szerepük is, illetőleg lehetnek szövegtípusokhoz (szépírói, tudományos, hivatalos,

publicisztikai stb.) kötődőek. Gáspári László szavait idézve: „az alakzatok mindenkori aktualizált funkciója a szöveg létrejöttében megnyilvánuló stílus” (Gáspári 2001: 24).

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. – Carstensen, Broder: Stil und Norm. Zur Situation der linguistischen Stilistik. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. 1970: 257–279. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911. – Czetter Ibolya: Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 10.) – Czetter Ibolya: Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989 című műveiben. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 4.) – Cs. Jónás Erzsébet: Alakzatok és trópusok a műfordításban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 18.) – Cs. Jónás Erzsébet: Alakzatvizsgálat Csehov-drámák fordításaiban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2005. (Az alakzatok világa 14.) – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1977. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Genette, Gérard: La rhétorique restreinte. Communications. 1970. 16: 158–171. – Heltainé Nagy Erzsébet: Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István Kadocsa, merre vagy? című kisregényében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 5.) – Jenei Teréz: Babits szépprózája az alakzatok tükrében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2005. (Az alakzatok világa 13.) – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 6.) – Kabán Annamária: Komplex alakzat és intertextualitás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 17.) – Kabán Annamária: Szövegek színeváltozása. Szórend és értékszerkezet. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005. – Kocsány Piroska et al.: A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 2.) – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Langacker, Ronald W.: Foundation of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford. California. 1983. – Lőrincz Julianna: Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 19.) – Mózes Huba: Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005b. – Mózes Huba: Itt flóta, okarína. A rím mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005a. – Nagy L. János: A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2005. (Az alakzatok világa 12.) – Plett, Heinrich: Retorika és stilisztika. In: Kanyó Zoltán–Síklaki István (szerk.): Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 131–167. – Porkoláb Judit–Boda I. Károly: Alakzatok hipertextuális szövegekben. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2005. (Az alakzatok világa 15.) – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Rozgonyiné Molnár Emma: Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 8.) – Szabó Zoltán: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina. Bp. 1998. – Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár. 1977. – Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006. – Szathmári István: A funkcionális stilisztika megalapozása. In: Szatmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 13–33. – Szathmári István: A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2005. – Szathmári István: A stíluselemzés elmélete és gyakorlata. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. 2002b. – Szathmári István: Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002a. (Az alakzatok világa 9.) – Szikszainé Nagy Irma: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 3.) – Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 7.) – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. – Tolcsvai Nagy Gábor: Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 218–227. – V. Raisz Rózsa: A közbevetés és a közbeékelés a Mikszáth-prózában. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2005. (Az alakzatok világa 11.) – Vígh Árpád: Retorika, stilisztika. In: Kanyó Zoltán–Síklaki István (szerk.): Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 125–129. K. A.

Alakzat és szemantika

Az alakzatok vizsgálata során a ->grammatikai és a szemantikai szempont szorosan összefonódva jelentkezik: az ->alakzatok hordoznak szintaktikai (grammatikai), szemantikai, sőt ->pragmatikai tényezőket is. Némelyekben a grammatikai, másokban a

szemantikai elem az uralkodó. Az a közismert – az ókorból reánk hagyományozódott – megkülönböztetés, mely szerint szintaktikai szinten alakzatok, szemantikai szinten szóképek jönnek létre a változáskategóriák hatására, mereven nem érvényesül, mivel a nyelvi forma grammatikai változása sokszor valamilyen mérvű szemantikai változással is jár: jelentésbeli kiegészülést, jelentésbővülést vagy -szűkülést stb. hoz magával.

A grammatikai és a szemantikai szempontok a különféle alakzattípusokban tehát eltérő jelentőségűek. Bencze Lóránt szerint (1996: 241) a szöveg formális (szintaktikai) rendeződésének szintjén jelentkeznek olyan szerveződésfajták, amelyek a ritmus fogalma alá sorolhatók, azaz visszatérések, ezeket hívjuk alakzatoknak. Igaz, hogy az alakzatok nagy része elsősorban nyelvi-szintaktikai művelet eredménye, mégsem hanyagolható el a szemantikai szempont, azaz „a beszéd értelmének és funkciójának szokatlan viszonya" (Kocsány–Szikszainé 2006: 18).

Az alakzatok tehát részint grammatikai műveletek eredményeként jönnek létre (->adjekció, ->detrakció, ->transzmutáció, ->permutáció), részint szemantikai természetű változás eredményeként (az ->immutáció alakzatai). Az antik retorikai irodalom valójában a grammatikai változáskategóriák által létrejött alakulatokat tartotta alakzatoknak (figura), az átvitellel, áttétellel – jelentésváltozással – létrejötteket szóképeknek (->trópus). Az alakzatok „elsősorban szintaktikai szerveződések, de mindig szemantikai szerveződéssel társulva és némi pragmatikai szerveződéstől kísérve" (Bencze 1996: 241). Tehát a szintaktikai szerveződésű alakzatok vizsgálata sem lehet teljes a jelentés bevonása nélkül, vagyis a szintaktikai viszonyokhoz hozzájárul a szemantikai viszony. Az antik retorikában szemantikai viszonylatban is felmerül az alakzat hibaként való értelmezése: szemantikai hiba a homályosság (obscuritas); például a ->hiperbaton túlzott alkalmazása.

Quintilianus formai különbségtétele a trópusok és a figurák között (8, 6, 1; idézi Domonkosi 2004: 11) a következő: „A trópus valamely szónak vagy kifejezésnek előnyös átvitele saját jelentéséből más jelentésbe"; azaz a *kifejezés* szó használatával megengedi azt a lehetőséget, hogy a trópus sem okvetlenül egyetlen szóból áll. Az a megkülönböztetés tehát nem pontos, mely a trópus és a figura elhatárolását „egyszavasság" vagy „többszavasság", azaz a szintaktikai szerveződés alapján teszi meg.

Az alakzatok nem agrammatikálisak, de ha léteznek is agrammatikális megoldások, azoknak is van szemantikai információjuk. Ilyen előfordulhat a posztmodern irodalomban: Esterházy Péter „Transzformáció" című művében (Bevezetés a szépirodalomba. 1986: 36–37) az *a* szófajilag, grammatikailag, szemantikailag és logikailag is minősíthetetlennek, besorolhatatlannak látszó elem (szó) jelenik meg minden szóalak előtt és után, adjekciós alakzatot hozva létre a posztmodern prózában: „*A* fákon *a* éhgyomorra *a* szívtunk *a,* de *a* rettentő *a* sokat. *A* ott *a* lett *a* nikotinmérgezésem. *A* iszalag *a* közt *a* röhög *a* valaki. *A* lányból *a* is *a* bugyborékol *a* fafogó, *a* fafogó, *a* fafogó. *A* én *a* őseim *a* fáról *a* lejöttek, *a* Gusztiéi *a* meg *a* föl, *a* mondja *a* lány *a* anyja, *a* körbenéz, *a* büszke *a* tekintete."

A fenti szövegrészhez írói kommentár a margón: „El tudjuk-e folyamatnak fogadni az olyan szünetet, amit a hangok tagolnak, értelmeznek, s nem fordítva? A hangok csak árnyékok a csend felszínén."

Alig van olyan nyelvi szerkezet, amely valamilyen kontextusban ne lehetne használható, ha köznapi értelemben agrammatikálisnak vagy aszemantikusnak vélhetnénk is. Az alakzat is jel, s mint jelnek van grammatikai felépítése és jelentése. Az alakzat „grammatikai és szemantikai motivációk hálózata" (Gáspári 2003: 99). Szövegbe, illetve szituációba helyezve különböző értelmet hordozhat.

Az avantgárd költészetben fellelhető agrammatikus forma egyben jelentésbeli összeférhetetlenséggel is jár:

Víz alá gyilkoltam magamban a művészt, a poétát,
– hogy eszközzé teljesedjék – utat szőnyegzek eléd.
(Barta Sándor: Fiatalember)

A fenti versrészletben az igei vonzat eltér a megszokottól, így agrammatikális és aszemantikus a *gyilkol vmi alá* szintagma. Mint alakzat adnexió, illetve bonyolult ->zeugma.

Az alakzatok a mondatba vagy részszövegbe grammatikailag vagy szervesen vagy szervetlenül épülnek be. A szerves grammatikai (szintaktikai) viszony szemantikai összefüggést is feltételez, és a grammatikai kapcsolat hiánya sem jelenti a szemantikai (és pragmatikai) kapcsolat hiányát. Az alakzatok egy része a mondat keretén belül marad, de – mint tudjuk – az alakzatok szöveg szintjére is emelkedhetnek, többféle értelemben is. Egyfelől „túlléphetnek az egyes szövegmondatokon, és azokon kívül válhatnak alakzattá, vagy úgy, hogy a szöveg egy másik részével alkotnak alakzatot" (Előry 2003: 65). Az alakzat továbbá átszőheti a teljes szöveget, szövegszervező elvvé válhat; ez pedig nem szöveggrammatikai, hanem szövegszemantikai művelet eredménye. Egész szöveget átható alakzat lehet a szemantikailag értelmezhető ->irónia (eironeia); az ->enigma (aenigma) stb.

A neoretorikai rendszerezésekben sem mindig válik el élesen a szintaktikai és a szemantikai szempont, illetve művelet. A ->metaszeméma és a ->metalogizmus szemantikai természetű (Vígh 1981: 431, Gáspári 2003: 88). Ezek kognitív műveleteket feltételeznek. A „Rhétorique générale" az alakzatoknak, azaz a ->metaboléknak négy típusát különbözteti meg: a ->metaplazmusokat (fonetikai és grafikai módosulást), a ->metaszemémákat (jelentésváltozásokat), a ->metataxisokat (szintaktikai változást) és a ->metalogizmusokat (a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti kapcsolat megváltozását). Ezeket az alakzatokat az elhagyás, a hozzáadás, a helyettesítés és a permutáció hozhatja létre (Domonkosi 2004: 5). A táblázatból, amely egymásra vetíti a típusokat és a műveleteket, kiderül, hogy metaszeméma elhagyással, hozzáadással és helyettesítéssel egyaránt létrejöhet, „elképzelhetetlen [azonban] olyan művelet, mely a szemémák sorrendjét változtatja meg" (Adamik 2004: 57), azaz a permutáció műveletével metaszeméma nem jöhet létre. Az elhagyás alakzatai közül szemantikai természetű az ->aposziopézis, a ->préteríció; alaki és jelentésbeli komplex retorikai eszköz az ->izokólon; a ->gradáció, a ->klimax olyan eszközök, amelyekben fokozatosan nő „a jelentésbeli vagy érzelmi feszültség" (Bencze 1996: 250), ugyanakkor szintaktikai (mellérendelő) viszony is van a tagok közt. A ->hiperbaton alakzatában is a grammatikai elem dominál, de Quintilianus szerint a trópusok közé is lehet sorolni, mert „az értelmet kettőből kell összerakni" (Adamik 2004: 47). Az ->enallagé is szintaktikai jelenség „egy adott szóhoz illesztett jelző", de kettős természetű, mivel logikailag egy másik szóhoz tartozik. Szemantikai természete a metaforával teszi szorosan összefüggővé (Kocsány 2003: 113–117).

A kognitív nyelvelméleti irány szerint a nyelv legfontosabb összetevője a jelentés, legfontosabb funkciója a jelentés közvetítése. Az alakzatok megközelítésében nem hagyható figyelmen kívül „a nyelv dinamikus, interaktív jellege" (Tolcsvai Nagy 2003: 226). Az ismert négyféle átalakító eljárás „igen különböző kognitív műveletekből áll össze" (Tolcsvai Nagy uo.). A korábbi retorikákban főként a szerkezetekre összpontosítottak. E mellett – és helyett – a kognitív szemléletű vizsgálat a műveleti jelleg modellálását kívánja megvalósítani.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A

szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982. – Bencze Lóránt: A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Domonkosi Ágnes: Az alakzatok és a retorika. Kézirat. 2004. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Előry Vilma: Alakzat(társulás)ok a retorizált műfajok szöveg- és stílusstruktúrájában. In: Szathmári István. (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 64–73. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Kocsány Piroska: Az enallagé kettős természete. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 113–117. – Tolcsvai Nagy Gábor: Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István. (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981. V. R. R.

Alakzatfunkciók

A retorikatörténetben alapvetően két kutatási céllal párosuló irányzat rajzolódik ki. Az egyik az alakzatok szerkezetét vizsgálja azzal a szándékkal, hogy az alakzatok rendszerét nyújtsa; a másik viszont a konszituációban (kontextus + szituáció) való felhasználásukat kutatja, hogy leírja nyelvi cselekvésként való működésüket, funkciójukat. Napjaink alakzatkutatása a modern kognitív pszichológiától ösztönözve miközben az alakzatok működését és ezzel szerepeit magyarázza, a gondolkodás mentális szabályszerűségeit igyekszik feltárni, mert a funkciót műveleti eljárásnak tartja, amely egy szerkezetben nyilvánul meg. Ez összefügg azzal, hogy az alakzatot szerkezetnek tekintik, amely átalakítással jön létre, azaz művelettel. „Ideális esetben a kétféle törekvésnek úgy kellene összefüggnie, hogy az egyes alakzatokat egy strukturális kategóriarendszerben azonosítani és funkcióik révén definiálni tudjuk” (Knape, J. 1996: 320).

A funkció értelmezésekor célszerű kiindulni abból, hogy a funkcionális nyelvelméleti keret „a funkciót nem az elvont struktúrában keresi, hanem az interakciós közlés kommunikatív lényegében. A nyelvi elemek funkciója eszerint az a tulajdonság, hogy mennyiben járulnak hozzá valamely információnak a nyelvi megformálásához és interakción belüli továbbításához, vagyis a közlés értelméhez” (Tolcsvai Nagy Gábor).

A nyelvi jelenség alakzattá válásában épp a funkció szerepét hangsúlyozza Vígh Árpád: „egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá”. Ezért például a kérdésalakzatok szerepének és hatásának értékelése alapjában véve nem a valódi kérdéssel összevetésből adódik, hanem azokkal a nyelvi formákkal való összehasonlításból, amelyek azért feleltethetők meg a kérdésalakzatoknak, mert lényegileg ugyanazt a jelentést közvetítik. A kérdésalakzatok tanulmányozásakor gyakran szembesül az ember azzal a ténnyel, hogy egy elmebeli reprezentációnak (körülhatárolt tudásnak) több nyelvi realizációja létezik. De hogy melyikkel él a megnyilatkozó, az mégsem esetleges. A nyelvi formák közötti választás akkor sem lehet véletlenszerű, ha nem formálisan tanult, hanem ösztönösen használt, a nyelvi-stiláris kompetenciába tartozó tudásról van szó. Nyelvünk rugalmasságának jele az, hogy különböző szinonim nyelvi formákban ugyanaz az implikáció bújik meg, állító és tagadó alakú, kijelentő és feltételes módú igét tartalmazó interrogáció, állító felszólítás egyformán magában foglalhatja a ’Hagyd abba!’ jelentést: *Abbahagyod végre? Nem hagyod végre abba? Abbahagynád végre? Nem hagynád végre abba?* Bár láthatóan több interrogáció is egyenértékű a referenciális ekvivalencia miatt, mégis az egyes formák az érzelemmel telített közlésmódot többnyire két emocionális szélső pont felé tolják el: a durvább, illetve az udvarias kérő hangnem irányába: a kijelentő módú igés formák támadók, a feltételes módúak felszólításenyhítők. Noha a logikai minőség átcsapása – mint a példa is mutatja – inkább

csak árnyalatnyi jelentéskülönbségeket teremt, stilárisan mégsem egyenértékűek ezek a formák, mert az állítók a pozitív, a tagadók pedig inkább a negatív reakciót valószínűsítik. A kérdésekben érezhetően valódi stiláris-retorikai szerephez jut az interrogáció a grammatikai forma és a hozzákapcsolódó jelentés ellentétéből, ellentmondásából és választ nem igénylő voltából fakadóan.

Az alakzatokhoz sajátos rendeltetés, azaz működés köthető. Nem is annyira funkció, mint inkább funkcionálás jellemző az alakzatokra, azaz a szerepük a szöveg jelentésszerkezetében folyamatként érvényesül.

Az alakzatok funkciójáról általában és külön az egyes alakzatok speciális szerepéről többféle elképzelés látott napvilágot az ókor óta. A retorikatörténetben általában a következő funkciókat rendelték az alakzatokhoz: a stilisztikai változatosság biztosítása, az érvelő funkció, a megismerésben játszott szerep (többnyire a trópusok vizsgálatakor), a díszítő (és eltakaró főleg a klasszikus retorikában) és végül az érzelemkifejező funkció.

A megnyilatkozó oldaláról közelít a funkció kérdéséhez sok szerző. Cornificius szerint az alakzatok szerepe a fenség (dignitas) stíluserényének a megteremtése. – Cicero „Orator" (A szónok) című művének felfogása alapján az ékesszóló (eloquens) beszédével tanít, gyönyörködtet, megindít. Ehhez az illőség (πρέπον, decor) révén jut el, és ennek hatására a tökéletes szónok (perfectus orator) „apró ügyekben egyszerűen, mérsékeltekben mértéktartóan, nagy ügyekben méltósággal tud szólni" (29, 101). Az ékességet két dolog eredményezi a „De oratore" (A szónokról) című írása alapján: egyrészt az egyszerű szavak közhasználatú mivoltukban, másrészt az alakzatok. Így a világosság és az ékesség nem válik el egymástól, mert a jól megválasztott egyszerű szavak is az ékesség hordozói, ez pedig a beszéd világosságát fokozza. – A klasszikus francia retorika nagy alakja, Du Marsais az alakzatok funkcióját a kellem, az élénkség és a nemesség felkeltésében látja. – Jakobson befogadó felől közelítő beszédmodellje óta jelzőkkel szokás elkülöníteni a beszédfunkciókat: referenciális, emotív, konatív, fatikus, metanyelvi és poétikai. De ez a hat szerep is szűkös az alakzatok funkcióinak megjelölésére, mert a retorikai-stilisztikai alakzatok funkciói az illokúciós jelentésükkel feleltethetők meg, vagyis a pragmatika által használt „számtalan" illokúciós jelentéssel. – Plett az alakzatok szerepének változását a kommunikatív helyzethez köti: a mindennapi kommunikációban használt figurák az információátadást szolgálják, a retorikai szituációban a meggyőzést, az irodalomban autotelikus funkciójúak, azaz önmaguk okán részei a műalkotás egészének. A szerző ezeken kívül egy negyedik kommunikációs szituációt is említ: az úgynevezett defektet, vagyis a nem egyértelmű helyzetet, amelyben az alakzat nem képes teljességgel betölteni egyetlen funkcióját sem.

Nyilvánvaló, hogy konatív szereppel a szándék minden konszituációban alapvetően azonos az alakzatok használatával: a megértést segíteni, egy fogalom aktivációját megerősíteni, hatni a befogadóra értelmi meggyőzéssel, érzelmi állásfoglalásra késztetéssel. Minden alakzatra vonatkoztatható alapfunkcióként még az élénkítést (vivacitas) lehet megjelölni. Ez sokkal hangsúlyosabb, mint a díszítés (ornatus, exornatio), illetve a pátoszfokozás. Vagyis az alakzatok pszichikai szempontból lényegesebbek, mint stiláris-poétikai oldalról.

Újabban a nyelvi funkciók pragmatikai alapú, funkcionális természetű értelmezése kerül előtérbe (Brown–Yule 1983).

Az alakzatok funkciója bizonyos nyelvi eszközökkel jut érvényre. Például az interrogációé a kérdő mondat szokásos intonációjától eltérő dallammal. Ez azzal jár együtt, hogy az interrogáció használatakor a megnyilatkozó a virtuálisan rendelkezésére álló nyelvi rendszerből olyan eszközt választ, amelynek a használatakor meg nem felelés van a kérdő formából szokásosan adódó „jelentés" és a konszituációból fakadó funkció között,

mert a felszólítását, felkiáltását, óhaját, felháborodását, nyomatékos megállapítását kérdésbe burkolja.

Meghatározott nyelvi formákhoz, alakzatokhoz szokásosan domináns szerepeket társítunk. Például a kérdésalakzatok a monológban kétségtelenül a változatosságot teremtik meg elsősorban, mert a monológ élénkítésével a befogadó figyelmét ébren tartják azáltal, hogy dramatizálják a szöveget: a monotonitást eredményező kijelentéssor helyett az érdeklődés felkeltését szolgáló kérdésekkel. Így a kérdő forma álinterrogatív szituációban feszültségfokozó erejű, hiszen bevonja a hallgatót/olvasót az együttgondolkodásba fatikus funkciójával, ezért szerepe van a szövegalkotásban azáltal, hogy a megnyilatkozó szimulálja a kérdésfeltevéssel a szó átadását, bár nem adja át, látszólag információt kér, közben pedig információt sugall, a kérdéssel való megszólítással mentális művelet elvégzésére késztet, ennek következtében állásfoglalásra ösztönöz, és közben érzelmi hatást kelt a véleményformálás következtében. Díszítő funkciója legfeljebb bizonyos (alkalmi) szövegtípusokban és a költészetben érvényesül, a politikai, törvényszéki beszédekben viszont az érvek megerősítését szolgálja.

Az alakzattípusokhoz speciális funkciókat is társítunk. Schöpsdau például az antik retorikai hagyományt követve a retorikai kérdés nyolc funkcióját különíti el: 1. elenktikus: az ellenfél megszorítása vagy megcáfolása; 2. logikus-argumentatív: a bizonyítás nyomatékosítása; 3. didaktikus-szövegtagoló: az érvelés fontos lépéseinek a kiemelése; 4. patetikus: az érzelmi befolyásolás; 5. bővítő: kérdéshalmozás; 6. közbevető-vitázó: türelmetlen, nyers felszólítás, szemrehányás, gúny; 7. válaszoló: kérdésre érzelmi színezet miatt kérdéssel válaszolás; 8. esztétikai: a monologikus beszédfolyamat megszakításával a beszédnek varázst kölcsönözés. (Az ötödikként felsorolt szerep kirí a felsorolásból, mert csak formai elem, és nem funkciót jelölő.) – Crusius még több funkciót kötött az interrogációhoz, az alakzat erejét példákkal is illusztrálva: 1. megerősítés; 2. kétség; 3. tagadás; 4. csodálkozás; 5. megvetés, gúny; 6. támadás; 7. nyomaték; 8. felháborodás; 9. elmarasztalás; 10. elrettentés; 11. könyörület; 12. lemondás; 13. összevetés. Fontanier joggal figyelmeztet: „Az interrogáció arra alkalmas, hogy kifejezze a megdöbbenést, a bosszúságot, a méltatlankodást, a félelmet, a fájdalmat, a lélek minden egyéb rezdülését, és arra szolgál, hogy felszabadítson, hogy bebizonyítson, hogy ábrázoljon, hogy vádoljon, hogy megfeddjen, hogy ösztönözzön, hogy bátorítson, hogy lebeszéljen, szóval ezer különböző használatra” (Fontainer 1977). Ezek a felsorolások azt sugallják, hogy az alakzatok rendszere zárt, és ennek megfelelően funkcióik köre is, holott ez nincs így.

Látható, hogy ugyanaz a szintaktikai szerkezet egyszerre többféle funkció ellátására is alkalmas. Hogy az alakzatok polivalens funkciójúak, jól példázza az, ahogy Fónagy a halmozás egyik esetének, a paralelizmusnak a szerepeit előszámlálja: a megértés, valamint a memorizálás megkönnyítése, örömérzet keltése, meggyőzés, kiigazítás (korrekció), révület keltése, a tudat elhomályosítása (pl. a sámánénekekben).

Tehát az alakzatokkal történő figyelemkeltés domináns funkciójához még az egyes alakzattípusoknak megfelelő speciális kísérő szerep is járul. Ezek a funkciók gyakran ellentétesek. Ezt már a legnagyobb római szónok (orator) és a szónoklattan teoretikusaként (rhetor) is kiváló Cicero felfedezte: „Ezek azok a gondolatalakzatok, amelyek a beszédnek fényt kölcsönöznek. Maga a kifejezés pedig olyan, mint a fegyver: vagy gyakorlati célra való, fenyegetésre vagy támadásra, vagy csupán hordozásra, parádézni vele” (De oratore 3, 54, 206). Könnyen átlátható ez, ha arra gondolunk, hogy egyes nyelvi elemek rendszeres ismétlődése ritmust teremt, dinamizmust eredményez, ugyanakkor a minduntalan ismétlődő elemek töredezetté vagy vontatottá is tehetik a stílust.

A műfajokkal, a stílusnemekkel és a szövegtípusokkal összhangban levő rendeltetésektől is függ az alakzatok hatása. Ezt vallja Cicero, amikor „Orator” című

művében a stílusnemeket a szónoki szerepekkel köti össze: az egyszerű (tenuis) tanít (docet), a közepes (medius, temperatus) gyönyörködtet (delectat), a fennkölt (grandiloquis) megindít (movet). A funkcióktól függően mások és mások a stílusnemek eszközei. Felfogása szerint az egyszerű szónoki stílus képviselőjének „takarékosan kell bánnia a legtöbb díszítőelemmel. A finom elmeéllel szónokolónak kerülnie kell az imént említett stílusalakzatokat: hasonló szembeállítását a hasonlóval, az összecsengő zárószavakat, a mondatok azonos lejtésű zenei záradékait s a betűk cserélgetésével rögtönzött, szinte mesterkélt szójátékokat, nehogy a túlságos gonddal felépített arányosság nyíltan leleplezze tetszéshajhászását. […] a szóismétlések is idegenek ettől az egyszerű szónoki stílustól. A többi szóalakzatot használhatja vegyesen, csak fel kell lazítania, szét kell tördelnie a szófűzés szoros rendjét, és minél köznapibb szavakkal, minél természetesebb szóképekkel kell élnie. A gondolat díszítőelemei közül is csak azokat használja fel, melyek nem feltűnően csillogóak" (25).

Az alakzatok funkcióinak elméleti síkon történő leírásán kívül szükségesek az elemzésekben megvalósuló funkcióvizsgálatok is, sőt az elméleti okfejtések ezekre épülhetnek rá.

Az egyes alakzatok kapcsán végzett funkcióvizsgálatok a nyelvi anyagban még több funkció felismeréséig juttatják el a befogadót, mint amit eddig a retorika-stilisztika feltárt. Így például ahhoz, hogy a halmozásnak a szövegértelem alakulásában, az érzelemkifejezésben, a koherencia megteremtésében mind a szöveg mezoszintjén, mind a stílusegység részeként a szövegegészben is fontos szerep jut. Máskor pedig egy-egy lelkiállapot, alak árnyaltabb bemutatásában kapnak funkciót: *Nos, mit akarsz mondani – kérdezte Szindbád azon a fojtott, mély hangon, amely hasonlatos volt a mélyhegedű hangjához* (Krúdy Gyula). Meglepő felismeréseket is hozhat a szövegek elemzése, mint Herczeg vizsgálatakor is, aki a következőt állapítja meg: „A felsorolás mulattatóvá akkor válik, amikor az író vagy »túlfeszíti a húrt«, és mértéken felül halmozza az impresszionista hatást célzó főneveket, vagy amikor a főnevek kiválogatása úgy történik, hogy – főként a meglepő jelzők következtében, melyek kiegészítik az egyébként esetleg semleges és színtelen főneveket – olyan tárgyak követik egymást, amelyeknek az összekapcsolása (ellentétességük vagy más ok folytán) tagadhatatlanul szokatlan" (Herczeg 1962).

> Szerették, ha szerelmi jelvényeiket: hajszálakat, harisnyakötőket, zsebkendőket, imakönyveket, hajtűket, cipőket, zsüpponokat, gyűrűket, apró kis cédulákat, vasúti jegyeket, hervadt virágokat, szalagocskákat, emlékezetes faleveleket, fátyolokat, együtt talált patkószegeket, arcképeket, pénzdarabokat, süteménymaradványokat, kavicsokat, cigarettacsutkákat, gombokat, ingeket, könyveket, fűzőzsinórokat, üres gyufaskatulyákat megőrizték a férfiak.
>
> (Krúdy Gyula: Szindbád)

A funkcióvizsgálat láthatóan a szövegértelem mélyebb megértéséhez vezet el. Jól mutatja ezt Perelman és Olbrechts-Tyteca magyarázata is, amelyet az általuk sajátos szerepűnek tartott kérdéssel *(Mi vezethette a németeket, hogy annyi háborút robbantottak ki?)* kapcsolatban jegyeznek meg: „A kérdés nem annyira egy motiváció keresésére irányul, mint inkább annak az oknak a feltárására, amely következtében nem találunk motivációt, ezért a kérdés valójában állítás arról, hogy nincs olyan motívum, amely elég magyarázattal szolgálna" (Perelman–Olbrechts-Tyteca 1988).

Ha a funkcióvizsgálat a szöveg egészében történik, még nagyobb távlatokban lehet megállapítást tenni az alakzatok funkciójáról.

A funkciókkal szerves összefüggésben áll hatásuk. Ezt már Cornificius is észrevette, és ezért határozottan leszögezte, hogy nem tekint minden kérdést a szónoki beszédek funkciós retorikai eszközének: „Nem minden kérdés hatásos és választékos, de az a kérdés igen, amely megerősíti korábbi érveinket, miután már felsoroltuk mindazt, ami az ellenfél álláspontjával szemben felhozható" (1987: 223). Egyértelműen kitűnik a megfogalmazásból az az antik retorikai gyakorlat, amely szerint az alakzat nem kizárólag díszítő (ornatus) jellege miatt fontos – bár az alakzat exornatio (díszítés) elnevezéséből arra következtethetnénk –, hanem a jelentés szempontjából is funkciós.

A Pseudo-Longinus-i „A fenségről" (1. század) című könyv szerzője az alakzatok hatását alkalmazásuk mértékéhez köti: „Az alakzat tudvalevőleg, ha kellő módon alkalmazzuk […], nem kis mértékben járul hozzá a nagyszerű hatáshoz". A szerző fokozott hatáskeltő szerepet tulajdonít az alakzatkapcsolódásoknak, ezért fogalmaz így: „kivált az alakzatok csoportos alkalmazása szokott hatásos lenni, mikor két-három alakzat, mintegy egymásra utalt kapcsolatban halmoz erőt, ékesszólást, szépséget".

Hasonló tapasztalat alapján állapítja meg 21. századi kutató is: „egy pragmatikai kereten, illetve egy domináns szemantikai jegyen (mint globális struktúraszervező elven) belül a különféle alakzattípusok funkcionálisan társulva, egymásba, illetve egymásra épülve igen gyakran *komplex alakzatot* képeznek" (Gáspári 2001), és ennek hatására az egyes alakzatok funkciói összefonódásukkal bonyolult viszonyokat teremtenek. Az alakzatok funkcióinak vizsgálata tehát szorosan össze kell fonódjon a hatás tanulmányozásával.

Öt erényt tulajdonítottak a stílusnak az ókorban: nyelvhelyesség, világosság, illőség, ékesség, rövidség (az első négyet Arisztotelész, az ötödiket a sztoikusok állapították meg). Érdekes módon ezek összevethetők a jakobsoni beszédmodell funkcióival: referenciális, expresszív, fatikus, konatív, metanyelvi és poétikai szereppel. Az alakzatokban bár mindezek a szerepek érvényesülhetnek, de alapvetően konatív szerepük válik uralkodóvá.

Ezek megvalósulását az alakzatok – nyilván az első kivételével – funkcióik révén segítik.

De a szerepek érvényesülése alá van vetve a befogadó kompetenciája korlátozottságának.

Irodalom: Brown, Gillian–Yule, George: Discourse Analysis. Cambridge University Press. Cambridge. 1983. – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 3, 54, 206. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911. – Cornificius: A. C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Crusius, Martinus: Questiones in Rhetoricam Philippi Melanchthonis. J. Oporini. Basel. 1560: 298–300. – Du Marsais: Des tropes. 1730. (Hivatkozik rá Cohen, Jean: Théorie de la figure. In: Todorov, T.–Empson, W.–Cohen, J.–Hartmann, G.–Rigolot, F.: Sémantique de la Poésie. Seuil. Paris. 1979: 84–127.) – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1977 [1821]: 370. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 14. (Az alakzatok világa 1.) – Habermas, Jürgen: Mi az egyetemes pragamatika? In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Osiris. Bp. 1997 [1979]: 228–259. – Herczeg Gyula: Század eleji prózánknak egy impresszionista fordulatáról. Magyar Nyelvőr. 1962: 172–179. – Jakobson, Roman: Nyelvészet és poétika. In: uő: Hang – jel – vers. Gondolat. Bp. 1972 [1966]: 229–276. – Knape, J.: Figurenlehre. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 320–322. – Man, Paul de: A metafora elmélete. In: uő.: Esztétikai ideológia. Osiris. Bp. 2000: 7–29. – Nagy Ferenc: „A fenségről" szóló értekezés és szerzője. Bevezetés. In: Pseudo-Longinos: A fenségről. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965: 16, 1; 30, 1; 17, 1; 20, 1. – Perelman, Chaďm–Olbrechts-Tyteca, Lucie: Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique. Université de Bruxelles. Bruxelles. 1988: 215. – Pethő József: A halmozás alakzata. Nyelvtudományi Értekezések. 154. Akadémiai Kiadó. Bp. 2004: 154. – Plett, Heinrich.: Rhetoric. In: T. A. van Dijk (ed.): Discourse and Literature. Amsterdam–Philadelphia. 1985. – Schöpsdau, K.: Frage, rhetorische. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 445–454. – Spillner, Bernad: Linguistik und Literaturwissenschaft. Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart–Berlin–Köln–

Mainz. 1974. – Tolcsvai Nagy Gábor: Vázlat szövegtan és stilisztika társtudományi viszonyáról. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. 12. JGYF Kiadó. Szeged. 1999: 81–90. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 488.
Vö.: alakzat és pragmatika, alakzattársulás Sz. N. I.

Alakzattársulás [g. –; l. –; n. Zusammenfügung von Figuren; f. association des figures; a. association of figures; o. объединение фигур]: két vagy több alakzat egyidejű jelenléte, illetőleg sajátos elrendeződése egy szövegben.

A domináns pragmatikai kereten belül a különféle alakzatok funkcionálisan társulhatnak egymással. A közöttük levő viszony lehet fölé-, mellé- vagy alárendelő. Az alakzattársulás létrejöhet a szöveg mikro-, mezo- és makroszintjén egyaránt. Az egész szöveget átfogó alakzattársulások szövegépítő, szövegrendező szerepet töltenek be.

Vajda János „Husz év mulva" című versében, például, a hasonlat, az ellentét, az ismétlés és a párhuzam társulását figyelhetjük meg. A hasonlat és a párhuzam az egész szöveget átfogja, míg az ellentét két részre tagolja a költeményt, azaz mezoszinten van jelen, a fokozás és az ismétlés pedig a mikrokompozíció szintjén érvényesül:

Mint a Montblanc csucsán a jég,
Minek *nem árt se nap, se szél*,
Csöndes szivem; többé *nem ég;*
Nem bántja újabb szenvedély.

Körültem csillagmiriád
Versenyt *kacérkodik*, *ragyog*,
Fejemre szórja sugarát;
Azért még föl *nem olvadok.*

De néha csöndes éjszakán
Elálmodozva, egyedül –
Mult ifjuság tündér taván
Hattyúi képed fölmerül.

És ekkor még *szivem kigyúl*,
Mint hosszu téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen…
(Vajda János: Husz év mulva)

A Montblanc-hasonlat, amely úgy tágul jelképerejű metaforává, hogy közben egy alapvető ellentétet bont ki, és az ismétlés, túlzás és fokozás alakzatait is magába építi, foglalja keretbe, zárja le és teszi kiegyensúlyozottá a versszerkezetet.

Irodalom: Fónagy Iván: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica series C, relationes. 3. Bp. 1990. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 85, 99. – Kabán Annamária: Alakzattársulások versépítő szerepe. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 170–175. – Kabán Annamária: Szövegek színeváltozása. Szórend és értékszerkezet. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005: 63–67. – Rozgonyiné Molnár Emma: Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 8.) K. A.

Álarcosság [g. –; l. –; n. Tarnung; f. –; a. masque; o. маскировка]: írásképet és/vagy hangzásformát másik írásképpel és/vagy hangzásformával felcserélő, immutációs

versszerkezeti alakzat; a nemzetközi retorikai szakirodalomban még fel nem dolgozott fogalom.

Először 1925-ben Szigetvári Iván mutatott be álarcos verseket. 2001-ben Mózes Huba vizsgálta az álarcnak mint verstani metaforának a kérdéseit.

Válfajai:

1. Íráskép felcserélése írásképpel. Pl.:

(1) Emeld föl fejedet
büszke nép!
(Juhász Ferenc: Himnusz-töredék)

Ütemhangsúlyos harmadoló kilences két sorba tördelt, 3//3–3 tagolású változata.

2. Hangzásforma felcserélése hangzásformával. Pl.:

(2) Oh, ifjuság! már fényed, a messze fény
Alásülyed, mint távol az éghatár
Mélyén letűnő drága csillag,
S vak vizen ing tova lomha gályám!

Így, férfigondok barna fedélzetén,
Míg sors sodor, mint gyorsrohamú vad ár,
S míg forgató örvények nyílnak,
Így mulik el botor éltem árván,
(Tóth Árpád: Lomha gályán)

Rímtelen alkaioszi strófák rímes változata. A strófákat összekapcsoló rímképlet: *abcd – abcd.*

3. Íráskép és hangzásforma egyidejű felcserélése másik írásképpel és hangzásformával. Pl.:

(3) Bóbita Bóbita táncol,
körben az angyalok ülnek,
béka-hadak fuvoláznak,
sáska-hadak hegedülnek.
(Weöres Sándor: A tündér)

Azonos ritmikai szerkezetű hexameterek két-két sorba tördelt rímes változata.

Az álarcosság az adott és az alapjául szolgáló íráskép és/vagy hangzásforma közötti összefüggés felismerése révén tölti be szerepét.

Irodalom: Kovács Endre: álarcos versek. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Mózes Huba: Verstörténeti kérdések. Miskolci Egyetem BTK. Miskolc. 2001: 98–103. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: A múzsák tánca. Akadémiai Kiadó. Bp. 1988: 34. – Szigetvári Iván: Álarcos versek. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1925: 157–160. M. H.

Allegória [g. ἀλληγορία; l. allegoria; n. Allegorie; f. allégorie; a. allegory; o. аллегория]: olyan beszéd (szöveg), amely mást mond és mást jelent. A görög eredetű elnevezés is a ’másképp elbeszélni, (a nyilvánosság számára) másképp elmondani’ jelentésre utal. Az allegóriában egymással szembesül és egyaránt megőrződik mindkét értelem: a valós szöveg értelme és a vele együtt értett, belőle megfejthető, rejtett értelem. Kányádi Sándor

1992-ben keletkezett verse a holtvágányra döcögő villamosról beszél – de a század második felében megélt történelmet mondja el:

(1) holtvágányra döcögött végül
a kopott vörös villamos
kalauz és vezető nélkül
döcögött holtvágányra végül
a kopott vörös villamos

nem volt rakva virágos néppel
bezzeg amikor érkezett
bíborló színben sok beszéddel
meg volt rakva virágos néppel
bezzeg amikor érkezett

vöröslött de amint utólag
utólag minden kiderül
bíborát nem a pirkadó nap
vértől vereslett mint utólag
utólag minden kiderül

mint a görög tragédiában
belül történt mi megesett
a színen csak siránkozás van
mint a görög tragédiában
belül történt mi megesett

hát sic tranzit gloria mundi
a dicsőség így múlik el
honnan lehetett volna tudni
hogy sic tranzit gloria mundi
a dicsőség így múlik el

s így állunk ismét mint az ujjunk
sok hite-volt-nincs nincstelen
a magunk kárán kell tanulnunk
ismét itt állunk mint az ujjunk
sok hite-volt-nincs nincstelen

s tülekedünk egymásnak esve
ha jön a volt-már villamos
sárgára avagy zöldre festve
tülekedünk egymásnak esve
ha jön a volt-már villamos

[…]

(Kányádi Sándor: Kuplé a vörös villamosról, kiemelés és írásmód [tranzit] a „vannak vidékek” című kötetből idézve. Részletesebb elemzését lásd Fenyő D. György)

Az allegória olyan ->trópus, amelyben nem az egyes szavak szintjén érhető tetten bizonyos elcsúsztatás (mint például a metaforában), hanem egy gondolatsor, egy történés, egy leírás (kép) egésze vonatkozik egy másik gondolatsorra, történésre vagy képre. Ezért az allegória nem a ->metafora vagy a ->metonímia által képviselt, megnevező „*szó*-képek” közé tartozik, hanem például az ->iróniával, a ->hiperbolával vagy az ->emfázissal tart rokonságot (vö. Lausberg szó-trópus és gondolat-trópus fogalmát, utalással Quintilianusra). Vagyis azokkal a retorikai alakzatokkal, amelyek egyfajta előzetesen adott, megfejtendő és megfejthető gondolat, szöveg, ismeret felől értelmezhetők. Az allegória alapja is egy „előzetes szöveg”, szakszóval praetextus (vö. Maureen Quilligan és nyomában Gerhard Kurz). A „praetextus” terminus összefoglaló megjelölése mindazon ismereteknek, képzeteknek, eseményeknek, helyzeteknek, amelyek megelőlegezik az allegóriát, és amelyeket az allegória „váratlanul új, éles megvilágításba” helyez (Fónagy Iván). Az allegória a kettős szöveg – az elhangzó és az előzetesen adottnak tételezett, rejtett és megfejtendő szöveg – egyfajta hasonlóságán vagy analogikus összefüggésén alapszik, míg az irónia a praetextus ellenkezőjét mondja.

Van azonban az allegóriának egy másik fajtája is. Ez a megszemélyesítő allegória, amely többnyire egy elvont fogalmat jelenít meg, és ebben a funkciójában hagyományosan megerősíti a nagy kezdőbetű is, például Vágy, Szépség stb. Ezt az allegória fogalmat a

képzőművészet jól ismeri, gondolhatunk Dürer Melankóliájára, Giotto híres allegóriáira mint az Igazságosság, az Igazságtalanság vagy a Szüzesség és így tovább. A megszemélyesítő allegória fogalmát el kell választanunk magától a ->megszemélyesítéstől. A ->megszemélyesítés olyan metafora, amely élettelen alanyhoz élő (humán) alany tulajdonságát, képességét rendeli. Ez az élettelen alany lehet elvont fogalom, az eredmény azonban önmagában még nem allegória. A következő két példa Tamási Áron tollából egyaránt megszemélyesítés, akár egy tárgyról (a falakról), akár egy elvont fogalomról (a halálról) van szó: „Csakugyan félsötét volt már a szobában, pedig a frissen meszelt falak *nagy igyekezettel világítottak*" (Jégtörő Mátyás); „Pedig tudtuk, hogy a halál *settenkedik reá*" (Szirom és Boly). A megszemélyesítésben közvetlenül a megszemélyesítő tulajdonság révén elevenedik meg az a fogalom, amelyről a metaforával megfogalmazunk egy egyéni, egyszeri élményt, kimondunk valami újat. A megszemélyesítő allegóriában ezzel szemben bizonyos meglévő tudást konzerválunk, illetve elevenítünk fel. Petrarca szavait aszerint értelmezzük allegóriaként, hogy mit tudunk felidézni ismereteinkből a Halál alakjáról:

(2) Az élet elfut, vissza sose fordul,
s nagy léptekkel jön a Halál mögötte.
(Petrarca: Dalok Laura halála után. Sárközi György fordítása)

A megszemélyesítő allegória nem közvetlen megszemélyesítés, hanem egy előzetesen, különféle (ismert vagy rejtett, felfejtésre váró, titkos, feledésbe merült) attribútumokkal ellátott alak megjelenítése. (Nyelvi-szemantikai hátteréről lásd Samuel R. Levin, ikonográfiai jelentőségéről és a bevésést és emlékezést segítő funkciójáról lásd Gerhard Kurz, hivatkozással Ernst Gombrichra). Hasonlít a megszemélyesítő allegóriához az egy tulajdonságegyüttest reprezentáló személyre való allegorikus hivatkozás. Ilyen például Dsida Jenő „Szegény Don Kihot" című, önvallomásszerű versében Don Kihot, aki valójában a költő maga.

Az allegória mint retorikai fogalom megjelenhet egy szöveg részeként, de lehet egy-egy mű egésze is. A műalkotás fontos részeként szereplő allegóriának híres példája Lessing drámájában, „A bölcs Náthán"-ban a gyűrűről szóló példázat, amely a vallási türelem allegóriája. Más jellegű, de ugyancsak allegóriának számít egy-egy szövegen belül az olyan kettős értelmű beszéd, mint a következő:

(3) S mint a viharban a fáról a makk, úgy eshetik a katona, ha bemegy egy házhoz, melynek lakóit csak az Isten tudja talán. *Meleg tenyérbe veszik esetleg a makkot, de meglehet az is, hogy disznónak dobják.*
(Tamási Áron: Bujdosó katona)

A teljes szöveg maga mint allegória lehet aforizma vagy költemény, de lehet nagyobb lélegzetű szöveg is. A klasszikus allegóriák közé tartozik például a középkorból a „Rózsa regénye", ennek szerelmi tematikáját egy sikeres várostrom jeleníti meg, amelynek során megszemélyesítő allegóriák sora lép fel az Udvariasságtól a Merészségig, a Szeméremtől a Rágalomig (részletesebben vö. Fónagy Iván).

A jobb áttekintés kedvéért az allegória megjelenésének három csoportját különíthetjük el: 1. a szűkebb értelemben vett allegóriákat, 2. az egy-egy átfogó allegóriára épülő, nagyobb lélegzetű, allegorikus műveket és 3. azokat az allegorikus műfajokat, amelyek az allegória tényére épülnek. A szűkebb értelemben vett allegóriával foglalkozik a retorika, a

példákat lásd előbb, illetve a következőkben. Nagyobb lélegzetű művek is összefoglalhatók egy-egy allegória mentén. A hitleri Németország, illetve a Führer allegorikus ábrázolása például Brecht drámája, az „Állítsátok meg Arturo Uit!” vagy Thomas Mann elbeszélése, a „Mario és a varázsló”. Számos parodisztikus vagy szatirikus mű is allegória formájában jelenik meg, ilyen például Swift népszerű regénye Gulliver utazásairól. Az allegória emellett létrehozott rá épülő, jellegzetes műfajokat. Ilyenek a példázat vagy példabeszéd (parabola), a fabula vagy állatmese és nem utolsósorban az embléma, ez a 15–18. században virágzó kevert műfaj, amelynek három kötelező része egy kép, egy hozzá tartozó felirat (cím) és egy interpretáló szöveg (képaláírás), ahol e három rész egymáshoz való viszonyának felismerése megfeleltethető az allegória kettős értelmezésének (vö. Wolfram Groddeck, Gerhard Kurz). Kettős értelemre épülhet továbbá a közmondás (*Egy fecske nem csinál nyarat*) és a találós kérdés is (*Zöld istállóban fekete lovak piros szénát esznek: görögdinnye*) (vö. Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc, hivatkozással Kulcsár Endrére).

Az allegória tárgyalását a retorika történetében Quintilianus két megállapítása határozta meg. Az egyik az a felfogás, amely szerint az allegória hosszabb gondolatsoron végigvitt, esetenként mozzanatról mozzanatra kifejtett metafora (Heinrich Lausberg hivatkozással Quintilianus 9, 2, 46-ra). A klasszikus példa Horatius verse (carm. I, 14, „Az állam hajójához”, Szabó Lőrinc fordítása), ebben az állam mint orkántól = háborúskodástól sodort hajó jelenik meg, árbocai csonkák, vitorlái szakadtak, bordái recsegnek, vissza kellene térnie az öbölbe, azaz békét kellene teremtenie.

Az allegória azonban nem szükségszerűen egy metafora továbbvitele. Egy önmagában, szó szerint értelmezhető gondolatsor is lehet allegória. Kányádi Sándor következő versének közvetlen olvasata egy jelenet leírása, egy pillanatfelvétel, nem metafora. Hogy e jelenet egésze az elszántság, a félelem és a reménytelenség, végső soron pedig a ránk mért sors, élet és halál allegóriájává válik, az nem jár együtt olyan lépésről lépésre kidolgozott metaforákkal, mint Horatius versében az államot képviselő hajó, a háborúskodást jelentő vad viharok és a béke öble. A vers megértése, az allegorikus értelem megsejtése is globálisan, átfogóan, a kép egészének hangulata, ereje révén történik:

(4) föl-fölhorkan a ló
cimpája ina reszket
vadszagot érez
félve lép mint a vak
meg-meghajlik a föld alatta
zsombékos süppedékes
se kantár se sarkantyú
csak egy sovány kötőfék
s két elszántan szorító térd
a zuhogó patakot hallod-e
vagy ereidben
a vért
ugratni kéne
ha volna túlsó part
(Kányádi Sándor: Ló és lovasa)

Egy-egy allegória lehet másfelől nem metaforikus, hanem metonimikus eredetű, illetve metaforák és metonímiák egybeolvasztása is. A Nagy Kaszás középkori allegóriája szépen szemlélteti a vegyítés lehetőségeit. Ez a Halált megszemélyesítő csontváz kámzsával és

kaszával létrejöttében egyszerre metonimikus és metaforikus fogalom. A halál és a csontváz ok-okozati összefüggésben áll, a halál és a pap szintén érintkező területek, ugyanígy a pap és a Kaszás kámzsája, ami a szerzetesek öltözékeként magát a szerzetest képviseli. Ezek mellett a metonímiák mellett ugyanakkor a kámzsás alak a maga felismerhetetlenségével és misztikumával mint metafora is megjeleníti a Halált. Az allegória további része a kaszával suhintó és arató Halál metaforikus képe (a példát lásd Gilles Fauconnier–Mark Turner, a „blending": „vegyítés" mint fogalmi művelet szemléltetéséül, a metonimikus eredetű allegóriáról a retorikában lásd Wolfram Groddeck).

Quintilianus másik tétele az allegóriák osztályozásával kapcsolatos. Eszerint az allegóriák vagy teljesek (tota allegoria) vagy kevertek (permixta apertis allegoria). Az első esetben az allegorikus értelem a megjelenő szövegben explicit módon nincs kifejtve, a szöveg csak önmagát látszik adni (lásd Heinrich Lausberg). Ezzel az implikatív allegóriával szemben az explikatív allegória különféle módokon többé-kevésbé kifejtetten tartalmazza az allegorikus jelentést is. Implikatív allegória a (4) példa, vagy Bródy János nemzedékek számára meghatározó fontosságú dalszövege, amelynek versszakai kifejtetlenül, de mindenki számára azonnal azonosíthatóan tartalmazzák az előzetes, rejtett értelmet, a szabadság iránti vágyat:

(5) Ha én ablak volnék, akkora nagy lennék,
Hogy az egész világ láthatóvá váljék,
Megértő szemekkel átnéznének rajtam,
Akkor lennék boldog, ha mindent megmutattam.

Ha én utca volnék, mindig tiszta lennék,
Minden áldott este fényben megfürödnék,
És ha egyszer rajtam lánckerék taposna,
Alattam a föld is sírva beomolna.

Ha én zászló volnék, sohasem lobognék,
Mindenféle szélnek haragosa lennék,
Akkor lennék boldog, ha kifeszítenének,
S nem lennék játéka mindenféle szélnek.

Petőfi Sándor „Föltámadott a tenger…" című versében viszont mindjárt a második sorban megjelenik egy teljes metafora, amely a verset mint kevert, vagyis kifejtett, explikatív allegóriát alapozza meg: innen kezdve pontosan tudjuk, hogy a viharos tenger a felkelő népek allegóriája.

(6) Föltámadott a tenger,
A népek tengere;
Ijesztve eget-földet,
Szilaj hullámokat vet
Rémítő ereje.

A szerző máskor közvetlenül utal rá, hogy szövege egy másik szöveget rejt. A Biblia, ez az allegorikus beszéd szempontjából meghatározóan fontos szöveg számos utalást tartalmaz, amely irányítani kívánja a hallgatót/olvasót. Például úgy, hogy a példázathoz megadja a „megoldást" is (lásd Márk 4. 14–19), vagy úgy, hogy figyelmeztet arra, hogy keresnünk kell az „igazi szöveget". (Márk 4. 9: *És monda nékik: A kinek van füle a hallásra, hallja.* Károli Gáspár fordítása.) Más szövegeknél esetenként a cím hívja fel a

figyelmet a kettős értelemre. A modern költészetben például így jár el Borbély Szilárd, aki „Berlin – Hamlet” című kötetében több darabjának egyszerűen az „Allegória” címet adja. Ilyen például a következő:

(7) [Allegória II.] [ii]
A szél áttereli a ködöt a kanális fölötti
ívelt fahídon. A nyírt sövények között
kíséreted a rigók csattogása. Ahová
mész, vágott virágot találsz az asztalon
az év minden szakában. És nézzük
egymást a túlfűtött szobában.

Ezzel a példával elérkeztünk az allegorikus értelmezés (más szóval az allegorézis) szükségszerűségének és lehetőségének kérdéséhez. Honnan tudjuk, hogy a szöveget allegóriaként kell/lehet értelmeznünk, és ha tudjuk is, vajon miképpen tudjuk (tudjuk-e) értelmezni? Az allegória hosszú története során e kérdésekre különbözőképpen keresték a válaszokat. E kísérleteket első közelítésben, a retorika szemszögéből, a következőkre összpontosítva lehet áttekinteni: A) Az allegorikus olvasatra való késztetés. B) Az allegorikus olvasat kanonikus megalapozottsága.

A) Az allegória felfedezését egyfelől a szövegbeli, többé-kevésbé explicit (kifejtett) utasítások, másfelől a szövegen túlmutató, pragmatikus tényezők biztosíthatják. Kifejtett allegóriajelzések a szerzői „utasítások”, például címadás, hozzáfűzött szerzői értelmezés, közvetlen felszólítás az allegorikus interpretációra stb., lásd előbb. Világos jelzés az is, ha a szövegben megjelenik egy kifejtett (teljes) metafora, egy eleve allegorikus megszemélyesítés vagy allegorikus személyiség. Ez utóbbira példa lehet Dsida Jenő már említett „Szegény Don Kihot” című verse. Allegorikus megszemélyesítés az alapja a „Szépség”-ről szóló versnek:

(8) Fáradt-szelíden megy a Szépség –
Felette éhes, sunyi vércsék
és csapja az út sárhabarcsa.

Életet lehel fűnek-fának,
de mint hajdan az Ember fiának:
nincs ahová fejét lehajtsa.
[…]
(Dsida Jenő: Örök vers)

Az allegória értelmezhetőségét segíti másfelől egy-egy olyan kifejezés, utalás vagy kulcsszó, amelyet az olvasó/hallgató a nyelvről, a világról, illetve a szöveg tágabb kontextusáról való ismeretei, tudása révén képes rögzíteni a kettős értelem lehetséges hordozójaként. Jól hasznosítja az allegória a nyelvben lehetséges lexikális többértelműséget. Így az (5) példa utolsó sorában a *„nem lennék játéka mindenféle szélnek”* megfogalmazás erőteljes hatását az ismerős szóláshasonlat biztosítja (*forog, mint a szélkakas*: mindig abba az irányba, ahonnan befolyásolják, elvtelenül, gyengén). A *kifeszít* ige pedig megjelenítő erejével is, de a bibliai *megfeszít*re való emlékeztetéssel is az önfeláldozás, a bátorság, az emberi tartás allegorikus sejtetése.

Az olvasó enciklopedikus (a világról való) ismeretei alkotják a praetextust, azt az előzetesen adott, de a szöveg alapján „utólagosan” felfedezett (újra felfedezett) ismeretet,

szöveget, képet, amelyből az allegorikus értelem kibontakozik. A szövegen belüli ->allúziók, célzások, idézetek éppen ezért meghatározóan fontos allegóriajelzések. Ezt az ismeretet mozgósítja az (1) példában a huszadik század második felének történelmét idézve, a *vörös villamos* vagy az (5) példában a *lánckerék*. De említhetjük az (1) példa második versszakát is, ebben a verset alkotó allegória szempontjából fontos a bibliai utalás: a virágvasárnapi bevonulást idéző *„virágos”* kép, megerősítve a *vörös* helyett a *bíborló* szó használatával. A (8) példában jelentős szerep jut a második versszakbeli bibliai utalásnak (Máté 8,20: *„És monda néki Jézus: A rókáknak vagyon barlangjok és az égi madaraknak fészkük; de az ember Fiának nincs hová fejét lehajtani”*, Károli-biblia); ezzel a Szépség súlya és szenvedése más, átfogóbb és mélyebb dimenzióba kerül.

B) Az allegória története egyúttal azoknak a megrögzült, kanonizálódott témáknak a története is, amelyeket az egyes allegóriák mint praetextust mozgósítanak. Idézhetnénk példaképpen az allegória története során összegyűlt számtalan allegorikus alakot összes rekvizitumukkal, képi és verbális megjelenítésükben a Balgaságtól a Szerencséig vagy az Uzsorásig (fontos és színes példák: lásd például Fónagy Iván), de gondolhatunk allegorikus helyekre, mint a Kert és a Műhely; történésekre, mint az utazás (a hajózás, a zarándoklat, a keresés), a színjáték, az álom; személyekre, mint Don Kihot az említett Dsida-versben stb. Hogy miképpen nyerhetnek allegorikus jelentést a tárgyak, azt szépen szemlélteti az (5) példában az ablak vagy a zászló. A korábbi korokban kanonizálódó allegorikus értelmet kaphattak akár a növények, az állatok vagy a számok stb. Az allegória így misztikus elemekkel egyesítve korai természettudományos megfigyeléseket rögzíthetett, segítvén egyúttal az ismeretterjesztést és a memorizálást.

Számos allegória alapja a homéroszi eposzok világa és szereplői, és mindenekelőtt maga a Biblia, amelynek értelmezései az allegória értelmezési technikáinak elmélyítését is magukkal hozták. Híres volt a négyszintű elemzés. Eszerint elkülönítettek egy valódi (történeti), egy allegorikus, egy erkölcsi és egy anagogikus („felvezető”) értelmet. Ez utóbbi a dolgok és jelenségek világának végső, Isten országába vezető, rejtett értelmét jelentette, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy minden a világon rejtett értelemmel rendelkezik, semmi sem önmagáért való, minden a világon jelzés számunkra, amelyet meg kell fejtenünk (vö. Fónagy Iván az ->anagógéról, illetve Heinrich Lausberg). Dante egyik levelében Izrael gyermekeinek kivonulását Egyiptomból (Mózes II. könyve 14, 21k, Zsoltárok könyve 114) így fejti meg (idézi Gerhard Kurz): „A kivonulás mint esemény a szöveg első, közvetlen historikus jelentése. Mint allegória ez a történés a Krisztus általi megváltásunk tényét jelenti, erkölcsi értelemben a léleknek a bűntől való elfordulását mondja el, ->anagogikus értelemben pedig a lélek útját az örök szabadság felé.”

Az értelmezés lehetőségével együtt jár, hogy egy adott korszakban uralkodó elvárásrendszer, ideológia vagy egy-egy interpretáló személy szubjektív beleérzései nyomán ott is allegóriát értelmezhetünk, ahol ez az értelemadás a szerzőnek nem szándéka, illetve a szövegnek „eredendően” nem sajátja. Homérosz vagy Ovidius szövegeit vagy a Biblia számos részletét értelmezték másnak, azért, hogy megmentsék az ezekről a szövegekről kialakult és megszilárdult képet.

Az allegória mint „rejtett értelmet” hordozó szöveg vagy kép, történet vagy leírás, lényegéből fakadóan egymással összefüggő, de több ponton ellentétes irányú funkciót töltött be. Összefoglalva a következő négy funkciót kell kiemelnünk: a védekező, a kifejező, a propagandisztikus és a megismerő funkciót. Hogy az allegória mintegy „álcázva” közölte, amit szerzője közölni szándékozott, az egyfelől védelmet jelentett a hatalom ellen (nem véletlen, hogy politikailag feszült légkörben, diktatórikus rendszerekben olyan gyakran szólal meg a költészet az allegória segítségével, Tompa Mihálytól – például „A madár, fiaihoz” – Arany Jánosig – például „A walesi bárdok” – és

Kányádi Sándorig, lásd Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc). Másfelől védelmet jelentett természetesen a hatalom vagy a tudás birtokosainak, akik az allegória mások számára megfejthetetlen, ->enigmatikus mivolta révén őrizték különállásukat. Az allegória közvetett, indirekt kifejezésmódja lehetővé tette, hogy szóljunk a megfoghatatlanról, az ismeretlenről, a szentről vagy a magasztosról, amit egyfelől csak így volt szabad megfogalmazni – másfelől pedig igazán csak így lehet kifejezésre juttatni. Képi erejénél fogva az allegória a hatásos ismeretterjesztés, a népszerűsítés kiváló lehetősége – és a propaganda fontos eszköze. „Politikai plakátoknál meggyőzőbb lehetett Lorenzetti két freskója, a sienai városháza falán, melyen a bölcs öreget Hit, Remény, Kegyesség és Bölcsesség kísérte a Jó Kormányzás ábráján és a Rossz Kormányzásén a Hamisság, Hiúság, Gőg, Zsugoriság, Kegyetlenség, Düh és Viszály lábbal tiporják az Igazságot. […] Az Ész allegóriája szólítja fel az (oxfordi) Egyetemet, hogy szavazzon a Stuartok jelöltjére”, írja Fónagy Iván. Minden allegória egyúttal ki is emel, hangsúlyoz is bizonyos tulajdonságokat, ezzel pedig az ideológiai állásfoglalás hatásos lehetősége. Végül elemi funkciója az allegóriának a tudományos és a művészi megismerést szolgálni: gondolati és érzelmi tartalmakat megragadni és képekbe sűríteni. Enigmatikus, rejtélyes mivoltából következően didaktikus hatást is tulajdoníthatunk neki: a megfejtéssel járó élmény növeli mind a gondolat maradandóságát, mind a kép, illetve az együtt megjelenő kettős értelem esztétikai hatását.

A virágzását a barokk korban elérő allegória további történetét két fordulópont jellemzi. Az egyik a 19. század elején, a klasszika és a romantika korában bekövetkező fogalomértelmezés, amely szembesíti az allegóriát a ->szimbólummal. A másik a 20. század második felében meggyökerező irodalomelméleti ideológia, amely az allegóriát, illetve az allegorézist az irodalom paradigmájának tekinti.

A korábbi korszakokban az allegória és a jelkép (szimbólum) kifejezést különösebb különbségtétel nélkül használták: az Igazságosságot jelképező, bekötött szemű nőalak kezében a mérleggel egyaránt volt az Igazságosság jelképe vagy a Jog allegóriája. (A szóhasználathoz vö. Gerhard Kurz.) A romantika kezdeteitől azonban, Goethe elhíresült megkülönböztetése nyomán is, az allegória egyre inkább veszített fényéből. Goethe megfogalmazásában „Az allegória a jelenséget fogalommá, a fogalmat képpé változtatja, de úgy, hogy a képben a fogalom körülhatároltan és hiánytalanul maradjon meg, és ilymód kimondható is legyen a kép által”. (Goethe 1985; Tandori Dezső fordítása.) Ez a megfogalmazás nemcsak a megszemélyesítő allegóriák lényegét foglalja össze példaszerűen, hanem szépen mutatja azt a folyamatot is, ahogyan egy-egy tárgy – például az (5) idézetben az *ablak* – egy gondolatot/érzést (egy fogalmat) közvetít, ahogyan körülhatárolódik (az ablak: nyitottság, nagyvonalúság, a korlátok nélküli ismeretátadás öröme, átjárhatóság, világosság, szabadság), és ahogyan mindezt a kép maga kifejezni képes. A szimbólumot Goethe nem emeli az allegória fölé, de megfogalmazza azt a következő korokban egyre fontosabbá váló ideológiát, hogy a költészet a világ teljességének megragadására törekszik, és ha ebből a kép újra és újra kiragad is valamit, a képben lévő eszme maga végtelen és kimondhatatlan. „A szimbolika a jelenséget eszmévé, az eszmét képpé változtatja, méghozzá úgy, hogy az eszme a képben mindig végtelenül hatékony és elérhetetlen marad, valamint ha minden nyelven kimondják is, kimondhatatlan” (Goethe 1985). Ebben az összevetésben az allegória merevnek, művinek tűnt. Fogalmából kiemelték és abszolutizálták az előzetes ismeret és utólagos megfejtés lezártságát. Jóllehet a 19. század folyamán még egymás mellett él az allegória és a szimbólum, a 19. század második felében a „szimbolizmus” mint irányzat létrejöttével és fényes karrierjével párhuzamosan az allegória mint poros, régi irodalmi rekvizitum, egyre inkább háttérbe kerül.

A 20. században azonban – párhuzamosan a szimbólum fogalmának egyfajta kiüresedésével – Walter Benjamin és mások írásainak nyomán az allegória új, mélyebb, átfogóbb jelentéshez és ismeretelméletileg fontos szerephez jut. Benjamin „A német szomorújáték eredete" című munkájában megjelenik az írás mint a „történelem" képe (allegóriája), ezzel a gondolattal az allegória egy általánosabb, absztraktabb fogalomként kezd meggyökeresedni. „Ha a szomorújátékkal a történelem bevonul a színre, akkor ezt írás formájában teszi. A természet arcára van vésve a »történelem«, a múlt jelírásával. A természet történetének allegorikus fiziognómiája, amelyet a szomorújáték [az „írás", K. P.] állít a színpadra, valóságosan jelen van rom alakjában. […] Az allegóriák azt a szerepet töltik be a gondolatok birodalmában, amit a tárgyak birodalmában a romok" (Benjamin 1980). A romok képe azt mutathatja számunkra, ahogyan megpróbáljuk felidézni mögöttük, bennük (az írásban) a teljességet – azt a teljességet, amelyet éppen azért nem tudunk felidézni, mert romokat érzékelünk (vö. J. Hillis Miller). Ezt a képet látszik folytatni az gondolat, amelyet „Az olvasás allegóriái" című kötetében Paul de Man fogalmaz meg. De Man allegóriájának praetextusa az írás/olvasás szükségszerű félresiklása (misreading, Unlesbarkeit, vö. Werner Hamacher, Kulcsár-Szabó Zoltán). A (7) példa, Borbély Szilárd [Allegória II.] [ii] felirat alatt megjelenő verse e korszak kettős allegóriafogalmát szemléltetheti: a retorikai hagyományhoz tapadó, konkrét, képszerű allegóriát, illetve a művészi megismerés lehetőségét modelláló, absztrakt, elméleti allegória fogalmat. Az allegorézisre (az allegória megfejtésére) való felhívással utal az adott vers rejtett értelmére; ezzel a vers számunkra hagyományos értelemben vett allegóriaként jelenik meg. Másfelől a vers a benne foglalt kép szűkszavúságával, a metaforikus megalapozottság hiányával, a praetextus vonatkozásában a tipikus allegorikus költeményektől merőben különböző voltával – akár a narratív, mint az (1), akár a deskriptív allegóriákra gondolunk, mint az (5) példa – egy másik, ismeretelméleti síkon közvetíteni képes azt a gondolatot, hogy az olvasat keresése maga is allegória: egy végső, teljességre törekvő megértés elérhetetlenségének allegóriája.

Irodalom: Benjamin, Walter: A német szomorújáték eredete. In: uő.: Angelus Novus. Értekezések, Kísérletek, Bírálatok. Válogatta és a jegyzeteket írta Radnóti Sándor. Ford. Bencze György, Kőszeg Ferenc, Pór Péter, Rajnai László, Tandori Dezső. Magyar Helikon. Bp. 1980: 380. – Bloomfield, Morton W. (ed.): Allegory, Myth and Symbol. Harvard University Press. Cambridge. 1981. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 101–103. – Fauconnier, Gilles–Turner, Mark: Metaphor, metonymy and binding. In: Antonio Barcelona (szerk.): Metaphor and Metonymy at the Crossroads. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 2000: 138. – Fenyő D. György: Az allegorikus költészet dícsérete. In: Új forrás. 2005. 1. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00016/00101/050117.htm – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. é.n. [1999]: 272–290. – Goethe, Johann Wolfgang: Maximák és reflexiók. In: Pók Lajos (szerk.): Válogatott Művei. Irodalmi és művészeti írások. Európa Kiadó. Bp. 1985: 766. – Gombrich, Ernst: Symbolic Images. Phaidon Press. London–New York. 1972. – Groddeck, Wolfram: Reden über Rhetorik. Zu einer Stilistik des Lesens. Stroemfeld-Verlag. Basel, Frankfurt a. M. 1995: 249–255. – Hamacher, Werner: Unlesbarkeit. In: Paul de Man: Allegorien des Lesens. Suhrkamp Verlag. Frankfurt a. M. 1988. – Kulcsár-Szabó Zoltán: Allegorézis, ismétlés, dialógus. In: uő.: Metapoétika. Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben. Kalligram. Budapest–Pozsony. 2007: 202k. – Kurz, Gerhard: Metapher, Allegorie, Symbol. Vandenhoeck/Ruprecht. Göttingen. 1982: 27–64. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 1990[3]: 441. (§ 895), 442kk (§ 897–900). – Levin, Samuel R.: Allegorical language. In: Bloomfield, Morton W. (ed.): Allegory, Myth and Symbol. Harvard University Press. Cambridge–Massachusetts–London: 1981: 23–38. – Man, Paul de: Allegorien des Lesens. Suhrkamp Verlag. Frankfurt a. M. 1988. – Man, Paul de: Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben. Ford. Fogarasi György. Magvető. Bp. 2006[2]. – Miller, J. Hillis: The Two Allegories. In: Bloomfield, Morton W. (ed.): Allegory, Myth, and Symbol. Harvard University Press. Cambridge–Massachusetts–London. 1981: 355–370. – Quilligan, Maureen: The language of allegory. Defining the genre. Cornell University Press. Ithaca–London. 1979.

Vö.: anagógé, megszemélyesítés, metafora, szimbólum, trópus K. P.

Alliteráció vagy **betűrím** [g. –; l. alliteratio; n. Alliteration, Stabreim; f. allitération; a. alliteration; o. аллитерация]: a szókezdő hangok ismétlődése az érzékelhetőség határán belül. Pl.:

(1) *K*i *v*érünk *í*zét *i*smered,
tégy *v*allást, *k*arszti *k*ő,
(Babits Mihály: A könnytelenek könnyei)

Elnevezését a latin *ad* '-hoz, -hez, -höz' és *litera* 'betű' szavakból a humanista Pontanus alkotta, jelentése 'hozzábetűzés'.

Az ókori retorikák óta számon tartott adjekciós jelenség, a neoretorikában hozzáadásos metaplazmus.

A szavak kezdetét csendíti össze ikerszavakban, szólásokban, közmondásokban, szállóigékben, a nép- és műköltészetben.

Ikerszavak: *b*illeg-*b*allag, *d*irrel-*d*úrral, *h*ébe-*h*óba.

Szólások, közmondások, szállóigék: *b*ort, *b*úzát, *b*ékességet; *sz*egény ember *sz*ándékát *b*oldog Isten *b*írja; *v*ak *v*ezet *v*ilágtalant.

Népköltészet:

(2) *H*add *h*alljam éltömbe, *h*ogy siratsz *h*ótomba.
(Júlia szép leány)

(3) *V*etettem *v*iolát,
*V*árom kikelését.
(Vetettem violát…)

Műköltészet:

(4) *k*eserűen *k*ínzatol,
*v*as szegekkel *v*eretel.
(Ómagyar Mária-siralom. Benkő Loránd értelmezése szerint 1980)

(5) *T*agodban ékes, *t*ermetedben díszes,
Válladtul fogva *m*endeneknél *m*agasb;
(Ének Szent László királyról)

(6) *E*sztelenség habok *e*llen *e*vezni,
(Enyedi György: Historia elegantissima)

(7) Ő *v*itéz *v*éréért *v*edd kedvedben fiát!
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem XV.)

(8) *For*tuna szekerén okosan ülj,
Úgy *for*gasd tengelyét, hogy ki ne dülj:
(Faludi Ferenc: Forgandó szerencse)

(9) *Csa*k *ma*radj *ma*gadnak!
Biztatóm valál;
Hittem *sz*ép *sza*vadnak:
*M*égis *m*eg*csa*lál.

(Csokonai Vitéz Mihály: A Reményhez)

(10) […] én a
Lant idegébe kapok, s vad tűzzel zengi el ajkam
*H*arsány *h*imnuszodat, *sz*ázszor*sz*ent égi *s*zabadság!
(Petőfi Sándor: Levél Arany Jánoshoz)

(11) *H*ozzám már *h*űtlen lettek a szavak,
vagy én lettem mint *t*úláradt *pa*tak
oly *t*étova céltalan *par*ttalan
(Babits Mihály: Jónás imája)

(12) *F*ölizzanak *f*akult *k*ulisszák
*Sze*rep*k*örökben *el*kopódsz
*Sze*mednek *á*rnyát *szi*tkul *isszá*k
A *szí*nen *á*tmegy *e*gy bohóc
(Kovács András Ferenc: Fattyúdal)

A) Az alliteráció változatai
Az alliterációnak két alapváltozatát különíthetjük el:
1. a mássalhangzós alliterációt:

(13) *H*iányod átjár, mint *h*uzat a *h*ázon.
(József Attila: Gyermekké tettél)

2. a magánhangzós alliterációt:

(14) *I*llatok, édes *í*zek,
(Tóth Árpád: Áprilisi capriccio)

Az alliteráció sajátos válfaja az úgynevezett előrím; ennek változatai:
a) a szókezdő magánhangzót nyílt szótagban összecsendítő előrím:

(15) *A*gyonnyargalt *a*karattal
(Ady Endre: Isten drága pénze)

b) a szókezdő mássalhangzóval együtt az utána következő magánhangzót, esetleg a magánhangzó után következő mássalhangzót is összecsendítő előrím:

(16) *Vi*lnának v*i*tte *ví*gan fütyörészve
Sötét *vi*harba, *vi*dám napsütésbe.
(Kiss József: Legendák a nagyapámról)

(17) *hal*lod a *hal*k zuhanást.
(Radnóti Miklós: Szerelmes vers)

B) Az alliteráció és az ->asszonánc, illetve a ->rím
Az alliterációnak a magyar költészetben gazdagon képviselt további válfaja az alliterációs asszonánc, illetve az alliterációs rím:

(18) […] mégis eltalálok *hozzád*;
megjártam érted én a lélek *hosszát*, –
(Radnóti Miklós: Levél a hitveshez)

(19) gyenge e láng, bár új olajak *szitják*:
cintányérral mulatnak már a *szittyák*
(Babits Mihály: Arany Jánoshoz)

Az alliterációs rím sajátos változatai:
a) a szétszóródó alliterációs rím, amelyben a rímválasz terjedelmesebb a rímhívónál:

(20) Tűnt Anna, te tünde,
Te édeni *kert*,
Ahonnan örökre
Sors kardja *kivert*.
(Juhász Gyula: Profán litánia)

b) a sűrített vagy összevont alliterációs rím, amelyben a rímválasz rövidebb a rímhívónál:

(21) Tudta, hogy Toldinál áros a *felelet*,
Századik szavára alig szól egy *felet*.
(Arany János: Toldi estéje I.)

c) a szótőismétléses rím, illetve asszonánc:

(22) – Én is teázom, *kedvesem*… –
mondom lágyan és *kedvesen*.
(Dsida Jenő: Esti teázás)

d) a kecskerím, amelyben a rímhívó és a rímválasz négy-négy szótagját az első és a harmadik szótag élén két, felcserélt sorrendű alliteráció is összecsendíti:

(23) Nézegetem ***n**éha **l**apom,*
így telik el ***l**éha **n**apom*.
(Tóth Tibor: A vén zsugás)

C) Az alliteráció szerepe
Az alliteráció a költészetben hangfestő és/vagy összefüggésre utaló szerepet játszik. Pl.:

(24) s a *f*áradt *f*ákra *f*átylas *f*ény esőz.
*K*ibomló *k*onttyal jő az édes ősz.
(Radnóti Miklós: Naptár. Szeptember)

(25) *K*irajzolódom *v*égleg a *v*ilágból,
mint csupasz *f*alnak állított *f*ogoly,
*k*ülön *k*ezel, *k*ivételes magányban
a tanuk nélkül dolgozó pokol.

(Pilinszky János: Tanuk nélkül)

Beszélt nyelvi példáinak tanúsága szerint (lásd a szólásokat, közmondásokat, szállóigéket) az alliteráció a szövegek emlékezetben tartását is segíti/segítheti.

Irodalom: Fónagy Iván: alliteráció. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Gondolat. Bp. 1961: 191–193. – Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó. Bp. 1951: 56–57. – Katona Imre: Alliteráció. In: Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977: 91. – László Zsigmond: A rím varázsa. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972: 43–103, 156–185. – Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó. Bp. 1961: 424. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 19. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 78–80.
Vö.: asszonánc, rím K. A.–M. H.

Allúzió vagy **célzás** [g. –; l. allusio; n. Anspielung; f. allusion; a. allusion; o. аллюзия]: detrakciós gondolatalakzat: egy ki nem fejtett gondolat helyett egy közismert szó, kifejezés vagy szövegrészlet felidézése, a rá való célzás.

Az *allusio* latin szó jelentése 'játszva közeledés, rájátszás', illetve 'tréfás célzás', a magyarban általában a *célzás* szóval fordítjuk. A klasszikus és a neoretorikában a gondolatalakzatok (metalogizmusok) egyike. Detrakciós alakzatnak tartják, ugyanis elhagyásos eljárás eredménye: egy kifejtett gondolat elmarad, de egyben helyettesítés is (->immutáció), hiszen helyette egy olyan nyelvi elem jelenik meg, amelynek részletes ismeretét a közlő feltételezi a hallgatóságtól, illetve egy műnek bármekkora részlete helyettesíti a gondolat kifejtését.

(1) „Itt a *kehely*, igyál,
Uram, László király,
Enyhít… miképp a sír!"
(Arany János: V. László)

A *kehely* itt a husziták méregpoharára utal, hiszen az ő jelképük volt. Az elhagyásos helyettesítés alakzata még az ->enigma, az ->anagógé és ->préteríció. Az enigma azonban sajátos, többszörös helyettesítéssel szándékosan eltitkolt vagy rejtett információ, mintegy rejtvény; az anagógé ugyanez, csak a rejtett tartalom vallási-misztikus; a préteríció pedig az elhallgatva kimondás alakzata.

A klasszikus és a modern retorikák egyaránt számon tartják mint alakzatot, a rájátszás, a célzás eszközét, amely egy közismert szó, kifejezés, szövegrészlet variált megismétlése. A magyar retorikában klasszikus példájává vált az allúziónak Kossuth egyik mondata:

(2) Lord Palmerston azt mondja, hogy „Austriára Európának szüksége van", és a lord „*derék férfiú*".
(Kossuth Lajos: Felolvasások Angliában IX.)

A „derék férfiú" utalás Shakespeare „Julius Caesar"-jára, közelebbről Antoniusnak a halott cézár fölött tartott beszédére, amelyben Brutust többször is „derék férfiú"-nak nevezi, miközben beszédében ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Kossuth sajátos iróniájának az eszköze allúzió: egy ironikus szövegre való célzás.

Egy kisebb vagy nagyobb, általában közismert nyelvi egység felhasználása új szövegkörnyezetben kapcsolatot teremt két esemény vagy két szöveg között, így (1) példánkban a husziták és V. László meggyilkolása, (2) példánkban Lord Palmerston és

Shakespeare Brutusa között. Az allúzió csak sejteti a tárgyat, nem nevezi meg, ahogy az előző példákban, a következőben sem:

(3) *„Elhullt* csatában a derék –
No halld meg, Eduárd:
Neved ki diccsel ejtené,
Nem él oly welszi bárd.

Emléke sír a *lant*on még –
No halld meg, Eduárd:
Átok fejedre minden *dal*,
Melyet zeng welszi bárd."
(Arany János: A walesi bárdok)

A Petőfire való utalás indirekt, leginkább az *elhullt* szó kapcsolja össze ezt a szöveget a „Szeptember végén"-nel, illetve a *lant* és a *dal* általában Petőfi költészetével. Az idegen szövegből vett részlet rájátszik tehát az adott szövegre, hatását a beszélők, az író és az olvasó közös élményén, közös ismeretein alapulva fejti ki. Az átemelt szöveg ismertségén kívül nagyobb terjedelme is elősegítheti, hogy könnyebben felfedjük:

(4) Ki tudta mit akar s nem tudta, hogy a rosszban
fogyhatlan a világ s nem tudta, hogy hamar
ide vágy vissza a földről, hol bármi sorsban
élni és halni kell; mely ápol s eltakar.
(Babits Mihály: Zrínyi Velencében)

Az utolsó verssor utalás Vörösmarty „Szózat"-ára.

A Halotti beszédnek mint a legrégibb magyar szövegemléknek általában a kezdő része nagyon sok versben utal magára az ősi szövegre, s felidézi ezáltal az archaikus szöveg tartalmát, hangulatát.

(5) *Látjátok, feleim,* ti búsak,
Vigadók, harcosak, levertek?
(Ady Endre: A nagy Kéz törvénye)

(6) *Látjátok feleim,* egyszerre meghalt
és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt.
(Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd)

(7) *Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk,*
A honi föld sarává lesz agyunk,
Szívünk magyar őskertbe süpped el,
S szavunkra majd egy más világ felel.
(Juhász Gyula: Magyar költészet epigrammokban; Halotti beszéd)

(8) *Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk?*
Bizony bíbor és bronz és arany
És örökkévaló szent szépség *vagyunk.*
(Reményik Sándor: Halotti beszéd a hulló leveleknek)

(9) *Isa es üm iggy ember mulchottya ez vermüt.*
Látjátok, feleim, szemetekkel, magára húzná a Földet.
(Márki Zoltán: Dutka Ákos aludni tért)

(10) *Látjátok*, annyi szenvedés után most
pihen e hűvös, barna test.
Csak csont és bőr és fájdalom.
(Radnóti Miklós: Csak csont és bőr és fájdalom)

(11) *Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk.*
Por és hamu vagyunk.
Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek.
Össze tudod még rakni a Margit-szigetet?
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

Az allúzió azonban nemcsak nyelvi eszközökkel célozhat dologra, személyre, irodalmi műre, különösen ez utóbbira, hanem szerkezettel vagy verseléssel is. „A walesi bárdok" verselése a „Szózat"-ét követi, Tóth Árpád „Tavaszi holdtölte" című verse pedig Petőfi „Szeptember végén" című költeményéét, ebben a Petőfi-vers szavai az allúziót erősítik:

(12) De *íme* a holdat a köd beborítja
S álmom zivatar zaja kergeti szét,
Fáradt *feje*m *ablaka*imra szorítva
Már érzem a nyirkos üveg hidegét.
S míg éles eső sürü cseppjei mossák
A *fá*kat, ahol ragyogott a *sugár,*
Úgy fáj, hogy az illatos**,** ifju bohóság
Nem fonja körül *szivem*et soha *már.*
(Tóth Árpád: Tavaszi holdtölte)

Hasonlóan utal szerkezetileg, sőt szövegszerkezetileg is Illyés Gyula „Peroráció: záróbeszéd" című költeménye Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem" című eposzára, illetve annak berekesztésére úgy, hogy közben szavakat is átvesz az eposzból:

(13) Szálljon egekig bár, ott is e vég-szóra:
„*Ne bánts magyar magyart!*" – ott se panaszolva,
Mert lehet *aluid*, ha a *sors bona*:
Hullj pajzsnak holtan is megszabdalt honodra.
(Illyés Gyula: Peroráció: záróbeszéd)

Az allúzió a posztmodern irodalom egyik jellemző stíluseszköze is: a vendégszövegek tulajdonképpen utalásként, célzásként kapcsolják be a mű jelentésébe, lehetséges értelmezésébe az idézett részletek által felidézett világot:

(14) A fényképedet néztem, és arra gondoltam, hogy ha van is túlvilág, és te vagy is még valamilyen módon, a *molekulák* már sosem állnak úgy össze, ahogy…
(Esterházy Péter: A szív segédigéi)

József Attila „Téli éjszaká”-jának az „Összekoccannak a molekulák” részlete, ezzel együtt a rideg anyagi valóság idéződhet fel az olvasóban.

Nemcsak a szépirodalom, szinte minden egyéb műfaj is élhet az allúzió eszközével a szónoklattól kezdve a publicisztikán és a reklámon át a mindennapi beszélgetésig, hiszen a partnerek közös tudáskerete lehetővé teszi, illetve biztosítja, hogy rövidebb vagy hosszabb nyelvi részletekkel egy egész gondolatkört villantsunk fel. A következő példában, amely egy internetes újságból származik, a kiemelt célzás a magyar társadalom jelentős része számára világosan kirajzolja az értelmezési keretet:

(15) Hatodik pont: Az úttörő igazat mond és igazságosan cselekszik. Csak *nem* mindig bontja *ki az igazság minden részletét*.
(UFI 2006. augusztus)

Irodalom: Fónagy Iván: célzás. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 24, 69–72. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 144–5. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 12.

Vö.: anagógé, enigma, préteríció E. V.

Ambiguitás [g. –; l. ambiguitas; n. Ambiguität; f. ambiguďté; a. ambiguity; o. амбилогия]: kétség, bizonytalanság, többértelműség. A latin *ambiguitas* szó jelentése ’kétértelműség’. Egy szó vagy kifejezés az adott szövegkörnyezetben két vagy több elfogadható értelmezést tesz lehetővé.

(1) Akinek azt mondja: *kár!*
Nagy baj éri és nagy *kár*.
Hess, madár!
(Arany János: Vörös Rébék)

Az idézetben a *kár* lehet hangutánzó szó, de lehet a boszorkány átka is.

Augustinus megállapította, hogy a jel kétértelműségét a szövegösszefüggés vizsgálatával lehet feloldani: a szöveg egészét, azaz a kérdéses szövegrész előzményét és folytatását kell egybevetni. Segít továbbá a szöveg tagolása. Augustinus tehát felismerte, hogy a konkrét szövegkörnyezetben a nyelvi jelnek akkor is egyféle értelme van, ha többértelmű.

A kétértelműséget a klasszikus retorika a stílus világossága elleni vétségnek tekintette, és elítélte. A 17. századig a legsúlyosabb stílushibának tartották. Ez abból a nézetből eredhet, hogy magától értetődő, természettől való kapcsolat van a hangsor (a jelölő) és az általa megnevezett dolog (a jelölt) között. Így a szavak „saját” jelentésben való alkalmazása helyes, elvontabb vagy átvitt jelentésben való használata helytelen. A romantika kora óta az egyértelműség nem szigorú követelmény.

Az izomorfizmus törvénye megszabja, hogy egy nyelvi jelhez csak egy jelentés kapcsolódhat, ám bizonyos szövegtípusokban (például a mesékben és a költészetben) műfaji követelmény a két- vagy többszintű értelmezés lehetősége. A két vagy több jelentésszint kapcsolatba léphet egymással. A két- vagy többértelműség csökkenti a nyelvi kifejezésmód megjósolhatóságát. Mivel variációk közül kell választani, a befogadó számára nagyobb hírértéke van a közlésnek, így az értelmezés több szellemi erőfeszítéssel jár, ami érdekesebbé teszi az információ feldolgozását.

Ha a szó vagy kifejezés jelentése bizonytalan, a befogadó megvizsgálja a szövegkörnyezetet, hogy megállapítsa, hányféleképpen létesíthető kohézió az alkotórészek

jelentésviszonyai között. A két vagy több értelmezési lehetőség közül a szövegtípus és a közlési helyzet alapján választ, úgy, hogy a nyelvi kifejezés értelme pragmatikai szempontból koherens (a helyzetnek megfelelő) legyen. Miután ezeket a műveleteket gondolatban végrehajtja, és tudatosulnak benne a lehetséges variációk, bármelyik is a kiválasztott értelmezés, abba belejátszik a többi. Tudat alatt tehát az összes értelmezési lehetőség hat a befogadóra.

Az ambiguitás gyakori oka a ->homonímia. A szótári homonimák alakja megegyezik, de jelentésük teljesen eltérő, mint az (1) példa *kár* szavainak esetében.

A nyelvtani homonimák toldalékolás következtében vesznek föl azonos alakot. Az alábbi példában az írásmód is sugallja a kétértelműséget:

(2) S annak tudd-e nevét – mond –, kiért szívem ég,
s ki ez sok kínban *MÁRTA*?
(Balassi Bálint: Hatvanharmadik vers)

A kiejtésben is létrejöhetnek homonimák:

(3) Lánnyá válik,
Sírni kezd.
(Weöres Sándor: Galagonya)

Lánnyá válik, *s írni* kezd
(Séllei Nóra könyvének címe)

Kétértelmű a közlés akkor is, ha egy képes értelművé vált kifejezésnek a szó szerinti jelentése ugyanúgy beleillik a közlési helyzetbe:

(4) *Azalatt egy palack bor s egy sült galamb*
emelkedik a kútból, Balga homlokába ütköznek.
(Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde)

Az örökké éhes Balga a színpadon követi a látomást. Mivel a nevéből és a drámából egyaránt kiderül, milyen lassú észjárású, a nézőben felidéződik a „várja, hogy a szájába repüljön a sült galamb” szólás.

A kétértelműség alkalmas olyan dolgok kimondására, amelyek megfogalmazása explicit módon illetlen volna:

(5) Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg,
s mi az, mire lelkem vágy?
ECHO: *Ágy*.
(Balassi Bálint: Ötvennegyedik vers)

Az ambiguitás gyakran a komikum forrása a vígjátékokban vagy a humoros irodalmi művekben, az anekdotákban és a viccekben. Előfordul a szerelmi költészetben. A sajtóban lehet a manipuláció eszköze.

(6) Egészségügyi reform: *kasszasiker*
(Danó Anna. Népszabadság. 2007. július 31. 1)

A (6) példában szereplő újságcím azt sugallja, hogy nagy közönségsikert aratott az egészségügyi reform, pedig a hozzá tartozó szöveg csak arról szól, hogy a megszorítások miatt kevesebb pénzt kellett felhasználni az egészségügyi kasszából.

Az ambiguitás rokon az összes ->szójátékkal.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998:22, 261 – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 124. – Dienes László: kétértelműség. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1968: 6. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: III.6.46. és 88; VII.9. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 21–25. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 168–169 és 174. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 16–17, 175–176.

Vö.: homonímia, szójáték J. H. É.

Amfibólia [g. ἀμφιβολία; l. amphibolia; n. Amphibolie; f. amphibolie; a. amphiboly; o. амфиболия]: mondat, szövegrész vagy megnyilatkozás két- vagy többértelműsége. A beszédben a hangsúllyal kifejezett aktuális mondattagolás révén, illetve a szöveg többfajta tagolása vagy a kontextus miatt kialakuló többértelműség. Ismert példa az esztergomi érsek válasza az összeesküvőknek:

(1) *A királynét meggyilkolni nem kell – Mond a főpap – tartózkodni jó. Ha egyez mind én nem mondok ellen.*
(Garay János: II. Endre)

A második mondat egyik lehetséges tagolása: Ha egyez mind, én nem. Mondok ellen. (Ne tegyétek.) A másik elképzelhető tagolás azonban: Ha egyez mind, én nem mondok ellen. (Tegyétek.)

A görög *amfibólia* szó jelentése 'kétértelműség, bizonytalanság'. Az ->ambiguitás változata. A jelenség magyarázatához támpontot nyújthat a beszédaktus-elmélet. A fenti szövegrészlet az illokúciós aktus, vagyis a megformáltság szempontjából nem egyértelmű: nem tudni, állítás vagy tagadás. A perlokúciós aktus, azaz a befogadóra gyakorolt hatás még inkább eltérő lehet attól, ami a megformáltsága és a benne szereplő nyelvi kifejezések jelentésviszonyai alapján elvárható volna. Hasonló a következő példa:

(2) *Édes fiaim! miért nem akartok megegyezni velem? Hiszen én mindig a ti javatokat akartam!*
Megszólal erre egy öreg magyar, az a baj, drága Attila, kedves elvtárs…
(Esterházy Péter: Kis magyar pornográfia)

A szövegrész eltérő magyarázatai egyrészt a „valaki javát akarja" kifejezés szó szerinti (a vagyonát akarja), valamint képes értelméből (valakinek jót akar) adódnak.

A (2) példa azért is humoros hatású, mert a közlő a rábeszélés funkcióját szánja a megnyilatkozásnak, a beszédpartnere azonban a bűnösség beismerését véli felfedezni benne. Az amfibólia tulajdonképpen annak az ismeretnek a kiaknázásán alapul, hogy a közlés értelmezése nemcsak a kontextustól függ nagymértékben, hanem a befogadó attitűdjétől, pszichológiai állapotától és világlátásától is. A sajtó híreiben és a reklámszövegekben gyakran visszaélnek az amfibólia lehetőségével, amikor a szöveg többféle értelmezéséért nem vállalnak felelősséget, hanem áthárítják azt a befogadóra. A

befogadó pedig, amint azt Paul Grice társalgási maximáiban leírta, a kommunikációban együttműködve erőfeszítéseket tesz, hogy a helyzet szempontjából lényegesnek, igaznak és logikusnak képzelje a közleményt.

Az értelmezési változatok mérlegelésekor a befogadónak többnyire a kulcsszó vagy kifejezés többféle értelmét kell számba vennie, majd a mondat felépítéséről alkotott véleményét kell összevetnie a szituáció egyéb körülményeivel. Például a mai reklámokban megjelenő multimédiás szövegek is gyakran élnek a két- vagy többértelműség eszközeivel. 2006 őszén volt látható Budapest utcáin egy új rágógumi plakátja a következő jelmondattal: *Egy rágó, amelyért mindenki örömmel nyúl.* A szokványos feliratnak azonban humoros értelmezését tette lehetővé a képen szereplő, nyúljelmezes, nevető férfi. A szemlélő rövid idő alatt felfoghatta a *nyúl* igei jelentését – ebben az esetben a mondathangsúly az *örömmel* módhatározón volt, majd a képi társítással előhívott főnévi jelentését, amikor a mondathangsúly a *nyúl* szóra került. A jelmondat a szótári homonímián alapult, de a közlemény egésze vált kétértelművé a látvány egésze miatt. A képrejtvényekre emlékeztető reklám hatása fokozódott a szellemi erőfeszítésnek köszönhetően.

Irodalom: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 124. – Dienes László: kétértelműség. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1968: 6. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: III.6.46. és 88; VII.9. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 21–25. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 31; 168–169 és 174. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 498. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 125–135. J. H. É.

Amphigouri -> Phébusz

Amplifikáció [g. αὔξησις; l. amplificatio, dilatatio; n. Amplifikation; f. amplification; a. amplification; o. амплификация]: erősítés, növelés, terjesztés, bővítés, nagyítás; a klasszikus retorika egyik központi fogalma, általános eljárások, valamint alakzatok kapcsolódnak hozzá. Az amplifikáció a beszédhez többletet adó stíluseszköz, amely kiemelheti és lekicsinyítheti a tárgyát. A többlet a beszéd, közlés tartalmának és mennyiségének megváltoztatásában, nagyításában, terjesztésében, bővítésében nyilvánul meg. A meggyőzés hatékony művészi eszköze; a szónok a stílus segítségével nagyobb erőt ad beszédének, és ezzel növeli annak meggyőző hatását. Eljárása az adjekció műveletének, módszere a feltalálásnak, az elrendezésnek, a kifejezésnek.

Az amplifikáció egyfelől a retorikai alakzatok alkalmazásának, másfelől a retorikai érvelés tartalmi kialakításának és az általános hatás kiváltásának módja, a pátosz eszköze. Olyan eljárás, amely minden beszédrészre alkalmazható.

A latin terminus az *amplus* 'tágas, bő', illetve a *facere* 'tesz valamivé' szavak összetételéből származik, jelentése: 'nagyítás, bővítés'.

Az amplifikáció minőségi és mennyiségi változata 1. függőleges, illetve 2. vízszintes módon valósul meg.

1. A függőleges amplifikáció az adott téma, esemény, személy nagyításának, felemelésének minőségi céljait szolgálja. Az amplifikáció ebben az esetben a fogalom elnevezésében van. Quintilianus szerint négy alakzat szolgálja ezt a célt: az incrementum -> (fokozás), az ->összevetés, a ->raciocináció (okoskodás, következtetés) és a ->kongeriesz (halmozás). Ezek az alakzatok elsősorban nem nyelvi-kifejezésbeli alakzatokat hoznak létre az amplifikáció eljárása keretében, hanem a beszéd tartalmára és

szervezésére vonatkoznak. Így a fokozásban a redundancia a megjegyezhetőséget, az azonnali szóbeli hatást szolgálja, az összehasonlítás a téma, ügy kapcsán felmerülő körülmények összevetését jelenti, amelyben nagyobbat kisebbel, kisebbet nagyobbal hasonlítunk össze az erőteljesebb meggyőzés céljából. Az okoskodás a következtetés szerkesztésére vonatkozik, a halmozás pedig a megingathatatlan bizonyítás céljából az érvek, bizonyítékok egy helyre, egy csokorba gyűjtésére.

A szövegrészletek a ->fokozás (1), az összevetés (2): nagyobbat a kisebbel veti össze, azután nagyítással újra bővíti a témát, ->raciocináció, ->halmozás (3), illetve érvelő halmozás (4), (5) nagyító eseteit példázzák:

(1) Mert mi marad a *szabadság* reményéből, ha mindaz *szabad* nekik, ami *tetszik*, és ami *tetszik*, *hatalmukban áll*, és ami *hatalmukban áll*, *merészelik*, és amit *merészelnek, megteszik*, és amit *megtesznek*, az nem kellemetlen számotokra?
(Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika)

(2) Okuljatok mindannyian e példán.
Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.
(Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd)

(3) *Innen vagyon*, *hogy* a lelket szerető ember nem elégedett *sem azzal, hogy szép tanításokkal fülünkbe rágja hivatalunk kötelességét, magunkviselésének formáját, erkölcsünk reguláit vagy igyenesítő rendit; sem azzal, hogy parancsolatinak fenyítékével, büntetésinek rettentésével, ígéretinek édesgetésével engedelmességre és tekéletes erkölcsök gyakorlására esztenezte akaratukat: hanem hogy* példából tanulnók a tekéletességet; és *nemcsak füllel hallanók, hanem szemmel látnók*, mit kell cselekednünk. (…)
(Pázmány Péter: A fiaknak istenes neveléséről)

(4) Tudom, hogy nagyon nehéz erről leszokni, de talán megérted, hiszen már nagy vagy, hogy az *ujjaddal előretolod felső fogsorod, ezért, amikor harapsz, a felső fogaidat nem tudod majd használni. Márpedig, amit nem használunk, az elsorvad. Hogy a sorvadást megakadályozzuk, fogorvoshoz kell járni és fogszabályozót kell hordani.* Ugye ezt nem akarod?
(Hölgyvilág. 2000. április 24.: Mit mondjunk ujját szopó gyerekünknek?)

(5) *Ha* úgy gondolod, hogy *neked sem lehet igazán jó, ha másnak rossz; ha a szabadságot nemcsak magadnak akarod; ha a vallás és világnézet szerinted az emberek magánügye – xxxxoldali vagy*. Akkor is, ha nem tartozol egyik párthoz sem."
(Politikai kampányszöveg. 2006)

Henry Peacham (1593) szerint az amplifikáció esetével van dolgunk, ha a becsületes embert szentnek, a tisztalelkű szűzet angyalnak, a kellemes muzsikát mennyei harmóniának nevezzük. Az amplifikáció ebben az esetben a kifejezés, ékesítés (->elocutio) retorikai feladatának eredménye.

2. A vízszintes amplifikáció a propozíció bővítésére, nagyítására szolgál. A szöveg kiterjesztése a szövegösszetevők megsokszorozásával és variációjával jön létre, annak érdekében, hogy a retorikai hatás még nagyobb legyen. Az amplifikáció ebben a szélesebb értelemben a szöveg alkotóelemeire (tárgy, cselekvés, karakter, műfaj) vonatkozik. Az amplifikáció az egész jelenségekre való szétbontásával valósul meg, a kiterjesztés a változatossá tett részletek segítségével történik. Erasmus a változatossá tétel számos eszközét sorolja fel, köztük az ->enallagét (jelzőcserét), a ->körülírást, a ->metaforát vagy az ->allegóriát. Parafrázisok sorát adja meg; például az „a leveled igen nagy örömet okozott" vagy az „ameddig élek, el nem felejtem" kifejezéseknek közel kétszáz változatát közli. Az utóbbira egy példája: „Mindaddig, amíg emlékezőtehetségének ura, Erasmus több mindenre fog emlékezni". Az amplifikáció horizontális változata a szövegmennyiség növelését is eredményezi; ebben az esetben a szónoki anyaggyűjtés, feltalálás feladatához köthetjük.

Az amplifikációt mint eljárások és alakzatok összefoglaló retorikai eszközét tekinthetjük:

- A szavak elrendezésére vonatkozó eljárásnak. Ekkor a ->fokozással (incrementum, climax) mutat hasonlóságot.
- A konnotáció megváltoztatásának is, amikor egyfajta túlzással élünk (->hiperbola).
- A pátosz kiváltásának eszközeként, amikor a kívánt, megindító hatást különféle alakzatokkal érjük el, tehát az alakzatokkal kiváltott hatás jelenségeként.
- A szövegelrendezés eszközeként. A szónoklat, beszéd valamennyi részét az amplifikáció módszerének tarthatjuk, így a választható stratégiákat vagy alakzatokat, úgy, mint a kitérést (digresszió), az elosztást, elrendezést (ordinatio), a várható ellenvetések megcáfolását (procatalepsis).
- A retorikai módszertan elemének. Ebben az értelemben az amplifikáció a beszédalakzatok és gondolatalakzatok metszéspontját jelöli ki, ahol e két jelenségcsoport, a copia verborum (beszédalakzatok) és a copia rerum (gondolatalakzatok) összeér. Vagyis a stíluseszközök variálása és ismétlése összefügg a gondolatok, tartalmak kidolgozásával, csiszolásával.

(6) *Laposan:*

Jó néhányan voltunk, akik együtt utaztunk. Egy fiatalember, aki nem nézett ki valami intelligensnek, mondott egypár szót egy úrnak, aki ott állt mellette, aztán elment és leült.

Két órával később újra találkoztam vele; egy pajtása társaságában volt; és valami ruhaügyről beszéltek.

Metaforikusan:

Delelőn, egy fehéres potrohú rovar – vándorszardínia – halmába vetve egy kopasztott nyakú csirke hirtelen dorgatóriumban részesített egy amúgy békés egyedet, és hangja nyomatékos tiltakozástól nedvezve szárnyalt a légben. Aztán a madárfióka egy üres tértől csábíttatva odareppent.

Még aznap újra találkoztam vele, kietlen városi pusztaságban taknyos dölyföt okádott holmi gomb miatt.

(Raymond Queneau: Stílusgyakorlatok)

- A feltalálás, anyaggyűjtés eszközének. Az amplifikáció általános témái a ->definíció vagy az összehasonlítás, viszonyítás. A gondolatok amplifikációjának alakzatai a felosztás, a leírás és az indoklás kategóriáiba sorolhatóak. A felosztásban a tárgyat összetevőre (az okot hatásaira, az előzményt következményeire) visszük. A felosztás az egyik tényt elkülöníti a másiktól, és az indok megadásával mindkettőre válaszol. A felosztás lehet a szónoki szöveg része, amely a témamegjelöléshez kapcsolódik, és a témát – összetettsége szerint – két vagy három részre osztja fel.

(7) *Miért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis.*
Miért ne legyek tisztességes? Kiterítenek úgyis
(József Attila: Két hexameter)

(8) Miért szóljak most az érdemeimről? *Ha emlékeztek rájuk, csak terhelnélek benneteket; ha elfelejtettétek, akkor mit használnak most szavaim,* ha tetteim nem hatottak rátok.
(Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika)

(9) *Két elv* képezi véleményem szerint a tárgy velejét. *Első az*, hogy király s kormány nem egy; *másik*, hogy senki szóval hűtlenségi bűnt nem követhet el.
(Batthyány Lajos: A szólásszabadság védelmében)

(10) *Először is*, athéni férfiak, a *korábbi hazug vádak és a korábbi vádlók ellen* kötelességem védekezni, *és csak azután a későbbi vádak és a későbbi vádlók ellen*.
(Platón: Szókratész védőbeszéde)

Az amplifikáció hibának is tekinthető, ha vét a rövidség erénye ellen, vagy túlbeszéli a tárgyat (->tautológia).

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 221. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982: 1368a – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 4.25, 4.40.52. – Erasmus of Rotterdam, Desiderius: On Copia of Words and Ideas (De Utraque Verborum ac Rerum Copia). Milwaukee. 1963. – Fónagy Iván: amplifikáció. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of Califirnia Press. Berkeley. 1991: 8–9. – Peacham, Henry: The Garden of Eloquence. (1953). Frankfurt. 1996. – Plett, Heinrich: Amplification. In: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. New York. 2001: 128–129. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 78–84. – Szvorényi József: Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. Heckenast. Pest. 1851.
Vö.: allegória, enallagé, definíció, digresszió, elokúció, fokozás, halmozás, hiperbola, kongeriesz, körülírás, litotész, meiózis, metafora, raciocináció, túlzás A. P.

Anadiplózis vagy **reduplikáció** [g. ἀναδίπλωσις; l. reduplicatio, duplicatio; n. Anadiplose; f. anadiplose; a. anadiplosis; o. анадиплосис]: ismétlésen alapuló gondolatalakzat. A ->gemináció egyik változata. Fő ismérve, hogy a szintaktikai vagy verstani egység utolsó eleme a következő szintaktikai vagy verstani egység első elemeként ismétlődik. Képlete: …x // x … Jelentése 'kettőzés'. A szó késői latin formája a görög 'ismétlés' jelentésű szónak.

(1) Kezdetben vala az *Ige*, és az *Ige* vala az *Istennél*, és *Isten* vala az ige.
(János evangéliuma)

Tágabb értelemben anadiplózisról beszélhetünk a következő esetekben:

- Az ismételt szó vagy kifejezés a megelőző mondat vagy sor utolsó hangsúlyos szava vagy kifejezése (a beszélő által kiemelt végszava) is lehet, valamint az ismétlődő szó vagy kifejezés visszatérhet az eredeti szóalaktól némileg eltérő formában is.
- Egyes szavak beékelődhetnek az ismételt szavak vagy kifejezések közé. Ilyenkor az anadiplózis vagy a ->reddíció, vagy a ->gemináció egy olyan speciális esetének tekinthető, amikor az ismétlődő szó vagy szócsoport a következő sor elejére kerül (innen származik az anadiplózis epanasztrofé, palillogia vagy ekhó elnevezése).
- Az ismétlődés kiterjedhet nagyobb szintaktikai egységekre, egy egész mellékmondatra vagy akár egy teljes mondatra is.

Az anadiplózis elsődleges funkciója a mondanivaló erősítése. A kifejezésmódot elsősorban alakilag erősíti egy már lezárt gondolat (mondat vagy sor) újrakezdésével, az ismétlődő részek kiemelésével, nyomatékosításával. A megismételt kifejezés hordozhat érzelmi-hangulati töltést (például csodálatot, indulatot, bánatot), hathat az olvasó értelmére (például felhívhatja figyelmét a fogalom fontosságára), és mindezek mellett kiválthat zenei hatást is.

Hangzását illetően az anadiplózist „visszafelé, hátrafelé ismétlésnek" tekinthetjük a természetben lévő jelenséghez, a visszhanghoz hasonlóan. Ezt a formaelemet megtalálhatjuk a zenében is az ekhó (visszhang) formában.

Az anadiplózis formaalkotó alapelv is lehet. A megelőző sor zárszavának vagy zárszavainak a megismétlése a következő sor elején összeköti a sorokat, így a gondolatmenet továbbvitelét is biztosíthatja. Ezáltal versszakok összekötésére szolgálhat, például egy versszak utolsó sorának megismétlésével a következő versszak elején. Mivel az ismételt szó, kifejezés vagy sor hangsúlya más, mint az előzőé, így többletjelentést nyer a második előfordulás. A két egymástól független hangsúly megzökkentheti a mondanivalót és a metrumot, növelheti a hatást, tehát fokozó jellegű is lehet. Az ismétlődő elemek önmagukra irányíthatják a figyelmet, így alkalmasak lehetnek a szemantikai megújulásra.

(2) Az én szépségemet, lám, szívből szerette,
Elméjét még rólam le nem *tette!* (Echo:) *Tette!*

Ha *letette*, tovább nincs immár mit tennem,
Ezt megérdemlettem, s fel is kell hát vennem.
(Gyöngyösi István: Cuma várasában építtetett Dédalus temploma)

A (2) példában az anadiplózis felépítése hűen tükrözi a gondolatok szerves kapcsolatát, (Ariadné gondolatainak) egymásra épülését, a megszólaló véget nem érő fájdalmát, sorsszerűséget. A befogadóban pedig az olvasás folyamatában az alakzat (a ->szójátékot eredményező variációs ->ismétlés, valamint a gradációs ismétlés) várakozást kelt, várjuk, hogy a hívó szóra megérkezzen a válasz. A várakozás és a várakozás keltette feszültség élteti a szövegben az alakzatot. A fenti példában többszörös anadiplózis figyelhető meg, az alakzat megismétlődik a hármas ismétlés révén: Ariadné végszavára Echo ad ellentétes értelmű választ, majd Echo válaszszavával fűzi tovább panaszát Ariadné (a mondat végi

egység ismétlődik Echo válaszában, majd egy verstani egység, a versszak utolsó szava ismétlődik a következő verszak elején).

Az anadiplózis prototipikus példái jönnek létre az ismétlést tartalmazó feltételes időhatározói alárendelő összetett mondatokban is:

(3) Ha magát nem *szánja, szánja* meg hazáját.
(Gyöngyösi István: Porából megéledett Főnix)

(4) Ha egynek *szerencsés, szerencsétlen* másnak.
(Gyöngyösi István: Porából megéledett Főnix)

Az ismétlődő szó vagy kifejezés az eredeti szóalaktól némileg eltérő formában jelenik meg:

(5) Virrasztok az éjszakában,
Sötétségben, némaságban.
Sötétség, némaság … menyországa soknak;
Szívemben lobogó lángja a pokolnak!
(Vajda János: Szerelem átka. VIII)

Az ismételt elemek közé más szavak ékelődhetnek:

(6) hogyha nősz,
csak *fölfele nőhetsz*, mint *fölfele nő* itt
ez az erdő s köszönt napos kalappal!
(Radnóti Miklós: Szerelmes vers az erdőn)

Az ismétlődés kiterjedhet nagyobb szintaktikai egységekre is:

(7) De meg' alácsügged szíve, szeme, karja;
Mintha mondaná, hogy »*Ki meri? Ki hallja?*…«
Ki meri? Ki hallja? és talán: ki bírja…?
(Arany János: Mátyás dalünnepe)

Versszakokat köt össze az anadiplózis a következő példában:

(8) Egy ifjúság reménye és regénye
Ott álmodik *a szőlőhegy tövén*.

A szőlőhegy tövén a régi kocsma
A piros abrosz és piros borok,
(Juhász Gyula: Nagyvárad)

A logikai előrehaladást szolgálja az ismétlődés:

(9) Meg kell találnod az eseményekben a *fontosat*: s a *fontos* az ok. De látni az állat is tud, s keveset *tudnál*, ha nem *tudnád* a látottakat általánosítani.

(Babits Mihály: Stilisztika és retorika a gimnáziumban. Nyugat 1910. 3.)

A megismételt igét, főnevet bővítmények vagy mellékmondat egészítheti ki, mint amikor bővített formában tér vissza egy zenei motívum:

(10) Bókolva hajlik a fű, *tapadnak*,
tapadnak a bokrok a szélben,
mint néha szelid szeretők nyelve
tapad, ha összeér.
(Radnóti Miklós: Az áhítat zsoltárai)

A drámai művekben az anadiplózis a dialógusokban, belső monológokban a mű feszültségét erősítheti:

(11) Mikhál: S kiálts *jó éjtszakát*.
Petur: *Jó éjtszakát*? Igen –
…
Bánk: Petur, miért hivattál te engem vissza? Mégpedig *titokban*?
Petur: *Titokba'* bán, *titokba'* – azonba' szólni itt nem lehet.
(Katona József: Bánk bán, Első szakasz)

Az anadiplózis a szórend felcserélésével vagy ->epanodosszal (gör. 'visszafelé vezető út') párosul:

(12) Talán mi se volnánk ébren,
Hanem mert a torban, éhen,
Rágódunk *a csontokon*.

A csontokon sem rágódnánk,
De hát – ez a kenyerünk.
(Vajda János: A virrasztók)

A láncszerűen összefűződő ismétlések Ady költészetében különösen gyakoriak; az alábbi Ady-versben minden versszak utolsó két sorában visszatér az anadiplózis:

(13) Bolond örökösömnek
Bölcsőjét *most faragják*,
Most faragják valahol.
…
Jussolja a szerelmem,
Kóromat s *szenvedésem*,
Szenvedésem s örömöm… [és így folytatódik a 3–6. versszakokban is]
(Ady Endre: Az én testamentumom)

Ha az anadiplózis hosszabb gondolatsoron vagy több versszakon át ismétlődik (13), epiplokét eredményez (végigvitt anadiplózist, melyben minden új gondolatsor előtt megismétlődik – olykor megváltozott mondattani funkcióval – a korábbi gondolatsor vége):

(14) Lefekszem. *Óh, ágyam*,
Óh, ágyam, *tavaly még*
Tavaly még más voltál.
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kút,
(Ady Endre: Az ágyam hívogat)

Irodalom: Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cuddon, J. A.: The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. Penguin Books. 1999: 34–35. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 40. – Fónagy Iván: anadiplózis. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 54. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 314–315. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 34. – Porkoláb Judit–Boda István Károly: A retorika tanításának lehetőségei a modern információs technológiák korában. (Az adiectio alakzatainak vizsgálata költői szövegekben) In: A többnyelvű Európa. Széchenyi István Egyetem. Győr. 2004: 346–354. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 225. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 114–115. – Szathmári István: Erősítés. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 39–41. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 263–264. – The American Heritage Dictionary of the English Language. 4th ed. Houghton Mifflin Company. 2000. – Wales, Katie: A Dictionary of Stylistics. Longman. London–New York. 1995: 22.
Vö.: antitézis, fokozás, geminiáció, ismétlés P. J.–B. I. K.–N. V. A.

Anafora vagy **előismétlés** [g. ἀναφορά; l. anaphora, conduplicatio, repetitio; n. Anapher; f. anaphore; a. anaphora; o. анафора]: egy vagy több szó ismétlődése két vagy több egymást követő tagmondat, mondat, illetőleg verssor vagy versszak elején, képlete: A–/A–:

(1) *Száll* a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra.
(Arany János: Buda halála, Hatodik ének, Rege a csodaszarvasról)

Az alakzat megnevezése a görög ἀναφορά (anaphora), ἐπαναφορά (epanaphora) szóból alakult. A retorikai szóhasználattól eltérően a terminus a szövegtanban 'visszautalás' jelentésben használatos.

A klasszikus retorika az anaforát az adjekciós gondolatalakzatok közé sorolja. Quintilianus csak a jelenséget írja le, a műszót még nem használja. Szerinte az ismétlés nyomatékosabb formája. Beda Venerabilis a 17 bibliai alakzat között tartja számon mint sor eleji ismétlést. A neoretorikában hozzáadásos metataxis. Lausberg az ismétlésalakzatokon belül a nem egymás melletti, azaz megszakításos ismétlések közé sorolja.

Gáspári László (2003) szerint a pragmatikus alakzatok közé tartozik. Szemantikailag és pozicionálisan kötött, a szemantikai kötöttséget azonban a pragmatika felnyitja/felnyithatja, különös tekintettel arra, hogy a megismételt elem mindig valamilyen többlettartalommal telítődik:

(2) *Cseng az élet* harang-szóval,
Cseng az élet hívogatón,
Cseng az élet, evoé.

Cseng az élet, mindig csengjen,
Cseng az élet, hadd támadjon
Mindig egy víg valaki.
(Ady Endre: Cseng az élet)

Grammatikai kötöttsége relatív, ugyanis szó, szócsoport, mondat is ismétlődhet nyelvi egységek, verssorok, versszakok elején.

Egy szó ismétlődik verssor elején:

(3) *Nincs* egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.
(Arany János: Toldi)

Szócsoport ismétlődik verssor elején:

(4) S *eltűn előlem* a világ,
Eltűn előlem az idő,
(Petőfi Sándor: Minek nevezzelek?)

Egy mondat ismétlődik verssor elején:

(5) *Ne ily halált adj*, istenem,
Ne ily halált adj énnekem!
(Petőfi Sándor: Egy gondolat bánt engemet…)

Egész versszakot átfogó anafora:

(6) *Hogy* romlik minden, s hullnak díszei,
hogy senyved házam, s korcsul az idő,
hogy szélednek szét kertem színei,
hogy szól a gaz, s *hogy* hallgat a dicső,
(Markó Béla: Költők koszorúja)

Versszakok elején ismétlődő anafora, amely ezáltal versépítő alakzattá válik:

(7) *Egy perc és* megcsókol az Élet,
Testem vidám, lángoló katlan.
Égnek a nők, a házak, utcák,
A szívek, álmok. Minden ég
És minden halhatatlan.

Egy perc és kis ördögök jönnek:
Üstökkel a lángot lohasztják.
Jön a kétség, a hunyás, nagy Fagy.
A sár jön s tán eszünkbe jut
Egy vasalatlan nadrág.

Egy perc és szörnyű buta balság
Ül mellünkre jeges üleppel.

Röhögést hallunk: »Lapos erszény,
Bajos ember, kis valaki,
No-no, lassan a testtel.«

Egy perc és meghal minden bennünk.
Meghal a mesebeli herceg,
Meghal az Öröm. S mi sóhajtunk:
»Rossz Isten, adnál legalább
Csak tízszer ennyi percet.«
(Ady Endre: Csak egy perc)

Egész verssor ismétlődik a szakaszok elején:

(8) *Lopók között szegényember*,
Szegényember sose fél,
Minek félne, szíve, lelke
Erősebb a többinél.

Lopók között szegényember,
A Jóisten megsegél!
Nincs tehene a szegénynek,
de ha van is elvetél.

Lopók között szegényember,
Szegényember kapanyél.
A világot megkapálni,
Szegényember annak él.
(József Attila: Lopók között szegényember)

Az anafora az ->ismétlés egyik válfaja. Az abszolút pozicionális kötöttségű gondolatalakzatokkal áll rokonságban. Ezek az ->epifora, az epanasztrofé, a ->szimploké és a ->reddíció. Az epiforával, azaz utóismétléssel társulva szimplokét, vegyes ismétlést alkot:

(9) *De* az igaz: *az én vagyok,*
De a magyar: *az én vagyok.*
(Ady Endre: Egy harci Jézus-Mária)

Az anafora a legkülönbözőbb szövegtípusokban érvényesülő alakzat:
– a mindennapi társalgásban:

(10) *Se* lát, *se* hall.
(11) *Fele* ide, *fele* oda.

– a közmondásokban:

(12) *Veszett* kutya harapását *veszett* kutya szőrivel.
(13) *Kinek* a pap, *kinek* a papné.

– a reklámszövegekben:

(14) *Akár* komor, *akár* link, jókedvet hoz Emmerling.

– a publicisztikai szövegekben:

(15) Miben nem áll a nemzetiség?
Nem áll a régiekhez való makacs ragaszkodásban.
Nem áll a csupa hív ruhában.
Nem áll az ázsiai durvaságban.
Nem áll a csupa magyar névben.
Nem áll az egyenetlenkedésben.
Nem áll a vesztegetésben.
Nem áll a más nemzeti iránt való hidegségben vagy annak megvetésében.
Nem áll a hódoltatásban.
(Vajda Péter: Nemzetiség)

– a szónoki beszédben:

(16) *Isten* őrizze meg e nemzetet minden gonosztól; *Isten* virrassza fel e nemzetre a teljes felvirágzat szép napját!
(Kölcsey Ferenc: Búcsúbeszéde az országgyűléshez)

Természetesen a leggyakoribb a népköltészetben és a szépirodalmi alkotásokban:
– a népköltészetben:

(17) *Amit raktak* délig, *leomlott* estére,
Amit raktak estig, *leomlott* röggelre.
(Népballada)

(18) *Elhervad* a virág, *akit nem* öntöznek;
Elhervad a leány, *akit nem* ölelnek.
(Népdal)

A szépirodalom különböző műnemeiben és műfajaiban minden korszakban megtalálható:

– a költészetben:

(19) *Itt vagyon* az rejtek kincs, *itt vagyon* az kifolyó víz,
Itt vagyon az tudomány, mely örök életet ád.
(Sylvester János: Az magyar nípnek)

(20) *Addig* nem gyötör szerelmem;
Addig érzem őt ölemben,
Addig állok véle szemben
(Vörösmarty Mihály: Helvila halálán)

– a szépprózában:

(21) – *Halljad*, Isten, halljad utolsó szavamot, s utolsó szavamban minden fájdalmamot. *Halljad* füleiddel szívemnek sírását, szerelmes véremnek háborgó zúgását. *Verd meg* örök haláloddal, *akik* háborút indítnak, *verd meg* pokol kínjaival, *akik* népeket zúdítnak. *Verd meg* az eszüket, *akik* a háborút földre kitalálták, *verd meg* a szívüket, *kik* a szeretőket egymástól megfosztják!
(Tamási Áron: Szép Domokos Anna)

Az anafora mint a gondolat megformálásának hatásos eszköze a mondat/szöveg bizonyos részeinek kiemelését, hangsúlyozását, fokozását szolgálja. Elterjedtségében szerepet játszhat a szöveg ritmizálásához és „szép csengéséhez" való hozzájárulása.

Irodalom: Bacry, Patrick: Les figures de style et autres procédés stylistiques. Berlin, Paris, 1992: 164–167. – Beda Venerabilis. In: Halm, C.: Rhetores latini minores… Teubner. Lipsiae. 1863: 609. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 248–268. – Bencze Lóránt: Emlékezet, szövegalkotás, szövegtípus. In: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 319–350. – Fónagy Iván: anafora. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Fónagy Iván: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica series C, relationes. 3. Bp. 1990. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1968: 329–330. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 53–54. – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002: 8–9. (Az alakzatok világa 6.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 86–87. – Scaliger, Giulio Cesare: Poetices libri septem. In: Bibliopholio Commeliniano. 1607: 457–458. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 136–137. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 12, 53–54.
Vö.: epifora, ismétlés, reddíció, szimploké K. A.

Anagógé [g. ἀναγωγή; l. anagoge, anagogia, reductio; n. Rückführung, Emporhebung; f. anagogie; a. anagogy; o. анагога]: a retorikában olyan helyettesítésen (->immutáció) alapuló gondolatalakzat, többértelmű célzás, mely elsősorban a bibliai képek és misztériumok allegorikus megjelenítése. A leírt vallásos indíttatású szöveg jelentése elvontabb, rejtettebb eszmét is hordoz. Valójában vallásos alapon nyugvó ->enigma. Az író közleménye homályossá, misztikussá válik általa, amelyet csak a „beavatottak," a bibliai utalást megfejtő olvasók értenek meg. Pl.:

(1) Eddig úgy ült szívemben a sok, rejtett harag,
mint alma magházában a négerbarna mag,
és tudtam, hogy *egy angyal kisér, kezében kard van,*
mögöttem jár, vigyáz rám s megvéd, ha kell, a bajban."
[…]
„Hol azelőtt *az angyal állt a karddal,* –
talán most senki sincs.
(Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat)

A vallás tanítása szerint minden embernek van őrangyala, kíséri, óvja a bajtól, s ez a tudat a hívő embert magabiztossá teszi. A világban történt események azonban a biztosnak hitt dolgokban is megrendítik a költő hitét.

(2) ……Jaj!

ködbe bóklászó bölcseink
szemük elől a csillagot
elvesztik így karácsonyig
(Csanádi Imre: Ádventi köd)

Az irányt mutató csillag a bizonytalan várakozás ködében láthatatlanná válik, pedig a megváltás közel van, s talán a homályban fel sem ismerik, hogy megérkezett.

Az anagógé az ókorban elsődlegesen a logika szakszava volt. Arisztotelész „Analitikák" című munkájában az anagógé a ->szillogizmusok zárótételének logikai átalakítására, azaz visszavezetésére vonatkozik. Ugyanakkor nemcsak logikai értelemben használja az anagógét, hanem általánosságban meghatározott elvekre való visszavezetésként is aposztrofálja. A középkori négy értelmezésfajta:

1. historizmus (vagy litterális), azaz szó szerinti,
2. allegorikus,
3. tropologikus (vagy morális egyéni aszkétikus),
4. anagogikus.

Tehát a négyes bibliai értelmezés egyike, az anagogikus vagy eszkatologikus értelmezés mennyei titkokra vonatkozik, a jövőre, a mennyei életre való utalásokat rejti. Luther már tagadja a bibliai négyes jelentést, a szó szerinti jelentés – véleménye szerint – átfogja mind a négy irányzatot, ezzel a külön anagógiai értelmezés elvesztette jelentőségét.

A középkori esztétikában az anagógé a közvetlen megnyilvánulás mögött létező egyetemes isteni lényeget, eszmét teszi jelképként érzékelhetővé a valóságosan megjelenő dolgokban.

A titkos tudományok nyelvhasználatában (alkímia, középkor) majd a pszichológiában (a 20. század fordulója) is helyet kapott az anagógé speciális, a tárgyhoz illő értelmezésben.

A modern szöveglingvisztikában, a hermeneutika módszertanában az anagógé problematikája független az exegetikus összefüggésektől. A szövegben előforduló vallásos utalások többszintű jelentést hordoznak, s ez aktualizálódik jelentés tekintetében a kérdéses szövegben. Az intertextuális jelleg is megmutatkozik az írói és a bibliai szöveg párhuzamba állítása, illetve a két szöveg egymásba szövődése révén. Találkozásuk a valóságra vonatkoztatásában keresendő: a költő misztikus valósága a Bibliából vett misztikus valósággal konvergens. Az anagógé megfejtéséhez valóságismeret és bibliai ismeret szükséges (pragmatikai sík).

Az anagógé megjelenési formáját tekintve előfordulhat a mű címeként, ezzel már meghatározott helyet, helyzetet, körülményt vázol az író, de lehet a műben előforduló anagogikus utalás egyetlen szó, több soros „betét" a szövegben, olykor egész vers, novella és egész regény is, amely bibliai utalással rejtettebb értelmet hordoz.

A bibliai eseményekkel összefüggő címek olykor az egész művön végigvonulnak, máskor csak céloznak a párhuzamra, mely a címben jelzett írott esemény és a szándékolt közlemény között felfedezhető.

(3) Utaló címek: Juhász Gyula: *Új Szövetség, Az Olajfák hegyén, Izsák sírása, Simon Péter*. Pilinszky János: *Harmadnapon; Jelenések VIII. 7.*
Csanád Béla: *Agnus Dei, Jónás próféta, Kenyér és bor stb.*

A következő versben, a cím egy bibliai eseményt – Jézus feltámadását – eleveníti fel, majd rejtve a költeményben is megtalálható a megfejtésre szánt anagogikus utalás:

(4) Harmadnapon

És fölzúgnak a hamuszín egek,
hajnalfele a ravensbrücki fák.
És megérzik a fényt a gyökerek.
És szél támad. És fölzeng a világ.

Mert megölhették hitvány zsoldosok,
és megszünhetett dobogni szive –
Harmadnapra legyőzte a halált.
Et resurrexit tertia die.
(Pilinszky János: Harmadnapon)

A zsoldosok által megölt Krisztus harmadnapi feltámadása és a haláltáborban kivégzett ember sorsának párhuzamba állítása, s a halálból történő feltámadás misztériumának megfejtése rejlik a sorok mögött.

Olykor egy szó, egy bibliai földrajzi név rejti a célzást:

Babits Mihály közvetlenül személyére vonatkozó párhuzamba állítja a bibliai utalást:

(5) Uram, ójj meg a rossztól,
hogy ne szeressem azt, ami fáj!
Égi Király!
Öljem meg a kígyót, szent Mihály!
(Babits Mihály: Bilincs ez a bánat)

Mihály az angyali seregek vezére: arkangyal, aki legyőzi az ördögöt jelképező kígyót. A költő azért esdekel az Úrhoz, segítse abban, hogy legyőzze az őt körülfonó kígyót, a rajta eluralkodó bánatot. A bánat a kígyó, melyet ő Szent Mihály arkangyalként szeretne legyőzni (Mihály a védőszentje is, névazonosság).

Olykor a bibliai utalások egész rendje kerül egy versbe, így a szöveget egy anagógéhalmaz uralja:

(6) Én voltam *Ábel, Isten választottja*
s szőrös Káin szinte, szinte én!
Én őrjöngtem, még görcsös *bunkósbotja*
Ábel arany *fejét véresre zúzta*
s én bujdokoltam erdők rejtekén.

Én voltam *zsoltáros*, híres *Dávid*
s én *leskelődtem,* míg kis udvarán
szép Uriásné teste szent *csodáit*
fürdette és a vágyam megkívánta…
– S bűnbánón sírtam zsoltárok dalán.

Én voltam *Júdás*, és a drága *Mester*
vérdíjából volt bor, meg ronda tor,
aztán vén *fűzfán függtem elnyúlt testtel…*
Kakas szavára Péterrel zokogtam
s én voltam a *bal és a jobb lator!*

(Mécs László: Emberek vagyunk!)

Az ember összetettségét, az erény és bűn hordozóját a Bibliából vett példákba rejti, s az aktuális jelentést ebből kell az olvasónak megfejtenie, minden egyes bibliai eseményt párhuzamba állítania, aktualizálnia (pragmatikai szint). Terjedelmesebb mű, bibliai alakokra építve: pl. Babits Mihály: *Jónás könyve*, Thomas Mann: *József és testvérei*, Bulgakov: *Mester és Margarita* stb.

A publicisztikában is előfordulnak címként.

(7) *Kő és kenyér* (Új Ember 1967. április 30.)
Az Olajfák hegyén (Új Ember 1973. április 22.)
(Pilinszky János írásainak címe)

Funkciója, hogy egy profán, köznapi eseményt emelkedettebb szintre transzformáljon párhuzamos megjelenítést kívánva az olvasótól, a bibliai esemény és az aktuális közlendő között.

Felhasználását tekintve elsősorban a szépirodalomban van jelen, ott az emelkedettebb stílus megjelenítője, de a népnyelvben a szólásokban, közmondásokban sem ritka, pl.:

(8) *Jól bevett a Krisztus véréből* ’ leitta magát’
Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen ’ nem lehet azt kívánni, hogy bármit is ingyen adjanak, vagy végezzenek el az emberek’

Az anagógé grammatikai szerkezetét tekintve lexéma, szintagma vagy mondat formájában szerveződik. Gondolatalakzat jellegéből következően szemantikailag konnotatív jelentésű, átszövi a jelzett szövegrészt, gyakrabban a szöveg egészét. Pragmatikai tekintetben jelrendszere a kettős kódolás következtében az ismeretek több szintjének aktivizálását követeli az olvasótól, ezért különösen igényli a globális szövegelemzés metodikáját.

Irodalom: Csibra István–Szerdahelyi István: Esztétikai ABC. Kossuth Kiadó. Bp. 1978: 16. – Dézsi Lajos: anagógikus. In: Világirodalmi lexikon. Studium. Bp. 1930. – Fónagy Iván: anagógé. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 71–72. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1967: 472–479. – Magyar Nagylexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1998. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 196.
Vö.: allegória, enigma, szimbólum R. M. E.

Anagramma -> Enigma

Anakoluthon [g. ἀνακόλουθον; l. anacoluthon; n. Anakoluth, Satzbruch; f. anacoluthe; a. anacoluthon; o. анаколуф]: a mondatszerkesztés „következetlenségén”, inkonzekvenciáján alapuló transzmutációs, immutációs és detrakciós mondatalakzat.

A görög ἀνακολουθία jelentése: ἀ(ν) ’nem’ és ἀκολουθία ’követés, megfelelés’, tehát: ’következetlenség’. Ebből a jelentésből származik az alakzat alapértelmezése: a következetlen mondatszerkezeten alapuló kifejezésmód, amely ellentéte a szavak mondatbeli helyes, következetes sorrendjének. A latinban az alakzatot az *anacoluthon* szóval nevezik meg, a szóhasználat kettőssége azonban megmarad a későbbi retorikákban és stilisztikákban is: előfordul mind az *anakoluthon*, mind az *anakoluthia*.

Az anakoluthon mondatalakzat, s létrejöhet ->immutációval, ->detrakcióval és ->transzmutációval egyaránt. Az azt létrehozó eljárásmódtól függetlenül alapvetően a grammatikailag szabálytalan mondatszerkesztést érti az anakoluthonon a klasszikus és a neoretorika is. Ez a szabálytalanság azonban sosem eredményez befejezetlen mondatszerkesztést, ezért el kell határolnunk a közbevetéstől (->parentézis), a kihagyástól (->ellipszis), valamint azoktól a mondatszerkezetektől is, amelyek nem egyszerűen a várakozástól eltérően végződnek, hanem egyáltalán nem fejeződnek be (->aposziopézis), bár mindegyik érintkezik vele. Anakoluthonnak tehát azokat a kifejezésformákat tartjuk, amelyekben a mondat vége nem felel meg annak, ahogyan kezdődött, a mondat nem úgy fejeződik be, ahogy a kezdete alapján elvárható lenne.

Az ókori szerzők munkáiban az anakoluthon eredetileg a különböző fokban kifejtett hasonlatok, a közbevetés által megtört mondatszerkezetek formájában jelent meg. Értelmezésének az a kettőssége, hogy hibának (->szolecizmusnak) vagy ->alakzatnak tartják-e, egészen a 20. század második feléig fennmaradt. A fogalom magyarázatával először Dionűsziosz Halikarnasszeusznál találkozunk, ő helytelen szerkezetnek tartja. Később megjelennek pozitív értékelések is, első retorikai meghatározása Quintilianustól származik, aki azonban még nem nevezi az alakzatot anakoluthonnak, de a szolecizmuson kívül a stílusalakzat lehetőségét is látja benne. Apollóniosz Düszkolosz ismét hibának, anomáliának tartja.

A középkori szövegekben is gyakoriak az anakoluthiás szerkezetek, elsősorban a beszélt nyelvre való reflektálás eszközeként, a szóbeliség szabadabb megformálásmódjának érzékeltetésére, de többek között pl. a poentírozott szerkesztésben a művészi eszköz szintjére emelve is, mint pl. Dante „Isteni színjáték”-ában, illetve a prédikátorok beszédeiben. Mindeközben továbbra is bizonytalan marad az értékelés abban a tekintetben, hogy az anakoluthon hiba-e, vagy művészi eszköz.

A 17–18. században, majd a felvilágosodás és a klasszicizmus korában tovább tartott az a tendencia, hogy az anakoluthont stíluseszközként alacsonyra értékelték, legföljebb „merész beszéddísznek” tartották, miközben a szerzők, elsősorban hangulatteremtésre, folyamatosan használták. Azt, hogy közben mind szóban, mind írásban tovább hagyományozódott az anakoluthon mint differenciált stíluseszköz, csak a legutóbbi időkben ismerték fel, illetve fedezték fel újra. Erre a felismerésre a korpuszokon végzett beszélt nyelvi kutatások elsősorban német nyelvterületen, valamint a konverzációelemzés teremtették meg az alapot a 20. század második felében. Ezek hatására megrendült a normatív mondatgrammatika egyeduralma, amely az írásbeliségből kiindulva teljes, jól formált mondatokat várt el, s nem ismerte fel a grammatikai rendszer mondata (mondat, rendszermondat) és a nyelvhasználat mondata (megnyilatkozás, szövegmondat) közti különbséget. Az anakoluthont érdemben tehát csak úgy lehet megítélni, ha a beszédszituáció íratlan szabályait tartjuk normának. Így az anakoluthon nem elsősorban szabálytalan mondatszerkesztés, sokkal inkább a gondolatsornak véletlen, vagy különböző okokból természetes, vagy szándékos szemantikai-logikai elcsúsztatása, amelyet aztán bizonyos szintaktikai változtatások jelenítenek meg.

Az anakoluthont a kezdetektől fogva akkor tekintik alakzatnak, ha érzelmet vagy ki nem fejtett gondolatot jelez. Az olyan bonyolultan szerkesztett beszélt nyelvi mondatokat érdemes vizsgálni, de nem elsősorban retorikai szempontból, amelyeket a retorikák korábban szolecizmusnak tartottak, és amelyekben „elvész a gondolat fonala”, tehát grammatikai vagy logikai hibából adódóan nem következetesek. A stíluseszközként használt anakoluthon az irodalom minden műnemében előfordul, a lírában, illetve néhány monologikus műfajban (prédikáció, vallomás) is. Ezekben és a köznyelvi műfajokban általában a következetlen gondolkodásnak, a figyelmetlenségnek, illetve a zaklatott

lelkiállapotnak, a beszéd érzelmi telítettségének a kifejezőeszköze lehet, a stílus lazává, a mindennapi beszédhez hasonlóvá lesz tőle.

Az anakoluthon többféle típusban jelenik meg.

1. Nincs grammatikai kapcsolat a mondat eleje és vége között, tehát elkezdünk egy grammatikai szerkezetet, de egy másikkal fejezzük be, transzmutációval jön tehát létre:

(1) Kihagynám, nem irigységből, *hanem* a negyediket is.

Ez a hozzászólásban elhangzott mondat jól mutatja az anakoluthon alapesetét, hiszen szerkesztési hiba van benne: a *hanem* vagy felesleges, vagy a *de*-vel kellene felcserélni, hogy logikus legyen a mondat szerkezete. A szerkezetváltást tarthatjuk a figyelmetlenség jelének, vagy tulajdoníthatjuk a felfokozott lelkiállapotnak, mindenképpen a laza szerkezetű beszélt nyelvre való reflektálás eszköze. Az azonban vitatható, hogy az ilyen, gyakran előforduló szerkezetek retorikai értelemben anakoluthonnak számítanak-e.

2. Nehezen lehet felismerni a grammatikai kapcsolatot a mondat eleje és vége között:

(2) *De rágalmazni, szidalmazni, szaggatni* eb módra az Isten szent igéjét, szörzését, tanitóit, és *tapodni* disznó módra az gyöngyöt, drága Isten jószágit, igéjét, *gyorsak*.
(Méliusz Juhász Péter: A Szenth Ianos irássának…)

(3) Nem igaz,
hogy itt hagytál, meghaltál: nem igaz,
hogy emlék volnál: *semmi sem igaz,*
– ez se! – *hisz,* ha rég, ma *csakugyan az vagy,*
csak az vagy, s egészen az, gondolatnak,
– jaj érte százszor – *aminek akarlak!*
(Szabó Lőrinc: Ugye, az voltál)

Ezek a mondatok nyilvánvalóan nem szerkesztési hibásak, hanem a mondat eleje és vége van – a távolság vagy a közbevetések miatt – kissé nehezen felismerhető grammatikai kapcsolatban. Éppen azért lehet immutációs alakzat, mert egyszerre elhagyás és hozzáadás is: elmarad, megtörik a szoros grammatikai kapcsolat, és hozzáadódik a távolságot létrehozó többi mondatrész.

3. A főmondat mellől hiányzik a mellékmondat, ritkább esetben a mellékmondat mellől a főmondat vagy annak egy része. A klasszikus felfogás szerint ez is lehet a stilisztikai kidolgozatlanság jele, de mondatalakzat akkor, ha a következetlenség csak látszólagos, s az így szerkesztett mondat célja egy gondolat vagy érzelem hatásosabb kifejezése, s ekkor detrakciós mondatalakzat, mivel kisebb vagy nagyobb nyelvi egységek kihagyása (->ellipszis) járul hozzá kialakulásához:

(4) Egyszer: *róla*, aki volt-nincs – *vajon ember*?
(Marsall László: Hevenyészett elszámolás)

A *róla* mellől hiányzik a *beszéljünk* állítmány, tehát a főmondat egy része, a *vajon ember?* elől pedig az a főmondat, hogy *tegyük fel a kérdést*. Az elhagyás következménye logikátlan mondatszerkesztés, tehát anakoluthon.

Az anakoluthon nem tartozik a retorika legjellemzőbb és legegyértelműbb alakzatai közé. Ma is él még vele kapcsolatban a hiba vagy alakzat dilemma, az, hogy alakzatnak

számíthatnak-e a köznyelvi műfajok anakoluthiás szerkezetei. Ezenkívül alakzat voltának bizonytalanságára utal az is, hogy a jelenség többfajta eljárásmóddal létrejöhet: transzmutációval, immutációval és detrakcióval is.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982: 184–185. – Fónagy Iván: anakoluthon. Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 85, 91, 92, 93, 96. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 131. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 249–250. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 485–495.
Vö.: ellipszis, mondatalakzat, szolecizmus E. V.

Anasztrofé -> **Inverzió**

Annomináció vagy **paronomázia** [g. παρονομασία; l. annominatio; n. Paronomasie, Wortspiel; f. annomination, paronomase; a. pun, play on words; o. анноминация]: részleges ismétlésen alapuló retorikai alakzat. Hasonló hangzású, de különböző jelentésű szavak összekapcsolásával jön létre. A ->szójáték egyik típusa.

(1) *Kardod* s *karod* által teljen a török hold.
(Gyöngyösi István: Porából megéledett Főnix)

(2) *Belgák*, nem *balgák*.
(Vas Népe, 1994. XI. 30. 2)

A terminus a latin 'megnevezés' jelentésű szóra vezethető vissza. A görög megnevezés a hasonló jelentésű παρονομάζω 'nevet ad, elnevez' igéből eredeztethető, a παρονομασία már a klasszikus görögben 'szójáték hasonló hangzású szavakkal' értelemben használatos.

A gorgiaszi figurák között 'szóegybecsengés' jelentéssel szerepel: egy szó hangzásbeli egybecsengése egy másikkal vagy annak egy részével. Cornificius „A C. Herenniusnak ajánlott retorika" című művében az adnominatio jelenségét a szóalakzatok csoportjába sorolja: hasonló alakú szavak, melyek jelentése teljesen különbözik; szerzője az annomináció tizenkét típusát különbözteti meg. Cicero a szónoki beszéd díszítőelemeként tárgyalja. Quintilianus a szóalakzatokhoz sorolja, de kifogásolja használatukat; a szóalakzatokat létrejöttük alapján osztja fel három csoportra: hozzáadással, kihagyással alkotott alakzatok, és a harmadik típusba azok tartoznak, amelyek „hasonló hangzású vagy hasonló vagy ellenkező jelentésű szavakkal vonják magukra a figyelmet […], ide tartozik a paronomázia, az úgynevezett annominatio (szójáték)" (9, 3, 66). Beda Venerabilis felveszi a tizenhét bibliai alakzat közé: „paronomasia, denominatio – hasonló alakú szavak, melyek egy-egy »betűben«, szótagban és jelentésükben különböznek: *In te confisi sunt, et non sunt confusi. Tebenned bíztak, és nem szégyenültek meg* (XXI. zsoltár), *confisi* [bíztak] – *confusi* [megszégyenültek]." Lausberg retorikájában a változtatással párosuló szóismétlések között található az annomináció. Lausberg (ál)etimologikus játéknak fogja fel, mely egyrészt kis mértékű hangváltozással, másrészt jelentéstani távolsággal jön létre; a jelentéstani távolság a ->paradoxonig fokozódhat.

Az 1839-es nagyenyedi retorikában a szóbeli figurák között szerepel a paronomasia: „melyben egymáshoz nagyon közel járó szók köttetnek öszve, midőn azoknak értelmekben ellentétel van" (pl. inceptio est *amentium* haud *amantium*). Szvorényi 1851-es Ékesszólástanában a szóalakzatok közt az alábbi felosztásban helyezkedik el: „A szóalakzat, egyes szóknak a közönségestől eltérő, sajátságos illesztésén épül. […]

Származhatnak a szóalakzatok vagy bővítés, vagy rövidítés vagy szójáték által. […] A szójáték (paronomasia) a rokon alkatú vagy hangú szóknak elmésen összejátszó s meglepő alkalmazása. […] »háznépeinkért mind a *vérig*, mind a *végig* harcolni nem csak jog hí«".

A szakirodalomban a definíciók többsége a csekély hangzásbeli eltéréssel párosuló nagymértékű jelentésbeli különbséget tartják az annomináció fő karakterisztikumának.

(3) Nemcsak *Hadadig* kell az ilyenért menni,
Hanem méltó érte *hadaknak* is lenni:
Járást, nem csak *várást*, fáradozva tenni,
Víván, nem csak *híván*, másoktúl elvenni.

Nagy *kincs*, jól *rátekints*, el nem kell nyeretni:
Vért, nem más ócsóbb *bért* kell ezért fizetni,
Tőrrel, hogysem *pörrel*, érte ellent vetni,
Ohajtod: *óhatod* hozzá nem sietni?
(Gyöngyösi István: Porábúl megéledett Főnix)

A (3) példában létrejött részleges ismétlések és a bennük foglalt jelentésbeli ellentét hozza létre az alakzatot, növeli a kifejezés expresszivitását; a neutrális stílusértékű szavak antitetikus összekapcsolása (pl. *Járást*, nem csak *várást*) evokatív funkciót nyer. A fenti – annominációra épülő – szójátékok tagjait egymáshoz való közelségük és a mondatfelépítés, az ellentétes mellérendelő szószerkezet által létrehozott szoros szintaktikai viszony, valamint a belső rím is kiemeli szövegkörnyezetéből.

Gyakori ez az alakzat – a szépirodalmi előfordulások (1, 3) mellett – a népnyelvben, a viccekben, a sajtóban (2) és a reklámokban (4).

(4) Fabulon a *bőre őre*.
(Kozmetikai termék reklámszlogenje)

Irodalom: Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 184. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 96, 158. – Czapla, Ralf Georg: Paronomasie. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 649–652. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 30, 88. – Fónagy Iván: annomináció. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 56, 154. – Hausmann, Franz Josef: Studien zu einer Linguistik des Wortspiels. Das Wortspiel im »Canard enchaîné«. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1974. – Heibert, Frank: Das Wortspiel als Stilmittel und seine Übersetzung: am Beispiel von sieben Übersetzungen des »Ulysses« von James Joyce. Gunter Narr Verlag. Tübingen. 1993. – Horváth Elek: A szép tudományok ismertetése. 1836: 78. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Molnár Zoltán Miklós: Szójátékok napjaink nyelvhasználatából. In: Magyar Nyelv. 1998: 49–55. – N. Varga Andrea: A szójáték a meggyőzés szolgálatában. http://tulipan.vjrktf.hu/hefop – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 38. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 230. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 117. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 218–219. – Szerdahelyi István: szójáték. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Timkovič, Ulrike: Das Wortspiel und seine Übersetzung in slavischen Sprachen. Otto Sagner Verlag. München. 1990. – Varga Andrea: Párhuzamok és különbségek Zrínyi és Gyöngyösi szójátékaiban. In: Irodalomismeret 1995: 70–77. – Wagenknecht, Christian Johannes: Das Wortspiel bei Karl Kraus. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. 1965.

Vö.: figura etymologica, poliptóton, szójáték N. V. A.

Anticipáció vagy **prolépszis** [g. πρόληψις, προκατάληψις; l. anticipatio, occupatio, praeceptio, praesumptio; n. Antizipation; f. anticipation, prolepse; a. anticipation, prolepsis; o. антиципация]: pragmatikus alakzat, amelynek legfontosabb definitív jegye a megelőzés, azaz a szónok (beszélő/író) a) valamilyen ellene fordítható érvet a valóságos vagy csupán potenciális ellenfelet, bírálót megelőzve maga hoz szóba, azzal a céllal, hogy azt eleve el is hárítsa; b) vagy pedig saját későbbi gondolatmenetének kisebb-nagyobb részletére valamilyen célzással, motívummal előreutal, még a kifejtés előtt.

A klasszikus retorikában az anticipáció a fenti meghatározásnál szűkebben értelmezett gondolatalakzat: csak azt a szövegalkotási eljárást, illetve annak az eljárásnak az eredményét jelenti, amellyel maga a szónok hozza szóba az álláspontját vitató ellenfélnek a beszédre adandó válaszbeli feltételezhető gondolatmenetéből kiemelt lehetséges ellenvetést, érvet, hogy azt egyúttal eleve el is hárítsa. Az alakzat ókori eredetű különböző elnevezései ezeket a fogalmi jegyeket lényegében pontosan kifejezik: az *anticipo* igéből képzett *anticipatio* jelentése ugyanis 'előrevétel'. Még pontosabban jelöli az alakzat fő funkcióját a görög *πρόληψις*, amelynek jelentése 'előre elvivés', 'előre elfoglalás', és a latin *(prae)occupatio* elnevezés '(előre) elfoglalás', a két utóbbi terminus az előrevételen kívül arra is utal, hogy a szónok mintegy lefoglalja az ellenfél, illetve a bírák helyét, szerepét, és ebből a pozícióból lehetővé válik számára, hogy előre elhárítson bizonyos feltételezhető ellenvetéseket, kifogásokat. Ezek a funkciók érvényesülnek az (1)-ben:

(1) Mindezekkel a teóriákkal szemben Önök felhozhatják, mint döntő tényezőt, a győzelmet és a győzők jogait. Elismerjük ezeket, Uraim. Elég reálisan gondolkozunk politikai kérdésekben, hogy ezzel a tényezővel kellőképpen számoljunk. Ismerjük tartozásunkat a győzelemmel szemben. Készek vagyunk vereségünk váltságdíját megfizetni. De ez lenne az újjáépítésnek egyedüli elve? Az erőszak lenne egyedüli alapja az építésnek? Az anyagi erőszak lenne az egyedüli fenntartó eleme annak a konstrukciónak, mely összeomlóban van, mielőtt az építés befejeződött volna? Európa jövője igen szomorú lesz ebben az esetben. Nem hisszük, Uraim, hogy a győztes hatalmaknak ez volna a mentalitása; ezeket az elveket nem találjuk meg azokban a nyilatkozatokban, melyekben Önök megállapították azokat az eszméket, amelyekben megjelölték a háború céljait.

(Apponyi Albert beszéde az 1920-as béketárgyaláson)

Apponyi, miután ismertette a Magyarország feldarabolására vonatkozó tervekkel szembeni érveit, az „ellenfél" (egyben a „bíró"), azaz a győztes hatalmaknak a békediktátumot kidolgozó, illetve az arról döntő képviselői által ezekkel az érvekkel szembeállítható lehetséges ellenérvét: a „győzők jogát" maga hozza szóba, méghozzá úgy, hogy ezt a jogot mint az erőszak, a győztesek által tervezett európai jövő alapját és így végső soron Magyarország feldarabolásának jogi alapját egyúttal – vagyis előre: az ellenfél érvelésének elébe vágva – el is utasítja.

A klasszikus retorika az anticipációnak négy szerkezeti összetevőjét különböztette meg: 1. az ellenérv felvetése, bejelentése; 2. maga az ellenérv; 3. az ellenérv visszautasításának, cáfolatának bejelentése; 4. maga a cáfolat. Ennek alapján a (2)-t például a következőképp tagolhatjuk:

(2) Még mielőtt azzal vádolnának, hogy Amerika-ellenes vagyok, kijelentem, hogy nem vagyok, és bizonyítom, hogy nem is lehetek. Három unokám amerikai állampolgár.

(Bencze Lóránt: Boldog a nép, amely tud ünnepelni – beszéd Zsámbék 2001. március 15-i ünnepségén)

1. (Az ellenérv felvetése) *Még mielőtt azzal vádolnának,*
2. (Maga az ellenérv) *hogy Amerika-ellenes vagyok,*
3. (Az ellenérv visszautasításának, cáfolatának bejelentése) *kijelentem, hogy nem vagyok, és bizonyítom, hogy nem is lehetek.*
4. (Az ellenérv cáfolata) *Három unokám amerikai állampolgár*. (A beszédben ezenkívül még a lehetséges vádat cáfoló további érvek is szerepelnek.)

A teoretikusan megkülönböztetett négy részből az 1. és a 3., amely csupán „bejelentés", nem feltétlenül kötelező, az (1)-et például a következőképp tagolhatjuk:

1. (Az ellenérv felvetése) *Mindezekkel a teóriákkal szemben Önök felhozhatják,*
2. (Maga az ellenérv) *mint döntő tényezőt, a győzelmet és a győzők jogait.*
3. (Az ellenérv cáfolata) *De ez lenne az újjáépítésnek egyedüli elve? Az erőszak lenne egyedüli alapja az építésnek? Az anyagi erőszak lenne az egyedüli fenntartó eleme annak a konstrukciónak, mely összeomlóban van, mielőtt az építés befejeződött volna? Európa jövője igen szomorú lesz ebben az esetben. Nem hisszük, Uraim, hogy a győztes hatalmaknak ez volna a mentalitása; ezeket az elveket nem találjuk meg azokban a nyilatkozatokban, melyekben Önök megállapították azokat az eszméket, amelyekben megjelölték a háború céljait.*

Mint az alakzat fent megadott definíciójából is kitűnik, az újabb retorikai-stilisztikai-irodalomtudományi szakirodalomban az anticipáció a klasszikus retorikában kialakultnál tágabb értelmezést kapott, a lényegi közös jegy: a gondolatok előrevétele azonban összeköti az anticipáció fogalma alá sorolt újabb altípusokat, eseteket.

Lényegében a klasszikus retorika anticipációjához hasonló funkcióval, azaz a valóságos vagy potenciális ellenfél, bíráló által megfogalmazható ellenérv, kritika megelőző kivédésének céljával viszonylag gyakori a már tágabb értelemben felfogott alakzat a szépirodalomban, amikor is maga az alkotó veti fel a művével vitázó gondolatot, azaz potenciális ellenvéleményt, a hibaként felróható jellemzőket stb.

Mivel az anticipáció lényegében a szövegre vonatkozó reflexió – a feltételezett reflexió előzetes megfogalmazása –, sokszor a szűkebb értelemben vett szövegre reflektáló paratextusban (előszó, utószó, jegyzet stb.) jelentkezik:

(3) Azt mondhatná valaki, hogy jobb lett volna a csomónak kifejtését magából a dologból s magok a munkálkodó személyek által tétetni meg: de egy az, hogy a dámáknak annyi praetensiójáról tenni emberi erőn feljűl vagyon, és csak a hatalmas cyprusi istenasszonynál van az a bőség szarva, melyből mindnyáját ki lehessen elégíteni; más az, hogy a visszavonást is Éris csinálta, a megbékélést is istenasszonynak volt illő véghezvinni.

(Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya, Előszó)

Csokonai itt azzal a lehetséges váddal szemben mentegeti magát, amelyet a bírálók azért fogalmazhatnának meg, mert deus ex machina segítségével oldotta meg a vígeposzi bonyodalmakat. A potenciális bírálatot két érvvel utasítja el: egyrészt a dámáknak túl sok „praetensiója" volt (azaz túl sok igénye, vagyis sok dáma akart férjhez menni), másrészt istenasszony okozta a viszályt; így aztán csak az isteni beavatkozás által volt lehetséges a műbeli megoldás.

Nem ritka a szépirodalmi alkotások szövegébe beleszőtt anticipáció sem. Így például a (4)-ben és a (5)-ben az alkotó magában a versben védekezik a potenciális bírálók vádjával szemben, amelyet bármely kritikus, olvasó (ezt a határozatlan és az általános névmás is jelzi: *valaki, senki*) megfogalmazhatna.

(4) Verseimet pedig hogyha bolondságnak
Tartaná valaki, és nem valóságnak,
Próbálja meg dolgát a szent házasságnak,
Nem fogja mondani azt históriának.
(Amade László: Házasság által elvesztett boldogságának siratása)

Olyan lehetséges bírálatot hoz fel a szerző, amely az egész műre vonatkozik, azaz valaki „bolondságnak", „nem valóságnak" tarthatná a versben foglaltakat, ennek cáfolataként azonban arra hivatkozik, hogy a gyakorlat próbája, a házasság igazolhatja mindazt, amit leírt.

(5) És ne mondja senki, hogy a puszta nem szép!
Vannak szépségei,
De azokat, mint a szemérmes lyány arcát,
Sürű fátyol fedi;
Jó ismerősei, barátai előtt
Leteszi fátyolát,
S rajta vesz merően a megbűvölt szem, mert
Tündérkisasszonyt lát.
(Petőfi Sándor: A gólya)

Az (5) lényegesen különbözik a (4)-től abban, hogy a költő nem az egész műre vonatkozó vádat, hanem pusztán a vers egy állításával szembeni ellenérvet vet fel: miután dicsérően szólt az Alföldről, szeretett tájáról, maga hozza szóba azt a lehetséges ellenvetést, hogy a „puszta nem szép". A cáfolatban Petőfi az Alföld rejtett szépségeit egy ->hasonlatból kinövő ->megszemélyesítéssel jellemzi.

A költő/író az anticipáció alakzatában nem mindig általános, illetve határozatlan alanyhoz köthető ellenvéleményt vet fel, így például a (6)-ban Reviczky közvetlenül a versbeszéd címzettjének, az ifjú költőnek az ellenvetését említi. Hozzá kell azonban tennünk ehhez azt is, hogy valójában minden potenciális olvasó a vers címzettje, így az ellenvetés megfogalmazója szintén bárki lehet:

(6) Tán azt mondod, a költészet
Nemesít… De óh, ki látta,
Hogy kegyelte vón' a múzsa
A kék vérű, dús halandót,
Részesét a hatalomnak…
(Reviczky Gyula: Változatok)

Esszék, tanulmányok szövegében is viszonylag gyakran előfordul ez az alakzat, ennek az okát abban jelölhetjük meg, hogy az ilyen jellegű szövegtípusok szerzői sokszor vitatkozva vagy legalábbis a vitára felkészülve fejtik ki gondolataikat. Horváth János a (7) példában azzal a váddal szemben védekezik, hogy tudós létére nem objektív módon, hanem elfogultan formál véleményt a modern líráról. Azzal, hogy maga mondja ki a lehetséges bírálatot, a „tiszta esztétikai érték"-ekre hivatkozva egyben el is veszi a bírálat élét.

(7) Megvallom, még mielőtt szememre vethetné valaki, én nem tudok teljesen elfogulatlan maradni minden kérdéssel szemben, mi az új lyrával kapcsolatos. Ami benne tiszta esztétikai érték, azt nemcsak elemezni, hanem méltányolni, sőt élvezni is tudom, jóllehet oly környezetből kell kihámoznom, mellyel a legnagyobb mértékben ellenszenvezem: egy léha erkölcsi felfogás salakjából.
(Horváth János: Ady s a legújabb magyar lyra)

A modern retorikában és irodalomtudományban anticipációnak nevezik azt a szövegalkotási eljárást, illetve annak az eljárásnak az eredményét is, amellyel a szónok (beszélő, író) egy, a saját gondolatmenetében később kifejtendő részre vagy pedig az egész későbbi gondolatmenetének lényegére nyíltan vagy burkoltan előreutal, ebben az értelemben az anticipáció azonossá válik a klasszikus retorika ->preparáció alakzatával.

Quintilianus és nyomán az újabb szakirodalom egy része az anticipáció bizonyos altípusait külön elnevezéssel tartja számon, így például a confessiót és az ->emendációt.

Irodalom: Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 87, 337, 357–359. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 80–81. – Kálmán C. György–Martinkó András: prokatalépszis. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976: 102. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 425. – Martinkó András: emendatio. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Martinkó András: prolépszis. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 190–191. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 184–185. – Voigt–Fónagy: deviza. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972.
Vö.: emendáció, preparáció P. J.

Antifrázis -> Irónia

Antiklimax [g.–; l. gradatio; n. Antiklimax; f. anticlimax, gradation; a. gradatio; o. антиклимакс, градация]: az ismétlés, közelebbről az ->adjekciós ->szóalakzatokhoz vagy ->gondolatalakzatokhoz tartozó ->gradáció vagy ->fokozás negatív jelentésirányú altípusa, amelyben az alkotóelemek szemantikailag csökkenő sorrendben kapnak helyet. Olyan láncszerű ismétlés és felsorolás, amelyben minden alkotóelemmel fokozatosan csökken, devalválódik az érzelmi, szemantikai intenzitás, a feszültség.

(1) Nyugodt már kebelem. Fájdalmam szélvésze
Kitombolt, elzúgott, megszűnt, elenyésze.
(Petőfi Sándor: Messze vándoroltam)

Az (1) példában a fájdalom fokozatos elmúlását a mozgást jelentő igék szemantikai mezőiben a hanghatás és vele együtt az erő intenzitásának csökkenése érzékelteti.

A görög eredetű ->*klimax* ellentéte, amelynek a jelentése 'létra', 'lépcső', s a felfelé fokozást jelentő szakszó. A retorikában az antiklimax vagy latinos helyesírással *anticlimax* alakban használatos. Az antiklimax mint az emelkedő fokozás ellentéte a klimaxhoz hasonlóan a tárgyak, minősítések, cselekvések, történések nagyságrendi méretét hivatott kifejezni. Megkülönböztető jegye az értékek fokozatos devalvációja. A kettő összekapcsolása a kettős klimax. Az antiklimax, vagyis lefelé fokozás olyan ->halmozás, amelyben a gradáció úgy valósul meg, hogy minden következő szó érzelmileg vagy értelmileg kevesebbet mond az előzőnél:

(2) Álmaim is voltak, voltak…
Óh, én ifju álmaim!
rég *eltüntek, szétfoszoltak,*
Mint köd a szél szárnyain.
Az az ábránd – *elenyészett;*
Az a légvár – *füstgomoly;*
Az a remény, az az érzet,
Az a világ – *nincs sehol!*
(Arany János: Visszatekintés)

Az (2) példában a mennyiségbeli csökkenést igei és főnévi metaforák sora érzékelteti.

(3) Halálra ítélt engem az idő,
de az életet mégis vállalom.
S ezért vagyok *különb a kőnél.*
Lélekkel magasabb
az *ércbe gyúrt örök erőnél,*
a *forró földnél,* amely majd magába fogad.
(Ratkó József: Éjszaka)

A (3) példában az életet vállaló mégis-akarás fokozása annak mértékében nő (klimax), amilyen mértékben a föld felszínének közelsége, az élet fizikai lehetséges tere csökken (antiklimax), lefelé fokozódik: a *kő – érbe gyúrt örök erő – forró föld* névszói metaforák.

Az antiklimax a klasszikus retorika szerint adjekciós alakzat, a halmozás pozicionális szempontból elkülönített altípusa. A beszélő vagy feladó szándékától függően az antiklimax épülhet az emocionális, érzelmi mondanivaló fokozatos csökkentésére – ellentétes fokozásra – (a szépirodalmi, költői nyelvben), vagy az értelmi, intellektuális értékelés, az argumentáció erejének csökkentésére – ellentétes fokozásra – (a publicisztikában, a beszélt nyelvben). Az antiklimax segítségével valamely tulajdonság lefelé minősítése különböző nyelvi szinteken valósulhat meg: pl. a lexémák, a szintagmák szintjén. Tudománytörténeti megalapozottságát az erősítés, ->halmozás kérdéskörében találjuk meg.

Az antiklimax a klimax ellentéteként ritkábban használatos az érzelmi értékelés lefelé fokozására. Leginkább az ->irónia kifejezési eszköze. Az irónia szándékosan téves vonatkoztatás, logikai-pragmatikai (metaforikus) kontrasztminőség. Jelölő pólusának jelentettjéhez mindig az antonim értelmét társítja hozzá. A kontrasztminőséggel közvetlenül motivált, azt megjeleníthető bármely alakzatforma szerepet kaphat: az „Ő már csak *tudja, vágja* ezt a témát" beszélt nyelvi fordulat igazi jelentése épp a szó szerinti antonimája, ellenkezője: 'nem tudja, fogalma sincs róla'. A *tudja, vágja* lefelé fokozás, antiklimax.

(4) Sem *utódja*, sem boldog *őse*,
Sem *rokona,* sem *ismerőse*
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.
(Ady Endre: Sem utódja, sem boldog őse…)

A (4) példában a magába zártság feloldásának a vágya, a sehova sem tartozás gyötrő fájdalma fogja keretbe a verset. A világhoz való kötődés függetlenségét expresszív módon a személyes rokoni kapcsolati viszonyok lazulásával érzékelteti a főnévi felsorolás: sem *utódja* > sem *őse* > sem *rokona* > sem *ismerőse*.

(5) Pápai, a társulat súgója egykor *titkárom, barátom, kutyám, régi rossz csizmám*.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

Az (5) példában a titkár személyének jelentéktelenségében is megszokottságát az embert körülvevő legszokványosabb élőlények, tárgyak csökkenő értékű felsorolása jelzi. Az író ennek kifejezőjévé a dezantropomorfizálást, a fokozatos tárgyiasítás eszközét s a lefelé fokozást, az antiklimaxot választja.

(6) Csókokat lopni nőktől, *akik soha nem látták, nevét nem tudták, hírét sem hallották!*
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

A (6) példában a lefelé fokozás végén a teljes ismeretlenséghez az észlelést, bevésést kifejező halmozott igealakok participációs tartalmának csökkenése vezet.

A publicisztikában az antiklimax az érvelés, az argumentáció erejét fokozza:

(7) Ha az oktatásirányítás azokat az eszközöket is kicsavarja a pedagógustársadalom kezéből, amelyek eddig évszázadokon át beváltak, ez csak *még kiszolgáltatottabbá, még támadhatóbbá és még kevésbé hatékonnyá* teszi a tanárokat.
(Hinel Attila, Magyar Nemzet LXVII. 307. sz. 2004. november 20: 40)

A (7) példában a minősítő jelzők halmozása a társadalmi szerep, a szakmai alkalmasság fokozatos csökkenését vetíti elénk: ha a pedagógus kiszolgáltatott, akkor támadható, ha támadható, a munkájának hatékonysága még inkább csökken.

Szólásokban is gyakran előfordul humoros hatású lefelé fokozás:

(8) *Ki fia, borja?* ‘Miféle szerzet?’
(9) Se *inge*, se *gallérja (gatyája).* ‘Semmi köze hozzá.’

A (8), (9) példában a szólások a felsorolás szemléletességén túl a szemantikai elemek fontossági sorrendet csökkentő, értékmegvonásos halmozásával érik el kifejező erejüket: (8) ’Van-e bármilyen kapcsolata valakinek vele?’; (9) ’A legkevesebb köze sincs a dologhoz’.

Az antiklimax gyakran kölcsönviszonyban lép fel más alakzattal: pl. ->paralelizmus, ->korrekció, s azzal komplex alakzatot képez.

Irodalom: Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996:132–171. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: antiklimax. In: Világirodalmi lexikon 1. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003:55–59. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П. Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь–справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 54–55. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 314–317. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 36. – Pethő József: A halmozás alakzata. Nyelvtudományi Értekezések. 154. Akadémiai Kiadó. Bp. 2004: 90–91. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 135–137. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 50. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 111.
Vö.: adjekció, anafora, aszindeton, epifora, fokozás, gondolatalakzat, gradáció, halmozás, irónia, klimax, korrekció, paralelizmus, poliszindeton, szóalakzat Cs. J. E.

Antimetabolé [g. ἀντιμεταβολή; l. commutatio, contentio; n. Antimetabole; f. –; a. antimetabole, counterchange; o. антиметабола]: transzmutációs gondolatalakzat, szavak szimmetrikus ismétlése, szótövek kereszteződése.

(1) *Alma* és *ibolya. Ibolya* és *alma*.
(Kosztolányi Dezső: Piac)

Az *ibolya* és *alma* szavak ismétlése sorrendi cserével a piacon kapható áruk sokaságát fejezheti ki.

Az antimetabolé (g. 'kölcsönös cserélés, tükörismétlés') kettős ellentét: a klasszikus retorika egyik ismétlésen és helycserén alapuló gondolatalakzata, a szavak ismétlése egymás után következő (tag)mondatokban, megfordított grammatikai rendben. Lényege a szótövek elrendezésének tükörszimmetriája. Általános képlete: a b – b a. A latin retorikusok ->kommutációnak nevezték. Ezt az alakzatot az újkortól a ->kiazmus címszó tárgyalja. (A további részleteket lásd ott.)

(2) *Fény a lámpában, lámpa a fényben.*
(Weöres Sándor: Egysoros versek)

A példa a lexikai elemekben a fény és a fényforrás szembeállítása, ezt a szavak hangzása a magas és a mély hangrenddel nyomatékosítja, a ritmikában pedig a trocheusz-spondeusz hosszú szótagjait (tá ti tá-tá-tá) a daktilusz-spondeusz lezáró lüktetése követi (tá-ti ti tá-tá).

A tőkereszteződés külön latin elnevezése: ->permutáció 'megváltoztatás'. Vannak kutatók, akik antimetabolénak tekintik azt a ritkább és diszkrétebb változatot is, amelyben nem a szótövek, hanem a ragok, illetve a szavak funkciója változik, s a szótövek változatlan sorrendben ismétlődnek. (A tőkereszteződés és a toldalékkereszteződés elkülönítésére lásd a kiazmus címszót.) Cornificius írta le először a C. Herenniusnak ajánlott retorikájában. Quintilianus szerint az antimetabolé azon alakzat, mely ugyanazon szókat ragozással változtatott alakjaiban ismétli.

(3) …*a tréfát komolynak, a komolyat tréfának* veszik.
(Jókai Mór: A kőszívű ember fiai)

A regényrészletben a bakfisokról szól a megállapítás: a tőkereszteződésben párhuzamos a névelő és a toldalékpár. Mindkét részben a 'veszik' viszony kapcsolja össze az elemeket, tehát az alakzat szigorú értelemben nem is antimetabolé, hanem ->epanodosz.

(4) Aki *szeret, fizet*. Aki *nem fizet, nem szeret* jól, nem szeret helyesen, tehát nem szeret igazán.
(Márai Sándor: Ég és föld, Feszültség)

A *szeret–fizet* igepárral szembekerül a *nem fizet–nem szeret* az ismétlésben, a hatást a tagadó szerkezet halmozása fokozza. A vonatkozó szerkezet feltételes jelentésű: 'ha valaki szeret…'

(5) *Megtesszük*, amit *nem teszünk meg*.
És *nem tesszük meg*, amit *megteszünk*.
(Pilinszky János: Hommage ŕ Isaac Newton)

(6) *Megtörtént*, holott *nem követtem el*
és *nem történt meg*, holott *elkövettem*.
(Pilinszky János: Merénylet)

A két Pilinszky-példában közös, hogy állító és tagadó igék alkotják a kiasztikus szerkezetet. Az első ugyanannak az igének állítását és tagadását vonatkoztatja egymásra, ekkor a kettő közül valamelyik bizonyára nem betű szerint értendő. Az igekötők viselkedésének szabálya szerint az első sor és a második sor egyenként is kiazmus, ha a tövet és az igekötőt tekintjük. A két sor együttese pedig így a kiazmus kiazmusa. A gondolat emlékeztetheti az olvasót Leónidasz spártai király híres sírversére („…megcselekedtük, amit megkövetelt a haza."). Erre utalhat a „Megtesszük, amit" metrikája: *tá-tá-ti ti-tá*. Ugyanannak az igének az állítása és a tagadása bizonytalanságot fejezhet ki: a beszélő nem bizonyos abban, hogy cselekedete érvényes-e, eredményes-e. A másodikban az igék párhuzamosak (Megtörtént – nem követtem el / nem történt meg – elkövettem), ekkor az állítás és a tagadás rendje kiasztikus: állításra tagadás, majd tagadásra állítás következik. A megengedő jelentést a *holott* kötőszó sugallja az olvasónak. A *nem követtem el* ritmikája (*tá ti-tá-ti tá*) tiltakozó hatású lehet, az *elkövettem* (*tá-ti-tá-tá*) lezáró spondeuszai pedig mintha a beismerés tudatával hangoznának. Mindkét szövegdarab jelentésében a bizonytalanság lehet jelen: a valóságos és a valóságosnak látszó lehetséges világ szembeállítása.

Az alakzat rendkívül hatásos, különösen akkor, ha az ismétlődő szavak, kifejezések jelentése ellentétes: szemantikai tömörsége, logikai sűrítettsége, az ismétlés szokatlansága, a hangzás és a ritmus megfordítása feszültséget és játékosságot hoz a hallgató vagy olvasó számára.

Irodalom: Adamik Tamás: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4. 28. 39. – Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I/1. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 147–243. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: antimetabolé. Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 392 § (129). – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin. Bp. 1913, 1921: 9, 3, 55, 81 és 85. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 99. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 182.
Vö.: epanodosz, kiazmus, kommutáció, paralelizmus, permutáció, transzmutáció N. L. J.

Antistrófa [g. ἀντιστροφή; l. antistropha; n. Antistrophe; f. antistrophe, épistrophe; a. antistrophe; o. антистрофа]: szabályos és sorozatos ismétlődés nélküli soroknak mint egyszerű ritmusegységet alkotó strófának az azonos metrumú egyszeri vagy többszöri ismétlődése.

Ókori görög lírai és főleg drámai kardalok alkotórésze. A hagyomány szerint kezdeményezője a Kr. e. VI. századi itáliai görög Sztészikhorosz, legismertebb alkalmazója a Kr. e. V. századi görög Pindarosz. A későbbi korok költészetében, így a magyar költészetben is ritka.

Adjekciós versszerkezeti alakzat, a neoretorikában hozzáadásos metaplazmus lehetne.

Komplex magyar példája az alábbi, ókori előzményre utaló, AABAAB szerkezetű vers, amelyben nemcsak az azonos betűvel jelzett szakaszok, hanem az egymást követő szakasztársulások is strófa-antistrófa viszonyban állnak egymással:

(1) Míly hajnali szárny-zsongás
koszorúját sejteni messze
dél sziklái felől lebegőn?
a legmagasabb hegy-homloku bölcset
köszöntve kering
valamennyi testtelen orgona-hang,
gyürüznek a térde körül
mind akiket sosem ismer
a tolla-lefoszlott
hajdani megjelenítés,
mégúgysem az értelem;
gyűlnek a virradat oszlopán

menny fészke alól, tenger-
suhogásként, ókori vésett
márvány-roncsokon át, az idő
lazult kövein bujdosva keresztül,
fedett a nevük
s a hazájuk, arcuk, alakjuk; előbb
lehet nyomorunk aranyát
száz emeletre tetézni,
mint bontani titkuk,
mert csakis ő, ki felettük
úrként magasúl, tekint
értve a szent lobogás közé;

(Weöres Sándor: Három vers Fülep Lajoshoz. Pindaricum)

A meghatározás érvényét kiterjesztve antistrófának nevezhetjük az olyan sortársulásokat is, amilyenek például az alábbi költeménynek a nyitó strófa ritmusát rendre leképező háromsoros egységei a keretező strófaismétlés előtt:

(2) Sírva gondolok rá,
Mikor a kevélység volt uram,
Sirva és szomoruan.

Bécsnek szállt a tábor

S a sok, vidám, vad kalandozót,
Ím, elnyelte a bozót.

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Mi másképp csináltuk,
Szép öcsém, – mi kevélyek valánk
S kár, ha a magyar falánk.

Sírva gondolok rá,
Mikor a kevélység volt uram,
Sírva és szomoruan.
(Ady Endre: Sírva gondolok rá)

Babits Mihály „Laodameia" című drámai költeményébe strófa és antistrófa megjelöléssel iktat változatos versformájú szakaszpárokat.

Az antistrófák alkalmazása a versépítést változatosabbá, a verses kifejezést ezáltal árnyaltabbá teszi.

Irodalom: Falus Róbert: Az ókori görög irodalom története. 1. Gondolat. Bp. 1964: 210–211, 224–225. – Szepes Erika: A mai magyar vers. I. Intera–Tevan. Békéscsaba. 1996: 98. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 144, 153. – Szerdahelyi István: Verstan mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1997: 62.

M. H.

Antitézis vagy **ellentét** [g. ἀντίθεσις, ἀντίθετον; l. contrarium, contrapositum; n. Antithese, Gegenüberstellung; f. antithčse; a. antithesis; o. антитеза]: jelentése 'ellentét'. A retorikában és a filozófiában is megjelenő fogalom, szakterminus.

a) A klasszikus retorikában immutációs gondolatalakzat – Lausberg az adjekciós alakzatok között is tárgyalja –, ellentétes jelentésű lexémák, szintagmák vagy mondategységek szembeállítása. A szövegalkotásban szövegszervező elvként is megjelenhet.

b) A filozófia szakterminusaként ellentétel: valamely tétellel szembeállított, ellentétes jelentésű, azt tagadó jellegű tétel. (A filozófiai értelmezéssel e szócikk nem foglalkozik, bár igen nehéz élesen elhatárolni őket.)

A következő antitézis alakzat mondatrészeknek és mondategységeknek ellentétét példázza:

(1) *Éltem ötven évet holtan,*
öt percig ha boldog voltam.
(Nagy László: Sírföliratok. Az elégedetlené)

Az állítmány (*éltem)* határozói bővítményével áll ellentétben (*holtan),* s itt a mondategység határán belül marad az ellentét. Ugyanakkor párhuzamos szerkezetben a két egymást követő mondategység időviszonyai is ellentétet hordoznak minden elemükben: *ötven évet – öt percig.* Az *ötven* és az *öt* jelző, továbbá az *évet* és a *percig* jelzett szó a szintagmák lexémaalapjai és ellentétesek.

Az antitézis (*antitheszisz*) görög eredetű, két lexémából összetett szó: a görög *anti* 'ellen' és a szintén görög *theszisz* 'tétel' szóból keletkezett, jelentése 'ellentét'.

Az ellentét interdiszciplináris kategoriális rendeltetésű fogalom, s az univerzálék körébe sorolható. Alapvető helye van a filozófiában, ezenkívül az episztemológiában, a logikában s általában a világ jelenségeit vizsgáló gondolkodástudományban. Mint az univerzumot mozgató erőnek jelenléte a fejlődés biztosítéka. Az antitézis alakzatnak a dialektikával való rokonsága is megmutatkozik, szisztematikus helye az a határterület, amelyben a nyelvi kifejezés elmélete a gondolkodás és megismerés elméletével érintkezik. Ennek a kettősségnek köszönheti az antitézis messzire ható filozófiai és irodalmi jelentőségét.

Az ellentét értelmezhető átfogó logikai műveletként, és akkor beszélünk antitézis alakzatról, ha ez bizonyos szerkezetekben paralel formában realizálódik. Ugyanakkor más aspektusból szemlélve elfogadható az a megállapítás, hogy az ellentéten, mint alapon nyugvó alakzatok nyelvi formájukat tekintve különböző alakzattípusokban jelennek meg. Ilyenek az ->oxymoron, az ->akumen stb., az ellentét ugyanis közös vonásuk.

Összekötő tulajdonságuk a szemantikai szinten megjelenő ellentét, egyedítő, ->embléma értékű vonásaikat a szintaktikai, pragmatikai jegyek adják.

Az antitézis két tetszés szerinti szintaktikai terjedelmű gondolat szembeállítása. Jellemzőjük többnyire a párhuzamos szerkezet. Az antitézis nyelvi realizációja a lexémák, szintagmák vagy mondatok közötti szemantikai ellentét. Meghatározó az egész szövegrész szempontjából az, hogy mely mondatrészek vagy szerkezetek ellentétesek.

Az antitézis variációja sokféle, pontos körülhatárolása csak megközelítőleg lehetséges. Lényegük a dolgok, jelenségek szembeállítása.

Létrejöhet az antitézis szóellentétként, ha a relációba kerülő lexémák szemantikai szempontból antonimák.

Előfordulásuk többféle. Megjelenhet egy mondategységen belül azonos szerkezeti szinten.

(2) Megbünhödte már e nép
A *multat* s *jövendőt!*
(Kölcsey Ferenc: Himnusz)

Az ellentétpár: *multat–jövendőt* a „megbünhödte” igei állítmánynak azonos rangú tárgyi bővítménye.

Az antonim állítmánypár kötőszóval és kötőszó nélkül is összekapcsolható a mondategységen belül:

(3) *Áldjon* vagy *verjen* sors keze:
Itt *élned*, *halnod* kell.
(Vörösmarty Mihály: Szózat)

Szintaktikai szintű ellentétnek tekinthető egy alaptagnak két egymással ellentétes jelentésű bővítménye:

(4) Mély *szürkeségben*
Színeket látott,
Magyar volt, költő:
Átkozott, áldott!
(Juhász Gyula: Fejfámra)

A *látott* állítmány bővítményei a határozó: *szürkeségben* és a tárgy: *színeket*. Egy állítmány két egymással ellentétes jelentésű bővítménnyel alkot szintagmát: *szürkeségben* látott*; színeket* látott.

Mondatszinten megjelenő ellentét egy antonimapár egymással történő azonosítása. Ez a feszültség adja a stilisztikai többletet:

(5) *Bűnöd* csak egy *volt*: az *erény*
(Arany János: Évek, ti még jövendő évek)

Két egymást követő párhuzamos mondategységnek az alanya és állítmánya is lehet ellentétes jelentésű. Logikai érvényük szempontjából ellentétesek anélkül, hogy kizárnák egymást.

(6) *Szívük izzik, agyuk jégcsapos,*
A Föld reájuk fölkacag
(Ady Endre: Az Illés szekerén)

Ha egy közlési egységen, mondategészen belül marad az ellentét, és szemantikailag ellentétes megállapítások kerülnek a párhuzamos szerkezetbe, ellentétes mellérendelő típusú a mondat.

(7) A halottak is *eszembe jutnak*, pedig
sohase gondolok rájuk.
(József Attila: Rossz volt, elszéledt szívemből)

Olykor az egész vers az ellentéten, mint szövegszervező elven nyugszik, és nyelvi megjelenési formája az antonimák következetes párba állítása. Halmozásuk a kohézió eszközei közé sorolható:

(8) *Mögöttem* a *múlt* szép kék erdősége,
Előttem a *jövő* szép vetése;
Az mindig *messze* és *mégsem hagy el,*
Ezt el nem érem, bár mindig *közel*.
Ekkép vándorlok az országuton…
(Petőfi Sándor: Mögöttem a múlt)

A *mögöttem – előttem; múlt – jövő; az – ez; messze – közel; nem hagy el – nem érem el*; az antonimák különböző típusai teremtenek kontrasztot a költőéhez hasonló látásmód kialakítása céljából.

Az antonimák jellemzői közé tartozik két ellentétes funkció: a szétválasztás és az egybefoglalás. Az izolálás határozott elkülönítés az antonimák segítségével:

(9) *Rabok* legyünk, vagy *szabadok*?
Ez a kérdés, válasszatok!
(Petőfi Sándor: Nemzeti dal)

Az egybefoglalás ellentétek egységben történő megjelenítése:

(10) De lágy csillagrendszered
egyben *fény* meg egyben *árny,*
zümmögő kísérleted
teremtett *van* meg *hiány*
(Szécsi Margit: Égi korona alá)

(11) Lázár Ervin: *A négyszögletű kerek* erdő
(Könyvcím)

Nemcsak a szépirodalomban, de minden megnyilatkozásban megjelenhet az antitézis. Grammatikai felépítésük, szemantikájuk a fentiekben bemutatott irodalmi példákéval többnyire azonos, de rendeltetésüknek megfelelően a szövegben elfoglalt pozíciójuktól függően pragmatikai minősítésük a jelentés mélyebb rétegeinek, összefüggéseinek észrevételét is igényli.

Egy esszérecenzióban a szerző párhuzamba állított minősítést vállal föl azzal, hogy ellentét alapú ->paradoxonba foglalja megállapítását.

(12) Következésképp itt hazudni kellett, el kellett hitetnie (ti. a szerzőnek), hogy *ami nincsen, az van,* és *ami van, az nincsen*.
(Szilágyi Ákos fejtegetése – idézve: Orwell: 1984 című regényének utószavából. Európa Könyvkiadó. Bp. 1989: 370.)

A szónoki beszédnek is elmaradhatatlan tartozéka az antitézis:

(13) Ezt akartam kérni, de Önök *felállottak;* s én – *leborulok* a nemzet nagysága előtt.
(Kossuth Lajos 1848. július 11-i beszéde)

A publicisztikában főleg a címekben szembetűnő a figyelemfelkeltő ellentét:

(14) *Nyáron* alussza *téli* álmát az édesvízi menyhal
(Délmagyarország 2006. január 30.)

A Crystal Együttes egyik dalának a címe: *Jég* a *tűzben.*
A reklámok szöveges részei is gyakran ellentétre épülnek:

(15) *Kis* medencék *nagy* választékban*!*
(Szuperinfó 2006. aug. 12)
Ki tette *hidegre* a *meleget*?
(A Nissan autó légkondicionálós lehetőségének reklámja az MTV-ben, továbbá óriás poszteren)

Az ellentétben gondolkodást példázzák a közösségi alkotások, pl. a közmondások, a népmesék. A párhuzamos felépítésű közmondások szemantikailag antonimapáron alapulnak. A mélyebb jelentésstruktúra nemcsak a szövegkörnyezetben van jelen, de önmagában is több szintje mutatkozhat. Funkciója a kontrasztteremtés, a fogalmak dialektikáját szemléletesen hordozza.

(16) Aki *sokat* markol, *keveset* fog. *Sok* benne a szó, de *kevés* a só! *Könnyű* neked, de *nehéz* a becsületes embernek. Stb.

A népmeséknek már a címe is alapulhat ellentéten pl.:

(17) A *szegénylegény* meg a *gazdag legény*
(Benedek Elek meséjének címe)

Nemcsak a mese egésze épül ellentétre, de a részletek is ezt a konstrukciót hordozzák:

(18) *Hat ökre volt* a gazdag legénynek,…de még csak *borjacskája sem* a szegénylegénynek.; – Hej, búsult a szegénylegény, főtt a feje, nem tudta mitévő legyen: *éljen-e, haljon-e, fusson-e, maradjon-e?;* – Búzahegy volt, az *aljától* a *tetejéig*.

Az antitézis alakzat általános jellemzője a szemantikai kontraszt teremtése többnyire párhuzamos szerkesztésű nyelvi struktúrában. Stilisztikai értéküket a kategoriális jegyek, a megkülönböztető egyedi vonások és az aktuális kontextus adják.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999: 1410. – Fónagy Iván: antitézis. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 65–66. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976: 125–126. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Steiner Verlag. Suttgart. 1990. 389–398. – Magyar Katolikus Lexikon. Szent István Társulat. Bp. 1994. II. 321. – Pallas Nagy Lexikona. 1. köt. Bp. 1983: 717. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetorich. Oxford University Press. 2001: 27–28. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 150. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. 32–33. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 722–750.
Vö.: akumen, antonímia, halmozás, kiazmus, oximoron, paradoxon, paralelizmus R. M. E.

Antonímia [g. –; l. –; n. Antonymie; f. antonymie; a. antonymy; o. антонимия]: ellentétes jelentés, olyan szavak viszonya, amelyek alakilag többnyire teljesen különbözőek, és amelyekhez szimmetrikusan szemben álló, ellentétes jelentés kapcsolódik, pl.: *meleg–hideg, jó–rossz, erős–gyenge, él–hal, jön–megy*. Az antonimákhoz tartoznak az úgynevezett poláris kifejezések és a fosztóképzős formákkal létrehozott szópárok, pl.: *boldog–boldogtalan, ügyes–ügyetlen*.

(1) Az én *díszem* a teljes *dísztelenség*.
(Áprily Lajos: Dísztelenül)

Az alakzat megnevezése a görög ἀντί ’ellen’ és ὄνομα ’név’ szóelemekből eredeztethető, jelentése ’ellentétes megnevezés’.

A klasszikus retorika osztályozása szerint az adjekciós alakzatok közé sorolható, hiszen valójában leplezett ismétlést hoz létre. A neoretorika osztályozása alapján pedig hozzáadásos metaszeméma.

Szemantikai szempontból az ellentétes jelentésű szavak kapcsolata a szavak mezőösszefüggéseihez tartozik, ugyanis az ilyen kapcsolatok a mellérendelt fogalmi viszony sajátos esetei, s elsősorban a melléknevekre és az igékre jellemzőek: *fehér–fekete, ad–vesz*. Az ellentétes jelentésű szavak jelölte fogalmak privatív viszonyban állnak egymással, azaz kizárják egymást. Közös azonban az antonimák univerzuma, azaz egy vagy több közös szémával rendelkeznek. A *fehér* és a *fekete* közös szémája a fényélmény, a *meleg* és a *hideg* közös szémája pedig a hőérzet. Az antonimák kölcsönösen feltételezik egymást. Az antonimákban meglévő közös széma vagy szémák magyarázzák azt, hogy néha ugyanannak a szónak ellentétes jelentése alakul ki, például a magyar *átok* szó az *áld* származéka.

Komplex antonímiáról beszélünk, ha egy szónak több olyan lényeges szemantikai jegye van, amely egy másik szóban tagadott formában, negatív előjellel szerepel. Ilyenkor két vagy több ellentétpár alakítható ki ugyanazzal a szóval, például: *föld–ég, föld–tenger*.

Nyelvi kifejtettség szempontjából megkülönböztetünk explicit, világosan kifejtett és implicit, kifejtetlen antonimát. Az első esetben az antonimát egybefogó közös jelentéselemet azonos szóelem, a jellemző jegy hiányát fosztóképző, tagadószó, igekötő jelzi, pl.: *sós–sótalan, látható–láthatatlan.* Implicit, tehát kifejtetlen az ellentét, ha a nyelvi kifejezés szintjén nem jelenik meg, pl.: *szép–csúnya, jó–rossz*.

Az antonímia a szöveg szintjén fontos, ->gondolatalakzatot építő szerepet tölt be, így az ->antitézisnek, a ->paradoxonnak képezi a magját, és ott rejlik az aforizmák többségében. Az antonimák stílushatása a szimmetrikusan ellentétes két jelentés különbségének hirtelen felfedezéséből adódik. Ezt megtaláljuk a beszélt nyelvben, pl.:

(2) *Hosszú* haj, *rövid* ész.

A szépirodalomban:

(3) Egyiken *van*, másikon *nincs* levél,
Egyik a *nyár*, a másik már a *tél*.
(Horváth Imre: Béke)

(4) Egy ezredévi szenvedés
Kér *éltet* vagy *halált*.
(Vörösmarty Mihály: Szózat)

Paradoxonná válik a következő verssorokban:

(5) Csak ami *nincs*, annak *van* bokra,
(József Attila: Eszmélet)

(6) A *véges végtelen* lett,
A *végtelen* maradt
Végesnek és szelídnek.
(Szabó Magda: Útravaló)

Irodalom: Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 36–39. – Fónagy Iván: antonímia. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 65–66. – Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970: 288–289. – Kiss Gábor: Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Tinta Könyvkiadó. Bp. 1998. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 59. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 34–35.
Vö.: antitézis, paradoxon K. A.

Antonomázia [g. ἀντονομασία; l. pronominatio; n. Antonomasie; f. antonomase; a. antonomasia; o. антономазия]: ->immutáción alapuló olyan ->szóalakzat, melyben tulajdonnevet közszó vagy szerkezet, közszót tulajdonnév helyettesít.

(1a) *a törökverő* ’Hunyadi János’
(1b) *a haza bölcse* ’Deák Ferenc’

Az (1a) példában a tulajdonnév helyett a névviselőre jellemző, a cselekvésére utaló közszó áll; az (1b) példában birtokos jelzős szerkezet helyettesíti a tulajdonnevet, a jelzett

szó (*bölcs)* a névviselő tulajdonságára utal. A helyettesítő köszó vagy szerkezet tulajdonnévi jelentése általánosan ismert.

Az antonomázia két görög elemből áll: az ἀντί 'helyett, gyanánt, cserébe vmiért' prepozícióhoz kapcsolódik az ὀνομάζειν 'megnevez, elnevez' ige származéka, azaz 'névcsere, másként nevezés'. A latin *pronominatio* és a német *Umnennung* a görög szó fordítása. A magyar szakirodalomban általános a görög terminus, ha volt is fordítása (Révainál *elnevezés*, Adamik szerint *névcsere*), inkább a fogalom körülírásával találkozunk, mint Szenci Molnár Albertnél: „Köz névnec tulaydon névért való vétele". A latin *pronominatio* a magyar grammatikában 'névmás' jelentésben a névmás szófajt is jelenti, tehát nem csak a retorikai eszközt.

Az antonomázia az ó- és középkori retorikákban a különböző számban megállapított ->trópusok egyike vagy önállóan, vagy a ->szinekdochéhoz sorolva. A középkorban és később a barokk korban a hatásos ékesszólás egyik eszköze. A modern kor vagy a ->metafora, vagy újabban a ->metonímiától elválasztott szinekdoché egyik fajtájának, illetve a ->perifrázis rokonának tartja (perifrasztikus antonomázia). A neoretorikában a ->metabolékon belül a ->metaszemémákhoz tartozik.

A szemantikában az antonomázia fogalma tágabb, mint a retorikában, tudniillik kétirányú a jelentésváltozás:

a) Tulajdonnév köznévvé válik, azaz jelöléstágulás megy végbe. Ilyenek: földrajzi névből textiláru neve (*Jersey* > *dzsörzé*); híres viselője nevéből ruhadarab (Greta *Garbo* művészneve > *garbó*); ételnév a fogyasztójának (*Sandwich* > *szendvics*), illetve a készítőjének a tulajdonnevéből (*Gerbeaud* > *zserbó*; *Dobos* cukrász > *dobostorta*). A feltaláló nevéből a találmány neve: *Colt*, *röntgen***,** *Stradivari.*

(2) Felöltözék gunyájába,
Talpig vörös *angliába,*
(Molnár Anna. Népballada)

A (2) példában a származás helye (*Anglia*) jelöli az ott készült árut.

b) Köznév válik tulajdonnévvé. A tulajdonnevek végső elemzésükben köznevek. Ezek között vannak olyanok, amelyeknél az eredet ma is világos (*Kis*, *Nagy*, *Szabó*; *Rózsa*, *Ibolya*; *Hugi*, *Öcsi* közszói eredetű család-, utó-, illetve becenevek). Ide sorolhatók a névtanban beszélőnéven ismert példák (3):

(3) *Badari*, *Égető Eszter*, *Kukaczi úr*, *Sárkány Béla*
(Németh László műveiben)

Közszó általánosan, akár szótározhatóan ismert tulajdonnévi jelentésben áll (4a, 4b):

(4a) Tarts meg, jóságos *Teremtőm*,
Oltalmazz, *Örökkévaló!*
(Kanteletár: Védj meg a véres csatáktól. Rácz István fordítása)

(4b) Adjad, óh, én *Uram*
Én erős *kőszálam*,
Hogy ne vétsek ellened!
(Szenci Molnár Albert: XIX. zsoltár)

Az antonomázia a szövegtanban a proforma egyik lehetősége.

A retorikában elsősorban a történelemből, valamely kultúrkörből, mitológiából, irodalomból ismert személy tulajdonnevének köszói helyettesítését tekinthetjük antonomáziának; ez a tulajdonképpeni antonomázia, mint az (1a,1b) is.

(5) *a nemzet csalogánya* 'Blaha Lujza'; *a haza mindenese* 'Fáy András'; *Isten ostora* 'Attila hun király'; *Magyarország patrónája ~ Patrona Hungariae* 'Szűz Mária'

(6) *az országépítő* 'Szent István király'

(7) *a bihari remete* 'Bessenyei György'; *a nagy palóc* 'Mikszáth Kálmán'

Az (5) példában a személy tulajdonságára, helyzetére, a (6) példában vele kapcsolatos eseményre, cselekvésre, a (7) példában földrajzi, etnikai hovatartozására utal a köszó.

Más tulajdonnévfajtát (földrajzi nevet) helyettesít köszó (szerkezet):

(8) *Hazám* 'Magyarország' (Petőfi Sándor verscíme)

(9) *az ezer tó országa* 'Finnország'; *a fekete kontinens* 'Afrika'; *a felkelő nap országa* 'Japán'; *az Újvilág* 'Amerika'

G. J. Vossius óta az ellenkező eljárás eredménye is antonomázia, azaz ha tulajdonnév áll köszó helyett:

(10) *Háry János* 'hazug, nagyot mondó'; *Harpagon* 'fösvény'; *Toldi Miklós* 'erős'; *Xanhtippé* 'házsártos, összeférhetetlen (feleség)'; *Don Juan* vagy *Casanova* 'csábító'; *Éva* 'igazi, tipikus nő'; *Lázár* 'szegény, nyomorult'; *Márta* 'szorgalmas'; *Canossa* 'a megaláztatás helye'; *Mohács* 'a nemzet tragédiája, a veszteség'; mitológiai alakok neve: *Adonisz* 'ifjú'; *Aphrodité* 'a báj, bájos', *Diána* 'szűz'; *Nesztor* 'a legöregebb', *Vénusz* 'a szép(ség)' jelentésben.

Ha a tulajdonnév helyén köszó jelenik meg, tulajdonképpen a szubsztancia jelentésű szót (szerkezetet) akcidencia jelentésű szó (szerkezet) váltja fel, mint azt az (5), (6), (7) esetében látjuk.

A (10) példában a szubsztancia jelentésű tulajdonnév válik (ha nem is tipikus köszóvá), akcidencia jelentésűvé. Az antonomáziát a ->perifrázistól az különíti el, hogy az antonomázia esetében vagy a helyettesített, vagy a helyettesítő tulajdonnév, és az antonomáz (a helyettesítő) a szövegkörnyezettől függetlenül is egyértelmű. A perifrázis (*füttyös, barna szörnyeteg* 'mozdony') jelentése a szövegkörnyezet függvénye. Van olyan felfogás is, hogy a perifrázis is az antonomázia egyik fajtája.

A melléknévi antonomázia gyakorisága rokonítja az ->epithetonnal:

(11) *a korzikai* 'Napóleon'

Ha egy szerkezetben együtt áll a két elem (*Napóleon, a korzikai; Mátyás, az igazságos; Kossuth, magyarok Mózese* (eredeti írással *Mózesse*); vagy más sorrendben: *az igazságos Mátyás*), az egyikük epitheton, de ha ez az epitheton a szerkezet helyére lép, antonomázia *(a korzikai*; *magyarok Mózese)*.

Az antonomázia használatának célja a név kimondásának kerülése, mert tilalom alá esik mint a (4a, 4b) példában, vagy mert udvariasság, ha a megszólításokban a foglalkozásnak *(Professzor úr!*, *Mester!, Művész úr!)* vagy a társadalmi rangnak a megnevezése *(nagyságod*, *kegyelmed)* helyettesíti a tulajdonnevet (12). Kiváltja a gyakori ismétlést.

(12) »*Tartom* a just e fiúhoz!
Enyim a fa, az gyümölcse:
Visszakérem. *Te kegyelmed*
Ebben most már kedvem töltse.«
(Arany János: Szibinyányi Jank)

A név (Bornemissza Gergely) helyettesítése ->metaforával megy végbe a (13)-ban:

(13) Gergely beszélt (…) halkan és óvatosan:
Az én nevem *Százezer Arany*. Azt hiszem, eléggé jó hangzású név.
(Gárdonyi Géza: Egri csillagok)

Mondatértékű szerkezet vagy szó áll a tulajdonnév (Magyarország) helyett a teljes metaforák sorozatában a (14) példában:

(14) Hol nevét rút ferditésben
Ismerik csak átokképen.
Neve: *szolgálj és ne láss bért*.
Neve: *adj pénzt és ne tudd mért*.
Neve: *halj meg más javáért*.
Neve *szégyen,* neve *átok*:
Ezzé lett magyar hazátok.
(Vörösmarty Mihály: Országháza)

Az antonomázia megértése történelmi, kulturális, irodalmi ismereteket feltételez (*kalapos király* 'II. József'; *a vaskancellár* 'Metternich'), jellemzi némi közhelyszerűség (*ezer tó országa)*.

Antonomáziák sora alkotja a litániák szövegét. Gyakran fordul elő művek címében: Jókai Mór: *Az arany ember* 'Tímár Mihály'; Németh László: *Szörnyeteg* 'Sárkány Béla'; Petőfi: *Az apostol* 'Szilveszter' jelentésben. Szépirodalmi művekben és egyébként is az antonomázia – utalással a szereplő jellemére, családi helyzetére, viszonyára más szereplőkhöz – elkerülhetővé teszi a tulajdonnév állandó ismétlését (Németh László a Gyászban így helyettesíti Kurátor Zsófi nevét *(fiatalasszony*, *menyecske*, *özvegy, szegény kis asszony)*. Nagy felhasználási területe a hivatalos név helyettesítése: közszói eredetű ragadvány-, gúny-, csúfnevek (sánta: *Billencs*, *Sánta suszter*; dadogó: *Hebegős*). A választott művész- és álnevek között is vannak rá példák (*Avar* 'Kontz János'; *Cse-cse* 'Szeép László'; *Dalos Rigó* 'Móra Ferenc'; *Egy öreg képviselő* 'Mikszáth Kálmán'; *Füstfaragó* 'Petőfi Sándor'; *Toll* 'Harsányi Zsolt'; idegen szóból: *Antibarbarus* 'Simonyi Zsigmond'; *Amateur* 'Fejérpataky László'; ->perifrázis (körülírás) helyettesíti a nevet: *az*

Eszther szerzője ’Jósika Miklós’). A mindennapi társalgásban kifejezhet elítélést *(bestia, disznó, szamár),* elismerést *(becses*, *bombázó*, *észkombájn)*, együttérzést *(szegény)*, kedveskedést *(édes kicsi kincsecském, kedves feleségecském* népdalban), *kisanyám*, *kisapám*, *öcskös* mint kislány, illetve kisfiú megszólítása a mindennapi kommunikációban.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004. – Balogh Péter: Az antonomázia: kapcsolatok a lexikális és az aktuális jelentés között. In: Gecső Tamás (szerk.): Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2000: 35–41. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. 4, 31, 42. – Fónagy Iván: antonomázia. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 753–754. – Ueding, Gert–Steinbrink, Bernd: Grundriß der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode. Verlag J.B. Metzler. Stuttgart–Weimar. 2005.
Vö.: eufemizmus, **irónia**, **perifrázis, szinekdoché**, **trópus** K. Sz. Á.

Apodeixis -> Entiméma

Apokopé [g. ἀποκοπή; l. apocope; abissio, abcisio, transformatio; n. Apokope; f. apocope; a. apocope; o. апокопа]: detrakciós hangalakzat; a görög ’elvágás, elmetszés’ jelentésből eredően a nyelvészetben, a retorikában és a verstanban egy vagy több szóvégi hang (főleg magánhangzó) vagy szótag kiesése, elhagyása: *milyen – mily, olyan – oly.*

Élőnyelvi és némileg archaikus hatású az apokopé Arany János versében:

(1) Most, igazán most kell *magadér’* kitenned,
Mert nem szabad nevét hiába fölvenned.
(Stanzák a „Mátyás dalünnepe” című eposzi kísérletből)

Az apokopé detrakciós hangalakzat, miként az ->aferézis, a ->szisztolé és a ->szinerézis egyfelől stíluseszköz, másfelől a nyelvi vétségekhez tartozik (->barbarizmus, ->szolecizmus). A szóvégi hang vagy szótag elhagyása ugyanis egyrészt az élőbeszéd természetes sajátossága, másrészt az írásbeliséget előnyben részesítő sztenderd normájához viszonyítva hiba is lehet: *mért – mér, azért – azér*. Az apokopé szépirodalmi előfordulásai ebből adódóan lehetnek az élőbeszédet imitáló jellemábrázoló és atmoszféarteremtő példák, ugyanakkor alkalmazásának lehetnek ettől függetlenül különböző prozódiai és verstani okai is. A neoretorikában az apokopé elhagyásos ->metaplazmus; módosul a szó hangalakja és jelentése, azáltal, hogy egy vagy több hangot elvon.

A szóbeliséget, az élőnyelviséget hozza közelebb például az angol balladaköltészetben különösen gyakori apokopé. Arany balladáiban is sokszor találkozunk vele:

(2) S a nép, az istenadta nép,
Ha oly boldog-e *rajt’*
Mint akarom, s mint a barom,
Melyet igába hajt?
(Arany János: A walesi bárdok)

(3) Jaj! öcsém, Kázmér,
Azt nem adom *százér’*–
Menj! haragszom … nem szégyelled? …

Félek, bizony gyász ér!
(Arany János: Zács Klára)

Miként e két példa is mutatja, az apokopé verstani eszköz is. A szóvégi magánhangzó elhagyása apokopéval a görög–latin időmértékes verselésben a kerülendő hiátus megoldásának egyik módja. Hasonló megoldások a hangsúlyváltó verselésben is ismeretesek, például a portugál költészetben.

Az élénk beszédben gyakran kiesnek a szóvégi hangzók vagy szótagok, megrövidülnek a szavak (->elízió). Prozódiai szerepe mellett ezt az élőnyelviséget is hordozza az apokopé:

(4) Megyen a királyné,
megyen a templomba;
Szép virágok, deli szűzek
Mind követik *nyomba*.
(Arany János: Zács Klára)

A szóalkotás felől nézve az apokopé a szóvégelhagyás, a szórövidülés a szóalkotási lehetőségek formája is. Ilyen az elvonás, a „visszaképzés": *távirányít, hőszigetel, szakdolgoz*; a jelentéstapadás: *gyorsvonat – gyors;* vagy az egyéb rövidülési tendenciák: *tulajdonos – tulaj; irtózatos – irtó; laboratórium – labor; Szia! – Szi!* stb.

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89–90. – Lázár György–Tótfalusi István: apokopé. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 131. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. May Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 795–797.
Vö.: aferézis, barbarizmus, elízió, szinerézis, szisztolé, szolecizmus H. N. E.

Aporia -> Dubitáció

Aposziopézis [g. ἀποσιώπησις; l. reticentia, interruptio, praecisio; n. Aposiopese; f. aposiopčse, réticence; a. aposiopesis; o. апосиопезис]: az elhagyáson (->detrakció) alapuló mondat-, illetve gondolatalakzatok egyike. A beszélő, a költő vagy az író a közlendő, a jelentésszerkezet lényegét hallgatja el, hirtelen megszakítja, váratlanul félbehagyja a közlést, megtöri a gondolatmenetet. Az aposziopézis az elvárt nyelvi szerkezettel szemben a konceptuális struktúrában érzékelhető hiány, amely a kontextus/szituáció segítségével vagy kiegészíthető, vagy nem.

Az ókori görög retorikákban használták először, elnevezése az 'elhallgat, megnémul' jelentésű igéből származik. A latin retorikákban több elnevezést is találhatunk, a reticentia 'elhallgatás' mellett az interruptio 'közbeszakítás' (inter + rumpo 'megszakít, félbeszakít') és a praecisio (praecisus 'meredek, szakadékos, elvágott') is feltűnik.

A szövegben a hiányt általában szintaktikai megszakítással jelzi, vagy valamilyen formula bevezetésével (pl. nem mondom ki…) teszi nyilvánvalóvá a beszélő. A konszituáció, a háttérismeretek, a kontextus (mimika, gesztusok stb. pl. *„Azt majd én neked…!"* – a beszélő fenyegetőzve rázza az ökleit) alapján azonban az elhagyás, a hiány pótolható, az olvasó/befogadó számára az alakzat többnyire értelmezhetővé válik. Az aposziopézis tehát félbeszakított nyilatkozat, amely nem mindig hoz létre teljes értékű közlést, az ilyen mondatok intonációs szempontból sem tekinthetők lezártnak, hiszen a hanglejtés a megszakított mondat végén rendszerint emelkedő, lebegő.

A klasszikus retorika a lényeges elemek zavaró elhagyását barbarizmusnak, stílushibának tekinti, az esztétikai célzattal használt aposziopézist viszont stíluserénynek, a művészi közlés eszközének tartja.

A közlendő lényeges részének elhallgatása kifejezhet fenyegetést, felháborodást, haragot, kétséget, habozást, fájdalmat stb., de lehet humoros hatású is. Célja, jellege szerint lehet játékos, kultikus, misztikus, a titkosság praktikus céljait szolgáló, illetve költői. Oka lehet valamilyen tilalom, pl. tabu vagy szeméremérzet. Alkalmazását általában erős érzelmi indulat is kiválthatja:

(1) De mikor a küszöbön állt feleségem, *Éva*.../
Ezer átok! megölöm, megölöm azt, még ma!
(Arany János: Pázmán lovag);

(2) Te beszélsz így! Ilyen undokul! Ilyen kíméletlenül*! Ilyen... Ilyen...*
(Mándy Iván: Hang a telefonban)

Kifejezhet szemrehányást:

(3) – Na, hisz amennyit *te*...– mondta, s elhallgatott. Azt akarta mondani: amennyit te turbékolsz, azt kitehetjük. [a kirakatba: Cz. I.];
– Hagyj, elegem van ebből. Ma, ott a *sírnál*... – Nem fejeztem be, de Sanyi, mintha megérezte volna, mi van a mondat mögött.
(Németh László: Iszony)

Az elhallgatás állhat kimondatlan kívánság megfogalmazása helyett, amelyet a beszélő a partnertől való félelmében nem mer kimondani:

(4) Hisz tudod, *a fiú*... – A fiút, azt hagyjuk ki ebből, Sándor – mondottam komolyan. – Énnekem nem lesz több gyerekem. – De hát miért? Nem édes ez a kis Zsuzsika? Gondold el, egy ilyen göndör, gödrös állú kis *Sanyi*...
(Németh László: Iszony)

A mondatot elharapó beszélő a belső cenzor hatására nem fejezheti be a mondatot:

(5) – Azt akarnánk, hogy ne is legyen itt, úgy, mint most. És azt se bánnánk, ha szegény akár ebben a pillanatban *meg*... Nem mondta ki a szörnyű szót. De így még szörnyűbb volt, mintha kimondta volna.
(Kosztolányi Dezső: Pacsirta)

(6) Biztosan a szeretője is anyádnak – mondja egyszer Perényi, iskolából hazafelé, amikor véletlenül szóba került Gáspár. – Á – mondta Józsika. – Ennek a vadállatnak csak nem lesz *a* ...
(Simonffy András: Az áldozat)

Kellemetlen, illetlen, nyers, durva, obszcén kifejezések kimondásakor eufemisztikus céllal szerepel az aposziopézis:

(7) Beste, kura fi…zetésért látni a vendéget!

(Arany: Pázmán lovag)

(8) Hogy kr…vának a z…jébe!
(Karinthy: Így írtok ti)

Elhallgatás az olyan betűszó is, amely ugyancsak szépítő szándékkal fojtódik el:

(9) Elefes; T. Sz. Mb.
(Ottlik Géza: Iskola a határon)

A mindennapi nyelvben ilyennek tekinthető pl. a *WC* rövidítés is, s hasonló céllal, kíméletből található aposziopézis pl. orvosi leletben: *„a tüdőben tu elváltozás nem látható”.*

A szépirodalomban ez a stílusalakzat a természetes beszédhelyzet imitációját is szolgálhatja, illetőleg mint hatásos narratológiai eljárás, a történet lezáratlanságát, nyitottságát jelzi:

„Nyílik az ajtó. És az ajtóban kopottan, megöregedve…” – aposziopézissel ér véget Mándy Iván „A pálma” című novellája. Az úgynevezett kihagyásos, mozaik-, kirakósnovella gyakorta él az aposziopézisben rejlő polifóniával.

Tipikus köznyelvi példája az elharapott káromkodás, szidalmazás vagy más, sokszor mondott zsörtölődő, bíráló szöveg félbeszakított, hiányos közlése: *„Az istállóját…!” „A francba…!” „Basszorkányos…”*

A három ponttal jelzett szöveghiány nem mindig aposziopézis következménye, jelentheti egyszerűen a sűrítést, a mondattanilag szervetlenebb felsorolást is. Az aposziopézis mindig hangsúlyozottan tartalmi jellegű, a beszédhelyzet, illetőleg a kontextus segít a deficit pótlásában, ezért tekinthető gondolatalakzatnak is. A lényeges elemek elhagyása egyes műfajok stílussajátossága: pl. a balladában, ->enigmában, ->anagógében gyakran tűnik fel az elhagyásnak ez a fajtája. Előfordulhat az aposziopézis naplófeljegyzésekben is:

(10) Formiánál a tenger.; Talán a gyerekek. Talán.; Aritmiás, esztraszisztolés nap, szédülésekkel. Nikotin… és az egész.
(Márai Sándor: Napló 1943–1944)

Ezek a bejegyzések szorosabb-lazább módon beágyazódnak a napló textusába. Az atmoszféarteremtés sajátos módozata ez a megoldás, amikor az író a szavak képzetkeltő erejével él. Nem a jól alkotott mondatok csonka változatai ezek, a nominális szerkesztés asszociatív erejénél fogva ez a fogás kiválóan alkalmas gondolatok gyors rögzítésére, a reflexió spontaneitásának idézésére a naplójegyzetekben vagy levelekben. A szöveg emocionális tartalma annál erősebb, minél kevésbé egyértelmű a komponensek egymás közti, illetőleg a szövegkörnyezethez fűződő szemantikai, pragmatikai kapcsolata. Az aposziopézis mint pragmatikus gondolatalakzat a lényeges elemek szándékos elhallgatásával fokozza a tömörséget, az üzenet kifejezőségét, illusztrálja a művészi nyelv intenzitását.

Irodalom: Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Fónagy Iván: aposziopézis. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Хазагеров Т. Г.–Ширина, Л. С. Общая риторика. Ростов–на–Дону. 1994. – Heinrich F. Plett: Einführung in die rhetorische Textanalyse. H. Buske. Hamburg. 1991. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik: Steiner Verlag. Suttgart. 1900: 887–889. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1991: 199–206. – Plett,

Heinrich: Systematische Rhetorik. Wilhelm Fink Verlag. München. 2000: 138–155. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 144, 192. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 429.

Vö.: ellipszis, préteríció Cz. I.

Aposztrofé [g. ἀποστροφή; l. aversio; n. Apostrophe; f. apostrophe; a. turning away from the audience, aphostrophe; o. апострофа]: megszólítás, amelyben a beszélő (költő, szónok, megnyilatkozó) hirtelen elfordulva látens vagy valós hallgatóságától egy harmadik személyhez intézi szavait. (Nem tévesztendő össze az aposztróffal, mely kihagyott betűt jelölő írásjel.)

(1) Itt büszke habjai dicsekedve folynak
Kevély fala alatt Konstancinápolynak,
E másik Rómának pompás düledéki
Borzasztó árnyékot bocsátanak néki.
De jöszte be, Musám, a városba velem,
Téged nem rettenthet itt semmi félelem.
(Csokonai Vitéz Mihály: Konstancinápoly)

Az alakzat a görög ἀποστροφή 'elfordítás, elterelés', illetve a ἀποστρέφω 'elfordul, elfordít, megfordít' szóból származik. Az aposztrofé konvencionális költői eszköz, mely a poétika rituális jellegére épül. ->Immutációs ->gondolatalakzat. A magyar szakirodalom korábban drámai ->alakzatként, illetve dialogikus alakzatként tartotta számon, ma e jelenségre inkább a ->pragmatikus alakzat kifejezést használjuk. A világgal való találkozást (a költői én és a világ: táj, isten, múzsa stb.) interszubjektív viszonyként konstituálja (Culler 1981). Az aposztrofé vocativusa két szubjektum közti viszonyt feltételez, még akkor is, ha a mondat tagadja a megszólított létezőségét. Ezt a viszonyt megszólítással hozza létre, jeleníti meg, s ezáltal a szövegben új beszédhelyzetet teremt.

(2) Áldozatom két Istenség oltára felett áll:
Köny neked ó Szerelem, és neked, ó Haza, vér!
(Kölcsey Ferenc: Áldozat)

Az aposztrofé szoros kapcsolatban áll az ->averzióval. A két elnevezés az antik retorikában még azonos jelenséget jelöl. Quintilianus megemlíti, Cicerónál pedig példát is találunk rá a „Milo védelmében" mondott beszédében:

(3) Hát valóban csak ti nem tudjátok, bírák, csak ti jártok idegenként ebben a városban? *...Add elő, Sex. Clodius, add csak elő, kérlek, törvényszövegeitek ládikáját, melyet állítólag te ragadtál magadhoz*… Látjátok már, bírák, milyen érdeke fűződött Clodiusnak Milo meggyilkolásához…

A (3) példában a szónok megbontja a már kialakult kommunikációs szituációt, Clodius váratlan megszólításával új beszédhelyzetet, úgynevezett aposztrofikus háromszöget teremt. Ezáltal a bírákat hallgatólagosan arra inspirálja, hogy az előttük zajló diskurzusból tanulságokat vonjanak le. Az aposztrofében ösztönösen vagy tudatosan mindig illokúciós szándék (sugallt üzenet) húzódik meg. Ezt a beszédhelyzetet jól érzékelteti a magyar szólás: „Lányomnak mondom, menyem is értsen belőle."

Az aposztrofét és az ->averziót a szakirodalom többsége sokáig azonos jelenségként tárgyalta, de a neoretorikában már szétválik a két szó jelentése. Lausberg az averzió jelentését kitágítja, s általában elfordulásként értelmezi, az aposztrofé jelentését viszont szűkíti, s az averzió egyik fajtájának tekinti. Plett részletezi az aposztrofé többféle jelentését. A szenvedélyalakzatok (Affektfiguren) egyikének nevezi, mely a szónok kelléktárában együtt jelenik meg az intéssel, megrovással, átkozódással stb. az ->exlamáción belül; a költészetben kellék istenség vagy múzsa segítségül hívására; a drámákban és a regényekben pedig az az elidegenítő hatású mozzanat, amikor a mesélő közvetlenül a publikumhoz fordul. Mára az aposztrofé jelentése tehát kezd elválni az averzióétól. Elkülönítését mégis az nehezíti, hogy mást-mást értünk rajta a poétikában és a nyilvános beszéd egyéb színterein.

Az aposztrofében több jelelem és jelzés van együttesen jelen, s legtöbbször kapcsolódik hozzá más-más alakzat is. A legfontosabb a megszólítás, mert ez önmagában is több funkcióval bír. Kifejezi az elfordulás, illetve az odafordulás tényét a szövegfolytonosság megszakításával (grammatikai elem), megnevez valakit (szemantikai elem), jelzi a megnyilatkozó új és régi beszédpartneréhez fűződő viszonyát (pragmatikai funkció), és kifejezi a beszélő illokúciós szándékát. Mindezeket írásban különböző tipográfiai megoldások (vessző, pontosvessző, gondolatjel), szóban beszédfonetikai eszközök (hangsúlyeltolódás, hanglejtésváltás, hangszínváltás, szünet, ritmusváltás) jelzik.

Az aposztrofé a magyar irodalomban különösen kedvelt. A megszólított legtöbbször valamilyen istenség, múzsa, természeti jelenség, de lehet élő személy is:

(4) Lilla is, ki bennem a reménynek
Még egy élesztője volt,
Jaj, Lillám is a tyrann törvénynek
S a szokásnak meghódolt.
Hogy vagy most te, áldott lélek?
Én ugyan már elhagyatva élek
A tenger kínok között.
A tenger kínok között.
(Csokonai Vitéz Mihály: A tihanyi Ekhóhoz)

Nem minden megszólítás minősül aposztrofénak. Ha a beszéd mindvégig ugyanahhoz a személyhez szól, akkor az ismétlődő megszólítások nem bontják meg a már kialakult kapcsolatot, hanem erősítik. Az ilyen megszólítások nem hoznak létre aposztrofikus háromszöget.

A megszólításhoz gyakran tapad más alakzat, leginkább pragmatikai alakzat (kérdés, kérés, túlzás, fenyegetés stb).

(5) Mély a verem, magas az ég,
Hiába minden jajveszék,
Hegedülj, hegedülj!
Vigyázz, more, mert ha megállsz,
Megesz a dög, pokolra szállsz,
(Erdélyi József: Farkasverem)

A fenti idézetben a felszólítás és a fenyegetés közrefogja az aposztrofét, az ilyen szerkezet ->protropénak is felfogható.

Az önmegszólító versekben az aposztrofikus háromszög már a vers kezdetétől fennáll. Ez a verstípus nálunk a 19. sz. közepétől terjedt el. Jellemző rá a válságélmény és e válságból való kilábalás keresése. A költő a lírai én megkettőzésével dialogikus alaphelyzetet teremt, önmagához intézi szavait, s az olvasó (hallgató) mint címzett látensen van jelen. Ez az alaphelyzet a beszélgetést mintegy imitálja, s így megkönnyíti a baj, a gond megfogalmazását.

(6) *Te kemény lélek, te lágy képzelet!*
A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!
(József Attila: Elégia)

József Attila kései önmegszólító verseiből viszont már gyakran elmarad a megszólítás.

(7) *Tudod, hogy nincs bocsánat,*
hiába hát a bánat.
Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.
(József Attila: Tudod, hogy nincs bocsánat)

Aposztrofével a prózában is találkozhatunk:

(8) Mondom nektek: e kínt egészen általgondolni nem merem. *Szegény szép kis Erdély, a te gyermekeid idegen parton hamvadnak;* ki fog onnan egy maroknyi port hozni?
(Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló)

Az aposztrofé többféle stílushatást hordoz: zavart kelt, meghökkent, nyomatékosít, jellemzi a költői ént, az idősík megkettőzésével (a fiktív párbeszéd ideje és a szöveg olvasásának ideje), valamint a nézőpontok átfedésével feszültséget teremt stb.

(9) *Oh, irgalom atyja, ne hagyj el!*
(Arany János: Ágnes asszony)

A fenti balladarészletben kifejezheti a szereplő lelkiállapotát, a faluközösség érzelmeit, a szerző féltő figyelmeztetését, de az olvasó, hallgató érzelmi azonosulását is.
Az aposztrofé különleges esetével találkozhatunk liturgikus szövegekben.

(10) Mi, akik vettük az Urat, az advent hírnökei, könyörögjünk most adventi
reménységgel: > *Jöjjön el a Te országod,/ Töltse bé uralkodásod,/ Ó, mi királyunk, e földet;/ Szaporítsd seregedet, / Drága Igédnek kész szállást, / Adj mindenütt szabad folyást! Ámen!*
(Joó Sándor igehirdetése a Református énekeskönyv 483. énekének 6. versével)

A prédikátor Isten jelenlétét feltételezve előbb a gyülekezethez szól, majd az imádságban Istenhez a gyülekezet nevében.

Televíziós műsorokban sokszor találkozhatunk aposztrofével, különösen gyakori sportközvetítésekben:

(11) Gyurta Dániel negyediknek fordul, ráúszik Jansen lábára, *gyerünk Danikám, meglesz ez.*
(Férfi 200 m-es úszás döntőjének közvetítése az athéni olimpiáról, 2004. augusztus 18.)

Az ún. beszélgetős műsorok is az aposztrofikus háromszögre épülnek, pl. amikor a beszélgetést meghívott közönség figyeli. E közvetett kommunikációs formák egyre inkább terjednek, mert indirekt módon érnek el erős hatást.

Társalgásban, de a közélet nyilvános fórumain is egyre gyakorabban találkozunk az *aposztrofál* szóval. Ez azt fejezi ki, hogy mások előtt illettek valakit valamilyen megszólítással, névvel, mely lehetett dicsérő vagy éppen elmarasztaló is. Az *aposztrofál* szó a megnyilatkozó illokúciós szándékára utal.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp.1998. – Culler, Jonathan: Aposztrophé. The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction. Cornell University Press. Ithaka – Routledge and Kegan Paul. London. 1981: 135–54. Ford. Széles Csongor. Helikon. 2000: 371-389. – Czetter Ibolya: A retorikai alakzatok. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 52–54. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1977. – Fónagy Iván: aposztrophé. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2000. – Magyar irodalmi lexikon (1926). A Studium kiadása alapján Kassák Kiadó. Bp. 1994–1995. – Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. Irodalomtörténeti Közlemények. LXX. 5-6. 1966: 546–571. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Essen. 2001. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Wacha Imre: A korszerű retorika alapjai. Semimpex Kiadó Kft. Bp. 1995.

Vö.: averzió, digresszió, interrogáció, obszekráció, szermocináció G. K. E.

Appozíció -> Protézis

Aproszdokézis [g. –; l. aprosdocesis; n. Aprosdokesis; f. –; a. –; o. –]: előre el nem gondolás, meg nem tervezettség. A klasszikus retorika ->immutációs gondolat- vagy ->mondatalakzata.

Az aproszdokézis esetén a szerző egy állandó szókapcsolatban a várakozástól eltérő szót, kifejezést használ (->gondolatalakzat), vagy a hagyományos szerkezet módosításával (->mondatalakzat) ér el esztétikai hatást.

(1) Magányos, *kóbor fegyverek*
Imbolyognak új célt keresve,
S vonítanak, mint az ebek,
Halott teremtőikre lesve.
(Ratkó József: Fegyvertelenül)

Az (1) példában a *kóbor* melléknév általában a *kutya* főnevet hívná elő. Itt a szokásostól eltérő jelzős főnév az aproszdokézisben ->metaforikus jelentést hordoz. Az egy gondolati egységet hordozó szókapcsolat egyben gondolatalakzat. Az állandó szókapcsolatok úgy jöhetnek létre, hogy a nyelvhasználatban például adott főnévhez

meghatározott melléknevek vagy igék csoportja kapcsolódik. Az anyanyelvi beszélőnek a szokásos szószerkezetre vonatkozó várakozása sokéves tapasztalaton, a szószerkezet gyakoriságán, állandóságán alapul. Még a szavak sorrendisége is a minta szerint rögzül.

(2) Mindig *jótanácsot sziszegnek*
s még ifjú hülye akad ezeknek
az óvatosaknak, kopaszoknak,
nagyhasú, huncut okosoknak.
(József Attila: Mindig jótanácsot sziszegnek…)

A (2) példában az aproszdokézis alapja a szokatlan ige kapcsolása a főnévhez. Annak a várakozásnak a megsértése, hogy a jótanácsot *adják*, *osztogatják*, esetleg *súgják*, de semmiképp sem *sziszegik*.

A nyelvtani jellegű szerkezeti módosítás mondatalakzatként két vagy több szerkezet interferenciája során jön létre. Ez a ->trópushoz hasonló eljárás. A költői szövegben az átalakítás célja a szavakban kifejezésre nem jutó tartalom alakzat segítségével való érzékeltetése.

(3) Fejem fölé *a csillagok*
jeges tüzet kavarnak,
(Pilinszky János: Téli ég alatt)

A (3) példában a grammatikai egység helyreállítása több lépés megtételét vonzza: 'A csillagok fénye hideg, mint a jég ragyogása. Ez a fényáradat mozgásában kavargó tűzlángokhoz hasonlít.'

Az aproszdokézis az aktualizálást szolgálja, a megszokottól eltérő, új jelentés hordozója. A szokásos szerkezettől elszakadva az elidegenítés eszköze is lehet.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: aproszdokézis. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Метафора: Культура речи. Энциклопедический словарь–справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 322–326. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 558–564. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 117–118. – Péter Mihály: Lexikai jelentés és érzelmi értékelés: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 49–80. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 156–159. – Szathmári István: Metafora: In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 143–146. – Tolcsvai Nagy Gábor: A metafora jelentésstilisztikája. In: uő. A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 231–238.
Vö.: gondolatalakzat, immutáció, metafora, mondatalakzat, trópus Cs. J. E.

Aranymetszés [g. –; l. aurea sectio; n. der Goldene Schnitt; f. nombre d'or, section dorée, proposition divine; a. golden section; o. золотое сечение]: a feszítés-oldás dinamikus egyensúlyának az aránya, amelyben valamely egész kisebbik része úgy viszonylik a nagyobbikhoz, mint a nagyobbik rész az egészhez.

Az euklideszi síkmértanból ismert arányt a reneszánsz a térbeli művészetekre, majd a 19–20. század az időbeli művészetekre is kiterjesztette.

Neve egy 1835-ben megjelent német nyelvű számtankönyv nyomán előbb *der Goldene Schnitt*, majd ennek „visszalatinosított" formája: *aurea sectio*.

A költészetben vizsgálata céljából előbb az egészet alkotó egységek (szótagok, verslábak, ütemek, félsorok, sorok, sorpárok vagy versszakok) összegét szükséges

megállapítanunk. Az összeget megszorozzuk az aranymetszés 0,618… arányossági tényezőjével. A szorzatot a tizedesek függvényében le-, illetve felkerekítjük. Az ily módon meghatározott nagyobbik részt a mű elejétől számítva a *pozitív aranymetszés*nek, a mű végétől visszafelé számítva a *negatív aranymetszés*nek a helyét találhatjuk meg. Az egészen belül pozitív és/vagy negatív aranymetszéssel meghatározott részek esetenként továbbiakra tagolódnak. Ily módon az *elsőrendű aranymetszések* mellett *másod-*, *harmad-* és *sokadik rendű aranymetszésekkel* is számolhatunk.

Mint adjekciós versszerkezeti alakzat kétféleképpen funkcionál:

1. Számokkal kifejezhető (esetenként grafikailag is jelölt) részeket határol el egymástól. Pl.:

(1) *Király zászlói terjednek,*
(Döbrentei-kódex)

A középlatin mintát követő *ambroziánus sort* metszete 5//3 arányban tagolja.

(2) *Jöjj a csendes völgy ölébe,*
Ha leszáll az esti fény.
Hő szerelmünk édenébe,
Jöjj a csendes völgy ölébe,
Szív-epedve várlak én
Fáim biztos enyhhelyébe.
Jöjj a csendes völgy ölébe,
Ha leszáll az esti fény.
(Bajza József: Hívó)

A kötelező sorismétlésre épülő *triolettet* az első sor visszatérése negyedikként 3+5 arányban tagolja.

(3) *Derűs vagyok és hallgatag –*
pipám is, bicskám is elhagytam.
Még sertésólban sem nyugodtam.
Szalonnán éltem, mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek az autókban.
Derűs vagyok és hallgatag.

Sirattam: akasztottakat;
s nincs senki, akire rámondjam:
örömét lelte nyomoromban.
Felhő valék: már süt a nap.
Derűs vagyok és hallgatag.
(József Attila: Dal)

A szintén kötelező sorismétlésre épülő, 12 soros *rondót* az első sor visszatérése hetedikként 7+5 arányban tagolja.

2. Nemritkán valamilyen fordulatot vagy lényeges mozzanatot emel ki. Fontos mozzanatok kiemelésének köszönhetően Enyedi György *Historia elegantissima* című széphistóriájában például az első-, másod- és harmadrendű negatív és pozitív (egymásnak egyébként szimmetrikusan megfelelő) *aranymetszések* nemcsak epikai csomópontoknak,

hanem egyidejűleg az erkölcsi tanítás, valamint az érzelemkifejezés csomópontjainak is tekinthetők.

3. Arányainak tudatosítása nélkül is a harmónia érzését kelti/keltheti az olvasóban/hallgatóban.

Irodalom: Falus Róbert: Az aranymetszés legendája. Magyar Könyvklub. Bp. 2001. – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002: 11–13. (Az alakzatok világa 6.) – Komlovszki Tibor: A Balassi-vers karaktere. Balassi Kiadó. Bp. 1992: 41–65. – Mózes Huba: A kötöttség körei. Koinónia. Kolozsvár. 2006: 24–34. – Mózes Huba: Semantica structurii textului poetic/ A költői szöveg szerkezetének szemantikája/ Sémantique de la structure du texte poétique. Editura Fundaţiei Culturale Române. Bucureşti. 2000: 43–60. M. H.

Archaizmus [g. ἀρχαϊσμός; l. antiquitas; n. Archaismus; f. archaïsme; a. archaism; o. архаизм]: régies szóhasználat vagy beszédfordulat; az irodalomban, művészetben tudatosan használt régi forma, alak. A jelenség ἀρχαϊσμός 'régies szólásmód' jelentésű elnevezése a görög ἀρχαΐζω 'régiesen viselkedik, a régieket utánozza' szóra vezethető vissza.

Az archaizmus természetesen vagy tudatosan alkalmazott nyelvi régiesség: elavult vagy elavulóban lévő szó, szerkezet, nyelvtani elem, jelentés és/vagy más, a régiesítést szolgáló stíluseszköz régebbi korok vagy mai regionális változatok nyelvállapotának felidézésére: írásmód, verselés, szerkesztés, hangnem, műfaj stb.

(1) *Kik olvasandják* ezt, majd *elképűlnek,*
Ha *ő szívükben hív* érzések *fűlnek.*
(Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból)

Az archaizmusok tudatos alkalmazása a művészi archaizálás: korábbi kor(ok) felidézése nyelvi elemek és más stíluseszközök segítségével: korfestés, személyek jellemzése, események ábrázolása, elmúlt idők hangulatának felidézése, korhűség megteremtése. Az archaizálás voltaképpen nyelvi kölcsönzés, tudatos visszanyúlás valamely korábbi nyelvi formához, amely már használaton kívülre került, de stilisztikai hatást eredményezhet. Nyelvi újítás, mint ilyen, nyelvbővítés, az írói kifejezés és a költői sűrítés egyik eszköze.

(2) *Állata őrzeni* négy *alabárdost*:
„Lélek ez ajtón se' be, se' ki! …"
(Arany János: Tetemre hívás)

Mivel archaizálásra minden olyan nyelvi eszköz alkalmas lehet, amely lehetővé teszi vagy eredményezi egy adott nyelvi formához, jelentéshez való visszanyúlást, az archaizmus több szempontból is relatív fogalom. Értelmezése függ a témától, időtől, helytől, szövegkörnyezettől, nézőponttól stb.

A nyelvészeti, a stilisztikai és a retorikai hagyomány szorosabb értelemben vett nyelvi archaizmusokat, valamint az archaizálást szolgáló további, tágabb körű stilisztikai és művészi eszközöket és eljárásokat tart számon.

Az ókori retorikákban az archaizmus a neologizmussal és a trópussal együtt az *immutáció verborum* különféle lehetőségei közé tartozik. A szókincs, a jó nyelvhasználat és az egyszerű stílus hármasságában kap helyet, a szó szerinti és az átvitt értelmű szavak dichotómiájában. Tágabb értelemben az archaizmus problematikája az analógia/anomália témakörével érintkezik. A 16. századtól kezdve a szintaxisorientált retorikai tradícióban a

nemzeti írásbeliségek kialakulásával összefüggésben a beszélt nyelv, a kortárs nyelvhasználat áll szemben az archaizmussal, úgy, mint a megelőző korok és kultúrák erejével. A reneszánsz kultúrában, ahol a beszélt nyelv, a kortárs nyelvhasználat válik súlyponttá, az antik szövegekkel való dialógusban az archaizmusok egyrészt felértékelődnek, másrészt az egyéni, a saját stílus kialakításának igénye ellenük hat. A görögösítés, latinosítás utáni időszakban, különösen a romantikában szinte programmá válik az „elveszett kifejezőerő keresése", „elagott szavak" megmentése. Ebben a folyamatban szívesen hívják újra életre a régiességeket.

A modern nyelvtudományban és a stilisztikában is problematikus az archaizmus fogalma, különösképpen a történeti és a szinkrón szempontok együttes értelmezése miatt. Függ a jelenlegi nyelvhasználattól, a szövegkörnyezet hatásától, az előző korokhoz való viszonytól; mindezek együtt alkotják azt az interpretátori dimenziót, amelyben az archaizmusok elhelyezhetők. Az intenzív archaizálás már nem éri be a szókölcsönzéssel, hanem sajátos vegyítésekkel egymással sokszor összeegyeztethetetlen beszédmódokat hoz létre, és válik a groteszk vagy az irónia fő eszközévé.

Az archaizmus szűkebb értelmezésben nyelvi, nyelvhasználati síkon megjelenő alakzat, ún. nyelvi archaizmus. Tágabb értelmezésben pedig verstani, műfaji, esztétikai stíluseszköz.

A nyelvi archaizmusok a mai nyelvhasználat szempontjából elavult/kipusztult, elavulóban/kipusztulóban levő nyelvi elemek: szavak, szerkezetek, grammatikai formák. Nyelvészeti és stilisztikai szakmunkákban szokásos csoportosításuk szerint ismeretesek: fogalmi, jelentésbeli és formai archaizmusok.

Fogalmi archaizmusok az olyan szavak, amelyek a velük jelölt fogalommal együtt koptak ki a használatból. Történeti szakmunkákban jobbára közömbös stílusértékű, természetes archaizmusok: *dénár, dézsma, szolgabíró, széket ül* 'ítélkezik'. Történelmi regényekben, költeményekben pedig stilisztikai archaizmusok, historizmusok. Ilyenek például az olyan régi fegyvernevek, mint a *kopja*, a *buzogány* vagy a *kelevéz,* a 'dárdaszerű szúró fegyver':

(3) Vett sisakot, páncélt, *hét tollú buzogányt*,
Kopját is, gerelyt is, mindenféle fegyvert,
Melyeket Budán a legjobbik kovács vert;
(Arany János: Toldi)

(4) Ők lobogós *kelevézekkel* legelőre rohannak
S combjaikon csattog nagy *kardjok* cifra hüvelyben.
(Vörösmarty Mihály: Zalán futása)

Ide sorolhatók az olyan kiavult szavak is, amelyeknek a jelöltjük ma is megvan, de a jelölő más, mint korábban volt: *kaszab* 'mészáros', *rér* 'sógor', *isa* 'bizony'.

Jelentésbeli archaizmusok az olyan szavak, amelyeket ma elhomályosult, régi jelentésben használunk: *rengő* 'bölcső'*; marha* 'kincs, vagyontárgy':

(5) A vár piacára ezüstöt, aranyt,
Sok nagybecsü *marhát* máglyába kihordat;
(Arany János: Szondi két apródja)

Formai archaizmusok: olyan szavak és szerkezetek, amelyek a hangtani fejlődés vagy az egyes alaktani elemek elavultsága folytán régiessé váltak: *lőn, mondá, szűm, ültenek, alattok, vala*:

(6) Mégis megtartódat benne becsüld magyarság,
ország lappangott itt, mikor nem *vala* ország;
(Csanádi Imre: Egy hajdani templomra)

Az archaizmus értelmezése viszonylagos, relatív. A fenti példák a mai nyelvhasználó számára elsősorban a mától való jelentős időbeli távolságuk miatt archaizmusok. Az átlagolvasóban, anyanyelvi beszélőben esetleg a 19. századi nyelvi alak is kelthet 12–14. századi stílushatást. Arany Hamlet-fordítása már korábban is archaikus volt, ma még inkább az. Egy nyelvi elem azonban nemcsak az időbeli távolság folytán lehet archaikus hatású, hanem egyszerűen attól is, hogy valamely nyelvi környezetben eltér az ismerttől, a megszokottól vagy az adott helyzetben elvárhatótól.

A mai köznyelvben ilyenek például a ritkán használatos, ezért választékosságukból adódóan régies stílushatást keltő szavak: *búbánat*, *szemernyi, toprongyos, próféta* stb. Vagy a régies, régiesnek tartott nyelvtani szerkezetek: *tudván tudja, látván a helyzetet, kéretik az ajtót becsukni, engedtessék meg nekem, mondottam volt* stb. Az ikes ragozású igealakok: *eszem, alszom*; különösen a felszólító módú formákban: *játsszék.* Vagy a *-t, -tt* határozórag: *Pécsett, Kolozsvárt.* Lexikai archaizmusokat őriznek a szólások: z*sindely* van a háztetőn; *felöntött a garatra.* Ide sorolhatók az egyházi szövegek grammatikai archaizmusai, például a szenvedő igék felszólító módja: *dícsértessék; szenteltessék meg a te neved;* stb.

Archaikus hatásúak a mai nyelvjárási kifejezések és grammatikai formák is, hiszen valamely régebbi nyelvállapotot őriznek: *megyen, mért, nékem, ösmer, lyány, csudálatos, kokas.* Lehetnek a jellemzés, a környezetfestés eszközei is:

(7) Turi Dani hajnalban ment el hazulról, most *délére jár*, érzi, hogy köszönni *kén* az asszonynak, vagy legalább *szót vetni neki*.”
(Móricz Zsigmond: Sárarany)

A jellegzetes népi mondatfűzéssel, tagolással, meséléssel társulva fontos szövegszervező eszközzé is válhat az archaizálás, például humor, irónia és tragikum egyidejű forrásává:

(8) Hadd mondgyam csak el, hogy *miként is jártam a jó tavaszon!* Ültem a küszöbön akkor is. *Kolompíros lebbencset* ettünk. A *gazdámék* utána még egy kis szalonna *töpörtőt* is *szemecskéltek* kenyérrel, én meg *lelkem csendességibe elmerülve nyaltam a tányírt, hogy az a jó paprikás zsír, ami ráragadt, kárba ne vesszen*. Háttal ültem befelé a konyhába, s *arcommal fülig benne a tányírba*. Egyszercsak *nagyot csattant a hátam a két lapickám között*, *s előrebuktam*. A *tányír* a fejemmel együtt belevágódott az ajtófélfába úgy, hogy széthasadt, s a cserepeivel felhasította a számat. A gazdaasszonyomra *nem mondhatom, hogy valami ijedős lelkű cseléd lett volna*, de azért amikor meglátta, hogy vérzik a szám, elkiáltotta magát:
– Jézus! Oda a szíp kokasos tányírom!

Aztán olyanformát emlegetett, hogy ne *legyen egésségem addig*, míg az ő szép t*ányírja* össze nem forrad. *Igen hosszú ideig kellene nekem akkor egésség nélkül élnem, úgy gondolom.*
(Sinka István: Kadocsa, merre vagy?)

Archaikus hatásúak a tájszavak és a grammatikai változatok, amelyek egyidejűleg régi és népi stílushatást eredményeznek:

(9) Asz*ú* a nyár … Anyám elzokogja,
hogy a zab és a *tengeri* kiégett.
Magában ő csak ezt sí*r*atja,
aztán indúl, karján a *szakajtó,*
S ahogy belép a *pitvarba*,
utána lágyan *muzsikál* az ajtó.
(Sinka István: Szalontán egy ajtó muzsikál)

A régies írás- és ejtésmód, illetve az írás- és ejtésmódok keveredése, azaz a heterogén nyelvi eszközök alkalmazása szintén régies veretet kölcsönöznek a szövegnek:

(10) Ha legény *vólnék*,
Reád omolnék,
Rajtad mindent *tsókolnék;*
(Weöres Sándor: Psyché)

A nyelvi archaizmusok sokrétű stilisztikai szerepük mellett nyelvrendszerbeli sajátosságokat is őriznek az olyan rendhagyó nyelvi formákban, amelyek valamely korábbi szabályrendszer, hangtani törvényszerűség nyomán maradtak meg a nyelvben: a magyarban a veláris *i* nyomai a toldalékolásban: *hídon, hídról;* a homonimák: *fagy, nyúl, tűz* stb.

Az archaizálás további stíluseszközei lehetnek: verselés, írásmód, műfaji evokáció. Első helyen áll közülük hagyományosan a verselés. Ismert, hogy jeles költők versképletekkel kapcsolták össze saját korukat választott mestereikkel: például hexaméterekkel Horatiust Berzsenyi, tercinákkal Dantét Kosztolányi. Rímtechnikával, jellegzetes rímképlettel, régies ragrímekkel éltek. Ilyen nyelvi eszközökkel szólaltatja meg Ady a krónikást 1918-ban, vagy ugyancsak ősi, naiv rímekkel köszönti József Attila Flórát, a „Megméressél!" című versben.

A régies szófűzés és szerkesztés, valamint a rímes-ütemhangsúlyos verselés nyugodt léptű és szaggatott váltakozással Balassit, a kuruc költészetet és a zsoltáros hangját idézi a huszadik századi versben:

(11) Taposott jobbágyok, német elől szököttek,
török sarcát sínylők, e szent helyre feljöttek;
bocskorban, mezítláb;
szomjúhozva itták
próféták mit hirdettek.
(Csanádi Imre: Egy hajdani templomra)

Archaizáló stíluseszköz lehet az ismétlés, már olyan egyszerűbb formáiban is, mint az ->alliteráció és a ->figura etymologica. József Attila „becsvággyal alkalmazza" őket „A csodaszarvas" című versében, megidézve a balladák és a regösénekek szövegvilágát:

(12) *Ükös ükünk, ősök őse,*
ázsiai puszták hőse,
vágyat nevelt csodavadra,
szarvast űzött napnyugatra.

Űztön űzte kis sereggel,
éjten éjjel, reges reggel,
át az éren, át az áron,
fegyveres népű határon.
(József Attila: A csodaszarvas)

A *műfaj* önmagában is lehet a régiesítés stíluseszköze. Arany János vagy Sinka István balladái és az archaikus népballadák műfajukból adódóan archaikusak, tematikájukat, konfliktusrendszerüket, szimbolikájukat, képi világukat, versformájukat illetően. A balladai hangnemen kívül jellegzetes hangsoruk, hangképletük tovább növeli a régiesítés hatását.

Ahogy a ballada vagy a dal a népköltészetet, az archaikust, az ősit idézi meg, az epigramma, az óda vagy az eposz a klasszikus ókort hozza közelünkbe.

Archaizmus lehet a kifejezendő téma és a választott műfaj ->paradoxona: Radnóti Miklós eklogái a pásztori idillt idézik meg a háború közepette; a komikus eposz az archaizálás mellett humoros, ironikus vagy akár tragikus hatást is kelthet.

Archaizálás lehet az intertextualitás. Szavak, mondatok, szövegdarabok hagyományozódnak, jellegzetes ritmusok, alakzatok élnek tovább és újulnak meg, különösen a modern és a posztmodern irodalomban. A közvetlen intertextualitás formailag is jelzi a szó- és szövegkölcsönzéseket, elkülöníti a vendégszövegeket:

(13) *„Az nem lehet, hogy annyi sziv…”* Maradj nyugodt. Lehet.

Még hallod a hörgő panaszt: *„Testvért testvér elad …”*
Egy hang aléltan közbeszól: *„Ne szóljon ajakad …”*
S egy másik nyög: *„Nehogy ki távol sir e nemzeten …”*
Még egy hörög: *„Megutálni is kénytelen legyen.”*
Hát így. *Keep smiling*. És ne kérdjed senkitől, miért?
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

Az intertextualitás egyik sajátos iránya a radikális archaizmus mint költészetnyelvi eszmény. Lényege a *vissza a vershez!* törekvés, szemben a versválság modernitásával. Vissza a költészettörténeti múltba, a történetiségbe, az archaizálás távoli terepébe. Míg az intenzív archaizálás közöttes nyelvet teremt a mai és a régi között, miként Csokonai Lili nyelvisége, a radikális archaizmus a szemantikában és a formában keresi és ragadja meg a költészet értelmességének alapjait. Merész, nyaktörő ugrásokat hajt végre, hogy sikeresen építhessen légihidat egy-egy klasszikus forma, műfaj vagy alakzat között. Kovács András Ferenc (KAF) kötete, „A hímfarkas bőre” csupa régiség, jelenvaló archaizmus – számos nyelven és nyelvváltozatban: angol, francia, középfrancia, latin, okszitán, olasz; ómagyar, középmagyar és „neomagyar” nyelvváltozatokban; idézetben, verskezdetben vagy zárlatban, töredékesen vagy épen, szó szerint, intertextuálisan vagy ->allúziókban. Kulturális archaizmusok és egyéni ->neologizmusok, hapaxok váltakoznak:

(14) *lánglantú* Phoibosz –
itt fetreng Vidal!
Vén hülye, *farkasbőrbe búttál - hát nyüszíts*
kutyák foga közt fekete szélben,
szétszaggattatol – democsokráciában,
condottierék s gyilkosok *balekja*,
szétszaggattatol (…)
(Kovács András Ferenc: Részlet)

A lexikális archaizálás sajátos formája a görögösítés, latinosítás. Ez különösen jellemző a humanizmus és a klasszicizmus retorikájára és stilisztikájára, ekkoriban szívesen váltják fel az egyes nemzeti nyelvek szavait nagy számban görög vagy latin szavakkal. A latinos szórend például a klasszicizáló német irodalomban hagyományossá vált. A romantika a középkorhoz nyúl vissza, Balzac például a „Pajzán históriák"-ban igyekszik szorosan nyomon követni a 16. századi nyelvhasználatot. Az újabb kori magyar irodalomból a lexikális archaizálás sikeres példájaként említhetjük Gárdonyi színező régiesítéseit az Egri csillagokban, Móricz Erdélyét, Babits Jónását, Illyés Dózsa-drámáját. Vagy Kodolányi nyelvemlékutazásait: történelmi regényeit, ormánsági tájnyelven alapuló archaizálását.

A művészi archaizálás esztétikai célzatú, az írói, költői kifejezésnek van alárendelve. Sikere, hatása, művészi hitele nem azonos az archaizálás nyelvi, történeti hitelével (vö. anakronizmus). A művészi céllal alkalmazott archaizmusok olyan nyelvi és retorikai-stilisztikai elemek, amelyek a mai nyelv ismeretében, egy adott szöveg világában, a kontextus alapján érthetőek; régiek, múltbéliek vagy a múlt felé utalnak. Mértékükben, intenzitásukban, művészi hatásukban ugyancsak nagy különbség van.

Irodalom: Fónagy Iván: archaizálás. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Heltainé Nagy Erzsébet: Archaizálás és retorizáltság. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 49–60. – Nádasdy Ádám: Az archaizmus. Magyar Narancs. 2004. 01. 08. – R. Molnár Emma–Vass Csaba: Stilisztikai ábécé. JGYTF Kiadó. Szeged. 1989. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Szigeti Csaba: A hímfarkas bőre. A radikális archaizmus a mai magyar költészetben. Jelenkor Kiadó. Pécs. 1993. – Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 853–861.
Vö.: barbarizmus, neologizmus H. N. E.

Aszindeton vagy **kötőszóelhagyás** [g. ἀσύνδετον; l. asyndeton, dissolutio, solutum; n. Asyndeton; f. asyndčte; a. asyndeton; o. асиндетон]: a szavak, illetőleg a mondatok közötti viszonyt egyértelműsítő kötőszók elhagyása, amely feszültséget kelt azáltal, hogy nehezebben értelmezhetővé teszi a szöveget.

(1) Az igazság délkörök, népek, véralkatok szerint más és más. Nincs föltétlen igazság. Az igazság viszonylagos. Csak az őrültek követelnek mindenáron igazságot.
(Kosztolányi Dezső: Igazság és szépség)

Az (1) példában két aszindetont is találunk. Egyfelől az első mondat felsorolásának utolsó tagját nem kapcsolja kötőszó a többi taghoz, amely a felsorolás lezáratlanságának, nyitottságának hatását kelti. Másfelől a mondatok közötti magyarázó és következtető viszonyt kifejező kötőszók hiányában az olvasónak nagyobb erőfeszítést kell tennie a kijelentések közötti oksági viszonyok megértése érdekében.

Az alakzat elnevezése görög eredetű, jelentése ’összekötés nélküli’. A kötőszóhalmozás alakzatának jelölésére a latin és az egyéb európai nyelvek is ezt az elnevezést vették át.

A klasszikus retorika az aszindetont a ->detrakció (kihagyás, tömörítés) műveletével létrehozott ->gondolatalakzatok között tartja számon. Cornificius és Quintilianus egyaránt hangsúlyozza a kötőszóelhagyás nyomatékosító, tömörítő szerepét a szövegben.

A várt kapcsolóelem (kötőszó) elmaradása különböző terjedelmű nyelvi egységek kapcsolódását jellemezheti: a kötőszó éppúgy elmaradhat szavak, mint mondatok között. A szavak szófaját tekintve különbséget szokás tenni az aszindetont alkalmazó névszói (nominális) és az igei (verbális) szerkezetek között.

(2a) És azzal kezdődik a nap: *leckék, munkaórák, gyakorlatok – hitmagyarázat, karban imádkozások, litánia az ájulásig, hideg kövön térdeplés* –, és pontosan úgy, mint tegnap és holnap nemkülönbül.
(Kaffka Margit: Hangyaboly)

(2b) *Hass, alkoss, gyarapíts*: s a haza fényre derül!
(Kölcsey Ferenc: Huszt)

A (2a), amely egyébiránt a közbevetett rész tanúsága szerint azt is szemlélteti, hogy nemcsak a szavak, hanem a szószerkezetek (itt főnévi szerkezetek) felsorolását is jellemezheti a kötőszó hiánya, a gyakrabban előforduló nominális változatot példázza. A (2b) pedig a felszólító módú igealakok lényegre törő halmozásával az aszindeton verbális változatának a példája. Az egymás mellé kerülő egységek az aszindetonos szerkezetekben általában egyenértékűek, de – ahogy Quintilianus megjegyzi –, a fokozó jellegű szerkezet (->amplifikáció) hatásosabb.

Az aszindeton alkalmazása tehát az ->adjekció (hozzáadás, bővítés) műveletét is feltételezi egyben, hiszen – a vele egyébiránt szembeállítható kötőszóhalmozással, a ->poliszindetonnal egyetemben – különböző jelentésű, de hasonló szófaji, illetőleg szintaktikai jellemzőket felvonultató nyelvi egységek sorozatához kötődik (->enumeráció, ->kongeriesz, ->perkurzió).

(3a) Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam s bevert sárral:
Nem pöröltem, –
Félreálltam, letöröltem.
(Arany János: Epilógus)

(3b) Nagyszombat éjszakája van. A lámpát a repedt fedelű ládára állítom, demizsonból savanyát töltök, felhajtom, és hanyatt dőlök a szalmazsákon. Ma még csak ittam, enni nem ettem, habár nem a böjti nap kedvéért.
(Závada Pál: Jadviga párnája)

A (3a-b) esetében az egymást követő elemi mondatok közötti kötőszavak maradnak el. Ennélfogva a példákban nem válnak jelöltté sem az elemi események közötti időbeli viszonyok (*Félreálltam, [aztán] letöröltem* (3a), illetve *A lámpát a repedt fedelű ládára állítom, [aztán] demizsonból savanyát töltök, [aztán] felhajtom* (3b)), sem az oksági viszonyok (*Nem pöröltem, [hanem]– Félreálltam* (3a), illetve *Ma még csak ittam, enni*

[azonban] nem ettem (3b)). Mindazonáltal a (3a-b) példákban a mondatok közötti viszony a kötőszó hiányában is könnyen kikövetkeztethető. Ez azonban nincs mindig így.

(4) Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
(József Attila: Nem emel föl)

A (4) példában nem egyértelmű, milyen tartalmi-logikai kapcsolat van a két tagmondat között, amelynek következtében többféle viszonyt reprezentáló kötőszóval (*pedig, mert, tehát*) is kiegészíthetőnek tűnik. Ez pedig azt mutatja, hogy az idézett szövegegységben bizonytalanná válik, milyen oksági (ok-okozati) összefüggés van a két kijelentés között, sőt van-e egyáltalán.

Az aszindeton sajátos – különösen a népdalokban kedvelt – lehetősége a hasonlító kötőszó elhagyása, amely az értelmileg alárendelt mondatokat mellérendeltekké teszi, a ->hasonlatot lényegében megszünteti, azt párhuzammá (->paralelizmus) alakítja át.

(5a) Rózsabokor a domboldalon,
Borulj a vállamra angyalom!
(Petőfi Sándor: Rózsabokor a domboldalon…)

(5b) Eresz alatt fészket rak a csóka,
Barna kislány tanított a csókra.
(Népdal)

Az (5a) könnyen hasonlattá alakítható az analógia könnyű felismerése miatt. Az (5b) példában ez már nehezebben hajtható végre, de a két esemény közötti analógia itt is megteremthető.

Az aszindetonhoz hagyományosan többféle funkciót rendelnek: a tömörségre való törekvést éppúgy kifejezheti, mint a lazaságot, rögtönzöttséget; patetikus hatást eredményezhet, de keltheti az izgatottság érzését is, továbbá szerepet játszhat a sietős ritmus kialakításában. Az aszindeton alkalmazásával különféle kommunikációs színtereken, különböző (lírai, elbeszélő, érvelő) műfajokban is találkozhatunk, s használata a mindennapi társalgásoktól sem idegen.

Irodalom: Bencze Lóránt: A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 49–66. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. 368–371. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 104. – Fónagy Iván: poliszindeton. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 16–24. (Az alakzatok világa 1.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 124. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 115–118. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 194–195, 312–313. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 256–271. – Ueding, Gert: Einführung in die Rhetorik. J. B. Metzler. Stuttgart. 1976: 268–269. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 492.

Vö.: enumeráció, kongeriesz, paralelizmus, perkurzió, poliszindeton T. Sz.

Asszonánc [g. –; l. –; n. Assonanz; f. assonance; a. assonance; o. ассонанс]: azonos magánhangzók és rokon mássalhangzók, esetenként csak a magánhangzók összecsengése két vagy több szó végén:

(1) s mi borzadva kérdezzük, mi l*esz még*,
honnan uszulnak ránk új ordas *eszmék*,
(József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

Elnevezése a franciából terjedt el, alapja a latin *assonare* 'együtt hangzik' ige.

Adjekciós versszerkezeti alakzat, a neoretorikában hozzáadásos metaplazmus. Jellemzőinek máig érvényes összefoglalására a 19. század derekán Arany János, nyelvészeti rendszerezésére újabban Szépe György vállalkozott.

A) A magyarban a ->rím egyik, teljes értékűnek tekintett fajtája, amelynek két változatát különböztetjük meg: 1. a magánhangzók azonosságán és a mássalhangzók rokonságán alapuló *tiszta asszonánc*ot, valamint 2. a magánhangzók azonosságára szorítkozó *magánhangzós asszonánc*ot.

1. A *tiszta asszonánc*ban 22 (ha a szakirodalomban vitatott *dz*-t is számításba vesszük, 23) különböző mássalhangzó csenghet össze 14 (illetve 16) párt alkotva:

a) felpattanó zöngétlen és zöngés zárhangok: p – b, t – d, ty – gy, k – g; b) zöngétlen és zöngés réshangok: f – v, sz – z, s – zs; c) zöngétlen és zöngés affrikáták: (c – dz), cs – dzs; d) nyelvközépi réshangok és affrikáták: sz – c, (z – dz), s – cs, zs – dzs; e) pergőhang és oldalréshang: r – l; f) különböző képzési helyű okkluzívák: m – n – ny.

Páronkénti példák két rokon mássalhangzó összecsengésére: k*iszab – iszap*, *akad* – l*akat*, f*agya – atya*, k*acag* – v*acak*, *földöv – földöf*, b*elep* – sz*erep*.

További, páronként olvasandó példák:

orom

k*ása* s*oron* – t*orony*; m*egesz*
ácsa m*ázsa*; j*egec* t*egez*.
r*ádzs*a (m*egedz*)

Példa három-három, illetve két-két mássalhangzó összecsengésére:

(2) A kedvesem kétezer éve *alszik*,
kétezer éve meghalt s vár *reám*.
A neve Hegeso. – Lábhegytől *arcig*
márványszinű – s komoly görög *leány*.
(Babits Mihály: Egy görög emlékre)

Az idézet asszonáncainak teltebb hangzásához alliterációs (*a – a*), illetve rokon mássalhangzóval (*r – l*) történő indításuk is hozzájárul.

2. A magánhangzók azonosságára szorítkozó *magánhangzós asszonánc*ot a hangegyezés részlegessége folytán a magyar befogadó nemegyszer kevéssé rímszerűnek érzi. Például:

(3) Amikor először szemedbe n*éztem*,
szívem vadul dörömbölt.
Hazamentünk s nem tudtam három *éjjel*
aludni az örömtől.
(Faludy György: XXXIV. szonett)

A tiszta rím, a tiszta asszonánc és a magánhangzós asszonánc között számtalan átmenet lehetséges.

B) Az eltérő magánhangzók mellett a mássalhangzók azonosságára épülő, más nyelvekből ismert, ún. *mássalhangzós asszonánc*nak a magyarban a leginkább rímszerű változata a *hangrendváltó mássalhangzós asszonánc*nak nevezhető sajátos rímhasználat. Például:

(4) méztől dagadva megreped a *szőlő*,
s a boldogságtól elnémul a *szóló*.
(Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhítat)

Az asszonánc – mint általában a rím – kiemelő, figyelemébresztő, hangulati holdudvart teremtő funkciója mellett a verssorok/versszakok tagolásában is szerepet játszik.

Irodalom: Kecskés András–Szilágyi Péter–Szuromi Lajos: Kis magyar verstan. Országos Pedagógiai Intézet. Bp. 1984: 129–132. – László Zsigmond: A rím varázsa. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972: 13–42. – Mózes Huba: Itt flóta, okarína. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005: 15–20. – Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 424. – Szépe György: Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonáncról" című tanulmányáról. Magyar Nyelvőr. 1969: 1–32. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 86–88.
Vö.: rím M. H.

Áthajlás -> **Enjambement**

Átvetés -> **Enjambement**

Auxézis -> **Amplifikáció, Hiberbola, Litotész**

Averzió [g. ἀποστροφή; l. aversio; n. Aversion; f. –; a. to look away; o. аверсия]: olyan pragmatikai, illetve (és, vagy) szemantikai váltás, amely a szövegfolytonosságot megszakítva a váratlanság erejével hat, és új értelmezési lehetőséget, szempontot (szintet) kapcsol be, esetenként követel meg a hallgatótól, olvasótól.

Immutációs gondolatalakzat. A szakirodalom e gondolatalakzatra használja még a *dialogikus alakzat* (Szerdahelyi), illetve *drámai alakzat* (Fónagy) kifejezést, de e tárgykörben ma már a *pragmatikus alakzat* kifejezés az elfogadott.

(1) Szerelmedben meggyúlt szívem,
Csak tégedet óhajt lelkem;
Én szívem, lelkem, szerelmem,
Idvez légy, én fejedelmem!

Juliámra hogy találék,
Örömemben így köszönék,
Térdet-fejet neki hajték,
Kin ő csak elmosolyodék.
(Balassi Bálint: Hogy Júliára talála, így köszöne neki)

A megnevezés a latin *averto* 'elfordít, eltérít' igéből származik.

A szakirodalom igen megosztott az averzió kérdésében. Az antik retorikák averzión az ->aposztrofét értik. Ez a felfogás máig hat. A neoretorika azonban kiszélesítette az averzió jelentését. Lausberg gyűjtőfogalomként tárgyalja, s az averziónak rendeli alá az aposztrofét (elfordulás a hallgatótól), a ->szermocinációt (elfordulás a beszélőtől = új közlő veszi át a

beszélő szerepét) és a ->digressziót (elfordulás a témától). Szükséges azonban az averzió fogalmának használata a három említett gondolatalakzaton kívül is más, elsősorban pragmatikai váltásokra.

Az averzió grammatikai ismérvei nem meghatározóak. Felismerni leginkább a szöveg fatikus funkciójának megváltozásából és szemantikai jegyekből lehet, pl. megváltozik az igealak, hangnemváltás történik, megváltozik a mondatszerkesztés logikája, modális vagy pragmatikai partikula jelenik meg a mondatban stb. Az averzióra tipográfiai jelzések, pl. vessző, gondolatjel, más betűtípus, új bekezdés stb. is felhívhatja a figyelmet.

(2) Hátha annak, aki szomjuhozza vérit,
Mint a farkasoknak most, megadná bérit?
Vagy talán emberben tartósabb a pára,
És azért nincs Györgynek végső éjszakája?

„… Állj meg, állj meg,Toldi! gyilkos a szándékod,
Jaj ne vess bosszúdnak véres martalékot,"
(Arany János: Toldi)

A drámákban gyakoriak az aposztrofikus háromszöget megszüntető averziók. A dráma másodlagos részei voltak, amelyek a megértést vagy a komikumot szolgálták (Piscator). Azt a mesterséges szituációt szüntetik meg, amelyet a színjátszás intézményesített. Ezek a *„félre*" utasítással jelzett szövegrészek a vígjátékokban. A beszélő szavait a többi szereplő – a játékszabályoknak megfelelően – nem is hallja.

(3) LUCINDA: Ho, ho, Lidás, itt vagy egyedül? Hát nem vagyok még a szívedben, édes Lidásom?
(Lidás félrefordul)
LIDÁS: Uh! Reá nem nézek, hiába.
LUCINDA: No hát elfordulsz? Reám se nézel? – megutáltál már?
LIDÁS: Ne engedj, Lidás öcsém, viseld magad, most jön már a kísértés, uh, egek!
LUCINDA: Így bánsz te énvélem, mikor olyan igazán szeretlek, örökké hozzád kívánkozom…
(Bessenyei György: A filozófus)

A (3) példában az averzióhoz más alakzatok is kapcsolódtak: aposztrofé, ->obszekráció.

Az averziónak ebbe a típusába sorolható még az ajánlás, a prológus, a narráció, a belső monológ, az epilógus. Ezek közül néhány önálló műfajként is él, például az epilógus.

Prológus:
(4) *Ím szólal az ének,*
Ti néztek, én nézek.
Szemünk pillás függönye fent:
Hol a színpad, kint-e vagy bent,
*Urak, asszonyság*ok?
(Balázs Béla: A kékszakállú herceg vára)

Belső monológ:

(5) IZIDÓRA: És a kegyelméből csaknem kijött:
De majd Melinda megbékélteté.
(elsiet)
BÁNK: *Kigyói nyelv! – Megbékélt; álmos is volt!*
Szépen kidolgozott csalárdkozás –
így megcsalatva egy pokolbeli
kisértet által, akitől levésekor
már úgy megundorodott az Alkotó,
hogy félbe hagyni dolgát kénytelen volt –
(Tiborc bizodalom s félelem között besompolyog)
(Katona József: Bánk bán)

A társalgási stílus gyakran él averzióval a felek közti viszony felépítésében.

(6) Nem mondhatok mást magának, Ágnes **–** *szólíthatom ugye Ágnesnek* **–** csak azt, hogy így volt jó.
(Interjúrészlet)

A tematikus averzió olyan elfordulás, amely stratégiai vagy taktikai célokat szolgál a szövegen belül, pl. témaváltás, az elbeszélés menetének megszakítása stb. A tematikus averzió makro esetei a több szálon futó regények szerkesztési eljárásai. Jókai regényei jó példát szolgáltatnak erre.

Jelenthet az averzió az elvárásokhoz képest újszerű viselkedést vagy döntést is. Erre a jelentésére utal Molnár Ferenc „A hattyú" című színművében: „ Az anyám azt akarja, hogy visszaszerezzem családunk rangját, feleségül menjek a herceghez, averzió legyek."

Ennek megfelelően tágabb értelemben az averzió jelenthet profilváltást, új publicisztikai stratégiát, stílust vagy újfajta kommunikációt a közélet különböző fórumain.

Irodalom: Culler, Jonathan: Aposztrophé. The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction. Cornell University Press. Ithaka – Routledge and Kegan Paul. London. 1981: 135–54. Ford. Széles Csongor. Helikon. 2000: 371–389. – Dobos István: Alaktan és értelmezéstörténet. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 1995. – Fónagy Iván: averzió. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Gáspári László: Retorika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1994: 96–101. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990: 431–443. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 285-289. – Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 7.)

Vö.: aposztrofé, digresszió, obszekráció, szermocináció G. K. E.

B

Barbarizmus [g. βαρβαρισμός; l. barbarismus; n. Barbarismus; f. barbarisme; a. barbarism; o. варваризм]: eredeti jelentése a nyelvi normától eltérés, illetve idegenszerűség érzékeltetése idegen szavak transzliterációjával. Újabb jelentése a magyarosság elleni vétség, a korrekt, világos hangkapcsolatok, a hangzásbeli tisztaság megsértése. A beszélt nyelvi pongyolaság stilisztikai érzékeltetésének összefoglaló megnevezése.

(1) Egyik hisz *eztet, aztat,*
Másik hiszi *aztat, eztet,*

Egymás kezéből kitépik,
Rongálják a szent keresztet.
(Karinthy Frigyes: Az emberke tragédiája)

Az (1) példában egy szóalak az *ezt* névmás tárgyesetének duplázásával (->paragógé) jön létre.

1. A nyelvi norma elleni vétség. 2. A nyelvben fellehető, nyelvhelyességet sértő idegenszerűség. Alakzatként minden nem normatív jelenség, nyelvi szabálytalanság ->szolecizmus.

A klasszikus retorikában a stíluserényekkel állítják szembe a nyelvi hibákat. Ezektől elkülönítik az alakzatokat. A klasszikus retorikában a barbarizmus a szabatosságot sérti, a nyelvi norma ellen vét. A mondattani vétség a szolecizmus. Quintilianus a változáskategóriáknak (->adjekció, ->detrakció, ->transzmutáció, ->immutáció) megfelelően a barbarizmusnak négy fajtáját különíti el.

A humanizmus korában egyes középkori latin kifejezések voltak idegenszerűek a klasszikus latinhoz viszonyítva. Ezeket nevezték barbarizmusoknak.

Később a nyelvtisztító mozgalmak megindulásával a nemzeti nyelvek a saját nyelvhelyességi követelményeik megsértését értették a barbarizmus fogalmán. Ekkor a nemzeti nyelv idegen elemektől való megtisztítását jelentette a barbarizmus elleni küzdelem. Barbarizmusnak tekinthetők a magyarban előforduló latinizmusok, germanizmusok, russzicizmusok mellett az anglicizmusok, amerikanizmusok.

A modern retorikában stílusalakzatként mai jelentése eltér a klasszikus értelmezéstől. Ma összefoglaló fogalom: olyan stíluseszközként használt szavak, szerkezetek tartoznak ide, amelyek sem hangalakilag, sem szerkezetileg nem illenek a nyelv sztenderd rendszerébe, illetve idegenszerűségükkel más nyelvek hatását tükrözik. Fajtái mind a négy változáskategória valamennyi alakzatában fellelhetők.

A prózában a barbarizmusok tudatos használatának erős korfestő ereje van. A 19. században Jókai Mór prózájában a latinizmusok, germanizmusok, russzicizmusok egyaránt

előfordulnak. A kor írói, költői a barbarizmusok korstílust idéző stilisztikai eszközeivel éltek:

(2) Én pedig *mátul* fogva nem gondolkodom semmin, híreszteljétek ki, hogy meghaltam. Meglehet ugyan, hogy élek, hála a komáromi *kapitulációnál* kezembe nyomott *geleitscheinnak*, s dacára annak a *muszka* lándzsának, amely Szebennél az oldalamba törött.
(Jókai Mór: Az új földesúr)

A (2) példa metabolái a tájnyelvi hangtani és morfológiai állapot és a magyarba átvett idegenszerű latin, német és orosz szavak korabeli státuszának stilisztikai érzékeltetését egyszerre mutatják be. A tájnyelvi hangalakzatokat nem mindenki tekinti barbarizmusnak:

(3) – *Bégyüttem* – húzta meg Mózsi a vállát.
– Aztán miért? – *csudálkozott a prefektus*.
– Hát a medve *dógában.*
– Miféle medve dolgában?
– Hát *instállom,* amit lőttünk *vót* együtt a nyáron.
(Wass Albert: Tizenhárom almafa)

A (3) példában is egyszerre érezzük a barbarizmus két domináns stilisztikai funkcióját: a) a sztenderd nyelvi normától eltérő tájnyelvi kiejtés visszaadását a szereplők nyelvi egyénítésében; b) a magyar köznyelvben, s a 20. század közepéig a népnyelvben is honos latinizmusokat az idegenszerűség példáiként (*prefektus* 'megyei elöljáró'; *instál* 'könyörögve kér'). Az irodalmi szövegben ezek egyike sem vétség, hanem a nyelvi jellemzés stílusteremtő eszköze. Nyelvi szerkezete és stílusértéke alapján tekinthető tehát alakzatnak.

A barbarizmus versbeli alkalmazásának az egyénítés mellett leggyakrabban metrikai vagy ritmikai okai vannak.

(4) Azzal vagdalkoznak némely
Nem *t'om* milyen emberek,
(Petőfi Sándor: Okatootáia)

A (4) példában Petőfi a beszélt nyelvet idéző stíluseszközzel él. A szó belsejében levő hangkiesés (->szinkopé) a *tudom* mai pongyola kiejtésben ugyanígy előfordul.

(5) Szép kocsit csináltatok
Éd's anyám számára;
(Petőfi Sándor: Szülőimhez)

Az (5) példában ->szinerézist látunk. Ez a detrakciónak olyan esete, amikor a szó belsejében két egymást követő szótag összeolvad.

Transzmutációs alakzatban a barbarizmus mint ->metatézis, immutációs alakzatban mint ->antitézis fordul elő.

(6) Jön az ebéd sorja, csörög tányér, *kalán*:
Ez a kis haragost megbékíti talán?
(Arany János: Juliska elbujdosása)

A (6) példában a *kanál* második és harmadik mássalhangzójának felcserélése a mai nyelvhasználatban transzmutációs metatézis. Arany nem csak a rím kedvéért élt vele, a *kalán* a 19. században még köznyelvi szóalaknak számított.

A szolecizmus egyik változata a barbarolexis, az idegen szavak helytelen átvétele:

(7) – Nagyszerű. Nekünk két gumimatracra lenne szükségünk.
– Egy szavát se értem. *Sprechen Sie deutsch*?
– *Nicht deutsch.*
– Tudok egy kicsit franciául. *Vu sprechen franszé*?
– *Nicht franszé.*
– Hát milyen nyelven lehet magával beszélni?
– Sajnos, csak magyarul.

(Örkény István: Egyperces novellák. Sokszor a legbonyolultabb dolgokban is jól megértjük egymást, de előfordul, hogy egészen egyszerű kérdésekben nem)

Adjekció révén létrejött szolecizmus a ->tautológia, a ->pleonazmus, illetve a -> redundancia.

A barbarizmus funkciója a nyelvi egyénítés, akár a magyarosság elleni vétség, akár az idegenszerűség, a rosszul használt idegen nyelv rögzítésén keresztül.

Az irodalomban, a stilisztikában a barbarizmus a művészeti cél megvalósítása végett alkalmazott művelet. Vele a ->licencia, a nyelvhasználatra is érvényes költői, írói szabadság valósul meg. Már a klasszikus retorikáknak az alakzatokról szóló tanításaiban világosan megfogalmazódott az a tétel, hogy a költői nyelvben a köznyelvi normák minden megsértése, minden nyelvi vétsége megengedhető, ha általa a szöveg tartalmi többletet, szokatlan kifejezőerőt nyer.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 289–290. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003:87-90. – Хазагеров, Г. Г., Лобанов, И. Б.: Риторика. «Феник». Ростов-на-Дону. 2004: 295–306. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь–справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 103–104. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 259–266. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 128–130. – O. Nagy Gábor: barbarizmus. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 161–187. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 130–132, 153–154. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 185–191. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 18, 74. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 283–287. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 166–175.

Vö.: adjekció, **antitézis, detrakció**, **immutáció, licencia, metatézis, paragógé, pleonazmus, szinerézis, szinkopé, szolecizmus, tautológia, transzmutáció** Cs. J. E.

Betűrím -> Alliteráció

Brevitas -> Irónia, Perkurzió, Préteríció

C

Célzás -> Allúzió

Charabia -> Phébusz

Circumlocutio -> Definíció, Phébusz

Commentatio -> Entiméma, Konciliáció

Concetto -> Akumen, Metafora

Contrapositum -> Konciliáció

D

Definíció [g. ὁρισμός; l. definitio; n. Definition; f. définition; a. definition; o. дефиниция]: meghatározás, értelmezés; egyfelől a szónoki feltalálás (invenció) eszköze, az érvek forrása, argumentatív toposz. Másfelől a jelenlevővé tétel, megragadás szónoki eszköze, amely alakzatokban fejeződhet ki, és a kifejezéshez (elokúcióhoz) kapcsolódik.

A latin terminus a *de* 'le-, el-', *finire* 'határt szab' jelentésegységekből jött létre, eredeti jelentése: 'határszabás', 'pontos kijelölés'.

A definíció tehát tekinthető 1. a logika, illetve 2. a retorika elemeként.

1. A definíció az a rendszer, amelyben a megadott viszonyok mindegyikéből érvek hozhatóak. A definíció az általános megfogalmazására törekszik, nem a 'most', hanem a 'rendszerint' vagy a 'mindig' áll a középpontjában. A definíció nem ad több értelmet egy fogalomnak, hiszen a szövegekből származó ismeretek és a szöveg befogadójának, felhasználójának fejében tárolt valóságismeretek egymásra hatásából születik meg a szöveg értelme. A definíció voltaképpen ezt a valóságismeretet rögzíti és jeleníti meg a szövegben, tehát szorosabb felismerő és következtető magatartásra készteti a befogadót.

A definíció elsősorban nem a szavakat, hanem a dolgokat ragadja meg; arra a kérdésre válaszol, hogy mi a dolog. A formális (bölcseleti) definíció, amelynek alapjait Arisztotelész „Topiká"-jában találjuk, feltárja a fogalom, tárgy vagy dolog valóját és egyúttal megkülönbözteti mindentől: megmutatja alapvető természetét. A meghatározandó dolgot (definiendum) fajba vagy általános nembe, osztályba (genus) soroljuk, majd hozzáadjuk a megkülönböztető jegyeket (differentiae). Az arisztotelészi definíció szemantikai egyenlőséget teremt a predikáció fogalmai között. Helyességének megállapítására így könnyen alkalmazható a megfordítás, az alany-állítmányi viszonyban álló részek felcserélése.

(1a) A taxi géperejű bérkocsi.
A géperejű bérkocsi taxi.

vagy

(1b) Az ember racionális állat.
A racionális állat ember.

Ha hiányzik a megkülönböztető jegy, nem helyes a definíció, hiszen a felcseréléssel már több dologra is utalhatunk:

(2a) A taxi géperejű kocsi.
A géperejű kocsi taxi.

vagy

(2b) Az ember kétlábú állat.
A kétlábú állat ember.

A definíció megkülönböztető jegyei általában egy vagy több okot tartalmaznak az alábbi négy ok közül:

a) Ható ok (causa efficiens): akitől vagy amitől a dolog származik, ami létrehozta, amiből ered.
b) Anyagi ok (causa materialis): maga az anyag, amelyből a dolog készült, létrejött.
c) Alaki ok (causa formalis): a dolog saját formája, alakja, a személy jelleme, megkülönböztető tulajdonsága.
d) Célok vagy végok (causa finalis): a dolog, fogalom célja, rendeltetése.

(3) A toll *írásra alkalmas* (végok), *általában műanyagból vagy fémből, tartós anyagból* készült (anyagi ok), *hosszúkás* szerszám (alaki ok), amelyet jellemzően *gépi gyártással* (ható ok) hoznak létre.

2. A retorikai definíció funkciója az interpretáció és jelenlevővé tétel, amely a hallgatóság jóváhagyását és beleegyezését kívánja. Chaim Perelman és Lucie Olbrecht-Tyteca szerint a definíció mindig választás kérdése: a közönség vagy hozzájárul a meghatározásban foglaltakhoz, egyetért vele vagy megkérdőjelezi azt. Az egyetértés bizonyos mértékig konvencionális, hiszen a nyelvhasználaton alapszik. A retorikai definíció elfogadásában szerepe lehet azoknak az alakzatoknak is, amelyekben a definíció kifejeződik.

A ->circumlocutióban a helyettesítéssel élünk: a név helyett leírást használunk. Az egyik ilyen módszer a dolog szinonimával vagy rokon értelmű kifejezésekkel történő átírása (->szinonímia).

A definíció megvalósulhat ->kiazmusként, ekkor a meghatározás ->tautologikus, de gyönyörködtető is lehet.

(4) *Az ismeret: élet. És az élet ismeret.*
(Ravasz László: Ismeret és élet)

A definíciót megjelenítheti és kifejezővé teheti az ->anafora, illetve a ->szimploké:

(5) *Kik azok,* akik a békeszerződést gyakran megszegték? *A karthagóiak. Kik azok,* akik Itáliát meggyalázták? *A karthagóiak. Kik azok,* akik azt akarják, hogy megbocsássunk nekik? *A karthagóiak.*
(Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika)

A definíció kifejezőereje a fokozódó ->ismétlés, ->reduplikáció alakzatán, illetve a ->halmozáson és ->összevetésen is alapulhat. Ekkor az ->amplifikáció esetét is példázhatja.

(6) Arra a kérdésre, hogy mit jelent itt a szakrális fogalma, felelni egyszerű. Szakrális annyi, mint *szent. És szent* annyi, mint az, *ami van. Ami tényleg van*. Ami *nem felület, nem múlandó, nem tűnékeny, hanem lét, örök, halhatatlan.* Szóval *nem az*, *ami elmúlik, hanem: ami van*. Ami ténylegesen van. *Az* pedig, *ami örök is, létszerű is, halhatatlan is, igaz is, ami szent, ami szakrális, ami van*, az a világon csak Egyetlenegy.
(Hamvas Béla: Antik és modern tájkép)

A definíció lehet hasonlításon alapuló, amelyben a hasonlítás részleteit körülírjuk:

(7) *Életünk,* mondta Püthagorász*, az olympiai játékok sokadalmához hasonlít. Egyesek testi ügyességüket mutogatják, hogy elnyerjék a szemek dicsőségét; mások odaviszik a portékájukat, hogy nyereséggel eladják. És vannak, mégpedig nem is a legrosszabbak, akik nem keresnek más hasznot, mint hogy lássák, miként és miért csinálják mindezt, s hogy mások életének nézőiként a magukét megítéljék és igazítsák*.

(Montaigne: A gyermekek neveléséről)

A ->példa vagy példázat (exemplum) az elvont, egy szóban, kifejezésben nehezen megragadható fogalmak, jelenségek meghatározására alkalmazható. A példával a dolgot, fogalmat megerősítő történet elbeszélése növeli a szemléletességet, de terjedelmével véthet a rövidség erénye ellen.

(8) Kiderülhet, hogy az emberi szellem teremtette formák és alakzatok […] fontosabbak, mint manapság hisszük, hinni akarjuk, hinni merjük. Erről eszembe jut egy történet. […]

Egy este egy hölgy lépett be a New York-i Dior szalonba, a Fifth Avenue-n, és egy kalapot keresett, amely illene elegáns haute couture estélyi ruhájához. Nyilvánvalóan sietett a színházba vagy valami fogadásra. Idegesen turkált a kalapok között, de egyik se nyerte meg a tetszését.

Christian Dior, aki történetesen épp ott volt a szalonban, figyelte erőlködését, majd egy idő után – megőrizve inkognitóját – felajánlotta segítségét. Vett egy darab tüllt, és megpaskolva kicsit innen, kicsit onnan, behorpasztva egy csöppet itt s kanyarítva rajta valamicskét ott, néhány pillanat alatt egy pompás fejdíszt varázsolt elő. A hölgy hápogott a gyönyörűségtől. „Óh, nagyszerű, ezt elviszem. Mennyivel tartozom érte?" – kérdezte az ismeretlen mestertől. „Ötezer dollárral, asszonyom" – válaszolt Dior. „Óh, nem! Ez képtelenség! Ilyen sokat kér ezért a… semmiségért? Ezért a trivialitásért?" „Ahogy gondolja, asszonyom" – válaszolt Dior. Azzal fogta a hajéket, széthúzta, kisimította, és egy egyszerű kis kendőt hajtogatott belőle. „Fogadja ezt el mint cégünk ajándékát. Jó estét, asszonyom" – mondta és eltávozott."

(Hankiss Elemér: Az emberi kaland)

A ->szisztrofé alakzatában a definíció állhat sok jellemző, tulajdonság, összetevő felsorolásából, anélkül, hogy kifejezetten értelmeznénk, logikailag definiálnánk a fogalmat.

(9) Mi történt volna: ez volt életem.
Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda.
Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.
Rét. Völgy. Posvány. Virágzó laboda.

(Weöres Sándor: Önéletrajz)

A szövegtanban a szöveget eredményező műveleti megközelítés egyik fázisa, a cél kitűzését és a szövegtípus megválasztását szorosan követő (vagy azzal időben részlegesen

egybeeső) eszme körvonalazásának állomása. A meggyőzés során olyan eszmék megtalálása a cél, amelyek vonzóak a befogadó számára, vagy amelyek a befogadó szemléletét hasznos módon tudják megváltoztatni. A körvonalazást követően a fejlesztés fázisa szolgálja a körvonalazott eszme definícióját. Ilyenkor az ismeretterekben, az elmében tárolt, belsőleg szervezett alakzatokban végzünk keresést. A cél az, hogy közelebbről megragadjuk, további részletekkel gazdagítsuk, és más eszmékkel összekössük az adott eszmét.

A definíció a figyelem összpontosításának pragmatikai funkcióját teljesíti, retorikailag az érvek forrásaként szolgálhat.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 312–318. – Beaugrande, Robert de–Dressler, Wolfgang: Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Ford. Siptár Péter. Corvina. Bp. 2000: 28, 65–66. – Bencze Lóránt–Aczél Petra: Mikor, miért, kinek, hogyan. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban. Corvinus Kiadó. Bp. 2001: 167–177 – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001. – Fónagy Iván: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica series C, relationes. 3. Bp. 1990. – Névy László: Rhetorika. A prózai műfajok elmélete. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Bp. 1895: 40–42. – Perelman, Chaďm–Olbrechts-Tyteca, Lucie: The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. University of Notre Dame Press. London. 1969: 448. – Schiappa, Edward: Definition. In: Enos, Theresa (ed.): Encyclopedia of Rhetoric and Composition. Garland Publishing. New York. 1996: 170–171.

Vö.: amplifikáció, anafora, circumlocutio, elokúció, invenció, ismétlés, kiazmus, példa (exemplum), reduplikáció, szimploké, szinonímia, szisztrofé, tautológia A. P.

Detrakció [vö. g. ἔνδεια; l. detractio; n. Detractio, Tilgung; f. suppression; a. subtraction detraction; o. отнятие, убавление]: elhagyás, csökkentés. 1. A retorikában csökkentésen alapuló, alakzatokat létrehozó eljárások összefoglaló neve. Valamilyen nyelvi elem elhagyását, a jelentésegész egy vagy több alkotórészének a hatás fokozása érdekében történő eltávolítását jelenti. Az elhagyás minden nyelvi szinten érvényesülő alakzat (figurae per detractionem). 2. A narráció egyik hibája az ókori görögök szerint a keveset mondás; ellentéte a sokat mondás, az ->adjekció.

A görög kifejezés 'elhagyást', 'csökkentést' jelent. A latin név a *detraho* 'elvon, széthúz' igéből származik. A magyar retorikában a latin igéből képzett főnév (detractio) magyaros helyesírása honosodott meg. Altípusai aszerint különböztethetők meg, hogy az elhagyás a hang, a szó, a mondat vagy a gondolat szintjén jelentkezik. Megkülönböztethető tehát detrakciós ->hangalakzat, ->szóalakzat, ->mondatalakzat és ->gondolatalakzat.

A klasszikus retorika szerint a detrakció stílushiba és stíluserény is lehet. Hiba, ha az elhagyás megnehezíti a mondat megértését. A nyelvi norma megszegéseként az antik retorika vétségnek tekintette: ->barbarizmus. Erény, ha az elhagyás esztétikai célt szolgál, s általa mint stíluseszköz által kifejezőbbé válik az üzenet. Ma is ebben az értelemben használja a stilisztika.

A neoretorika terminológiájában a detrakciós alakzatok (->metabolé) a hang, szó, mondat és gondolat szintjén a detrakciós ->metaplazmus, ->metataxis, ->metaszeméma, ->metalogizmus megnevezést kapták.

Párisba tegnap beszökött az Ősz.
Szent Mihály útján suhant nesztelen,
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkozott velem.
(Ady Endre: Párisban járt az Ősz)

Itt a 'halál' megnevezésének elhallgatása adja a detrakciót.

A mai stilisztikában a nyelvi tömörítés, az entrópia eszköze. A szövegben sokszor az elhagyás meghatározatlan tárgyiassága készteti a befogadót a gondolati kreatív együttműködésre. Egy adott, odaértendő jelentésbokron, szemantikai mezőn belül a közös előismeretekre támaszkodva hagy el szövegelemeket. A hiányzó nyelvi elemek arányában nő a befogadó értelmező feladata. Ezért az elhagyásos alakzatok gyakran növelik a szöveg kohéziós, összetartó erejét, általa a megfogalmazás feszesebb, tömörebb lesz. Az elhagyás kifejezheti a nem megtervezettséget, a lelki felindultságot, a zaklatottságot is.

Funkcióit a detrakció mind a beszélt nyelvben, mind a szépirodalomban, illetve a publicisztikában kifejti. A beszélt nyelvben a zaklatottságon túl a pongyola fogalmazás következménye is lehet. A szépirodalomban az epikai és a drámai műfajokban az élő nyelvet megjelenítő stíluseszközök között szerepel. A költészetben érzelmi és gondolati többletet hordozó elhagyásos alakzatok metaforikus ötvöződése kiemelt szerepet kap. A publicisztikai stílus a címadás figyelemfelkeltő eszközeként használja. A detrakció funkciója a gondolati feszesség megteremtése. Az elhagyott nyelvi elemeket a befogadó a logikai lépések megteremtésével pótolja.

a) Detrakciós hangalakzat (metaplazmus)

A detrakciós hangalakzat a norma szintjén a pontos fonetikai összhangtól való eltérés, a korrekt kiejtés, a hangzásbeli tisztaság elleni vétség. A klasszikus grammatika ezt hangtani értelemben barbarizmusnak nevezi. A tájnyelvi kiejtésben vagy a felületesen artikulált beszédben gyakran előfordul. A stilisztikában a tájnyelvi dialektus vagy a beszélt nyelv jellegzetességének visszaadására alkalmas hangulatfestő stíluselem.

Fajtái:

- a szó elején megvalósuló hangelhagyás (->aferézis)
- a szó végén megvalósuló hangelhagyás (->apokopé)
- a szó belsejében levő hangkiesés (->szinkopé)
- két szó összevonásában megvalósuló hangelhagyás (->szinerézis)
- egy hosszú hang megrövidül (->szisztolé)
- a szó utolsó és a következő szó első hangja összeolvad és diftongussá lesz (->szinaloifé)
- a hiány három ponttal jelölése (deleáció).

b) Detrakciós szóalakzat (metaszeméma)

A szóalakzat, a neoretorikában a metaszeméma a szavak átalakító eljárásokkal történő megváltoztatása, amely során módosul a jelentésük. Olyan jelentésmódosítás, amelyben a szó eredeti jelentésének egy része megmarad. Az alakzatokat a jelentéselemek (szémák) rendjének megváltoztatása hozza létre, amely elsősorban egy adott szövegkörnyezetben jut érvényre. A detrakciós szóalakzatok között az ->ellipszist, az ->aszindetont, a ->zeugmát tartják számon.

c) A detrakciós mondatalakzat (metataxis) a szószerkezetek és mondatrészek szintjén történő elhagyás. A neoretorika ide sorolja az ->ellipszist, az ->aszindetont, a ->zeugmát.

d) A detrakciós gondolatalakzat (metalogizmus) a kikövetkeztethető gondolatok elhagyását jelenti. Gondolatalakzatnak tekinthető az ->aposziopézis, a célzás (->allúzió), a csonka szillogizmus (->enthiméma), az egybeácsolatlan mondat (->anakoluthon).

A detrakciós szó-, mondat- és gondolatalakzatok a jelentéssel bíró elemek szintjén történő elhagyással a következő változásokat eredményezik:

- fontos szavak elmaradása (ellipszis)
- összekötő elem, kötőszó elmaradása (aszindeton)
- egy szószerkezeti tag elhagyása (zeugma)
- a lényeges gondolatrész elhallgatása (aposziopézis)

További detrakciós műveletek:

– célzás egy közismert gondolatra, szövegre (allúzió, ->enigma, ->anagógé)
– csonka szillogizmus, következtetés (enthiméma)
– következetlen mondatszerkezet (anakoluthon)
– felkiáltás (->exklamáció).

A detrakció különböző fajtáihoz szemléltető példákat a felsorolt alakzatokat tárgyaló szócikkekben találunk.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Czetter Ibolya: Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002: 10–21. (Az alakzatok világa 10.) – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. 1999: 438–442. – Fónagy Iván: detrakció. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 91–99. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 321. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 346–355. – Москвин, В. П.: Выпазительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 111. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 199–205. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 144–155. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 417–544. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 222–23. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 310–318.

Vö.: adjekció, aferézis, allúzió, anagógé, anakoluthon, apokopé, aposziopézis, aszindeton, barbarizmus, ellipszis, enigma, enthiméma, exklamáció, hangalakzat, metabolé, metalogizmus, metaplazmus, metaszeméma, metataxis, mondatalakzat, szinaloifé, szinerézis, szinkopé, szisztolé, szóalakzat, zeugma

Cs. J. E.

Deviza [g. –; l. –; n. Devise; f. –; a. device, anticipation; o. девиз]: olyan – epikus vagy drámai szövegben előforduló – alakzat, amelynek definitív jegye a szövegben történő előreutalás: a szövegalkotó vagy egyértelműen, vagy célzás, vagy implicit előkészítés formájában előreutal egy később bekövetkező fontos eseményre.

(1) Utolért az eső, *mint a bánat,* és az elsötétedett éjszakából *könnyeket* vert a *részvétlen* ablakra.
(Krúdy Gyula: Az útitárs)

Krúdy az (1) példában a természeti-tárgyi környezet elemeihez (eső, esőcsepp, ablaküveg) olyan képeket asszociál, amelyek, mint később kiderül, előreutalásként is funkcionálnak, azaz az elbeszélt történet tragikus végkifejletét előlegezik meg.

Az alakzat elnevezése egy középkori heraldikai kifejezésre, a f. *devise*-re vezethető vissza. Ezzel a szóval jelölték a címerekhez tartozó jelmondatokat. Ezek általában a címertulajdonos jellemére vagy valamely cselekményére vonatkozó rövid mondatok vagy betűk voltak. Mivel a maihoz hasonló jelentésben először a német művészeti szakirodalomban fordult elő a terminus, az elnevezés kialakulását és jelentését vizsgálva a német *Devise* szót is szükséges felidézni, melynek fő jelentései a ’jelige’, ’jelmondat’, ’jelszó’. A fenti jelentések a deviza lényegi jegyeire utalnak, hiszen a deviza – a jeligéhez, jelmondathoz, mottóhoz, jelszóhoz hasonlóan – mindig megfeleltethető valamilyen összetett jelnek, jelszerkezetnek. Azaz mintegy tömören helyettesít – ehhez azonban hozzá kell tenni azt is, hogy ez a helyettesítés egyben mindig előreutalás is a szövegben később kifejtendő, összetettebb jelentésszerkezetre.

’A főmotívum előrebocsátása, előlegezése’, azaz lényegében a fenti, ám nem szövegekre vonatkozó, hanem csupán zenei értelemben először Hugo Riemann 19–20. századi német zenetudós használta a *deviza (Devise)* terminust. A 20. században az irodalomtudomány és a stilisztika is átvette a szakszót, bár nem terjedt el széles körben.

Fónagy (1972) nyomán a devizának az előreutalás világossága szerint két fő típusa különböztethető meg: a) egyértelmű utalás vagy célzás egy később bekövetkező eseményre (vö. ->anticipáció, ->preparáció); b) implicit előkészítés.

Egyértelmű utalásként, célzásként értelmezhetők bizonyos mottók: így ebben az értelemben devizának tekintendők a Toldi egyes énekei előtt álló Ilosvai-idézetek, amelyek az illető ének cselekménysorából egy-egy központi fontosságú részletet előlegeznek meg. Például:

(2) *Igen keserűli Miklóst az ő anyja;*
Titkon azért őtet éléssel táplálja.

(3) *Oly igen megszáná az asszony siralmát,*
Mondá, hogy megállja nékie bosszuját.

Az implicit előkészítésnek – szűkebb értelemben csak ez tekinthető devizának, vö. ->anticipáció – számos formája, megvalósulása lehetséges. Például regényekben a gyerekkori epizódok alkalmasak arra, hogy előreutalva valamit megsejtessenek a hősök jövendő sorsából. Jó példáját találjuk ennek Gárdonyi Géza regényében, az „Egri csillagok"-ban, ahol is a kis Bornemissza Gergő fogságba esése, majd bátor szökése és találkozása az egri kapitánnyal, Dobó Istvánnal bizonyos értelemben a felnőtt hős életútját előlegezi meg.

Deviza lehet a babonán alapuló, álomból stb. megfejthető előjel is, például a „Buda halálá"-ban Etelének először álom jelzi, hogy övé lesz a Hadisten kardja (9. ének).

Szimbolikus előreutalással, azaz devizával kezdődik sok népdal:

(4) *Tavaszi szél vizet áraszt,*
Virágom, virágom.
Minden madár társat választ
Virágom, virágom.

A tavaszra, a madarak társválasztására vonatkozó bevezetés előreutalás arra, hogy áradó érzelmeket kifejező szerelmes ének következik.

Gyakran a beszélőnév jelzi előre (főként komikus műfajokban) a hős magatartását, későbbi cselevését; néhány példa Csokonai vígjátékaiból: *Kopóházi, Tökkolopi, Serteperti* (agarász, kártyás, vendégeskedő gavallérok).

A deviza tipikus formájának fogható fel a szépirodalmi mű címe is, hiszen a szerző célja itt is az előrejelzés, a sejtetés, példaként gondoljunk csak Móricz néhány regénycímére: *Sárarany, A fáklya, Úri muri* stb.

Olykor egy egész művet sűrűn behálóznak a finom előreutalások, azaz a devizák. Krúdy „Útitárs" című kisregényében például számos ilyen előreutalás mutatható ki (részletesen tárgyalja ezeket Kemény 1993). A kisregény első felében a deviza csupán általános hangulati motivációként jelentkezik: lásd fent az (1) példát vagy például a következő hasonlatot: „csak az útitárs *szomorú* szavai hangzanak fejem körül, mintha a *halál* a bibliát olvasná". A később öngyilkosságba menekülő főhősnő, Eszténa színre lépésével a jövőbe utalások határozottabbakká, egyértelműbbekké válnak. A kisregény utolsó harmadában megsűrűsödnek a halálutalások. A 13. rész a temetőben játszódik, Eszténa egy kriptában ígéri meg Pálfinak, hogy a kedvese lesz. A további előreutalások már egytől egyig közvetlenül Eszténa halálára vonatkoznak, bár kezdetben még ezek is nagyon finom, rejtett célzások, például: „Már csak duruzsolt, amint egy macska

törleszkedik a gazdaasszonyához, amint a tűz beszélget, *mielőtt elalszik*" – a mondat végén a *tűz elalszik*: a halál konvencionális metaforája. Később, a feszültség fokozódásával egyre gyakoribbak és egyre explicitebbek az előreutalások, például: „Mit akarsz, Eszténa? … *Nem áll meg a szíved verése, hogy a hídon kell járnod, s odalent kígyók sziszegve hívnak a hullámokba?*" (A kisregény végén Eszténa a téli folyóba öli magát.)

Irodalom: Fónagy Iván: deviza. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 80–82. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 73. – Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó. Bp. 1993: 150–152. P. J.

Diabolé [g. διαβολή; l. phantasia, cogitatio; n. –; f. –; a. fantasy, imagination; o. метастазие]: jövőbeli dolgok megjóslása, események előrevetítése. A görög elnevezés jelentése 'átvetés'. Az 'áttétel' jelentésű görög metasztázisnak, latin nevén az 'időátvitel' jelentésű *translatio temporum*nak olyan fajtája, amikor eljövendő eseményekről jelen időben beszélünk.

Quintilianus retorikájában a metasztázis a gondolatalakzatok között szerepel, a szemléltető világosság (->evidencia) körében.

A Bibliában számos jövendölés található, például:

> (1) És maga mellé vévén a tizenkettőt, monda nékik: *Ímé felmegyünk Jeruzsálembe és beteljesedik minden az embernek Fián, amint a próféták megírták. Mert pogányok kezébe adatik és megcsúfoltatik és meggyaláztatik és megköpdöstetik; És megostorozván, megölik őt; és harmadnapon feltámad.* Ők pedig ezekből semmit nem értének; és a beszéd ő előlük el vala rejtve, és nem fogták fel a mondottakat.
>
> (Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Új-Testamentomában foglaltatott Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Előszóval ellátta Ravasz László dunamelléki ref. püspök. Kiadják Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet R. T. é. n.)

A diabolé szemiotikai magyarázata, hogy általa a jel használója a jelölővel, azaz a nyelvi megfogalmazással előbb kerül kapcsolatba, mint a jelölttel, azaz a valóságos eseménnyel. A fantázia, a látomás létrehozója a nyelvi közlés természetéből fakadóan érzelmi, értékelő jelentéselemeket is közvetít, amikor látomását elbeszéli a hallgatóságának. A közösség tehát úgy fog viszonyulni az elképzelt vagy valóban bekövetkező eseményhez, ahogyan azt a közlő a közösség tudatában kialakította. A lélektani folyamat erős érzelmeket és közösségtudatot hoz létre a csoportban. Az, aki először nyelvi formába önt egy fogalmat, valójában kész tudattartalmat gyárt a befogadóknak. Ezt mutatja a médiában a témák és a dolgok elnevezéséért folyó verseny is.

Tágabb értelemben minden műalkotás látomás. Szűkebb értelemben a látomás a valóság bizonyos szempontokat kiemelő ábrázolása. Mai kutatások szerint a média által közvetített valóságkép, vízió a közösség világképének egységesülését eredményezi.

A látomás az irodalomban gyakran a cselekmény előrehaladásának funkcionális eleme. Például a drámákban, a mesékben és a balladákban a jóslatoknak, a jövőbelátásnak fontos szerepe lehet. A látomás leggyakrabban a lírában fordul elő.

A diabolé megjelenik a romantikus költeményekben is:

(2) *Törvényem él. Hazád őrcsillagzatja*
Szülötti bűnein leszáll;
Szelíd sugárit többé nem nyugtatja
Az ősz apák sírhalmánál.
És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblü nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.
(Kölcsey Ferenc: Zrínyi második éneke)

Irodalom: Balassa Péter: vízió. In: Világirodalmi lexikon. 17. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1994. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 118–124. – Besenyői Erika: metasztázis. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Buda Béla: fantázia. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1968: 33. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: VI.2.29. X.7.15.; XII.10.6.; IX.2.41. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 697–701. J. H. É.

Diafora [g. διαφορά; l. diaphora, distinctio, reflexio; n. Diaphora; f. diaphore; a. diaphora; o. диафора]: jelentésmódosító ismétlés; adjekción alapuló gondolatalakzat. A látszólag változatlanul visszatérő elem jelentése módosul, az alapjelentésben megjelenő szó más jelentésárnyalattal tér vissza. A ->szójáték egyik, poliszémiára épülő esete.

(1) Be *szép* ilyenkor a *szép*,
(Ady Endre: A Jelen hajóján)

A ->distinkció egyik alesetének is tekinti a szakirodalom. A distinkcióban a szó (ugyanazon hangalak) másodszori előfordulásával jelentésszűkítés következik be, amely pejoratív (antisztázis) vagy amelioratív (diafora) lehet.

A diaforában a második szóalak jelentése többnyire emfatikus; az ismétlődő hangalak és a jelentésmódosulás révén hatásos feszültség keletkezik.

(2) Csak *sast* nemzenek a *sasok,*
S nem szül gyáva nyulat Nubia párduca.
(Berzsenyi Dániel: A felkölt nemességhez)

Emberi értékeket, erkölcsi ítéletet tartalmazó fogalmak szerepelhetnek az alakzat alkotóelemeként:

(3) Hogyan lesz a *férfi férfi,* a *nő nő*? (sajtócím, dr. Ádám Zsolt, HáziPatika.com)
(4) Az irányított *szabadság* nem *szabadság*! (sajtócím, magyar.wordpress.com)

A szakirodalom megkülönbözteti a monologikus (1–4) és a dialogikus diaforát (5):

(5) – *Usztasd meg* a lovat, s vezesd haza.
– *Elusztattál* te már engem nyakig.
(Arisztophanész: A felhők. Arany János fordítása)

Az ismétlés funkciója, hogy a szó különös jelentésben térjen vissza, kontrasztot képezzen az alapjelentéssel, erkölcsi ítéletet vagy iróniát eredményezzen. A diafora

gyakori a gondolati (intellektuális) költészetben, az aforizmákban és a dialogikus műfajokban.

A diaforát rejtő szöveg megszólaltatásakor az élőszó zenei eszközeivel, a szupraszegmentális eszközökkel (beszédtempóval, nyomatékosító nyújtással, hangmagassággal, hangszínnel, hangerősséggel) érzékeltethető az affektív jelentésárnyalat a stilisztikailag semleges jelentéshez viszonyítva.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 34, 86. – Fónagy Iván: diafora. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Fónagy Iván: distinkció. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Kiss Sándor: kopuláció. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 333–335. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 37. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 119.

Vö.: distinkció, szójáték N. V. A.

Diaszirma -> Irónia

Dierézis [g. διαίρεσις; l. deaeresis, divisio, partitio; n. Dihaerese, Aufgliederung, Unterteilung; f. diérčse; a. dieresis; o. диереза, гиереса]: egy szótagnak két szótagra való bomlásán alapuló adjekciós hangalakzat.

A διαίρεσις görög szó jelentése 'szétszedés, szétválasztás, részekre bontás'. Eredetileg antik filozófiai módszert jelölt, egy fölérendelt fogalom felosztását alárendeltekre. A retorikában a tárgyalt anyag, a tények felosztását jelentette a nem (genus) és faj (species) szerint. Az Arisztotelész utáni retorikákban, elsősorban Herenniusnál *divisio*, illetve *distributio* néven az öt részre tagolt beszéd egyik részének, a részletezésnek a neve, 'fokozatos, lépcsőzetes felosztás' jelentésben. Ugyanakkor az antik metrikában egy szótag kettőre való felosztását jelentette, továbbá a komédiában nevezték így egy szónak felkiáltással való kettészakítását, valamint használták abban a helyzetben, ha például a 4. daktilus után a szó- és metrumhatár egybeesett (threma). Az újabb retorikák egyaránt számon tartják ezen a néven a beszéd részeként, illetve metrikai jelentéseiben, ezek közül ->adjekciós hangalakzatnak minősítik azt az esetet, ha egy szótag kettőre bomlik szét: *tész–teszesz, lész–leszesz.*. Ellentéte a ->szinerézisnek. Rokon alakzata az ->epentézis, amely egy hang vagy szótag betoldásával gyarapítja a szótagok számát: *szerelmes–szerelmetes, szorgalmas–szorgalmatos, érzem–érezem* stb.

Klasszikus retorikai hangalakzatként végigvonul a retorikatörténeten. Az a kettősség is végigvonul értelmezésén, hogy ->barbarizmusnak vagy verselési szabadságnak (->licencia) tartják-e. Több nemzeti retorikában, általában olyanokban, ahol a diftongus létező magánhangzó, többet foglalkoztak vele, így például a németben vagy a franciában, az olaszban pedig még szabályok is születtek a dierézis egyes változatainak kiküszöbölésére. Az újabb retorikák közül a ličge-i iskola felveszi az adjekciós metaplazmusok közé.

A dierézis olyan hozzáadásos hang-, illetve hangzásalakzat, amelynek alapformája az, ha egy diftongus két hangra válik szét. A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok, példát tehát elsősorban olyan idegen szavaknak a magyarba való beilleszkedésekor találunk, amikor az idegen szóban eredetileg diftongus állt: *Dau-er->da-u-er.* A tágabb értelemben vett dierézisben egy szótag két szótaggá bomlik, ellentétben a ->szinerérissel, amelyben két szótag egybeolvad. A szótagbővítés történhet versekben metrikai céllal, és lelassíthatja a vers ritmusát, így ünnepélyessé teheti a verssor hangzását, különösen, ha a sor végére esik:

(1) Azokrúl panaszt nem *teszesz,*
Sőt, valahány csapást *veszesz,*
Mindannyiszor engemet
Ajánlasz Atyád kedvében.
(Gyöngyösi István: Rózsakoszorú)

(2) Mikor látlak, mikor látlak, rózsám?
Mikor *leszesz* megint közel hozzám?
(Petőfi Sándor: Ha én kedvesemről gondolkodom…)

Egyes stilisztikák az epikus és drámai költészet műfaji sajátságaként említik:

(3) Te jobb isten *leszesz,* mint régi istenem volt. […]
Commodus, vedd vissza parancsodat, egy őrültön
csak nem *veszesz* bosszút! […]
Képzeld hát anyánkat, ha már magadért mit sem *teszesz!*
(Madách Imre: Commodus)

(4) Ha fáraónak tetszik e tanács,
Ám lépj helyembe. – Én sosem birnám
Levetni az embert, e díszruhát
Magamra öltve. Tán erősb *leszesz.*
(Madách Imre: Mózes)

Amint az idézetek mutatják, a magyar nyelv a tágabb értelemben vett dierézis megvalósulására is csak korlátozottan alkalmas. A példák mindegyike egy sajátos tőtípus néhány igéjének szótagbővítéses változatát tartalmazza: *teszesz, leszesz, veszesz,* ezeknek az igealakoknak pedig mindegyike archaikus is.

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89. – Lázár–Kovács–Fónagy–Horányi–Tótfalusi: dierézis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 110. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 748–753.
Vö.: barbarizmus, epentézis, licencia E. V.

Digresszió [g. παρέκβασις; l. digressio, egressus, excursus; n. Digression, Abwendung vom Redegegenstand; f. digression; a. digressio; o. дигрессия, отклонение, экскурс]: kitérő, elfordulás a tárgytól.

->Transzmutációs ->gondolatalakzat, az ->averzió egyik alesete. Olyan stratégiai céllal beszerkesztett tartalmi kitérő, mely az adott szövegben leginkább egy textémában ragadható meg.

(1) Nem érdem az, hogy írtam valamit… Majd mindjárt elmondom, hogy milyen dolgokat, és milyen körülmények között, csak ki akarok még térni arra, hogy hogyan nézem én ezt a mostani sokféle funkciót, amivel elhalmoztak, és Önök bizonyára elhiszik, hogy milyen sok az, hogy éppen nekem kell akadémiai elnöknek stb. lennem.
Egy kiránduláson Dömösön, amikor a dobogókői hegyipatak úgy megdagadt, hogy elsodorta a hidat, az átkelni akarók egy öreg parasztot kértek meg arra, hogy egy deszkát tartson a vízben a vállán

addig, amíg átmennek rajta. Így érzem én is, hogy belementem a patakba deszkát tartani, miután a híd leszakadt, és rám bízták, hogy tartsam. Kicsit soká tart, amíg mind átmennek rajta, – de hát éppen én álltam ottan.
Négyéves koromban komponáltam először…
(Kodály Zoltán: Beszéd az OMIKE társas ebédjén – 1947.)

Az alakzat neve a latin *digredior* 'távozik, elmegy, eltér valamitől', illetve az *egredior* 'kilép, kimegy, eltér a tárgytól'; másrészt az *excurro* 'kiszalad, kirohan, kitér, kitérést tesz' jelentésű szavakból származik.

Az antik retorika bár alkalmazza a digressziót, keveset ír róla. Cornificius nem tárgyalja az alakzatok között. Cicero szerint többféle módja van. A tárgytól való gyakori eltérést a szofisták szónoklásmódjának tartja, mely nem illik a valódi törvényszéki beszédbe, de mint szónoki fogást később megemlíti. Híres példa a digresszióra Cicero Verres elleni IV. beszédében a műkincsekről szóló rész (Orationes in Verrem – De signis), amelyben a Ceres-kultuszt mutatja be. Quintilianus többször említi mint eljárást. Lehet a bizonyítás és érvelés része, de lehet a bíró megnyerésének vagy egyszerűen a gyönyörködtetésnek az eszköze. Barthes szerint a szónoklat mozgó része, melynek díszítő funkciója van.

A legújabb kori retorikák az ->averzió aleseteként tárgyalják. Lausberg egyértelműen besorolja az averzió körébe, s Plett is e hagyományt követi. A magyar szakirodalom szintén ezt fogadja el, de a részletek megítélésében megosztott. Fónagy Iván tágan értelmezi a digressziót, a rövid felkiáltást, a megszólítást, a költői kérdést és a hosszabb epizódot is digressziónak tekinti. Szerdahelyi István a dialogikus alakzatok közt említi mint az averzió alesetét. Gáspári László egyrészt ->adjekciós ->mondatalakzatnak, másrészt szövegszervező elvnek tekinti, mely az epikai művek epizódjaiban is testet ölthet. E nézet szerint a digresszió hosszú eseménysor is lehet in medias res kezdés esetén, például amikor Odüsszeusz elmeséli kalandjait. (Az epizód besorolása a digresszió fogalmába vitatott a közös eredet hiánya, az alkalmazási terület különbözősége, a szövegfajták különbözősége és rendszerezési nehézségek miatt.) Adamik Tamás nem említi a retorikai alakzatok között.

A „Kis magyar retorika" kézikönyv a szónoki beszéd részének tartja, mely több helyen szerepelhet, de legtöbbször a narratio (elbeszélés) közepén vagy végén helyezkedik el azért, hogy elkerülje a hirtelen átmenetet a részletezéshez.

A digresszió helye a szónoki beszéd klasszikus felépítésében: principium (bevezetés), narratio (elbeszélés), digressio (kitérés), propositio (részletezés), argumentatio (bizonyítás), refutatio (cáfolás), peroratio (befejezés).

(2) (principium) Tegnap éjfélkor száz- és százmilliók koccintották össze poharukat a földön…
(narratio) Nem tagadhatja senki: ahogy a magyarság a magáért s a másokért vállalt forradalmaiban mindig kezdeményező volt, kezdeményező maradt a ránk köszönő új korszakban is, a '90-es évek elején…
(digressio*) Emlékszem, hogy reménykedtünk négy esztendővel ezelőtt decemberben és januárban! Tél volt, boldog tél, rohantunk könnyű- és segélyszállító autókkal Temesvárra, Marosvásárhelyre, Csíksomlyóra, Bákóba, s azt hittük: a berlini fal után a bukaresti fal is leomlik, s a törmelékeket eltüntetve Erdély második aranykora*

majd újra eljöhet: iskolákkal, méhkaptárokkal, tejüzemekkel, homályból előlépő könyvekkel. Bólyai utódokkal. Tamási Áronéval és Sütő Andrásával.
(propositio) S mit látunk azóta?…
(argumentatio) Mikor lesz már egyszer vége ennek a fulladásos történelemnek, itt a Kárpát-medencében?
(refutatio) Bizonyára olyanok is akadnak, akik szerint egy magyar állampolgárnak még ennyit sem szabadna ebben a feszült helyzetben kérdeznie. Csakhogy én tudom…
(peroratio) Kedves barátaim! …ha már nem élhetünk egy hazában a földön, éljünk egy hazában a magasban!
Boldogabb új évet kívánok a világon minden magyarnak s minden más nemzetnek.

(Csoóri Sándor: Tizenkét szívdobbanás 1994. Tenger és diólevél)

A digresszió rokonságot mutat az ->ektázis**,** ->tmézis**,** ->hiperbaton,->parentézis alakzatokkal, mivel a felsorolt alakzatok hordozzák az interpozíció sajátosságát, valamennyi közbevetéses alakzat. Ezektől az alakzatoktól szövegre irányultsága különbözteti meg. A digresszió a szövegegészben kapja meg funkcióját.

Pragmatikai-szemantikai szempontból vizsgálva a digresszió magán viseli a szemantikai váltás s gyakran a fatikus funkció megváltozásának jeleit, melyet a jelentésmező megváltozásán túl az igeragozás megváltozása, partikulák s tipográfiai elemek is jeleznek. Pl.: „Nem tagadhat*ja senki*” – „Emlékszem.”

A digresszió a szépirodalomban elsősorban epikai művekben fordul elő. Legnevezetesebb esete az úgynevezett epikus hasonlat az eposzi kellékek közül:

(3) „Megvan… ahá, megvan!” rikkanta,
S komoly orcájára derű jött:
Mint kiderűl példának okáért
A föld, mikor a nap
Letépi magáról
A felhők hamuszín ponyváját;
Szintén így kiderűl
A sötétlő konyha is éjjel,
Ha kólyika kezdi gyötörni
A mopszli-kutyácskát,
S a tekintetes asszony
Réműlve kiált
A cselédi szobába:
„Panni te! kelj fel,
Rakj tüzet, és melegíts téglát…
De szaporán!”

Panni pediglen
Föltápászkodik… egy-két
Botlásnak utána
Kijut a konyhába… kohával, acéllal
Meggyujtja a taplót,

Taplóval a kéngyertyát,
Kéngyertyával a szalmát,
Szalmával a fát,
Hogy téglát melegítsen
Hasacskájára a mopszli-kutyának.
Mondom: valamint ilyenkor
Kiderűl a konyha sötéte,
Úgy oszlott a ború
Hősünk komor orra hegyéről,
Midőn e szót ejtette ki: „Megvan!"
(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

Petőfi különösen hosszúra nyújtja hasonlatában az éjszakai tűzgyújtás nehézkes ceremóniáját, amely önmagában is komikus, de különösen az a kisszerű tárgy és a fennkölt stílus ellentétében. A digresszió miatt az olvasó/hallgató már-már elveszíti az elbeszélés fonalát, mire a költő végre visszatér a kiinduló ponthoz: „Megvan".

Elképzelt lehetőséget is felvillanthat:

(4) Szeme, mint az acél, a szikrát úgy hányja,
Ütni készül ökle csontos buzogánya;
György ijedve hátrál, odavan egészen:
E csapás utolsó szélütése lészen;

S Györgyöt e csapással hűs verembe tennék,
Isten kenyeréből hol többé nem ennék,
Hol, mint egy repedt csont deszka közé kötve,
Ítéletnapig sem forradozna össze:
De midőn az öccse épen megrohanja,
Elsikoltja magát s közéjük fut anyja,
(Arany János: Toldi)

Az író eljátszik azzal a gondolattal, mi lenne, ha Miklós megütné Györgyöt. Ezzel a digresszióval a költő kielégíti az olvasó erkölcsi elégtétel iránti vágyát, de a történethez való visszatéréssel azt is beláthatóvá teszi, hogy Miklós nem követheti el a testvérgyilkosság szörnyű bűnét.

Jellemzésre is szolgál:

(5) Kosztra egyébiránt nincs is szükséged, mert a szolgabíró a járásában mászkál, és mindenütt etetik, mint a pókot. *Képzeld csak, milyen mérgem van! Kisöpörték a kedves pókomat, akinek itt volt a hálója az íróasztalom melletti ablaknál. A főispáni pókot, hahaha. Ha megtudja Klementy, egy humoros újdonságot ír róla. Ismered Klementyt? – Nem. – Oh , bárcsak én se ismerném.* De hogy a szavamat ne felejtsem, hát mondom, ne tarts gazdasszonyt,
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A fenti példa egyébként kettős digresszió, mert a digresszión belül egy másik is található:

(6) *Ismered Klementyt?*

A digressziónak zenei funkciója is lehet. A szöveg megformáltságát, ritmusosságát fokozza. A világirodalomban Novalis él vele sokszor, digressziói nemcsak tartalmilag, de formailag is eltérnek szövegkörnyezetüktől (prózai és verses részek váltakozása). Arany is él vele, a Toldi estéjében két betétdalt is elhelyez, de a leghíresebb a Buda halálában felcsendülő éneke, a Rege a csodaszarvasról.

(7) Pendül azonközben hegedősök kobza,
Emlékezetűl a régi regét hozza,
[…]
De Hunort a szép dal fölverte kobozzán,
Eljő, ivadékát firól-fira hozván;
Léptök után a lomb megsuhan ott és itt;
Szent a manók éje: fű, fa, virág csitt! csitt!…

Száll a madár ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra;
Fű kizöldül ó sirhanton,
Bajnok ébred hősi lanton.
[…]
Követje azonban keleti császárnak,
Lőn tiszteletére Etele királynak;
*(*Arany János: Buda halála)

A négyütemű tizenkettest Arany ősi nyolcasra cseréli. Ezzel a változtatással, a rövidebb sorokkal, kevesebb szótagszámmal, gyorsabb ritmussal könnyedebb lejtést ad az éneknek. Ez felidézi a kobzosok hangszerjátékát, és archaizál is egyben.

A digresszió használatának gyakorisága jellemző lehet egy író egyéni stílusára. Jókai például számos leírással szakítja meg elbeszéléseinek fonalát, mai irodalmunkban pedig Esterházy Péter él gyakran ezzel az alakzattal „Harmonia caelestis" című művében. A „Számozott mondatok az Esterházy család életéből" alcím már jelzi a szöveg töredezettségét, de a digresszió az egyes egységeken belül is sűrűn előfordul, mely már-már a szövegösszefüggést, a folytonosságot veszélyezteti. Az állandó kitérők nehéz olvasmánnyá teszik a művet.

Az is előfordul, hogy a digresszió bújtatott formában jelenik meg, s inkább utólag vehető észre. Ilyenkor funkciója lehet figyelemelterelés, időnyerés. Számon kérő beszédhelyzetben: vizsgán, feleléskor, kihallgatáson, büntetőperekben stb. gyakori. Ilyenkor általában a beszédpartner szokta figyelmeztetni a beszélőt, hogy térjen a tárgyra.

Tudományos előadásokon is élhet vele az előadó, ha hallgatósága figyelmének lankadását érzi. Funkciója ilyenkor a hallgatóság pihentetése, egyben rokonszenvének elnyerése.

Elegáns formában a témához kapcsolva mondhat el az előadó egy-egy érdekes történetet, viccet. Közvetlen beszédhelyzetben az előadó maga jelenti be a digressziót.

Társalgási szituációban is élhetünk digresszióval. A következő formulák, partikulák vezethetik be: *Hogy egyik szavamat a másikba ne öltsem…; Hogy megértsetek, el kell mondanom a következőket…; Erről jut eszembe…; Most jut eszembe….; Apropo… stb.*

Irodalom: Aczél Petra (szerk.): A régi új retorika: A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004. – Acsay Ferenc: A prózai műfajok elmélete. Kókai Lajos kiadása. Bp. 1889. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004. – Barthes, Roland: A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. III. Jelenkor. Pécs. 1997. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Gáspári László: Retorika. Tankönyvkiadó Vállalat. Bp. 1992. – Kertész András: A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. Magyar Nyelv 2000. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 187. – Marcus Tullius Cicero Válogatott művei. Európa Könyvkiadó. Bp. 1974. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Essen. 2001. – Quintiliani: Institutionis oratoriae. In: Aedibus B. G. Teurneri. Lipcse. 1911: 102., 124. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963/1990:136.
Vö.: averzió, deviza, ektázis, hiperbaton, parentézis G. K. E.

Diminució -> Litotész

Distinkció [g. διαφορά, πλοκή; l. distinctio; n. Distinktion; f. –; a. distinction; o. дистинкция]: ugyanannak a szónak a visszatérése emfatikus, a szó jelentésének pozitív vagy negatív jegyeit kidomborító hangsúllyal:

(1) Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,
de mi *férfiak férfiak* maradjunk
és *nők* a *nők*…
(József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

Az alakzat neve a 'megkülönböztetés' jelentésű latin *distinctió*ból származik.

A klasszikus retorika osztályozása szerint adjekciós szó-, illetve gondolatalakzat. A neoretorika osztályozása alapján hozzáadásos metaszeméma, illetőleg metalogizmus. Lausberg retorikájában a distinkció a szójelentés-azonosság lazítását szolgálja. Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retoriká"-ja szerint ugyanazon szónak az első helyen álló szokásos (köznapi) jelentése és a második helyen levő emfatikusan fokozott jelentése közötti szemantikai különbségre épül.

Az ismétlődő szó hangsúlyozott, emfatikus, emotív jelentése kerül szembe ugyanazon szó semleges jelentésű változatával. A hangsúly megkülönböztetést jelez, megkülönböztetett fontosságot kölcsönöz a szónak.

Az új jelentésárnyalat lehet pozitív, kedvező, és lehet negatív, kedvezőtlen.

A pozitív distinkció kedvező erkölcsi értékeléssel egészíti ki a szó jelentését anélkül, hogy alapjelentését módosítaná. A hangsúly 'az igazi', 'a valódi' címkével látja el a szót, amely rendszerint névszói állítmánya a semleges, emfázismentes alanynak:

(2) Jaj, be *szép* a *Szép*.
(Ady Endre: Szép a Szép)

(3) Ha *férfi* vagy, légy *férfi*…
(Petőfi Sándor: Ha férfi vagy, légy férfi…)

Negatív jelentésárnyalattal tér vissza a szó, a szójátékhoz közelítve:

(4) De már oly messze minden, mi volt, és mi voltam:
A *Hold*-utcában élek s úgy élek, mint a *holdban*.

(Vas István: Hold utca)

Irodalom: Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 34, 326. – Fónagy Iván: distinkció. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 93–94. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 183–184. K. A.

Diszjunkció [g. διαζευγμένον; l. disiunctio, hypozeuxis; n. Disjunktion, Trennung; f. disjonction; a. disjunction; o. дизюнкция]: különböző, szinonim igék/állítmányok használata egymást követő, két vagy több, hasonló szerkezetű (tehát azonos mondatrészt vagy mondatrészeket tartalmazó) tagmondat elején vagy végén.

(1) *Mennyi öröm zúg*
És mind a másé,
Mennyi arany cseng
És mind a másé,
(Ady Endre: Sóhajtás a hajnalban)

Az alakzat megnevezése a latin 'szétválasztás, elválasztás' jelentésű *disiunctió*ból származik.

A klasszikus retorika egyik sajátos, ismétlésen alapuló gondolatalakzata. Cornificius, Cicero, majd Quintilianus tárgyalja fogalmát. Cornificius meghatározása szerint „elkülönítés", ugyanis az azonos szerkezetű tagmondatok hasonló jelentésű (szinonim) szóval végződnek vagy kezdődnek. A neoretorika osztályozása alapján hozzáadásos metalogizmus. Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retoriká"-ja szerint a diszjunkció a hasonlónak látszó dolgok elkülönítésére szolgál.

Az azonos részeket nagybetűvel, az állítmányt kis *á*-val, illetve *á'*-val jelölve képlete: *ABCá/ ABCá'*, illetve *áABC/ á'ABC*. Egyes retorikusok szerint a diszjunkció a ->zeugma ellentétének tekinthető, ez utóbbiban ugyanis *elhagyás* történik, míg a diszjunkció elkülönítő *ismétlés*.

(2) Erdőn jár vala lebeke tárgy
…
Szánt vala követ,
Vet vala kövecset…
(Bájoló vers)

(3) Kerek egy órája van, hogy mosdik, *keféli csizmáját, fésüli fejét* és *babrálja magát* kicsi Móka.
(Tamási Áron: A legényfa kivirágzik)

A diszjunkció logikai műveletet is jelöl, melynek a magyar nyelvben a *vagy* kötőszó felel meg leginkább. Elkülönítő állítás (diszjunktív propozíció), amely két állításból áll, egyiknek igaznak kell lennie, és a másik lehet, hogy igaz, például: *vagy elfeledte a találkozónkat*, *vagy lerobbant a kocsija.* Ebben az értelemben a formális logikai ->szillogizmus egy típusa.

Irodalom: Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 250. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Fónagy Iván: diszjunkció. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972: 772. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen

Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 114. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 152.
Vö.: zeugma K. A.

Disszimiláció -> Irónia

Disztribúció -> Felsorolás

Divízió -> Transzmutáció

Dubitáció vagy **addubitáció** [g. διαπόρησις, ἀπορία, ἀμφισβήτησις; l. dubitatio, addubitatio, aporia, deliberatio; n. Zweifel, (Aus-)Weglosigkeit, Aporie; f. dubitation; a. dubitation; o. дубитация, апория]: az ->immutációs nyelvi ->alakzatok egyike, a színlelt kétkedés kijelentő vagy kérdő formájú megvalósulása:

(1) *Mi szebb? halni-e az ostromlott vár falai alatt, a sokaság közt bujkáltodban, történetesen melletted elpattanó bombától lezúzva? vagy halni az ellenség bástyái felett, minekutána merész szökelléssel hazád zászlóját azokon kitűzted?*
(Kölcsey Ferenc: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz)

A kérdő *dubitáció* az ókori görög retorikák óta számon tartott alakzat. Elnevezése a 'kételkedem' jelentésű latin *dubito* igéből származik. A dubitációnak a görögben két fogalom is megfelel: 1. ha két vagy több dolog közötti választásra vonatkozik, akkor ἀπορία, ez 'zavartság, bizonytalanság, határozatlanság' jelentésű és a fosztó értelmű α és a 'hágó, átkelőhely, útvonal' értelmű πόρος szavakból származtatható, amely szó szerint azt jelenti: 'ahol az ember nem képes vagy nem tud átjutni, átmenni, átkelni'; 2. ha több szó, illetve kifejezés közötti választással kapcsolatos, akkor ἀμφισβήτησις a neve. A görög *aporia* helyett a rómaiak a *dubitatio* terminust használták, bár a késő latin retorikákban feltűnik az előbbi megnevezés is, ugyanakkor használatos szinonimaként a *diaporesis,* illetve ennek latin fordítása is: *addubitatio.*

A kijelentő mondatfajtájú dubitáció azért alakzat, mert bár határozatlanságot szimulál, mégis a lehetőségek feltárásával sugallja a célszerű választást:

(2) *Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra,*
Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.
(Ady Endre: Fölszállott a páva)

A kérdő dubitáció nem információszerzési céllal alkotott kérdés, emiatt válik a megjátszott tanácstalanság kérdésalakzatává. A megszólaló tisztában van a válasszal, de a szimulált határozatlansággal éppen a kérdés segítségével akarja rávezetni a hallgatót/az olvasót az általa helyesnek tartott vélemény választására. A többnyire eldöntendő kérdőmondat-típusa grammatikai megszerkesztettségében nem különbözik a valódi kérdésétől. Leggyakrabban az *-e* és a *vajon* kérdőszó jellemzi a látszólagos eldönthetetlenség és a *vagy* kötőszó a lehetőségek érzékeltetését. Akusztikai megvalósulásában esetenként szünetekkel széttagolt beszédmód a velejárója, a választó kérdés típusában pedig a kijelentő mondatéhoz viszonyítottan nagyobb hangközökkel valósul meg. Tehát alapvetően nem formai ismérvei révén különül el a valódi kérdéstől, hanem szemantikai és pragmatikai sajátságai miatt tekinthető formális kérdésnek.

Szemantikai szempontból a dubitációnak több fajtája, több fokozata valósul meg a szövegekben, így tágabb és szűkebb megjelenési formája különíthető el a töprengés skáláján a pragmatikailag rejtett implikátumtól az utalt, valamint a kifejtetten jelzett, elbizonytalanodott léthelyzet megfogalmazásáig. A következő kérdés feltevője a megszólalás szükségességén meditál:

(3) Volt egy falu – nem tudom, hol,
Abba' lakott – *mondjam-é, ki?*
(Arany János: A bajusz)

A megjátszott határozatlanság a szóhasználatra is vonatkozhat, mint a következő kijelentő formájú dubitációban:

(4a) De ha megnevezhetem azt a tulajdonságát, amelyet én a legnagyobbnak *(s ha nem vakmerőség a szó: legtestvéribbnek)* érzek: mint tizenöt éve, ma is igazságszeretetére hívom fel figyelmüket.
(Németh László: Bevezető egy Szabó Lőrinc-esten)

A megnevezhetetlenség dilemmája miatti tűnődés kérdő formájú is lehet:

(4b) *Minek nevezzelek?*
Boldogságomnak édesanyja,
Egy égbe-rontott képzelet
Tündérleánya,
Legvakmerőbb reményimet
Megszégyenítő ragyogó valóság,
Lelkemnek egyedűli
De egy világnál többet érő kincse,
Édes szép ifju hitvesem,
Minek nevezzelek?
(Petőfi Sándor: Minek nevezzelek?)

A kétely a kifejtendő tárggyal is kapcsolatos lehet, és a megnyilatkozó morálisan állást is foglalhat a kétely kapcsán:

(5) A nemzet többsége határozta: minden irtást a jobbágytól elvenni nem lehet. Most hát már csak arról van a szó, hogy az, amit elvenni nem lehet, törvény által kijeleltessék. *Hogyan fogjuk kijelelni? Úgy-e, hogy a kijelelés homályos legyen, mint a szerkezet szavairól megmutattam, s bírói magyarázatokra adjon alkalmat? vagy pedig, hogy világos, hogy tiszta legyen, s a bíró kényteleníttessék azt betű szerinti értelemben venni?* Én az utolsót ohajtom; s ez ohajtás következésében újolag a királyi választ pártolom.
(Kölcsey Ferenc: Az irtások tárgyában)

A kétség tehát lehet valós vagy fikcionált, de a kétség kérdő formájú megfogalmazása mindenképp szimulált. A dubitációban olyan retorikai-kommunikációs beszédhelyzetben hezitál a beszélő/író egy ügy kapcsán, egy szó, egy kifejezés használatán, amelyben az olvasónak nincs módjában reagálni, illetve a hallgatóság is a szokásos passzivitásba kényszerül. Így egyértelmű, hogy a beszédpartnerhez fordulás nem tanácskozó szándékkal

történik, csak olyan megvitatást imitáló kérdő formájú felvetés, amelyről a közlőnek határozott állásfoglalása van.

A látszólagos tépelődés, bizonytalanság, kételkedés miatt az *-e,* illetve a *vajon* kérdő szerepű partikulák jellemzik, mert ezeket a tartalmakat ezek nyomatékosítják:

(6a) Eme vállalkozásra készülve a politikus, aki a mindennapok robotosa, faggatja önmagát: *illetékes-e* ezen a fórumon szólni? *Nem az-e a dolga*, hogy ilyen-olyan megbízóira hivatkozva átadja üdvözletét, tolmácsolja elismerését a vállalkozásnak.
(Pozsgay Imre: Ünnepi megnyitó beszéd a Magyar nyelv hete alkalmából)

(6b) *Vajon* lehet-e jobbra várni?
Szemünk és lelkünk fáj bele,
Vajon fölébred valahára
A szolga-népek Bábele?
(Ady Endre: Magyar jakobinus dala)

Határozatlanságot sugallhat a *hogy?* határozószói kérdő névmás is:

(7) *Hogy* tudhatott az összetarisznyázni (s fölépíteni) egy templomot? *Hogy* szerezhetett az ehhez elegendő hitet, szívósságot, műveltséget?
(Illyés Gyula: Hogy születik színdarab)

A *miért?* határozószói kérdő névmás is alkalmas a kétség megszólaltatására:

(8) *Mért* élek én – s boldog *mért* nem vagyok?
(Tóth Árpád: Október)

Vannak olyan jellegzetes állandósult fordulatok, amelyek elárulják a kétkedést. A *Miért van az, hogy…?* fordulat a dolgokon való töprengésről vall:

(9a) *Miért van az, hogy* az embernek meg kell halnia? (Ksz.)
(9b) *Miért van az, hogy* az emberek mindig marják egymást? (Ksz.)

Sajátos a dubitáció pragmatikai jellege, mutatja a következő versszak nézőpontszerkezete:

(10) Parasztok nyelve, nem urak latinja,
nem grófok nyelve, de jobbágyok kínja,
magyar nyelv! Fergetegben álló fácska,
hajlongasz szélcibáltan, megalázva –
s ki fog-e törzsöd lombbal hajtani?
Te vagy jelenünk és a hajdani
arcunkat rejtő Veronika-kendő
és a jövendő.
(Faludy György: Óda a magyar nyelvhez)

A szerkesztett, de tagolatlan megszólítás semleges kiindulópontot ad *(Parasztok nyelve,* […] *magyar nyelv!),* amelyben az aktuális beszélő jelöletlen marad. Mivel a megszólítás egy beszédhelyzet 2. személyét jelöli ki, a megszólító jelöletlenül is szükségszerűen mindig a beszélő 1. személy. Az újabb megszólításhoz *(Fergetegben álló fácska)* kapcsolódó egyes szám 2. személyű igealak *(hajlongasz)* ugyanarra a jeltárgyra *(magyar nyelv)* vonatkozóan a hangvételt személyesebbé teszi. A szövegfolytatás kijelentő mondatában az észlelés alanya a közösségi hovatartozást, a magyar nemzethez tartozást is sugallva többes szám 1. személyű birtokos személyjeles alakjával *(jelenünk, arcunkat)* szubjektivizálja a gondolatot. Fokozatosan éri ezt el a költő: az ->aposztrofétól a semlegességet sugalló, rejtett beszélőn át a kinyilvánított hitvallásig.

Többféle szövegtípusban is használatos érvelő jellege miatt a dubitáció. Perbeszédben a rávezetést szolgálhatja:

(11) […] s mindezek után erőszakos behatás nélkül ébredhet-e bennünk gondolat, *hogy ez asszony e férjet meggyilkolta? hogy egy pillantat alatt elfojtotta keblében a szelídebb érzés minden mozdúlatait, az erkölcsiség minden elveit, miket a természettől s szülői oktatásából nyert vala? hogy hirtelen, dühös elhatározással kitépte magát a szerelem és boldogság karjai közűl? hogy annyira kedvelt gyermekeit szánakozás nélkül a gyalázat és ínség zsákmányaivá tevé? hogy önkényt rohant a végveszélybe, ki az asszonyi gyöngédséget oly mértékben sajátává tevé?*
(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Politikai és alkalmi beszédekben különösen gyakori a dubitáció a hallgatóság együttgondolkodásának kiváltására (5, 6a). Prédikációban nyilvánvalóan nem kételyeket akar támasztani a hívekben, hanem önvizsgálatra késztetni:

(12) Mi Istentől kérünk, hozzá könyörgünk, kész eredményeket, megoldásokat. *De vajon, ami rajtunk múlik, azt megtettük-e? Vajon egyáltalán érdemes-e arról beszélnünk, hogy mi, keresztyének tanítványok vagyunk a szónak a legteljesebb értelmében?*
(Tőkés László: Istennek kell engedni…)

Bölcseleti műben a rávezetést szolgálja (1), szépirodalmiban az alkotói én valós vagy szimulált kétségeinek eszköze (2, 3, 4b, 6b, 8, 10), illetve a lírikus örökös dilemmáit fogalmazza meg:

(13) *Mért születni, minek élni?*
(Vajda János: Sirámok)

Az aposztrofé sokszor velejár a kétkedést megfogalmazó kérdéssel, hiszen ez a típusú kérdés a tanácskozás szándékával sokszor megszólít valakit, megosztva vele kételyeit, és egyben együttgondolkodásra hív fel:

(14) TEPSIFUNDUM. Jól felvágták a nyelvét. Kitől tanulja, *uram isten?*
(Páskándi Géza: Diákbolondító)

A mellérendelő jellegű kérdések halmozása dubitációsort eredményez, és ilyenkor az azonos kérdőszók a párhuzamosítást szolgálják (6a), de a különböző kérdőszók ellenére is sodró lendületet sugallhat (5).

Végtelenül retorizálttá lesz Jókai Mór „A kőszívű ember fiai" című regényében a Baradlay Kazimírt temető pap beszéde azáltal, hogy három kérdésalakzat-típus (->szermocináció, dubitáció és ->interrogáció) követi egymást:

(15) És ha kérdezed a föld hatalmasától, ki fegyvertelenül áll előtted*: »mire használtad a hatalmat, amit kezedbe adtam? boldogítottad-e a milliókat, akik rád voltak bízva? építettél-e az utókor számára, mely tőled várta jövendőjét? igazán szolgáltad-e hazádat, vagy porban csúsztál idegen bálvány előtt? éltél-e a te nemzetednek, vagy eladtad annak oltárait, melyen az én nevemnek áldozatai füstölögtek?« Mit feleljen akkor? Kihez forduljon akkor? Mely címerével, mely érdemjelével takargassa be kebelét akkor? Kit hívjon segítségül, kit pátrónusául? Mely király, mely császár védelmezi meg őt ottan, ahol sár és hamu minden arany, amelyből korona készül?*

Költői szöveg többértelműségét eredményezheti egy-egy kérdés más alakzattípusként értelmezése, mint Tóth Árpád „Jó éjszakát!" című versében is:

(16) *Mi haszna, hogy papírt már jó egypárat*
Beírtam? Bolygott rajtuk bús kezem,
A tollra dőlve, mint botra a fáradt
Vándor, ki havas pusztákon megyen.
Mi haszna? A sok téveteg barázdán
Hová jutottam? És ki jött velem?
Szelid dalom lenézi a garázdán
Káromkodó és nyers dalú jelen.

Ebben a költeményrészletben a *Mi haszna?* önismétlése híven érezteti a lírai én panaszáradatát, aki a költői alkotás hatástalan volta miatt siránkozik. A strófa utolsó két sora interrogációként tagadó jelentést foglal magában: 'Semmi haszna. Senki nem jött velem.' Ám ha nem ilyen szélsőségesen negatív hangoltságot tételezünk fel, hanem tűnődést, akkor dubitatív kérdésnek is érezhető: 'Kevés haszna. Csak páran követtek.'

A dubitáció szerkezete alapján az egyelemű kérdésalakzatokba (->interrogáció, ->kommunikáció) tartozik, pragmatikai szempontból leginkább a közönséghez fordulással tanácskozást szimuláló kommunikációval tart rokonságot, de egyben el is tér tőle, mert a dubitációval önmagát is megszólítja a beszélő.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 40, 137. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911: 3, 53, 203; 3, 54, 207. – Cornificius: A. C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4, 29, 40. – Fónagy Iván: addubitáció. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1977 [1821]: 444–447. – Fouquelin, Antoine: La rhétorique française. In: Francis Goyet (szerk.): Traités de poétique et de rhétorique de la Renaissance. Librairie Générale Française. Paris. 1990 [1557]: 375. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 78–79. – Gáspári László: Retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1987: 102–103. – Göttert, Karl-Heinz: Einführung in die Rhetorik: Grundbegriffe – Geschichte – Rezeption. Wilhelm Fink Verlag. München. 1994: 60. – Laky Demeter: Ékesszólástan. Ráth Mór. Pest. 1864: 55–56. – Laky Demeter: Irályrendszer vagyis szerkesztésmódja a' gyakorlati életben eléforduló

írásmű-nemeknek. Emich Gusztáv. Pest. 1854: 97–98. – Lamy, Bernard: La rhétorique ou l'art de parler. PUF. Paris. 1998 [1699]: 191–192. (doute) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 376–8. §. – Matuschek, S.: Aporie. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 826–827. – Molinié, Georges: Dictionnaire de rhétorique. Librairie Générale Française. Paris. 1992: 120. – Négyesy László: Stilisztika. Lampel Róbert Kiadása. Bp. 1895: 205. – Népote–Desmarres, F.–Tröger, T.: Dubitatio. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 972–973. – Névy László: Az írásművek elmélete vagyis az irály, költészet és szónoklat kézikönyve. Eggenberger Könyvkereskedés. Bp. 1887: 86. – Peacham, Henry: The Garden of Eloquence. B.-M. Koll. Frankfurt. 1996 [1577]: 109. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991 [1971]: 63. – Puttenham: The Arte of English Poesie. www.bnf.fr. 2004 [1589]: 234. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. [94–95]: 9, 2, 19–20; 9, 3, 88. – Robrieux, Jean-Jacques: Éléments de rhétorique et d'argumentation. Dunod. Paris. 1993: 76. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 178. – Szvorényi József: Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. Heckenast. Pest. 1851: 69. – Vossius, Gerhardt Johann: Rhetorice contracta Praeceptis magis necessariis, et Exemplis, ex Opere eiusdem, cum Partitionum tum institutionum oratorium, desumptis aucta, ac Scholiis illustrate. Samuel Pap Telegdi. Claudiopolus. 1729 [1606]: 5. 387f. – Forrás: Ksz. = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.]

Vö.: alakzat, immutáció, szermocináció Sz. N. I.

E, É

Ekhó -> **Anadiplózis**

Ekleipszisz [g. ἔκλειψις; l. eclipsis; n. Eklipse, Ausbleiben eines Satzteils; f. eclipse; a. ekleipsis; o. –]: a mondat egy részének, leginkább az igének az elmaradása.

(1) Feketéllőt *pillantott meg* a tengeren,
kéklőt [*pillantott meg*] a habokon.
(Finn karéliai ének)

A megnevezés a görög ἔκλειψις 'elhagyás, eltűnés, hiány' jelentésű szóból alakult.

A klasszikus retorika a detrakciós alakzatok közé sorolja. Isidorus szerint nyelvi vétségnek tekinthető, ugyanis olyan mondatrész marad el, amely egyébként szükséges lenne. Quintilianus a meziózissal azonosította. A neoretorika osztályozása szerint elhagyásos metataxis.

Az ->ellipszisnek egy sajátos esete. Az elhagyásnak nyomatékosító, érzelemkifejező szerepe van:

(2) El innét, el e városból…
(Petőfi Sándor: El innét, el e városból…)

Irodalom: ekleipszis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972: 1020. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 439–442.
Vö.: **ellipszis** K. A.

Ektázis [g. ἔκτασις; l. ectasis; n. Ektase, Dehnung; f. ectasie; a. ektasis; o. экта**з**ис]: a szótag megnyújtása (rövid helyett) hosszú magánhangzó szerepeltetésével.

(1) Rovarok és gyerekek, most és *mindíg*,
kövek, füvek és állatok
figyelik, figyeljük, ahogy
a nap alászáll.
(Pilinszky János: Zsolozsma)

Az alakzatok megnevezése a görög: 1. 'kifeszítés, kinyújtás' 2. 'megnyújtás' szóból származik. -> Adjekciós hangalakzat, hozzáadásos -> metaplazmus.

Az ókori retorikában hiba, a barbarismus per adiectionem alfaja, adjekciós szóalakzatként is kezelték.

Erős érzelmet, a nyugalmi állapot megszűnését jelezheti a magánhangzó affektív megnyújtása. Emfatikus nyúlás érzelmi okból:

(2) Vagy dobj le egyszer s mindörökre,
Ne táncolj, lógj, ne tréfálj mindig.
Nem bírom s holt csillagaid már
Nyugodt fényük arcomra hintik.
(Ady Endre. A nagy Cethalhoz)

Rímelési, illetve metrikai oka lehet:

(3) Távol *harmónikák* híttak rivón
S a fenyvesek fölé ragyogva szálla
Aranyszárnyán a roppant *Orión.*
(Tóth Árpád: Az árnyból szőtt lélek)

Tréfás hangulat érzékeltetését segíti:

(4) s hogyha bekerül akárki,
Kész a lakzi, *kártyapárti.*
(Kosztolányi Dezső: Budai idill)

Archaikus-protestáns szóalakhasználatot követ a költő, Arany korára és vallási hovatartozására utalva:

(5) Oh, költőnk! jajjá feketűl a szó,
Mit ünnepedre piros dalba fontunk,
A szárnyas *ige* tört s akadozó:
Sohaj a szűnjelünk, s könnycsepp a pontunk!
(Tóth Árpád: Arany János ünnepére 1917 március)

Nem szépirodalmi használatban is az érzelemkifejezés ->emfatikus eszköze lehet:

(6) – *Jaaaj! Mááár itt is hagysz?!*
(Beszélt nyelvi példa)

Irodalom: Fónagy Iván: ektázis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 262 l.(§485.) – Szabó G. Zoltán– Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 130. L. J.– V. R. R.

Ekthlipszis [g. ἔκθλιψις; l. elisio, ecthlipsis; n. Ausstoßung, Verschmelzung, Elision; f. –; a. ecthlipsis; o. экт**лип**с**ис**]: a klasszikus retorika egyik elhagyáson (->detrakció) alapuló ->hangalakzata (->metaplazmus). Az elnevezés a görög 'kihagyás, kiszorítás' jelentésű szóból származik. Tágabb értelemben a szó valamelyik hangjának kiesését (hangkiesés), szűkebb értelemben a szóvégi magánhangzó kiesését jelenti magánhangzóval kezdődő szó előtt.

(1) Roskadófélben van a ház,
Hámlik le a vakolat,
S a szél egy darab födéllel
Már *tudj' isten* hol szalad;
(Petőfi Sándor: Pató Pál úr)

Az (1) példában a szóvégi magánhangzó kiesése a beszélt nyelvi kiejtést követi (->apokopé).

A ->szinaloifé is az ekthlipszis tágan értelmezett fogalomkörébe tartozik azzal a megszorítással, hogy a szó utolsó és a következő szó első hangzójának az összeolvadásával jön létre. A hangsúlytalan hang vagy szótag kihagyását a retorika elíziónak is nevezi. Mi a tágabb értelemben használatos, fölérendelt terminusként értelmezzük és mutatjuk be a jelenséget (1), amely az elhagyásos hangalakzatokat mind szó elején, mind szó végén, mind szóhatáron magába foglalja.

A klasszikus retorikában a betűk vagy hangok elhagyása vagy kihagyása a versformákban a metrum vagy rímelés céljából történt. A latin nyelv időmértékes verselésére különösen jellemző volt ez a metaplazmus. Az antik retorika a hangkihagyásnak a köznyelvi formáját nyelvi vétségnek, stílushibának (->barbarizmus) tekintette.

A mai magyar verselésben ez a hangalakzat ritkábban fordul elő. Leggyakoribb megjelenése a 19. század népies költészetére volt jellemző:

(2) *Ifj'urakkal* iddogál sort,
Kik, mint gyermek a toronyra,
Oly bámulva, oly szédülve
Néznek e nagy életkorra.
(Arany János: A vén gulyás)

A (2) példában a szótagszám miatt Arany a beszélt nyelvi hangkiesést (->apokopé) írásban is rögzítette. Előfordul viszont állandósult hangkiesés is a magyar nyelvben, amely nem számít nyelvhelyességi vétségnek, mert már a szóhasználatban ez a forma rögzült. *Gazda uram*-ból *gazduram, gazda asszony*ból *gazdasszony* lett a sztenderd nyelvhasználatban. Ugyanígy a *sohasem* szóból is az összetételek határán az utolsó hang kiesésével létrejött és sztenderd alakként rögzült a *sose* változat.

(3) „*Sose* olvassa biz azt kelmed, *gazduram*!
Mi tagadás benne? igen nagy hija van;
Szánom-bánom, de már nem tehetek róla,"
Kukorica Jancsi e szavakat szólta.
(Petőfi Sándor: János vitéz)

A (3) példa Petőfi *gazduram* szóhasználata a (2) példában Aranytól idézett *ifj'urakkal* együtt a stilizált népnyelv visszaadásának fonológiai stíluseszköze.

A magyar nyelvre jellemzően a szó végi hangokat tisztán ejtjük. A szépirodalom olyan stíluseszközként is használja az ekthlipszist, amely a beszélt nyelvi vagy tájnyelvi kiejtés hangkieséseit tükrözi. Az ekthlipszis mint stíluseszköz a szereplők sztenderd nyelvi normától eltérő kiejtésbeli nyelvhasználatát, a felületes hangképzést, a hangkihagyást, a hangzás pongyolaságát (->szolecizmus) adja vissza:

(4) Bent voltak az épületben egyből. Az ajtó mögött egy egycsillagos tömzsi kis legény leselkedett.
– Mi baj *vót*? – kérdezte –, mit zörög az öreg?
– Valami *paphó'* köll menjünk…!
(Wass Albert: Tizenhárom almafa)

Az (5) példában a szóvégi mássalhangzó elhagyása a páros rímet biztosítja, ugyanakkor a beszélt nyelvi kiejtést követi. A szóvégi magánhangzó elhagyását meghatározza a verssor szótagszáma is:

(5) Eszembe jutottál, édesem,
És most már úgy tetszik énnekem,
Mintha itten a *szomszédomba'*
Fülemile-madár szólana,
S mintha virágok közt ballagnék,
S csupamerő csillag *voln' az* ég!
(Petőfi Sándor: Puszta föld ez, ahol most járok)

Az ekthlipszist a szépirodalom magyar klasszikusai a megfelelő helyen a költői nyelv szabadságaként (->licencia), a stilizált beszédábrázolás egyik eszközeként használták. Funkciója a beszélt nyelv kiejtésbeli sajátosságainak visszaadása, a természetesség érzékeltetése.

Egyénítő stíluseszköznek tekintjük az ekthlipszist a mai írott irodalmi szövegben is. Míg az igényes kiejtésnek kerülnie kell a magánhangzók összeolvadását, illetve az egyik kiesését, a köznapi gyors beszédben gyakori a hangkiesés; a szavak, különösen a gyakoriságuknál fogva könnyen érthető vagy tartalmi súlyukból veszítő szóformák megrövidülnek *(„viszlát", „stét", „scsókolom")*.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: ekthlipszis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89–90. – Хазагеров, Г. Г., Лобанов, И. Б.: Риторика. «Феник». Ростов-на-Дону. 2004: 295–306. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 103–104. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 264, 477. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 128–130. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 170–171. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 131. – Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 456. – Szathmári István: Írott és beszélt nyelvi stílus. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 88. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 284–286. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 165–175.

Vö.: aferézis, apokopé, detrakció, metabola, metaplazmus, szinaloifé, szinkopé Cs. J. E.

Elízió [g. ἔκθλιψις; l. elisio; n. Ekthlipsis; f. élision; a. ecthlipsis; o. –]: elhagyáson alapuló hangalakzat, metaplazmus. Hangok (írásban betűk) vagy szótagok elhagyása, hangkiesés vagy hangkivetés a metrum (licencia) érdekében. Az elízió a hangűr (->hiátus) megszüntetésének leggyakoribb módja, amikor két szomszédos magánhangzó közül az egyik (többnyire az első) kiesik. A klasszikus retorika barbarizmusnak, stílusvétségnek tekinti, ha nem szándékosan, hanem a sietség, a gyorsaság, pongyolaság eredményeként jön létre (*viszlát*, *'szcsókolom*, *szerüdv*).

Az elhagyás megvalósulhat a szótestből vagy szóbelsőből történő, hang- vagy szótagkihagyással, ekkor a ->szinkopé esetét adja.

(1) Ne bántsatok, jó *pajtásim*, nem vagyok az oka,
Szeretőm egy barna legény, nem hagyom el soha.
(népdal, Vargyas Lajos gyűjtése)

(2) Nos, fiúk, nem szólt a szarka
Házfödélteken?
Vagy ki álmodá meg, hogy ma
Vendégtek leszen?
(Petőfi Sándor: Barátimhoz)

Létrejöhet szóvégi magánhangzó kieséséve magánhangzóval kezdődő szó előtt, ->apokopéként,

(3) – Megvannak!
– No, *hál' istennek*! Hol vannak?
(Gárdonyi Géza: Egri csillagok)

illetve a szó eleji magánhangzó kivetésével magánhangzóval végződő szót követően (ekthlipszis).

(4) …*De'szen* jól van! kiheverem
Én e bajt,
S visszakapja még a kölcsönt,
Vissza majd.
(Petőfi Sándor: Szeget szeggel)

Az elíziót az ekthlipszis megfelelőjének is tekinthetjük, utóbbi terminus a 'ki' és 'töröl' jelentésegységekre vezethető vissza. A latin nyelvben leginkább az 'm' és az azt megelőző hang, illetve betű elhagyásával valósult meg.

A magyar helyesírás elíziós jelenségének tekinthetjük, amikor az -i végű helynevek -i képzős melléknévi származékában hangkivetéssel írjuk és ejtjük a szóalakot, pl. a *balatonalmádi tanárnő*. Írásban gyakorta aposztróffal jelölik az elhagyást.

Az elízió vagy ekthlipszis stíluserényként a kapkodás, izgatottság avagy a személyiséget, szereplőt jellemző beszéd stilizálásának költői-művészi szövegeszköze, amely visszaadja a beszéd elevenségét, élénkségét, illetve biztosítja a versmértéket.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: ekthlipszis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Fónagy Iván: elízió. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley. 1991: 147. – Peters, Heiner: Syncope. In: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. New York. 2001: 763. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 111.
Vö.: apokopé, barbarizmus, hangalakzat, szinkopé A. P.

Ellentét -> Antitézis

Ellipszis vagy **kihagyás** [g. ἔλλειψις; l. ellipsis; n. Ellipse; f. ellipse; a. ellipsis; o. эллипсис]: az elhagyás a ->detrakció változáskategória olyan mondat- vagy gondolatalakzata, amelyben a kihagyott szóelemek, szavak, rövid frázisok pótolhatók a szövegkontextus vagy a beszédszituáció alapján:

(1) – Kálmán fogjon be hat órára. *A landauerbe, mert eső lesz. Öltsön parádét. Te is* – mondta váratlan nyomatékkal, mintha megdühödött volna valamiért.
(Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnek)

A görög ἔλλειψις *(elleipszisz)* szó 'kihagyás'-t jelent. A klasszikus retorika csak jelentéssel bíró nyelvi egységek hiányát tekintette ellipszisnek. Az ellipszist sokan megkülönböztetik a gondolatalakzatokhoz tartozó szándékos elhallgatástól (->aposziopézis), amelyben nem szó vagy szóelem hiányzik, hanem a megkezdett mondat szakad meg. Ugyanígy az ellipszis a határesete a szemérmes elhallgatásnak (->eufemizmusnak) is. A szakadás minden esetben olyan ponton történik, hogy a hallgató a folytatást az összefüggésből kiegészítheti:

(2) Kendé bizony az árnyéka!
Mert olyat mondok, hogy még a…
(Arany János: A fülemile)

Az ellipszis stíluseszközként a felindult állapot kifejezése, a tömörítést és a dinamikai fokozást szolgálja. Feszültségteremtő, expresszív hatásánál fogva a költészetben a ballada gyakori eszköze.

(3) „Véres az ujjad,
Nem vérzik hiába:
Mit kívánsz most, királyi nőm,
Fájdalom dijába?"

„Mutató ujjamért
Szép hajadon lányát;
Nagy ujjamért legény fia
Borzasztó halálát;"
(Arany János: Zács Klára)

Az ellipszis az impresszionizmus, az expresszionizmus kedvelt stíluseszköze. Az egyetlen szóra rövidített s egymás mellé állított költői képek az emlékeztetés technikájával újabb asszociációs láncokat idézhetnek fel. Nemcsak komplex jelentésbokrot, de egészen új jelentést is sugallhatnak.

(4) *Augusztus. Alkonyat.* Körül
Ájultan piheg a világ.
(Tóth Árpád: Illatlavinák alatt)

Az ellipszis gondolati kiegészítést igénylő logikai művelet ebben a fogalomban a befogadó előismereteire, intellektuális együttműködésére számít. Mind szintaktikai ismereteire, mind szemantikai, pragmatikai rekonstrukciós munkájára szükség van a helyreállításhoz, értelmezéshez.

Az ellipszis alfajai aszerint különülnek el, hogy az előidézett hiány kiegészítéséhez a befogadónak a nyelvi, szintaktikai kontextust vagy a pragmatikai, kommunikatív szituációt kell-e felhasználnia. Eszerint ismeretes kontextuális (vagy grammatikai), szituatív és pragmatikai (párbeszédes) ellipszis.

Kontextuális ellipszis esetén a szintaktikai szerkezetből, a kontextusból értelmezhető az elhagyott elem. Példáinkban szögletes zárójelben közöljük az ellipszisben könnyen odaérthető szavakat:

(5) *Enyhe kocsmaszag [árad]*
a száguldó földalattin
s karácsony ezüst rongyai [hevernek] a lucskos járdán.
(Csoóri Sándor: Ünnepek után)

Szituatív ellipszis esetén a kommunikatív szituációból értelmezhető az esetleg több mondat terjedelmű hiány. Az (5) példában az indoklás mellől az ok-okozati logikai lánc egyik eleme hiányzik.

(6) – Kedves Feri, az a harmadik kutya nem húz.
– [Igaz, de] Sajnos, egy kicsit rövid az ostorom. [Tehát nem az én hibám, hogy a harmadik kutya nem húz, nem tudom jobban hajtani.]
(Örkény István: Legmerészebb álmaink is megvalósíthatók!)

A (6) példa szituációjából – mely kettős szillogizmus – kiderül, hogy a kezdő állításra adott válasz annak megerősítésével egyenlő. Pragmatikailag a megerősítést épp a sajnálkozó, mentegetőző indoklás, az indirekt beszédaktus tartalmazza.

Pragmatikai vagy *párbeszédes* ellipszis esetén tulajdonképpeni kontextuális ellipszisről van szó. Azért kap külön megnevezést, mert ez esetben élőnyelvi párbeszédről van szó. Ennek ellipszisre épülő szintaktikai szerkezetére jellemző, hogy tipikusan az aktuális tagolás a következménye. A párbeszédben a partnerek az idővel való takarékosság céljából a megnyilatkozások szerkesztésekor a pragmatikai és szemantikai előzményekre támaszkodnak. A megnyilatkozások már ismert része elmarad, s a megszólalások során csak az új információk jelennek meg. Az ellipszis így a megnyilatkozás aktuális tagolása révén tömörít is. Az ellipszisben tehát a rematikus szakasz, az új információ hangzik el. A beszélők közös előismeretként tekintik a témát, amelyhez láncszerűen vagy fészkesen kapcsolódik minden újabb megszólalás:

(7) A segéd készséggel teszi elő a halnyelű bicskát, Jegenye András először a csukódását próbálja:
– Jó csattogása van [a bicskának] – mondja elismerően [Jegenye András].
– De hát az acél?
Az is jó. *Nagyon ki van válogatva [az acél], csak a[z acél] legjava kerül bicskapengének.*
– Nono – feleli András, és belemenvén kezével a nadrágzsebbe, sokáig kotorász benne.
– Majd megválik [az, hogy igaz-e, amit mond a segéd]– folytatja tovább *[Jegenye András]*, és előkotorász egy darab tűzkövet, tép hozzá egy csomót a bekecs szűréből.
(Tömörkény István: Bicskavásárlás)

Az elliptikus szerkesztés Tömörkény prózájában csaknem olyan fokú, mint a beszélt nyelvi párbeszédekben. Az élőbeszéd elliptikus szintaktikai megjelenítése jól mutatja az író stíluseszközeinek gazdagságát.

Szövegszinten, a mondatok összekapcsolódásának határán az ellipszis a kötőszók elhagyásával valósulhat meg. Ez a szerkesztési mód az ->aszindeton, amely a befogadó logikai megoldó képességére bízza az összefüggések felfejtését:

(8) Csaknem bizonyos, hogy a pilóták mulasztásának tudható be a júliusban Szlovákiában lezuhant két magyar kisgép két áldozatot követelő balesete – közölte tegnap a Szlovák Légügyi Hivatal.

[ugyanis, mert, minthogy] Vélhetően az alattuk levő várrom fotózása közben voltak figyelmetlenek, ezért ütköztek össze a repülők.
(Magyar Nemzet. 2005. szept. 13: 17)

A hétköznapi beszédben az ellipszis nem csak stíluseszközként kap szerepet. A beszélt nyelv gazdaságossága miatt ellipszisre épül számos köszönés: *Jó reggelt!, Adjon Isten!, Csókolom!* stb.; udvariassági megnyilatkozás: *Elnézést!, Szabad?,* s az olyan mondatértékű szavak, mint az *Igen., Nem., Persze., Természetesen.* Stb. A nonverbális megnyilatkozások, a gesztusok, a kommunikatív közös előismeretek fontos kiegészítő szerepet kapnak az értelmezésben. Ilyen például a meghajlással, gesztussal kísért bemutatás vagy bemutatkozás: *Kovács János programozó*. A pénztáraknál a gyors ügyintézés érdekében: *Két szakaszjegyet!* A felszolgálóhoz fordulva: *Egy kávét, legyen szíves!* A párbeszéd elliptikus kezdő megszólalását gyakran válaszként nonverbális cselekvés, a kérés teljesítése követi.

Az írott szövegműfajokban a bemutatásból vezethető le egy fontos elliptikus forma: a cím. A cím mondattöredék és egyben önálló szövegegység mind a szépirodalomban: *A merengőhöz*, *Nem tudhatom*, mind a publicisztikában: *Afrikai menekültek tragédiája a tengeren, Parlamenti nyitány politológusszemmel.*

Az ellipszis mint detrakciós alakzat, a tömörítés eszközeként feszessé teszi a szöveget. A kihagyott elemek pótlása a befogadóra vár a szövegelemek közötti logikai kapcsolatok felismerésén keresztül.

A beszélt nyelvhasználat a 20. század második fele óta mind a lexikológiában, mind a szintaxisban, mind a szöveg szintjén az elliptikus nyelvi megoldások felé mutat. A szókincsfejlődés során például gyakran az új jelzős szerkezetekről ellipszis útján eltűnik az egyik elem (általában a főnév), s a megmaradt rész önálló szótári egységgé válik: *mikrohullámú sütő->mikró, mobiltelefon ->mobil, nyomtató készülék ->nyomtató, TESCO áruház->TESCO*. Az ellipszis a szépirodalomban fontos stíluseszköz, ugyanakkor a beszélt nyelvi fejlődés tendenciájában egyre gyakoribb szerkezeti megoldás, mivel tehermentesíti a megszólalót a számára feleslegesnek tűnő nyelvi kifejtéstől.

Irodalom: Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó. Bp. 1986: 31–59. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 438–442. – Fónagy Iván: ellipszis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 91. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 765–768. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 346–347. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 223. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1991: 199–205. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 144–146. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 226–227. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 192–195.

Vö.: eufemizmus Cs. J. E.

Elokúció -> Alakzat és retorika

Előismétlés -> Anafora

Emendáció [g. –; l. emendatio; n. Emendation, Berichtigung; f. –; a. emendation; o. исправление]: az a szövegalkotási eljárás, illetve annak az eljárásnak az eredménye, amellyel a szónok, illetve a beszélő/író az ellenfél, vitapartner, illetve a hallgató/olvasó

ellenérvét, bírálatát megelőzve kiigazítja, pontosítja saját (az ellenfél, vitapartner, hallgató/olvasó szempontjából) túlzónak vagy pontatlannak minősíthető megállapítását; az ->anticipáció egyik altípusa.

Az alakzat elnevezése a 'kiigazít, megjavít' jelentésű latin *ēmendō* igéből származik.

(1) Mondhatnánk, élte azt az életet, amit akkor sokan éltek e hazában. *De máris ki kell magamat javítanom, hiszen mégsem volt ez ugyanolyan élet. A korai özvegység terhe és a volt-papnéság bélyege bizony egészen sajátos – ma már alig-alig elgondolható – próbatételt jelentett akkoriban.*

(Ittzés János evangélikus püspök válasza a „hétköznapi kereszténység"-ről feltett körkérdésre. Vigilia. 2002. december)

(2) Most félnek a technológiától. Sok amerikai újság, sok nyugati újság, és attól félek, hogy talán egypár magyar újság is olyasmiket mond, hogy a technológia nem fér meg az emberiességgel. Az angol szót használják: „It is dehumanizing." Hogy mondjam ezt magyarul? „A technológia nem emberi." Hát én azt mondom, a technológia pontosan az, ami az embert a többi élőlénytől megkülönbözteti. [Ha ez így van – fűzhetjük tovább Teller gondolatmenetét – akkor viszont a technológia par excellence emberi. Ám ezzel szemben felhozható lenne az az érv, hogy a tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy a technológia nem mindig „emberi", vagyis nem mindig jó. Ezt az ellenvetést Teller úgy utasítja el, hogy állítását kiigazítja, pontosítja.] *Ezzel nem feltétlenül azt akarom mondani, hogy jó. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy akár jó, akár rossz: emberi. És az emberiesség lényege, kívánsága az, hogy abból, ami emberi, abból valami pozitívat, valami jót csináljunk.*

(Teller Ede előadása a Budapesti Műszaki Egyetemen, 1991. január 23-án)

Mint a fenti példákból is kitűnik, az alakzat funkciói közül a következők a legfőbbek: a minél nagyobb pontosságra, őszinteségre törekvés explicitté tétele által a hitelesség erősítése, illetve a hallgatóság jóindulatának megnyerése, növelése.

Irodalom: Martinkó András: emendatio. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 190. P. J.

Emfázis [g. ἔμφασις; l. emphasis, significatio; n. Emphase, Verdeutlichung, Nachdruck; f. emphase; a. emphasis; o. эмфаза]: immutációs szóalakzatként valamely szó jelentéskörének értékítélettel párosuló alkalmi leszűkítése, illetve egy meghatározott tartalomnak tágabb jelentéstartalommal való kifejezése. A ->szinekdoché egyik fajtája, a tágabb értelmű szó alkalmilag szűkebb értelmet kap a kontextusban. Az értékítélet lehet eszményítő vagy negatív.

(1) Mi hallgatunk, és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt

fehérek közt egy *európait.*
(József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

Az idézetben az *európai* szó leszűkített, eszményítő jelentésben áll, a szokásos ’Európában élő vagy onnan származó ember’ jelentéshez viszonyítva: ’az európai erkölcs és kultúra nemes hagyományait megtestesítő, azt hordozó személy’.

Az elnevezés a görög ’megjelölés, jelölés, nyomatékos kijelentés’ jelentésű szóból ered.

Gondolatalakzatként az emfázis által egy látszólag nem sokat mondó kijelentéssel valami rejtett, a kontextusból kikövetkeztethető tartalom jelenik meg. Gondolatalakzatként tehát detrakciós, a jelentés szintjén adjekciós alakzat.

(2) Klimax
A házmester vette észre a gázszagot. Betörte az ajtót. A búcsúlevél a konyha kőpadlóján hevert, rajta egy kis kerámia hamutartó, benne az utolsó cigaretta csutkája.
„Ma van az ötvennegyedik születésnapom – olvasta a házmester. – A házban nem szeret senki. A KIK nem hajlandó rendbe hozni a plafont, mely beázik. Meg akarok halni. Özv. Berger Mihályné.”
A cigarettacsutka rúzsos volt.
(Örkény István: Egyperces novellák)

A cím és a kontextus alapján a kiemelt utolsó mondatnak lehetséges értelmezése: az asszony nem igazán akart meghalni, a változás korának ingadozó kedélyállapota okozta a hirtelen elhatározást; vagy: az idősödő nő halálában is nőnek akart látszani.

Az emfázis az antik szerzők munkáiban mind szó-, mind gondolatalakzatként megjelenik.

Gondolatalakzatként Cornificius szerint olyan alakzat, amely többet sejtet annál, mint amit szóval kimond. Quintilianus a nyomatékos beszédet (emphasist) úgy értelmezi, hogy valamely mondásból valami rejtett értelmet hozunk ki. Az emfázis retorikai fogalomként való értelmezése Demetrios irataiban jelenik meg. Cornificius „Retorica ad C. Herennium”-ában gondolatalakzatként határozza meg: „többnyire sejteti, amit az elhangzó szó mond”. Ezt négy eszközzel éri el: túlzás (exsuperatio), többet mond, mint amit tényekkel bizonyítani lehet ahhoz, hogy az ellenfelet kedvezőtlen színben mutassuk be; kétértelműség (ambiguum), ez lehetővé teszi a szavakkal nem egyértelműen megjelölt, de a szónok által eltervezett tényállás megértését; az ellenfél rossz hírbe keverése tényállás megállapításával (consequentia); az abcisio megszakítja a szónoklatot valamely fontos helyen, s ezzel ki nem mondott gyanú terelődik az ellenfélre.

Ha az emfázis egyetlen szó, szóalakzatként, emfatikus beszédfolyamatban pedig gondolatalakzatként alkalmazható. Cicero szerint az emfázis „maior quam oratio” átfogóbb, mint a kimondott szó. Quintilianus az ily módon használt szavakat az ornátushoz sorolja, mivel speciális többletet nyújtanak a szokásosnál: a kimondott szó alapján valami rejtett értelem kerül napvilágra. Eltér az ->iróniától, az tudniillik az ellenkezőjét mondja annak, mint amit valójában gondol. A középkori retorikákban az emfázis a szónoklat rövidítésére szolgált. Scaliger az ->ellipszis egyik fajtájaként értelmezte.

Az emfázis mint szóalakzat különösen gyakran szűkíti le az ember, a férfi, a nő (asszony) jelentéskörét. A szó alapjelentésében való használatát a szövegekben gyakran követi az emfázisként való megjelenés, de a látszólag csak ismételt alak jelentésbeli változáson megy át. A következő idézetben pozitív értékítéletet hordoz:

(3) Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,
de mi férfiak *férfiak* maradjunk
és *nők* a nők – szabadok, kedvesek,
s mind *ember*, mert az egyre kevesebb…
(József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

A *férfiak, a nők* 'a nemek legjobb tulajdonságait hordozók', az *ember* 'kiemelkedő erkölcsi és szellemi színvonalon álló személy' jelentésben áll.

(4) Minden asszony *asszony*
(Mikszáth Kálmán elbeszélésének címe)

'Egy asszonyban sem lehet tökéletesen megbízni'.

(5) Minden asszony *asszony*; ennek se hagyott békét a titokzatos kérdés. Ott motoszkált a fejében…
(Mikszáth Kálmán: A dolmányosi puska)

'Minden asszony kíváncsi'. A (4) és (5) idézetben az *asszony* szó jelentését egy-egy negatív tulajdonságra szűkíti a szöveg.

Az emfázis alakzatában a sugalmazott jelentést hordozhatja valamely szövegben szó szerinti és idiomatikus jelentéssel bíró szó. A következőben az alakzat használója mindkettőre utal:

(6) Hosszú ebéd a török szultáné,
Hátra van még a *fekete kávé;*
(Arany János: Török Bálint)

A *fekete kávé* mikroszinten, az ebéd kontextusában 'feketekávé, kafé' értelemben látszik állni. Makroszinten és pragmatikai szempontból, közös tudásunk alapján az 'ezután jön az esemény tragikus része' jelentést hordozza.

A szó szerinti és az idiomatikus értelmezés együttesen jelentkezik a *fa* főnév szójátékszerű alkalmazásában.

(7) Én pad vagyok, és sok a bánatom,
Egész pad lényem belekábul,
Elvégre kérem, bár *fábul* faragtak,
Én se vagyok egészen *fábul.*
(Tóth Árpád: Egy pad elégiája)

Az élőszavas beszédben a jelentéskülönbséget emfatikus ejtéssel lehet érzékeltetni, ez a többlethangsúly írott formában jelszaporítással vagy más látható nyelvi eszközzel (szótagokra tagolással) ábrázolható.

(8) Találkoztam a tanácsosnéval, mikor a lányokkal vizet hoztam a Dunáról. Meglát, összecsapja a kezét. Te vizet *hooordasz*? *Booorszasztóó.*
(Móricz Zsigmond: Naplójegyzetek)

A (8) idézetben az emfatikum eszköze az ->epentézis.

(9) s mint idegen szótárba tévedett
Hazai szó, vagy egy Marsra kitett
Hold-lakó, úgy éreztem magamat…
Kí-sér-te-tek! … De csak nem bántanak?!
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene. Az első külföld)

Irodalom: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 285. – Fónagy Iván: emfázis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 450. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1973/1991: 75. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 198–199. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 1922–3.
Vö.: amfibólia, irónia, szinekdoché L. J.– V. R. R.

Enallagé [g. ἐναλλαγή; l. immutatio, transmutatio, enallage adiectivi, hypallage adiectivi; n. Enallage; f. énallage; a. enallage, inversion; o. эналлага]: a jelzői melléknév elcsúsztatása a mondatban az elől a szó elől, amelyre valójában vonatkozik. Az elnevezés a görög 'felcserélés' jelentésű szóból származik.

(1) Józsi sértődésében volt egy kis *elámult várakozás* (tudniillik az elámult Józsi sértődésében).
(Németh László: Égető Eszter)

Az enallagé meg is kettőződhet: mellérendelő szerkezetben egyszerre két jelzős szintagma jelzőinek kölcsönös felcserélésére is sor kerülhet (vö. Kiss Sándor):

(2) Istenülő vágyaimba ki látott?
Óh, *vak szívű, hideg szemű* barátok!
(tudniillik vak szemű, hideg szívű)
(Ady Endre: Ki látott engem)

Az enallagé alakzatnak számít, ugyanakkor érdekessége, hogy a jelző átrendezése egyúttal szemantikai változást is eredményez: rögzítjük ugyan, hogy a jelzőnek a szintagmában melyik szóhoz kellene kapcsolódnia, ugyanakkor értelmezzük a mellett a szó mellett, illetve azzal a jelzett szóval együtt, ahová került. Így tehát az enallagé egyszerre ->mondatalakzat és szókép (->trópus) is, és mindegyik szerepében az ->elokúció, a hatásos és szép beszéd lehetősége, jelentős költői eszköz. Következetes elkülönítésére elsősorban Lausberg és követőinek nyomán került sor. Az enallagét és a ->hipallagét csak egyes modern retorikák tárgyalják egymástól elválasztva.

Az enallagé alapesete egy az adott jelzett szóhoz illesztett olyan jelző, amely logikailag nem hozzá, hanem egy ugyanabban a szintagmában szereplő másik szóhoz tartozik. Eszerint a cserében három elem vesz részt: az eredetileg jelzett szó, a ténylegesen jelzett szó és a jelző. Ahhoz, hogy e három együtt, egy szintagmában jelenjen meg, a két jelzett szónak szintagmaalkotó kapcsolatban kell állnia. Például:

(3) arcukon a *halálsápadt mosoly* (tudniillik halálsápadt arcukon a mosoly)
(Jókai Mór: És mégis mozog a föld)

(4) a hold *ábrándos ezüstje* dereng fölöttük (tudniillik az ábrándos hold ezüstje)
(Jókai Mór: És mégis mozog a föld)

(5) a lőttlábú madár, amely nem képes leszállni, … hallatja *sebesült hangját* (tudniillik sebesült madár a hangját)
(Sütő András: Napló)

(6) (a fenyőfának) pántlikát kötöttem – *piros kiáltásként* – a tobozos fejére (tudniillik piros pántlikát kiáltásként)
(Sütő András: Napló)

Az eredetileg jelzett szó és az enallagét alkotó jelzett szó egymással vagy a tárgyilogikai érintkezés vagy az asszociatív hasonlóság ad hoc, egyszeri viszonyában áll. Éppen ez a viszony teszi egyfelől lehetővé, hogy a jelzőt elcsúsztassuk – és másfelől ezt a viszonyt mutatja fel (vagy alapozza meg!) maga az elcsúsztatott jelző. Példáinkban az „érintkezés" esetei a következők: lokális együttes megjelenés (*arc* és *mosoly)*, szubsztancia és minősége (*a hold ezüstje)*, rész és egész tágan értelmezett viszonya (a *madár* és *hangja)*. Hasonlóságon alapul viszont (a költői kép egészében) a *pántlika* és a *kiáltás* összefűzése (megerősítve a mondatban kifejtett vizuális képet egy ->szinesztéziával: *piros kiáltás*). A jelzett szók egymáshoz való viszonya alapján az enallagé, ez az egyszerre szókép és alakzat, rokona a ->metonímiának is és a ->metaforának is. Ahol a két jelzett fogalom érintkezése az enallagé alapja, ott metonimikus folyamattal van dolgunk. Az utolsó példában viszont a jelzett fogalmak (*kiáltás* és *pántlika*) metaforikus azonosítása történik, ahol éppen az elcsúsztatott jelző (*piros*) teszi lehetővé, hogy rátaláljunk a metaforát megalapozó tertium comparationisra, a hasonlóság alapjára (a kiáltást és a fenyőfára kötött piros pántlikát összefűző hasonlóságra: az érzéki inger erejére).

Az enallagé legérdekesebb problémája ebben a kettősségben rejlik: mitől függ, hogy metonimikus vagy metaforikus folyamatot indukál-e a csere? Nagyon általánosan ezt mondhatjuk: ahol maga az eltolt jelzővel alkotott szintagma mint egyfajta „hibás" szerkezet jelenik meg a kognitív szemantika terminusával „kiugró" módon a percepció előterében, ott a metonimikus folyamat a meghatározó (például *ábrándos ezüst:* tulajdonképpen ábrándos hold, *halálsápadt mosoly*: tulajdonképpen halálsápadt arc). Ahol viszont a jelző olyan fogalmi jelentése ugrik előre, amely egy másik, vele hasonlósági viszonyban álló jelentés helyett áll (*piros kiáltás*: tulajdonképpen erős, vidám, ujjongó, harsány stb. kiáltás), ott a metaforikus folyamat a meghatározó. Az enallagé ez utóbbihoz azt a többletet nyújtja, hogy azonnal felfedezzük a mondatalakzatot létrehozó cserét is (*piros: pántlika* helyett *kiáltás*). Hasonlóan működik a (2) példa, amelyben az egymás mellé rendelt kettős szerkezetet bevezető *vak* szó a *szív* jelzőjeként egyértelműen metafora.

Természetesen a meghatározóan metonimikus példáknál is átbillenhet az értelmezés a metaforikus folyamat irányába. A *sebesült hang* a fenti kontextusban metonimikusan értendő (nem a hang *sebesült*, hanem a lőtt lábú madár), mégis belejátszik az értelmezésbe az a lehetőség is, hogy a *sebesült*nek az új szerkezetben, a *hang* mellett metaforikus jelentést tulajdonítunk (*sebesült*: fájdalmas, gyenge hang). Ugyanígy hat a következő enallagé: „Ajkam adhatnám *görbe gúny*nak" (Ady Endre), ahol a valójában az ajakra vonatkozó jelző (*görbe*) egyúttal „átformálja, megeleveníti, szinte allegorikus figurává emeli a gúnyt: ott látjuk állni görbe háttal, félre hajtott fejjel; még a hangját is halljuk, a jellegzetesen 'görbe', felcsúszó és lesikló, gúnyos hanglejtést", írja a példáról Fónagy

Iván. Mindez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a metonimikus és metaforikus értelmezés „egyszerre" van jelen, de mindenképpen jelenti az oszcillálás lehetőségét a kétféle értelmezés között.

A két jelzett főnév közötti viszony (metonimikus érintkezés: pl. *arc* és *mosoly* vagy metaforikus hasonlóság: pl. *pántlika* és *kiáltás*) közül a metonimikus tűnik begyakoroltabbnak, az enallagé metonimikus vagy metaforikus értelmezésének elsőbbségét azonban egyéb tényezők is befolyásolhatják. Így a következő példa értelmezése lexikológiai-idiomatikus okból eredően lesz metonimikus – annak ellenére, hogy a két jelzett szót (*rügyecske* és *lány*), hasonlóan a *pántlika* és a *kiáltás* viszonyához, asszociatív hasonlóság is összefűzi:

(7) *Szőke rügyecske* volt a *lány* (tudniillik rügyecske = 'fiatal, éppen nővé érni kezdő bakfis' volt a szőke lány).
(Tamási Áron: Hétszínű virág)

A percepció előterébe a *szőke* és a *lány* rendkívül erős nyelvi-konvencionális összefüggése ugrik (a *szőke* szabályozottan kizárólag a haj és a személy mellé rendelhető), és ezért ezt az enallagét elsődlegesen metonimikusan értelmezzük. De egyúttal nincs kizárva, hogy a kétféle értelmezés közti lehetséges oszcilláció során a *szőke rügyecske* is külön életet éljen mint önálló metafora, ahol a *szőke* lehet például a 'halvány, zsenge stb.' metaforikus jelentés hordozója.

A fenti példák a mondatalakzatnak tekintett enallagé esetében mindhárom alkotóelemet tartalmazták, tehát mindkét jelzett szót és az elcsúsztatott jelzőt. Ez azonban nincs mindig így. Akkor is enallagéról lehet szó, ha a tulajdonképpeni jelzett szó nincs jelen, de valamilyen oknál fogva egyértelmű biztonsággal kikövetkeztethető. Ilyen esetek a következők:

(8) Rózsaszín bőrükből, *nevető kézfogásukból* […] árad a nőiesség
(Krúdy Gyula)

A birtokos szerkezetből egyértelmű, hogy a jelző a birtokos (= *ők*) személyéről tolódott el a birtok (*kézfogásuk*) elé. De az enallagénak valójában még erre a jelzésre sincs szüksége, lásd a következő példát:

(9) az elpiruló zavar […] oly elragadó volt.
(Jókai Mór: És mégis mozog a föld)

Itt is nyilvánvaló, hogy az elpiruló személy zavaráról van szó. Ezt az igen gyakori enallagé-típust az a tény élteti, hogy az ember önmagát tekinti viszonyítási pontnak az őt körülvevő univerzumban. Az emberre vonatkozó jelzők elsodródhatnak a cselekvések, érzések, megnyilvánulások stb. jelzőivé, és hogy rólunk, az emberről szólnak, az annyira természetes, hogy nem igényel semmiféle kifejtést. A következő jelzős szerkezetek valamennyien enallagék – anélkül, hogy szükség volna a kontextusban bármiféle jelzésre vagy a mindenkori személy megjelölésére, aki mellől a jelzőt elcsúsztattuk. (A források: Jókai Mór, Sütő András, Németh László): *kétségbeesett gondolat, önfeledt örömkiáltás, kétkedő hit, szemhúnyó lemondás, hálás emlékezet, riadt gondolatok, bocsánatkérő boldogság, sunyi hallgatás, reszkető kíváncsiság* stb. Ez az „antropomorfisztikus" enallagé ugyanúgy, ugyanolyan kognitív és antropológiai alapon válik ki az enallagé végtelen lehetőségeiből, és képez egy igen produktív, különálló csoportot, ahogyan a -

>megszemélyesítés válik sajátosan önállósuló lehetőségévé a metaforának. Egyúttal köznyelvi változataival tipikus jelentésváltozást is képvisel, például: *magányos folyópart, hálás köszönet (szavak, mosoly* stb.*)*, *kétségbeesett gondolat (tett, elhatározás, pillanat)* stb.

Az enallagé és a melléknévi metonímia határesetét képviselik azok a jelzős szerkezetek, amelyekben szintén csak az egyik: az elcsúsztatott jelző mellett álló főnév jelenik meg, ahol azonban nem a fenti, azonos irányú, antropomorfisztikus értelmezésről lehet szó. Ezekben a másik főnév a mindenkori kontextus és/vagy a világról való tudásunk alapján mindig más és más jelentéssel bír. Az enallagéval rokonítja ezeket a figurákat maga a jelzős szerkezet, a ->metonímiával az a tény, hogy a jelzőhöz eredetileg tartozó névszót a szintagmából, vagyis a jelző hozzárendelésének (disztribúciójának) lehetőségeiből rekonstruáljuk, tehát nem hasonlósági asszociációk, hanem rendezett szemantikai-szintagmatikai érintkezés alapján. Például:

(10) Ami a Nyikót illeti, melynek ők a „mentiben" laknának, abban sem egészen *indokolatlan emberek*, mert a Nyikó valóban nyugatra fordul Szentléleken s így hol mellettük, hol közöttük folyik Kereszturig (tudniillik indokolatlan véleménnyel bíró emberek).
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)

(11) A zöld hályog a színét nem mutatja. *Galambkék mosolyával* […] ezt kérdi dédapa (tudniillik galambkék szemének mosolyával)
(Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat)

Az enallagé és a melléknévi metafora határesetével találkozunk akkor, ha nem tudjuk megnevezni egyértelműen azt a névszót, amelyre az elcsúsztatott jelző valójában vonatkozik, mégis érzékeljük, hogy a jelző elcsúsztatásával (Fónagy Iván kifejezésével élve „eltévedt szavakkal") van dolgunk:

(12) Térdig gázolnak botladozva
facipőiknek *alacsony*
sötéten zörrenő *zajában,*
mint láthatatlan avaron.
(Pilinszky János: Harbach 1944)

Ez az „eltévedt" jelző valójában már nem enallagé, hanem metafora – amely azonban szerkezetében az enallagénak mint transzmutációs alakzatnak a nyomát őrzi. Az *alacsony* többszörös asszociációval kötődik a *térd*, a *facipők* és az *avar* fogalmához: mindezek „alacsonyan" (= „lent") vannak, a *gázolnak* felidézi a *sekély* jelentést – sekély vízben lehet gázolni, innen is kínálkozó képzettársítás az *alacsony* jelentése – a szó azonban nem ezekhez társul, hanem a *zaj* jelzője lesz.

A jelzőcsere, vagyis az enallagé lehetővé teszi a metaforaalkotásnak azt a különleges esetét, amikor több mondatra kiterjedő kontextusban egy-egy jelző megjelenésének helyén egyértelműen metaforikus értelmezést nyer, ugyanakkor a megelőző kontextus is felidéződik, és ezzel hozzájárul a metafora hatásához. A következő szép metaforák önmagukban is kifejezőek, hatásukat azonban a nagyobb kontextusban elrejtett jelzőcsere jelentősen befolyásolni képes. Tehát például melléknévi metaforák a következők: hódításra jogosult hellének, valamint *férges barbárok*, szikrányi *sörényes ifjúság*, hallgatás és *nyálkás bólintás*.

A metafora értelmezése az átfogó kontextusban természetesen fennmarad – mégis különleges többletet nyújt hozzá a jelző lehetséges „eredeti” helyének felvillantása:

(13) aki köztudomásúlag, mint egy *almát* – szelte ketté a világot: hódításra jogosult hellénekre, valamint *férges* barbárokra.
(Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat)

(14) ha Nagyapa a *táltos* szerepében vágtatni kezdene. Ahhoz persze szikrányi *sörényes* ifjúság kellene.
(Sütő András: Napló)

(15) magam is *kérődzésre* ítéltetem a letarolt szavak mezején, hallgatásra és *nyálkás* bólintásra.
(Sütő András: Napló)

Ez a fajta jelzőcsere már nem szintaktikai, hanem egyértelműen szemantikai folyamat, amely túllép a szintaktikai enallagé mint retorikai alakzat lehetőségein. Az elemző retorikának ugyanakkor érdekes és fontos kategóriát kínál.

Irodalom: Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. é. n. [1999]: 160–161. – Kiss Sándor: hipallagé. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1988[2]. – Kocsány Piroska: Az enallagé kettős természete. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 113–118. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 1990[3]: 344. (§ 685). – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 147–148.
Vö.: hipallagé, metafora, metonímia, trópus K. P.

Enigma [g. αἴνιγμα; l. aenigma; n. Rätsel; f. énigme; a. enigma; o. энигма иносказание, загадка]: talány, rejtély formában megjelenő gondolatalakzat, mely az ->allegóriával mutat rokonságot, s a klasszikus retorika szerint bonyolultabb ->metaforának is minősíthető, illetve ahhoz hasonló.

Az enigma homályos, rejtett közlemény, amelynek megfejtése, vagyis a talány feloldása adja a stílusértékét, mely művelet gondolkodtató feladat az olvasó számára. Vannak olyan enigmák, amelyeknek a megfejtése nem jár sikerrel, annyira egyedi szituációhoz, illetve korhoz kötött a bennük foglalt rejtjelezett üzenet. Modern enigma például Pilinszky János verse:

(1) Szent lator
Törőcsik Marinak

Akkor már belepték a legyek

túl az agónián
túl a tetanuszon,
és messze túl szögeken, sebeken
se tárgy, se test
nyilvánosan
között
se ácsorgás
(behorpadt szentségtartó),
se röpülés

barát,
barátság mindörökre.
(Pilinszky János: Szent lator)

Enigmatikus jellegét az ajánlás adja, Törőcsik Marinak, a drámai színésznőnek szól a költemény. Rejtély, hogy ez az ->anagógét hordozó, bibliai utalású vers milyen üzenetet visz a címzett számára a kereszthalál mozzanatával. Az egyik lator megtért ott a Golgotán (erre utal a cím), és Krisztus ígéretét hallhatta végórájában (a barátság ezt a kapcsolatot idézi). Azt, hogy milyen körülmény sugallta a vers létrejöttét, az író és a címzett értette pontosan (barátság, szeretet, kegyelmi állapotra utalás a konnotációja – de milyen indíttatással?).

Az enigma a görög 'rejtélyesen, homályosan szól' szóból ered. A görög *ainigma* szó az *ainosz* kicsinyítése. Az *ainosz* többnyire prózai vagy verses formában írt mese vagy epigramma. Az *ainosz*szal rokonítható a *griphosz*, melyet szerkezetének logikai szövevénye tesz rejtvénnyé, s mindkettő szerepel az ókori rejtvénygyűjteményekben.

Az európai nyelvek többsége átvette a görög szót a fogalom megnevezésére. A német a *Rätsel* szót használja, az oroszban legjobban az *иносказ́ние* 'talány, homályos beszéd' jelentésű szó közelíti meg a görög szó jelentését.

Az *enigma* nagyon tömör epigramma formában megjelenő talány metaforikus álruhában. Arisztotelész szerint az enigmának, mint minden rejtvénynek, jellemzője a valóságos elemek keveredése a lehetetlenségekkel, továbbá a metaforából és a tömörségből következő abszurditás is.

A görög nyelvben, az antikvitásban az *enigma* fogalmát eredetileg a mítosz magyarázatához tartozónak tekintették.

Arisztotelész „Poétikájá"-ban és „Retoriká"-jában trópusként, metaforaként kerül szóba, melyet allegorikus sejtelmesség is jellemez. Tryphon már az *enigma* fogalmának világos körülhatárolására törekszik, pl. az ->allegóriától úgy különbözteti meg, hogy ez nem homályosítja el sem a beszédmódot, sem a tartalmat, az enigma viszont mind beszédmódbeli, mind tartalmi vonatkozásban homályos.

Görög minták átvételével jut el a fogalom a latin szerzők szabályrendszerébe, ám jelentésváltozáson megy át: a szigorúan vett 'rejtély' jelentésből allegorikus talánnyá, illetve talányos kérdéssé válik.

A kora középkori „kérdező" könyvekkel (Altercationes) bekerültek a nyugai civilizáció „rejtély" tradíciójába. A vallási kérdések (bibliai kérdések és rejtélyek) mellett voltak kérdés–felelet dialógusok, melyek oktatási célt szolgáltak. Szívesen használták például a testámentomi kérdéseket: „*Ki az aki meghalt, pedig meg se született?"* (Ádám). Aldheim nevével összefüggésben a spekulatív teológia ismeretelméleti érdeklődésével is kapcsolatba hozható. Vallják, hogy a nyelvi lehetőségek az embernek bizonyos ismereteket megengednek, de elzárják, hogy a megfoghatatlanba tekintsen. Az allegorikus beszéd talány formájában nyújtja az ismeretet. Az iskolai oktatásban a találós kérdéses oktatási forma a barokkban s a korai 18. századi népi erkölcstani prédikációkban hódított.

A rejtélyes találós kérdés, akár irodalmi, akár népies megformáltságú, a 18. században és a 19. század elején élte virágkorát. Az oktatásban akkor már csak a latin grammatika és erkölcsi tanok közvetítő médiumaként jelent meg.

A 20. században az enigma új szerepet kap, a modern líra nyelvi-formai, tartalmi megjelenítésében: szemantikai aspektusból a poliszémia és a szemantikai eklekticizmus lesz domináns szerepű a „rejtély" megteremtésében.

A klasszikus enigma „melléktermékének” fogják fel a tévé vetélkedő műsorának kitalálandó válaszait, továbbá a keresztrejtvényeket, képrejtvényeket.

Az enigma megjelenési formáját tekintve változott története során: a kezdeti epigramma, illetve közmondás alakjában megfogalmazott rejtvény a 20. századig módosult. Kezdetben a fogalmazás módja tömör, logikai szerkezete egyszerű, áttekinthető, a metaforikus kifejezésmód mégis nehezen megfejthetővé teszi a voltaképpeni jelentést. Célja a küldött üzenet, közlemény elrejtése, hogy kellő szellemi erőfeszítés után derüljön ki az üzenet lényege. A megfejtésnek többnyire fontos tétje volt. Klasszikus példa: Oidipusz a monda szerint a thébai szfinx következő rejtvényének megfejtésével szabadította meg a várost: *Reggel négy lábon, délben két lábon, este három lábon jár.* A rejtvény megoldása (az ember) azóta közhellyé vált.

Alaki, formai változás, hogy már az ókorban, de még inkább a középkorban a prózai vagy verses formában megfogalmazott talányok terjedelmüket tekintve hosszabbak lettek, kiegészültek. A középkorban sok közöttük a kérdés formájú, a tanító célzatú rejtvény, például az erényekről, bűnökről.

A találós kérdés is itt kap helyet (egyrészt népi ihletésű, másrészt a barokk művészetben irodalmi rangú, keleti hatásokkal), például a Turandot-rejtvény alapja (Schiller).

Balassi Bálint verses formában ír enigmát, – a címe is „Aenigma” – elrejtve a személyt, akinek szól, titkolt jelentését csak az érdekeltek tudták egyértelműen feloldani.

Idővel feloldódik a viszonylag kötött forma, a rövidség és a tömörség is, és a terjedelmesebb, rejtvényszerű művek enigmatikus jellegű alkotásoknak minősülnek.

Enigmát rejthet epigramma, közmondás, dialógus, találós kérdés, vers, mese, illetve egyéb prózai alkotás is.

Az enigma célja és jellege szerint lehet: játékos (pl. találós kérdések), kultikus (amikor a tabu tárgyakat, személyeket enigma rejti); misztikus talányos, többféleképpen értelmezhető nyelvi formába öltöztetett gondolat, például a jóslatok is homályos formában fogalmazódnak (Püthia jóslatai); gyakorlati, a titkosság praktikus célját szolgáló enigmák (katonai, rejtélyes utasítások, titkos társaságok szó-, illetve szófordulat-használata); költői enigmák: a szerző metaforával, allegóriával igyekszik a nyelvet egyéni mondanivalójához igazítani. Önkényhez vezethet az egyáltalán nem érthető, „értelmen túli nyelv” használata. Bár ami az egyik kor számára enigma a költészetben, a másik kor számára megfejthető metafora vagy allegória.

Az enigmák terjedelme változó, szemantikájának követéséhez előismeret, a körülmények ismerete szükséges, továbbá a pragmatikai összetevőknek mint bizonyos feltételek működésének együttes megítélése lehet támpont fajtáinak a kiválasztásához.

(2) Enigmát rejtő szólások:
Összeér a nap a holddal ’megkopaszodott, megöregedett férfiember’
Szent Gellért-hegyi táncos ’boszorkány’
Baj van az emeleten ’valaki nem épeszű, nem normális’.

A *nap*, a *hold*, az *emelet,* a *Szent Gellért-hegyi táncos* metafora. Ennek behelyettesítése, értelmezése adja a rejtett jelentésű szólások megfejtését.

(3) Közmondások:
Ki milyen virágot szakít, olyat szagoljon ’amilyen házastársat választ magának az ember, olyannal kell élnie’.

Az alapmetafora a *virág*, ebben van a rejtély kulcsa. A népi ihletésű munkákban a *virág* a társ, elsősorban a nő szimbóluma. A közmondásban általános érvényű rejtett igazság van, ezt kell megfejteni, értelmezni.

A népmesékben sem ritka a talány, az enigma mint feladvány; megfejtése a mesehős feladata, egyúttal a továbbjutásának a feltétele:

(4) *feladta a király találós meséjét, mely szólott ekképpen:*
Keresi az olyant, de meg nem találja,
Ha meg nem találja, anyja vére bánja.
(Benedek Elek: A találós mese)

A király keresi a meghalt feleségéhez hasonló társat, ha meg nem találja, nem adja férjhez a lányát senkihez, hogy öreg napjaira legyen támasza, gondviselője.

Köznyelvi enigmának tekinthetők a találós kérdések, többnyire nem metaforikus jellegűek, inkább játékos észtornák:

(5) *A péket megfordítják, és falra akasztják. Mi ez?* (kép)
Mindig nyílik, sosem virágzik. Mi ez? (ajtó)
Ha látunk nincs, ha nem látunk, van. Mi ez? (köd)
Örökkévalóság kezdete, körnek közepe, erdőnek vége. Mi ez? (ö betű)

A publicisztika nyelvhasználatában sem ritka az enigma. Megfejteni a beavatottak tudják, akik ismerik a szereplőket és a körülményeket.

(6) *Trükkök, futballmeccs és vakondok*
… ez nem futballmeccs, ahol apró politikai trükkökkel és taktikai húzásokkal kell befolyásolni a végeredményt.
Ki akartuk ugrasztani a nyulat a bokorból, nyúl helyett azonban vakondokok másztak elő…
…közöttük kell keresni azt a három képviselőt…
(Délmagyarország. 2005. június 7.)

Már a cím is enigmatikus jellegű, meg kell fejteni, mire utal a három névszó, mivel, illetve kivel hozható kapcsolatba a *meccs*, és a rejtőzködés metaforája, a *vakond.*

A 20. században sajátságosan új az enigma, például Weöres Sándor egysoros versei metaforikus öltözetben megjelenő enigmák:

(7) *Tojáséj*
Liliomszörny
Játszani kék tenger peremén ragyogó kavicsokkal
(Weöres Sándor: Egysoros versek)

Megfejtésre váró rejtélyes metaforák az igazi enigmák.
Ilyen Tandori Dezső „A szonett” című verse

(8) *a*
b
b
a

a
b
(Ennél a sornál megakadt,)
b
a

c
d
d

c
d
c
(aztán mégis folytatta és bejezte.)
(Egy talált tárgy megtisztítása. Enigma. 1995.)

A szöveg nélküli szonett képletben megjelenített enigmának minősíthető, a mű keletkezésének a körülményeit, valóságalapját kellene ismernünk, hogy egyértelműen megfejtsük.

Az allegorikus formában megjelenő enigma a 20. század költészetében is helyet kap. Ilyen Zelk Zoltán: „Tűzből mentett hegedű" című verse.

A muzsikus és a hangszer ismert metaforák: a költő és az alkotás s a mű létrehozásának folyamata, a muzsika az allegória alapja, amit allegorikus formában elmond a költő, a valóságos történések csak részben fejthetők meg, homály fedi a külső, még inkább a belső történéseket, a lélekben lejátszódó folyamatot.

(9) Tűzből kimentett hegedüddel
mihez kezdesz, szegény cigány?
csiholsz-e még nótát belőle,
vagy vályogot vetsz ezután?

Kezedben régi kincsed roncsa,
a fája üszkös, húrja lóg,
de próbáld csak, tán fölzeng rajta,
a keserűt, a ríkatót.

Madzaggal kötve-toldva húrja?
akkor is! hátha szólna még:
ha mást nem, azt a percet sírja,
mikor a rongyos putri ég,

mikor veszett csiviteléssel
a tébolyodott fecskepár
pucér fiókáit hogy mentse,
a lángoló ereszre száll,

mikor ebeddel vonítottad
a pusztulást, hogy az egen

együtt csikarjon cigánysorsod
s az ősi csikasz-félelem!

Ezt húzd, ha mást nem, ezt a percet,
aztán aludj, amíg az éh
aludni hágy, míg jő a vénség,
a térdig sár, a trágyalé

s a vályoggödörben merenghetsz:
hogyan cifráztad egykoron…
s hull rád az emlék, mint a pernye
s beszállja szíved a korom…
(Zelk Zoltán: Tűzből mentett hegedű)

Az enigmának formáját tekintve kötött változata az anagramma. Egy adott szöveg betűinek átcsoportosításával nyerhető újabb értelmű szó vagy szöveg: *Adél – Léda*.

Az akrosztichon hasonlóképpen enigmatikus jellegű – a szóakrosztichon a verssorok első szavainak az egybeolvasásával keletkezett szöveg, a betűakrosztichon a verssorok kezdőbetűinek összeolvasásából keletkezett értelmes szó, gyakran név:

(10) *K* oldusé ima, zsoldos kapja bért.
A mienk: a mindennapi MIÉRT.
S ikolyáért essék ha felszegeznek
S Mária ne köpje le a keresztet.
Á m ne vérezzünk el a gondokon
K ell *Ámen* helyett a

G
O
N
D
O
G O N D O L K O D O M
K
O
D
O
M

(Szécsi Margit: Madár-e az denevér)

Kassák nevét elég könnyű megfejteni a kezdő sorokból, de ->anagógéval kombinált enigmát rejt e vers.

Funkciója rejtjelezett üzenet továbbítása egy meghatározott személynek, (1) példa.

Olykor a világ egyes jelenségeiről, körülményeiről rejtélyes, megfejtendő információ eljuttatása a cél. Az írót alkotásra sugalló ihlet egy nyelvi kódban realizálódik, kérdés, hogy a dekódoláskor ugyanaz a valóság jelenik-e meg az olvasó számára, (7), (8) példa. A hatás azonban – a feszültség keltése s az üzenet megfejtésének szándéka – nem marad el.

Az enigma – pragmatikai szempontból – szabadon kezelhető gondolatalakzat, megmaradt a 'rejtély, talány' alapjelentése, de a megjelenési formája, szerkezete, terjedelme változott, s ennek megfelelően pragmatikai aspektusa módosult leginkább, így vált szabadabbá az enigmatikus jelleg megítélése. Ami az egyik kor számára homályos, rejtélyes volt, kellő ismerettel, tájékozottsággal, a formanyelv birtokában megfejthető költői kép, illetve érthető szöveg lesz.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999. – Fónagy Iván–Lázár György–Voigt Vilmos–Zsolt Angéla: enigma. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Földes Csaba: Linguistisches Wörterbuch. 1997. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 71–72. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1967. 187–195. – Magyar Nagylexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1998. – Pallas Nagy Lexikona. Bp. 1897. – Szabó B. István: Irodalmi fogalmak kis szótára. Korona Kiadó. Bp. 2002: 67 – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 195–196. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Szerdahelyi István: Esztétikai kis lexikon. Kossuth Kiadó. Bp. 1979.R. M. E.

Enjambement vagy **áthajlás** [magyar elnevezési kísérletek: *áthajlás, átívelés, áttörés*, de általában francia néven emlegetjük; g. –; l. transitio; n. Enjambement, Zeilensprung; f. enjambement; a. run-on-line; o. анжамбеман, анженбеман]: a mondat átlépése egyik verssorból a következőbe, úgy, hogy a sorvég nyelvtani szerkezetet szakít ketté, vagyis a mondategység és a verssor összhangjának megbomlása. Példák:

(1) Mint alvadt vérdarabok,
úgy hullnak eléd
ezek a szavak.
(József Attila: Óda)

(2) kifulva, akként élek én
örökös lihegésben. S már *az orvosok*
kése fenyeget, *rossz nyakam*
fölvágni,
(Babits Mihály: Balázsolás)

A jelenlegi megnevezés a francia *enjamber* 'átlépni' jelentésű igére vezethető vissza.

Ezt a versmondattani jelenséget a mai retorikák és stilisztikák közül csupán egyikmásik tárgyalja. Először tudniillik csak a 16. században a francia Pierre de Ronsard költő él az *enjamber* igével idevágó értelemben. Maga a szakszó Franciaországban a 17. század második felétől használatos, a német szakirodalomban pedig a 19. század végétől. Az áthajlással első ízben a klasszikus francia verstan foglalkozott, majd alaposabban a 19., 20. században elemezték.

Az áthajlás a ->transzmutáció körébe tartozó ->szó- vagy ->mondatalakzat. Ennek esetében a mondat a verssor végén megszakadhat szólamhatáron, tehát ahol a hangos beszédben is szünetet tartanánk, (3) példa, de kettészakadhat szorosan vagy kevésbé szorosan összetartozó részekből álló szintagmatikus szerkezet is, (4) példa.

(3) Zordon erdők, durva bércek, szirtok!
Harsogjátok jajjaim!
Tik talám több érezéssel bírtok,
Mintsem embertársaim,
Kik keblekből számkivetnek,

És magok közt csúfra *emlegetnek*
Egy szegény boldogtalant.
(Csokonai Vitéz Mihály: A tihanyi ekhóhoz)

A versszak első sora (megszemélyesítve) megszólítás. A második sor felszólító mondat, a felszólítást tartalmazza. A harmadik sor főmondat, a negyedik ehhez kapcsolódó hasonlítói alárendelés. Az ötödik sor az utóbbi mondat minőségjelzői mellékmondata, amelyhez – a hatodik és hetedik sorban – mellérendelt formában újabb minőségjelzői mellékmondat csatlakozik. De úgy, hogy a hatodik sor végén levő igei állítmánnyal (*emlegetnek*) egy szintagmát alkotó tárgy (*Egy szegény boldogtalant*) – tőle elszakítva – a következő sorba kerül. Mindamellett a sorvég szólamhatáron zárul, és a hetedik sor új szólamot kezd.

(4) Voltak nem-földi barátaim. *A*
többiek, osztálytársaim, *csupa*
élő, halandó fiú volt, *tehát*
kényeskedő és önző társaság:
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene, 212)

Ebben a szövegben az első sor vége elszakítja a határozott névelőt a (szorosan hozzátartozó) főnevétől. Aztán a jelzőszerűen álló *csupa* határozószó is elszakad jelzett szavától. És még a következtető *tehát* kötőszó sem a mondat élére kerül, hanem az előző sor végére.

Aszerint, hogy az áthajlás milyen szintagmákat, mennyire összetartozó szavakat szakít el egymástól, megkülönböztetünk tompa vagy tagoló és éles vagy töréses áthajlásokat.

Tompa, sőt szelíden tagoló áthajlásokat találunk Csokonainak a Lilla-dalok ciklusában, Kisfaludy Sándor verseiben, Arany „Toldi”-jában, de megtalálhatók ezek például Juhász Gyula költészetében is.

Az éles áthajlások között fokozati különbség lehet. Annál élesebb áthajlásról van szó tudniillik, mennél szorosabban összetartozó szavakat szakít ketté a sorvég. Már említettük a névelő elszakítását főnevétől, ez érthetően nagyon éles áthajlás. Hasonló a morfológiai típusú szerkezetek megszakítása is. A névutó kerül új sorba:

(5) Amerikánál messzebb *kontinens*
felé ringatsz, alighogy megjelensz,
Álom…
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene, 348.)

Éles elhajlás, ha az igekötő szakad el az igéjétől:

(6a) mindennapi kenyerünket *add*
meg nekünk ma…
(Babits Mihály: Miatyánk)

(6b) Nyugodjék kegyelmed csendes békességgel!
Appetitusomat ha korcs magyarok *el-*
rontják, mulatok a kegyelmed könyvével,
(Petőfi Sándor: A régi jó Gvadányi)

Különválhatnak a szintaktikai szerkezetek tagjai, például a jelző a jelzett szavától:

(7) Egy vak koldus ül, és előtte *rémes*
Plakátok ordító száz színe dúl,
(Juhász Gyula: Budapesti béke)

Megszakadhat a birtokos szerkezet:

(8) Én nem tudtam, hogy *annyi szörnyűség*
barlangja szivem.
(József Attila: Én nem tudtam)

Szintén nagyon éles áthajlásnak számít, ha az összetett vagy éppen az egyszerű szót vágja ketté:

(9a) elfog a félelem,
oly csönd, oly *jégverem-*
nagy csönd lesz hirtelen
(Bella István: Esti ima)

(9b) Neked a zöngelem, mely ama *legsze-*
gényebb zöngedezőt enyhíti: méreg.
(Babits Mihály: „Vén cigány")

Ez utóbbiakat *soráthajlás*nak is hívják. A soráthajlás leginkább a mai groteszk-humoros stílusra jellemző. Még egy jellegzetes példa József Attila „Születésnapomra" című ismert verséből:

(10) Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
taní-
tani!

Beszélünk aztán *szakaszáthajlás*ról vagy *szakaszugrás*ról (n. Zeilensprung) abban az esetben, ha az áthajló mondat a következő versszak első sorában folytatódik:

(11) Így lett, hogy tegnap hét után,
„tizenkilenc óra után"
– ahogy azt a mai lapok
írták „rémhírtől harsogott

minden tévé és rádió."
S: „Riadó! Riadó! Riadó!"
Mert öt perccel este után
fölkelt a Nap, itt, Pest-Budán

újra, a Gellért-hegy mögött
jött visszafelé, dünnyögött,
dudorászott is valamit,
bajsza alatt, ő tudja mit.
(Bella István: Egy nap: két nap)

A francia szakirodalom aszerint is megkülönbözteti az áthajló mondatokat, hogy a sor melyik részéről indulnak, és a következő sor(ok)nak mely részén fejeződnek be. Ennek megfelelően van *rejet* (átvetés) és *surjet* vagy *contre-rejet* (hátravetés). Az előző esetben az áthajló mondat a következő sor elején végződik, pl.

(12) Gondolatom tükrét csiszolta ki
halálod?
(Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év, 46.)

A surjet vagy contre-rejet esetében pedig az áthajló mondat az egyik sor végén kezdődik, és a következő sorban folytatódik, gyakran a sor végéig, pl.

(13) Kétszáz nap. Mi vagy? S én mi?! *Kezdete*
két külön útnak szét a semmibe.
(Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év, 49.)

Az „átvetés" elnevezésű áthajlás egyébként gyakori az időmértékes, klasszikus verselésben. Vergilius egyik stílussajátsága, különösen gyakran veti át az igei állítmányt a következő sor elejére.

Az áthajlás funkciói egyenesen következnek abból, hogy ezek a stíluseszközök milyen indíttatásra jöttek létre. A mondategység és a verssor összhangjának, illetve az értelmi és ritmusegység megbontásának az okát minden bizonnyal a megszokottól való eltérés, valamint a különös, a szokatlan felé való vonzódásban kell keresni. Ezért tapasztalható, hogy ez az alakzat mindig olyan korban, olyan műfajban és olyan egyéniségek költészetében gyakori, amelyek, illetve akik változtatni akarnak a korábbiakon, továbbá amelyek, illetve akik nyugtalanok, izgatottak. Zolnai Béla találóan jegyzi meg: „Az intellektuális költő, akinél a mondanivaló túlteng, nem respektálja a sorok hagyományos kereteit: Babits, Szabó Lőrinc, Rilke, Stefan George… stb." (Zolnai 1964: 126.) Gáldi László meg így nyilatkozott: „A modern ritmusérzék, mely a megszokottat mindig valami újszerűvel szereti fűszerezni, nem lehet el kötött ritmus és az enjambement izgatott és izgató bújócskája nélkül sem." Továbbá: „Az enjambement-nal sokszor jár együtt valami fojtott drámaiság; nem hiába melegágya a »blank verse«, a drámai jambus." (Gáldi 1961: 197.) Egyébként az áthajlás enyhébb formái a modern költészetben annyira közkeletűek, hogy már nem vagy alig érzékeljük őket.

Fónagy Iván az áthajlásoknak négy költői-esztétikai funkciót tulajdonít:

1. nyomatékossá tehet bizonyos szövegrészt;
2. kifejezhet érzelmeket;
3. jelezhet fiziológiai folyamatokat;
4. ábrázolhat – közvetve – fizikai jelenségeket.

Természetesen ezek egyszerre, keverten is jelentkezhetnek.

1. Az áthajlás egyik legrégibb funkciója a kiemelés. Mint a beszédben a váratlan szünet, a sor végén feszültséget kelt, s ezáltal nyomatékot kap a következő sor elején álló – mintegy elszakított – szó, kifejezés.

(14a) Sír kint az ég… Sír s anyját temeti
a költő…
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene, 369.)

(14b) Az öreg gazda ül a ház előtt,
……
Pipál, nem moccan. Az idő is áll
Egy pillantásra,
(Juhász Gyula: Szakállszárító)

(14c) Mert villogott szeme és iszonyú pogány
Harag sötétellett a király homlokán.
(Arany János: Toldi, XII. ének)

2. Tükrözheti az áthajlás a költő különböző érzelmeit. Megszólalhat például általa a szerelem heves érzése.

(15) Képzelt képzeleteddel képzelem,
hogy együtt vagyunk: az enyém kevés
volna, magában, míg így, szüntelen
kettőződve, mint tündér repesés
hoz-visz-cserél, s egyszerre két helyen
egymásba zárva tart a szerelem.
(Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év, 3.)

3. Az áthajlás jelezhet fiziológiai folyamatokat. Utalhat például a részeg ember el-elhalkuló beszédére.

(16) Ing a lábam, a nyelvem meg
Elakad –
Torkom a thermopyléi
Szorulat.
(Petőfi Sándor: Ivás közben)

Az első izgatott udvarlás neki-nekilendülését és állandó elakadását idézik a következő – éles – áthajlások.

(17) Úgy gondolom, nem is láttam soha
emberi arcát. Hazudtam, ha a
szemébe néztem: csak mutattam; *és*
ha kezét fogtam, nem azt fogtam; *és*
ha haját, nem azt húztam félre; *és*
ha vele: nem vele beszéltem; *és*
ha mutattam, néha, a szívemet,
ha hittem, néha, hogy ő is szeret:
(Szabó Lőrinc: Földi arcát…)

4. Az áthajlás megéreztethet közvetve bizonyos fizikai jelenségeket, például mozgást, megtorpanást, újrakezdést, meghatározott távolságot, időközt, lebegést, lefelé vagy felfelé irányulást és így tovább.

Például igen sokszor törik meg Szabó Lőrinc mondata, ha vágásról, tépésről, szakításról, erőszakról van szó.

(18a) A vágányokon
kísérteties tehervonatok
szelik s mutatják, mozgó ház-sorok.
(Szabó Lőrinc: Apám a gépen. Tücsökzene, 25.)

(18b) Szomorú képére rőt kalapja alá-
Hullana, ha négy-öt szál madzag nem tartaná.
(Arany János: A szegény jobbágy)

Fónagy megkülönböztet még szimptomatikus, azaz indulatos beszédet utánzó és szimbolikus, vagyis ábrázoló jellegű áthajlásokat. Azt is megjegyzi, hogy a szimptomatikus áthajlás egyre inkább átengedi helyét a szimbolikusnak, és hogy Petőfi lírai verseiben viszonylag gyakoribb a szimptomatikus áthajlás, Arany verseiben viszont a szimbolikus. Találó Zolnai Béla megállapítása, amely szerint mennél intellektuálisabb a vers szövege, annál jobban harmonizál vele az enjambement.

Babitsnál az áthajlásnak inkább szerkezeti szerepe van. Számos versében, különösen a háború alatt és után írottakban, alig van olyan sorvég, ahol a mondat bevégződik; az enjambement sorról sorra kígyóztatja a – többnyire hosszú – mondatot.

(19) Idegeimen apokaliptikus
zene tombol, bábeli gyermekágy
a világ, véres lében remeg és
csikorog – ó jaj! ki a kínokban,
ki a kínokban vajúdó?
(Babits Mihály: Új esztendő)

A szabad ritmusú, hosszúsoros versekben az áthajlás mintegy elrejtheti, elfátyolozhatja a rímet. A rövid sorok esetében viszont a rímek kiemelésének, megcsillogtatásának is lehet az eszköze.

Az áthajlás előfordulása, gyakorisága és jellege változik korok, versformák, műfajok és költői egyéniségek szerint. Az ókorban Pindarosz, továbbá Horatius, Vergilius és mások költészetében gyakori. A középkorban az eposzokban viszont igen ritka, csupán a vallásos és a szerelmi lírában fordul elő, és még többször találkozunk vele az udvari verses regényekben, a komikus irodalomban (pl. a fabliaukban) és később a francia Pléiade költőinél, valamint Racine és Molière drámáiban. A francia klasszikusok általában nem kedvelik, igazi rangját a romantikusok adják vissza (Victor Hugo stb.). A parnasszisták, a szimbolisták, a szabad vers művelői, a modernek (pl. Apollinaire, Éluard) szintén készséggel alkalmazták.

A német irodalomra vonatkozólag is lényegében hasonlókat állapíthatunk meg. A 18. század második felében számos áthajlást találunk Klopstock, Lessing, Wieland, Goethe, majd Hölderlin műveiben, továbbá a 20. században Rilke és Celan költészetében.

Az áthajlás előfordulása a magyar irodalomban a következőképpen alakult. Csokonai szívesen élt ennek az alakzatnak a lehetőségeivel, a Lilla-dalokban 100 sorra 27 áthajlás jut. Gyakori aztán Petőfi költészetében is. Arany műveiben – a Petőfiéhez viszonyítva – kevesebb a számuk, a Toldiban – népies, archaikus jellege miatt, és mivel Arany fiatalkori műve – sokkal ritkábban alkalmazta az áthajlást, mint a nyilvánvalóan intellektuálisabb Őszikékben. Vörösmarty költészetében – az eddigiek alapján érthetően – gyakran találkozunk ezzel az alakzattal. Érdekes módon Ady ritkábban él vele. J. Soltész Katalin viszont azt hangsúlyozza, hogy „a Nyugat nemzedékének eszközei között fontos helyet

foglal el az áthajlás, és hogy Babits pályájának minden szakaszában élt ezzel a lehetőséggel, de a legkiemelkedőbb szerepet abban a korszakában játszotta, amelynek verseit ilyen címen foglalta össze: Nyugtalanság völgye." (1965: 254.) Gyakori eszköz aztán az enjambement – nagyon is érthetően – Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés Gyula, Radnóti Miklós lírájában.

Irodalom: Benedek Marcell (szerk.): Magyar Irodalmi Lexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1963: 293–294. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. 1999: 102–103. – Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989: 155–182. – Fónagy Iván: enjambement. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Gondolat. Bp. 1961: 195–197. – H. Morier: Dictionnaire de poétique et de rhétorique. 1984[4]: 416–427. – J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965: 254–257. – Király István: Ady Endre. 2. köt. Magvető Kiadó. Bp. 1970: 98. – Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Walter de Gruyter. Berlin. 1997. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 37–38. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 46–49. – Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Gondolat. Bp. 1964: 120–128.
Vö.: kólon, paralelizmus Sz. I.

Entiméma [g. ἐνθύμημα; l. enthymema; n. Enthymem; f. enthymčme; a. enthymeme; o. –]: csonka okkötés, csonka zárlat, rövidített ->szillogizmus. Érvelési mód és alakzat, a „retorika szillogizmusa", amelynek érvelő (argumentatív) és stilisztikai funkcióját ismerjük. Az eredetileg 'megfontolás', 'tanács' jelentésű szó már Arisztotelész használatában 'valószínűség alapján történő következtetés' értelemben jelenik meg. Formáját illetően csonka szillogizmus, azaz egyik vagy másik vagy mindkét premissza (állítás) hiányozhat.

A görög név az ἐνθυμεῖσθαι (enthümeisztai) szóból származik, melynek jelentése: 'mérlegel', 'átgondol', 'értelmez', 'felfog'. Az entiméma eredetileg a megformált érv alapjául szolgáló gondolatot jelentette. Ez a jelentése még a római retorikákban is gyakran megtalálható. Később változás következett be a fogalom értelmezésében, úgy tekintették, hogy a beszélő kigondol valamely érvet, illetve a hallgatóság valami hiányzót hozzáfűz az érveléshez. A terminus tehát jelentésváltozáson ment keresztül. A 12. századtól a modern korig meghatározó felfogás, mely szerint az enthümémában egy premissza kimondatlan, a gondolatban, elmében (en thümosz) megtartott, nem antik eredetű, és inkább az entiméma elliptikus felfogása mutatkozik meg benne.

Egyes szerzőknél az entiméma tulajdonképpeni megfelelőiként találjuk az epikheiréma (agressio, commentatio), ->raciocináció, és apodeixis elnevezéseket, illetve ezekhez kapcsolódóan, vagy ezeket az entimémával rokonítva találunk értelmezéseket a következő retorikusoknál, gondolkodóknál: Quintilianus (Kr. u. 1. sz.), Minukianos (Kr. u. 3. sz.), Julius Victor (Kr. u. 4. sz.) Cassiodorus (Kr. u. 6. sz.), Isidorus (Kr. u. 6–7. sz.).

A magyar szakirodalomban a syllogismus (de)truncatus fordításaként szereplő *csonka okkötés, okfejlesztés* terminus (Szvorényi József 1851, Verbőczy István 1870), a *csonka zárlat* elnevezés (Góbi Imre 1888), illetve a syllogismus abbreviatus megfelelőjeként a *rövidített szillogizmus* kifejezés szerepel.

Az érvelő funkciójú entiméma a deduktív következtetés (szillogizmus) retorikai megjelenési formája, analóg a példával (->exemplum), amely a logikai indukció retorikai eszköze. A retorikai feltalálás legfontosabb feladata. A tudományos érveléssel szemben az entiméma nem az igazságra (vera), hanem a valószínűre és a hihetőre (probabilia, credibilia) vonatkozik. Az entiméma a szillogizmusból származik, azzal bizonyos tekintetben azonos, egyes tulajdonságaiban azonban eltér tőle. A logikai szerkezet tekintetében a szillogizmus két állításból és következtetésből álló struktúrája mellett az entiméma még állhat egy premisszából és egy konklúzióból, illetve két premisszából, valamint egy állításból, amelyet indoklás egészít ki. Az állítások igazságértéke és jellege

szempontjából a szillogizmus megkérdőjelezhetetlen, lefektetett tételeihez képest az entiméma összetevői valószínűségekre, jelekre, általános nézetekre, vélekedésre és belátásra, valamint alapigazságokra épülnek. A retorikai szillogizmus a tudományos szillogizmushoz képest logikailag és formálisan egyaránt lehet tökéletlen, ez megfelel az entiméma retorikai-pragmatikus jellegének.

Míg az antik görög–római retorikában és logikában az entiméma elmélete és meghatározása gazdag sokszínűséget mutat, a fogalom a korai középkortól kezdve napjainkig a formailag nem teljes, tökéletlen, rövidített vagy csonka szillogizmus sémájának jelölésére egyszerűsödik, amelyből az egyik premissza hiányzik.

Entimémának tekinthetjük az alábbi következtetéseket:

1. Általánosan elismert argumentációs források, toposzok (topoi) alapján képzett valószínű következtetés – topikus entiméma.

Entimémát képező általános toposzok:

- Az ellenkezőből következtetünk: *A tisztesség jó, hiszen a tisztességtelenség rossz.*
- Kapcsolatban lévő, kiegészítő (komplementer) fogalmakból következtetünk: *Ha jó retorikát tanulni, akkor szintén jó retorikát tanítani.*
- A nagyobbról a kisebbre következtetünk: *Ha a szentek sem tökéletesek, akkor mennyivel tökéletlenebbek a gyarló emberek.*
- Tekintélyből származó ítéletek: *Folyamatos tanulás nélkül a gondolkodás egysíkúvá válik, ezt a legnagyobb nevelők is így vélik.*

A legtöbb topikus entiméma logikailag nem kényszerítő erejű, a kiinduló toposz szuggesztivitásából következően azonban mégis nagy meggyőző erővel bír.

2. Szillogisztikus következtetés, amelynek valószínűsége premisszáinak valószínűségén, hihetőségén alapul. Premisszái lehetnek:

a) Valószínűségek (eikonok): valószínűségből származó entiméma (enthymema ex probabilibus). A közvélekedés alapján igaznak tartott nagypremisszából következtetünk. Szerkezete: M általános nézet szerint P. S=M, tehát S, nagy valószínűség szerint, P. *A fiatalok meggondolatlanok. Péter fiatal tehát, meggondolatlan.*

(1) *Még a nyomorult féreg sem tűri, hogy lábbal tapodják. A magyar nép nem leszen, nem lehet gyávább a féregnél.*
(Kossuth Lajos: Kiáltvány a néphez)

b) Premisszái jelek (szemeionok): jelekből származó entiméma (enthymema ex signis). A jelek kétfélék lehetnek, szükségszerűek (tekmerionok): *Akinek láza van, az beteg. Ez az ember lázas, tehát beteg*; és nem szükségszerűek (szemeionok): *Aki szerelmes, az ragyog. Ez a férfi ragyog, tehát szerelmes.* A szükségszerű jelek bizonyosságok, nem támadhatóak, a nem szükségszerűek azonban támadhatóak és cáfolhatóak.

3. Rövidített vagy tökéletlen szillogizmus, amelyből a két premissza egyike vagy a konklúzió hiányzik, vagy kimondatlan marad.

Egy teljes szillogizmusból:

1. *Minden test, amelynek mindmegannyi része visszaveri a fényt, göröngyös;*
2. *mivel a hold mindmegannyi részével fényt ver vissza,*
3. *a hold tehát göröngyös test.*

Háromféle entiméma jöhet létre elhagyással:

a) *A hold mindmegyannnyi részével fényt ver vissza, tehát göröngyös.*

b) *Minden test, amely mindmegannyi részével fényt ver vissza, göröngyös, tehát a hold is göröngyös.*
c) *Minden test, amely mindmegannyi részével fényt ver vissza, göröngyös, és a hold is mindmegannyi részével fényt ver vissza.*

(2) *1. Minden ember halandó.*
2. Szókratész ember.
3. Szókratész halandó.

A háromféle, csökkentéssel létrejövő entiméma:
a) *Szókratész ember, tehát halandó.*
b) *Minden ember halandó, tehát Szókratész is halandó.*
c) *Minden ember halandó, és Szókratész is ember.*

Ha az entimémaban a hiányzó premissza vagy érv magától értetődő és nyilvánvaló, a rövidség érdekében elhagyható; ezt nevezzük tisztességes változatnak (version honnęte): *Magyarország, csakúgy, mint az Európai Unió többi tagállama, demokratikus.* (Az elhagyott nagypremissza: *Magyarország az Európai Unió tagállama*, nyilvánvalóan igaz).

Amennyiben azért hiányzik a premissza vagy érv, mert hibás, hamis, vitatható vagy homályos, szofisztikus változatról (version sophistique) beszélünk: *Júlia, mint mindenki, aki az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett, jó tanár.* (Az elhagyott kis premisssza: *Júlia az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett.* Vitatható, nem magától értetődő, Júlia máshol is szerezhette diplomáját.) *Nem akarok a párt elnöke lenni. Nem akarom, hogy olyan ember legyen az elnök, aki pártelnök akar lenni.* (A hiányzó premissza homályos: *Én lehetnék a pártelnök vagy valaki hozzám hasonló.*)

4. A következtető szerkezet konklúziója egy alapigazság (gnóma, szentencia vagy maxima). Ez az entimématípus is kihagyásos szerkezetű. A szillogizmus gnómává rövidítésével és egy indokló állítás hozzáfűzésével entiméma jön létre. Az alapigazság a következtetés, az indoklás pedig a premissza: *Egyik ember sem igazán szabad, mivel vagy a pénznek, vagy a sorsnak alávetett.* (A hiányzó premissza: *Aki valaminek alávetett, az nem szabad.)*

(3) *Okos ember más kárán tanul, de maga még nem ember, csak gyerök.*
(Fekete István: Tüskevár)

A (3) példából hiányzó állítás: *A gyerek a maga kárán tanul.* (Esetleg: *A gyerek nem okos.*)

Az entiméma a következtetés jellege szerint kétféle lehet:
1. Pozitív következményre épülő vagy következményből merített (ex consequentibus): *Az erény olyan jó dolog, amelyet senki nem használhat gonosz célra.*
2. Negatív ellentmondás-viszonyra épülő, ellenkezőkből merített (ex repugnantibus, ex contrariis): *Jó dolog a pénz, ha rosszra is használhatjuk?*

A retorika egyes teoretikusai szerint csak ez utóbbi tekinthető entimémának.

A retorikában a logikai és érzelmi bizonyítékok (logosz-éthosz-páthosz) egységet alkotnak. Az entiméma tehát az éthosz és páthosz területére is beszűrődhet, hiszen a tanító szillogizmusokon keresztül a hallgatóság intellektuális hiúságát legyezgeti, így bizalmát és jóindulatát elnyeri, másrészről frappáns, poentírozó jellegéből adódóan érzelmi hatás kiváltására törekszik. A premisszák, amelyekből az entiméma létrejön, valójában a hallgatóság véleményéből és hitéből, belátásából származnak. Így kapcsolódik tehát az entiméma az éthoszhoz és a páthoszhoz is.

Az entiméma alakzatként az elokúcióhoz is kapcsolható, stilisztikai funkcióval bír. Ennek egyik oka, hogy a rövidség retorikai erényét (->brevitas) szolgálja. Különösen hatásos az entiméma kérdés formájában történő megjelenítése:

(4) *Ha Szókratész ember, akkor hogyan lehetne halhatatlan? Ha Ő [Caesar] nincs, melyikünk maradt volna életben?*
(Cicero)

Stíluseszközként és díszítésként (ornatus) is használják. Ebben a funkciójában az ->amplifikáció különböző formájaként és fokaként jelenik meg, maga is hatásos fokozó eszköz lehet. Rövid, hatásos lezárást tesz lehetővé, különösen hosszas argumentatív szövegrészek végén. Egyes elképzelések szerint gondolatalakzatnak, illetve a beszéd pragmatikai alakzatának tekinthető.

A szóképek közül a ->metaforával mutat rokonságot. Aki az entimémát mint csonka szillogizmust értelmezi, az nem csupán dekódolja a hallott állításokat, hanem kódolja, előállítja a hiányzó érvet, amelyet a valószínűség és a közös helyek ismeretében tesz. A 20. századi metafora-felfogásban megjelenik az entimémával való párhuzam, hiszen a szókép értelmezésében is a név átvitelének alapját, a hasonlítás forrását kell megtalálni, kikövetkeztetni.

Az entimémával rokon, rendeltetésükben hasonló alakzatok az ->apodeixis, amelyben okot szolgáltatunk egy állításhoz:

(5) *Adósa vagyok görögnek és barbárnak, bölcsnek és tudatlannak. Ezért, amennyiben rajtam áll, kész vagyok, hogy nektek, rómaiaknak is hirdessem az evangéliumot.*
(Szent Pál levele a Rómaiakhoz 1: 14–15)

a ->raciocináció, amelyben egy állítást annak okaira, igazságára való rákérdezés, majd a kérdésre adott válasz követ:

(6) *Hiszen a római ékesszólás legkiválóbbjai sem tagadták, hogy e művészetet csak olyan ember tanulhatja meg, aki képes gyorsan tanulni. És hogy ez igaz-e, azt miért kellene még külön is kutatni? Hiszen még ha bebizonyosodnék is, hogy megfelelő idő ráfordításával a gyengébb képességűek is elsajátíthatják a szónoklás tudományát, akkor sem tulajdonítanánk a dolognak akkora fontosságot, hogy érettebb vagy éppen élemedett korú embereket terheljünk ilyesfélék megtanulásával.*
(Szent Ágoston: A keresztény tanításról)

az expeditio, amelyben több okot visszautasítva, elvetve támasztjuk alá végül az állítást. Ez kérdéssel is összekapcsolódhat:

(7) *Vagy okvetetlenkedő, arcátlan és kötekedő vagyok? Nem rendelkezem olyan anyagiakkal, amelyek ilyenné teszik az embert. Vagy talán túlságosan büszke és erőszakos vagyok? Ezt még vádlóm sem állítaná, ha nem akarná még ezzel is szaporítani hazugságainak számát. […] Ezért, tisztelt tanács, ne bánjatok velem, az ártatlannal*

úgy, mint azokkal, akik sok bűnben vétkesek, hanem hozzatok rólam ugyanolyan ítéletet, mint a korábbi tanácsok […]
(Lüsziasz: A nyomorék érdekében)

Az entiméma az érvelés, a bizonyítás, a meggyőzés eszköze. Legjellemzőbben a meggyőző hatásra törekvő műfajok, szövegtípusok; a szónoki beszéd, a reklámszövegek, a kampányüzenetek sajátja, ugyanakkor megjelenhet valamennyi megnyilatkozásban, amennyiben az a hallgató, olvasó irányított, racionális bevonódását célozza. Hatásos eszköze a manipulációnak, pragmatikailag az implikatúrával, stilisztikailag a metaforával mutat rokonságot.

Az entiméma fogalmában három különböző szempont hat együtt: a logikai (egy szillogizmusra való visszavezetés), a pszichológiai (szituációfüggő, a hallgatóság előismereteiből kiinduló) és a stilisztikai (rövid, poentírozott forma, az ->amplifikáció, a fokozás eszköze).

Lényeges, hogy az entimémának a szillogizmushoz való viszonyában nem formai tökéletlensége vagy rövidítettsége a meghatározó, hanem az entimémát létrehozó állítások tartalmi-logikai jellege és forrásai, valamint az, hogy ezeknek az állításoknak a hallgatóság előismereteihez, vélekedéseihez, belátásához kell valamiképpen kapcsolódniuk.

Irodalom: Adamik Tamás: A példa és az enthüméma Arisztotelész szerint. In: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): A klasszikus retorikai bizonyítás. Trezor Kiadó. Bp. 2002: 15–28. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 62–63. – Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 320–326. – Aristotle: Topics. In: Richard McKeon (ed.): The Basic Works of Aristotle. Cambridge University Press. New York. 1941. – Arisztotelész: Első Analitika. In: Organon I. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982. – Barthes, Roland: A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. III. Jelenkor. Pécs. 1997: 69–175. – Bencze Lóránt: Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg… Az epikheirémáról. különös tekintettel ókori és koraközépkori fogalomtörténeti alakulására. In: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): A klasszikus retorikai bizonyítás. Trezor Kiadó. Bp. 2002: 29–45. – Bitzer, Lloyd F.: Aristotle's Enthymeme Revisited. Quarterly Journal of Speech. 45. 1959: 399–408. – Conley, Thomas M.: The Enthymeme in Perspective. Quarterly Journal of Speech 70. 1984: 168–187. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001. – Danto, Arthur C.: Metafora, kifejezés, stílus. In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi. Bp. 1991: 129–166. – Góbi Imre: Rhetorika. A gymnasiumok VI. osztálya számára. Franklin Társulat. Bp. 1988. – Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Csokonai Könyvtár. Források. 5. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2000. – Johnstone, C. L: Enthymeme. In: Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. New York. 2001: 247–250. – Kibédi Varga Áron: Retorika és strukturalizmus. In: uő.: Szavak, világok. Jelenkor. Pécs. 1998: 48–60. – Kibédi Varga Áron: Retorika, poétika, műfajok. (Gyöngyösi István költői világa). Irodalomtörténet LXV. 3. szám. Akadémiai Kiadó. Bp. 1983: 542–592. – Lanigan, Richard L.: Enthymemes: The Rhetorical Species of Aristotle's Syllogism. Southern Speech Communication Journal 39. 1974: 207–222. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – McAdon, Brad: Probabilities, Signs, Necessary Signs, Idia, and Topoi: The Confusing Discussion of Materials for Enthymemes in the Rhetoric. Philosophy and Rhetoric 36. 3. 2003: 223–247. – McBurney, James H.: The Place of the Enthymeme in Rhetorical Theory. In: K. V. Erickson (ed.): Aristotle: The Classical Heritage of Rhetoric. Scarecrow Press. Metuchen, NJ. 1974: 117–140. – Perelman, Chaďm–Olbrechts-Tyteca, Lucie: The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. University of Notre Dame Press. London. 1969. – Robrieux, Jean-Jacques: Rhétorique et argumentation. Nathan. Paris. 2000: 33–34. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 54. – Szvorényi József: Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. Heckenast. Pest. 1851. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992. – Verbőczy István: Szónoklattan. Tanodai és magánhasználatra. Pécs. 1870.

Vö.: amplifikáció, apodeixis, exemplum, metafora, raciocináció, szillogizmus A. P.

Enumeráció -> Felsorolás

Epanalépszis [g. ἐπανάληψις; l. resumptio, epanalepsis; n. Epanalepse; f. épanalepse; a. epanalepsis, resumption; o. эпаналепсис]: ismétlés. Meghatározása eltérő a különböző szerzőknél. Többnyire szócsoport ismétlése, melyet minden ismétléshez hasonlóan hibaként is számon tartanak. Megjelenhet mondaton belül vagy szöveg, illetve szövegrész elején és végén. A görög *epi* 'után' és *analépszis* 'hozzátevés' szavakból származik.

Az epanalépszis egyik fajtája a mondat eleji szónak a mondat végi megismétlése (iteráció):

(1) *Szerelmedért*
Fa lennék bérc fején,
Felölteném zöld lombozatját,
Eltűrném villám s vész haragját,
S meghalnék minden év telén
Szerelmedért.
(Vörösmarty Mihály: Ábránd)

A mondat értelmezhető és teljes volna az első szó megismétlődése nélkül is. Így azonban nyomatékot kap a mondatban szereplő állítás, és érzelmileg megindítóbb lesz. A kulcsszó újra említésével a közlő emlékezteti a befogadót a mondanivalója lényegére. A befogadó az emlékezetében ezáltal szinte újrakezdi a befogadott szöveg fogalmi tartalmának feldolgozását, értelmezését.

A ->*repetíció* az epanalépszisnek olyan fajtája, amikor ugyanaz a kifejezés bukkan föl egy mondat elején és végén. Ha szövegben tapasztalható ugyanez a jelenség, az elnevezése *inklúzió*. Ilyen például Csokonai Vitéz Mihály „A Magánossághoz" című költeményének szerkezete. Az első két sora:

(2) *Áldott Magánosság, jövel!* Ragadj el
Álmodba most is engemet;

A záró versszak befejező sorai:

De ez napom mikor jön el? –
Áldott Magánosság, jövel!

Az ->ismétlés a retorikában az erősítés eszköze. Az alaki erősítés fajtái a szóismétlés, a szavak kötőszóval vagy határozószóval való megismétlése, a ->figura etymologica, valamint az ismétlés szóösszetétellel. Ismeretes, hogy a szöveg tartalma a befogadó hosszú távú emlékezetében tárolódik. Az ismétlés segíti a mondanivaló felismerését és megjegyzését, amely így szinte visszhangzik a befogadó elméjében, további gondolattársításokat indítva el.

Tágabb értelemben, a kezdő gondolatoknak a befejezésben, hasonló nyelvi megfogalmazásban való visszatérése miatt ide sorolható az irodalmi művek keretes szerkezete, melynek legismertebb példái Kölcsey Ferenc Himnusza és Vörösmarty Mihály Szózata.

Irodalom: Fónagy Iván: epanalépszisz. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986: 1143. – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1968: 42; 124. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: IX.1.28. VIII.3.51. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 250. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 39–41.
Vö.: **anadiplózis**, **anafora, figura etymologica, ismétlés, szimploké** J. H. É.

Epanasztrofé -> Ismétlés

Epanodosz [g. ἐπάνοδος; l. epanodus, regressio; n. Epanodos; f. épanode; a. epanodos; o. эпанод]: adjekciós gondolatalakzat, amelyben két (vagy több) szó, kifejezés – kitérés után – fordított sorrendben megismétlődik.

(1) Retteg *a szegénytől a gazdag*
s *a gazdagtól* fél *a szegény*.
(József Attila: Hazám)

Szimmetrikusan ismétlődik a „szegény" és a „gazdag" szó, a sorrendi csere következménye a toldalékok és a mondattani szerepek felcserélése; az első sorban a „retteg", a másodikban a „fél" ige környezetében. Arra is utal a szerkezet, hogy az epanodosz (és az ->antimetabolé, a ->kiazmus, a ->kommutáció) ismétlődéseiben elfogadható a betű szerinti ismétlésen kívül a ->szinonimák használata, az ->antonimák alkalmazása is. A megismétlődő kifejezés háromelemű, ezért epanodosz.

1. Az epanodosz (g. 'a visszafelé vezető út') szavak, kifejezések szimmetrikus, azaz megfordított ismétlése, úgy, hogy az első előfordulásuk és a megismétlésük között más szövegrészek vannak. Képletszerűen: a b…. b a. A kiazmustól az különbözteti meg, hogy a (tükörszerűen) megismétlődő kifejezések a szövegben egymástól távol(abb) helyezkednek el, illetve hogy kettőnél több elemből állnak (a b c … c b a):

(2) *Hazádnak rendületlenűl*
Légy híve, oh magyar;
(…)
Légy híve rendületlenűl
Hazádnak, oh magyar:
(Vörösmarty Mihály: Szózat)

A versben az epanodosz háromféle szerkezetet komponál eggyé. Ha a megszólítást (*oh magyar*) és a felszólítást (Hazádnak rendületlenűl légy híve) egy-egy elemként fogjuk fel, ezeknek a sorrendi párhuzamával szerkesztett ismétlése az utolsó strófa kezdete, tehát felszólítás + megszólítás; felszólítás + megszólítás követi egymást. Ha azonban a részleteket önmagukban vizsgáljuk, kiasztikus szerkezetet, azaz sorrendi megfordítást állapíthatunk meg: az első sorban: *Hazádnak – légy híve*; a másodikban *Légy híve – hazádnak*… Mindkét sorban ezek között a kifejezések között hangzik a *rendületlenűl* rendkívül hatásos, ritmikailag is nyomatékosított parancsa: tá-ti-tá-ti-tá. Az első strófában a veláris indítás (*Hazádnak*) után csupa magas magánhangzós rész emeli ki a *rendületlenül légy híve* részt, benne az ige előtti főhangsúlyos *rendületlenűl* szót; az *oh magyar* újra veláris. A befejező strófa első sorában csupán palatális magánhangzók hallhatóak, ezt követi a második sor mély hangzása. A szerkezetben még egy sorrendi csere érvényes: a *rendületlenűl* és a *légy híve* egymásutánja és a fordítottja. Az első – mint láttuk – a *rendületlenűl* főhangsúlyával tűnik ki, a második pedig a legfontosabb információként az igét viszi a szintaktikai szerkezet élére: *Légy híve*. Tehát az egyik a rendületlenséget, a második a hűséget nyomatékosítja. Az egész ismétlődésben a ->párhuzam, azaz a rendíthetetlen hazaszeretet parancsa uralkodik, s a nyomatékok finomabb részleteiben kétféleképpen is kiasztikus kompozíció erősíti ezt a parancsot.

Prozodikus, hangokból álló epanodoszként foghatók fel a megközelítőleg fordított rendben ismétlődő hangsorok. Ilyen megfordítások az „*indul a görög aludni*" típusú

hangzásjátékok is, a ->palindrom, ->anagrammák is. Egyesek szerint az epanodosz egy mondat ismétlése fordított szórendben, úgy, hogy az ismételt mondat első szava vagy szókapcsolata az ismétlésben utolsó lesz. Többen az ->anafora és az ->epifora keresztező elhelyezését tekintik epanodosznak. Ilyen szerkezet található az alábbi népdalban:

(3) Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok,
A szegény legénynek utat mutassatok!
Mutassatok utat a szegény legénynek,
Nem találja házát a szeretőjének.

Képletszerűen az a b c – c b a jelzi a megfordítást. A magas–mély hangzás hozzájárul a tartalmi különbséghez: szépen – ragyogjatok, szegény legénynek – mutassatok utat, találja házát – szeretőjének.

(4) *A múltból ránkmaradt a hold.*
A hold g-mollban.
A hold troheuszokban.

A holdból ránkmaradt a múlt.
A g-moll a holdban.
A troheusz a holdakban.
(Weöres Sándor: Szonatina)

Az alakzat szerkezete az egész kompozícióra kiterjed: Weöres verse három epanodosz együttese. A ránkmaradt sic (!) ige érvényes mind a hat sorban, de csak a két kezdőben van kitéve. A sorok jelentésében fontos lehet a B-dúr mollja, a g-moll: benne két hang van leszállítva, a H helyett a bé, az E helyett az esz. A trocheusz versláb is a hosszú szótag után hoz rövidet, azaz csökkentett időtartamot. A Hold is fogyni szokott…

Az epanodoszhoz közeli alakzat a ->reddíció; ennek lényege a két vagy több elemből álló nyelvi anyag visszatérése: rendszerint a kezdés frázisa tér vissza. Az a különbség az epanodosz és a reddíció között, hogy az utóbbi nem változtatja meg az elemek sorrendjét.

(5) Éppen azért különb hegedű ez, mint a többi, mert ennek mindegy, hogy *a hegedűt húzod-e a vonón*, vagy *a vonót a hegedűn*.
(Móra Ferenc: Csicseri történet)

Gyakori jelenségre hívja fel a figyelmet a példa: az antimetabolé, a kiazmus és a kommutáció nyelvi anyagában a két-két ismétlődő elem között érvényesül az a viszony, amely ritkán szerepel kétszer. Előfordul, hogy az egyik (rendszerint az első) részben kifejtetten (explicit módon), a második részben pedig odaértve, ki nem fejtetten (implicit módon) érvényes. Az (5) esetében a *húzod-e* kérdő kifejezés fogja össze a *-t* ragos és a határozóragos főnevet. Szigorúan véve tehát számos antimetabolé, kiazmus és kommutáció inkább epanodoszként sorolható be.

A szónoki beszédben az epanodosz jelentheti a főtételhez való visszatérést is, nyomatékosítás, emlékeztetés céljából.

Az epanodosz sorrendi megfordítása szembeállítja az eredeti kifejezést a fordítottjával, a dolgok színét a visszájukkal; hatása ebből a szembeállításból fakad. Az epanodoszt alkalmazó beszélő, író tudatosan avatkozik be a sorrendbe, megbontja a váltakozást, a párhuzamot. A hallgató, az olvasó a megértés folyamatában arra kényszerül, hogy

megfejtse ennek a tudatos kompozíciónak a szerepét. A sorrendi megfordítás ellentétes fogalmakkal és ellenpontozó hangzással a leghatásosabb.

Irodalom: Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I/1. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 147–243. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Fónagy Iván: epanodosz. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin, Bp. 1913, 1921: 9, 1, 28; 9, 3, 35. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod, Paris, 1997: 116. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 138.
Vö.: anafora, antimetabolé, epifora, kiazmus, kommutáció, reddíció N. L. J.

Epentézis [g. ἐπένθεσις; l. epenthesis, interpositio; n. Epenthese; f. epenthčse; a. epenthesis; o. эпентеза]: a klasszikus retorikában ->hangalakzat: egy vagy több hang vagy szótag betoldásával bővíti a szó belsejét; a neoretorikában morfológiai alakzat (->metaplazmus).

Az alakzat az επεν 'bele' és θεσις 'helyezés' szóelemekre vezethető vissza. (Ez a retorikai jelentés a szó elsődleges jelentése.)

(1) VUKOVICS. Mit szól hozzá Görgey?
SZEMERE. S mit a kormányzóné? A *pártfogolójuk?*
(Illyés Gyula: Fáklyaláng)

Az antik retorikában hiba, barbarizmus vagy általános használatú stilisztikai díszítőelem (ornatus, dictus). A középkori stíluselméletek (Diomedes és Donatus) alakzatnak, illetve licentia poeticának tartották. Az epentézist tartalmazó lexémák az irodalmi nyelvben találhatók. A nyelvtudomány mással- és magánhangzós epentézist is megkülönböztet.

A nép nyelvében is előfordul, ezt veszi át sokszor a beszélt nyelv és stíluseszközként a szépirodalom.

Eredhet a szavak népies alakjának használatából:

(2) Ez az ősi vitézségnek virága:
Ide, kinek a szabadság *derága!*
(Arany János: Beállottam…)

Szerepe lehet archaizáló vagy annak vélt alakokkal a régies hangulat keltésében:

(3) Hogy vítt *ezerekkel!* hogy vítt egyedűl!
(Arany János: Szondi két apródja)

Lehet metrikai vagy rímtechnikai oka:

(4) Sápad a kék hegytábor, *fátyola* távoli zápor;
(Babits Mihály: Új leoninusok)

Tréfa, humorkeltés:

(5) Azért él úgy, mint here
Azért van sok korhele

Evő-ivó embere
Allgemenine kenyere
Pécsije és Zvikkele
Morgalmas Pap *Emere* [Imre]
És szűz Rozvány *Endere* [Endre]
Klasszicus Demetere…
(Arany János: Szilágyi István nevenapjára)

Ide sorolható az érzelmi telítettség vagy erős indulat hatására a mássalhangzók megnyújtása:

(6) De harangoz a bánat és az alvók
Az égi hangra *fel-felijjedeznek,*
Tán ég a város? tán a föld alatt
Távol földrengés bús *morajja* reszket
(Tóth Árpád: Esti harangjáték)

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: epenthézis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 718. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 25. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 130. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 1243–44. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 495.
Vö.: addíció, barbarizmus, elokúció, hiperbaton, metaplazmus, paragógé, protézis, szinkopé, szóalakzat, tmézis L. J.–V. R. R.

Epexegézis [g. ἐπεξήγησις; l. explanatio, epexegesis; n. Explanation; f. épexégčse; a. explanation; o. –]: fejtegetés, magyarázat; hozzáadáson alapuló, adjekciós alakzat; szavak, illetve kifejezések hozzátoldása egy létrehozott állítás további pontosítására, további magyarázatra. Az önértelmezés vagy újradefiniálás nyelvi megjelenítése.

A görög terminus az ἐπί- 'hozzá' és ἐξήγησις 'kifejtés', 'magyarázat', 'értelmezés' összekapcsolásából meríti jelentését. A ->definíció, meghatározás alakzatának is tekinthető.

(1) Tudom ugyanis, hogy a jó nem lakik bennem, *vagyis testemben*, mert akarni ugyan kész volnék, de arra, hogy a jót meg is tegyem, nem vagyok képes.
(Szent Pál levele a Rómaiakhoz, 7.18)

(2) Kente, fente ő azt írral,
Kígyóhájjal, medvezsírral,
Ebkaporral, kutyatéjjel;
Meg is nőtt az minden éjjel
– *Tudniillik: álmában*;
S ha fölébredt, mennyi kéjjel
Tapogatta… hiában!
(Arany János: A bajusz)

Az alakzat funkciója a magyarázat, a közlendő pontosabb kifejtése, amellyel egyúttal tartalmi hangsúlyokat is teremt. Pragmatikailag az ismeretek közösítésének és azok pontosításának, retorikailag a bővítés, ->amplifikáció eszköze.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley. 1991: 67.
Vö.: definíció A. P.

Epibolé -> Ismétlés

Epifora vagy **utóismétlés** [g. ἐπιφορά; l. epiphora, conversio; n. Epipher; f. épiphore; a. epiphore; o. эпифора]: egy vagy több szó ismétlődése egymást követő tagmondatok, mondatok, illetőleg verssorok vagy versszakok végén. Képlete: …A/…A:

(1) Itt azok éltek, kik nem *éltek*,
A legkülönbek sohse *éltek,*
(Ady Endre: A lelkek temetője)

Az alakzat megnevezése a görög ἐπιφορά 'hozzátevés' jelentésű szóból alakult.

A klasszikus retorika az epiforát adjekción alapuló szó- vagy gondolatalakzatként tartja számon. Cornificius a *conversio* műszóval jelöli. A neoretorikában hozzáadásos metalogizmus. Lausberg az ismétlésalakzatokon belül a nem egymás melletti, azaz megszakításos ismétlések közé sorolja.

Gáspári László szerint a pragmatikus alakzatok közé sorolható. Szemantikai és pozicionális kötöttség jellemzi. Szemantikai kötöttségét azonban a pragmatika felnyithatja:

(2) A kis harang *a régi*,
Mely belezúg a csöndbe,
A szürkeség *a régi*,
Fölévirít a tavasz.

Minden, minden *a régi*,
De én hol élek, járok?
(Ady Endre: El a faluból)

Szó, több szó, mondat is ismétlődhet nyelvi és ritmikai egységek végén:
– egy szó ismétlődik verssor végén:

(3) Kis angyalom, meg kell válnunk *egymástól!*
Úgy megválunk, kis angyalom *egymástól*
(Népdal)

– több szó ismétlődik verssor végén:

(4) Vár ott reá kulacs bor, *tele tál*.
Ha kifogy a kulacs bor s *tele tál*,
(Petőfi Sándor: Piroslik már a fákon a levél…)

– mondat ismétlődik verssor végén:

(5) A bűnt kiáltám, eljött *s meg nem ölt*,
Felhíttam a bút, eljött *s meg nem ölt,*
(Vörösmarty Mihály: A bűnös sírverse)

– egész versszakot átfogó epifora:

(6) Hogyha énnékem szárnyam lett *volna*,
Mint a galamb elröpültem *volna*,
Hogyha az isten engedte *volna*,
Innét én régen elfutottam *volna***.**
(Kecskeméti Vég Mihály: Az LV. zsoltár)

– versszakok végén ismétlődő epifora, amely versépítő alakzattá válik:

(7) Vad szirttetőn mi ketten
Állunk árván, meredten,
Állunk összetapadtan,
Nincs jajunk, könnyünk, szavunk:
Egy ingás és *zuhanunk.*

Véres hús-kapcsok óvnak,
Amíg összefonódnak:
Kékes, reszkető ajkunk.
Míg csókolsz, nincsen szavunk,
Ha megszólalsz: *zuhanunk*.
(Ady Endre: Vad szirttetőn állunk)

Abban az esetben, amikor egész verssor ismétlődik a versszakok végén, az epifora ->refrénné válik:

(8) Szájon, mellen, karban, kézben,
Csókban tapodva, átkosan
Elfogyni az ölelésben:
Ezt akarom.

Epében, könnyben és mézben,
Halálosan, tudatosan
Elfogyni az ölelésben:
Ezt akarom.
(Ady Endre: Elfogyni az ölelésben)

Az epifora az ->ismétlés alakzatához tartozik, a ->párhuzam egyik változata. Az abszolút pozicionális kötöttségű gondolatalakzatokkal áll a legközelebbi rokonságban. Ezek az ->anafora, az epanasztrofé, a ->szimploké, a ->reddíció. Az anaforával, az előismétléssel társulva szimplokét, vegyes ismétlést alkot. Az epiforába ->epanodosz, illetőleg ->figura etymologica is beépülhet. De a ->felsorolással is érintkezhet, amikor nagyobb szövegegységet fog át. Ha az ismételt szó valamilyen módosulást szenved, akkor az epifora egyben lehet ->annomináció, ->paronomázia, ->distinkció is. Továbbá az epifora mint verssorvégi ismétlés a ->rímmel rokonítható.

Az epifora a legkülönbözőbb szövegtípusokban érvényesül:
– szólások a mindennapi társalgásban:

(9) Ha te *úgy*, én is *úgy*.

(10) Ez *se jó*, az *se jó.*

– közmondásokban:

(11) Az *nevet*, aki utoljára *nevet*.

– publicisztikai szövegben:

(12) …ami nekünk *teher*, nekik is *teher*, ami nekünk *könnyebbség*, nekik is *könnyebbség*.
(Arany János: Kinek van igazsága?)

– reklámszövegben:

(13) Délben *MEGA* –
Este Maga meg a *MEGA*!

– a népköltészetben:

(14) Öleltem eleget, öleljen *már más is;*
Szerettem a babám, szeresse *már más is.*
(Népdal)

(15) Nálunk jó újság van, de neköd rossz *vagyon*,
Mert Kádár Katának immár vége *vagyon*.
(Kádár Kata)

(16) Lovam nyerög *alatt*,
Magam fegyver *alatt*.
(Katonadal)

– szépirodalmi alkotásban:

(17) – Szegényember, hogy adod *a bölcsőt*?
– Csöpp a gyerek, hogy adnám *a bölcsőt*?
(József Attila: Szegényember balladája)

(18) Aztán gondold meg: vajon Themistokles épített volna-e falat Athenának *pénz nélkül*? vajon Caesar lett volna-e főpap, konzul és földkerekség ura *pénz nélkül*?
(Kölcsey Ferenc: Mohács)

Az epifora az anaforához hasonlóan a gondolat megformálásának hatásos eszköze, a mondat/szöveg bizonyos részeinek a kiemelését, hangsúlyozását szolgálja.

Irodalom: Bacry, Patrick: Les figures de style et autres procédés stylistiques. Berlin, Paris. 1992: 167. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1966: 248–268. – Bencze Lóránt: Emlékezet, szövegalkotás, szövegtípus. In: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 319–350. – Fónagy Iván: epifora. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1968: 330. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 53, 54, 63, 86. – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002: 8–9. (Az alakzatok világa 6.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 88. – Scaliger, Giulio Cesare: Poetices libri septem. In: Bibliopholio Commeliniano. 1607: 459. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 137. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 431, 440. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 53–54.
Vö.: anafora, **annomináció**, **distinkció**, **epanodosz**, **felsorolás**, **figura etymologica**, **ismétlés**, **párhuzam**, **paronomázia**, **reddíció**, **refrén, rím**, **szimploké** K. A.

Epifrázis [g. ἐπίφρασις; l.epiphrasis; n. Epiphrase; f. épiphrase; a. epiphrasis; o. эпифраза]: 'hozzámondás', a szerkezetileg, gondolatilag kész mondathoz utólag, látszólag lazán odavetett megjegyzés, értelmező kiegészítés, ->korrekció. Az epifrázis ->adjekción alapuló ->transzmutációs ->mondatalakzat, a ->hiperbaton egyik altípusa. A stílusértékét szerkezeti és tartalmi szokatlansága adja. Gyakran meglepetést, humort, ->irónát, finom célzást tartalmaz. Máskor a szövegben a lényegre mutató kulcsszót emeli ki. A költészetben olykor ->enjambement-ként is megjelenik.

(1) Pendül a kapa most, letevé a gazda;
Csíkos tarisznyáját egy szegre akasztja;
Kutat az apró nép, örülne, ha benne
Madárlátta kenyér-darabocskát lelne.
Rettenve sikolt fel, amelyik belényul:
Jaj! valami ördög… *vagy ha nem, hát… kis nyúl!*
(Arany János: Családi kör)

Az (1) példában a gondolatot lezáró epifrázis a felfokozott várakozást vezeti vissza a család reális élethelyzetébe.

(2) – Isten mindenkié, és mindenki másért tiszteli és más néven szólítja meg. De attól még egy és a mindenség teremtője.
– A bokréta akkor is mi vagyunk a kalapján – közöltem diadalmasan –, Isten született magyar, ha nem az volna, hogy lehetne virágos pörge kalapja? *Ha nem így állna a helyzet, Petőfi nem mondaná róla, ő nem hazudik.*
(Szabó Magda: Für Elise)

A (2) példában Szabó Magda önéletrajzi regényében kislánykori önmagának irodalmi és bibliai ismereteit keverő gondolatmenetét humorral idézi fel, s az epifrázisban Petőfi „A magyar nemzet" című versére céloz: „Ha a föld isten kalapja, / hazánk a bokréta rajta!" A meglepetést az istenről magyarázó édesapában (és az olvasóban) a kislány odavetett indoklása váltja ki.

(3) Ezek a nők elhozták életükbe az első szerelmek révületét, s mindazt, amit a szerelem jelent: a vágyódást, a féltést és a meghasonlott magányosságot. De nők, szerep és világ mögött derengett egy érzés,

amely mindennél erősebb volt. Ezt az érzést csak férfiak ismerik. *Barátság a neve.*

(Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnek)

A (3) példában az epifrázis az egész regényt meghatározó kulcsszót, a *férfibarátságot* rejti magában.

(4) – Ej, csak egészség legyen, *és egy kis tűrhető kártyajárás*.

(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A (4) példában a regény utolsó mondatában az epifrázis megbocsátó humorral vegyes iróniával ellenpontozza a komoly életbölcsességet a sikertelen házassági kísérletet máris maga mögött hagyó főhős életfilozófiájával.

(5) És mi az oppozíció? Felelet: tagadása annak, amit az udvar állít, *és a personális*!

(Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló)

A (5) példában Kölcsey beszédében a főhatóságokkal szemben érzett igazi erkölcsi elmarasztalást, gúnyt fejez ki az epifrázis. (A *personális* jelentése: személynök, a király személyét képviselő főtisztviselő 1848-ig.)

(6) Emlékhalom a harc fián,
Ki az utolsók közt esett el,
Remény nélkül ... Jer Ossián,
Ködös, homályos énekeddel.

(Arany János: Ősszel)

A (6) példában a versszak második sorában lezárul a gondolat. A harmadik sor elején ->enjambement formájában váratlanul kiegészül egy utólag odavetett, de a költő számára – a levert 48-as szabadságharcra utalva – nagyon is fontos, nyomatékosítva értékelő elemmel.

Az epifrázist a köznyelvi nyelvhasználat is alkalmazza a szerkezeti váratlansággal, meghökkentéssel történő kiemelés eszközeként, amely prozódiailag hatásszünettel emelhető ki.

Egy nyelviskola internetes reklámszövegében a következő kiemelésre szolgáló epifrázist találjuk:

(7) A titok annyi, hogy forradalmasítottuk,
„megváltoztattuk a nyelvtanulási szokásokat - *teljesen*”.

(www.relaxa.hu)

Az epifrázis adjekciós mondatalakzata mind a szépirodalomban, mind a szónoki beszédben, a beszélt nyelv stíluselemei között a kiemelést, a meghökkentést szolgálja. Azt a szokásostól való szerkezeti és szemantikai eltéréssel érzékelteti. Kifejezi a megnyilatkozás gondolatmenetének alkalmankénti ötletszerűségét, a nyelvhasználaton belüli nem megtervezettséget, a spontaneitás természetességét is.

Irodalom: Burton, Gideon: The Forest of Rhetoric (Silva Rhetoricae). http://rhetoric.byu.edu/Figures/ellipsis.htm: hiperbaton – Fazekas Enciklopédia.

http://enciklopedia.fazekas.hu/retorika/Ellipszis.htm: epifrázis – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina. Bp. 1999: 375–378; 414–416. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK. Piliscsaba, 2003: 92–93.– Kiss Sándor: epifrázis. In: Világirodalmi Lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972: 1148. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 230. – Péter Mihály: Nyelv, stílus, költői beszéd. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2005: 192–206. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 179–180. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 37–38.

Vö.: adjekció, enjambement, hiperbaton, irónia, korrekció, mondatalakzat, transzmutáció Cs. J. E.

Epikheiréma -> Entiméma

Epiploké -> Anadiplózis, Ismétlés

Episzinaloifé -> Krázis

Epitheton [g. ἐπίθετον; l. epitheton, adjectivum, appositum; n. Epitheton, Beiwort, Beiname; f. épithčte; a. epithet, ephiteton; o. эпитет]: ->adjekción alapuló olyan ->szóalakzat, amely grammatikailag névszói alapszóból és szűkebb értelemben hozzákapcsolódó jelző(k)ből, és tágabb értelemben még a névszói alapszóval szintagmatikus kapcsolatot alkotó határozó(k)ból, illetve az alannyal predikatív viszonyban levő névszói (ige-névszói) állítmányból áll. Alapvetően két fajtája van. Az egyik az alapszó jelentését szűkítő, specializáló eszköz, mivel hozzáad egy jelentésmozzanatot az alapszóhoz (*magas erdő*), vagy az alapszóban egyébként is benne foglalt mozzanatot emel ki (*zöld erdő*, *kék ég*, *fehér fogak*, *nedves könnyek*).

(1a) *Jeges* ágak között *zörgő*
időt vajudik az erdő.
(József Attila: Holt vidék)

(1b) Amoda van egy nagy kerek erdő,
Rigó madár sétál benne *kettő.*
(Népdal)

(1c) Ifjuságom, *e zöld vadont*,
szabadnak hittem és öröknek
(József Attila: Talán eltünök hirtelen)

(2a) Magyar táj, magyar *ecsettel*
(Juhász Gyula; verscím)

(2b) *Gőzösről* az Alföld
(Ady Endre; verscím)

(2c) Vágtatás a *Holdnak*
(Ady Endre; verscím)

(3) *Néma* a táj, arca *sápadt*,
(Tompa Mihály: Őszi tájnak…)

Az (1a) példában a *jeges* és a *zörgő* jelzők, azaz a szűkebb értelemben vett epithetonok alapszavukkal (ágak, idő) jelzős szerkezetet alkotnak. Az (1b) és az (1c) példákban a jelző (*kettő; e zöld vadont*) értelmezői pozícióban van.

A (2a), (2b), (2c) példákban a határozók (*ecsettel*, *gőzösről, a Holdnak*) valójában jelzői értékű határozók, amelyek névszói (táj, Alföld, vágtatás) alaptaghoz kapcsolódnak, mint a tágabb értelemben vett epitheton példái.

A (3) példában a *néma* és a *sápadt* névszói állítmányok töltik be a tágabb értelemben vett epitheton szerepét.

Az epitheton a g. ἐπιτίθημι 'rátesz, rárak, ráhelyez vmit vmire' ige ἐπίθετον 'hozzáfűzött, hozzáfűzés' jelentésű származéka. Az epitheton külön is tárgyalt fajtájának a neve epitheton ornans, melyben a görög alapszóhoz a latin *ornans* 'díszítő' jelentésű melléknév kapcsolódik.

A magyar szakirodalom egyaránt használja az epitheton és epitheton ornans elnevezést, de mivel az epitheton leggyakoribb megjelenése jelző, az epitheton ornans pedig kizárólag jelző gyanánt jelenik meg, az epithetonnal találkozunk 'jelző' jelentésben is, illetve a jelző (állandó, díszítő, eposzi stb.) cím alatt. Szenci Molnár Albert szerint az epitheton „Hozzáadó nevezet, név", amely a görög terminus fordítási kísérlete. Napjainkban van olyan törekvés, hogy a jelzőt grammatikai értelemben mint az egyik alárendelő szerkezet meghatározó tagját (1a, 1b, 1c), az epithetont ennél tágabb értelemben (az előzőek és 2a, 2b, 2c, 3) mint retorikai/stilisztikai eszközt különítsük el.

Az ókorban Arisztotelész tárgyalja elsőként a stílus keretében: az epitheton alkalmas egy személy vagy viselkedési mód negatív vagy pozitív jellemzésére. Túlzott használatát kerülendőnek tartja.

Quintilianus a 14 ->szókép egyikének tekinti, de más ->trópusokkal ellentétben az epitheton nem a jelentése, hanem csupán díszítő funkciója révén fontos retorikai eszköz. Trópussá valójában akkor lesz, ha metaforát tartalmaz, azaz a jelző ugyanazt jelenti, mint a jelzett szó, vagyis megjelenik egy ->antonomázia. „*Ő, aki Karthágót és Numantiát lerombolta*", illetve magyar példákkal: „*magyarok Mózesse*" (1849-es hivatalos bejegyzés Debrecenben), „*a rettentő szavak tudója*" (Radnóti Miklós: Töredék) önmagukban antonomáziák, de ha ezeket az ugyanazt a személyt jelentő *Scipio*, illetve *Kossuth*, *Esaiás* tulajdonnevekhez kapcsoljuk egy (értelmező) jelzői szerkezetben, akkor ezek epithetonokká, azaz szó szerint is hozzáfűzésekké lesznek. Vagyis az epitheton az antonomázián át válik trópussá. A középkorig az a fő kérdés, hogy tekinthető-e az epitheton trópusnak. Quintilianus követőinél az epitheton csak akkor tekinthető trópusnak, ha összekapcsolódik a ->metaforával, a ->metonímiával vagy az ->antonomáziával. Donatus, Beda Venerabilis, Sevillai Izidor, Hugo von St. Viktor az epithetont az antonomázia révén tekinti trópusnak. Matthaeus von Vendôme a könnyed díszítés és leírás (descriptio) szempontjából nagyobb jelentőséget tulajdonít az epithetonnak jelzői funkcióban, mint az antonomáziának. Ez fontos változás a korábbi felfogásokkal ellentétben. A 17. században Martin Opitz szerint az epithetont a német irodalomban nem használják fel kellőképpen. A felvilágosodás pedig túlzásba vitte a használatát. Viszont Voltaire egyenesen a főnév ellenségének tekintette az epithetont (vagyis a jelzőt).

A modern retorika a szintaktika adjekciós alakzatai közé sorolja.

Az epitheton, a szókép (trópus) és a jelző körüli viták és ellentmondások talán arra vezethetők vissza, hogy az ókorban nem tettek különbséget szófaj (főnév a melléknévvel együtt) és mondatrész között. Így az epitheton egyaránt jelentette a jelzőt és (a főnéven belül) a melléknevet is. Dionüsziosz Thrax (Kr. e. 1. sz.) sem különítette el a mai melléknév értelmében a főnévtől, hanem onoma epithetonnak, a főnév egyik alfajának tekintette. Quintilianus (és a latin grammatikusok) appositumnak, illetve sequensnek,

adjectivumnak nevezték (de az epitheton elnevezést tovább is használták), és ugyancsak főnévként fogták fel. Ugyanis Arisztotelész, a sztoikusok és a latin grammatikusok nem tettek különbséget (nem tudtak különbséget tenni) a dolog (Wesen) és annak tulajdonságai (Qualität) között, mert szerintük a mai értelemben vett főnév és melléknév egyaránt kifejezheti a dolgot és a minőséget. A skolasztika kezdi a mai értelemben megkülönböztetni a főnevet és a melléknevet. Aquinói Szent Tamásnál a nomen substantivum a dologit, a lényegit (Wesentlich), a nomen adjectivum pedig azt, ami a dologban véletlenszerűen van meg (accidens), és a főnévhez kapcsolódik. Eszerint a melléknévnek (epithetonnak) másodlagos szerepet tulajdonít, és csak a főnév által jelölt dolog tulajdonságait (attribútumait) nevezi meg. A szemantikai és grammatikai másodlagosság ellenére az epitheton a stilisztika egyik legfontosabb eszköze.

A jelentéstan a főnév esetében szubsztanciajelentésről, azaz lényegi jelentésről, a melléknév (legjellemzőbb mondattani szerepében jelző) kapcsán akcidenciajelentésről, azaz alkalmi, esetleges jelentésről beszél. (Az igének is akcidenciajelentést tulajdonít.)

Az epitheton a magyar stilisztikai szakirodalomban mégis egyaránt azonos a grammatikai értelemben vett jelző és a díszítő- vagy állandó jelző fogalmával. Fajtái grammatikailag megegyeznek a jelző fajtáival. A minőségjelző két fajtája a minősítő és a kijelölő jelző: *könnyű* szellő (József Attila: Óda); illetve *Első* szerepem (Petőfi Sándor verscíme). Mennyiségjelző: *száz* vasútat, *ezeret!* (Petőfi Sándor: Vasúton); *minden* madár társat választ (népdal). A mennyiségjelző archaikusnak hat, ha a számnév után többes számú jelzett szó áll: Óh, *minden* gyászok, be értelek, (Ady Endre: Ember az embertelenségben); Sakkoztunk egyszer *három* nagydiákok (Kosztolányi Dezső: A bús férfi panaszai); *minden* oroszok cárja. A birtokos jelző szórendje szabadabb a nem kötelező, de lehetséges *-nak/-nek* rag következtében: a*nyja* lánya; A *Tűz* csiholója (Ady Endre-verscím); kedves *vacsora* melege, (József Attila: Óda); de: „Pandur-hada a szájas *Dunának* / Vághat utánam: (Ady Endre: Páris, az én Bakonyom); csöppje hull a *méznek* (Radnóti Miklós: Tétova óda). Az értelmező, illetve értelmező jelző az előbbi három bármelyikéből alakulhat, ha a jelző nem megelőzi, hanem követi jelzett szavát: „Sertés testét, az *undokot,* én / Simogattam. (Ady Endre: Harc a Nagyúrral), illetve az (1b, 1c). Ha a birtokos jelző cselekvést vagy cselekvőt jelentő birtokszó mellett áll, az genitivus subiectivus: *jég* verése, *emberek* vetése (Vörösmarty Mihály: A vén cigány). Ha a birtokszó a cselekvés tárgyát jelöli, akkor genitivus objectivus: *Hannibál* föltámasztása (Móra Ferenc-cím); *Fehér asztal* búcsúztatója (Ady Endre-cím). Genitivus qualitatis: a *keserűség* pohara. Partitivusi (részelő) is lehet a birtokviszony: Ide a *rózsa* néhány levelét, / S vegyétek vissza a *tövis* felét! (Petőfi Sándor: A nép nevében); a *lányok* legszebbike, a *férfiak* fiataljai. A birtokos jelző jelölheti az okot, az előzményt, az alkotást, a birtokszó pedig az okozatot, a következményt, az alkotót nevezi meg: *Tájak* jószagával tele / lett a lelkem, (Áprily Lajos: Egy pohár bor); a *munka* öröme, a *hűség* jutalma; *Toldi* írójához elküldöm lelkemet (Petőfi Sándor: Levél Arany Jánoshoz).

A jelző szerepét bármilyen névszó vagy névszói értékben alkalmazott szó, illetve szerkezet betöltheti, bár erre elsődlegesen a melléknév (számnév), a melléknévi igenév alkalmas, de szófaji átértékelődéssel igealak is állhat jelzőként; ezek között található némileg állandósult kapcsolat (*ebkérdi* csárda, *gondolom* formán; *teddide-teddoda* legény, *tessék-lássék* módra, *Többsincs* királyfi, *úrhatnám* ember), de teljesen egyéni használatú is (*szúrom-böködm* bajszú ember; Gárdonyi Géza: Egri csillagok). A jelzőn állhat birtokos személyjel: *alja* búza, *apraja* dohány, *java* nép; sőt a személyjeles jelzőt még megelőzi a birtokost megnevező főnév: *fenyő*alja gomba, a *más* cselédje vadőr, egy *tyúk* alja tojás, egy *garas* ára dohány. Ezek régiesnek hatnak. Ugyancsak régies az a birtokos jelzős szerkezet,

amelyben az egyedit jelentő tulajdonnév mellett birtokszó gyanánt a köznévi fölérendelt fogalom jelenik meg, mint a (4a) és a (4b) példában.

(4a) *Kur* vizének partja mellett
Paripájok jól legelhet.
(Arany János: Rege a csodaszarvasról)

(4b) *Budapest* városát sok ezeren lakják.
(Arany János: Toldi)

A szubsztancia és az akcidencia felcserélődhet a jelzős szerkezetben: *az ég kékje*, *a tenger/az erdő mélye, az este sötétje*, *az erdő zöldje.*

A jelzőnek önállóan is tárgyalt fajtája az epitheton ornans, amely vagy olyan jelentésmozzanatot nevez meg külön szóval, amely az alapszó jelentésében egyébként is megvan (*fehér* felhő, *kék* ég, *piros* hajnal, *zöld* erdő), vagy amely változatlan (állandó) formában ismételten fordul elő, és amelynek magyar megfelelője jellemzően az eposzhoz kötődése alapján eposzi jelző, funkciója okán díszítő jelző. Az (állandó) eposzi jelzős szerkezet előtt nem áll névelő.

(5a) *Párducos* Árpád
(Vörösmarty: Zalán futása)

(5b) *szép* Enéh
(Arany János: Rege a csodaszarvasról)

Epitheton ornansokat (azaz állandó, díszítő, eposzi jelzőket) az ókori görög–római mitológiából, illetve szóbeli költészetből bőven örökölt az európai kultúra (*földrázó* Poszeidón, *liliomkarú* Héra, *gyorslábú* Akhilleusz, *lelemények* Odüsszeusz). A rokonnépek költészetében is megtalálható (*komoly*, *öreg* Vejnemöjnen; *léha* Lemminkejnen; *vasverő* Ilmarinen a finn, *világügyelő* férfi az osztják népköltészetben). Az előadó, a versmondó memóriáját támogatta meg a jelző és jelzett szó állandósult kapcsolata. A komikus eposzokban: *szélestenyerű* Fejenagy; a helység *kalapácsa; szemérmetes* Erzsók ötvenöt éves *bájaival* szerkezetük szerint megfelelnek az antik és a későbbi eposzok epitheton ornansainak, de miután a hősi eposzok ideje leáldozott, a komikum, az ->irónia eszközeivé váltak. Ezt a feladatot természetesen jelentésük alapján is szolgálják, mint a feleslegesen alkalmazott jelző: *két szárnyú* seregélyek (Petőfi Sándor: A helység kalapácsa).

A jelző lehet halmozott (->halmozás) akár jelzői (6a, 6b), akár értelmezői pozícióban is (6c).

(6a) Még hull a nyári fények *zafír*, *rubín*, *agát*
Esője,
(Tóth Árpád: Őszi szántás)

(6b) Maradt itthon *kettő-három* nyomorult.
(Népköltés)

(6c) Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, *furcsák*, *búsak*, *bíborak*,

Arról, hogy meghalok.
(Ady Endre: Párisban járt az ősz)

A jelző – azon túl, hogy alapszavával szerkezetet alkot – maga is lehet szerkezetes (több szintre terjedő):

(7a) *Arany kalásszal ékes* rónaság,
(Petőfi Sándor: Hazámban)

(7b) *Kertemben nyílt piros* rózsám.
(17. századi virágének)

(7c) A *hatalmas szerelemnek*
Megemésztő tüze bánt.
(Csokonai Vitéz Mihály: Tartózkodó kérelem)

(7d) *Nyolc századoknak vérzivatarja közt*
Rongált Budának tornyai állanak,
(Bezsenyi Dániel: A' magyarokhoz III.)

A (7a) példában a *rónaság* alapszó melléknévi igenévi jelzőjének saját határozója van, így a jelzős szerkezet három szintre terjed. A (7b) példában a *rózsa* alapszónak két jelzője, illetve a *nyílt* melléknévi igenévi jelzőnek saját határozója van (*kertemben*). A (7c) példában is három szintű a jelzős szerkezet úgy, hogy az alapszónak és a birtokos jelzőnek is van saját jelzője (*megemésztő*, illetve *hatalmas*). A (7d) szerkezetes jelzője öt szintre terjed.

A jelző jellemző lehet korokra és irányzatokra, mint a barokkra a bonyolult, szerkezetes jelző (7d), az impresszionizmusra a szinesztéziás, a szecesszióra a halmozott érzékletes jelző.

A reneszánszban jellemző eljárás a jelzőfűzés:

(8) Én *drágalátos* palotám, *jóillatú piros* rózsám,
Gyönyerő szép kis violám, éll sokáig, szép Juliám!
(Balassi Bálint: Hogy Juliára talála, így köszöne neki)

A manierizmusra jellemző jelzőékítmény érzékletes és merész képet tartalmazhat, jelzőbokorban valósul meg:

(9) [Mária királyné imádságos könyve] *savanyú* kökénye sem lehetne ennek az *szép pirossággal gyönyörködtető*, *tudományos ékességével elvegyített teljes nagyságú megért édes* cseresznyének.
(Rimay János: Előszó Balassi verseihez)

A barokk nagy hatású, pompázó jelzőket alkalmaz, mint a (7d) példában látható.

A klasszicizmus antik képekbe foglalva használja az epithetonokat:

(10) A' te berkedben szedi laurus-ágát
Théba' föntzengő koszorúsa, Pindár,
És az *ömlő lant' fejedelme*, Flaccus,
'S *Lesbos'* alakja.

(Berzsenyi Dániel: A' Múzsához)

A romantika szereti a meghökkentő jelzőket.

(11) Fürtidben *tengervészes* éj,
(Vörösmarty Mihály: Az úri hölgyhöz)

(12) Szerelmedért
Fa lennék *bérc fején,*
[…]
Lennék *bérc-nyomta* kő,
(Vörösmarty Mihály: Ábránd)

A rokokó szívesen emeli ki a a színtulajdonságokat.

(13) *Rózsaszínnel* játszadoznak
Két *virító* arcaid, […]
Hófejér tekintetednek
Hajnalán nyílásba jött
Rózsaszálacskák ferednek
Tiszta téjhabok között:
(Csokonai Vitéz Mihály: Egy rózsához)

A (14) az impresszionizmus példája, de megfelel a szecessziónak is.

(14) És eljött a nyár megint, *nagy*, *heves*, *meleg* napok, *ernyedt* és *édes* virágillatok a *bazsalikomos* és *verbénás* városi kertekben, *szép*, *világos*, *vidám* batisztruhák, valami *nagy*, *különös testi* felvirulás.
(Kaffka Margit: Színek és évek)

A jelző egyéni stíluseszköz is lehet, mint Juhász Gyulánál a *bús*, Tóth Árpádnál a *bús* és az *arany*, Buda Ferencnél a *vas*.

Igen változatos a jelző (epitheton) előfordulása más retorikai ->alakzatokkal. Például az (1a) ->enjambement, az (1c) teljes metafora, a (3) ->kiazmus, a (2a) és a (6c) halmozás is. A bibliai *Énekek* éneke, a Ómagyar Mária-siralombeli *világ* világa, *virágnak* virága vagy a köznyelvi *szépek* szépe, *poklok* pokla tulajdonképpen ->figura etymologica, mert a szintagmatikus viszony csak formai.

Az értelmezős szerkesztést – amellett, hogy a prózai előfordulása is jelentős – azért kedveli a költészet, mert a rag- és jelegyeztetés, az egyszerű jelzős szerkezetétől eltérő szótagszám, a ritmikai képlet lehetővé teszi, hogy a ritmus- és rímszerkesztés eszköze legyen.

A (15a) és a (15b) példában az értelmezett és értelmező teljes metaforát alkot, amelyekben az értelmező tartalmazza a képi elemet.

(15a) Egy csendes kerti lak
Sötéten áll már: *nagy komor koporsó*
A bánatos és tiszta ég alatt;
(Tóth Árpád: Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz)

(15b) Én is szolgálok, mint a többi árva
a láznak és aranynak, *kósza lélek*,
(Kosztolányi Dezső: Nagyvárosban éltem, hol a börzék)

(15c) Lakásom tárva, *szeles érchegység*.
(Nagy László: Deres majális)

A teljes metaforát alkotó értelmező jelzős szerkezetek (15a, 15b, 15c) kötőszó nélküli ->hasonlat gyanánt is felfoghatók.

A jelző és a jelzett szó (az értelmező és az értelmezett) együtt lehet szóalakzat (trópus): ->enallagé (16), megszólítással és ->megszemélyesítéssel alkotott teljes metafora (17), halmozás (6a), ->szinesztézia (18a, 18b, 18c).

(16) *Ezüst* derűvel ráz a nyír
egy szellőcskét
(József Attila: Nyár)

(17) …Honnan kicsi szellő, ég *vándora*, jöttél.
(Arany János: Buda halála)

(18a) Csak a *szinek* víg pacsirtái zengtek:
(Tóth Árpád: Körúti hajnal)

(18b) Milyen volt *hangja* selyme, sem tudom már,
(Juhász Gyula: Milyen volt…)

(18c) *Piros* dalra gyujtott a vér.
(Ady Endre: Májusi zápor után)

A (19) példában metonimikus a jelző-jelzett szó kapcsolata az *órák* birtokos jelző és az ember boldog állapotának időbeli egybeesése alapján.

(19) *Boldog órák szép* emlékeképen
Rózsafelhők úsztak át az égen.
(Petőfi Sándor: A Tisza)

A (20) példában a *rettegő öröm* jelzős szerkezet ->oximoron, és mert a (kéje) jelzett szó csak a mondat állítmánya után áll, ->inverzió is.

(20) *Rettegő örömnek* elragadja kéje,
(Arany János: Dante)

Ha a jelző (epitheton) mintegy magához vonva a szerkezet jelentését (tapadás), elfoglalja a szerkezet helyét, ->antonomázia lesz belőle (*megváltó* Jézusom > *Megváltó*; *mindenható* Isten > *Mindenható*).

Quintilianus szerint „bizony díszít az epitheton, amit helyesen díszítő jelzőnek, némelyek pedig követőnek mondanak”. Szerinte a költők csak díszítésre használják a jelzőt a *fehér* fogak, *nedves* borok szerkezetekben, mert a fog egyébként is fehér, a bor pedig nedves; de a szónok esetében a jelző többletet kell, hogy hordozzon: *undorító*

bűntett; *rút* szenvedély, de az igazi ékesítők a metaforák (metaforikus jelzők): *féktelen* vágyakozás.

Az epitheton (a jelző) a leírást, a jellemzést szemléletessé teszi, ez adja legfontosabb stiláris értékét. De az sem mellőzhető tény, hogy tulajdonképpen másodlagossá vált, lefokozott állítmány, és mint ilyen, a mondat legfontosabb eleme (volt). A szépirodalomban és a retorikában a ritkább jelzők vagy mint az ->ellentét, vagy mint a halmozás eszközei jellemzők lehetnek a megnyilatkozóra.

A jelzők lehetnek szemléleti vagy hangulati jellegűek (*kanyargó* Tisza, *kis* Túr, illetve *néma* méltóság, *boldog órák szép* emléke). A költői jelzők közé tartozik az úgynevezett megkülönböztető (elhagyhatatlan) jelző: *legjámborabb* folyó.

Irodalom: Adamik Tamás: A régi új retorika. Bp. 2005. – Antal László: A hatodik mondatrész. Magvető Kiadó. Bp. 1985. – Balogh Judit: A jelző; Az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2000: 444–61. – Bartha János–Horváth Tibor–Józsa Nagy Mária–Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Irodalmi könyvkiadó. Bukarest. 1968. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958. – Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések. 16. Akadémiai Kiadó. Bp. 1958. – Kemény Gábor: A nyelvi képek többféle csoportosításának lehetőségéről. In: Adamik Tamás: A régi új retorika. Bp. 2005: 33–50. – Kovács Endre: epikus ismétlés. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Kovalovszky Miklós–Ritoók Zsigmond: díszítő jelző. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Könczöl Csaba: jelző. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag, München. 1960. – R. Hutás Magdolna: József Attila stílusa jelzői tükrében. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat. Bp. 1961: 408–52**.** – Rácz Endre: A jelzők. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv[8]. Tankönyvkiadó, Budapest. 1991: 336–360. – Simonyi Zsigmond: A jelzők mondattana. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Bp. 1914. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Budapest. 1988: 142–143. – Szabó Zoltán: Aktuális szójelentések alakulása a magyar szépírói stílus történetében. In: Gecső Tamás (szerk.): Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2000: 253–259. – Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó. Bp. 1982. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Szikszainé Nagy Irma: Stilisztika. Trezor Kiadó. Bp. 1994. – Terestyéni Ferenc: A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romanticizmus korában. In: Pais-Eml. 1956: 549–455. – Tompa József: A jelző. In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. Akadémiai Kiadó. Bp. 1962: 260–314. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 1314–1316. – Ueding, Gert–Steinbrink, Bernd: Grundriß der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode. Verlag J.B. Metzler. Stuttgart–Weimar. 2005.

Vö.: antonomázia, enallagé, megszemélyesítés, metafora, szinesztézia, szókép K. Sz. Á

Epitrokhaszmosz -> **Perkurzió**

Epizeugma -> **Adjunkció**

Epizeuxis [g. ἐπίζευξις; l. epizeuxis; n. Epizeuxis; f. épizeuxe; a. epizeuxis; o. эпизевксис]: szavak szokatlanul gyakori, közvetlenül egymás utáni ismétlődése mondat-, illetve sorbeli elhelyezkedésüktől függetlenül (eltérően az ->anafortól és az ->epiforától):

(1) csontig, velőig *fekete,*
fekete,
fekete, *fekete*, *fekete*.
Fekete ég és *fekete* tenger,
(Babits Mihály: Fekete ország)

A klasszikus retorika osztályozása szerint adjekciós gondolatalakzat. Beda Venerabilis a 17 bibliai alakzat között tartja számon. A neoretorika osztályozása szerint hozzáadásos metalogizmus.

Az indulatos beszédben a szóismétlésnek ez a fajtája gyakori:

(2) *Nem tudom, nem tudom, nem tudom,* mit csináljak.

A szépirodalomban kiemelő és hangulatélénkítő szerepe van.

Irodalom: Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 24, 40. – Fónagy Iván: epizeuxis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972.
Vö.: anafora, epifora K. A.

Erotéma -> **Interrogáció**

Eufemizmus [g. εὐφημισμός; l. euphemismus; n. Euphemismus, Ersatzwort, Deckwort, Hüllwort; f. euphémisme, euphémie; a. euphemism, euphemismus; o. эвфемизи, эвфимизм, эвфемия]: enyhítő, szépítő szó, kifejezés. A *meghalt* ige helyett például azt mondjuk és írjuk, hogy *elhunyt, eltávozott az élők sorából*. Ady meg egyszerűen az *elmegy* igével élt „A Halál rokona” című emlékezetes versében:

(1) Én a Halál rokona vagyok,
Szeretem a tűnő szerelmet,
Szeretem megcsókolni azt,
Aki *elmegy*.

A részegest *iszos*nak, a hazugot *füllentő*nek mondjuk. A valamilyen okból kellemetlen dolgot tehát enyhítjük, szépítjük; az erre használt szavak, kifejezések az eufemizmusok.

A görög eredetű *eufemizmus* ’enyhítő kifejezés’ szó a görög ’jól’ és a ’szól, mond’ szavak összetétele.

Az eufemizmusok létrejöttében minden bizonnyal a szó mágikus erejében, egyáltalán a szó hatalmában való hit munkált, továbbá az a tény, hogy az ember szociális lény, tekintettel kell lennie beszédpartnerére. Az eufemizmus – más alakzatokhoz hasonlóan – lassan formálódott, mind fogalmi tartalmát, mind nyelvi-stilisztikai eszközeit, mind elnevezését és rendszerezését illetően, amíg a retorikában és később a stilisztikában önálló alakzattá lett.

Az ókorban Arisztotelész még nem él az eufemizmus fogalmával, de az a véleménye, hogy minden dolgot a legjobb oldaláról kell nézni, és ezeket a szavakat szépítőknek jelöli, s egyben a ->metafora formáinak tekinti. Cicero az illedelmes és „óvatos” jelentésű szavak mellett áll ki. Quintilianus az ->allegória, illetve az ->irónia alfajának tartja a kemény szavak helyett alkalmazott kevésbé kemény szavakat.

Az eufemizmus fogalmának a középkorban való megléte nincs bizonyítva, bár Beda Venerabilisnek a 7. században a ->perifrázis egyik alfajaként felhozott példái eufemisztikusnak hatnak. Aztán a 12. és 13. századi „artes poeticae”-k az eufemizmusokat mint az ->amplificatio formáját említik. A reneszánsz korában, a 16. században már azt állapítják meg, hogy a negatív, illetve pejoratív jelentésű szavakat a pozitívak kiszorítják. Egyébként az angol reneszánszban az *eufemizmus* szó – eredeti értelmének megfelelően – új jelentést kap, és mintegy jelszóvá válik: „Jó ómenű (azaz jó kimenetelű, vagyis pozitív jelentésű) szavakat használni!” 1593-ban az „Ékesszólások kertje” című angol munka

egyenesen úgy határozza meg az eufemizmust, mint a mérséklés alakzatát. A barokk korban a metafora alfajának tekintik, és így határozzák meg: „olyan alakzat, amely a gyűlöletes, nem szívesen látott dolgokat kellemes hangulatú szavakkal jelöli meg". Egyébként a stílus feltűnő előrelendítőjének tartják. Az 1730-as „Dictionarium britannicum" szerint az eufemizmus lényege: „good name, reputation, and honourable setting fourth one's praise". A 18. század végén és a 19. század elején Lessing és Goethe vitázott az eufemizmusoknak a szépirodalomban való alkalmazásáról. Lessingnél a negatív dolgok enyhítése és a lelkiismeret megnyugtatása volt a cél, Goethénél inkább a beszélőben fellépő gátlások legyőzése. Jean Paul az enyhítést, szépítést emeli ki, különösen az erkölcsiséggel – benne a nemi élettel – kapcsolatosakat. Ezenkívül már leírja a „költői lepel" politikai beszédbeli félrevezető szerepét. Angliában és Amerikában a 19. század első felében nő az eufemizmusok jelentősége. T. Bowdler megtisztítja az 1807-es és 1818-as Shakespeare-kiadást, N. Webster pedig 1833-ban a Bibliát azoktól a szavaktól és kifejezésektől, amelyeket erkölcsi okokból hangosan nem olvashatnak fel egy családban.

A 20. század elején többen az elnevezés eredeti jelentésének megfelelően interpretálják az eufemizmust. K. Nyrop viszont ez ellen az alakzat ellen is felszólal. Fő érve a mesterkéltségnek, a természetellenességnek, valamint a lelkiismeret elegáns szavakkal való megnyugtatásának a terjedése. Egy vélemény az eufemizmust mint tabuszót helyettesítő kifejezést határozza meg. Egy másik az átvitel különös esetének tekinti. Egy harmadik meg már elkülöníti a politikai, a vallási és a hétköznapi eufemizmusokat. H. Morier azt is kimondja, hogy az eufemizmus ->gondolatalakzat, amelynek a feladata a túl brutális vagy túl keserű gondolatoknak az enyhítése. Szerinte az eufemizmus egyrészt babonás félelmet, másrészt a nevelés és szokás által meghatározott pszichológiai gátlást fejez ki. Végül R. M. Adams 1985-ös írásában kiterjeszti az eufemizmus fogalmát olyan nem nyelvi jelenségekre is, mint a gesztusok, az udvarias taps, és utal rá, hogy eufemisztikus funkciója van például a fügefalevélnek is a képzőművészetben. M. Derwent ugyancsak 1985-ös tanulmányában azt is megemlíti, hogy a médiában a verbális eufemizmus gyakran együtt jelentkezik vizuális eufemizmusokkal.

Az eufemizmus ->szó- vagy ->gondolatalakzat, a változáskategóriák közül pedig az immutáció körébe tartozik. Teljesebb meghatározásához és jellemzéséhez meg kell világítanunk az egyes fajtáit és azok rendszerét.

Az eufemizmusoknak megalapozott rendszerezése eddig nem jött létre. Ezúttal egyes fajtáinak a bemutatásában egyrészt keletkezésük idejét, másrészt azt vesszük figyelembe, hogy az ember életének (tevékenységének, viselkedésének, testi és szellemi sajátságainak) mely területén lévő fogalmakat helyettesítik eufemisztikus nyelvi eszközökkel.

Az eufemizmus legősibb formái, köztük az úgynevezett tabuszavak a szó mágikus erejébe vetett hiten alapulnak. A Csendes-óceán pl. ilyen célból kapta a *csendes* jelzőt, hiszen – mint ismeretes – éppen nagyon haragos tud lenni. Aztán az isteneknek, az ördögnek, a szent állatoknak a nevét félelemből nem volt szabad kimondani. Ezért vagy elhallgatták, vagy más néven nevezték meg őket. Nálunk ennek a nyomát őrzi az, hogy – különösen korábban – *bizony Isten* helyett *bizony Istók*-ot mondtak, aztán enyhébb káromkodásként *az istenit* helyett *az iskoláját, az istállóját* változat hangzott el. Már „igazibb" eufemizmus a voguloknál és az osztjákoknál a szentnek tartott medve efféle kedveskedő elnevezése: *erdőben élő öreg, nagyapó, nagyságos állatocska* stb.

Részben a vallási hiedelemmel, részben a babonás félelemmel (a meghalt lelke ugyanis a halál után visszatérhet!) függ össze, hogy a „meghalás" tényét számos más megszépítő szóval, kifejezéssel nevezik meg szinte minden nyelvben. Ebben azonban már benne van

az is, hogy az ember általában jobban kedveli a kellemest, a hasznost, a szépet, mint ezek ellenkezőjét.

A halál megszépítésére a magyar nyelv – másokhoz hasonlóan – sokféle motívumot felhasznál, pl. a távozás motívumát: *eltávozik az élők sorából, megtér őseihez,*

(2) Hadd legyen ott jó pihenésem még,
Mielőtt *egy hosszabb utra mennék.*
(Arany János: Vágy)

Szerepelhet aztán motívumként az álom, az alvás: *örök álmát alussza,*

(3) *Alunni fogsz, s nem lesznek álmaid,*
(Vörösmarty Mihály: Kis gyermek halálára)

Ott találjuk aztán az éjszakát:

(4) *Küldök én örökös éjszakát reátok.*
(Petőfi Sándor: János vitéz)

Előfordul még a tréfa is: *Pilátushoz megy vacsorára, alulról szagolja az ibolyát.*

Az eufemizmusok igazi területe az emberi élet számos megnyilvánulása, amelyeknek az emlegetése – bizonyos titokzatosságuknál, sajátosságaiknál, túlzó voltuknál, rendellenességüknél fogva – alkalmat ad a tetszésre, illetve a nemtetszésre vagy éppen sértegetésre. Fontos azonban, hogy az eufemizmus lélektani alapjai általános emberiek, de megvalósuló formái társadalmi feltételektől függnek. A viselkedési, azaz az udvariassági és a nyelvi illemszabályok népenként és koronként változnak, így az úgynevezett társadalmi eufemizmusok is. Ezek a következőképpen csoportosíthatók.

A) Testi szükségletek

a) Táplálkozás: evés, emésztés, ivás (a részegség eufemisztikus kifejezése különösen gazdag). Példák: *elkölti vacsoráját; a pohár fenekére nézett, iszogat, poharaznak, betörülközött.*

b) Nemi élet, terhesség, menstruáció, szülés, házasság (ez a másik, eufemizmusokban leggazdagabb csoport). Példák: *várandós, áldott állapotban van, gyermekáldás, a lányok* (’prostituáltak’),

(5) Lányom, édes lányom,
Gyöngyvári Katicám!
Hogy van a te ruhád?
Elöl rövidedik,
Hátul hosszabbodik.
(Népballada)

c) Betegségek (elsősorban elváltozással, illetve súlyos következményekkel járók). Példák: *kiütés, tébécé* (tuberculosis ’gümőkór’), *AIDS* (acquired immunodeficiency syndrome ’a szervezet kórokozókkal szembeni védekezését biztosító immunrendszer elpusztulásával járó fertőző betegség’).

d) Testi tökéletlenségek (öregség, kövérség, púposság, sántaság). Példák: *hajlott korú, javakorbeli, teltkarcsú,*

(6) *Alkonyúló félben van már élte napja,*
(Petőfi Sándor: A jó öreg kocsmáros)

B) Szellemi hibák

a) Lelki fogyatkozások: ostobaság (ez szintén vezet az eufemizmusok számát illetően), valakinek a bolond, őrült volta. Példák: *primitív, csacsi, nehézfejű, tyúkeszű; balga, kelekótya, félnótás, nem találta fel a puskaport.*

(7) „Azt mondják, hogy méltóságod *értelmi tehetség dolgában nem egészen áll azon a magaslaton,* mely egy ilyen megye kormányzásához kívánatos volna…"
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

b) Erkölcsi vétségek: hazugság, tolvajlás, verekedés stb. Példák: *füllent, lódít, a fele se igaz, amit mond; elcsen, eltulajdonít, enyves kezű, rekvirál, elsikkaszt.*

(8) Ómáspej a nyergös lovam, nem vöttem,
Szögénylegény szép szörivee *szöröztem.*
(Petőfi Sándor: Hírös város az aafödön Kecskemét…)

– *nyakleves, elnadrágol, felképel, helybenhagy.*

Különösen újabban, nagy szerepet kapott az eufemizmus a politikai, a gazdasági életben és a reklámban, a diplomáciában már korábban is. Feladata vagy az, hogy udvariasabb formában fejezze ki a kellemetlen tényeket, pl. *Ez a hír minden alapot nélkülöz. Ez a hír légből kapott* (azaz nem valós, hazug). Vagy éppen az a célja, hogy elkendőzze a valóságos helyzetet, pl. *A megegyezés a két ország között bizonytalannak látszik* (vagyis: aligha egyeznek meg). *A mentősök tíz százalékát elbocsátják, ettől várják a munka javulását* (ettől aligha javul meg a munka). A reklámok meg elsősorban ajánlanak valamilyen árut, pl. *Nestlé, a legcsokoládébb.* (A Duracell elem) *hétszer tovább bírja.* Ezek a – mondhatnánk – tágabb értelemben vett eufemizmusok igen gyakran az olvasó, a hallgató befolyásolására, nemegyszer megtévesztésére törekszenek.

Sajátos szerepet töltenek be az eufemizmusok a szlengben, amely már ott van a hétköznapi nyelvben, a médiában (újság, rádió, tévé), a filmben, a színdarabokban, szépirodalomban. Példák: *alfarhang* 'szellentés', *a molytalanítóba visz* 'zálogházba ad', *baj van az emeleten* 'buta', *befásít* 'elégtelent kap', *örömipar* 'prostitúció'. Ezekben kevésbé érvényesül a tabujelleg, nem is a tapintat vagy az elkendőzés diktálja őket, hanem inkább a megszokottól való különbözés. Ezért a szlengbeli eufemizmusokat az egyik kutató találóan „kvázieufemizmus"-oknak nevezte.

Annak igazolására, hogy az eufemizmusok területe és használati mértéke időről időre mennyire változik, lássunk két példát. A 17. század elején a francia úgynevezett „précieux nyelv" élt igazán az eufemizmusokkal, pl. a fog: *l'ameublement de la bouche*, azaz: a száj bútorzata; megházasodni: *se donner dans l'amour permis*, azaz megengedett szerelemre lépni; seprű: *un instrument de propreté*, vagyis a tisztaság eszköze. A magyar irodalomban viszont a 18. század végén Gvadányi József még így írhatott le egy lakomát:

(9) Jól ittak, jól ettek és úgy örvendeztek,
Hogy sokan közöttük immár *ökrendeztek*,
Foghagymás kolbásznak drága szép illattya
Böfögött gyomrokbúl, mert nagy volt divattya,

Az izzadásnak is *kellemetlen szaga*
Bétölti a szobát. Atyám pedig maga
Nagyon tsuklott mézes s borsos pályinkától,
Soktul *savanyu szag* jött a káposztától.
(Gvadányi József: Rontó Pál)

Teljesebb meghatározással tehát az eufemizmusok enyhítő, szépítő szavak, körülírások, amelyekkel kellemetlen dolgokat, pl. a meghalás tényét, egyes testi szükségleteket (benne a táplálkozás, a nemi élet bizonyos jelenségeit), a betegségeket, egyes testi tökéletlenségeket és erkölcsi vétségeket félelemből, illendőségből, tapintatból vagy éppen befolyásoló szándékkal nem közvetlenül, hanem mintegy leplezve szelídebb, kellemesebb hangulatú szavakkal nevezünk meg.

Az eufemizmus szó- vagy gondolatalakzat, a változáskategóriák közül pedig az immutáció körébe tartozik.

Az eufemisztikus kifejezésekkel is – mint különböző stílusértékű stilisztikai variánsokkal – mindig hatni akarunk. Ezen belül talán legfontosabb a pragmatikai funkció, vagyis az a tény, hogy az eufemizmusok kiválasztásával – a tapintat, az illem és az udvariasság, a tisztelet érvényesítése céljából – a beszédpartner szempontjait messzemenően figyelembe vesszük. Az eufemizmusok nagyszámú nyelvi-stilisztikai eszközei következtében (ezeket lásd később) egy-egy ilyen eufemisztikus szinonimasor igen gazdag expresszivitású lehet, csaknem minden stílusárnyalatot képviselve. Például a *meghal* ige különböző stílusárnyalatú eufemizmusai: közömbös: *elhunyt, vége van*; választékos: *örök nyugovóra tért, kilehelte a lelkét*; bizalmas: *fűbe harapott*; vallási: *magához szólította az Úr, a megboldogult*; tréfás: *elment Földvárra deszkát árulni*; szleng: *kinyiffant.*

És megemlíthetjük még – korábban idézett példák alapján – az eufemizmusok befolyásoló, sőt megtévesztő funkcióját, elsősorban a médiában és a reklámban.

Az eufemizmusok számos változatos nyelvi-stilisztikai eszközt használnak fel.

A) A szókincs és frazeológia köréből:

1. Általánosítás. A fogalmat csak tágkörűen, általánosságban nevezzük meg, pl. *iszik* 'részeges', *öt évet ült* 'öt évig volt börtönben', *tettlegesség* 'verekedés'.
2. Idegen szavak. Ezek ugyanis kevésbé világosak, és gyakran tudományosnak hatnak, pl. *disentheria* 'vérhas', *toilette* 'vécé', *honorárium* 'fizetés, fizetség', *díler* 'drogkereskedő'.
3. Körülírás. A dolognak csak bizonyos körülményeire utalunk több szóval, pl. *a pohár fenekére nézett* 'berúgott', *felvette a néhai nevet* 'kimúlt'.
4. Szóképek. Metafora: *áll a bál* 'javában tart valamely mozgalmas, veszekedéssel járó esemény'; *felönt a garatra* 'leissza magát'; metonímia: *mosdó* 'vécé', *botoslujza* 'rendőrnő'.
5. Tréfa, humor. Szolgálhatja az enyhítést a tréfa, humor is, pl. *kiporolták a nadrágját* 'megverték'.
6. A szóalak célzatos megváltoztatása. Enyhébb káromkodásban az Isten nevét vagy a nagyon durva szavakat megváltoztatjuk, pl. *az iskoláját* (az istenit), *a teremburáját* (a teremtését), *Mi a fészkes fülemüléért vegyek fel kölcsönt?* (a fészkes fenéért).

B) Az alaktan területéről:

1. Kicsinyítés. Érthetően gyengíti a szó értelmét, pl. *kis buta, lassacskán, iszogat.*

2. Középfok. Mivel a nem összehasonlításban használt középfok az alapfoknál kisebb mértéket is jelölhet, felhasználható enyhítésre, pl. egy *idősebb* hölgy (ez kevesebb, mint az *idős*).
3. Feltételes mód. Ez azzal enyhít, hogy bizonytalanná vagy éppen szerénnyé teszi a kijelentést, pl. *úgy gondolnám; lenne kedve hozzá?*

(10) „Angyalom Piroskám", a gazda kiszólal,
„*Hoznál* egy ital bort a fehér kancsóval!"
(Arany János: Toldi szerelme I.)

C) A mondattan területéről:

1. Tagadás, kettős tagadás. Így bizonytalan lesz az állítás, szerényebb a kérés, mivel a fogalom ellentétét tagadjuk, pl. *Nem valami szép*! (azaz: csúnya). *Ez nem volt nagyon kedves tőled!* (vagyis: illetlen volt).
2. Elhallgatás. Azzal is enyhíthetjük a mondanivalót, hogy bizonyos dolgokat elhallgatunk, pl. *Sokat lehetne beszélni róla. Majd adok én neked!*

(11) Kendé bizony az árnyéka!
Mert olyat mondok, hogy még a…
(Arany János: A fülemile)

D) Egyéb. Az enyhítést szolgálja az is, hogy az illető szónak, szavaknak csak a kezdő betűit használjuk, pl. WC (water closet), AIDS (acquired immunodeficiency syndrome).

A mindennapi érintkezés nyelvében, a társalgási stílusban gyakoriak az eufemisztikus kifejezések, különösen az udvariasság, az illem megkövetelte formák, továbbá a kellemetlen tárgyú közlések szépítő, enyhítő célzatú körülírásai. Példák: *Nagyon kényelmesen mozogsz!* (azaz: lustán). *Szebben is beszélhetne hozzá!* (azaz: durván beszél). A társalgási stílus kedvelt eszköze továbbá a becsmérlés, dorgálás helyett a gúnyosan dicsérő, elismerő kifejezés használata, természetesen a megfelelő intonációval. Példák: *Ez aztán szép dolog! No te híres! Ezt jól megcsináltad!*

Eufemisztikus kifejezéseket a költői nyelv is szívesen alkalmaz igen változatos és hatásos formákban. Erre számos példa szerepelt az eddigiekben. Ide vehető még az úgynevezett „nevettető eufémia", azaz a reformkorban kedvelt, tréfás eufemisztikus körülírás. Példák: Jókai az iskolából való kicsapást így írja körül: *Szépen kitanácsolták a padfaragók sorából.* (Vadon virágai). És ismeretesek Petőfi eufemisztikus jelzői „A helység kalapácsá"-ban: „*Szemérmetes* Erzsók", *„Regényes* domb tetejében […] Áll a *díszes* kocsma,". És vannak úgynevezett „torz eufemizmusok": Jókai a pusztító árvizet *nílusi áldás*-nak mondja (Hétköznapok), a békát *gyalogmadár*-nak (Vadon virágai), a csőszgórét *nádkastély*-nak (uo.).

Az eufemizmusok használatának harmadik nagy, sőt egyre nagyobbodó területe a publicisztikai stílus (ez a média valamennyi ágát átfogja, sőt a reklámot is) és a hivatali – benne mindenekelőtt a diplomáciai – nyelv. Fentebb már szerepeltek idevágó példák. Robrieux említi retorikájában, hogy a média napjainkban a *szegény* helyett „kedvezőtlen körülmények közt élők"-et ír és mond, továbbá *feketék* helyett „afro-amerikaiak"-at, *sztrájk* helyett meg „munkabeszüntetés"-t.

Végül utalni kell a szlengnek – már szintén említett – kvázieufemizmusaira.

Irodalom: Bally, Charles: Traité de stylistique française. Klincksieck–Georg. Genčve–Paris. 1951[3]: I. 297–300. – Bencze Lóránt: „Lép a rigónak". Az eufemizmus jelentésváltoztató szerepe a magyar nyelvben. Új Forrás. 23. 3.

1991: 13–19. – Dubois, J. et al.: Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. Larousse. Paris. 1994: 489. – Fónagy Iván: eufemizmus. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáldi László: Précis de stylistique française. Tankönyvkiadó. Bp. 1967: 78. – Guiraud, Pierre: La sémantique. Paris. 1955: 55–57. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976[5]: 64–65, 142. – Morier, Henri: Dictionnaire de poétique et de rhétorique. Paris. 1989[4]: 469–470. – Robrieux, Jean-Jacques: Rhétorique et argumentation. Nathan. Paris. 2000[2]: 97–99. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 44–45. – Tompa József: Az irodalmi nyelv. In: Pais Dezső (szerk.): Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó. Bp. 1955: 423–425, 432–433, 472–473. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 1–10. – V. Rada, Roberta: Euphemismen im Sleng. In: Annales… Sectio Linguistica 26. 2003–2005: 343–360. – Wilpert, von Gero: Sachwörterbuch der Literatur. Stuttgart. 1969[5]: 238. – Zlinszky Aladár: A kifejezés stílusa. Bp. 1913. – Zlinszky Aladár: Az eufemizmus. Bp. 1931.

Vö.: ellipszis, hiperbola, kakofónia, litotész, metafora, metonímia, szinonímia, trópus Sz. I.

Eufónia vagy **jóhangzás** [g. εὐφωνία; l. sonoritas, euphonia, vocalitas, vocis dulcedo; n. Euphonie, Wohlklang; f. euphonie; a. euphony, sonority; o. эвфония, эвфонизм]: olyan szóalakzat, amely a nyelvi mű (műrészlet) kellemes hangzását, zeneiségét biztosítja.

(1) *Oh lassan szállj és hosszan énekelj,*
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!…
(Petőfi Sándor: Tündérálom)

Az *eufónia* a hangoknak vagy hangkapcsolatoknak azt a tulajdonságát jelöli, amely által jól hangzóvá vagy kellemesen artikulálhatóvá válnak. Annak, hogy mi hangzik szépen, pontos meghatározását nem lehet adni, mivel a jelentés hozzájárul a szó, szókapcsolat, szöveg, szövegrész kellemességének megítéléséhez. A jóhangzást tehát az egyén alkotói folyamata hozza létre, ehhez hozzájárul a ritmus, a harmonikus hangkapcsolás, a hangok szimmetrikus, arányos elrendezése.

Az alakzat megnevezése a görög εὖ ’jól, helyesen’ és a φωνέω ’hangot ad’ szóelemekre vezethető vissza.

A művészi szófűzés gyakorlatát már Gorgiász kialakította (Kr. e. 5. sz.), bár kritériumait nem rendezte kielégítően az ókori retorika. A jóhangzás feltételének Cicero (Kr. u. 56) az egymás után következő szavak sima, zökkenőmentes kapcsolatát tartja, valamint a természetes ritmust, amely a szótagok időmértékén alapul. Dionűsziosz Halikarnasszeusz szerint a szavak kellemességét és szépségét az őket alkotó hangok természete és a szótagok milyensége teremti meg. A hangzásban fontosnak tartja a természet utánzásának képességét, azaz a szavak tükrözik a dolgok természetét. A változatosság is fontos tényező, mivel a szavak hangalakját nem lehet megváltoztatni, a szavak elrendezésével kell megteremteni a változatosságot. A szavak kellemességét és szépségét az őket alkotó hangok természete és a szótagok milyensége szabja meg. Kellemesek a hosszú magánhangzók is. A klasszikus retorika kerülendőnek tartotta a kemény mássalhangzókat, azok halmozását, illetve a belőlük kialakuló hangcsoportokat; kellemesnek a lágy hangokat: a magánhangzókat és az *l* hangot. A beszédfolyamat a szóalakok összeillesztése folytán az eufónia (vocalitas) által gördülékeny lesz. A rendelkezésre álló szinonimasorból ki kell választani a jó hangzású, illő szóalakokat.

Az ókorban az eufónia az emberi hang (a szónok) szépen csengő hangját is jelentette, a szónoki meggyőzés eszköztárához tartozott. Az eufónia tehát a retorikának az actio (előadás) eleméhez is hozzájárul: a szónok hangja, a hangok, hangkapcsolatok, a mondat melódiája is idetartozik.

A középkorban Augustinus („De doctrina christiana” című művének negyedik fejezetében) végigvezeti az ókori retorika hagyományos elgondolásait keresztény

szövegeken. Ebben a korszakban mértékadóak maradnak az ókori hangzási normák, Donatus nyelvtanában még a grammatika szabályainak megsértését is megengedhetőnek tartotta a jóhangzás érdekében. A középkorban az eufóniát zenetudományi terminusként is használták. A zenei harmóniára emlékeztetnek a magánhangzók illeszkedésére való törekvések, a periodikusság, a mondatritmus, a lágyan hullámzó hanglejtés.

A jóhangzás feltételei.

A magán- és mássalhangzók arányos elosztása:

(2) *Holott náddal ringat,*
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csókolással.

Lehet, hogy szerelme
földerül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.
(József Attila: Ringató)

Az idézett szövegben a magán- és mássalhangzók arányos eloszlásán kívül a lágyan hullámzó hanglejtés és a versmondatok ritmusa is hozzájárul az eufóniához.

A rövid és a hosszú szavak váltakozása kellemes mondatritmust hoz létre:

(3) *Lenn a csöndes alvilágban, szellőtlen, bús alvilágban,*
asphodelosok között,
(Babits Mihály: A Danaidák)

A zöngés és zöngétlen hangok kedvező aránya, változatossága is az eufónia feltétele:

(4) *Csupa illem, csupa kellem,*
mért ütenyre szabott szellem,
csupa szoros etikét:
illik néki a minét.

Kéjjel-kedvvel, indulattal
könnyü báju mozdulattal
messze hagyja Dérinét:
illik néki a minét.
(Babits Mihály: Galáns ünnepség)

Az *l* halmozását és alliterálását a kellemes hangzás egyik tényezőjeként ismerjük:

(5) Zenét Madonna! mily titkos zenét
hallhatsz a lomha földi légen át,
(Babits Mihály: Óda a szépségről)

A hangelemek megfelelő sorrendje a rövid és a hosszú hangzók ritmikus váltakozása:

(6) *Éj van, csend és nyúgalomnak éje,*

A magas menny holdas, csillagos;
(Petőfi Sándor: Éj van…)

Az arányos (tag)mondatszerkezet a szöveg jóhangzásához is hozzájárul:

(7) *Aztán megeredtek a hajtások, a vetemények, a rügyek tokjából egyetlen éjszakán kibomlottak a lombok, összegöngyölt zöld selyem zsebkendők módjára, melyeket hirtelen kinyitnak és meglobogtatnak a szélben.*
(Kosztolányi Dezső: Aranysárkány)

A jóhangzás hangulatkeltő és hangulataláfestő funkciójú lehet, lásd az (1), (2), (6) számú példát; némely stílusirányzat a zenei hatást, az eufóniát a költészet céljának tartja, az impresszionizmusnak például a verszene, a zeneiség egyik legfontosabb jellemzője, lásd a (3) és az (5) számú példát.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 25, 137, 154, 166. – Fónagy Iván: eufónia. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963: 64. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 92. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 10–22.
Vö.: hangfestés, hangszimbolika L. J.–V. R. R.

Evidencia [g. ἐνάργεια; l. evidentia, demonstratio; n. Evidentia, Evidenz; f. évidence; a. self-evidence, evidence; o. очевидность, явность]: szemléltető elevenség az előadásban.

(1) *Gergő le akar ereszkedni a lóról. Gergő hátán nagyot csattan a török tenyere. Gergő tehát bőg, és ültön marad, a török meg otthagyja a két lovat, és fut a kislány után.*
(Gárdonyi Géza: Egri csillagok)

Az alakzat elnevezése a latin 'szembetűnőség, láthatóság' jelentésű szóból ered. Quintilianus retorikai művében *enargeia* címszóként szerepel az érzelmek és indulatok felkeltésének módjai között. A szerző szerint a megjelenítő előadásmód nemcsak elbeszéli, hanem bemutatja a dolgokat, és olyan hangulatot teremt, mintha magának az esetnek szemtanúi volnánk. Quintilianus a szónoki beszéd ékességeihez sorolja.

Az evidencia létrejöttében szerepet játszik az igeidők megváltoztatása. A retorikában a metasztázisnak, az igeidők felcserélésének három típusa ismeretes: ha a) a jelenben történő, de jelen nem lévő dolgokról beszélünk jelen időben; ha b) az elmúlt dolgokról beszélünk jelen időben, valamint, ha c) az eljövendő dolgokról beszélünk jelen időben. Az a) és a b) esetekben beszélhetünk evidenciáról. A c) alakzat a ->diabolé.

Az evidencia egy jelenség részletező leírása a valóságos vagy képzelt részletek előadásával. Nyelvi jellemzői: a jelen idő használata, a helyhatározókkal érzékeltetett jelenlét, a közvetlen beszéd. Hatásának alapja, hogy bizonyos nyelvi elemek – például a mutató és a személyes névmások, az idő- és helyhatározók, valamint a rámutató jelentéskomponensű igék, mint a *hoz, visz, jön, megy,* csak a helyzet és a szövegelőzmények ismeretében nyernek konkrét jelentést, a közlő, illetve a befogadó ismereteihez és helyzetéhez viszonyítva. Például:

(2) *Végre mégis kitekinte* az ablakon, letörölve róla az izzadságot, s megláta egy hintót *jó tova* négy postalóval lubickolni a gáton, s megnyugtató legyintést téve felé kezével, vigasztalódottan mondá: – Nem ér *ez ma ide.*

(Jókai Mór: Egy magyar nábob)

A fenti szövegrészben a *végre* és a *mégis* módosítószók, pragmatikai partikulák, amelyek a szövegelőzményhez kapcsolják a jelenetet. A *kitekinte,* a *jó tova*, valamint az *ide* a hintót néző kocsmáros helyét írják körül. Értelmezésükbe azonban belejátszik az olvasó éppen aktuális tartózkodási helye is. Ugyanígy a *ma* jelentésében is szerepe van annak az időszaknak, amely az olvasó számára *ma*. Az *ez* névmás közelre mutat, pedig a hintó távolabb van. Így a befogadó elfoglalja a regény szereplőjének nézőpontját, miközben maga köré építi a szövegben szemléletesen ábrázolt világot.

Irodalom: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Gáspári László: Retorika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1998: 92. – Kiefer Ferenc: Jelentéselmélet. Corvina Kiadó. Bp. [2001]: 50–54. – Kiss Sándor: In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Lázár György: ekphraszisz. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913., 1921: IV. 2. 63., VI. 2. 32., VIII. 3. 61. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 113, 164, 189. J. H. É.

Exadverzió -> Litotész

Exemplum vagy **példa**, **példázat** [g. παράδειγμα; l. exemplum; n. Beispiel, Exempel; f. exemple; a. example; o. экземплификация]: az érvelés, bizonyítás egyik alapvető módja, illetve eszköze, amely az indukció (rávezetés) retorikai alkalmazásán alapul; a megnyilatkozó úgy érvel valami mellett, hogy felidéz egy olyan másik esetet, amely analógiás kapcsolatba hozható a szóban forgó esettel. Ezen érvelési eljárás – az analógia, a hasonlítás alkalmazása miatt – elsősorban a ->hasonlattal, továbbá az analógiás látásmódot megkövetelő egyéb alakzatokkal (->paralelizmus, ->allegória stb.) tart fenn szoros kapcsolatot.

A görög παράδειγμα szó 'elrettentő, figyelmeztető példa' jelentéséhez kapcsolódik a 'példából merített érv, bizonyíték' jelentés. E jelentéskiterjesztés figyelhető meg a latin *exemplum* szó esetében is. A görög és latin kifejezések retorikai terminusként való használata szempontjából döntő fontosságú, hogy a szó több hasonlóból kiválasztott dolgot jelöl, amelyen jól felismerhetők a többiek közös tulajdonságai. Ugyanez mondható el a terminus magyar megfelelőjéről, a *példá*ról is.

Az antik retorikában az exemplumot elsősorban az érvelés kérdéskörén belül, az invenció (anyaggyűjtés, feltalálás) műveletéhez kötve tárgyalták. Arisztotelész az exemplumot az ->entiméma mellett az érvelés, bizonyítás alapvető lehetőségeként nevezi meg. Amíg az utóbbit dedukción alapuló érvként mutatja be, amely az általánosból kiindulva következtet az egyedire, addig az előbbit alapvetően induktív jellegűnek tartja. Az exemplumot ugyanis az jellemzi, hogy egy vagy több egyediből kiindulva eljutunk egy – nyelvileg általában ki nem fejtett – általános érvényű tapasztalathoz, amelyet aztán a szóban forgó esetre alkalmazunk annak érdekében, hogy igazolni tudjuk az arról mondottak igazságát és/vagy jogosságát.

(1) Cyrus király, mikor Cresusra Sardis várasát vívatta volna, azt írja a história, a várasnak megvételekor egy vitéz magára a Cresus királyra akadván s nem tudván, ki légyen, meg akarja vala ölni. Cresus király

fia, aki egész életében néma vala, és soha egy szót azelőtt nem szólhatott vala, ott találkozván akkor lenni az atyja mellett, látván veszedelmét atyjának, megszólala a vitézhez, mondván neki: Ne bántsd a királyt! Vajon nem hasonló-e az én mostani felkiáltásom, édes nemzetem, tehozzád? Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul az ölében viseli a magyar koronát, én csaknem mint egy néma, kinek semmi professióm a mesterséges megszólalásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: Ne bántsd a magyart!

(Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság)

Az (1) példában idézettekkel kapcsolatban például az impliciten maradó, általános érvényű tapasztalat így fogalmazható meg: nagy veszély esetén fel kell emelnünk a hangunkat. Mindazonáltal Arisztotelész az exemplumról nemcsak mint a két fő érvelési mód egyikéről beszél, hanem az entimémáról szólva, annak keretében is tárgyalja. Az ->entiméma általánosítást tartalmazó fő tételéhez ugyanis – egyebek mellett – egy vagy több hasonló példa alapján is hozzájuthatunk. Az exemplum e kétirányú értelmezésének legfőbb oka, hogy Arisztotelész a példa nyelvi működésének hátterében álló indukciót az emberi gondolkodás alapjának tartja.

Mivel a gyakorlatban az egyedi eseteket összekötő általános tapasztalat nem válik nyelvileg explicitté, az exemplum a szövegfelszínen megjelenő egyedi esetek között teremt analógián, hasonlításon alapuló kapcsolatot. Az érvelés e típusa így analógiás érvelésként is felfogható, amelynek fontos szerepe van a tanításban. Jellegzetes és elterjedt mintái Jézus példabeszédei az evangéliumokban.

(2) Hasonló a mennyek országa a tengerbe kivetett kerítőhálóhoz is, amely mindenféle halfajtát összegyűjt. Amikor megtelik, kivonják a partra, és leülve a jókat edényekbe gyűjtik, a hitványakat pedig kidobják. Így lesz a világ végén is: eljönnek az angyalok, és kiválogatják a gonoszokat az igazak közül, és a tüzes kemencébe dobják őket, ott lesz majd sírás és fogcsikorgatás.

(Biblia, a Magyar Bibliatársulat fordítása)

Ahogy a (2) is mutatja, az exemplum alkalmazásával a megnyilatkozónak lehetősége nyílik arra, hogy elvont – a befogadóktól távol álló, általuk nehezen felfogható – fogalmakat világítson meg a befogadók mindennapi tapasztalatában előforduló, ezért hozzájuk közel álló, konkrét, érzékletes történetekkel. Ez a magyarázata annak, hogy például Cornificius, aki szerint az exemplum egyaránt teheti ékesebbé, világosabbá, valószínűbbé vagy éppen szemléletesebbé a szónoklat azon részét, amelyben előfordul, az exemplumot szorosan a hasonlathoz kötve értelmezi, amely valami hasonlót visz át egyik dologról a másikra. Ennélfogva a hasonlatok egy része voltaképpen exemplumok sajátos nyelvi formába öntéseként értelmezhető. Mindazonáltal az exemplumnak nem szükséges velejárója a tudatos hasonlításra utaló nyelvi elem kitétele, de a két eset közötti tartalmi párhuzam (paralelizmus), analógia a tudatos hasonlítást kifejező nyelvi elem hiányában is meghatározza az exemplum nyelvi működését, illetve megformálását.

Az ügyhöz tartozó és a példaként hozott eset(ek) közötti hasonlóságból, illetőleg különbözőségből kiindulva a retorikai hagyomány – Quintilianus osztályozását követve – az exemplum különféle lehetőségeit, típusait tartja számon. Hasonló példáról (exemplum simile) akkor beszélhetünk, ha lényegében azonos szinten lévőnek tartott eseteket

helyezünk egymás mellé, ahogy azt például az (1) is szemlélteti. A hasonló példa altípusaként is értelmezhető egyenlőtlen példa (exemplum impar), amikor nem kimondottan egyrangú dolgok kerülnek egymás mellé. Ennek alkalmazásakor lehetővé válik a nagyítás (->klimax), illetőleg a kicsinyítés (->antiklimax).

(3) Az antik legenda szerint a cumaei jósnő megjelent Tarquinius római király előtt, és kilenc könyvet kínált neki megvételre. A király sokallta az árát, erre a szibilla elégetett három könyvet, majd újra hármat, végül a király a teljes összegért vette meg a maradék három darabot. Nem csinált rossz vásárt: a jóskönyvekben a római nép sorsa volt megírva. A becses iratokat a Capitolium templomában helyezték el. A Nemzeti olvasókönyv: néhány lap a magyarság szibillakönyveiből. Az van benne, amiért bármekkora fizetség sem sok: gondolat és útmutatás. Csupa olyan szöveg, amely szükséges alkotórésze a nemzeti önismeretnek, s egyszersmind jelzi a hazai gondolkodás csúcsait.
(Lukácsy Sándor előszava a Nemzeti olvasókönyvhöz)

A (3) példában az előszó szerzője azzal, hogy az ismertetett antológiát a példaként hozott történetben szereplő jóskönyvekkel állítja párhuzamba, egyúttal fel is nagyítja annak jelentőségét. (Az (1–3) egyébiránt azt is példázza, hogy egyes exemplumok – a megfeleltetések kifejtettsége miatt – az ->allegória alakzatával is kapcsolatba hozhatók.) Azonban nemcsak nagyobb dolgot lehet a kisebbre rávetíteni, hanem kisebbet is nagyobbra.

(4) Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.
(Ady Endre: A föl-földobott kő)

A (4) példában a nemcsak fizikailag, hanem jelentőségét tekintve is kisebb kővel történteket vonatkoztatjuk az emberre. A példázat hatását az önálló akarattal nem rendelkező kő földre hullásának szükségszerűsége magyarázza. (E példában az exemplum ->metafora keretében jelenik meg.) A nem hasonló példa (exemplum dissimile) esetében a két eset közötti részleges különbségre helyeződik a hangsúly.

(5) Magyarországtól megkapsz, császár, mindent, amit kívánsz; a kért támogatást felajánlja, de ugyanakkor minden megígért támogatást is számon kér, mert nem osztozik ugyan még Görögország sorsában, de osztozik gondjaiban.
(Vitéz János beszéde a németújhelyi kongresszuson)

Az (5) példában a megnyilatkozó azért tartja a támogatást elengedhetetlenül szükségesnek, mert különben Magyarország Görögország sorsára jut, azaz fennáll az a veszély, hogy a két ország, amely egyelőre csak részlegesen hasonlít (ennélfogva részlegesen különbözik is), teljesen hasonlóvá válik egymáshoz. Az ellenkező példa (exemplum contrarium) két egyedi eset szembeállíthatóságát használja ki, azaz voltaképpen megcáfolja, hogy egy adott eset hasonló példaként működhetne.

(6) Hát itt egészen olyan dolgunk volt, amilyennek csak képzelheti magában a cigány a paradicsomot, de az volt a nagy baj, hogy nem tudtunk ebből a paradicsomból kiszabadulni. A lovagias bán ránk parancsolt, hogy el ne próbáljunk szökni, mert akkor haditörvényszék elé állít, és főbe lövet.

(Jókai Mór: A tengerszemű hölgy)

A (6) példában a szembeállítást az ->irónia alkalmazása, a példaként mondottak ironikus értelmezése hozza létre.

Ahogy azt az eddig idézett szövegrészek – az (5) kivételével – mutatják, a példaként hozott esetek általában megelőzik azt, ami mellett érvként megjelennek. Azonban találkozhatunk fordított sorrenddel is: amikor a példaként hozott eset utólag kapcsolódik a mondottakhoz, akkor az exemplum illusztrációként fogható fel.

(7) Minden jó mondat egy csiszolás azon, amivé az emberiség válhat. (A hatásos rossz mondat: karcolás.) A jó mondat természetesen nem más, mint egy jó gondolat megcáfolhatatlannak tetsző, telitalálatszerű előadása. A jó mondat így örök nevelő.

Magam sem tudom, mikor olvastam, tán még diákfővel – azt hiszem, Shaw-tól –, ezt a mondatot: A hazug büntetése nem az, hogy nem hisznek neki, hanem az, hogy ő nem hisz másoknak. Nem voltam hazudó természet, de ez a mondat úgy megdermesztett, s ugyanakkor úgy megnevettetett – azaz valahol mégiscsak úgy telibe talált –, hogy nevelt rajtam annyit, mint egy gimnáziumi tankönyv.

(Illyés Gyula: A jó népnevelő)

A (7) második bekezdésében hozott példa a szemléltetés célját szolgálja, amely – a tanúvallomásokhoz hasonlóan – alátámasztja az első bekezdés deduktív érvelését. E példa segítségével arra is rá lehet mutatni, hogy az exemplumok esetenként nemcsak egy esemény(sor)t idéznek fel, hanem ennek keretében egy bölcs és/vagy találó mondást (->szentenciát) is, amely mint tekintélyérv (auctoritas) járul hozzá a közönség meggyőzéséhez. Az (1) annyiban különbözik ettől, hogy az abban található mondás (*Ne bántsd a királyt!*) voltaképpen csak a parafrázis (*Ne bántsd a magyart!*) által válik lényegessé.

Az exemplum forrását figyelembe véve – Arisztotelészt követve – különbséget szokás tenni a megtörtént, de legalábbis megtörténtnek tartott (azaz valóságos) és a költött eseményekre épülő exemplumok között. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az antikvitásban nemcsak a történeti, hanem a jól ismert mitológiai eseményeket is a valóságos exemplumok közé sorolták. Az előbbire hozható példaként az (1), az utóbbira a (3). Ezeket állították szembe a szónok által kitalált exemplumokkal, amelyek lehetnek parabolák vagy fabulák. A parabolák – mint a (6) mutatja – rövid, utalásszerű hasonlatok, a fabulák pedig hosszabb eseménysort megjelenítő mesék.

(8) Mondá az császárné: – Felséges Uram, ha sokáig élend, az igen ellenem lészen, és bánatnak miatta meg kell halnom. És bizonyába tefelségednek úgy lészen dolga miatta, mint egyszer egy embernek egy agg fával és egy gyenge fiatallal.

Mondá az császár: – Kérlek, szerelmes galambom, beszéld meg énnekem azt a példát.

Mondá a császárné: – Ím megbeszélem.

Vala Rómában egy polgár, kinek igen szép kerte vala, melyben egy nemes gyümölcsfa vala, mely minden esztendőben bőven terem vala gyümölcsöket. Ezeknek a gyümölcsöknek jeles ereje és orvossága vala. Mert minden betegek meggyógyultak vala vélek, az poklostól megválva. Egy napon, mikoron az polgár bement volna az kertbe, és az jeles gyümölcsfa alá került volna: látá az fa alatt, hogy egy igen szép fiatalka nőtt volna. […] Elméne ezokáért az kertész, és levágá az nemes gyümölcses agg fát. Mikoron levágta volna azt az kertész, megasza mindjárást az fiatalka is mellette, s nem hozhata semmi gyümölcsöt. Mikoron az betegek azt megértötték volna, igen kezdének rajta bánkódni. És megátkozák mindazokat, kik tanácsot adtanak volna hozzá.

És monda az császárné Ponciánus császárnak:

Eszébe vött-e felséged, micsoda példát mondottam felségednek, és mit jelentsen? Tefelséged ama nemes gyümölcsfa, kinek gyümölcsével meggyógyulnak az kórok és betegek. Az fiatalka az öreg gyümölcsfa alatt: az tefelségednek fia, ki mostan nőni kezdett tanólásban és bölcsességben. És arra ügyeközik, hogy az tefelséged hatalmának ágait levágja, azaz magának foglalja mind az császári dicsőséget, hogy tefelséged meggyaláztassék, és az császári méltóságától megfosztassék.

(Heltai Gáspár: Ponciánus császár históriája)

A (8)-ban a példa először rövid hasonlatként jelenik meg, majd ezt követi a parabola mögött álló történetet részletesen elbeszélő – itt azonban csak rövidítve idézett – fabula, amely után a tanulságok levonása is megtörténik.

Az exemplumok tehát terjedelmüket tekintve egészen különbözőek lehetnek. Megjelenhetnek rövid, néhány szóra korlátozódó célzások formájában is, erre példaként hozható a (6) mellett a tapasztalati tényre utaló (4) és a történelmi tényt felidéző (5) is. Megjelenhetnek ugyanakkor – mint az (1–3)-ban látható – hosszabb, néha – ahogy a (8) is mutatja – akár több oldal terjedelmű példázatok, vagy akár a szintén nagyobb terjedelmet igénylő úgynevezett homéroszi hasonlatok formájában is. Mindamellett az exemplumok közös jellemzője, hogy egyaránt narratív természetűek: voltaképpen minden exemplum egy történet felidézéseként (commemoratióként) értelmezhető. Ugyanis nemcsak a példaként szereplő hosszabb elbeszélésnek (narratiónak), hanem a rövid említésnek (brevitasnak) is jellemző vonása, hogy a világról szerzett tapasztalatokat történetként, azaz időbelileg és okságilag szerveződő eseménysorként reprezentálják – az előbbi esetben nyelvileg kifejtett, az utóbbi esetben azonban csak bennfoglalt módon. Az exemplumok megértésekor ennélfogva a tér és az idő fizikai tapasztalásán alapuló „élményszerű” tudás játszik meghatározó szerepet: a példaként hozott esetekben az elemi jelenetek (események) közötti konkrét időbeli és oksági kapcsolatok kerülnek a figyelem középpontjába. Szemben az entimémákkal, amelyek megértéséről ez már kevésbé mondható el, itt ugyanis olyan világreprezentáció jön létre, amely magasabb absztrakciós szinten lévő, azaz elvont (logikai) viszonyokra, „egyetemes igazságfeltételekre” épül.

Az exemplum sajátos formája a példaszerű alak, az imago (icon), amelynek tudatos retorikai alkalmazása a Kr. e. 1. századtól válik elterjedtté. Az imagókat tartalmazó gyűjtemények, amelyeket a latin rétoriskolák állítottak össze, rendkívül népszerűek voltak a középkorban, és kiegészültek a keresztény szentekkel, hősökkel. Az imago, vagyis a példaként említett személy valamely erkölcsi értéket vagy esetleg fogyatékosságot testesít

meg (pl. *Prométheusz, Marcus Aurelius, Don Juan, Dugovics Titusz, Mátyás király, Haynau, Deák Ferenc* stb.). A példaképek annyiban hasonlíthatók a célzásként megjelenő exemplumokhoz, hogy a név említésének hátterében itt is történetek, esetenként egész élettörténetek állnak, ennélfogva az imagók felfoghatók úgy, mint bizonyos narratívák esszenciái.

Az exemplum narratív jellege magyarázza, hogy e terminus a középkortól olyan önálló epikus műfaj megnevezésére is szolgált, amely – hasonlóan a vele szoros kapcsolatban álló, szintén önálló műfajjá vált fabulához és parabolához – valamilyen erkölcsi, vallásos tanítást fogalmazott meg egy történet elmesélésének segítségével. Az e műfajba tartozó szövegek szerkezeti felépítését általában az jellemezte, hogy a forrás megnevezése után következett a történet elbeszélése, amelyet az erkölcsi tanulság megfogalmazása zárt. A műfaj magyar elnevezésére egyaránt használták a *példa* és a *példázat* elnevezéseket. Némelykor a két fogalmat átfogóan, szinonimaként használták, némelykor viszont az előbbi terminus a csodás elemeket tartalmazó, az utóbbi pedig a mindennapi életből merített történeteket jelölte. Az egyik legjelentősebb exemplumgyűjtemény a magyarra is lefordított, mintegy 160 történetet tartalmazó Gesta Romanorum, de például Temesvári Pelbárt is több száz exemplumot foglalt bele műveibe.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 61–63, 304–310, 356–357. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999: 115–117, 136–137. – Barthes, Roland: A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. III. Jelenkor. Pécs. 1997: 122–124. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 77–127. – Klein, J.: Exemplum. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 60–70. – Kovács Endre: példa. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Kovács Endre: példázat. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Kovács–Voigt: exemplum. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 227–235. – Lyons, John D.: Exemplum. In: Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 277–279. – Martinkó András: exemplum. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913., 1921. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 86–91. – Tátrai Szilárd: A nézőpont szerepe a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. XXI. Akadémiai Kiadó. Bp. 2005: 212–216. – Ziomek, Jerzy: Retoryka opisowa. Wrocław–Warszawa–Kraków. 2000: 106–109.

Vö.: entiméma, **hasonlat** T. Sz.

Exklamáció vagy **felkiáltás** [g. ἐκφώνησις; l. exclamatio; n. Exklamation, Ausruf; f. exclamation; a. exclamation; o. экскламация]: detrakciós mondat-, illetve gondolatalakzat, amelyben a felkiáltás által kifejezett érzelem, indulat hatására többször széttöredezik a mondat.

Az exklamáció az ókori rómaiak óta retorikai szakszónak számít (a görög megfelelő az ἐκφώνησις). A latin eredetű terminus jelentése: 'felkiáltás'. Inkább gondolatalakzatként tartják nyilván, de előfordul a mondatalakzatok közé sorolása is, sőt, erős érzelmi hatása miatt többen sorolják a pragmatikai alakzatok közé. Ahogy sok más alakzatnál, itt is indokolt a kétféle besorolás párhuzamossága, hiszen a felkiáltás általában mondatformában történik, de kiterjedhet hosszabb szövegegységre is, sőt, hatása minden esetben nagyobb szövegegységben nyilvánul meg.

Már a klasszikus retorikákban is sokszor nehézséget okozott az exklamáció elhatárolása az ->aposztrofétól, a közönségtől való elfordulástól, mégpedig nem a két alakzat rokonsága miatt, hanem azért, mert az exklamáció valóban nagyon gyakran együtt jár az aposztrofével.

Az ókori római retorikákban még mint szóalakzat szerepelt, és fogalma némileg keveredett az aposztrofééval. Cornificius Herenniusnak ajánlott retorikájában az exklamáció olyan stíluseszköz, amely személynek, helynek a megszólításával fejez ki fájdalmat vagy meglepetést. Hasonlóan vélekedik Cicero és Quintilianus is, de utóbbi érzelemkifejező funkciója miatt nem a szó-, hanem a gondolatalakzatok közé sorolja. Ő arra is felhívja a figyelmet, hogy nem minden felkiáltás alakzat, csak a művésziek, ezeknek pedig fokozott érzelmi hatásuk van, a szónoklatokban azonban csak mértékletes használatukat javasolja.

A középkor folyamán – elsősorban a Herenniusnak ajánlott retorika nyomán – általában továbbra is az aposztrofével azonosították az exklamációt. A korai újkorban, illetve a barokk korszakában stílushatása alapján négy alcsoportra osztották: 1. ráolvasás; 2. jövendölés; 3. intés; 4. átkozódás. Ekkor nőtt meg az alakzat mint díszítőeszköz jelentősége az irodalomban (a szónoklatban való használat rovására). A 17. század második felétől vált szét az exklamáció eddig használt fogalma: egyrészt a klasszikus francia drámában az ->interrogációval együtt „nagy alakzatok"-nak nevezték őket, és a közönség érzelmi ébresztésére alkalmazták, másrészt az akkori érzelemközpontú szónoklástanban játszott – elsősorban természetesnek tartott volta miatt – nagy szerepet. Németországban a 18. században az exklamációnak ez utóbbi felfogása érvényesült, a nemzeti nyelvi stilisztikákba Adelung vezette be, s azóta is az érzelemmel teli stílus eszközének számít.

Az újabb retorikák általában nem veszik fel az alakzatok közé, kivéve Todorovot, aki mondatalakzatnak tartja, de szerinte, mivel nem a nyelvi, hanem a társalgási szabályokat „sérti", nem írható le. R. Barthes a 17. században divatos felfogáshoz visszatérve a „szenvedés alakzatai" közé sorolja, mégpedig az első helyen.

Az exklamáció retorikailag hatásos felkiáltás, amely érzéseket fejez ki. Ez történhet érzelmi töltésű szavak, illetve megformálás segítségével vagy indulatszók beillesztésével. Hangzásban a megemelt hangfekvés, a nagyobb nyomaték, az élénkebb mondatdallam jellemzi, írásban a felkiáltójel. Kifejezhet fokozott indulatot, fájdalmat, dühöt, örömöt, csodálkozást. Mindezek mögött nem az áll elsősorban, hogy a beszélő valóban nem tud uralkodni indulatain, hanem az, hogy indulatosabbnak tetteti magát, mint amilyen, és így a hallgatóban is előhívja ezeket az indulatokat.

Az exklamáció nyelvi formája olyan felkiáltó mondat, amelynek lényegi, az indulatot jelölő része általában a mondat élére kerül mintegy elemezhetetlen mondategységként, s csak ezt követi a kiegészítő mondat:

(1) *Jaj, jaj*, öl a fény és a szó,
Valamikor csak Délen járok.
(Ady Endre: Északi ember vagyok)

Az exklamáció indulatot jelölő eleme gyakran indulatszó, mint az előző példában, de lehet érzelemmel teli megszólítás is:

(2) – Nőd készíti a vacsorát?
– Igen.
– *Szerencsétlen ember!* tehát nem tartasz szakácsnét vagy szakácsot?
(Petőfi Sándor: A hóhér kötele)

A következő példák érzelmi töltésű megszólítása fájdalmas felkiáltás az Istenhez, tehát egyben ->obszekráció is, a balladarészleté pedig az indulatszó és az Istenhez fordulás kombinációja:

(3) A világosi gyásznap után elkövetkezett a korlátlan hatalommal dühöngő bosszúállás időszaka. *Irgalomnak Istene! mennyi vér! mennyi szenvedés!* Magyarországon hóhérkötéllel, karddal, korbáccsal, hivatalnokul importált cseh csőcselékkel valósítgatták az életcélul kitűzött eszmét…
(Kossuth Lajos: Osztrák császár és magyar király)

(4) *Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.*
(Arany János: Ágnes asszony)

Ebben a versben indításként szerepel az exklamáció, hanem refrénként huszonhatszor a ballada versszakainak végén.

Érzelmi töltésű szó lehet pl. a *mennyi* kérdőszó is ’nagyon sok’ jelentésben (a 3. példában is: *mennyi vér! mennyi szenvedés!*), valamint a *mily* kérdőszó ’mennyire’ fokhatározói értelemben, a mondat maga pedig elliptikus, mint olyan sokszor az exklamációban:

(5) *Mennyi seprő a pezsgésben,*
S mily kevés bor!
(Arany János: A régi panasz)

Tartalmilag az exklamáció a legtöbb esetben negatív érzelem felfokozása, de ritkábban közvetíthet lelkesedést, esetleg vágyódást is:

(6) *Oh* hála istennek, itt van valaki. Te vagy férjem?
(Petőfi Sándor: Tigris és Hiéna)

Az exklamációt elsősorban szónoki beszédekben (3), drámákban (6), balladákban (4), illetve fokozott indulatot kifejező lírai alkotásokban találjuk meg.

Irodalom: Fónagy Iván: felkiáltás. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 92, 98. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973. 809. §§ – Szabó G. Zoltán– Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 157. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 48–49. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 485–52. E. V.

Expedíció -> Entiméma

Expolíció [g. –; l. expolitio; n. Expolition, Ausmalung; f. expolition; a. expolitio; o. экспо́лиция]: egy alapgondolat újrafelvétele, továbbszövése, finomítása, indoklása, más szavakkal történő kifejtése:

(1) A föld széne áll *szárazból*, avagy *vízből*. A *szárazföld* széne *nem üsmeretes* mitőlünk, avagy *üsmeretes*. A *nem üsmeretes* az, mellyen még mü közülünk senki nem járt, bizonyos mind az által, hogy légyen. *Ez északi*, avagy *déli*. *Imez* az *északi* tengely alatt vagyon… *Ez* a déli tengely alatt… Az *üsmeretes új*, avagy *régi*. Az *új szélső*

vagy *belső*. A *szélső* észak alatt való nyolc tartományokot foglal bé magába… Az *dél* alatt valónak kilenc tartományi vagynak…
(Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia)

Az alakzat megnevezése a latin 'kisimítás, kicsiszolás, finomítás' jelentésű szóból származik.

A klasszikus retorika adjekciós gondolatalakzata. Fogalmát Cornificius igen lényegre törően taglalja. A finomítást háromféle módon tartja megvalósíthatónak: szavakkal, az előadásmóddal és a tárgyalásmóddal (XLII. 54). Szavakkal úgy, hogy a már közölteket egyszer vagy többször más, ugyanolyan jelentésű szavakkal adjuk elő; előadásmóddal úgy, hogy a hangnemet és a gesztust változtatjuk; tárgyalásmóddal pedig úgy, hogy például beszéltetés vagy buzdítás formájában adjuk elő. A neoretorikában hozzáadásos metalogizmus.

Két fajtáját különböztetik meg: az egyes mondatok váltakozásán alapuló expolíciót (lásd az első példát) és a mondatot meghaladó gondolatok, témák továbbszövését, variálását megvalósító expolíciót.

Többszörös expolícióval tárul fel például a nyelvújítás értelme, jelentősége Kölcsey Ferenc emlékbeszédében:

(2) Néhány kevésnek mellében támadt a gondolat: *a haza veszélyben forgó nyelvét ragadni meg*, *ezt felvirágoztatni, ezt előre hozni*… A mi barátunk búban, mint örömben, kétség, mint remény közt, saját ideáljához hű maradt; és a brünni erősségben, mint a kufsteini hegyormon s a munkácsi vár falai közt, *szerelme a nyelvhez nem kisebbedék*. Ott a vigasztalástól üres magányban érlelte meg ő a nagy gondolatot: *újító változást hozni a nyelvbe*; s ezáltal ízlésünknek gondolkozásunk módjának s tudományi mívelődésünknek más és nagybefolyású utat mutatni.
A mi magyar nyelvünkkel véghezvitt újításokat sokan nevették s nevetik maiglan, pedig azok a nemzeti, ébredező szellem természetes kiütései valának.
(Kölcsey Ferenc emlékbeszéde Kazinczy felett)

Irodalom: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Fónagy Iván: expolíció. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 82. K. A.

Extenuáció vagy **kicsinyítés** [g. λιτότης; l. extenuatio, minutio; n. Extenuatio, Litotes, Percursio; f. exténuation; a. extenuatio, litotes; o. литота, преуменьшение]: a túlzás egyik formája, azt jelenti, hogy a valóságosnál kisebbet mondunk:

(1) Állj meg egy *pillanatra!*

A klasszikus retorikában Cornificius ->litotésznek nevezte azt az alakzatot, amellyel beszédünket csökkentjük vagy kisebbítjük annak érdekében, hogy elkerüljük a feltétlen dicsekvést. Quintilianus a kicsinyítést az általános stíluseszközök között tárgyalta, s a nagyítással együtt a szónok legnagyobb erejének tekintette. A későbbi retorikákban az extenuáció és a litotész fogalma kettévált, litotésznek csak azt a gondolatalakzatot nevezik, amelynek lényege a kettős tagadással létrejött állítás.

A latin *extenuo* szó jelentése ‘vékonyít, kisebbít’.

Egyes retorikák szerint az extenuáció a ->hiperbola egyik formája, a nagyítás ellentéte.

Az extenuáció tehát a nyelvi kifejezés lefelé transzporálását jelenti. Lélektani oka megegyezik a nagyításával: a felhevült lelkiállapot szülötte, amikor nem elégszünk meg a fogalmak valódi mértékével, hanem szándékosan kisebbítjük, kicsinyítjük a határtalanig, a lehetetlenig. A köznyelvben sűrűn élünk vele:

(2) *Egy másodperc,* és ott vagyok.
(3) *Egy cseppet* sem ivott!
(4) *Tenyérnyi* szoknyában jelent meg.

A sajtónyelvben is sokszor előfordul:

(5) Transzplantáción átesett betegeknek, *gyakorlatilag nulla vérképzés mellett*, infúzióban adják az Algopyrint, mert az ezzel járó kockázat összehasonlíthatatlanul kisebb, mintha nem adnák.
(Élet és Irodalom. 2007. jan. 12. 30.)

(6) *Egy percre* sem állhattak meg ma a patikusok!
(Kossuth Rádió. 2007. jan. 14.)

A kicsinyítés gyakori a szépirodalomban is:

(7) …az udvar
Egy kis *mákszemnyit* sem aludt…
(Fazekas Mihály: Lúdas Matyi 2.)

Egyes stíluskorszakok, mint pl. a rokokó, előszeretettel használják a kicsinyítést a báj, kellem, kedveskedés érdekében:

(8) Ti hűvösös *szellőcskék*,
Fuvaljatok, de *gyengén,*
Lassan lehempelyegve,
Buzogjatok, *folyócskák*,
Ti jószagú virágok
Lehelljetek nepentét.
Csitt! pásztorok s *leánykák*,
Ezen berekbe nyúgszik
Elszenderedve Lillám.
(Csokonai Vitéz Mihály: Az alvó Lillára)

Az extenuáció gyakran együtt szerepel a nagyítással:

(9) Eszembe jutottál,
Kicsiny kis leányka,
Te a nagy világnak
Legnagyobb gyémántja!
(Petőfi Sándor: Reszket a bokor, mert…)

Az extenuáció grammatikai megjelenési formája változatos: kifejezhetjük képzős főnévvel (4) *tenyérnyi*, (8) *leánykák*, *folyócskák* vagy olyan szóval, amely kis méretű dolgot, tárgyat, személyt vagy kis intenzitású fogalmat jelöl: (1) *pillanat*, (2) *másodperc,* (5) *nulla,* (8) *fuvalljatok*, *gyenge, elszenderedve*. Az is előfordul, hogy a két megjelenési forma kombinálódik: (7) *mákszemnyi,* (8) *szellőcskék*.

Az extenuáció nemcsak szemléleti, hanem érzelmi viszonyulást is kifejez. Funkciója sokféle lehet: elsődlegesen a túlzás eszköze (4), (5), de alkalmazzuk az enyhítés érdekében is: (1), (2), (3). Gyakran a kedveskedés kifejezője: (6), (7). Használhatjuk bizonyos személyek kigúnyolására is. Ady az extenuáció segítségével teszi nevetségessé az őt megtámadó kritikusokat:

(10) Dőltömre *Tökmag Jankók* lesnek:
Úgy szeretnék gyáván kihúnyni
S meg kell maradnom Herkulesnek.

Milyen híg fejüek a *törpék*:
(Ady Endre: A muszáj-Herkules)

Az extenuáció gyakran társul más alakzatokkal:

(11) Talán a *mája se volt épp' szelid*,
Olykor biz' nyűgös volt ez a *vén gyermek*,
De hisz' Istennek s ami keserűbb:
Magyarnak, bárdnak, poétának termett.
(Ady Endre: Néhai Vajda János)

A fenti Ady-idézetben a kicsinyítés az ->irónia eszköze, s hatását még az ->ellentét, az ->apokópé és az ->amplifikáció is fokozza. Ha a kicsinyítés az irónia vagy a humor eszköze, meiózisnak is nevezhető.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 221. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 106, 171. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 164. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 101.
Vö.: hiperbola, irónia, litotész J. T.–M. K.

F

Fabula -> Exemplum

Facetia [g. –; l. facetiae, facetus; n. Fazetien; f. facétie; a. facetia; o. фацеция]: a latin retorikában a nevetségesség fogalomköréhez kapcsolódó kifejezés, a vicces, tréfás, szellemes megnyilvánulások gyűjtőfogalma. A humanizmus idején azonban már műfaji megjelölésként használatos: a latin nyelven írt, epigrammatikusan kiélezett, tréfás, némelykor kifejezetten sikamlós elbeszéléseket, illetve az azokat tartalmazó gyűjteményeket jelölték ezzel a szóval.

A latin *facetiae* többes számú főnév, amelynek jelentése 'finom élc, szellemes tréfa', nem nevezhető elterjedt, széles körben használatos retorikai szakkifejezésnek. Az antik szerzők közül egyedül Cicero foglalkozik vele behatóbban: a viccelődés, a szellemes csipkelődés retorikai szerepét tárgyalva használja a *facetia* elnevezést. Habár nem törekszik szigorú rendszerezésre, két szempontból is megkülönbözteti a facetia különböző lehetőségeit. Egyfelől abból a szempontból, hogy a vicc, illetőleg a viccelődés átfogja-e a beszéd egészét, vagy annak csak egy meghatározott pontján jelenik-e meg.

> (1) Erről egy történet jut eszembe. Az idősödő Deák Ferenc, amikor távozott a parlamentből, észrevette, hogy valaki elvitte a kalapját. Figyelmeztette képviselőtársát, aki szabódva azt mondta: Elnézést, körülbelül ugyanolyan a fejünk. Mire Deák azt felelte: Körül lehet, de belül nem.
>
> (Orbán Viktor beszéde 2002. május 8-án)

Cicero a beszéd egészét átható élcelődést a cavallatio, a célzott, rövid tréfálkozást, a szövegbe ágyazott viccet viszont, amelyet az (1)-ben idézett szónoki beszédrészlet példáz, a *dicatitas* fogalmával jelöli. Másfelől aszerint is különbséget tesz az egyes facetiák között, hogy azokban a humoros hatás a megformálásból adódik-e, vagy magából a dologból, vagyis az elmondott esetből következik-e.

> (2) Akkor se ülhetek ölbe tett kézzel, ha az az ő öle. Csakis belé tudok nyugodni.
>
> (Esterházy Péter: Egy nő)

A (2) példában például a humor forrása – hasonlóan az (1)-hez – a nyelvi megformálásból adódik, hiszen szóviccen (->szójáték) alapul: az Esterházy-idézet egyfelől aktualizálja az *ölbe tett kézzel ül* idiomatikus kifejezés jelentését, másfelől a *belenyugszik* igének is új, aktualizált jelentést ad azáltal, hogy az ige vonzataként nem elvont fogalom, hanem nagyon is konkrét személy jelenik meg.

A nevetségesség fogalomköréhez kapcsolódó elnevezések nem alkottak zárt rendszert az antik retorikai hagyományban. A viccelődés, szellemes élcelődés jelölésére különböző, egymást erőteljesen átfedő fogalmakat használtak. Quintilianus például a viccről szóló fejtegetéseiben nem beszél facetiáról. Hasonló jelentésben használja viszont az *urbanitas* fogalmát, amelyet a finom, művelt szellemeskedésre vonatkoztat, és ezt állítja szembe a vidékies műveletlenséggel (*rusticitas*). Finom élcelődést jelölt továbbá a *venustum* kifejezés, a csípős humorral kapcsolatban viszont a salsum kifejezés is használatos volt. Az érvelés menetébe szőtt viccre, anekdotára utalva pedig a iocus kifejezést is alkalmazták.

A viccelődésben, élcelődésben, tréfálkozásban rejlő lehetőségeket kiaknázó facetia kettős funkciót tölt be a szónoki beszédben. Egyfelől e megoldások alkalmazásával a szónok műveltnek, szellemesnek tudja mutatni magát, vagyis a facetia segítségével könnyebben el tudja nyerni a közönség szimpátiáját. Másfelől a vicc segítségével a szónok elveheti egy kritikus szituáció élét, és ugyanakkor a viccelődéssel az ellenfele elevenébe is vághat, annak érveit nevetség tárgyává teheti (->szarkazmus, ->irónia). A viccelődésben rejlő lehetőségek kiaknázása mindazonáltal nemcsak a szónoklatokat jellemzi. A jól alkalmazott vicces, tréfás megnyilvánulások számos egyéb kommunikációs színtéren is (a különböző társalgási diskurzustípusokban éppúgy, mint a különböző irodalmi műfajokban) jelentősen megnövelhetik az adott megnyilatkozói stratégia hatékonyságát.

A humanizmus korában a facetia fogalmát az antik retorikai hagyománytól eltérően, specifikus jelentésben, sajátos műfaji megjelölésként használták. A facetia ekkor már olyan rövid terjedelmű, tréfás, vidám történeteket, illetve az ilyen történeteket tartalmazó gyűjteményeket jelöl, amelyek elsődleges célja a könnyed, ám esetenként bizonyos tanulságokkal együtt járó szórakoztatás volt. A facetia mindazonáltal nem jelentett zárt, jól körülhatárolható műfaji kategóriát, ennélfogva nehezen különíthető el az olyan rövidebb terjedelmű műfajoktól, mint az anekdota, a mese, a bohózat vagy a szellemes mondás, amelyek egyaránt megtalálhatók a facetiagyűjteményekben. A leghíresebb ilyen gyűjtemény G. F. Poggio Bracciolini itáliai humanistának a „Facetiae liber" című munkája volt, amely a 15. század közepén jelent meg. Bracciolini elsősorban a férfiközönséget megcélzó műve rövid idő alatt rendkívül népszerű lett szerte Európában, számos nyelvre lefordították, és több követője is akadt. A facetia műfajmegjelölés a magyar irodalomban is ismert és használatos volt a 15. és a 18. század között. Bracciolini több facetiája vándortörténetté vált: Mikszáth Kálmán „A jelek mesterei" című írása például az ő gyűjteményének egyik darabján alapul, de 20. századi viccgyűjteményekben is fellelhető egy-egy facetia Bracciolinitől.

Irodalom: Gondos, L.: Facetiae. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 198–200. – Kovács Endre: facetia. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 140–147.

Vö.: irónia, szarkazmus, szójáték T. Sz.

Felkiáltás -> Exklamáció

Felsorolás vagy **enumeráció** [g. –; l. enumeratio; n. Enumeration, Aufzählung; f. énumération; a. enumeration; o. перечисление]: adjekciós alakzat, a ->halmozás pozicionális szempontból elkülönített altípusa:

(1) És az erdő, mint egyetlen lény *megrendült, összecsapott, fölzengett, zizzent, reccsent, megindult, lengett, rázta fejét, váró arcot öltött, fölegyenesedett, összeolvadt egyetlen nagy elhatározásban*.

(Babits Mihály: Az erdő megváltása)

A felsorolás és halmozás viszonyának meghatározása a magyar és a külföldi szakirodalomban nem egyértelmű. A német Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini szerint a halmozás a felsorolás egyik sajátos esete, a Kis magyar retorika szerzői kapcsolatos halmozásként tárgyalják a felsorolást, Gáspári László véleménye szerint a klasszikus retorika alapján értelmezett halmozást nehéz elkülöníteni a felsorolástól. Pethő József Lausberg nyomán felállított halmozástipológiája szerint a felsorolás a halmozás pozicionális szempontból elkülönített altípusa, melynek tagjai közvetlenül egymás mellett állnak.

A felsorolás két vagy több tagból áll. A tagok számának elvileg nincs felső határa. A felsorolás eleme mondatrész (3), szószerkezet (4) vagy mondat (5) is lehet. A felsorolásban az alkotó tagok viszonya a következőképpen rendszerezhető: szintaktikai szempontból az alkotó tagok mellérendeltek, szemantikai szempontból egy fölérendelt fogalom részei, pozicionális szempontból közvetlenül egymás mellett állnak.

A disztribúció csak pozicionális szempontból különbözik a felsorolástól, mégpedig abban, hogy tagjai nem közvetlenül egymás mellett állnak, közbeékelődött mondatrészek, szószerkezetek, tagmondatok választják el őket egymástól:

(2) Azt óhajtottam, hogy én legyek a *legszebb*, akit látsz, *a legfinomabb*, a *legkívánatosabb*.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

A felsorolás funkciója tartalmi erősítés. Többféle szerepe lehet: részleteiben tükröztetni egy egységes képzettartalmat, kifejezni a benyomások komplexitását, több oldalról bemutatni a világ jelenségeit, nyomatékosabbá tenni az érzelmeket.

A felsorolás a Biblia prozódiájának egyik alapeleme. Az Ószövetségben a nemzetségek, fiak felsorolása nagyon gyakori:

(3) Ezek pedig az Izráel fiainak nevei, a kik Jákóbbal Égyiptomba menének; kiki az ő házanépével méne: *Rúben, Simeon, Lévi és Júda; Izsakhár, Zebulon és Benjamin; Dán és Nafthali, Gád és Ásér*.
(Mózes második könyve 1. rész. Ford. Károli Gáspár)

A (3) példában a felsorolás a hitelességet kívánja erősíteni, másrészt a zsidó nép gyarapodását, nagyságát jelzi.

A kódexirodalom additív stílusára jellemző eljárás a részletezés, az egésznek alkotórészeire való felbontása és felsorolása:

(4) Ez világnak édességes királyné asszonya, *imádom és áldom boldogságos lábaidat, tisztaságos méhedet, nemességes szívedet.*
(Festetics-kódex)

A (4) példában a részletezés funkciója az emocionalitás növelése.

A romantikus ->körmondat fő grammatikai formája a mellérendelés, amely egymással többnyire kapcsolatos viszonyban álló tagmondatok felsorolásából áll:

(5) […] *Vérfagylaló keze*
Emberfejekkel lapdázott az égre,

Emberszivekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,
A szellemek világa kialutt,
(Vörösmarty Mihály: Előszó)

A (4) példában a részletek sorozata a végtelenségig bővíthető, a lezáratlanság érzetét kelti, ezáltal egyre növeli a feszültséget.

Az impresszionista stílusban a vizuális benyomások rögzítése gyakran felsorolással történik:

(6) Vilma is – a legszebb lány itt akkoriban, igazi típusa a magyar telt élveteg szépségnek – *hasadt piros száj, széles, áldott királynői csípők, magától mosolygó arc, nagy, barna, szuggesztív szemek* – élte világát, udvaroltatott magának, öltözködött királynői módon, pesti bálokban is csillogott.
(Babits Mihály: Kártyavár).

A (6) példában kiemelt mondat a megnevezett személy külső tulajdonságait részletezi.

A felsorolás a népköltészeti alkotásokban is megtalálható, leggyakrabban az epikai műfajokban szerepel. A lánc- és halmozó mesékben az ismétlődő felsorolások fontosabbak, mint maga a cselekmény:

(7) – *Disznó, adjál nekem hájat, hájat viszem molnárnak, molnár ád nekem csirizt, csirizt viszem vargának, varga ád nekem cipőt, cipőt viszem szép leánynak, szép leány ád nekem koszorút, koszorút viszem fának, ád érte ágat, ágat viszem kútnak, kút ád nekem vizet, vizet viszem pityikének,* pityike mindjárt megfullad a kökénytől.
(A kakaska és a jérce)

A felsorolás a köznyelvben és a publicisztikai nyelvben is gyakran felbukkan:

(8) Legyen szó *színészről, orvosról vagy pékről*, a tehetségeknek érték van a kezükben, amivel gazdálkodniuk kell, esetleg konfrontálódniuk miatta a *világgal, a politikával*.
(Magyar Narancs. 2004. november 18. 33.)

A (8) példában a felsorolásnak az a szerepe, hogy a riportalany a megnevezett példákkal minél több szempontból alátámassza állítását.

A publicisztikai nyelvben a felsorolás a pontos információközlés eszköze is:

(9) Amikor azt írtam, hogy *sem felekezeti, sem nacionalista, sem fundamentalista* irányultságú magyar nyelvű lapnak (Válasz helyett, Élet és Irodalom 2004/43) nem adok kéziratot, akkor a három jelzővel együttesen nem a Szombatot jellemeztem, hanem publikációs szokásaimat.
(Élet és Irodalom. 2004. 46. 12)

A felsorolás gyakran más alakzatokhoz kapcsolódva jelenik meg. Amennyiben a felsorolás tagjai között fokozati különbség van, ez ->klimax (vagy ->antiklimax) is

egyúttal, ahogy ez az (1), (5) példákban is látható. Sűrűn előfordul az is, hogy a felsorolás alkotó tagjai szinonimikus halmozásnak, azaz ->kongeriesznek tekinthetők:

(10) Szinte kéjelgett a feladat nehézségében – *kacagott, nevetett,* nevette az ellenség erejét.
(Babits Mihály: Mythologia)

A (10)-ben a felsorolást alkotó két mondatrész szemantikailag szinonim viszonyban áll, ezért egyúttal kongeriesz is.

Irodalom: Conrad, Rudi: Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig. Bibliographisches Institut. 1988: 18. – Gáspári László: Retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1990: 97. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976: 96–102. – Pethő József: A halmozás alakzata. Nyelvtudományi Értekezések. 154. Akadémiai Kiadó. Bp. 2004: 65–66, 94–95. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 142.
Vö.: antiklimax, halmozás, klimax, kongeriesz, körmondat J. T.

Fictio personae [g. προσωποποιία; l. prosopopoeia, fictio personae; n. fictio personae; f. prosopopée; a. prosopopoeia; o. прозопопея]: ->immutációs gondolatalakzat, nem emberi dolognak (élettelen tárgynak, állatnak, természeti jelenségnek, elvont fogalomnak), illetve elhunyt személynek, mitikus lénynek vagy közösségnek (Város, Haza, Nép) megszemélyesítő megszólaltatása.

(1) Elmentem a kősziklához,
Hogy elrejtsem képemet.
Szólt a szikla:
soha el nem rejtelek!
(Weöres Sándor: A kő és az ember)

Jelentése a görög *prosopopoiía* összetett szóból ered. A πρόσωπον 'arc, színházi maszk, külső megjelenés' és a ποιειυ 'tesz, csinál, alkot, költ' jelentése: (bizonyos) arcot, maszkot alkot; arccal ellátott. Ami élettelen, néma, halott, arcot kap, s ezáltal beszélhet, szólhat. A fictio personae a görög előzmény, a προσωποποιία tükörfordítása. A latin „personare" (áthangzik, áthallik) volt az a közkeletű, hamis etimológia, amely szerint – a színházi maszkra való hivatkozással – a persona, a játszó személy az, akin keresztül hangozhat a beszéd.

A fictio personae fogalma a retorikatörténetben szorosan összefügg a ->megszemélyesítés és a ->szermocináció fogalmával. Görög előzménye, a προσωποποιία, prosopopoiía a hellenizmus korában rögzül. Ekkor gondolatalakzatként egyaránt vonatkozik a megszemélyesítésre, valamint az ősök, elődök beszédének megszólaltatására. A továbbiakban szinte minden retorikai forrásmunka a költött beszéd fogalmát tárgyalja a prosopopoiía címszó alatt. Cornificius Herenniusnak ajánlott retorikájában különbséget tesz a szermocináció (beszéltetés) és a konformáció (prosopopoiía, megszemélyesítés) gondolatalakzata között. Nem különíti el viszont a valóságos és képzelt személy beszéltetését, sem a megszemélyesítő beszéltetést a megszemélyesítő cselekvéstől. Quintilianus szónoklattanában jelenik meg először a *prosopopoeia* latin fordítása: *fictiones personarum* 'személyköltés'. A hangsúly a beszéltetésről áthelyeződik valamely (valóságos vagy képzelt) személyre, aki hangoztatni fogja a költött szöveget. Quintilianus nem tartja szükségesnek a szermocináció elkülönítését, mert szerinte mindkét esetben a szöveget bizonyos (valóságos vagy költött) személy szájába kell adni. Szerinte egyetlen

beszéd sem szólaltatható, hallható, illetve érthető meg egy előzőleg létrehozott vagy feltételezett személy nélkül. Scaliger a prosopopoeiát a retorikához, a megszemélyesítést a poétikához sorolja. A 18. és korai 19. századi német szótárak kizárólag megszemélyesítést értenek a prosopopoeián.

Lausberg a gondolatalakzatok egyik – a beszéd és a beszéd tárgyának összefüggésén alapuló – alcsoportjába tartozó affektív alakzatok közé sorolja a fictio personae-t. Lausberg különbséget tesz a beszéd által és más megszemélyesítő emberi magatartás által keletkező fictio personae között. Mindkét típus az ->allegóriának a megszemélyesítés által történő sajátos megvalósulási formája. A szó- és gondolatalakzatok hagyományos osztályozását elvető Plett az alakzatok és a trópusok közötti átmenetet jelentő felhívó alakzatok sorában tárgyalja a fictio personae-t a szermocináció („Impersonation") egyik mimetikus formájaként. Az Ueding által szerkesztett lexikon szerzője szerint a fictio personae tág értelemben a megszemélyesítés gondolatalakzata. Szűk értelemben vonatkozhat természetes személyek valós vagy valószerű gondolatainak közvetítésére (lásd ->szermocináció), illetve tárgyak és elvont fogalmak antropomorf megszólaltatására.

A magyar retorikairodalomban a fictio personae az ->averzió egyik fajtája, amelyet a beszélőnek „önmagától való elfordulása" tesz lehetővé, amely során egy nem emberi dolog beszélő személyként jelenik meg. Zalabai Zsigmond a szószerkezetnél nagyobb szövegegységekben megvalósuló megszemélyesítést, a fictio personae-t – Mukařovský nyomán – motívumértékű megszemélyesítésnek nevezi szemben a valódi, szemantikai ->megszemélyesítéssel.

A fictio personae immutációs személyhelyettesítő gondolatalakzat. A helyettesítés egyrészt a kommunikációs helyzet beszélőjére vonatkozik, akinek személyét és szövegét egy nyelvileg létrehozott „beszélő arc" és az általa hangoztatott szöveg váltja fel, helyettesíti. Másrészt a „beszélő arc" lehetőséget biztosít arctalan, a beszédkészség, -értés képességével nem rendelkező dolgoknak a megnyilvánulásra, s ezáltal a valóságos személyeket helyettesíti.

A fictio personae leírásához és jellemzéséhez a posztstrukturalista dekonstrukció nyújt segítséget, amely szerint a fictio personae „hangként megjelenő szöveg". Felfogásunktól eltérően – Quintilianusra hivatkozva – nem különítik el az arctalan, tárgyjellegű jelenség, fogalom, valamint a valóságos, természetes személy beszéltetését, tehát a fictio personae-t a szermocinációtól. A fictio personae egy arc, valamely személy fikciója, amelynek köszönhetően minden szöveg hangoztatása és megértése hangként végbemehet. A „beszélő arc" nem valamely természetes adottság, hanem a beszéd számára létrehozott „mesterséges arc", fikció, amelyen keresztül a beszélő Én szólhat, grammatikai létjogosultságot nyerhet. A fictio personae a nyelvi produktivitás számára szükséges fikció, arc.

A fictio personae által szóhoz juthatnak nem emberi dolgok. Élettelen tárgyak:

(2) Siet az óra, késik az óra,
Szidja a másik, a toronyóra:
– Éjfél van már, mit csinálsz?
Mindig összevissza jársz!
(Nemes NagyÁgnes: A toronyóra és a rossz óra)

Állatok:

(3) S azontúl minden alkonyattal
megjött és hívta a madár:
„Gyere velem, föl a magasba,

siess, siess, telik a nyár!”
(Pilinszky János: A madár és a leány)

Természeti jelenség a Hajnal deli gyermeke, aki így szól:

(4) *Meg kell mentenem őt, vagy ha már lehúnya örökre,*
Eltemetem, s gyászos sírjánál kesergek,
És besötétítem vesztén a földi világot.
(Vörösmarty Mihály: Zalán futása)

Elvont fogalmak:

(5) Az Élet kérdözi a Halált, mondván:
– Igen csodálom, hogy te honnét jössz, mert nem láttam tehozzád hasonlatost, oly rút állad vagyon és szörnyű csonka orrod vagyon. […]
Felel az Halál az Életnek, mondván:
Én jövök sok révás-sívásnak és iszanyosságoknak, bánatnak és keserőségöknek és nagy kénoknak tartományából
(Az Élet és a Halál párbeszéde – Példák Könyve)

Elhunyt személyek:

(6) […]
mikor édes arcodon
mosoly fut át, kissé gúnyos, de végképp
értő, bízó, s kezdi kötekedését:
„Így szeretnél akkor is, hogyha élnék?”
(Szabó Lőrinc: Akkor is, hogyha…?)

Mitikus lény:

(7) Végignézett a pusztuláson
És szólt a Szfinksz ötezer éve:
„Egy perc örömöd többet ér,
mint a Föld minden szenvedése.”
(Szabó Lőrinc: Sivatagban, 1934)

Közösség:

(8) Lesz még az a kor, melybe felettem is
Egy hív magyarnak lantja zokogni fog,
S ezt mondja népünk: *Oh miért nem*
Éltek ez emberi századunkban?!
(Csokonai Vitéz Mihály: Dr. Földi sírhalma felett)

A fictio personae mindhárom műnemben képviselteti magát. Legtermészetesebben, legvalószerűbben a mesében, a fabulában, illetve a verses epikában (4) fordul elő, ahol a fikció egyik eleme. Itt a fictio personae a mű tematikai szintjéhez, a figuraállományhoz, a

cselekménybonyolításhoz tartozik. A lírában az a különössége, hogy gyakran dramatizál azáltal, hogy párbeszédet folytató beszélő arcokat szerepeltet (lásd az (1), (2), (3), (6), (7), (10) példákat). Legritkábban a drámában fordul elő, amit a dráma konkrét, színpadi valószerűségének, valamint a fictio personae fiktív, nyelvi valószerűségének összeférhetetlensége magyaráz. Gyakori viszont a középkori misztériumjátékokban, moralitásokban emberként megjelenő és beszélő Gonoszság, Bűn, Hűség, Élet, Halál (5). A reklámvilágban is gyakran szólalnak meg tárgyak, állatok. A Budmil-reklámban a kabátok: (9) *Mi nem fázunk… és Te?* A mosópor-reklámban a róka: (10) *Többet ésszel, mint pénzzel!*

A fictio personae nyelvi formája az egyenes beszéd, amely jelölten elkülönül: gondolatjel, idézőjel, sortörés stb. használata segítségével. Az egyenes beszédben közölt szöveg monológba vagy dialógusba rendeződhet. A monológ lehet közönség nélküli soliloquium (Petőfi Sándor: A kutyák dala, A farkasok dala) vagy közönséghez intézett monológ (Vörösmarty Mihály: Pázmán). A dialógus lehet két személy (melyek közül egyik vagy mindkettő megszemélyesített „beszélő arc") közötti külső, vagy egy személy belső erői közötti belső dialógus.

Külső dialógus:

(11) Hát te cipő, fekete cipő,
Merre jártál, míg aludtam?
– Messze, messze, messze.
(Nemes Nagy Ágnes: Bors néni beszélget a cipővel)

Belső dialógus:

(12) Egy gyönyörű májusi éjszakán Vidovics Feri, akinek eddig jó álma volt, […] hirtelen fölébredt, s pörölni kezdett egy láthatatlan valakivel. Ez a láthatatlan valaki ott ült egy széken az ágya lábánál.
– Látod, barátom – szólt a vendég *–, így jár, aki leányoknak udvarol! No, meg vagy elégedve? Kívánságod szerint történt; halljuk, hogy mit szólsz hozzá?*
– Nem akartam én semmit a világon. Ami történt, az természetes, mint az istenáldás. […]
Mire feltekintett, a másik eltűnt. A lelkiismeret tapintatos látogató; nem alkalmatlankodik sokáig.
(Ambrus Zoltán: Giroflé és Girofla)

A fictio personae affektív, érzelemkifejező, illetve erőteljes érzelmi hatást előidéző funkcióval bír. Rendkívül változatossá és elevenné teszi az előadást, a szöveget. Quintilianus ezt a költött és hihetetlen dolgok szükségszerűen nagy hatásával, Lausberg a beszéd tárgyával összefüggésben levő alakzatok érzelemtelítettségével, Plett a (poétikai) fantázia erejével magyarázza, mely a hallgatót-olvasót a megszemélyesítés fiktív szemtanújává teszi. A posztstrukturalisták szerint a „beszélő arc" fikciója által előidézett hatás oly közvetlen és erőteljes (arc, melynek megszólalása természeténél fogva nem lehetséges), hogy feledésbe merül a kitalált „személy" és beszédének valószerűtlensége, hihetetlensége éppúgy, mint a fikciót létrehozó retorikai művelet. Ilyen értelemben a fictio personae, miközben hallucinációra jellemző módon feledteti a retorikai műveletet, mely létrehozta, a poétikai-esztétikai megértés, a megszólítottság modelljévé válik. A beszélő arcok alakzatának nyugtalanító feszültségét az adja, hogy eldönthetetlen a referenciája.

Irodalom: Chase, Cynthia: Arcot adni a névnek. In: Pompeji. 1997. 2–3, 108–148. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 114–115, 122–124. – Czetter Ibolya: A retorikai alakzatok. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 53–54. – Fónagy Iván: fictio personae. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gabriel, Gottfried: Fiktion. In: Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Berlin–New York. 1997. I: 594–598. – Hartmann, V.: Personifikation. In: Ueding, Gert (Hrsg.) Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 810–813. – Huber, Christoph: Personifikation. In: Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. 3. Berlin–New York. 2003: 53–55. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963: 141. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 411–413. – Mayoral, Jose Antonio: Prosopopeia. In: Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford–New York. 2001: 637. – Menke, Bettine: Die Stimme der Rhetorik – Die Rhetorik der Stimme. In: Friedlich Kittler–Thomas Macho–Sigrid Weigel (Hrsg.): Zwischen Rauschen und Offenbarung. Zur Kultur und Mediengeschichte der Stimme. Akademie Verlag. Berlin. 2002: 115–132. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1973: 66–68. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 193–195. – Sájter Laura: Prosopopoeia vagy az „arc" figurája. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 190–199. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 167. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 277–279, 285–286. – Ueding, Gert: Der Schreibprozeß: rhetorische Techniken zur sprachlichen Verarbeitung. http://www.mediaculture-online.de. – Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1986: 181–183. – Zinsmaier, T.: Fiktion. In: Ueding, Gert (Hrsg.) Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 342–346.
Vö.: averzió, megszemélyesítés, szermocináció S. L.

Figura etymologica [g. σχῆμα ἐτυμολογικόν; l. figura etymologica; n. etymologische Figur; f . –; a. –; o. –]: ismétlésen alapuló retorikai, stilisztikai alakzat, tőismétlés; azonos tövű, de eltérő raggal, jellel, képzővel ellátott szavak összefűzése; az így létrejött szerkezet nyelvtani-jelentéstani egységet alkot. A retorikák az elokúció részben az adjekciós szóalakzatok között tárgyalják, a stilisztikák pedig az alaki erősítés eszközei, a szóismétlések közé sorolják.

(1) Eszökbe vevék azért, hogy *látást látott* a templomban.
(Lukács evangéliuma 1,22)

A *figura etymologica* kifejezés jelentése: etimológiai alakzat, szófejtő alakzat. A terminus technicus tehát arra utal, hogy az alakzat azonos tövű nyelvi elemekből épül fel. A régebbi magyar szakirodalomban az „egyszármazatú nevezés" (Révai Miklós), „származtató ismétlés" (Zlinszky Aladár), „etymológiai alakzat" (P. Thewrewk Emil), „szótőismétlés" (Fokos Dávid), „etimológiai szókapcsolat" (Pais Dezső), „tőismétlő erősítés" (Török Gábor) magyarítások fordultak elő. Napjaink retorikai, stilisztikai, irodalomelméleti munkáiban a nemzetközi *figura etymologica* műszó a legelterjedtebb.

A kifejezés újkori eredetű; a 19. század első felében C. A. Lobeck munkájában jelent meg először. Lobeck a – Homérosz eposzaihoz kommentárokat készítő – 12. századi bizánci filológusra, Eusztathioszra hivatkozik, aki a τρόπον ἐτυμολογικόν fogalmat használta.

A klasszikus retorika elokúciótana a szóalakzatok között, míg a neoretorika a szintaktika alakzatai közt tartja számon. Abban viszont egységes az álláspont közöttük, hogy olyan adjekciós, tehát ismétlésalakzat, melynek azonos tövű, de eltérő ragozású alkotóelemei egymással valamilyen szintaktikai viszonyban vannak.

Az ókori retorikákban e stíluselemet más alakzatok körében tárgyalják, legtöbbször a ->poliptóton, a paronomázia (vagy ->annomináció), deriváció esetei között. A modern szakirodalom sem egységes e fogalmak értelmezésében, egymáshoz való viszonyuk

meghatározásában. Lausberg 1960-as retorikai kézikönyve a ->poliptóton fogalomkörén belül, annak aleseteként értelmezi a származtató tőismétlést (etymologisierende Stammwiederholung), míg a későbbi Elemente… rendszerében a figura etymologicát az annominációval és a poliptótonnal egyenrangú jelenségként mutatja be, azaz mindhárom alakzatot „a szóalak egy részének megváltoztatásával létrejött ismétlés" aleseteként. Plett ismét a poliptóton különleges eseteként tartja számon. Szabó G.–Szörényi retorikájában sincs kifejtve a három alakzat kapcsolata. Más modern irodalmi lexikon (J.-D. Müller szerk. 1997–2003) még külön szócikket sem szentel e stíluseszköznek, hanem a ->szójáték (Wortspiel) fogalmához utalja. A három stílusjelenség azonban szemantikai és szintaktikai ismérvek alapján szétválasztható, lásd a -> poliptóton szócikket.

A figura etymologica fogalmának terjedelme is változott a különböző korokban. Eredetileg olyan grammatikai konstrukcióként értelmezték, melyben az igei alaptag a vele azonos tövű tárgyával alkot szoros jelentéstani egységet: *halált hal*. A tárgyas szerkezeten túl azonban a tőismétléses alakzatok gazdagságát találjuk mind a szépirodalomban, mind a mindennapi nyelvhasználatban: igei alaptagú határozós szintagma (*kérve kér*), névszói alaptagú jelzős és határozós szintagmák (*énekek éneke, szebbnél szebb*). Nem egységes a szakirodalom álláspontja a kettős határozók (*házról házra*), a lexikalizálódott elemek (*körös-körül*), az alany–állítmány viszonyt tartalmazó tőismétlések (*uralkodó uralkodik*) figura etymologicához való sorolását illetően. Legjellemzőbb a kételemű (lásd a fenti példákat), de az erősítés, kiemelés különösen hatásos eseteként találkozhatunk háromelemű figura etymologicával is:

(2) *Meggyőzetett győzte győzödelmeseket*.
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

Az alakzatot osztályozhatjuk a) a két eleme között lévő szintaktikai viszony (hozzárendelő, mellérendelő, alárendelő) alapján; b) szófaji szempont szerint (igei, igenévi és főnévi alaptagú); c) alaktani kritériumok alapján (milyen különböző toldalékok járulnak az azonos tövekhez). Az alany–állítmány szintagmát felépítő tőismétlést nem minden szerző tekinti stílusértékkel rendelkező figura etymologicának. Ennek ellenére a szerkezet kötöttsége esetén – amennyiben nem ékelődik közéjük más nyelvi elem – az ismétlés nyomósító, fokozó szerepe, valamint archaizáló hatása miatt a vizsgált retorikai alakzat egyik típusának tekinthetjük:

(3) csak vidám kedélyed *világa világít*
(Babits Mihály: A harmadik emeleten)

A tárgyas szintagmát alkotó figura etymologica az alakzat prototípusa (1). Ez a szerkezet a Biblia stílusának és legrégibb szövegemlékünk, a Halotti beszéd nyelvezetének felidézésével a patetikus és az archaizáló stílus hatásos alakzata. E tőismétlések között vannak azonban olyanok, melyek a mindennapi, gyakori használat miatt nem bírnak stílusértékkel, ezeket – elhatárolva a valódi stílushatással rendelkező alakzatoktól – köznyelvi figura etymologicának nevezi a szakirodalom, pl. egy *szót* se *szól*.

Az alakzat leggazdagabb, legváltozatosabb korpuszát a határozós és jelzős szintagmák alkotják:

(4) És amikor meglátták a csillagot, igen nagy *örömmel örvendezének*.
(Máté evangéliuma 2,10)

(5) Így hull a sok török és *szaladton szalad*.

(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

(6) *Meghallgatni meghallgatjuk*.
(Köznyelvi példa)

(7) Áldjátok az Egek Urát,
Hogy *Doktoroknak Doktorát*,
Gyermekteket megadja.
(Gyöngyösi István: Rózsakoszorú)

(8) *rókább* a *rókánál* (szólás)

(9) nem kellett volna szaladni s bujdosni s halálnak helt válogatni *országrul országra*
(Zrínyi Miklós: Mátyás-elmélkedések)

A birtokos jelzős szerkezetek a Biblia nyelvét, valamint első verses imádságunk, az Ómagyar Mária-siralom sorait idézik fel (*világ világa, virágnak virága*).

Az alakzat funkciója rendkívül sokrétű, az alaki, tartalmi erősítés, feszültségkeltés mellett a fokozás, a túlzás, a hangulatkeltés, a zeneiség (ritmikusság) megteremtését is szolgálja. A bemutatott példákban az ismétlés nyomósító, fokozó funkciója érvényesül – kivétel a (6) tekintethatározós szerkezet, melyben az ismétlés inkább valamilyen fenntartást fejez ki –, különösképpen a birtokos jelzős és a hasonlító határozós tőismétlések esetében; szép számmal találunk azonban feszültségkeltő, ellentétre épülő figura etymologicát, melyben az antitézist is tartalmazó ismétlés a figyelemfelkeltés, meghökkentés retorikai funkcióját tölti be:

(10) *Hiszek hitetlenül* Istenben,
(Ady Endre: Hiszek hitetlenül Istenben)

A figura etymologica a legkülönfélébb nyelvi rétegekben fordul elő, a népnyelvben, a társalgási nyelvben, az irodalmi nyelvben egyaránt megtalálható. A leggyakoribb a költészetben, a ritmikus prózában, a Bibliában. Ez utóbbi hatása kétségtelen az egyes nemzeti nyelvek költészetének, nyelvhasználatának ismétlésszerkezeteire, de tőle függetlenül is, belső fejlődés eredményeként alakultak ki nagyrészt. A kettőztetés, ismétlés, variációs ismétlés a nyelvek legősibb, legegyszerűbb szóképzési eljárása, amit a figura etymologicának a legtöbb nyelvben való megléte igazol. Az emberi gondolkodás egyik legősibb tükröződése tehát ez az alakzat: ráolvasásokban (mágikus szövegekben), regösénekekben, archaikus népi imádságokban, egyházi énekekben bukkan fel. Középkori és barokk költészetünkben szintén gyakori stíluselem. A modern költészet is kiaknázza a benne rejlő stiláris lehetőségeket: Kányádi Sándor versében szövegfelépítő és erőteljes jelentésképző funkcióval telítődik ez az alakzat, és a ráolvasások szuggesztív erejével hat:

(11) *ősöm ősödnél*
ősebb
hősöm hősödnél
hősebb
törzsem törzsednél
törzsebb

földem földednél
földebb
csontom csontodnál
csontabb
sorsom sorsodnál
sorsabb
vérem vérednél
vérebb
népem népednél
népebb

vétked vétkemnél
vétkebb
(Kányádi Sándor: Dunamenti mondóka)

Filozófiai szövegekben is jelen van:

(12) Az ember azonban önmagát az *akarat akarásának szabadakarójaként akarja*; hogy számára minden igazság tévedéssé legyen.
(Martin Heidegger: A metafizika meghaladása. Tillmann J. A. fordítása)

A sajtónyelvben különösen címekben érvényesül nyomósító, fokozó hatása:

(13) Az el nem *múló múlt*.
(Országos napilapból)

Irodalom: D. Mátai Mária: A figura etymologica értelmezésének kérdéséhez. Magyar Nyelvőr 1995: 52–61. – D. Mátai Mária: A figura etymologica típusai. Magyar Nyelv 1995: 411–420. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 30–52. – Fónagy Iván: figura etymologica. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 59–63. – Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó. Bp. 2000: 63. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990: 91. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 325–329. – Mayer, Heike: Figura etymologica. In: Ueding Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 279–281. – N. Varga Andrea: Tőismétlések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében. Magyar Nyelv 2003: 273–292. – Nádas Tímea: A főnévi igeneves figura etymologicák grammatikai vizsgálata. Magyar Nyelvőr 2003: 207–221. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 37–38. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 113–118. – Szathmári István: Erősítés. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 39–41. – Wagenknecht, Christian: Wortspiel. In: Müller, J-D. (hrsg.): Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Walter de Gruyter. Berlin. 2003: 864–867.
Vö.: annomináció, paronomázia, poliptóton, szójáték N. V. A.

Fokozás -> Antiklimax, Klimax

G

Galimatiász -> **Phébusz**

Geminációó, további elnevezései: *iteratio*, *repetitio*, *duplicatio* [g. ἐπανλληψις, παλιλλογία; l. geminatio, epizeuxis, conduplicatio; n. Verdoppelung; f. gémination; a. doubling; o. геминация]: egy szó vagy szócsoport változatlan formájú megismétlése; legjellemzőbb típusában közvetlenül egymás után fordulnak elő a megismételt tagok.

(1) *Fegyver, fegyver, fegyver* kévántatik, és jó vitézi resolutio!
(Zrínyi Miklós: Áfium)

Az alakzat megnevezése a latin *geminatio* 'megkettőzés, ikerítés' kifejezésből eredeztethető, ennélfogva hasonló jelentésű a görög ἐπανάληψις 'hozzátevés' és παλιλλογία 'összefoglalás, ismétlés' fogalmakhoz.

A geminációó retorikai terminusként először Cicerónál fedezhető fel, aki a jelenség funkcióját a nyomatékosításban és a kellemben határozta meg. A Herenniusnak ajánlott retorika a *conduplicatio* fogalmát használja az ismétlésalakzatok széles körére (melyhez a geminációó is tartozik). Quintilianusnál már szerepel ez az alakzat, melynek feladata, hogy a beszéd értelmének egyrészt bájt, kellemet, másrészt erőt kölcsönözzön. A középkori és kora újkori retorikák, poétikák (Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Donatus, Diomedes munkája) a *geminációó* terminus helyett az *epizeuxis*, *epanalépszisz* címszavakat tárgyalják. Soarez 16. századi jezsuita retorikája – a Herennius-retorika hagyományát követve – a *conduplicatio* ismétlésalakzatot tartalmazza, Vossius munkája pedig az *epizeuxis* és az *anadiplózis* elhatárolásának szentel inkább nagyobb figyelmet. Adelung az ismétlés különféle alakzatait a „figyelem alakzataihoz" sorolta, és az *epizeuxis* kiemelő, figyelemfelkeltő szerepét hangsúlyozta. Wackernagel 19. századi stilisztikája is az *epizeuxis* fogalma alatt tárgyalja az ismétlésnek ezt a formáját. *Geminációó* alakban Lausberg 1960-as munkájával tér vissza a retorikai szakirodalomba. A régebbi magyar szakirodalomban Négyesy stilisztikája magyar terminust vezet be az *epizeuxis* jelölésére: *szókettőzés*. Szabó G. és Szörényi rendszerezésében (1997²: 113) a geminációót az ismétlés egyszerűbb formáihoz sorolja.

A geminációó olyan ismétlésen (hozzáadáson, adjekción) alapuló mondat- vagy gondolatalakzat, melyben ugyanazon szó vagy szócsoport (szószerkezet) egy mondattani, illetve verstani egységen belül kétszer vagy többször ismétlődik. Típusai:

a) Helyzete szerint: egy mondategység vagy verstani egység elején (1), közepén vagy végén jöhet létre (2, 3). Képlete: /aa…/, /…aa…/, /…aa/, /abab…/, /…abab…/, /…abab/.

(2) Oly *messze, messze, messze* már,

Hol az öröm s madár se jár,
(Juhász Gyula: Szerelem volt)

(3) Álmaim is *voltak, voltak*…
(Arany János: Visszatekintés)

b) Ez az alakzat szerkezetileg két- vagy többtagú egyaránt lehet: egyszerű ismétlés (3), és háromelemű ismétlés (1), (2). A költészetben nem ritka az erősítésnek az a formája, melyben négytagú ez az alakzat:

(4) Testamentumot, szörnyűt, írni,
És *sírni, sírni, sírni, sírni*.
(Ady Endre: Sírni, sírni, sírni)

c) A szakirodalom megkülönbözteti az egy szó ismétlését (lásd iteráció; g. παλιλλογία) a több szóból álló szerkezetek ismétlésétől (lásd repetíció; g. ἐπανάληψις). Az (1–4) az előbbit reprezentálja, míg a következő Wass Albert-idézetben egy predikatív szerkezet megkettőzése emeli ki a mondanivaló súlyosságát:

(5) A víz szalad, *a kő marad*,
a kő marad.
(Wass Albert: Üzenet haza)

A geminációt az ismételt szerkezet kiterjedtségét tekintve a mondatszintig is bővíthető, ez esetben az alakzat nyomatékosító, kiemelő hatása még erősebb:

(6) *Óh, nagyon csúnyán éltem,*
Óh, nagyon csúnyán éltem:
Milyen szép halott leszek,
Milyen szép halott leszek.
(Ady Endre: Az utolsó mosoly)

Az Ady-példában az ismétlés versszaképítő, sőt az egész költemény erre az alakzatra épül: egy mondat (egy verssor) kétszer ismétlődik minden versszakban. Így a fenti példában az emocionális erősítés mellett konstitutív, szövegfelépítő szerepet tölt be az ismétlés.

d) A geminációt legtisztább formájában a tagok közvetlenül egymás után helyezkednek el (lásd az eddigi citátumokat), lazább variánsában viszont az ismétlődő elemek közé egy vagy több szó (pl. indulatszó, megszólítás, idéző mondategység) ékelődik:

(7a) *Aztán* – no, hisz úgy volt! *aztán* elesett!
(Arany János: Szondi két apródja)

(7b) *Az az érzésem* – ismételte makacsul –, *az az érzésem*, hogy nem bántak vele emberien.
(Kosztolányi Dezső: Édes Anna)

A geminációt alkalmazása, szerepe rendkívül sokrétű, ezt mindenkor az aktuális szövegösszefüggés, szövegkörnyezet, szituáció determinálja. Költészeti alkotásokban

elsősorban a beszélő érzelmeinek kifejezésére, gondolatai nyomatékosítására, másrészt szónoki beszédekben a befogadó érzelmeinek felkeltésére, mozgósítására használható; bármilyen meggyőzésre törő szövegben adekvát retorikai eszköz. A szónoki beszédben az indulatok hevességét és a lényegkiemelést is szolgálhatja:

(8) – Szeretettel fizettél-e a szeretetért?
– *Nem! Nem*, és mindörökké *nem*!
(Jókai Mór: A kőszívű ember fiai, Lánghy Bertalan gyászbeszéde)

(9) Sok évek folytak le azóta, uraim! mióta e hazában nem egy, nem két ember figyelmezteté a hatalmat, hogy midőn az illír bujtogatásokat *szítogatja – szítogatja*, mondom, nemcsak elnézi […].
(Kossuth Lajos: 1848. július 11-i beszéde)

A zeneiséget fokozza, ritmikai funkciója van:

(10) Szíved a bomlott,
Ócska kolompot
Hozd ide, hozd ide, hozd ide már!
(Áprily Lajos: Tavaszodik)

Kifejezheti valamely jelenség hosszan tartó voltát, állandósulását:

(11) *Várja, várja*, mindig *várja*,
Hogy kinő majd csonka szárnya
(Arany János: A rab gólya)

Ez esetben a reménytelen várakozás érzetét nem csupán lexikálisan, szemantikailag, hanem érzelmi-nyomatékosító síkon is növeli az ismétlés. A mondat vagy verssor eleji kettőzés emfatikusabb, erőteljesebb (1, 14), míg a mondat/verssor végén melankolikusabb (3, 5).

Az ókori retorikákban is szerepel már, hogy a kettőzés használható szánalomkeltésre, panasz kifejezésére:

(12) *Jaj, a hátam, jaj a hátam*
Odavan!
(Petőfi Sándor: Szeget szeggel)

A geminációa nyelvi érzelemkifejezés egyik legősibb eszköze, így a fenti idézeteken (műköltészeti alkotások, szónoki beszéd, kiáltvány) kívül legjellemzőbb szövegtípusai, lelőhelyei a népköltészeti alkotások (mondókák, népdalok, archaikus népi imádságok stb.), a prédikációk, vitairatok és természetesen az élőbeszéd (*Persze, persze; Tudom, tudom*.), a társalgás különböző színterei. A társalgási stílus markáns jellemzője lehet a kettőzés. A szépirodalmi szöveg stilizálja a társalgást:

(13) – Eh! … – mondtam. – Ez a nagyszerű hallgató! *Jó, jó*, emlékszem már… Hát aztán?
(Karinthy: Találkozás egy fiatalemberrel)

Az igényes publicisztika is él e stíluseszközzel, az indulatoktól fűtött hang jellegzetes megnyilvánulási módja:

(14) *Kompország, kompország, kompország*: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.
(Ady Endre: Az ismeretlen Korvin-kódex margójára)

A geminációval rokon alakzatok a következők: a reduplikáció (->anadiplózis), melyben egy szintaktikai vagy verstechnikai csoport utolsó szava, kifejezése a következő sor vagy mondat elején megismétlődik. Továbbvitt változata, többszörös anadiplózis ->a gradáció, az epiploké, ahol minden új gondolatsor előtt megismétlődik a korábbi gondolatsor vége. Ennek bravúros változata az ekhó, olyan ismétlésen alapuló alakzat, melyben a verssor utolsó szava ismétlődik. Ha a megismételt szavak, szócsoportok közé rövid lexikai egység ékelődik, ->reddíció is létrejöhet. Homonim vagy poliszém szó ismétlődése – ha ugyanazon szóalak eltérő jelentésben jelentkezik újra – ->szójátékot, ->annominációt eredményez. Ha a közvetlen egymás után ismétlődő szóalakok ragformái változnak, ->poliptóton, illetve ->figura etymologica jön létre.

Irodalom: Bencze Lóránt: A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 24–30. – Fónagy Iván: geminációi. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 55, 59, 61, 73. – Göttert, Karl-Heinz: Gemination. In: Müller, Jan-Dirk (Hrsg.): Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Walter de Gryter Verlag. Berlin. 1997–2003: 91. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990: 81–82. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 311–314. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1991: 182–191. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 33–34. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 113–122. – Szathmári István: Erősítés. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 40. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 697–701.
Vö.: anadiplózis, annomináció, figura etymologica, gradáció, ismétlés, poliptóton, reddíció, szójáték

N. V. A.

Gnóma -> Szentencia

Gondolatalakzat [g. σχήματα τῆς διανοίας; l. figura sententiarum; n. Sinnfigur, Gedankenfigur; f. figure de pensée; a. figure of thought; o. фигура мысли]: a tartalom bizonyos szabályok szerinti el- vagy átrendezésén alapuló, egy nagyobb szövegegységre kiterjedő ->adjekciós, ->detrakciós , ->immutációs vagy ->transzmutációs alakzat.

A gondolatalakzat – általában még külön megnevezés nélkül – a mondatalakzattal együtt, illetve attól még el nem válva – a szóalakzatok mellett – az elocutio (ékesszólás) eszközeinek egyik csoportját alkotta már az ókori retorikákban is, de inkább csak felsorolják őket, semmint meghatározzák. A görögben és a latinban a σχήματα τῆς διανοίας és *a figurae sententiae* (általában így, többes számban) egyaránt jelenti tehát a későbbi gondolat- és mondatalakzatokat.

A gondolatalakzatok lényege a tartalomnak a szokásostól, az egyszerűtől eltérő átrendezése a hatás érdekében. A változás – a mondatalakzatokhoz hasonlóan – a változáskategóriák közül adjekcióval, detrakcióval, immutációval és transzmutációval jöhet létre.

A többi alakzattól, elsősorban a mondat-, de esetleg a szóalakzatoktól való elhatárolásuk is sokszor nehézséget okoz, elsősorban azért, mert mindegyikkel vannak (lehetnek) közös jellemzőik, és általában az alakzat kiterjedése határozza meg, hogy melyik csoportba sorolják őket.

Az ókori retorikaírók általában csak a szó- és gondolatalakzatokat (más magyarázók szerint mondatalakzatokat) (pl. Cornificius, Quintilianus) tartották számon, sőt előfordult, hogy csak az egyiket vagy a másikat vélték érvényesnek. Quintilianus mindenesetre már felsorolt mintegy húsz gondolatalakzatot, s három csoportba rendezte őket. Az első csoport alakzatai egy olyan beszédszituáció képét teremtik meg, amely eltér a valóságos helyzettől, pl. az ->aposztrofé, a ->dubitáció, a ->kommunikáció. A második csoport megtöri a beszéd szokásos folyamatát, pl. az ->anticipáció vagy az ->aposziopézis. A harmadik csoportban szokatlan a viszony a beszéd értelme és funkciója között (pl. az ->interrogáció). Ez utóbbi csoporthoz tartoznak még azok az alakzatok, amelyek a beszéd tartalmának szokatlan szemantikai jelölésén alapulnak, ilyen pl. az ->emfázis, az ->evidencia, az ->irónia vagy az ->allegória, ezek éppen jelentéstani sajátságaik miatt közeli rokonságban vannak a ->trópusokkal.

A mondat- és a gondolatalakzatok szétválasztása viszonylag újkeletű, s a gondolatalakzatok újabb osztályozására inkább csak a 20. században került sor.

A ličge-i neoretorika a nagyobb nyelvi egységek jelentésbeli változását ->metalogizmusnak nevezi. Ez a klasszikus retorikai rendszernek leginkább a gondolatalakzat kategóriáját fedi. A magyar retorikai irodalomban Szabó. G.–Szörényi nem ismeri a gondolatalakzatok fogalmát, de részben annak felel meg náluk a pragmatikai alakzatok rendszere. Gáspári László pedig a gondolatalakzatok közül mindössze a költői kérdést (interrogáció) nevezi meg, bár megjegyzi, hogy a mondatalakzatok nagy része gondolatalakzati szinten is érvényesülhet.

A gondolatalakzat összetett fogalom. Egyrészt szkéma (alakzat), amely terjedelmét tekintve a mondatnál nagyobb szövegegységre vagy az egész szövegre terjed ki, és a pragmatikai műveletekkel létrehozott szerkezeti formák szemléleti és hangulati formáját is megalkotja. Másrészt fölérendelt típusa a többi alakzatnak: a hang-, a szó-, a mondatalakzatnak. Fölérendelt típus olyan értelemben, hogy „alárendelt” alakzatokká bontható le. De olyan értelemben is, hogy érvényesülhet gondolatalakzatként a mondatalakzat vagy fordítva, de az a gondolatalakzat, amely megvan ugyan szóalakzatként is, gondolatalakzati változatával az egész szöveg szerkezetét meghatározhatja. Pl. Gáspári László példái szerint adjekciós mondatalakzat a ->poliszindeton:

(1) Most tél van *és* csend *és* hó *és* halál.
(Vörösmarty Mihály: Előszó)

De lehet adjekciós gondolatalakzat is:

(2) *És* értitek a mulandóság ráncát,
ismeritek törődött kézfejem?
És tudjátok nevét az árvaságnak?
És tudjátok, miféle fájdalom
tapossa itt az örökös sötétet
(Pilinszky János: Apokrif)

Ugyanígy lehetnek mondat- és gondolatalakzatok is pl. a ->kiazmus, a ->reddíció, az allegória, illetve az ismétlés, az ellentét, az elhagyás és elhagyásos helyettesítés, valamint a

helyettesítés alakzatai. Az adjekciós gondolatalakzatok növelik a redundanciát, a detrakciósak hírértéknövelők, a transzmutációsak esetében növekszik a befogadói erőkifejtés, s ez az immutációs gondolatalakzatoknál a legnagyobb (allegória, irónia, interrogáció).

A gondolatalakzatok arra is alkalmasak, hogy a kifejezendő tartalmat fokozzák vagy lefokozzák, ezzel a lehetőséggel mind a retorikai beszéd, mind az irodalmi alkotások élnek.

Irodalom: Adamik Tamás: Az ókori retorika fogalma. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 79–100. – Fónagy Iván: gondolatalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 48–77, 93–94. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 278–279, 308–309, 427–455. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford–New York. 2001: 309–314. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992. 632–638.

Vö.: anticipáció, aposziopézis, aposztrofé, dubitáció, interrogáció, irónia, kiazmus, oximoron, paradoxon, paralelizmus, reddíció E. V.

Gondolatpárhuzam -> Paralelizmus

Gondolatritmus -> Paralelizmus

Gradáció -> Antiklimax, Klimax

Grammatika -> Alakzat és grammatika

H

Halmozás [g. –; l. congeries; n. Häufung; f. accumulation; a. accumulatio, congeries, cumulation; o. аккумуляция, кумуляция, нагромождение]: a halmozás általánosságban olyan mellérendelő szerkezetek szintaktikai-szemantikai(-pragmatikai) viszonya, amelyek prototipikusan egy mondategészen (ritkább esetben egymást követő mondategészeken) belül nem szó szerinti ismétlődésformaként két vagy több azonos mondatrészt, szószerkezetet, azonos szerkezetű szintagmacsoportot vagy azonos szerkezetű és/vagy jelentésbeli paralelizmust mutató tagmondatot, illetve egymást követő azonos szerkezetű és/vagy jelentésbeli paralelizmust mutató egyszerű mondatot foglalnak magukban.

A halmozás fogalmának értelmezése, illetve altípusainak meghatározása azonban a stilisztikai-retorikai szakirodalomban nem egyértelmű, sőt néhol még egy-egy rendszerező munkán belül is a halmozás terminusnak többféle jelentésben való használatával találkozunk. Így a *halmozás* a retorikai szakirodalomban nemcsak az egyik stílusalakzatot jelöli, hanem jelentheti a bizonyítás (argumentatio) eljárásának, a bővítésnek (->amplifikáció) az egyik módját is. A *halmozás* utóbbi jelentése ugyan rokonságban van a stílusalakzatot jelölő *halmozás* terminus technicus jelentésével, ám a két jelentés mégsem azonosítható, hiszen nem is teljesen azonos nyelvi jelenségek eltérő funkcióinak a jelöléséről van szó. Az alábbiakban itt csupán az egyik alakzattípusra vonatkoztatva használjuk a terminust.

A halmozás alakzatának rövid leírásakor célszerűnek látszik abból kiindulni, hogy a halmozásnak általában két fő típusát szokás tárgyalni: alárendelő és mellérendelő halmozást. A két kategória szembeállítása a hazai szakirodalomban is általános. Szabó G. Zoltán és Szörényi László rendszerezésében a típusok megnevezése: alárendelő és kapcsolatos halmozás (az utóbbi elnevezés pontatlan, hiszen az úgynevezett mellérendelő halmozás alkotótagjai nemcsak kapcsolatos, hanem egyébfajta mellérendelő viszonyban is lehetnek). A halmozás lényegét, azaz meglétét vagy nem létét tekintve az alá- és a mellérendelő viszonynak azonban alapvetően eltérő a jelentősége. A mellérendelés ugyanis definitív jegy, hiszen a halmozás csak és éppen a mellérendeléssel jön létre. Az viszont, hogy a mellérendeléssel megvalósuló halmozás szintaktikailag alárendelt helyzetben van, vagy éppen ellenkezőleg: nincs fölérendeltje, nem kap szerepet annak megállapításában, hogy az adott esetben halmozással van-e dolgunk. Ezért az *alárendelő* halmozás helyett pontosabb az *alárendelt* halmozás terminust használni. Ez ugyanis kifejezi, hogy a halmozást alkotó tagok között nincs, nem lehet alárendelés, és azt, hogy az illető esetben a halmozás tagjai a mellérendeléssel már megvalósult alakzat elemeiként vannak alárendelve szintaktikai szempontból egy mondatrésznek, tagmondatnak stb.

A halmozás főbb típusai:

I. Szintaktikai szempontból

A) A fölérendelt megléte vagy hiánya szerint

1. Alárendelt halmozás:

(1) A szerelem nekik minden: *levegőjük, szomjúságuk, csodálkozásuk*.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

2. Fölérendelt (mondatrész, tagmondat) nélküli halmozás:

(2) *Forgatja, szívja, égeti* a nappal,
arca, ha álmodik, földerül.
(Nagy László: Kovács)

B) A fogalmi viszonyok kifejezésének szintaktikai variánsai szerint

1. Hiányzik a főfogalmat megnevező mondatrész:

(3) Belülről is fázom. De nyugodt vagyok. Nemcsak ez van… Van *Szent Ferenc, a Szegénység, a Madarak és a Csillagok.*
(Márai Sándor: Napló 1945–1957)

2. A főfogalmat megnevező mondatrész és az ennek alárendelt fogalmakat megnevező halmozás tagjai szintagmatikus kapcsolatban vannak:

(4) Szerették, ha szerelmi jelvényeiket: *hajszálakat, harisnyakötőket, zsebkendőket, imakönyveket, hajtűket, cipőket, zsüpponokat, gyűrűket, apró kis cédulákat, vasúti jegyeket, hervadt virágokat, szalagocskákat, emlékezetes faleveleket, fátyolokat, együtt talált patkószegeket, arcképeket, pénzdarabokat, süteménymaradványokat, kavicsokat, cigarettacsutkákat, gombokat, ingeket, könyveket, fűzőzsinórokat, üres gyufaskatulyákat megőrizték a férfiak.*
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

3. A halmozás elemeit összefoglaló főfogalom megnevezését a szövegmondaton belül nem a halmozást magában foglaló, hanem egy másik mondategység, azaz tagmondat tartalmazza:

(5) És eszébe jutottak *hajak, szemek, vállak és karok*, amelyek az övéi voltak.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

4. A főfogalmat megnevező mondatrész és a halmozás tagjai egymást követő mondategészekbe kerülnek:

(6) Csupán a szépművészetek érdekeltek mindig. *Operettek, színészek, színésznők… Muzsika, dal, színház.*
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

C) Az alkotó tagok szintaktikai szintje szerint

1. Mondatrészekből felépülő halmozás:

(7) **gondos** Aki feladatát *lelkiismeretesen, alaposan, figyelmesen* látja el.
(ÉKsz.)

2. Szintagmákból felépülő halmozás:

(8) Mi zokog mint malom a pokolban,
Hulló angyal, tört szív, őrült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?
(Vörösmarty Mihály: A vén cigány)

3. Szintagmacsoportokból felépülő halmozás:

(9) Hirtelen *a pörkölt dió szaga, valamint friss kalács illata* ütötte meg az orrát.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

4. Mondategységekből felépülő halmozás:

a) Tagmondatokból felépülő halmozás:

(10) *Zümmög a távol*
torka, süvölt
az ősz szele,
(Dsida Jenő: Jegenyék)

b) Egyszerű mondatokból felépülő halmozás:

(11) Pihenjünk. Takarómon pár papírlap.
Elakadt sorok. Társtalan rimek.
[…]
Aludjunk. Másra kell ideg s velő.
Józan dologra. Friss tülekedésre.
(Tóth Árpád: Jó éjszakát!)

II. Szemantikai szempontból

A) A halmozás tagjainak jelentése közötti viszonyok szerint

1. Ellentét:

a) Ellentmondás:

(12) Volt hódítóan *egészséges*, és volt *beteg*…
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

b) Antonímia:

(13) *Hideg, meleg, jó, rossz* érzések,
Téves, magasztos indulat
Őbenne mind csak hangulat.
(Vajda János: A sétahangversenyben)

2. Fokozás:

a) ->Klimax (gradáció)
b) ->Antiklimax
3. ->Szinonímia: ->kongeriesz
4. „Egyszerű" kohiponímia:

(14) És jelek lesznek *a Napban, a Holdban és a csillagokban.*
(Lukács evangéliuma, Károli Gáspár fordítása)

B) A jeltárgyak ontológiai minősége szerint
1. Szubsztanciajelentés:

(15) Óriási szálló. […] 7000 *szoba,* mind egyforma, egyablakos, tiszta, kényelmes. 7000 *ágy*, 7000 *mosdó*, 7000 *csengő*, 7000 *villanylámpa*, 7000 *párna.*
(Kosztolányi Dezső: Londoni levelek)

2. Akcidenciajelentés
a) Tulajdonságjelentés:
α) Minőségjelentés:

(16) Igen, ő volt az, Anna: a régi *szép, kacér és nevetgélő* Anna.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

β) Mennyiségjelentés:

(17) Lyányai Belárnak, Dúlnak,
Tündérséget ott tanúlnak.

Dúl királyé, legszebb, *kettő;*
Agg Beláré *tizenkettő;*
(Arany János: Rege a csodaszarvasról)

(Mint ez a példa is mutatja, a mennyiségjelentésű szavak igen ritkán mondatrészhalmozások alkotótagjai, inkább csak szószerkezet-, szintagmacsoport- vagy mondategység-halmozások elemei.)

b) Cselekvésjelentés:

(18) Messze jövendővel komolyan vess öszve jelenkort;
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derűl!
(Kölcsey Ferenc: Huszt)

III. Pozicionális szempontból
1. ->Felsorolás
2. Disztribúció:

(19) …elfelejtette *végtelen önfeláldozásukat, a veszélyeket,* amelyeknek magukat alávetették, és *különös, drága esküvésüket,* amelyet egy szent barát gyakorlottságával vett ki Szindbád belőlük.

(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

IV. Az alkotótagok száma szerint

1. Két tagból álló („páros szerkezetű”) halmozás:

(20) És szabadítsa őt *ördög üldetétől és pokol kínzatától.*
(Halotti Beszéd és Könyörgés; Benkő Loránd értelmezése szerint – 1980)

2. Kettőnél több tagból álló halmozás:

(21) *A fáradhatatlan szorgalmatosság, az unalom nélkül való vigyázás, a kész gyorsaság és a gyors készség* szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsőségnek hívnak.
(Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság)

Mindenképp meg kell jegyezni, hogy a halmozásnak másfajta osztályozása is lehetséges, illetve azt, hogy a tiszta típusok mellett a fenti típusok bizonyos kombinációi is gyakoriak.

A halmozás funkcióinak, stílushatásának tárgyalásakor az egyes altípusok e tekintetben is megmutatkozó eltérései mellett különösképp figyelembe kell vennünk, hogy ez az alakzat is polivalens: a szövegösszefüggéstől, a szövegfajtától, a beszéd tárgyától, a beszédszituációtól, a befogadótól stb. függően más és más a szerepe. Ebből következően a halmozás fent felsorolt formáinak szerepét is csak a fő irányokra vonatkozóan lehet generikus érvénnyel meghatározni, viszont a stílushatás, a funkció pontosabb értelmezése már megkívánja az egyes típusok, sőt szkhémák külön elemzését. A halmozás gyakoribb okai, illetve funkciói például a következők: a nyelvileg reprezentált valóságdarab több szempontból, több oldalról vagy részleteiben való (esetenként annak bonyolult, összetett voltát nyomatékosan érzékeltető) bemutatására, azaz a lehetséges teljességre, az ábrázolás fokozott hűségére törekvés; a mondanivaló, az érzelmek nyomatékosabbá tétele; a megértés megkönnyítésének szándéka, a memorizálás segítése; meggyőzés; kiigazítás (korrekció); révület keltése; a tudat elhomályosítása (pl. a sámánénekekben); ezek a szerepek természetesen bizonyos kombinációkban egybefonódva is jelentkezhetnek.

Irodalom: Fónagy Iván: felsorolás. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 55–56. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976[5]: 96–102. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 308–345. – Martinkó András: congeries. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – O. Nagy Gábor: halmozás. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Pethő József: A halmozás alakzata. Nyelvtudományi Értekezések. 154. Akadémiai Kiadó. Bp. 2004. – Schöpsdau, K.: Enumeratio. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 1231–1234. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 141–143. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 61–62. – Villwock, J.: „congeries”. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 357–360.
Vö.: adjekció, ismétlés, kongeriesz, paralelizmus, szinonímia M. K.–P. J.

Hangalakzat [g. –; l. –; n. Metaplasmus; f. métaplasme; a. metaplasm; o. метаграмма, звуковая метатеза]: az ->alakzatok egyik típusa. A szó hangalakjának és/vagy írásképének olyan átalakítása, amely a megértést alapvetően nem nehezítő eltérés a helyesírási normától vagy az ejtésbeli (sztenderd) szokástól. (Egyes retorikák

megkülönböztetik a hangalak és az íráskép módosításában bekövetkezett változásokat.) A dialektus szerint ejtett forma csak a köznyelvi ejtést és írást tükröző szövegekben számít alakzatnak.

Az antik retorikák nem ismerték a hangalakzat fogalmát mint fölérendelt, összefoglaló kategóriát, mert csak a szóalakzat (verborum exornatio) és a gondolatalakzat (sententiarum exornatio) fogalom volt használatos. A ma hangalakzatnak minősítetteket a szóalakzatokhoz sorolták. A μ csoport rendszerében a ->metaplazmusok a négy művelet szerinti szinkron nyelvi eltéréseket jelentik.

A hangalakzatok négy nagy típusát különíthetjük el a létrehozó műveletek (változáskategóriák) szerint: a ->detrakció (*langy estében* – József Attila: Falu), az ->adjekció (túl*nan* vélem – Petőfi Sándor: A Tisza), a ->transzmutáció (metatézis: nézni is te*reh* – *teher* helyett – Arany János: A walesi bárdok) és az ->immutáció (…szökö*k* a búzata*l*ló vég*i*n… – Sinka István: Kadocsa, merre vagy?) műveletével keletkezőket. Ezeken belül is több fajtát lehet szétválasztani attól függően, hogy a szó elején, végén vagy belsejében van-e módosítás. Megrövidítéssel születők: ->aferézis, ->szinkopé, ->apokopé, ->szisztolé, ->szinerézis; bővítéssel keletkezők: ->protézis, ->epentézis, ->paragógé, ->dierézis, ->ektázis.

A hangalakzat több okból is adódhat, vagy több cél érdekében is bekövetkezhet: érzelemnyilvánítás *(Jajjj!);* tájnyelvi ejtés (a Hajdúságban a köznyelvi *i* nyújtása: *dícsér*); verstani kényszer (a prozódia miatt nyújtás vagy rövidítés); gyermeknyelvi hangképzés (*ojja* az *orra* helyett); idegenszerű beszéd (*Merre van azs a francsia? A csuk hale dade.* – Csokonai Vitéz Mihály: Gerson du Malheureux); archaikus forma (*talám* a *talán* helyett); archaizálás (*törvinyek, vendígsíget* – Kodolányi János: A vas fiai); hatásra törekvés a reklámnyelvben (*Szállunk rendelkezésére!* – a Malév szlogenje; *Saván fogja!* – egy gyomorsavcsökkentő szlogenje); játékos torzítás a reklámban *(Frisssföl – Fölig ér a szája);* szójátékos alak (*Sztárom a párom* – filmcím). Ezek lehetnek expresszív vagy csak jelölő funkciójúak, de lehetnek pusztán hibák vagy tévedések (->barbarizmus).

Mindig az adott nyelv normatív helyesírása és az azon alapuló ejtés a viszonyítás alapja, mert a hangalakzatok az adott nyelv hangkészletétől függnek, ezért a minden nyelvben általánosan érvényesülő törvényszerűségeken kívül a konkrét nyelv (például a magyarban a magánhangzók időtartamára) vagy az alkotó egyedi jellegzetességeire is tekintettel kell lenni. A mai magyar normatív (kodifikált) helyesírástól és az azon alapuló szokásos (de nem kodifikált) ejtéstől eltérő változat lehet a nyelvtörténet folyamán természetesen kialakult vagy tudatosan alkotott forma. A hang(ok)/betű(k) elvételével, hozzáadásával, átrendezésével és helyettesítésével létrejövő változások hibának (raccsolás, selypítés stb.) is minősülhetnek a köznyelvi használatban, de kifejezők is lehetnek (*Egen!* – nem örömmel tett beleegyezés bizalmas kommunikációs színtéren). Stílusértéküket, alakzat voltukat valójában a szépírói nyelvben érzékeljük igazán a dialektus, az idegenszerű beszéd, illetve az idegen kiejtés beiktatása miatt. A reklámok nyelvében különösen gyakori hatáskeltő eszköz a hangalakzat: *Azért az íz az úr!*

Irodalom: Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970: 50–66. – Fónagy Iván: hangalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: Retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1987: 88. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 479–495. §. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 487–514.

Vö.: adjekció, aferézis, alakzat, apokopé, barbarizmus, detrakció, dierézis, epentézis, gondolatalakzat, immutáció, metaplazmus, paragógé, protézis, szinerézis, szinkopé, szisztolé, szóalakzat, transzmutáció

Sz. N. I.

Hangfestés -> Hangutánzás

Hangkiesés -> Szinkopé

Hangszimbolika [g. –; l. –; n. Lautsymbolismus; f. l'harmonie imitative; a. –; o. звуковой символизм]: a hangoknak, hangkapcsolatoknak, azok ismétlésének, hozzáadásának az a sajátsága, hogy akusztikai, fiziológiai hatásukkal, képzési sajátságaikkal képesek meghatározott jelentést hordozó szavakkal, illetve szöveggel, szövegrésszel kapcsolatban bizonyos hangulat felidézésére, tartalmi vagy érzelmi erősítésére.

(1) *Sötét az éj: elig-elig*
Hogy a vizfény fehérelik;
Csendes a táj; alig-alig
Hogy a folyamzugás hallik:
De majd a víz jobban zubog,
Majd elborúlnak a habok:
Komor felleg, gyászfeketén,
Úsz a folyam terűletén.
(Arany János: Keveháza)

Az *elig-elig* a vízfelület fodrozódásának érzékeltetésében a halkabb vagy éppen hangtalan jelenséget költői leleménnyel érzékelteti, hallatlan finomsággal különböztetve meg az *alig-alig* hallatszó folyamzúgástól a magas és mély hangú határozószó-alakokkal. Az idézet 4–8. sorában a mély magánhangzók túlsúlya előre sejteti az elbeszélő költemény komor színeit, az *elborúl, gyászfekete* jelentésének erősítésével.

A hangszimbolikát mint alakzatot nem tárgyalják a retorikák; az ->eufónia és a ->kakofónia körében fordulnak elő a beszédhangok esztétikai értékével kapcsolatos kérdések, a szövegek hangesztétikai vizsgálatában.

A beszédhangok „jelentésének" kérdése a nyelveredettel kapcsolatos nézetekkel függ össze. Az ókorban Platón Kratülosza a nyelv eredetéről való dialógusában a természetpárti érvelés (phüszisz, φύσις) a hangutánzás, a hangszimbolika szerepére hivatkozott, a szavak keletkezését „természeti" forrásra kívánta visszavezetni. A theszisz (θέσις) ezzel ellentétes álláspont, eszerint a szó alakja és jelentése közötti kapcsolat megállapodás eredménye.

A 19. század közepéig fenntartotta magát a nyelvértelmezés mögött meghúzódó metafizikai spekuláció. A középkori „realisták", a német romantikusok vallották, hogy a beszédhangoknak jelentésük van; a magyar Fogarasi János (1834) is ezt a nézetet képviselte.

Az állítás könnyen cáfolható, hiszen az ezt valló szerzők vélekedése is eltér egymástól:

	Jakob Grimm	Wilhelm Schlegel
a	komolyság	öröm
e	öröm, kedvesség	komolyság, közöny
i	öröm, kedvesség	szeretet
o	komolyság	ragyogás
u	fájó komolyság	gyász

Másrészt a hasonló hangzású, egymástól alig eltérő hangsorból felépülő szavak – jelentésüktől függően – igen eltérő hangulati, sőt akusztikai értékűek lehetnek: a *borotva* közömbös, a *morotva* „költőien" hangzik; hasonlóképpen az *álom, állam, állom, alom*; a *hattyú, fattyú; báj, háj* stb. jelentése és hangulati velejárója nagyon különböző.

Ha a hangoknak jelentést tulajdonítanánk, nem volna lehetséges a nyelvek sokfélesége, sőt a homonímia és a szinonímia sem – egy nyelven belül. A hangmetafizika tehát téves elmélet.

A nyelvek mai állapotában a szavakat alkotó hangsor és a vele asszociált jelentés közötti kapcsolat általában nem szükségképpeni, hanem társadalmilag, történelmileg beidegződött összefüggésen alapul. Vannak azonban esetek, amikor a nyelv akusztikai része is jelentést hordoz, az akusztikai változások a jelentéskifejezés, a hangulatkifejezés megnyilvánulásai. Ilyenkor a szöveg, a mondat jelentéséből a hangok is átvesznek, különösen ha hasonló fizikai-fiziológiai tényezők támogatják: a hangzás milyensége, az artikulációs izommozgások jellege (kinezikai élmény).

A jelentés befolyásolja az akusztikai hatást; a magyar *kong* ige és a *kongó* melléknévi igenév hangutánzó, a versszövegben (igei alakjában is) beleépül a verszenébe:

(2) Ím az nagy szerelem miatt búsult lelkem
már szintén
haranggá lett,
Azért *kong* jajszóval, zúg fohászkodással
szegény nyugalma helyett.
(Balassi Bálint: Kiben az Celia szerelméért való gyötrelméről szól)

A *Kongó* államnévnek viszont nem tulajdonítunk sem hangutánzó jelleget, sem hangulati többletet.

A hangzás, a hangkapcsolatok hatásának minősítése nyelvspecifikus. A mássalhangzó-torlódást természetesnek tarthatják – a magyarral ellentétben –, s az azt tartalmazó szavak lehetnek érzelemdúsak, ünnepélyesek, például a csehben: *smrt;* játékosak, vidámak: az olasz *scherzo* stb. A hangok milyenségének és időtartamának fontossága is nyelvenként változó.

A hangok szuggesztív hatása bizonyos szövegekben a hangkombináció és a jelentés szerencsés találkozása esetén valósul meg.

Fokozatai:

Valamely szöveg egészének hangzásminősége, a hangok, hangcsoportok ismétlése, halmozása, szembeállása jelentésképző elem lehet.

(3) *Jaj, a vihar, hideg vihar,*
barbár szelek vad őszi sodra.
Jaj, a szilaj zápor-roham
özönnel zúg a terraszodra.
(Áprily Lajos: Jaj, a vihar)

A *b, r* kemény hangzása és a sziszegő hangok halmozása erősíti a vihar képzetének megjelenítését.

Kiemelkedő fontosságú helyen vagy rímhelyzetben egy-egy hang, hangkapcsolat is igen jelentős lehet.

(4) Ah e *satnya* korból miről szólna a dal?
(Vajda János: Aranykor)

A *satnya* szó pejoratív jellegét erősíti a *tny* kellemetlen hangzású hangkapcsolat.

A hangzó beszéd akusztikai tényezői is bizonyos hangulatot tudnak fölkelteni (affektív, emfatikus beszéd).

(5) Molnár Pál sohase látta még előkelő sógorait […], most álltak először szemtől szembe. […]
Ah, maga az – mondá Z. gróf nyafogó hangon, és föltette monokliját. *– Áh, áh, áh!*
(Mikszáth Kálmán: A demokraták)

Az *áh* ejtésben az arisztokrata beszédében az *a* hang helyett hosszú és illabiális *á* hang szólal meg.

(6) – *Óóóóó!* – egy őrült sikoltás tört ki az asszonyokból, a tűz iszonyattal teljes imádata, rettegő félelemmel való tisztelete… – *Óóóóó…*
(Móricz Zsigmond: Úri muri)

A hangalak és a jelentés viszonya azonban nemcsak konvencionális, hanem reális is a ->hangutánzó és a ->hangfestő szavakban; például a nevetést utánzó szavak a lelkiállapot sokféle változatát, egész skáláját fejezhetik ki: *hahaha!, hehehe! hihihi!, hoho!, huhu!* stb. A fiktív szavak, a halandzsa, a gyermekjáték-kiolvasók is a hangzás alapján keltenek játékos hatást: *Ékus-pékus pantalékus, ábel, fábel, bank.* A hangszimbolika érvényesülésének igazi területe azonban a költői nyelv. A jelentéssel való összhang következtében a lágy *l, h, j* hangokat halljuk meg József Attila „A hullámok lágy tánca” kezdetű költeményének szavaiban:

(7) *A hullámok lágy tánca s odaát*
a lombok gyenge lejtése az éjjelt
lassudan hozták s csillagok raját[…]

A szójelentéssel összhangban ugyanő Flóra 1 Hexaméterek című költeményének hexameterében az *r,* a *k*, a *cs*, az *sz* keménységét halljuk kifejezőnek:

(8) *Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már,*

Idegen nyelv hangzását utánozza Weöres Sándor az egyszótagos szavakból alkotott verssel:

(9) *Négy majd*
fém mély
cseng: csönd
Szép, leng,
Jó, mint
Hír, hült
Rang, hang.
(Weöres Sándor: Kínai templom)

A fiktív szavak alkotása indulati tartalmú Kassák Lajos versében, a lobogás, a kötetlenség kifejezése a költő szerint a *papagallum* szó:

(10) Fáklyák lobogtak bennem is feneketlenségek
papagallum.
(Kassák Lajos: A ló meghal a madarak kirepülnek)

Weöres Sándor „Táncdal”-ában ritmus jön létre fiktív szavak alkotásával:

(11) *kudora panyigai panyigai*
kudora ü
panyigai kudora kudora
panyigai ü

Irodalom: Fogarasi János: A magyar nyelv metaphysicája. 1834. – Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó. Bp. 1959. – Szathmári István: A hangszimbolikáról. Néprajz és Nyelvtudomány. 14. 1970: 67–83. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. Gondolat. Bp. 1964.
Vö.: eufónia, hangalakzat, hangfestés, hangutánzás, kakofónia L. J.–V. R. R.

Hangutánzás és **hangfestés** [g. ὀνοματοποιία; l. fictio nominis, onomatopoesis; n. Lautmalerei, Klangmalerei, Schallnachahmung; f. onomatopée; a. onomatopoeia; o. ономатопея, звукоподражание]: természeti hangok, zajok, mozgások, tárgyak, jelenségek, tulajdonságok megjelenítése beszédhangok kombinációja által létrehozott szavakkal.

(1) Partra *döng* a tó: nagyitóüveg-
húsa […]
(Szabó Lőrinc: A földvári mólón)

Altípusok:

Hangutánzás: az így alkotott szó hangzási képzetet, akusztikai jelenséget jelenít meg: *zörög, kattan, kakukk;*

Hangulatfestés: mozgások, cselekvések, tulajdonságok, tárgyak megjelenítése hanghatást elérő hangkombinációval: *cammog, bamba, gügye, böhönc.*

Szinesztéziás hangfestés: látási vagy tapintási érzet megjelenítése: *csillog, villan, babrál, birizgál.*

A szavakban fellelhető hangok fiziológiai, akusztikai milyensége, kombinációja, sorrendje – a szó jelentése mellett – meghatározza szépségét, kellemességét (*dallam, lenge, sóhaj, illat*) vagy kellemetlen hatását (*elreked, kuporgat, strapa, praxol, trehány*).

A hangfestés a szövegek zenei hatását is jelenti; a hangsorok, hangelemek minősége, kapcsolódása, a hangok gyakorisága, helyzete, a szöveg ritmusa stb. ábrázoló és hangulatfestő is lehet.

A nyelvekben a hangutánzás és a hangulatfestés a szóállomány létrehozásában csak korlátozott szerepet játszik: a mai nyelvek szókészletének legnagyobb részében a hangalak és a jelentés összefüggése konvencionális.

A kérdés, amely a nyelv keletkezését vitatja, ókori eredetű. Platón Kratülosza a nyelv eredetéről való dialógus; a természetpárti érvelés (phüszisz, φύσις) a hangutánzás, a hangszimbolika szerepére hivatkozott, a szavakat „természeti” forrásra kívánta visszavezetni. A theszisz (θέσις) ezzel ellentétes álláspont; eszerint a szó alakja és jelentése közötti kapcsolat megállapodás eredménye.

A hangutánzás és a hangfestés szóalkotó szerepétől el kell választani a jelenségnek a művészi szövegekben való funkcióját. Már az antik retorika is fontosnak tartotta, hogy a

költő a szöveg hangzásával is kifejezzen, ábrázoljon (Dionüsziosz Halikarnasszeusz, Quintilianus).

A korai újkorban az állathangok, a természeti hangok, a hangszerek hangjának utánzása volt szokásos; az újkori költészet – mind a romantikus, mind a 20. századi – él a beszédhangok akusztikai adottságaiból adódó poétikai lehetőségekkel.

A beszédhangoknak nincs jelentésük (a hangmetafizika állításai könnyen cáfolhatók), de képzési módjukból eredően szövegbeli helyzetük és gyakoriságuk felerősíti a szövegnek a jelentéséből adódó hangulatát. A szöveg értelme irányítja a befogadót, hogy mely hangok halmozását vagy kiemelt helyzetben (szókezdőként vagy rímben) való ismétlődését tekintse kifejezőnek.

A hangzás szépirodalmi-költői hatáskeltő formái:

Hangutánzó szavak használata, halmozása:

(2) Kunyhóm *reng rozogán,* cölöpje *reccsen,*
nádszögét a szelek *zihálva* tépik.
(Dsida Jenő: Az utolsó nyári vihar)

Hangfestő szavak használata:

(3) *Nyüzsög* a boldogság bennem
(József Attila: Nyüzsög a boldogság…)

Szinesztéziás hangfestő szó:

(4) Itt ülök *csillámló* sziklafalon.
(József Attila: Óda)

A hangszimbolikát nem értelmezhetjük úgy, hogy az egyes hangok egyértelműen kifejeznek valamilyen érzelmi állapotot, például a mély hangok szomorúságot, a magasak örömet; ez szövegben is könnyen cáfolható:

(5) […] A tél körme
oldaláról *egy keveset*
repesztgeti még a meszet;
eljátszik.
(József Attila: Holt vidék)

Az idézett részlet dominánsan magas hangrendűsége ellenére komor hangulatú, jelentéséből adódóan.

A szavakat alkotó hangoknak, hangkombinációknak, bizonyos hangok halmozásának szerepük lehet – a jelentéssel összefüggésben – a szöveg hangulatának létrehozásában, az értelmezés irányításában, megerősítésében. Ilyen értelemben beszélhetünk ->hangszimbolikáról.

A magas (palatális) magánhangzók előfordulása a vidámság, mozgalmasság érzetét erősíti:

(6) Itália! tudom városaid csodálni,
hol dús sikátoron *vidám nép bizsereg.*
(Babits Mihály: Itália)

A mély (veláris) magánhangzók túlsúlya az alkony mélabúját, csendjét érzékelteti:

(7) *Az erdő hallgatag,*
nyugosznak a vadak,
lankadt állal hevernek
ágyán a hűs avarnak,
(Babits Mihály: Paysages Intimes 3. Alkony)

A hangok elhelyezkedése, helyzete (alliteráció, rím) feltűnőbbé teszi halmozódásukat:

(8) *Fecske, te ficseri, füsti fecske,*
futár az egek meg a konyha között,
(Szabó Lőrinc: Ficseri-füsti)

Baktat hat vad vak kan macska
Sok pettyes láb, száz karmocska
(Weöres Sándor: Macskainduló)

A ritmus hangutánzó szerepe:

(9) *szapora, szapora*
tánca mezőn,
kopog a, suhog a
háztetőn,

halakra kopog a
Balatonon,
úgy dobol, ahogy az
ablakomon:
(Szabó Lőrinc: Országos eső)

A hangok hangulatot, tartalmat sugalló vagy erősítő jellegével a korstílusok és a stílusirányzatok különböző módon és mértékben élnek. Különös jelentőséget kapnak az expresszionizmusban és az úgynevezett akusztikus költészetben.

Irodalom: А. А. Волков: Основы русской риторики. Москва. Изд. Филологического факультета МГУ. им. М. В. Ломоносова. 1996: 340. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 46–47. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó. Bp. 1959. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Fónagy Iván: hangfestés. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – http://www.linguo.yandex.ru – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963: 547, 548, 1079. – Nagy L. János: A retorikai nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében. Akadémiai Kiadó. Bp. 2003: 104–161. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 127–132. – Szathmári István: A hangszimbolikáról. Néprajz és Nyelvtudomány. 14. 1970: 67–83. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 443. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 63. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 177–198. – Zlinszky Aladár. Művészi hangfestés és hangutánzás. In: Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 294–361. – Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. Gondolat. Bp. 1964. – Zolnai Béla: Nyelvmetafizika? In: uő.: Nyelv és stílus. Gondolat. Bp. 1957: 226–232.

Vö.: alliteráció, enjambement, eufónia, hangalakzat, hangszimbolika, kakofónia L. J.–V. R. R.

Hasonlat [g. –; l. similitudo; n. Vergleich, Gleichnis; f. comparaison; a. simile; o. сравнение]: egy tárgy vagy egy tényállás megragadása (leírása, magyarázata, értékelése, hangulatának felidézése) egy másik tárgy vagy tényállás révén, a két tárgy/tényállás között felfedezett részleges azonosság (= hasonlóság), illetve analógia alapján. A hasonlat szintaktikai szerkezet, amelyben a hasonlított (az a tárgy vagy tényállás, amelyet megragadni kívánunk) és a hasonló (az a tárgy vagy tényállás, amely szemléletes, érzékletes magyarázatként kínálkozik) összefüggését grammatikai és lexikális elemek jelzik. Alapesete a *mint* kötőszóval alkotott hasonlítás, de a nyelv számos más lehetőséget is kínál: többek között egyéb kötőszókat, ragos és névutós megoldásokat, hasonlítást kifejező, utalószavas szerkezeteket, igéket, mellékneveket stb. (lásd Fábián–Szathmári–Terestyéni, Zalabai Zsigmond). Például:

(1) Fehér karom úgy maradt
befonva karodba,
mint a lányok fonatba-
húzott fehér szalagja.
(Szécsi Margit: Álom)

(2) s úgy párolognak a napok,
akár az apró tócsa nyárban,
(Nemes Nagy Ágnes: Alkony)

(3) Kóbor kutya*ként* jár a szél,
(József Attila: Külvárosi éj)

(4) ha a mélység fölött elnéz először nyugat felé s ott látja lebegni, tenger *gyanánt* a mélyben az egész Nyikómentét
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)

(5) Horpadt szelencék,
amint a fényt dadogva visszaverték,
egy repülőgép roncsa fénylik így,
(Nemes Nagy Ágnes: Szobrok)

(6) A tealeveleket apró golyócskává préselik, amely bonbonra *emlékeztet*.

(7) A Symantec szerint elhagyott zsákutcához *hasonlatos* a Linux.

Az analógiára épülő hasonlatokban egy ismert összefüggésből adódó következtetést a megvilágítandó, új összefüggésre is érvényesnek ismerünk fel, például:

(8) …miképpen az állatnak a körmeivel s a fogával kell harcolni, azonképpen az embernek az eszivel.
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)

A hasonlatban nincs névátvitel: nem nevezünk meg vele egy tárgyat vagy tényállást, nem alkotunk vele egy összetettségében és bonyolultságában egyszeri fogalmat, amint ezt a ->metaforával tesszük. Ezért a hasonlatot nem soroljuk a ->trópusok közé, hanem ->alakzatnak (éspedig ->gondolatalakzatnak) tekintjük. Mégis egymás mellé állítunk vele

két, egyébként különböző tárgyat/tényállást, és ebben a kontrasztban észrevesszük és rögzítjük a hasonlóságot, éppen úgy, mint a metaforában. A hasonlat (miképpen a metafora) fontos eleme az érvelés bevezetésének, a meggyőző argumentációnak (az inventiónak), ugyanakkor képi és hangulati erejével az elocutiót (a kifejezés szépségét) szolgáló eszköz.

A retorika történetében a kezdetektől a hasonlatnak számos megközelítése és több válfaja ismeretes. A görög *eikón* (εἰκών), vagyis „kép" (ikon) a rövid, frappáns, látványos hasonlattípust nevezi meg, a *parabolé* (παραβολή) viszont az átfogóbb, terjedelmesebb hasonlatokra utal. Az első esetben a metafora és a hasonlat összefüggése kap nagyobb hangsúlyt, az utóbbiban viszont a hasonlat a ->példa (exemplum) mellé sorolódik (lásd Adamik Tamás).

A latin retorikák elsősorban ebből az utóbbi szemszögből dolgozzák ki a hasonlatok tipológiáját. Így Cicero, aki a *comparabile* fajtáiként az *imagó*t (személyek, egyedek hasonlósága), a *collatió*t (a tapasztalati lehetőségek széles tárházából merítő, tulajdonképpeni hasonlat) és az *exemplum*ot (ismert történethez vagy személyekhez kapcsolódó hasonlóság) nevezi meg (vö. Lausberg). Quintilianus is egymás mellé állítja az *exemplum*ot, mint a költői fikció és a valóságos történések lehetőségét felhasználó hasonlítást egyfelől és a *similitudó*t, amely a természetből, az életből, a mindennapok tapasztalataiból merít (vö. Lausberg). Tipológiáját tovább finomítja a hasonlóság fokozatainak bevezetésével: a teljes körű megfeleléstől (például: *piros, mint a rózsa*) az egyenlőtlenségeken át (szabadon értelmezve ilyen lehetne a legtöbb hasonlat, lásd az ismert mondást is: „Minden hasonlat sántít") a nemhasonlóságig, vagyis a hasonlóság tagadásáig (újraértelmezéséhez lásd a kortárs szakirodalomból David Fishelov példáját, Shakespeare 130. szonettjét, amely a közhelyszerű hasonlóságok elutasítása: Úrnőm szeme *nem olyan, mint a nap*; Szabó Lőrinc fordításában: „Urnőm szeme nem nap, sehogyse; rőt / ajkánál a rőt koráll ragyogóbb. / Fehér a hó? Az ő keble sötét. […] mégis ér annyit nekem, mint akit / hazug hasonlat mennyekbe röpít." A hasonlóság tagadására épülő hasonlatokról lásd még Fónagy Iván 1975.)

Már az antik retorikák utalnak a hasonlatok sokféle funkciójára, így Cornificius, aki típusaihoz hozzárendeli a legjellemzőbb funkciókat is: ezek a díszítés, az érvelés, a magyarázat és a szemléltetés – továbbá a külön kiemelt „képes hasonlat" (imago) esetében a dicséret, a feddés és más érzelmi állapotok kifejezése. E funkciók a retorika modern kori történetében a hasonlatok kettős: szemléltető és hangulatkeltő hatása köré tömörülnek (lásd Fábián–Szathmári–Terestyéni).

Ugyancsak antik eredetű szempont az a kérdés, hogy milyen műfajra milyen hasonlat lehet jellemző. (A műfajok és a hasonlat viszonyához az ókorban, illetve általában lásd Adamik Tamás, Fónagy Iván 1975.) A részletesen kifejtett, elbeszélő hasonlat az ókor óta mint epikai vagy homéroszi hasonlat ismeretes, például:

(9) Mint a soká pihenő, jászolnál abrakozott mén
féke-szakítva ha nagy dobogással a síkra iramlik,
mert megszokta a tiszta folyó habjában a fürdést,
büszkén tartja fejét, magasan, körülötte sörénye
repdes a marja fölött, és ő, jól tudva, milyen szép,
könnyen emelgeti térdét, száll a szokott legelőkhöz:
így szökkent Priamosz-fi Parisz nagy Pergamonából
fényes-fegyveresen lefelé
(Homérosz: Iliász. Devecseri Gábor fordítása)

A hasonlat szemléletessége és hangulatkeltő ereje révén mindennapi nyelvhasználatunk szerves velejárója, nem egyszer éppen a népiesnek, köznyelvinek ható megszólalás tipikus eszköze (típusairól lásd Zalabai Zsigmond). Például régebbiek: *szabad, mint a madár; olyan, mint az áprilisi időjárás*, újabb: *kiakadt, mint a sezlonrugó* stb. Gyakori a ->paradoxont tartalmazó, játékos hasonlat is: *könnyed, mint egy elefánt* (Gérard Genette csak ezt a típust tekinti igazi alakzatnak). A szókincs részévé váltak az úgynevezett szláshasonlatok. Esetükben a szólás eredete, illetve jelentése elhalványulhat, a hasonlat maga csak mint hangulatkeltő, értékelő kifejezés jelenik meg, például: *ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez; iszik, mint a kefekötő*. A szláshasonlat egyfajta szintaktikai modell is, amelyet a szleng a legkülönfélébb módokon tölthet ki, például: *néz, mint patikus kutyája az Aszpirinre* stb. Mint minden színesnek érzett és kedveltté váló kifejezés, a köznyelvi hasonlat is hamar elkophat, illetve közhelyszerűvé válhat. Ezért is különösen hatásos, ha az író egy-egy ismert hasonlatot megújít, újra értelmez, például:

(10) Az őszi kisasszony úgy elvörösödött erre, mintha megfőztük volna ráknak
(Tamási Áron: Szirom és Boly)

A hasonlatok az ókor óta számos toposzt őriznek, ezek újra és újra felbukkannak. Fónagy Iván 1975 és é. n. Csokonai hasonlatát idézi példaként, hozzáfűzvén, hogy a szerelmet és az olvadást már Szophoklész is kapcsolatba hozta:

(11) Mint a hó a nap hevétől,
Úgy az ő tűzszerelmétől
Mind elolvadva valánk.
(Csokonai Vitéz Mihály: A versengő érzékenységek. Tapintás)

A hasonlat mint retorikai és poétikai fogalom nem azonos a hasonlítást tartalmazó mondatokkal. Feltűnik a különbség például a következő mondatokban (lásd Andrew Ortony):

(12) Az enciklopédia olyan, mint a szótár.

(13) Az enciklopédia olyan, mint az aranybánya.

A két hasonlítás közötti különbséget a használat (funkció) és a jelentés felől próbálták megragadni. Mindkét közelítés lehetősége megfogalmazódik már Quintilianusnál, aki elválasztja a józan hasonlatot (amelyben a hasonló és hasonlított rokon tárgyterületről származik) a költői hasonlattól (amelyben a tárgyterületek messze esnek egymástól, ahol tehát a megértéshez szükség van az átértelmezésre, a *translatió*ra) (vö. Lausberg). A „józan" és „költői" szembenállás a funkcionális különbséget emeli ki, az átértelmezés (*translatio*) gondolata a jelentések eltérő használatára és a hasonlítás alapjának bonyolultságára utalhat (vö. Andrew Ortony, Vígh Árpád 1975). Míg a (12) példában a hasonlítás alapja „egynemű": vagyis egy jól körülhatárolható, mindkét elem (hasonlított és hasonló) számára egységesnek tekinthető, minden más asszociációt kizáró tulajdonságegyüttes, addig a (13) példa bonyolult tertium comparationisra épül, amely mind a hasonlítotthoz (*enciklopédia*), mind a hasonlóhoz (*aranybánya*) váratlan asszociációkat fűz. Történetileg igazoltnak tűnik, hogy a költői erejű hasonlatok

lehetőségét a pusztán ábrázoló, mennyiséget, mértéket, illetve értékelést kifejező hasonlítások előzték meg. „Ezt a régi, természetes mértékrendszerek léte is igazolja, melyek a mindennapi életben gyakran előforduló távolságokat helyettesítettek, pl. akkora, mint egy láb", írja Adamik Tamás. A frissen keletkező köznyelvi, illetve réteg-/csoportnyelvi hasonlatok is zömmel a mértéket (*kevés – sok, nagyon* stb.), illetve az értéket (*jó – rossz, jól – rosszul*) szemléltetik. A szleng számos bizonyítékkal szolgál (lásd például: *kevés vagy, mint lágerben a repeta; megy ez, mint villamosnak a kézifékes megfordulás,* értsd: rosszul stb.). Ez a hasonlat: *„akkora lett a tőgye, mint a báránybőrsapkám"* (Tamási Áron: Ábel a rengetegben) csak a nagyságot jelzi, a hasonlóság alapja az összevethető méret. Az absztraktumot konkrétummal szemléltető következő példa ennél gazdagabb: a tertium comparationist (*mérték, nagyság*) a hasonlított vonatkozásában át kell értelmeznünk: *„törekedhet arra is, hogy nagyobbat hazudjék a legmagosabb fánál."* (Tamási Áron: Ábel a rengetegben). Mindkettőhöz képest más minőséget képvisel a következő mondat, amelyet a regény hőse, egy öregember a felesége halálát követően jegyez fel. A tertium comparationis ebben az esetben nem egyetlen hasonló mozzanat (mint volt a megelőző esetekben a méret: „*nagy*"), hanem gazdag képzettársítások lehetőségét rejti mind a hasonlított, mind a hasonló vonatkozásában: *„Megnyugodtam, mint ősszel a fa"* (Tamási Áron: Szirom és Boly).

A retorika és stilisztika a hatásos, asszociációkban gazdag költői hasonlatra összpontosít, ezért fontos szempont számára 1) a hasonlatok formája, 2) szerkezeti felépítése és 3) különös súllyal az összetevők szemantikai vizsgálata.

A formát vizsgálva a retorika kitér a *hasonlított*, a *hasonló* és a kettőt egybefűző grammatikai, illetve lexikális szerkezet, szakszóval a *modalizátor* lehetőségeire. Mindhárom alkotóelem esetében retorikai hatást érhetünk el, ha ezek eltérnek a megszokott alapformától. Az eltérés vonatkozhat az elemek hosszára, kifejtettségére, valamint meglétére, illetve hiányára is.

A hasonlított és a hasonló esetében a hasonlított releváns terjedelme a közlendőnek van alárendelve, a hasonló terjedelme viszont retorikai, stilisztikai hatások forrásaként eltérő lehet (vö. David Fishelov). A hosszú, részletező hasonlatok – lásd (9) példa – mellett ki kell emelnünk azokat az eseteket is, amelyekben a hasonló megfogalmazása feltűnően szűkszavú. A következő idézet – azonkívül, hogy a madárhasonlat a köznyelvi változat alapján bensőségesen ismerősnek tűnik – éppen azzal hat, hogy a hasonlót nem részletezi:

(14) Ott topogtam az új cipőben az ajtóhoz közel s néztem az ablakot is, *mint a madár*.
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)

Az összetett hasonlatokban egy hasonlított mellé egyre több és több hasonló illeszkedik; ezek egymással összefüggő, egymást erősítő képi világot sugallhatnak. A magyar költészet egyik legszebb összetett hasonlata József Attila „Ódá"-jának néhány sora, éppen a hasonlatok képi-tartalmi és hangzásbeli összefüggései miatt (ugyanezen összefüggések egyúttal azt is eredményezik, hogy „a vers lényege végleg átköltözik a képi síkra", írja Nemes Nagy Ágnes):

(15) Szeretlek, *mint anyját a gyermek,*
mint mélyüket a hallgatag vermek,
szeretlek, mint a fényt a termek,
mint lángot a lélek, test a nyugalmat!
Szeretlek, *mint élni szeretnek*

halandók, amíg meg nem halnak.
(József Attila: Óda)

A fürtös hasonlatban egy hasonlatból magából válik ki, mintegy magát a hasonlatot folytatva, egy-egy újabb, további hasonlat (Adamik Tamás, Zalabai Zsigmond, lásd a (42) példát). Különleges szerkezetűeknek tekinthetjük azokat az elliptikus hasonlatokat, amelyek nem nevezik meg a hasonlítottat. Híres példája ennek Kosztolányi versciklusa, A szegény kisgyermek panaszai, amely ezzel a magányos sorral kezdődik: *Mint aki a sínek közé esett…*

A modalizátor megjelenési formája ugyancsak fontos retorikai szempont. A *mintha* kötőszóval bevezetett hasonlítások a feltételes móddal egyfajta „lebegést" kölcsönöznek a hasonlítottat és a hasonlót összefűző kapcsolatnak (Fónagy Iván é. n., Széles Klára, Kemény Gábor 2002, Gáspári László). Esetenként megfelelnek az egyszerű hasonlatnak, például:

(16) ...mindenképpen olyan rendet és tisztaságot csinálok*, mintha megérett lány volnék, aki éppen a kérőt várja"*
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)

Máskor egy távoli vagy képzeletbeli világot villantanak fel, amelyben a hasonlat azonosságnak tűnik:

(17) Ott állott lábadozva (a kutya) […] és úgy pislogott rám, *mintha most kikelt barna pillangók lettek volna a szemei.*
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)

A váratlan szintaktikai megoldás jelentős stilisztikai hatással jár. Ilyen lehet a tagadás (amely az antik retorikákban kiemelt típusnak számít, lásd Adamik Tamás) és az ellentétezés:

(18) Nagy hegyek vannak, nagy fák vannak és nagy tornyok vannak, *de ezt a kérdést nagysággal fel nem érik*!
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)

A hasonlítást tartalmazó, de ebben a szerepében szokatlan ige egy köznyelvi változat megújítását is nyújthatja:

(19) maga a vakmerő malmos is úgy félt odalent, hogy *bátran elmehetett volna falevélnek is*, amikor szél van.
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)

A tömör hasonlatformák szép példáira mutat rá Kemény Gábor (2002) többek között a *-val/-vel* ragos hasonlatok bemutatásával:

(20) Dénes bácsi *a karámba fogott őzek riadalmával* nézett szerte
(Sütő András: Mese és reménység)

A retorika ismeri a rejtett hasonlat fogalmát (lásd Adamik Tamás): például azokat a formai megoldásokat, amelyek egy összetételbe sűrítik a hasonlítás tényét:

(21) És az akácfa tetején,
egy varjú, *bársony-feketén*
(Boda István: A kazlak között)

(22) Összeszorítom ajkam, ha nehéz
A kín, mert tudom, tied az én harcom,
És győztes távolokba néz
Könnyekkel szépült, *orcád-fényü* arcom.
(Tóth Árpád: Isten oltó-kése)

Ha hiányzik a modalizátor, elbizonytalanodunk azt illetően, hogy vizsgálódásunk tárgya még hasonlat-e, hiszen nélkülözi ennek az alakzatnak a meghatározó elemét: a grammatikai és/vagy lexikális kifejtést. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a metafora és a hasonlat nem válik el egyértelműen. (Az átmenetekről és határesetekről részletesen lásd Fónagy Iván é. n.) A legfeltűnőbbek talán azok az esetek, amelyekben a hasonlatbeli hasonló simán, kötőszó nélkül, tehát bevezetés nélkül leválik a hasonlítást tartalmazó mondatról, viszont megmarad a hasonlított és a hasonló önállósága és a köztük lévő párhuzam, amelyet a szerkezetek egymás mellé rendelése is támogat (miképpen a hasonlattal rokon jelenségnek számít a ->paralelizmus maga is, lásd Adamik Tamás, Fónagy Iván 1975, Vígh Árpád 1979). Például:

(23) A földalatti megállója még a birodalmi időkben készülhetett, mindig ezt gondoltam róla. Túlméretezett volt, *egy hatalmas boltíves várterem*.
(Borbély Szilárd: Berlin – Hamlet 17)

Ezzel a technikával a haikuköltészet is él, például:

(24) Fehér mákvirág.
Elszakadó lepkeszárny:
ennyi az emlék.
(Matsuo Bashō. Tandori Dezső fordítása)

Szerkezetüket tekintve a hasonlatokat elsősorban *a sorrendiség szempontja* szerint értékelhetjük, illetve elemezhetjük. Stilisztikai elemzések szívesen kitérnek azokra a hatásbeli különbségekre, amelyek abból adódnak, hogy hogyan kezdődik a hasonlat: a hasonlóval (vagyis magával az új információval, a magyarázattal, a képpel) vagy a hasonlítottal (tehát a már ismert elemmel, amelyet meg akarunk világítani). A (25) példában a feldúlt lelkiállapot közvetlen megragadását szolgálja az előre hozott mellékmondat (a hasonló), míg a (26) példában a hasonlított (a szereplő személy) bemutatása a percepció, a befogadás sorrendjét követi (szeme, arca, alakja), ennek felel meg a mondat élére helyezett hasonlított:

(25) *Mint komor bikáé*, olyan a járása,
Mint a barna éjfél szeme pillantása,
Mint a sértett vadkan, fú veszett dühében:
(Arany János: Toldi. I. ének)

(26) A szemei, *mint két nyugovó madár, amelyik repülni készül*. A homloka letörölt viasztábla […] Maga egy kissé előrehajlott, *mint a frissen ültetett hosszúszárú virág*.
(Tamási Áron: Szűzmáriás királyfi)

Szemantikai szempontból a hasonlat három elemével kell foglalkoznunk, ezek maga a hasonlított, a hasonló, valamint a hasonlítás alapja, a tertium comparationis. A retorika többféle szempontrendszerrel igyekezett e vizsgálatot átfogni. Ezek mentén a következő kiindulópontok kínálkoznak: (A) Az elemek (a hasonlított és a hasonló) közötti *szemantikai távolság* szempontja (már az ókor óta szerepel a retorikákban). (B) A tertium comparationis *kifejtettsége* (e szempont is meghatározóan fontos a kezdetektől a huszadik századi retorikákig). (C) Az elemek *szó szerinti, illetve metaforikus* értelmezése (ez utóbbi lehetőség a modern költészetben meghatározó jelentőséggel bír). (D) A hasonlított és a hasonló *konkrétsága, illetve ismertsége* (információelméleti, illetve strukturális szemantikai alapú tárgyalását lásd Jean Cohen, kognitív és poétikai alapú tárgyalását lásd David Fishelov). (E) Az elemek *jelentéstartalma* (igen részletes tárgyalását nyújtja Fónagy Iván 1975 és é. n., az itt következő rendszert lásd Kemény Gábor 1993, további irodalommal).

A) A hasonlatok két pólusát a hasonlított és a hasonló közötti minimális, illetve maximális szemantikai differencia jelentheti. A gondolat kézenfekvőnek tűnik, elég az olyan példákra gondolni, mint a következők:

(27) Mi pedig […] azt néztük, hogy *milyen nagy basa módjára* eregetik a füstöt
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben),

ahol a szemantikai távolság (*ők*, tudniillik *idősebb felnőtt férfiak*, illetve *basák*) minimális, valamint

(28) *Mint sziklák közt a tűz,* lapuljon
fogaink mögé *a nyelvünk!*
Égessen, mit kimondani
nem lehet, legalább mibennünk”
(Boda István: Fegyverletétel),

ahol ez a távolság jelentősnek tűnik (*szikla* és *fogak*, *tűz* és *nyelv*). A szemantikai távolság fogalmával és szerepével azonban több probléma van. (1) A fogalom nincs kielégítően definiálva (és kérdéses, hogy lehet-e, vö. Fónagy Iván 1975). Nincs mérce, amelynek alapján eldönthetjük, hogy a *szikla* és a *fogak*, vagy a korábbi példákban a *kar* és a *hajfonat*, a *múló napok* és a *párolgó tócsák* stb. egymástól távoli vagy egymáshoz közel eső fogalmak/jelentések-e. (2) A szemantikai távolság ráadásul nem is ad támpontot a hasonlat esztétikumának, retorikai hatásának megítéléséhez. Csak annyit rögzíthetünk meglehetősen általánosan, hogy a túlfeszített távolság nem feltétlenül eredményez „jobb” hasonlatot, mint akár az úgymond kis szemantikai differencia (vö. Fónagy Iván 1975, Kemény Gábor 1993). (3) A szemantikai differencia egyedül nem magyarázza meg a „merész” hasonlatot. Ha a „merész” hasonlat olyan, amelynek megfejtése feszültséget kelt, annak a szemantikai távolság nem feltétlenül és nem egyedül oka: vele együtt hat a tertium comparationis összetettsége és a hasonlóhoz, illetve hasonlítotthoz való viszonya.

B) A tertium comparationis mindenképpen a hasonlatok jelentésének legmeghatározóbb eleme. A retorika ismeri a kifejtetlen és kifejtett hasonlat fogalmát (másutt direkt és indirekt szóhasonlat, lásd Adamik Tamás hivatkozással D. S. Worthra). A következő két hasonlat a tertium comparationis vonatkozásában, vagyis a hasonlóság megtalálásában nem nyújt azonos fogódzókat: *Ez a gyerek olyan, mint egy kisegér* és *Ez a gyerek olyan sovány, mint egy kisegér.* Az első esetben a hasonlóság felfedezéséhez több aktuális információra van szükségünk (hiszen azt is jelentheti, hogy a gyerek olyan aprócska, olyan csöndes, olyan csillogó fekete szemű, olyan mozgékony, mint egy kisegér stb.). A kifejtetlen és kifejtett hasonlat mint két pólus elválasztása azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy végső soron minden hasonlat kifejtetlen. A *sovány gyerek* és a *kisegér* között is nekünk kell elképzelnünk, megtalálnunk a hasonlóságot (hiszen lehetne *sovány, mint egy agár, mint egy piszkafa* stb., és ez mindegyik másra és másra utal, más és más képi és hangulati elemet hordoz). A kifejtett (indirekt) hasonlat tehát voltaképpen csak „kifejtettebb", mint a teljesen kifejtetlen (direkt).

Ezért célravezetőbb a következő kérdésekre összpontosítani: 1. Mennyire szembetűnő (kognitív terminológiával: mennyire kiugró = salient) jelentésű a hasonlítás alapja? 2. Mennyire egynemű – vagy mennyire sokrétű a hasonlítás alapja? 3. Mennyire kötődik a hasonlítás alapjának megtalálása magához a hasonlathoz –, illetve mennyiben lép túl azon a mindenkori tágabb szöveg kontextusában? Természetesen egyik szempont esetében sem tekinthetünk el a hasonlított és a hasonló jelentésétől, a tertium comparationis vizsgálata valójában a hasonlónak a hasonlítottra vetített jelentését bogozgatja.

A hasonlatok eredendően a hasonló és a hasonlított olyan közös tulajdonságára épülnek, amelyet a hasonló esetében *mentálisan kiugrónak* tekintünk. Ezen a fogalmon érthetünk az érzékelés számára kiugró tulajdonságot, például: hideg, *mint a jég*, vagy a következő:

(29) A mélyúton fehér üszőkék / szaguk *mint a tejes friss kalács*
(Kormos István: Katlan)

Érthetünk rajta továbbá tapasztalataink (és közhelyeink) alapján kiugró tulajdonságot is: olyan volt a kedve, *mint az áprilisi időjárás*, vagy a következő:

(30) a gyerekek *mint a mák*
a széles Balkán-uccát
belepik
(Szécsi Margit: Fej vagy írás)

A hasonló azonban megjelenhet másféle – tehát nem kiugró – tulajdonságával is. Például:

(31) A domb olyan volt, *mint egy nagy kredenc.*
(Boda István: Esett a hó)

A *kredenc* sokféle tulajdonsága tekinthető a hasonlítás alapjának – olyan nagy, olyan alaktalan, olyan masszív, olyan zárt, olyan az egész, fehér tájat uraló, mint (egy gyerek szemében) a szobában a kredenc stb. – de ezek közül egyik sem kiugró a többihez képest. A mentálisan kiugró tulajdonságra épülő kognitív magyarázat érintkezni látszik a stilisztikában az esztétikai és történeti magyarázattal: A huszadik századi költészet egyik meghatározó jegyének tekintjük az eltávolodást az általános tapasztalattól az egyedi-

személyes felé (lásd Fehér Erzsébet). Ezzel szorosan együtt jár, hogy a tertium comparationis felismeréséhez egyre fontosabb lesz az egyszeri, egyedi kontextus felfejtése, és egyúttal egyre nyitottabb annak lehetősége, hogy a tertium comparationis *ne legyen* a hasonló mentálisan kiugró tulajdonsága (David Fishelov). A *kredenc* felidézése a fenti példában megidézheti a gyerekkort, eszköze lehet az emlékezésnek, és ez fontosabb lehet, mint maga a hasonlóság és annak alapja.

A tulajdonság kiugró volta mellett meghatározóan fontos szempont, hogy *egyetlen kiugró tulajdonság*ot rögzítünk-e, vagy érzékelhetően *előtérbe kerülnek további jelentések is*. Ebből a szempontból újra a hasonlatok két szélső pólusáról beszélhetünk (hasonlóan a „minimális" vagy „maximális" szemantikai differencia, a „kifejtett" vagy „kifejtetlen" tertium comparationis, illetve a kiugró vagy nem kiugró tertium comparationis esetéhez). Az egyik pólust az „egynemű" hasonlatok képezik. Ezek alapvetően mértéket vagy értéket közvetítenek, például: „úgy biztatott, *mint a jókedvű pap a gazdag kepehordót*", tudniillik nagyon, erősen, jól, vidáman: pozitívan (Tamási Áron: Jégtörő Mátyás). Egynemű (bár valamivel sokszínűbb) hasonlatnak számítanak azok az esetek is, amelyekben a tertium comparationis mint uralkodó motívum egy – bármilyen – mentálisan kiugró tulajdonságra összpontosítja a figyelmet (lásd az előbb: *jég* és *hideg*, *sok apró mákszem* és *sok apró gyerek* stb.). A másik póluson viszont a hasonlat komplexitását, „sűrűségét" egyre jobban fokozzák a hasonlítás alapjaként lehetséges beleértések. Ezek összefügghetnek (a) az elemek konnotációjával (a szavakkal járó hangulati és stílushatásokkal), (b) a hasonlat vizuális vagy egyéb érzéki percepcionális hatásával (beleértve a szöveggel járó esetleges hanghatásokat is), (c) továbbá a világról való tudásunk révén lehetséges hozzáértéseinkkel. A költői hasonlat bonyolultságát (merészségét) és hatását (szépségét) éppen ezeknek a momentumoknak (is) köszönheti (ezek szerepéről a 20. századi költészetben lásd Fehér Erzsébet, Nemes Nagy Ágnes). Nézzünk mindegyikre egy-egy példát!

A bonyolult tertium comparationisra épülő hasonlat a hasonló és a hasonlított konnotációját tekintve lehet ellentmondásos (vö. David Fishelov), mint a következő idézetben, ahol a hasonló (*meglazult szeg*) konnotációja (hangulata) mintegy megszünteti a hasonlított (*fény a lombrések között*) tradicionálisan pozitív konnotációját, és ezzel a hasonlítás alapja jelentésében feldúsul:

(32) *Mint meglazult szeg*, porba hullt már
a fény a lombrések közül
(Baka István: Nem vagy itt)

A vizuális és egyéb érzéki hatásokra mint a tertium comparationis összetettségét fokozó momentumra példa a következő idézet:

(33) Csak a folyó szökik maga
árnyatlan, mint az éjszaka,
s hogy *látsszék* – mint madár a tollát,
kibont két, villogó vitorlát.
(Nemes Nagy Ágnes: Tájképek. Dél – kiemelés az eredetiben)

A tertium comparationis összetettségét többek között indokolja az erőteljes hanghatásokkal megerősített (*tollát, villogó, vitorlát*) képben a *villogó* szó, mint a *látványosan* felbukkanó vitorla és a *látványosan* szárnyat bontó madár képének megerősített közös motívuma. Ez a motívum a kép egészében – amelyben a folyó

„szökik”, egyneművé válva a déli fénnyel, de mégis *látszani akar* – tartalmilag is fontos mondandót hordoz.

A hasonlatban szereplő elemekhez hozzáértett jelentések a befogadó enciklopedikus tudásából és élményvilágából merítve gazdagítják a hasonlatot, mint a következő példában, ahol az „*ezüst*” jelző szolgál a karácsony tűnő emléke és a tavaszi barka-felleg között feszülő tertium comparationis teljesebb kifejtésére: hozzá kapcsolódhat a karácsonyfán lebegő ezüst szálak ismerete, illetve felidézése stb.:

(34) S a karácsonynak csak az illata,
csak az emléke már csak az lebeg
és elviszi a szél, mint egy ezüst
tavasz eleji barka-felleget.
(Boda István: Alámerül a világ)

Esetenként a hasonlítás alapját a tágabb szövegkörnyezet hordozza. Így a következő példában is:

(35) A tűz világlik; s a hold, mint egy cseperedő kislány, mosolyog.
(Tamási Áron: Világló éjszaka)

A hasonlítás alapját magából a hasonlatból nem tudjuk az írói szándéknak megfelelően megtalálni, ismernünk kell hozzá a szövegkörnyezetet. A novella egy kislány születéséről szól egy világlóan szép éjszakán. Természetesen minden hasonlatnál többé-kevésbé meghatározó a szövegegész, illetve a közvetlen szövegkörnyezet. De ebben a példában és a hasonlókban a hasonlat túlmutat önmagán, és szövegalkotó tényezővé válik (vö. Kemény Gábor 2002 elemzéseit).

C) A modern hasonlatban egyre nagyobb szerepe van a metaforikus elemeknek. Jól elkülönülnek ebből a szempontból egyfelől azok a hasonlatok, amelyekben a hasonlított válik metaforává, ilyen volt többek között a (2) példánk: „Úgy *párolognak a napok*, akár az apró tócsa nyárban”, és másfelől azok, amelyekben maga a hasonló a metafora, ilyen volt Tamási Áron szép mondata: „Megnyugodtam, *mint ősszel a fa”*. Az első esetben a hasonlat megőrzi „betű szerinti jelentését”, mint éles kép vagy jól körülhatárolható érzéki benyomás (példánkban az apró tócsák képe), a másodikban viszont a hasonlat élességét feloldja a metafora kibontásával járó gondolati, hangulati hozzáfűzés.

Metaforikus, illetve hozzáértésekkel sűrített értelmezést nyerhet emellett maga a hasonlítás alapja is (vö. David Fishelov), ezen azt érthetjük, hogy a megtalálandó tertium comparationis többféle (metaforikus) beleértés hordozója lesz. Ilyen rögtön az (1) példánk, ahol a hasonlítás alapját az összefűződő karok, illetve a hajfonatba illeszkedő fehér szalag ‘egymásba fonódása‘ képezi. Ez az ‘egymásba fonódás‘ azonban, dacára a hasonlított és a hasonló konkrétságának és vizuális erejének, nem marad a konkrét kép jelentésének szintjén. Nyilvánvaló, hogy a hasonlat (és a vers) egésze számára két ember elválaszthatatlanságának vágya a lényeg, a tertium comparationis megtalálása ennek a metaforikus jelentésnek a megtalálását is igényli.

A hasonlatban a hasonló önállósulhat, és ez ugyancsak a hasonlatból kibomló metaforákkal járhat együtt. Míg a homéroszi hasonlatban a hasonló önállósulása egyszerűen csak a kép gazdagodását jelentette – lásd a (9) példát –, addig a modern hasonlatban a hasonló további asszociációkat keltve viszi előre a szöveget:

(36) Belémfagy lassan a világ,
mint téli tóba nádbugák,

kis torlaszokban ott ragad
egy kép, egy ág, egy égdarab –
ha hinnék Benned, hallgatag
széttárnád meleg tenyered,
s az *két kis napként* sütne fönn
a tél felett, a tó felett,
hasadna jég, mozdulna hab,
s a tárgyak felszökellve mind
csillognának, *mint a halak*.
(Nemes Nagy Ágnes: Jég)

D) A hasonlatban eredendően a hasonló az, amely ismertebb, hiszen vele akarjuk a hasonlítottat magyarázni, szemléltetni, elfogadtatni. Ezért feltűnnek azok a hasonlatok, amelyek másképpen járnak el. Az ebből a szempontból „rendhagyó" hasonlatok többfélék, aszerint, hogy hogyan értelmezzük a jelentés vonatkozásában azt a kritériumot, hogy egy fogalom, egy tényállás „ismertebb" a másiknál.

Lehetséges, hogy a hasonló túl keveset, túl általánosat mond. A „túl keveset mondó" hasonlat természetesen éppen ezzel a tulajdonságával hathat, éppen ezzel közvetíthet egy érzést, egy hangulatot, vagy indíthat el egy gondolatsort, mint a következő idézetben:

(37) Az ősz olyan, *mint minden más a tájban*. Utak, folyópart, nyilvános készülékek. Elmondhatatlan az, hogy miért ilyen.
(Borbély Szilárd: Berlin – Hamlet: Mühlendamm)

Rendhagyó a hasonlat akkor is, ha egy megfogható hasonlítotthoz egy annál „absztraktabb" hasonlót fűzünk. Az „absztraktabb" hasonlóval lehetőség nyílik a hasonlat komprimáltságának, a tertium comparationis sűrítettségének fokozására (lásd Fehér Erzsébet kritériumait a modern költészet képeiről és Nemes Nagy Ágnes gondolatait az absztrakt hasonlatról). Klasszikus példája az ismert József Attila idézet:

(38) Tündöklik, *mint a gondolat maga*,
a téli éjszaka.
(Téli éjszaka)

De idézhetjük Borbély Szilárd sorait is:

(39) *Mint egy hasonlat*, olyan forma ez a kancsó a vitrin alatt. Delfinek úsznak a gömbölyű kékben […]
(Borbély Szilárd: Berlin – Hamlet 3. Epilógus I)

A szerkezet elejére emelt „hasonló" áthelyezi a hasonlított látványát egy távoli, irreális világba, mintegy feloldván a határt létező és nem létező között. (Borbély Szilárd hasonlatairól lásd Kulcsár-Szabó Zoltán, a konkrét hasonlítottat elvont hasonlóval szemléltető képekről részletesen lásd Kemény Gábor 1993, hivatkozással Egri Péterre.)

Az „ismertebb" hasonló úgy is értelmezhető, mint a realitáshoz, a tapasztalati világhoz kötődő kép, fogalom vagy tényállás. Ebből a szempontból rendhagyónak számíthatnak azok a hasonlatok, amelyek ehelyett egy elképzelt világba vezetnek. Krúdy Gyula hasonlatai között gyakran találni ilyeneket (lásd Kemény Gábor 1993, Herczeg Gyula):

(40) A szélmalom mellett úgy álltak a hervadt, nedves fák, *mint álruhás kísértetek, amelyek az éjféli órát várják.*
(Krúdy Gyula: N. N.)

Végletes példái a hasonlítottnál „ismeretlenebb" hasonlónak azok a (szürreális) hasonlatok, amelyekben a hasonló váratlanul, képzeteinknek és tapasztalatainknak mintegy ellentmondóan társul a hasonlítotthoz, ahol tehát maga a hasonlítás alapja csúszik el az ismeretlenség (a megfejthetetlenség?) felé. Éppen ez lehet azonban a művészi megismerés egyik útja, az a lehetőség, amelyre Balázs Béla a produktív hasonlat kategóriájával utal (vö. Fehér Erzsébet, Nemes Nagy Ágnes, lásd ehhez továbbá Jean Cohen „külső redundancia" fogalmát is). Fónagy Iván (1975) Apollinaire-t idézi példaként:

(41) Ég veled ifjúság […] *Arkangyalfészeknél* pihésebb
(Apollinaire: A dombok. Vas István fordítása)

A hasonló és a hasonlított össze is olvadhat: a fúzió fogalmát a hasonlattal kapcsolatban jól ismeri a retorika (lásd Adamik Tamás, Fehér Erzsébet). Ebben az esetben nem játszik releváns szerepet a hasonlónak a hasonlítotthoz képest elvárt „ismertsége", viszont fontossá válik hasonló és hasonlított kohéziója (összetartó ereje), mint a következő példában, amelyben a *becsukva,* ez a több jelentésű metafora olvasztja egybe a kép elemeit (az idézet egyúttal példa a fürtös hasonlatra: a hasonlatból kibomló újabb hasonlatra is):

(42) A magasvasúton ült s *mint ő maga, becsukva* egy könyv volt a kezében*, akár egy idézet*, *amely most már idegen és megfejthetetlen marad*.
(Borbély Szilárd: Berlin – Hamlet. Allegória III)

E) A hasonlatok tartalmi elemzése a hasonlított és a hasonló tematikájának feltérképezésére és a legfontosabb tematikus típusok megállapítására törekszik. Ebből a szempontból különíti el Kemény Gábor (1993) a homogén és a heterogén hasonlatokat. Az előbbiekben a hasonlított és a hasonló ugyanabból a szemantikailag körülhatárolható jelentéskörből származik, az utóbbiban viszont a kettő között „szemantikai síkváltás" történik.

Homogén hasonlat például: „Zavartan megállt, *mint színpadon a kezdő színésznő*" (Krúdy Gyula: Az útitárs), ahol mind a hasonlított, mind a hasonló a [+ human] szemantikai tulajdonságot képviseli. Ezzel szemben heterogén hasonlat a következő: „Olga olyan vidor volt, *mint egy csirke*" (Krúdy Gyula: Az útitárs), ahol csak a hasonlított írható körül ezzel a szemantikai jeggyel. Ehhez a megkülönböztetéshez szükséges volt a jelentésköröket előre kijelölni. A szemantikai jegyekkel dolgozó strukturális szemantikák nyomán, de a vizsgált anyag (elsősorban Krúdy Gyula hasonlatainak) fényében Kemény Gábor a következő jelentésjegyekkel foglalja össze a hasonlatok tematikai lehetőségeit: emberi (humán), lélekkel bíró, szerves (organikus), reális (valódi, szemben a képzeletbelivel), konkrét. Ezek a jelentésjegyek lehetővé teszik, hogy számba vegye a vizsgált anyagban a szemantikai síkváltás típusait és irányait, és fontos megállapításokat tehessen Krúdy Gyula képeinek világáról. Ilyen például az a megfigyelés, hogy a reális →irreális irányú hasonlattípusban „az elmosódottság konkrét, reális cselekménymozzanatokból villan elő", például: *„*a Dunán a hajók úgy tülkölnek, *mint eltévedt kísértetek, akik éjszaka nem tudtak hazatalálni"* (Aranykéz utcai szép napok). Ezzel szemben az irreális →reális irányú hasonlatok szinte ismeretlenek Krúdy

szövegeiben, s ha előfordulnak, akkor is egy szimbolikus motívumot (például a halál alakját) szemléltetik: *„*a halál, *mint egy nagycsizmás vén paraszt,* bandukol a fagyos, sáros országúton*”* (Aranykéz utcai szép napok).

A hasonlat lényegi tulajdonsága, hogy a hasonlóval „a fejlettebbtől az elemibb felé törekszik” (Fónagy Iván 1975). Mind a hasonlat története, mind a mindenkori köznyelvi hasonlatalkotás azt a folyamatot mutatja, ahogyan a hasonlattal mint valami már megismerttel, megfoghatóval tudatosan és célszerűen akarunk valamit megragadni, magyarázni, érzékeltetni, ami bonyolultabb, ami szemléltetésre vár. Nem véletlen, hogy a heterogén hasonlatokban a szemantikai síkváltás gyakrabban történik [+ human] → [– human] (például ember összevetése állattal stb.) vagy [– konkrét] → [+ konkrét] (például érzések, elvont fogalmak összevetése tárgyiasító vagy megelevenítő képpel) irányba, mint fordítva (lásd ehhez Fónagy Iván 1975 és é. n. táblázatos összefoglalását és Kemény Gábor 1993 vizsgálatának eredményeit Krúdy Gyula hasonlatairól).

A hasonlat az ismertnek a megismerendőre való alkalmazásával több is, mint pusztán retorikai alakzat. A bemutatás, a „példa” gesztusa révén szöveg(típus)-alkotó tulajdonsággal rendelkezhet (lásd Vígh Árpád 1979) és megszerkesztettsége („szövegszerűsége”) révén „szabályozója is lehet a dinamikus művészi struktúra létrehozásának”, írja Fehér Erzsébet, egyúttal utalván a hasonlatok gyakoriságára például a szonett műfajában.

A hasonlat története a retorikában egyúttal a hasonlat és a metafora egymáshoz való viszonyának története is. Ennek kapcsán a következő kérdések merültek fel: A) Miben hasonlít és miben különbözik a hasonlat és a metafora? B) Az átmeneti formák kérdései. C) A két fogalom (stilisztikai) értékelése.

A) A hasonlóság és különbözőség az antik retorikákban is megfogalmazódik. Ismeretes, hogy Arisztotelész, bár észreveszi a hasonlat és a metafora közötti formális és jelentésbeli eltérést, mégsem törekszik arra, hogy a hasonlatot egyértelműen elkülönítse a metaforától (vö. Adamik Tamás). A két, a retorika történetét meghatározó antik szerző közül Cornificius a hasonlatot a metaforától teljesen eltérő közegben, a példa és a kép (imago) kíséretében tárgyalja, Quintilianus viszont hidat ver a hasonlat és a metafora közé azzal, hogy a metaforát egyszerűen összevont hasonlatnak tekinti, és ezzel értelmezésének módját évszázadokra mintegy előre meghatározza. (Metafora és hasonlat viszonyának eltérő értelmezéseit részletesebben lásd például Adamik Tamás, Zalabai Zsigmond.) A két fogalom eltérését egyfelől a hasonlatban meghatározóan fontos forma: a modalizátor jelenléte, illetve szerepe magyarázza, másfelől pedig – a formától nem függetlenül – az eltérő „teljesítmény”: a hasonlat eredendően azért jön létre, hogy tapasztalataink alapján világossá tegyen és egyértelműen kifejtsen bizonyos megfeleléseket, és ezek révén megvilágítson egy élményt, egy gondolatot. Ezzel szemben a metafora azért és azáltal létezik, hogy segítsen tömören (kifejtetlenül: egy tömbben) megnevezni, fogalommá sűríteni egyszeri, új élményeinket és tapasztalatainkat. Ezért mondja Fónagy Iván 1975, hogy a metafora „nemcsak formájában, de tartalmában is archaikusabb a hasonlatnál”.

B) A hasonlat és a metafora nyelvi megjelenése és hasonlatként, illetve metaforaként lehetséges azonosítása semmiképpen sem mutat minden esetben egyértelmű és szabályozott megfelelést. Amennyire igaz az, hogy természetesen nem lehet a metaforát (minden metaforát) „rövid hasonlatnak” tekinteni és hasonlatként „átfogalmazni”, ugyanannyira igaz az is, hogy egyes esetekben a formális hasonlat és a formális metafora egymás mellett, egymással váltakozva jelenhet meg. „*A kedvesem keble, mint a hó*” vagy „*A kedvesem keble hó*” megfogalmazás például műfordítás és eredeti viszonylatában egyformán működő megoldás lehet (lásd Adamik Tamás). Számos esetben pedig a kétféle megoldás közti mezsgyén találjuk magunkat. Fónagy Iván é.n. a szanszkrit poétikából hoz

példákat a „hasonlat-félék” (Fónagy Iván kifejezése) különböző lehetőségeire, például éppen a tagadással történő hasonlításra, amely az azonosítástól a tudatos hasonlítás felé vezető egyik lépés: „ *Ez nem arc, hanem lótusz; ezek nem szemek, hanem méhek; ezek virágszirmok és nem fogak*”.

C) A hasonlat és a metafora értékelése is változó. Balázs Béla 1919-ben a század költészete számára a metaforát tekinti elsődleges lehetőségnek. Nemes Nagy Ágnes 1978-ban a költői kép egészében a hasonlatnak látszik elsőbbséget adni (vö. Fehér Erzsébet). E két pont között számos állásfoglalással találkozunk, nem függetlenül a vizsgált szerzőktől és művektől. Az elemző retorikának mindenképpen fontos szempontja lehet, hogy megállapítsa, milyen szerepet játszanak ezek az alakzatok egy-egy szerző műveiben. Megállapításaihoz szembesülnie kell mindazzal a sokféle és egymással sokszorosan összefüggő szemponttal, amelyet a hasonlat leírása és magyarázata igényelt. A huszadik századi retorika mindehhez további aspektusokat is nyújt. (A ličge-i retorika hasonlatértelmezéséről és egyedi, strukturális tipológiájáról lásd Vígh Árpád 1981.)

Irodalom: Adamik Tamás: Megjegyzések a hasonlatelmélethez. In: Filológiai Közlöny 1978: 113–126. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982: 183–184. (1406b, 1407a) – Balázs Béla: A hasonlat. In: uő.: Válogatott cikkek és tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1968: 171–182. – Cohen, Jean: La comparaison poétique. Langages. 1968: 41–53 – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 117–120. (4, XLV. 59; XLVI-XLIX. 62). – Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Az újabb európai regényirodalom álom- és látomásábrázolásának művészi szerepéről. Gondolat. Bp. 1969: 171–172. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 113–118. – Fehér Erzsébet: Változatok a hasonlatra. In: Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Bp. 1995: 140–147. – Fishelov, David: Poetic and Non-Poetic Simile: Structure, Semantics, Rhetoric. Poetics Today. 1993. 14: 1–23. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. é. n. [1999]: 238, 240–244, 268–270. – Fónagy Iván: hasonlat. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A *minthás* társítások funkciója Krúdynál. In: Pethő József (szerk.): Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 33–37. – Genette, Gérard: Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig. Ford. Z. Varga Zoltán. Kalligram. Pozsony. 2006: 16. – Herczeg Gyula: Krúdy hasonlatai. Magyar Nyelvőr 1959: 41–58. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 126, 128, 161. – Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Balassi Kiadó. Bp. 1993: 94–112. – Kulcsár-Szabó Zoltán: Metapoétika. Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben. Kalligram. Budapest–Pozsony. 2007. 435–442. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 1990[3]: 232–234 (§ 422–425). – Nemes Nagy Ágnes: Metszetek: A költői kép. In: uő.: Szó és szótlanság. Összegyűjtött esszék I. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1989: 240–253. – Nemes Nagy Ágnes: Metszetek: Csillagszemű. In uő.: Szó és szótlanság. Összegyűjtött esszék I. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1989: 219–227. – Ortony, Andrew: The role of similarity in similes and metaphors. In: Andrew Ortony (ed.): Metaphor and Thought. Cambridge University Press. USA. 1993: 342–356. – Széles Klára: „Mintha erdőn járnék éjjel…” (Egy kötőszó Vajdánál). Magyar Nyelvőr. 1971: 51–62. – Vígh Árpád: A mű mint a szöveg példasága (Vázlat a hasonlítás rendszeréhez). Irodalomtörténeti Közlemények. 1979: 410–426. – Vígh Árpád: Comparaison et similitude. In: Le Français Modern. 1975. 43: 214–233. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 496–498. – Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. Madách. Bratislava. 1981: 125–153.

Vö.: hipallagé, megszemélyesítés, metafora, metalepszis, paralelizmus, példa K. P.

Hátravetés -> Enjambement

Helyesbítés -> Korrekció

Hendiadisz vagy **hendiadioin** [g. ἕν διὰ δυοῖν; l. hendiadis; n. Hendiadyoin; f. hendiadyn, hendiadys; a. hendiadys; o. гендиадис]: a klasszikus retorika bővítésen, adjekción alapuló gondolat- és szóalakzata; egy fogalmat két megközelítőleg ugyanazon jelentésű szóval, szószerkezettel vagy tagmondattal adunk vissza, s az alkotó tagokat az *és* vagy *s* kötőszóval kapcsoljuk össze.

(1) *Búval és bánattal*
Kizsinóroztatom
(Magyar népdal)

A görög ἕν διὰ δυοῖν kifejezés jelentése: 'egyet kettő által'.

Lausberg a hendiadiszt a ->felsorolás egyik alfajának tekinti. Más vélekedések szerint a ->paralelizmusnak egyik formája.

A hendiadiszt enyhén leplezett ismétlésnek is tekinthetjük, amelynek során a nyelvi jelnek csak a hangalakja változik, a jelentés változatlanul tér vissza. A ->distinkciónak megfordítottja, azoknál ugyanis a hangalak tér vissza.

A ->paralelizmusnak ez az egyszerű formája gyakori a Bibliában. Funkciója a nyomatékosítás, mert az így kifejezett gondolat könnyen megragad a hallgatók tudatában.

(2) *Ne féljetek és ne rettegjetek!*
Hát nem mondtam-é meg és nem jelentém előre?
(Ésaiás könyve 44., Károli Gáspár fordítása)

A gondolat párhuzamos változatokban való kifejezése számos nép ősköltészetének sajátsága, megvolt az altaji népek, a törökök, a finnek, a vogul-osztják népek költészetében, valamint a magyar népköltészetben is:

(3) *Buval élem világimot,*
S bánatval tőtöm napomot.
(Magyar népdal)

A köznyelvi hendiadiszok idővel ikerszóvá, álikerszóvá: *lót-fut, ázik-fázik*, vagy valódi mellérendelő szóösszetétellé alakulhatnak át: *csillog-villog, jön-megy, jár-kel*.

A szinonimák jelentésárnyalata, stílusértéke sohasem azonos, ezért nincsen tiszta hendiadisz, hiszen a jelentés, a stílusérték szintjén sohasem teljes az ismétlés.

A hendiadisz szerepe az adott fogalom nyomatékosítása.

Irodalom: Fónagy Iván: In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976: 99. – www.wikipedia.deutsch
Vö.: distinkció, felsorolás, ismétlés, paralelizmus J. T.–M. K.

Hiátus [g. –; l. hiatus; n. Hiat, Hiatus; f. hiatus; a. hiatus; o. хиатус, зияние]: két magánhangzó találkozása, nem választja el őket mássalhangzó, melynek következtében hangűr keletkezik:

(1) K*i a* házból, k*i a* síkr*a*,
*E*mberek
(Petőfi Sándor: Föl a szent háborúra)

A klasszikus retorika sajátos hangalakzatként kezeli. Quintilianus határozza meg fogalmát: „magánhangzók sajátos találkozása, melynek következtében űr keletkezik, elakad, kínlódva halad a beszéd." Adelung kiemeli, hogy a hiátus főként hangsúlyos szavak találkozásakor keletkezik, s a hangsúlyok ütközése rendszeresen gégezárt idéz elő.

Az ókori retorika kerülendőnek ítélte. A Kr. e. 7. század elejétől, főként pedig a Kr. e. 3. századtól a hiátus kerülését egyre szigorúbban írták elő, s kiküszöbölésére a szóalakot módosító licenciák egész rendszere alakult ki.

Kivételnek számított, természetesen, ha a hiátust a szöveg tartalma indokolta. Quintilianus és Cicero is utal kifejező és így megengedhető hiátusokra.

A nemzeti irodalmak kialakulásától s még inkább az újkortól a hiátus tilalma egyre inkább csak a verses szövegekre szorítkozott, az ékesszólásra már nem, s a versekre sem mindenütt. A magyar verselésben a 18. század végi deákos költők (Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Rájnis József) gyakorlata nyomán rövid ideig szintén kerülendőnek számított, de ez a konvenció nem vert gyökeret.

Kifejező a hiátus, ha testi erőfeszítést érzékeltet:

(2) Amit raktak délig, leomlott estér*e*,
*A*mit raktak estig, leomlott röggelre.
(Kőmíves Kelemenné. Népballada)

De kifejezhet sírástól elakadó hangot:

(3) Hajadon küs lánya ilyenképpen sír*a*:
– *A*nyám, édösanyám, ne hagyj itt ingömöt!
(Budai Ilona. Népballada)

Heves indulatot, félelmet:

(4) Föltekinte feje föli,
Burkos fának ága közi,
Hát ott vagyon hat szép leány
Fölakasztva egymás után;
Aj! gondolá ő magáb*a*,
A hetedik én leszek ma!
(Molnár Anna. Népballada)

Erőszakos cselekedettel járó erőfeszítést:

(5) Ásót, kapát a kezéb*e*,
*Á*ssa meg a sírját véle!
(Petőfi Sándor: Itt a nyilam! mibe lőjjem?)

Külső hatásra pillanatnyi megtorpanást:

(6) Esztelenség habok ellen evezni,
Sebes szélnek ellen*e i*gyekezni.
(Enyedi György: Historia elegantissima)

Növeli a szakadékot, ha a hiátus enjambement-nal esik egybe:

(7) Az úrfi e szokatlan szókr*a*
*E*lképedt, megmerevült…
(Petőfi Sándor: Az apostol)

A hiátus ritmuszavart is okozhat, ezért elkerülésére különböző adjekciós vagy detrakciós hangalakzatokat használnak. Például szótagszámot érintő ->licencia a ->szinerézis:

(8) mivel, amint mondják, érti is a mág*i*át,
netalán lányának leli orvosság*j*át,
(Babits Mihály: Második ének)

Irodalom: Fónagy Iván: hiátus. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 128–129. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 51–52.
Vö.: licencia, szinerézis K. A.

Hipallagé [g. ὑπαλλαγή; l. hypallage; n. Hypallage; f. hypallage; a. hypallage; o. гипаллага, гипаллаг, гипаллаж]: szerkezetkeverés, vagyis egy szintaktikai szerkezet rendezett tagjainak felcserélése és ezáltal jelentésbeli összefüggéseiknek átértértelmezése. Az alakzat elnevezése a görög 'felcserélés' jelentésű szóból alakult ki. Az ókorban hibaként is kezelték, és összekapcsolták a trópusnak tekintett „névcserével": a ->metonímiával is. Alapesete az ige vonzatstruktúrájába tartozó elemek keverése, például:

(1) [Vaj:] Fagyott állapotban *kenyeret kennek rá*.
(Karinthy Frigyes: Együgyű lexikon)

Másik alapesete a jelzői melléknév elcsúsztatása a mellől a szó mellől, amelyre vonatkozik, ezt az esetet az újabb retorikák külön kezelik mint ->enallagét (például Szabó G.–Szörényi). A hipallagé mint szintaktikai műveletként rekonstruálható jelenség, a ->mondatalakzatok közé tartozik, mint szemantikai változással járó figura pedig a ->gondolatalakzatok közé. A hipallagéban megjelenő szemantikai viszonyok egyúttal szóképet (->trópust) hoznak létre, így például ebben a klasszikus példává vált idézetben:

(2) Ezüst derűvel *ráz a nyír*
egy szellőcskét és leng az ég.
(József Attila: Nyár)

Itt a hipallagé – a szellőcskét rázó nyír – költői metaforává válik, ahol megerősíti a képet a metaforikus enallagé (*ezüst derű ~ ezüst nyír*), és folytatja az ugyancsak hipallagégyanús záró mondat szellőt és nyírfát egyszerre idéző igéjével: *leng az ég (a nyír? a szellőcske?)*.

Kemény Gábor felhívja a figyelmet a „hasonlító hipallagé" lehetőségére, amelyben a hasonlatbeli fő- és mellékmondat alanyához természetesen társuló állítmányok között következik be egyfajta csere, és eredményez hatásos ->metaforát:

(3) […] a h ú s l e v e s valójában csak másnap jó. Le kell neki ülepedni, *magába kell szállani*, mint annak az e m b e r n e k, aki mindenféle ál- és hamis dolgokért *felforrott* életében.
(Krúdy Gyula: Az élet álom)

A tipikus hipallagéban – hasonlóan az enallagéhoz – mindig legalább három szerkezeti elem egymáshoz való viszonyában következik be változás, amennyiben az egyik elemet

nem ahhoz az elemhez fűzzük hozzá szintaktikailag, amelyhez logikailag és jelentésében tartozna, hanem egy másikhoz. Példánkban a *ken* igéhez tartozó tárgy (*vaj*) helyett az irányhatározó (*kenyér*) jelenik meg tárgyként. A nyelv számos kifejezésben őrzi ezt a perspektívaváltást, például: *fejébe nyomta a kalapját* (tulajdonképpen a kalapjába nyomta a fejét), *visszaadták az életnek* (tulajdonképpen visszaadták neki az életet). A következő idézetben a *pörgött* ige jelentését a repülőgép helyett az *óceán*ra vonatkoztatva értelmezzük:

(4) Kilencezer méter magasan repültek, *alattuk pörgött az Atlanti-óceán* [tulajdonképpen ők: a repülőgép és benne az utasok pörögtek az óceán fölött].
(Sütő András: Napló)

Hasonló, de megfejtésében, vagyis át-, illetve visszaalakíthatóságában bonyolultabb példa a következő is:

(5) *egyedül kongott a lakban*
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)

Valójában a lak kongott attól, hogy az említett személy egyedül járkált benne, vagyis üres volt. Hasonló perspektívaváltás felfedezhető egyéb ismert, köznyelvivé vált, ->metonimikusnak tekintett jelentésekben is, például: Az *ingeket* már *kipakoltuk* a *bőröndből.* – illetve: A *bőröndöt* már *kipakoltuk.*

A hipallagé lehetőségeibe belefér az egyszerű szintaktikai „csere” ugyanúgy, mint a sokszorosan áttételes jelentésmódosulás, amelynek gyökerében fogalmi perspektívaváltás húzódik meg. Bár magát a perspektívaváltást tekinthetjük metonimikus folyamatnak is (a hagyományos retorikák szívesen sorolják a hipallagét a metonímia mellé, illetve alá), maga a mindenkori, egyszeri, újonnan alkotott hipallagé hatásában, értelmezhetőségét tekintve metaforikus feloldást kíván! Így az (1) példánkban – amellett, hogy mulatunk a cserén (= a metonimikus folyamat eredményén) – a hatás másik fő eleme, hogy elképzeljük, amint megvalósul a *kenyérnek* a (vajra) *kenése*, ahol a tertium comparationis a puhaság, illetve keménység lesz (= metafora). Hasonlóan a (3) és (4) példában is egyszerre hat a csere és a metafora (*pörög az óceán, kong a magányos ember*). Ez a kettősség jellemzi a szintaktikailag nagyon egyszerű (a cserét nagyon feltűnően mutató, ezáltal „metonimikus” hatású) eseteket és az asszociatív hozzáértésekben gazdag (a csere tényét a metaforikus jelentéssel mintegy elfeledtető, költői hatású) képeket egyaránt. Az elsőre példa a következő:

(6) Sötét szövetnadrág, szarvasbőrrel kombinált halványkék *ing viseli Davidet.*
(Vavyan Fable: A halál zsoldjában)

Az alany és a tárgy (némileg modorosnak ható) felcserélése arra készteti az olvasót, hogy eltöprengjen, mit is jelent az így létrejött kifejezés. Törvényszerűen törekszünk ugyanis arra, hogy a mondottakat megértsük. Ez nyilvánvalóan a metaforikus értelmezési stratégia segítségével történik: arra gondolunk, hogy a cselekvővé előlépett, „meglelkesített” tárgy (az *ing*) meghatározza, befolyásolja, hatása alá vonja a szereplőt vagy annak környezetét. A másik végletet azok az esetek képviselhetik, amelyekben a cserében rejlő metafora például egy egész költemény kontextusába épül be, ahol a csere

csak egy mozzanat a kép és a szöveg egészének jelentésében. Vajda András idézi a következő példát:

(7) *A kék, vas éjszakát* már *hozza* hömpölyögve
lassudad *harangkondulás.*
(József Attila: Téli éjszaka),

és hozzáfűzi: „bizonyos, hogy természetesebbnek tűnne egy olyan megfogalmazás, amelyben az éjszaka hozná a harangkondulást" (Vajda 1998). Ez a csere itt azonban csak egyik motívuma a bonyolult költői képnek, amelyben nem a két szféra (a felcserélt alany és tárgy) szembeállítása és ezáltal elválasztása játssza a fő szerepet, hanem ezek „egybeolvasztása volt a költői szándék", írja Vajda András. Az „egybeolvasztás" akár azzal is járhat, hogy bár érzékelünk egyfajta, hipallagét idéző cserét, de a megfogalmazás hiányos. Így többszörösen sűrített szerkezet jöhet létre, mint a következő:

(8) *Ingünk sója kiszáradt*,
mint a bőr meg a test.
(Boda István: Tépett takaró)

A *kiszáradt* az *ing*re vonatkozik, a *só* a meg nem nevezett *izzadság*ra, amelytől keményre szárad az ing; a képet tovább folytatja a hasonlat, amelynek tematikája (*bőr, test*) mintegy alátámasztja meg nem nevezett *izzadság* jelenlétét a kép egészében.

A hipallagé mint retorikai alakzat a szintaktikai csere és a fogalmi-szemantikai perspektívaváltás lehetőségét aknázza ki, miközben kilép a grammatikai és szemantikai szabályok korlátai közül, és ezzel furcsa, mulattató vagy éppen metaforikus, költőien tömörítő hatásokat ér el.

Irodalom: Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Balassi Kiadó. Bp. 1993: 110. – Kiss Sándor: hipallagé. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Kocsány Piroska: Jelentésátvitel a metafora és a metonímia között. Magyar Nyelvjárások XXX: 263–270. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 148. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 35. – Vajda András: Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. In: uő.: Költészet és retorika. Universitas Kiadó. Bp. 1998: 404–410.
Vö.: enallagé, hasonlat, metafora, metonímia K. P.

Hiperbaton [g. ὑπερβατόν; l. hyperbaton, transgressio, transcensus; n. Hyperbaton, Sperrung; f. hyperbate; a. hyperbaton; o. гипербатон]: adjekciós és transzmutációs szóalakzat, közbevetés. A neoretorika szerint permutációs metataxis.

(1) A vágók pedig, *hisz' mit tehettek másat?*
Biztaták keményen a – döglött kutyákat.
(Arany János: Toldi)

Az alakzat görög megnevezésének jelentése etimológiája alapján 'átlépés' (de már a görögben is csak ezt az alakzatot jelenti).

Az ókori szerzők szerint a nyelvi hiba és a stílusosság határán állt, alakzatként való használatára a latin szerzők is törekedtek, bár megjegyezték, hogy hibaként homályosságot idézhet elő. Az ókor végén és az újkor kezdetén a nyelvtanírók kanonizálták a hiperbaton használatát. A reneszánsz grammatika szóalakzatnak minősítette. Újkori értelmezése szerint a hiperbaton esetén az egyszerű mondatba szókapcsolat ékelődik be; a szórend

megváltozik, a mondatban szintaktikailag összetartozó szavakat egy szóval vagy szintagmával választják el. Ilyen értelmezésben a szóalakzatok közé sorolható transzmutációs alakzat. Babits Mihály költeményében a *szomju rád* aszemantikus határozói vonzat tagjait különíti el a jelzős alany:

(2) s tán elmém vággyal telten
megnyugszik majd ha lát!
mily szomju *véges lelkem*
rád, végtelen világ!
(Babits Mihály: Egy dal)

A hiperbaton növeli a mondat feszültségét, kiemeli a ->hasonlatot, mélységdimenziót kölcsönöz a mondatnak. Minél szorosabb az elemek kapcsolata, annál nagyobb feszültséget kelt a kettőt elválasztó hiperbaton.

A mondat folyamatosságát megszakító, kiemelést szolgáló, új információt adó szó vagy szintagma betoldása:

(3) Gyermekkoromba' – *szegény fiú:*
e házba valék bezárva.
(Babits Mihály: Anyám nevére)

Mondatszók közbevetése:

(4) A korzóra, *hahó!* kilépek
S megállítok egy víg kocsit,
(Tóth Árpád: Egynémely emlék, régi kincs)

Az értelmező elszakítása az értelmezettől:

(5) Érte voltunk jók, *ha jók voltunk*
És kacérok és hűtlenek
(Ady Endre: Valaki útravált belőlünk)

Ennek változata: az ->adjekció és a ->transzmutáció együttes jelentkezése. A közbevetett tagmondatok esetében az adjekció – azaz a tartalmas hozzátoldás, hozzáadás – és a transzmutáció együttesen van jelen, hiszen az ilyen mondatok egy része főmondat + mellékmondat, illetve mellékmondat + főmondat mondatrendben is elképzelhető:

(6) Máshol – *bár nem a kerület kötelessége* – az önkormányzat elvégezteti a javításokat
(Várnegyed. 2004. 14. sz.)

Főmondat + mellékmondat sorrendben: Máshol az önkormányzat elvégezteti a javításokat*, bár nem a kerület kötelessége;*

Mellékmondat + főmondat sorrendben: *Bár nem a kerület kötelessége,* az önkormányzat máshol elvégezteti a javításokat.

Szépirodalmi példa:

(7) ott zuhannak, fenségesebb magányban
(*és sivárabban, mint amilyet álom*

s ész sejteni bír) az éteren át:
(Szabó Lőrinc: Asztronauták)

Transzmutációs alakzatként a tagmondatok sorrendjének közbeékeléses megoldása: a megszakított mondatba egy vagy több szervesen kapcsolódó mellékmondat ékelődik be. A mellékmondatok több szintet is elfoglalhatnak:

(8) Menvén hát Jónás, első nap kiére
egy sátrakkal telt, csillagforma térre
s az árusok közt, *akik vad szakállát*
és lotykos, rongyos, ragadós ruháját,
ahol helyet vőn, kórusban nevették,
kiáltott, *mint az Ur meghagyta,* ekként:
(Babits Mihály: Jónás könyve)

A közbevetett részlet(ek) – epikus szövegekben – az elbeszélői nézőpont változásával is járhatnak. Megszakítva az elbeszélés linearitását ->reflexiók, értékítéletek, kommentárok épülhetnek be a történetmondásba vagy a szereplők egyenes idézet formájában közölt „beszédébe". Érvényesülhet az elbeszélő vagy a szereplő nézőpontja (szabad függő beszéd), illetve a közvélemény (communis opinio). Az elbeszélő nézőpontja érvényesül a következő idézetben, s a zárójelbe tett, közbevetett mondat a szereplő nézőpontját mutatja: szabad függő gondolat:

(9) Jól látja, hogy íme kilép a szobaleány, és az úrnője járását, mozdulatait mímelve (*ejnye de akasztófára való fruska*), könnyedén, mint egy zerge, átugorja a garádot, és megindul az úton lefelé, szilfid, ringó lépésekkel.
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A közbevetett részletek funkciójuk szerint is minősíthetők.

Interaktív funkció, személyes attitűd kifejezése: a beszélő személyes attitűdjének kifejezése:

(10) És eldobád – *hajh, mint csalódtam!* –
Azt is, aminél egyebet
Alig szerettél bennem: egykor
Hiu bálványod… nevemet.
(Arany János: A honvéd özvegye)

(11) Egy jó barát, *én mondom,* aranyat ér.
(Ksz.)

A beszédpartnerre irányul:

(12) Hasadt tunikámba botlom –
nem is tudom, ma mi lelt:
tegnap, – *tudjátok-e?* – tegnap
a római prétor ölelt!
(Babits Mihály: Aliscum éjhajú lánya)

Az információátadás funkciója (kognitív, tranzaktív funkció) pontosítás:

(13) Nem az évek száma hozza
– *Nem mindig* – a vén kort elé
(Arany János: Évek, ti még jövendő évek)

Helyesbítés:

(14) Egy olyan lovat [kapott], amivel – *de szerinte nyilván akivel* – az idén díjugratásban indul.
(RTV Részletes. 2004. 4. sz. 3.)

A hiperbaton kiterjesztett értelemben szerepelhet a teljes mű szerkezetét meghatározó szerkesztési elvként. Ilyen a cselekmény menetét megszakító epizód, illetve a fikcióba való újabb fikció beiktatása, a szintek többszörös váltogatása (Mikszáth Kálmán: A gavallérok, A Plutó). Krúdy Gyula „Őszi versenyek" című kisregényére különösen érvényes az, hogy a történetbe iktatott másik történet bizonytalanságot kelt az olvasóban és a nézőben, hol végződik a fiktív valóság, hol kezdődik a színjáték vagy az álom. A magyar drámairodalomból Molnár Ferenc „Játék a kastélyban" című színművében található játék a játékban.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 70, 107, 223–25. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 251, 258, 262–63. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 61, 253, 360, 375–78, 414–16. – Fónagy Iván: hiberbaton. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 92. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 712. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 29–30. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 148–49. – Tátrai Szilárd: Az 'én' az elbeszélésben. Argumentum. Bp. 2002: 20–22. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 110–11.
Forrás = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.]
Vö.: anasztrofé, obscuritas, parentézis, szolecizmus, tmézis, trópus L. J.–V. R. R.

Hiperbola vagy **nagyítás, túlzás** [g. ὑπερβολή; l. hyperbole, exsuperatio, superlatio, auxesis; n. Hyperbel, Übertreibung; f. hyperbole; a. hyperbole, exaggeration, over-statement; o. гипербола]: olyan retorikai-stilisztikai alakzat, amely a helyettesítésen, azaz ->immutáción alapul; az eredeti szó, kifejezés helyett a túlzás eszközével élve egy másik, vagy erősen nagyított, vagy erősen kicsinyített értelmű kifejezést használ a szerző. A szélsőségekhez vonzódva a nagyot sokkal nagyobbnak, a kicsit sokkal kisebbnek láttatja.

(1) Csillagokat nézel, szép csillagom. Ég ha lehetnék
két szemedet nézném *csillagok ezreivel*.
(Platón: Csillagok. Szabó Lőrinc fordítása)

(2) Láttam Uram, a hegyeidet
S olyan kicsike vagyok én.
Szeretnék nagy lenni, hozzád hasonló,
Hogy küszöbödre ülhessek, Uram.
Odatenném a szívemet,
De apró szívem hogy tetszene néked?

[…]
Meg nem zavarlak, én Uram,
Elnézel *kis virágaink* fölött.
(József Attila: Isten)

A görög megnevezésnek eredetileg ’átvetés’, ’áthágás’, illetve ’mértéktelenség’ és ’szertelenség’ a jelentése. Téves kijelentésként is értelmezhetjük.

A hiperbola a tulajdonságoknak, avagy olyan jellemzőknek, mint a méret, az erő, a jelentőség, illetve a jelentéktelenség, az élmény, a benyomás stb. felnagyítására, egyes esetekben pedig inkább a kicsinyítésére szolgál.

Két alapváltozata lehet: az auxézis (g. αὔξησις, l. auxesis), amely a valódi nagyítás, túlzás kifejezője, amikor a valóságosnál többet mondunk, valamint a meiózis (g. μείωσις, l. meiosis), illetve a tapinózis (g. ταπείνωσις, l. humiliatio) a kicsinyítés esetére, amikor a valóságosnál kisebbet, kevesebbet jelzünk. Az utóbbi célja többféle lehet, pl. a kedveskedés, az enyhítés, az udvariasság, de az alábecsülés is kifejezhető a segítségével.

Ellentéte viszont a ->litotész (g. λιτότης, l. diminutio, exadversio) alakzata, amely oly módon mond kevesebbet, hogy ez a fogalom ellentétének a tagadásán keresztül valósul meg: *nem ok nélkül* (= okkal); *nem túl ragyogó elme* (= ostoba az illető); *egyáltalán nem utálta* (= szerette).

A magyar stilisztikai irodalomban elnevezéseként használatos a *hiperbola* mellett a magyar *nagyítás*, illetve *túlzás* szó is. Révai Miklós „A magyar szép toll” című munkájában *nagyítás*ként említi: „leírásokban, festésekben jelentkezik a *nagyítás* (hiberbole)”. Az ókori retorikák olyan hibaként is kezelték, amely a művészi tökéletességgel összeférhetetlen, mint minden végletesség az arany középúttal szemben. Sérti ugyan a valóságot, de az indulatot szépnek találja. Pragmatikai szempontból megfelel két Grice-maxima (azaz a minőség és a mennyiség maximája) megsértésének.

A hiperbola szerepel Arisztotelész „Rétorikájá”-ban: „…A bemutató beszédekben a legnagyobb teret a nagyításnak kell szentelni, hogy bizonyíthassuk a szóban forgó tettek nemességét és hasznosságát.” Ugyancsak megtalálható Cornificiusnak „A C. Herenniusnak ajánlott rétorika” című munkájában. Cornificiusnál a hiperbola a tíz retorikai eszköz egyike. A szerző szerint megfogalmazhatjuk önmagában vagy egybevetéssel; az egybevetés történhet hasonlítással (3) vagy túlzás formájában (4):

(3) *Tekintete izzó, mint a tűz*.
(4) *Ajkáról méznél édesebben áradt a beszéd*.
(Cornificius)

A hiperbola használatát pártolók a szemléletesség fokozását tartják fontosnak vele kapcsolatban; a használatától ódzkodók a benne megfogalmazódó tévedéstől óvnak, mely tévedés adott esetben nem minőségi, mint a metafora esetében, hanem mennyiségi.

Míg Cornificius a hiperbolát a szóképek (és a stílushibák közé) sorolta, és Quintilianusnál is a trópusok között szerepel, addig Cicerónál a gondolatalakzatok egyike. Később is hol a képek, hol pedig az alakzatok közé sorolva találjuk. Így Beda Venerabilis felosztása a bibliai szóképek között említi, Scaliger pedig ismét az alakzatok között tárgyalja.

A hiperbola a helyettesítés alakzatain belül lehet nemcsak ->szó-, hanem ->mondat-, illetve ->gondolatalakzat is, és ily módon valóban jelentősen eltér a trópusoktól, amelyek esetében a kép leginkább egy-egy szó terjedelmű egységhez kötődik. A hiperbolát is

megfogalmazhatjuk egy-egy szóval: erős emocionális hatású főnévvel, mint első idézeteinkben, illetve a következő két (5) és (6) példában és a (13) és (17) idézetben.

(5) Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély;
(Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz)

(6) Egy madár ül a vállamon,
ki együtt született velem.
Már *oly nagy*, már *olyan nehéz*,
hogy minden léptem gyötrelem.
(Nemes Nagy Ágnes: Madár)

A túlzást sokszor a *hiper-, szuper-, extra-* stb. előtaggal szereplő melléknévvel is ki tudjuk fejezni, (7) példa; ezek a melléknevek különösen gyakran jelennek meg a reklámok nyelvében:

(7) *szupergyors* ügyintézés; *hipermodern* épületek; *extranagy* fényerejű lámpák

Az irodalmi és a köznyelvet, a sajtó nyelvét, a szlenget és a reklámot egyaránt jellemzik a magas helyi értékű számnévnek (pl.: *ezer, millió, milliárd*) valamely főnévvel (8), (15) és (16), illetve erős emocionális töltésű, sokszor felsőfokban vagy túlzófokban álló melléknévnek, ugyancsak főnévvel (9) és (14), avagy a fokozást kifejező határozószónak valamely melléknévvel alkotott kapcsolata (10):

(8) *ezer éve* nem láttalak; *millió dolgom* van;
(9) a *legszörnyűbb* történet; Schöller – a *jegeslegjobb*;
(10) *borzalmasan* izgalmas utazás volt

Gyakran megjelenik frazeológiai egységekben, szólásokban (11) és közmondásokban (12):

(11) *csupa fül* vagyok; egy *fabatkát sem ér* valami;
(12) Szegény embert *még az ág is húzza*.

A mondatok tartalmazhatják a *minden, mindenki* általános, illetve a *semmi, senki* stb. tagadó névmásokat. A hiperbolára jellemző lehet még a hasonlító, a fokozó szerkezet, a ->hasonlat, továbbá az ->ismétlés, a ->felsorolás és az erősítés több eszköze. A kicsinyítés és a nagyítás erős ellentétet hordozó két képben jelenik meg a Weöres Sándor-idézetben (17).

A kicsinyítés lexikai és grammatikai eszközei felváltva mutatkoznak Petrőczi Éva rövid versében (18).

Példák a hiperbola irodalmi alkalmazására a népköltészetből napjainkig:

(13) Eresszen el anyám, anyám, édesanyám,
Csudatorony-látni, csudatorony-látni,
Kinek *magassága az eget föléri,*
Kinek *szélessége Tisza-partját éri*.
(Görög Ilona. Népballada)

(14) Eszembe jutottál,
Kicsiny kis leányka,
Te a nagy világnak
Legnagyobb gyémántja!
(Petőfi Sándor: Reszket a bokor, mert…)

(15) Szent szabadság, újabb megváltója
A másodszor sűlyedt embereknek,
Drága élted *miljom s miljom* ója,
Ne félj, téged nem feszítenek meg.
(Petőfi Sándor: 1848)

(16) És akarok még sok másszínű tintát,
bronzot, ezüstöt, zöldet, aranyat,
és kellene *még sok száz és ezer*,
és kellene még aztán *millió:*
(Kosztolányi Dezső: Mostan színes tintákról álmodom)

(17) Szívedet *kis mécsnek* véltem,
mely egy légynek is örül –
most érzem csak, *vaksötétben*,
hogy *lángerdő vett körül*.
(Weöres Sándor: Rongyszőnyeg 68.)

(18) *Kis* szenvedésekből facsart *kicsi* versek,
én írtalak bár, nem mindig szeretlek,
ti gyáva *sorocskák*,
én elfutok onnan,
hol a sebet osztják,
én elfutok onnan,
hol fájdalom fészkel,
öröm-parányt óvok óvatos tenyérrel.
(Petrőczi Éva: Egynémely mai versem margójára)

A hiperbola rokonságban áll az erősítés más eseteivel, s így társulhat ->ismétléssel, ->felsorolással, ->fokozással. Rokonságban áll még a látomással, az ->iróniával és a gúnnyal.

A hiperbola ráépülhet egyéb formákra, így a ->hasonlatra, a ->metaforára, továbbá az ellentétek több fajtájára, az -> oximoronra, a -> paradoxonra stb. Gáspári László munkájában szól a hiperbolikus metaforáról, továbbá a hiperbolikus ->hipozeugmáról és a hiperbolikus ->antiklimaxról (Gáspári 2003). Kicsinyítő-kedveskedő változata kapcsolatban állhat az ->eufemizmussal is.

A hiperbolával rokon ->hiposztázis ismert tulajdonnév használata valamely tulajdonság abszolutizálására: a *Harpagon* nevet kapja, aki túlzottan fösvény, *Apolló* az igazi férfiszépség stb.

Funkciója szerint a hiperbola főként a nagyítás vagy túlzás révén mindig alkalmas és hatásos eszköze lehet:

a) a szónoki beszédben, de a sajtóban is (különösen a reklámban) a hallgatóra való ráhatásnak, a meggyőzésnek;

b) sok műfajban – az ókori tragédiától és a klasszikus ódától kezdve – az ünnepélyesség, az emelkedettség kifejezésének;

c) akár a hétköznapi beszédben, akár a költészetben az erős érzelmi felindulás kifejezésének;

d) a hódolat, a szerelmi szenvedély megfogalmazásának;

e) ugyanakkor valaminek az eltúlzása révén a komikumnak, az iróniának.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982: 224–225. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 168–194. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Dubois, J. et al.: Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. Larousse. Paris. 2001: 235. – Fónagy Iván: hiperbola. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 74–75. – Grice, H. Paul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Osiris. Bp. 1997: 218–219. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Mounin, Georges: Dictionnaire de la linguistique. PUB. Paris. 1974: 165. – Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973: 137.

Vö.: antiklimax, eufemizmus, felsorolás, fokozás, gondolatalakzat, hasonlat, immutáció, irónia, ismétlés, litotész, metafora, mondatalakzat, oximoron, paradoxon, szóalakzat B. I.

Hipokrízis vagy **színlelés** [g. ὑπόκρισις; l. simulatio; n. Hypokrisie; f. hypocrisie; a. hypocrising, hypocrisis; o. гипокризис]: helyettesítésen alapuló gondolatalakzat. Fő jellemzője, hogy a beszélő, író mást mond, mint amit gondol. A taktikai simulatio egyik fajtája a színlelt dicséret, mely voltaképpen feddés vagy ennek a fordítottja, álfeddés, mely voltaképpen dicséret. A simulatio-irónia az ->allegória egyik fajtájaként is felfogható.

(1) De ezt kérdeznem! engedelmet kérek,
Majd elfeledtem győri vitézségtek.
Mikor emeltek már emlékszobort
A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?
(Petőfi Sándor: A nép nevében)

A görög megnevezés a 'szerepel', 'szerepet játszik' értelmű igéből származik, amely már az ókorban is felvette a 'színlel', 'tettet', 'valamit megjátszik' jelentést is.

A hipokrízisnek mint taktikai szimulációnak, amely a jó/rossz alternatíváján alapul, két változata van: a színlelt dicséret, amely voltaképpen feddés (1), (2), (4) vagy ennek a fordítottja, az álfeddés, amely valóságos értelmét tekintve dicséret (3).

(2) Utazásunk *vígan és szerencsésen ment végbe,* mert kettőnket összevéve is *csak valami hatvan oldalbordánkat törte-zúzta össze Túr környékének regényes útja*, s utána a feleségem *csak három hétig köhögött, s a melle sem repedt szét belé*…
(Petőfi Sándor: Arany Jánoshoz, 1847. december 3.)

(3) „Toldit" most olvasom hatodszor. Csakugyan *nyomorú fércmű!* Még vagy hatszor elolvasom az idén, hogy *silányságát minél jobban fölfogjam*.
(Petőfi Sándor: Arany Jánoshoz, 1847. szeptember 9.)

Minthogy a szavak mást mondanak, mint az az eredeti értelmükből következne, a hipokrízis rokonságban van az allegóriával. Amikor a dicséret valójában feddést, megrovást jelent, a hipokrízis az ->iróniához áll igen közel. Az irónia és az önirónia gyakran együtt van jelen az írások lapjain.

A hipokrízis funkciói közé tartozik a figyelemfelkeltés, a bírálat, az ellentmondások feltárása, a visszásságok leleplezésének a szándéka. Emiatt gyakran él a gúny eszközével, illetve a ->túlzással. Jól példázza ezt a következő rövid vers is:

(4) Ezelőtt a háborúban
Nem követtek semmi elvet,
Az erősebb a gyengétől
Amit elvehetett, elvett.

Most nem úgy van. *A világot*
Értekezlet igazgatja:
S az erősebb ha mi csinyt tesz,
Összeűl és – helybe hagyja.
(Arany János: Civilisatio)

Arany soraiból először az derül ki, hogy mindig az erősebb fél irányította a világeseményeket. A „Most nem úgy van" sor után változást várnánk. Ám a rossz hagyományokat – a vers címében kiemelten szereplő – új korszak, a civilizáció kora sem tudja megváltoztatni, legfeljebb új nevet ad a régi erőszaknak. Az ->eufemizmus eszközével *csínynek* nevezett háború és más erőszakos cselekedetek, az igazságtalanságokat palástolni igyekvő *értekezlet* említése, ahol megint az erősebb fél diktál, s a többi csak *helybenhagyja* szóhasználat mind-mind leleplezői egy hipokrita kornak. A kritika a teljes *civilizáció*nak, a színlelés ezen új világának szól.

A tárgyalt alakzat nemcsak a szépirodalomban, hanem a sajtó, illetve a hétköznapok nyelvében is gyakran előfordul. Az újságírásban inkább az első változattal, a dicséret álarcában fellépő feddéssel találkozunk, míg a hétköznapokban – például a felnőtteknek a gyerekekkel való beszélgetései során – gyakran hangzanak el kedveskedésként, dicséretként negatív konnotációjú szavak (5), (6), illetve alkalmazzák a felnőttek is előszeretettel a látszólagos dicséretet, egy-egy helytelen cselekedet esetén (7), (8):

(5) Gyere ide, te kis *ördögfióka!*
(6) Hát már megint *mit nem művelt az én pici rosszaságom!?*
(7) Na, ezt a lámpát aztán *ügyesen szétszerelted!* (Csak azt nem tudom, össze tudja-e majd újra rakni valaki.)
(8) Te aztán *igggazi tálentum vagy, fiam!* (Hogy valaki még ezt az egyszerű példát is így elrontsa! Rémes!)

Az élőnyelvi példákban a helyes értelmezést nemcsak a kicsinyítő alakok használata (5) és a szövegkörnyezet (6) segíti, hanem a hangnem és a hanglejtés is: a kedveskedő hang az első két mondatban, illetve az első szótagján erősen hangsúlyozottan (7), vagy elnyújtottan ejtett melléknevek (8) a következőkben.

Irodalom: Dubois, J. et al.: Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. Larousse. Paris. 1994: 434. – http://www.m-w.com/cgi-bin/dictionary?book – http://www.wordreference.com/definition/hypocrisy – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Steiner Verlag. Suttgart. 1990: 448, 525. – Rey, Alain (szerk.): Le

grand Robert de la langue française. III. Dictionnaire le Robert. Paris. 2001: 2000–2001. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 25, 197.
Vö.: allegória, eufemizmus, irónia, túlzás B. I.

Hiposztázis -> Hiperbola

Hipozeugma -> Zeugma

Hipozeuxis -> Zeugma

Hiszterológia vagy **hiszteron proteron** [g. ὑστερολογία, ὕστερον πρότερον; l. hysterologia, hysteron preteron, praeposteratio; n. Hysteron proteron; f. –; a. hysteron proteron; o. гистерология]: a görög megnevezés 'később mondást' jelent (szó szerinti fordításban 'a későbbi előbb'); egy szövegben két tényállás megnevezésének sorrendje fordítottja a tényállások valódi vagy érték szerinti sorrendjének (például két esemény közül a későbbi említése történik először). A hiszterológia a logikus időrend megbontása, sorrendi cseréje mondaton belül vagy szövegben. Minden fellelhető forrásban azonos a hiszteron proteronnal.

A figyelmen kívül hagyott sorrendiség alapja többnyire az időbeliség, de előfordul egyéb, a „természetesnek" tűnő sorrendiséget meghatározó kapcsolat, rendező elv is. A megváltozott sorrend nem funkciótlan: az első helyen megjelölt elem nagyobb hangsúlyt kap.

A hiszterológia egyaránt lehet transzmutációs szóalakzat és gondolatalakzat is.

Két szinten jöhet létre: a mondaton belül és az irodalmi mű egészében.

(1) *Moriamur et in media arma ruamus* – Meghalunk és bevetjük magunkat a csatába. [A tényleges sorrend szerint előbb csatázunk, aztán halunk meg!]
(Vergilius)

Az Odüsszeia a történet „közepén" kezdődik el (*in medias res*), a phaiákok földjén mondja el Odüsszeusz korábbi bolyongásainak történetét. Ez egyben késleltetés, ->retardáció is, egyik célja lehet a feszültség növelése.

A fogalom terminológiai rögzítésére nagy hatással lehetett a homéroszi kompozíciós eljárás leírása. A homéroszi hiszterológia két szempontból is más, mint a retorikai alakzat. Egyfelől széles szövegösszefüggésben működik, másfelől a jellegzetes csere transzformáció révén adódik, éspedig egy, a szövegben korábban megfigyelt, illetve megfigyelhető sorrend transzformációja révén. A retorikai alakzatnál viszont a csere egy, *a szövegtől függetlenül meglévő* rendező elv megsértéséből jön létre.

Cicero a *később* és *előbb* fogalmakkal ragadja meg a homéroszi elbeszélő sajátosságot.

(2) *Respondebo tibi hysteron próteron Homérikós.* [Homéroszi módon válaszolok neked, amennyiben előbb a későbbiről szólok.]
(Cicero)

A drámában és az epikában a feszültséget növeli. Például Molière „Tartuffe" című komédiájában a főszereplő csak a 3. felvonásban jelenik meg, de minden addigi cselekmény róla szól. Lev Tolsztoj „Iván Iljics halála" című kisregénye az első mű a prózairodalomban, amelyik felcseréli a cselekmény logikus időrendjét. Arthur Miller „Az

ügynök halála” című művében is előbb ismerkedünk meg a főhős halálával, majd előző életével. Mai „posztmodern” irodalmunkból szintén számtalan példát említhetnénk, de kérdéses, hogy ezek mennyiben tartoznak a nyelvi stíluseszközökhöz (pl. Esterházy Péter: Termelési regény).

A sorrend megváltoztatása humoros hatást is elérhet.

(3) Drága komámasszony, kegyedet kérem meg alássan,
Üsse agyon férjét és szidja meg istenesen, ha
(Petőfi Sándor: Levél Arany Jánoshoz)

A logikában az elhibázott következtetés egyik esete is emlékeztet a hiszterológiára, mint műszóra. Ez Arisztotelész leírása szerint a *petitio principii* egyik variánsa, amikor a korábbira a későbbi révén következtetünk. Olyan premisszákat választunk, amelyeknek igazsága a következtetésből magából már levezethető lenne.

A hiszterológia a klasszikus latin retorikai tanulmányokból hiányzik. Cornificius, Cicero, Quintilianus nem sorolja fel mint alakzatot. Csak a késő antik grammatikusok térnek ki rá: Diomedes (Kr. u. 4. sz.), Servius (4–5. sz.), Georgius Choiroboskos (6–7. sz.), Isidor von Sevilla (6–7. sz.).

A későbbi retorikákban a hiszterológiát mint praeposteratiót tartják számon. Fontanier alakzatai között nem szerepel. A huszadik század közepén több retorikában újra megjelenik mint retorikai műszó.

A hiszterológia gyakori a cigány népmesékben is.

Irodalom: Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: hiszterológia. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003. P. J.–B. I. K.

Homoioteleuton -> **Rím**

Homonímia [g. ὁμωνυμία; l. homonymia; n. Homonymie, Gleichnamigkeit; f. homonymie; a. homonymy; o. омонимия]: a klasszikus retorikában szóalakzat, a ličge-i retorikában metaszeméma. A homonímia azonos alakúság, azonos alakú, de egymástól független jelentésű szavak viszonya. Jelentésük között semmilyen kapcsolatot nem fedez fel a befogadó:

(1) Leszállt az est, künn a mezőkön árny van,
és szénsötét már-már a tiszta *ég,*
és a gomolygó, gőzölgő homályban
bátortalanul egy kis csillag *ég.*
(Kosztolányi Dezső: Régi szerelem)

A szó a görög ’hasonló, azonos’ és a ’név’ jelentésű elemekből áll.

A jelenség alkalmazása Homérosznál található először oly módon, hogy két hőst nevezett *Ajax* névvel. Platón dialógusaiban a homonímiát az idea–kép viszonyának jelölésére használta. Az ezzel kapcsolatos platóni vita vezetett a fogalomnak mai értelmezéséhez. A homonímia lényeges sajátságait Arisztotelész kategorizálta. Gorgiasz figurái közé sorolható a ->pariszon (szóegybecsengés), ezzel szójáték alkotható (->paronomázia), s szellemessé teheti a stílust. Quintilianus egyrészt kerülendőnek tartja, mert a szövegértelem tisztaságát veszélyezteti, másrészt szellemes ->amfibóliaként (kettős

értelműségként) érvényesülhet, s így használata előnyös lehet. Vossius Cicero nyomán beemelte a szellemes kétértelműségeket a retorikai lehetőségek közé.

A homonímia jelenségével a pszicholingvisztikán, a lexikológián, a lexikográfián, a szemantikán kívül a retorika, a stilisztika és a verstan is foglalkozik. A retorikában, a stilisztikában a szellemes kétértelműség, a ->szójáték, a verstanban a homonim ->rím szempontjából érdemel figyelmet. A minősítő rímosztályozás keretében értékesek lehetnek a homonim affixumok, lexémák és a homonim (általában homofón) szintagmák.

Homonim szó viszonylag kevés van egy-egy nyelvben. Nagy részük az etimológiai kutatások szerint teljesen különböző eredetű: az *áll* ige 'az alatta levő sík felülethez képest merőleges helyzetben van'; *áll* főnév 'az arcnak a száj alatt levő, többé-kevésbé előreugró kerekded része'. Mások jövevényszóként, más-más közvetítéssel kerültek nyelvünkbe, egymástól függetlenül, még akkor is, ha végső elemzésükben azonos eredetűek: *akkord* főnév 'bérrendszer'; *akkord* főnév 'legalább három különböző magasságú zenei hangnak egyidejű hangzása; hangzat'. Továbbá azonos eredetűek, de jelentésükben teljesen szétváltak: *bolt* főnév 'boltív, boltozat' és *bolt* 'üzlet, üzlethelyiség, üzletkötés'.

Az etimológiailag nézve véletlen összetartó hangfejlődéssel létrejött homonimákat Bally etimológiai homonimáknak nevezi. A szerteágazó jelentésfejlődéssel létrejött homonimák szemantikai homonimák. A homonímia megkülönböztetendő a poliszémiától: a több egymással összefüggő jelentések hasonlóak, vagy a jelölt tárgyak hasonlóak. A homonímia ellentéte a heteronímia és a ->szinonímia. Az obscuritas (homályosság) akkor jön létre, ha a szöveg két vagy több értelmezési lehetőséget is megenged a homonimák alkalmazása folytán. A homonimák nehézséget jelentenek a gépi fordításban és a számítógépes szövegelemzésben.

Alaki szempontból megkülönböztethetők a szótári homonimák (*mer* 'bátorkodik', *mer* 'merít'), amelyek esetén a szótári alak (hangsor) teljesen azonos. A nyelvtani homonimák: morfológiailag különbözőképpen felépülő, különböző szóelemekből álló morfémaszerkezetek alaki egybeesése (*fogat:* a *fog* 'rágószerv' *-t* tárgyragos alakja, *fogat:* a *fog* 'markol' ige *-at* műveltető képzős alakja), vegyes szerkezetűek (*szóló:* a *szól* 'beszél' *-ó* melléknévi igenévképzős alakja, *szóló* 'egyedül előadott ének-, zene- vagy táncszám'). Kiejtési homonimák: az íráskép eltér, a hangzás azonos (*fojt, folyt* stb.), ez a homofónia (azonos hangzás).

A homonim szavak használata okozhat félreértést, veszélyeztetheti a világosságot (perspicuitas), de alakzatként a rímelés vagy a szójáték létrehozásához teremt lehetőséget, s így művészi hatást kelthet az irodalmi művekben, mondókákban, találós kérdésekben, tréfákban stb.

A ->paronomázia szójáték, azonos hangzású, de különböző jelentésű szavakkal. A homonim szavak lehetővé teszik a tiszta rímek alkotását. Egyrészt szótári alakjukban (homonim lexémák) alkotnak tiszta rímet:

(2) a füst, a hő, a lárma *nő,*
a férfi sok, de több a *nő,*
(Kosztolányi Dezső: Budapest)

A következő versrészlet rímelésében a szótári és a nyelvtani alak alkot homonim párt:

(3) Vak lap-árús: eleven
Bús utca*szemét,*
Sütkérez a melegen
S nyitja holt *szemét*...

(Tóth Árpád: Április)

Belső rímként alkalmazva:

(4) Mint *hulla a hulla!* veszett a pogány,
(Arany János: Szondi két apródja)

Nemcsak morfológiai, hanem szintaktikai szerkezet is értelmezhető nyelvtani homonimaként a vele azonos (hang)alakú szótári szóhoz viszonyítva (homonim szintagmák, homofónia).

(5) A csárda, hol az Ész meleg sugáru mécsét
A részegek leverték és a pokoli *korcsma*
Sötétjén fojtogatja a lihegő és *korcs Ma*
Minden szép Tegnapunkat, mely hit volt és reménység.
(Tóth Árpád: Egy régi ház előtt)

A kiejtési homonimák között is találunk morfológiailag tagolatlanokat; a *csel* birtokos személyjeles alakja a morfológiailag tagolatlan *Csele* tulajdonnévvel homonim:

(6) Tajtékos embervért iszik a rét, az út…
Győzött az ellenség ágyúja és *csele,*
királyi zsákmányát ragadja a *Csele,*
a fergetegben a kürtszó zokogva búg.
(Kosztolányi Dezső: A csata után)

A homonímia alkalmat ad szójáték létrejöttére (paronomázia):

(7) Nőket
emancipál
e Manci Pál
miatt.
(Kosztolányi Dezső: A nőemancipáció lélektana)

(8) ZUBOLY – Ah, Pyramis, ídes kincsem! Tisbéd *hív; hív*ed szíve *hív!*
(William Shakespeare: Szentiványéji álom. Arany János fordítása)

A *hív* ige ’kér, szólít valakit, hogy menjen hozzá’ az idézet homonim szavai közül az első; a *híved* szóalak főnév, ’az a személy, aki valakihez ragaszkodik’; a harmadik *hív* állítmányként valószínűleg melléknév ’hű, hűséges’; a szöveg azonban lehetővé teszi az igeként való minősítését is. Ez az utóbbi értelmezés a szónak azonos alakban való ismétlését feltételezné. A szójáték itt a komikum forrása.

Tréfás mondókáknak is alapja lehet homonimáknak szójátékként való alkalmazása:

(9) Az asztalon van egy *papír,* rája egy *pap ír,* úgy fogy a *papír,* ahogy a *pap ír*.

A *papír* lexéma és a *pap ír* alárendelő szintagma van egymással homonim (homofón) viszonyban.

A homonim szavak alkalmazásának funkciója lehet nyomatékosítás [(4) és (6) számú példa], a tiszta rímek létrehozása [(1), (2), (3), (5) számú példa]; továbbá szójáték alkotása [(7), (8), (9) számú példa].

Irodalom: A magyar nyelv értelmező szótára. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1966: XVII–XVIII. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 25, 70. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 98. – Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó. Bp. 2000: 33, 75. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 138–139, 173. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 16. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen, 1996: 1535–1542.

Vö.: rím, szinonímia, szójáték L. J.– R. R.

I

Ikon -> Exemplum

Imago -> Exemplum

Imitáció [g. μίμησις; l. imitatio, aemulatio; n. Imitation, Nachahmung, Nachbildung; f. imitation; a. imitation; o. **имитация**]: utánzás, követés. ->Adjekciós ->gondolatalakzat.

(1) *Nyisd meg én torkomat keserves sirásra,*
Apollo, mert im jutottam árvaságra,
Kiért, mint gilice nem száll az zöld ágra,
Ugy szüvem nem kiván jutni vigaságra.

Nyisd meg Biblis két szemeimnek forrását,
Hadd neveljem, bővitsem szüvem sirását.
Echo, sürüsits meg lölköm sohajtását;
Gyönyörüségemnek gyászoljam fogyását!
(Zrínyi Miklós: Euridicét igy siratta Orfeus)

Zrínyi Miklós példaképként a görög mondahőst, Orpheuszt követi, amikor feleségét siratja. Már a cím utal az imitációra.

Az elnevezés a latin *imitari* 'utánoz' igéből származik.

Az *imitáció* fogalmi jelentéséhez erősen hozzátapad a *mimézis* fogalma. A két fogalom szétválasztása szükséges, ugyanakkor igen nehéz feladat, mert a stilisztikai probléma mellé esztétikai és filozófiai kérdések is társulnak. Nehezíti a szétválasztást, hogy a két szó magyar fordításai egybecsengenek. Az imitációt a szakirodalom fordítja utánzásnak, ábrázolásnak, tükrözésnek, követésnek, sőt másolásnak is. A mimézist tükrözésnek, ábrázolásnak, utánzásnak, alakoskodásnak (tettetésnek, mímelésnek). A kifejezések használatában a szakirodalom nem következetes.

A mimezis szó eredetileg a Dionüszosz-ünnepségek kultikus táncait jelentette a görögöknél. A fogalmat később a hétköznapi nyelvhasználat és a teoretika egyaránt tágabban kezdte értelmezni, de a mimézis drámajátékhoz való kötése igen fontos maradt, mivel a görög drámában együtt jelentkezett a tánc, a zene és a történet elmondása, eljátszása. A fogalom poétikára vonatkoztatása későbbi keletű (Koller).

A mimézis fogalmát legtágabb értelemben – filozófiai szinten – Platón használja, amikor azt állítja, hogy az ideák világát a világmindenség tükrözi vissza. A világ, a kozmosz a teremtő istenhez hasonlatos. „Egyetlen teremtett kozmosz létezik, melyet az őt megformáló isten érzékszerveinkkel felfoghatónak alkotott meg… Létrejöttének oka a legfőbb jó." „…a legszebb teremtett dolog oka a legkiválóbbik noétikus ok. Miután pedig

isten az, aki ilyen, és a kozmosz a legkiválóbbhoz hasonló, a teremtett dolgok közül semmihez sem lehet hasonló, csakis egyedül istenhez." A Bibliában ugyanezt megtaláljuk a Teremtés könyvében leírva, ott a mindenség Isten teremtő szavára áll elő.

Arisztotelész szerint – esztétikai szint – a mimézis az e világban megjelenő ideáknak ember általi felismerése és ember általi ábrázolása a különféle művészetekben. Arisztotelész szerint az utánzás az ember veleszületett képessége, pontosabb fordítás szerint: létével „egygyökerű" képessége, mely által nemcsak tanul, hanem gyönyörködik is. Ebből ered a művészetek iránti fogékonysága. Arisztotelész megkülönböztet egzakt és holisztikus mimézist. Az előbbit a történettudomány reprezentálja, mely megtörtént dolgokat közöl; a holisztikust a költészet, amely kiemel, összefoglal és általánosít. Hasonló megállapítást tesz Lukács György is, amikor „Az esztétikum sajátosságá"-ban azt állítja, hogy az utánzás az élet, a gondolkodás és a művészi tevékenység alapja.

A mimézis fogalmát a művészeteken belül Arisztotelész alkalmazza a poétikára. Itt az utánzás – a harmadik, poétikai szinten – az emberi cselekvések, emberi jellemek utánzását jelenti nyelvi eszközökkel. (Pl. a mítosz a tettek, élethelyzetek és tapasztalatok utánzása, mely vándormotívum is lehet, mint amilyen az út, utazás téma.) Aszerint, hogy mennyire valószerű, lehet hiteles vagy hamis. A poétikának a retorika ily módon uralkodója és szolgálólánya is, mert azokat az alakzatokat alkalmazza, amelyek hihetővé tesznek egy-egy helyzetet, jellemet vagy cselekvést.

Arisztotelész – emellett – Politikájában beszél még egy fajta utánzásról. Ez törvények, alkotmányok, szokások átvételét jelenti népek, államok között (Politika 1271b).

A magyar nyelv plasztikusan igyekszik megkülönböztetni a négy szintet: a tükrözés – isten (ideák) végtelenségének, jóságának, tökéletességének stb. megjelenése a világban; tükrözés és ábrázolás – felismert ideák megragadása a művészetek (tudomány) által; utánzás – emberi cselekvések, jellemek, élethelyzetek imitálása a nyelv eszközeivel; követés – irodalmi példa, mesterségbeli tudás elsajátítása, követése, illetve az azzal való versengés. Az irodalomban, a stilisztikában imitáción – szűkebb értelemben – ez utóbbit értjük.

Az imitáció az antikvitásban a retorikai és a költői mesterség elsajátításának módja, a beavatás eszköze, a beavatottság jele. Cicero a szavak bőségét, veretes voltát több szerzőtől is átvételre ajánlja az ideális kifejezés érdekében. Őt követi Quintilianus is. Cicero ajánlását azonban sokan félreértelmezték, s az imitációt leszűkítették egy-egy szerző követésére.

Az imitáció képessége hozzátartozik a mesterségbeli tudáshoz (ars), ehhez társul a tehetség (ingenium) és a folytonos gyakorlás (usus). Ez a hármas követelmény áll az „ezüstkor" szónokai előtt (Seneca, Tacitus).

A középkor is megtartja az imitációt, s ebből a tradícióból nő ki a humanista gyakorlat is. Még mindig Cicerót és Vergiliust követik, de mellette már ott van Horatius utolérhetetlen ideálja és Arisztotelész poétikai normája. E nézet, felfogás szerint csak az elérhetetlen ideálok bírnak alkotó szellemiséggel, s a mindenkori költőnek ebből az örök forrásból kell merítenie.

Az invenció fontosságára hívja fel a figyelmet Traiano Boccalini is, aki Arisztotelész normáit már inkább ajánlásoknak tekinti.

Az imitáció tehát olyan ->gondolatalakzat, amelyben egy mítosz vagy más irodalmi minta célzatos követése történik. Három lényegi eleme van: a mintával való hasonlóság, a hasonlóság révén a minta jelenvalósága és az azzal való versengés. Hatása abban rejlik, hogy az összevetés során az időben, térben távol eső dolgok felidéződnek, jelenvalóvá lesznek, különbségük pedig a befogadó értékítéletét teszi próbára. Az imitáció a felfedezés

örömét váltja ki az emberből. Ezért az igénytelen másolás, mivel megfosztja a befogadót a felfedezés örömétől, nem imitáció.

Az imitációs technika az anyanyelvi irodalomban Petrarca nyomán terjed el Európa-szerte. Hatása a francia, spanyol, angol, német, horvát, lengyel és magyar irodalomban egyaránt kimutatható. Az antik szerzők kötelezően előírt utánzása mellett azonban megjelenik a versengés, az aemulatio a nagy elődökkel. A kettő együttes hatására a költészet „Bildungsdichtung" lesz, s csak a műveltek azon köréhez szól, akik a görög–római kultúra tudáskincsének birtokában vannak (Bán Imre).

(2) *Vitézek karjokkal, kígyók fulákjokkal,*
bikák szarvokkal sértnek,
Körmökkel szép sólymok, foggal oroszlánok
szaggatnak, az mit érnek,
Csak az szép leányok s az basiliscusok,
Hogy a szemekkel ölnek.
(Balassi Bálint: Amatorum carmen)

Balassi udvarló költeményének epigrammaszerű ötlete – Eckhart Sándor kutatásai alapján – Anakreón második epigammájáig nyúlik vissza. (Az anakreóni versek felfedezése a 16. sz. legnagyobb szenzációja volt.)

Az Anakreón-vers Helias Andreas latin fordításában:

(3) *Cornu duplex iuvencis*
Natura, et ungulas dat
Firmas equis, pedesque
Lepusculis fugaces,
Leonibusqule dentes
Vasto truces hiatu,
Vim piscibus natandi,
Volacribus volandi,
Audaciam viris, nec
Iam feminis valebat.
Quid his dat ergo? Formam
Pro parmulis et illam
Dat, omnibusque telis.
Sic vincit ergo ferrum
Puella, vincit ignem.

Devecseri Gábor fordításában:

(4) *A természet bikáknak*
szarvat, lónak patákat,
futást adott a nyúlnak;
oroszlánnak fogas nagy
szájat, halaknak úszást,
madárnak szárnyalást és
a férfiaknak elmét.
Nőknek mi sem maradt már.
Mi hát, mit ád? A szépség:

minden paizs helyében,
minden gerely helyében.
A tűz, a vas hatalmát
a nő, ha szép, legyőzi.

A két vers összevetéséből jól látható a hasonlóság és a különbség is. Már a bevezetőben alkalmazott különleges gondolatrimuspár (első ízben három alany és a hozzá illő eszközhatározó: *vitézek karjokkal, kígyók fulákjokkal, bikák szarvokkal*, majd ennek fordításaként s rövidítéseként két kifejezés fordított szórendben: *„Körmökkel szép sólymok, foggal oroszlánok”*) különlegessé teszi az indítást, de az imitációt a baziliszkusz (koronás sárkánykígyó) beékelése teszi igazán ötletessé, költőivé. Ebből jól látszik, hogy az imitáció nem egyszerű átvétel, hanem költői tehetséggel megáldott mintakövetés. Ugyanakkor Balassi versében fellelhető a már említett petrarcai hatás is. A szeretett nő ugyanúgy sétál a mezőn, mint Petrarca imádott Laurája:

(5) *Hónál fejérb lábát zöld pázsiton harmat*
ha néha nedvesíti,
Hogy mezítláb járván csak mulatságában
szép virágit csipkedi,
Akkor bokrok megül nézvén, szerelmétül
égek, örülvén neki;
(Balassi Bálint: Amatorum carmen 9. vsz.)

A mezőn sétálgató hölgy motívuma több Petrarca-szonettben is előfordul.

(6) *Lieti fiori e felici, e nate erbe*
Che madonna pensando premer sole;
Piaggia ch’ascolti sue dolci parole,
E del bel piede alcun vestigio serbe;
(Petrarca: Daloskönyv XXI.)

Ti szerencsés füvek, boldog virágok,
Kiken tapos mélázgató madonnám,
Part, mely édes szavát figyelve andán,
Szép lábának nyomát magadba zárod,
(Petrarca: Daloskönyv XXI. Sárközi György fordítása)

A felvilágosodás idején a klasszikus irodalomelmélet szerint a költészet tudós mesterség, mely tanítható. Mivel az imitációnak nagy haszna van a kifejezőképesség fejlesztésében, a magyar református kollégiumokban bevett metódus. „Sok és nagy haszon rejlik az utánzásban. Az utánzás ugyanis a tudós mesterségnek nem csupán kísérője és társa, hanem vezérlője és úrnője is […] Az utánzás mások tekintélyével mutatja be jónak a művét” (Johann Sturm).

Az imitáció nimbusza akkor csökken, amikor a költészetet már nem annyira mesterségnek, mint inkább művészetnek tekintik. Amikor az eredetiség válik követelménnyé, minden másolás, utánzás átértékelődik. Ez az időszak a 18. sz. vége, a 19. sz. eleje. Nálunk elsőként Kármán József fogalmazza meg ez új elvárást, de az eredetiség csak a romantikában válik esztétikai kívánalommá. Ettől kezdve az elődök utánzása nem egyértelműen erény, sőt esetenként plágiumnak minősül. (Íliász-pör). Más a megítélése a szereplírának. Petőfi – Beranger nyomán – különösen kedvelte. Zsánerképeiben egy-egy

karakter gesztusait, beszédét utánozza, mintegy beleéli magát annak szerepébe, s így alkot hiteles figurát, például: Megy a juhász szamáron.

Az imitáció megnyilvánulhat invencióban, szerkesztésben, stílusban. Gyakran több szinten jelentkezik egyszerre.

A magyar irodalomban a 20. században Weöres Sándor él mesterien a többrétegű imitáció lehetőségével. Költészetének mély rétegében ő a költő, aki őrzőként megmaradt. A Temenoszt őrzi, a görögök szent helyét, ahol „a szellem tüze ég, ahol életünk autentikussá válik. Mert az emberélet rendjét, szépségét, magasságát, nemességét a Temenoszban őrzik" (Hamvas Béla). Ugyanakkor a költő álarcot is visel. A Psychében a szereplírához hasonlóan egy idegen személy, ráadásul nő – Lónyay Erzsébet – alakját, személyiségjegyeit veszi fel, s megformálja egy 18–19. századi költőnő lírai énjét.

A mű hitelességét van hivatva erősíteni a bravúros stílusimitáció. A kor híres személyiségeinek felvonultatásán túl (Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Toldy Ferenc, a Brunswick család, sőt Beethoven és Goethe is mint személyes ismerős) megteremti az egész kor hangulatát, atmoszféráját. Ezt a beszédmóddal, a szóhasználattal, a hitelesnek ható élethelyzetekkel, sőt még a helyesírással és különböző tipográfiai megoldásokkal is igyekszik megteremteni. Ez annál inkább figyelemre méltóbb, mert forrongó nyelvállapotot próbál megjeleníteni.

(7) NINON TESTVÉR NÉNÉM
SOUVENIR ALBUMÁBA
Tállyán, ősz-utó hava 5-dikén, 1812. évben

Annyi öröm jut néked, a mennyit hordsz te-magadban,
S annyi keserv, mennyit más-is okoz, magad-is.
(Weöres Sándor: Psyché. Egy hajdani költőnő írásai)

(8) CHRISTINKÁHOZ.
Egy ifiat szeretünk, s eggymást is, Christa, szerettyük:
Mint osztozkoggyunk? Légyen a teste tiéd.
S lelke enyém? Így eggyike túl sós, másika sótlan.
Teste enyém s lelkét rád hagyom, angyala vagy.

Szegilong, 1810.
Ó-esztendő végső napján. Sylvesteri múlatságon.
(Weöres Sándor: Psyché. Egy hajdani költőnő írásai)

Az imitáció szoros kapcsolatban van az intertextualitással. Az intertextust létrehozó eljárások, alakzatok egyike. A legismertebbek ezek közül: az allúzió, idézet, parafrázis, paródia (persziflázs), plágium, reminiszcencia, variáció, vendégszöveg. Ezeket viszonylag könnyen megkülönböztethetjük a klasszikus, az antik tudásanyagot biztosan kezelő rejtett imitációtól, illetve egy adott témában való tájékozottságot feltételező kevésbé rejtett imitációtól, a rájátszástól.

Az ->allúzió célzás, utalás; az idézet szó szerinti átvétel a forrás megjelölésével. A parafrázis a népszerűsítés szándékával készített átirat, mely csupán a helyzetből adódik, a megértést szolgálja. Legtöbbször közönségre szabott, esetenként technikailag behatárolt (pl. zsoltárparafrázisok, zenei parafrázisok: Liszt Verdi-parafrázisai). A paródia bírálat tárgyává teszi az alapművet, az imitációnak ez nem lényegi eleme, bár esetenként nem is idegen tőle. A plágium szellemi termék eltulajdonítását jelenti, melyből az elkövetőnek

anyagi haszna is származhat. Ezért a plagizáló el szeretné titkolni az átvételt. A variáció az alaptémában rejlő lehetőségeket bontja ki, s a variált téma nem feltétlenül származik mástól. A vendégszöveg alkalmazásában a szó szerinti átvétel mellett a szövegszerkesztés montázstechnikája is domináns elem.

Manapság az imitáció reneszánszát éli. Gyakori a játékos imitáció, a rájátszás. Ha a befogadó nem ismeri az imitált művet, a kívánt esztétikai hatás csorbul.

Az imitált vers József Attila Születésnapomra című költeménye:

(9) *Harminckét éves lettem én –*
meglepetés e költemény
csecse
becse:

Kovács András Ferenc imitációja:

(10) *Harmincnégy éves lettem én:*
Nem bódít versen vett remény,
se bű,
se báj.

(Kovács András Ferenc: Bírálóimhoz. Születésnapomra. Plágium!)

Székely Dezső imitációja:

(11) *Akárhány éves lettem én,*
Nem segített jótétemény.
A kéz
nehéz

(Székely Dezső: Születésnapomra)

Varró Dániel imitációja:

(12) *Vagyok a vödör – szállj, dalom –*
Ki szomjúság és fájdalom
alól
dalol.

(Varró Dániel: Túl a Maszat-hegyen – A Bús, Piros Vödör dala)

A fenti imitációk válogatások egy nagyobb körből (lásd még Balla Zsófia, Tóth Krisztina, Szőcs Géza imitációit). De már József Attila is imitál, amikor a nálunk alig ismert francia versformát átveszi Richepintől, illetve a „tani-tani" szójátékot Karinthytól.

Az imitáció szót pejoratív értelemben is használjuk, amikor igénytelen utánzást, másolást akarunk vele megjelölni:

(13) Kora délután volt, hogy benyitott, két *imitácio* jött elébe, két bennszülött, akik külföldinek festették és öltöztették magukat, s mintha önmagukon akarnák megmutatni árukészletük bőségét, indokolatlanul sok ékszert viseltek.

(Szabó Magda: A szemlélők)

Irodalom: Ács Pál: A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben. Salgótarján. 1988. – Alexandriai Névtelen: Bevezetés Platón filozófiájába. Ford. Baksa István. Magyar Filozófiai Szemle. 50. évf. 1–2. sz. Áron Kiadó. Bp. 2006: 97–100. – Arisztotelész: Poétika, kategóriák, hermeneutika. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1997. – Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó. 1984. – Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI– XVIII. sz.-ban. Irodalomtörténeti füzetek 72. Akadémiai Kiadó. Bp. 1971. – Bán Imre: Néhány gondolat az imitáció elméletéről. In: Bitskey István (szerk.): Költők, eszmék, korszakok. Tiszántúli Református Egyházközség Nagykönyvtára. Debrecen. 1997. – Bencze Lóránt: A metafora meghatározása és helye az arisztotelészi fogalomrendszerben. Filológiai Közlöny XXIX. évf. 1–2. Bp. 1983. – Brockhaus–Riemann: Zenei lexikon. Zeneműkiadó. Bp. 1984. – Diogenész Laertiosz: Platón. Ford. Baksa István, Szabó Mária, Víg András. Magyar Filozófiai Szemle 50. évf. Áron Kiadó. Bp. 2006: 66–70. – Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Balassi Bálint és Petrarca. In: Balassi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972: 172–266. – Fenyő G. György: Egy különleges versforma mint költői hagyomány. József Attila Születésnapomra című versének utótörténete. http:// jamk.hu/ujforras/050823.htm – Hamvas Béla: Poeta Sacer. In: A láthatatlan történet. Medio Kiadó. Bp. 160–188. – Harsányi Zoltán: Stíluselemzések. Tankönyvkiadó. Bp. 1975. – Király Ildikó–Szalay Ágnes–Gergely György: Mit utánzunk és miért: a vak mimikritől a belátásos utánzásig. Magyar Tudomány 8. 2003: 1007–1016. – Koller, H.: Die Mimesis in der Antike. Nachahmung, Darstellung, Ausdruck. (Dissertationes Bernenses. Ser. I. Fasc. 5.) Bernae. 1954: 119–121. – Kovács Anna (szerk.): Hagyomány és ismeretközlés. (Discussiones Neogradienses 5.) Salgótarján. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 1988. – Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Platon: Az utánzás (595c–608a, b). Ford. Szabó Miklós. In: Állam. Tizedik könyv. In: Platon válogatott művei. Európa Könyvkiadó. Bp. 1983: 453–474. – Ramus, Petrus: Az utánzásról (De imitatione – in ciceroniano) 1618. In: Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Csokonai Könyvtár. Források. 5. Debrecen. 2003. – Riffaterre, Michael: Az intertextus nyoma. Ford. Sepsi Enikő. Argumentum Kiadó. Bp. 2002. – Sík Sándor: Esztétika. Universum Reprint. Universum Kiadó. Szeged. 1990: 23–25. – Sturm, Johann: Három könyv a szónoki utánzásról. 1576. In: Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Csokonai Könyvtár. Források. 5. Debrecen. 2003. – Szauder József : Sententia és pictura. Irodalomtörténeti Közlemények LXXII.évf. 5–6.sz. Bp. 1967: 517–538. – Szilágyi Ferenc: „ Kőszikla lehetne szivem bár…" Varjas János rímes anapesztuszai 1770-ből s Csokonai diákpoézisa. In: Szilágyi Ferenc: „Az ész világa mellett…" Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmából. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Bp. 1998. – Szörényi László: A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány. Literatura IV. évf. 2. sz. Bp. 1977: 27–30. – Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pannónia Könyvek. Danubia Könyvkiadó. Pécs. 1931.

Vö.: allúzió G. K. E.

Immutáció [g. ἐναλλαγή; l. immutatio; n. Immutatio, Austausch; f. immutation; a. immutatio; o. замена]: a négy retorikai alapművelet, változáskategória egyike, helyettesítés, egy korábban odatartozó elem felcserélése más, idegen, oda nem tartozó elemmel. Quintilianus szerint az immutáció a ->detrakció 'elvétel' és az ->adjekció 'hozzáadás' együttes alkalmazása.

A megnevezés eredete a latin 'változtatás, megcserélés' jelentésű szó.

Az immutáció lehet ->barbarizmus vagy ->szolecizmus, az ide sorolható alakzatok azonban – a kontextusbeli, illetve szituációbeli funkciójuk szerint – stíluserénynek minősülnek.

Típusai:

1. Hang- vagy morfémahelyettesítés, szórészek (hangcsoportok, morfémák) felcserélése más elemmel: idetartozik az ->archaizmus, ->neologizmus, ->enallagé, ->eufónia, ->szójáték, továbbá idegenszerű beszéd felidézése, nyelvjárásias beszéd felidézése, népetimológia, gyermeknyelvi beszéd, halandzsabeszéd, argó, szleng.

2. Immutációs gondolatalakzatok: egy gondolatot egy másik gondolattal fejezünk ki. Célja lehet díszítés, magyarázat. Szemantikailag az elsődleges értelem mellett másodlagos aktuális értelmük is van az ide vonatkozó megnyilatkozásoknak: ilyenek az ->allegória, ->metafora, ->enigma, ->anagógé, ->irónia, ->emfázis, ->averzió, ->digresszió, ->szermocináció, ->szinekdoché, ->interrogáció.

Irodalom: Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004. 56, 62. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 72—77, 92. – Kiss Sándor: immutáció. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 50–51, 91. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 193–199. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 549–550.
Vö.: adjekció, detrakció, transzmutáció, trópus L. J.–V. R. R.

Interpozíció -> Parentézis

Interrogáció [g. ἐρώτησις, ἐρώτημα, πύσμα, πεῦσις; l. interrogatio, rogatio, percontatio, quaesitum; n. rhetorische Frage; f. interrogation, (question) rhétorique; a. rhetorical question; o. интеррогация]: a klasszikus retorikai rendszerben szereplő egyik ->gondolatalakzat, ->immutációs nyelvi ->alakzat, olyan kérdés, amely nem igényel választ, tehát a kérdés formális, mert más modalitás és más mondatfajta szerepét tölti be:

(1) SZÉCHENYI. *Mit zavar? Nem látja, hogy a doktor úrral kezeljük egymást?* ['Ne zavarjon! = Nem kellene zavarnia.(!) Látnia kellene, hogy a doktor úrral kezeljük egymást.(!)']
(Németh László: Széchenyi)

Ebben az idézetben az első kérdés tiltásként vagy tagadó kijelentésként, esetleg felkiáltásként, a második az utóbbi két módon értelmezhető.

Ennek a kérdésalakzatnak a legtöbb nyelvben használt formája, az *interrogatio* terminus technicus a latin 'között, közé' jelentésű *inter* praepositio és a 'kérni, követelni, kikérdezni, kérdezősködni, tudakozódni' jelentésű *rogare* összetétele. A görög megfelelője a '(ki)kérdez, kihallgat' értelmű ἐρώτησις vagy ἐρώτημα. A magyar nyelvű szakirodalomban erre a *szónoki, költői, cicerói, retorikai* vagy *retorikus kérdés* a szokásos megnevezés. Több ellenzője is akadt annak, hogy erre az alakzatra a *költői,* illetve a *szónoki* jelzőt használják. J. Soltész Katalin arra a következtetésre jut, hogy mivel a köznyelvben sokszor előfordulnak ilyen típusú kérdések, mint *Ki tudja? Nem teszed le azonnal? Miért nem jössz már?,* jogtalan a költői vagy szónoki kérdés elnevezés, és ő maga nem is él ezzel, hanem a valódi és nem valódi kérdés fogalmát használja. Bally pedig nemcsak a szónoki minősítéstől fosztaná meg ezt az alakzatot, hanem a kérdés megjelöléstől is, hiszen véleménye szerint ez a tágan értelmezett, azaz a sokféle érzelmet kifejező felkiáltás fogalomkörébe tartozik.

Sokszor visszatérő elem a retorikatörténetben olvasható meghatározásokban: az interrogációra nem várunk választ (Szvorényi, Terestyéni, Robrieux), vagy nem kérdő, hanem más mondatfajta értékében használatos (Quintilianus, Vossius, Todorov, Perelmann–Olbrechts-Tyteca), esetleg mindkét jellemző sajátságot belefoglalják a meghatározásába (Puttenham, Négyesy, Lausberg, Meibauer, Gáspári, J. Soltész). Más retorikusok viszont azt is hangsúlyozzák, hogy a tagadó kérdés formájú interrogáció állításként értelmezhető, az állítók pedig tagadásként funkcionálnak (Kocsány, Terestyéni, Corbett–Connors, Turner). Olyan kutatók is vannak, akiknek a definíciójában három meghatározó jegy fonódik össze: vagyis az interrogációra nem várunk választ, más mondatfajta értékében használatos, és logikai minőséget vált (Fontanier, Schöpsdau, Plett, Ueding–Steinbrink). A kérdés válasznélküliségét és hatást fokozó érzelmi töltését egyes szakemberek külön ki is emelik (Reboul, Burton, Dixon).

Az interrogáció olyan kérdésalakzat, amelyben a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) szerepeinek betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá. Teljesen végbemegy benne a modális funkcióváltás, ezért ez a kérdésalakzat-típus önmagában is kommunikatív szerepet tölt be, és nem igényel választ – hiszen mind a kérdező, mind a hallgató számára nyilvánvaló a jelentése, mert a kérdező éppen az interrogációval szuggerálja a jelentést. Az interrogáció egyelemű kérdésalakzat, hiszen csak a kérdés fogalmazódik meg, a szövegfolytatás nem válasz a kérdésre:

(2) És mond: Honfi, *mit ér epedő kebel e romok orrmán?*
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövendővel komolyan vess öszve jelenkort;
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!
(Kölcsey Ferenc: Huszt)

Az interrogáció funkcióváltása több síkon is észlelhető. A legegyértelműbb megkülönböztető jegye a sajátos intonációja, mert ez jelez igazán különbséget a valódi ismeretet tudakoló kérdés és az interrogáció között, világossá téve az értelmezési lehetőségeket. A köznyelvi interrogációkban is önmagában a hanglejtés retorikusságteremtő erejű:

(3a) *Ez magának ház?* (Ksz.)
(3b) *Ennyit mászni ezért?* (Ksz.)

Az akusztikum nemcsak lényeges velejárója az interrogációnak, hanem sok esetben egyetlen jelölője. Ez jól érzékelhető akkor, ha egy kérdés valódiként és alakzatosként is használható. A *Mikor tanulsz már?* információt kérő szerepben semleges stílusértékű, de ha 'Tanulj már minél előbb!' értelmű, akkor interrogációként érzelmileg telített, rosszalló sürgetés. A beszédhelyzettől függően tehát ugyanaz a kérdő mondat más pragmatikai értékű nyilatkozat, és ennek nyelvi jelölője az eltérő dallamvonal. Valódi kérdésben a *mikor?* kérdőszón van a dallamcsúcs, attól kezdve ereszkedik a hanglejtés, alakzatos kérdésként viszont lebegtetett dallamú.

Többségében az interrogáció bizonyos jellegzetes, illetve hagyományos formai jegyek belekódoltságával jelzett forma (partikula, kérdő névmás, kérdőszó, szórend, frazémák). De ezek nem megkülönböztető, csak szokásos grammatikai jegynek tekinthetők. A magyarban az interrogáció lexikai jellemzői bizonyos szófajok/szavak: partikulák (*csak, hát, is, még, már* stb.):

(4a) *Hát* demonstrálnánk, ha nem volna kétes?
(Székely János: Protestánsok)
(4b) *Csak* nem gondolod, hogy mielőtt bármit fölbontottam volna, nem törődtem azzal, mi lenne még biztosabb összekötés, még alkalmasabb összefonódás?
(Illyés Gyula: Dupla vagy semmi)
(4c) Az *is* pénz? [négy forint] (Ksz.)
(4d) *Még* hogy én mondtam? (Ksz.)
(4e) Abbahagynád *végre?* (Ksz.)

Sokszor segíti az interrogációként való értelmezést – mert hatással van a sugallt jelentésre, de így is csak jelölője a retorikusságnak – a pragmatikai szerepű kötőszó:

(5) *Hogy* ez mit tudna mesélni? (Ksz.)

a kérdő névmás:

(6) TEVÉKENY. Eszerint azt is bevallja, hogy visszaeső?
PISTI. *Miért* ne vallanám? Hát bűn ez?
(Örkény István: Pisti a vérzivatarban)

bizonyos sztereotip kifejezés:

(7a) *Csak tudnám,* kik találják ki a vicceket? *Csak tudnám,* hogy mért várnak az utolsó percig azzal a nyomorult útlevéllel? (Ksz.)
(7b) Bevettem két Ridolt, *de minek?* Vettem három lottót, *de minek?* (Ksz.)

Nemegyszer frazémaként rögzültek az interrogációk:

(8a) *És még te beszélsz?* (Ksz.)
(8b) *És akkor mi van?* (Ksz.)

Az interrogáció logikai jellemzője az, hogy ítélet, és mint ilyen állítást és tagadást fogalmazhat meg. Értelmezésekor törvényszerűnek látszik az ellentétes logikai minőségbe való átcsapás: az állító forma tagadó értelmet, a tagadó forma állító értelmet foglal magában:

(9a) Azt szokás mondani rólam – s ezt hol dicséretnek, hol gáncsoskodásnak szánják –, hogy egyetlen téma: a Holocaust írója vagyok. Semmi kifogásom, bizonyos megszorításokkal *miért is ne fogadnám el e számomra kijelölt helyet a könyvtárak erre szolgáló polcán? Hiszen melyik író nem a Holocaust írója ma?* ['Elfogadom…' 'Mindegyik…']
(Kertész Imre beszéde a Svéd Királyi Akadémián)

(9b) JÓZSA. *Kinek panaszkodnának szív szerint a népek, ha Kossuth Lajosnak nem?* ['Senkinek.']
(Illyés Gyula: Fáklyaláng)

Van kivétel az interrogációk logikai minőségének átváltása alól, viszont az nyilvánvaló, hogy egy kérdés csakis akkor interrogáció, ha a modalitás- és (az azzal eléggé szorosan összefüggő) mondatfajta tudati átváltása bekövetkezik. Gyakori művelet a kérdőből felszólítóba átalakítás:

(10) GÉZA. *Mit sajnáltatod magad?* Félreállítottak, örülj neki. ['Ne sajnáltasd magad!']
(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

Sűrűn előfordul a kijelentőként/felkiáltóként értelmezés is:

(11) *Nem tudjátok, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke bennetek lakik?*
(Pál első levele a korinthusiakhoz. 3,16. A revideált Károli)

Néha óhajtó értékű is lehet az interrogáció:

(12) *vitted-é magaddal a drága heidelbergai dombokat?* [’Bár vitted volna…’]
(Babits Mihály: Egy filozófus halálára)

Láthatóan szemantikai ekvivalensei (felszólítás, megállapítás, felkiáltás, óhajtás) és az interrogáció között szinonimikus viszony áll fönn. Pragmatikailag a beszélő szándéka szerint sokféle hatás érhető el vele: meggyőzés, lelkesítés stb. Lehetetlenséget, képtelenséget is gyakran fejez ki:

(13) *Mit várasz ezektől, ahol az Ady-szobor a Liszt Ferenc téren van?* (Ksz.)

Az interrogáció pragmatikai konstrukciós szerepe jól szemlélhető Kölcsey következő mondatában. A megszólaló térbeli-időbeli nézőpontja szinkronban van a megszólalás idejével, így belső nézőpont jellemzi:

(14) Ki nem látja, hogy ilyen vegyület nem szülhet mást, mint szentimentalizmust?
(Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok)

Az egyes szám harmadik személyű igealak semleges kiindulópontot jelez. Ez a nézőpont a vélekedés általánosítását van hivatva szolgálni (’Mindenki’). Így a szerzői nézőpont kitágul, és az értékelés hordozója ’mindenki’ lesz. Ez azt is jelenti, hogy a szerző a saját nézőpontján kívül egyidejűleg mindenki nézőpontját egyesíti az egyes szám harmadik személyű formában: összekapcsolja a magáéval egyetlen mondatban. A verbum sentiendivel *(látja)* alkotott interrogáció azt sugallja, hogy a szubjektív tudat ítéletétől függ a véleményalkotás, ugyanakkor az író és az olvasó feltételezett értékelési nézőpontja összekapcsolódik (’Mindenki látja…’), mert beszédvilláguk hasonlósága miatt feltételezhetően azonos következtetésre jut(ná)nak. A *látja* ugyanis ebben a kontextusban belső állapot jelzésére hivatott (’tudja’, ’gondolja’ értelemben), és ez a nézőpont közelíti a mondat folytatásában megjelenő külső nézőponthoz *(vegyület nem szülhet)*.

Az interrogáció sokrétű szerepet tölthet be. Ha a figyelem élénkítését kívánja elérni, fatikus funkciójú: a kérdezettekkel való kapcsolat látszatát tartja fenn (előadás közben). Alapvetően azonban emotív szerepű, a kérdező hangszíne, dallama jelzi az érzelmek egész skáláját: bosszankodást, felháborodást, parancsot, gúnyt stb. Konatív szerephez is juthat: ha ún. meggyőző kérdésként azt szuggerálja a kérdezettnek a kifejezésmódban elrejtett érzelmekkel, hogy értsen egyet a kérdezővel; ilyenkor mint a nyelvi manipuláció finomabb eszköze pszichikai hatásként egyetértést vált ki. Mivel az interrogációban implikált információ van, ezért referenciális szerepet is betölt *(Nincs itt a Földön épp elég bajunk?)*. Sőt a művészi alkotásokban a funkció és a forma ellentmondásából adódóan poétikai funkciót is elláthat.

Sokféle szövegtípusban élnek interrogációval. Perbeszédben az argumentáció kiváló eszközeként építhető be az érvelésbe az aforizmaszerű, bizonyítást nem kívánó fajtája:

(15) *De már magában véve is nem képtelenség-e, hogy éppen törvényszék cselekedhessék törvény ellen; mi lehet pedig törvényellenibb cselekedet, mint törvény ellen ítélni?*
(Kölcsey Ferenc: B. Wesselényi Miklós védelme)

A legkülönbözőbb vallásos tartalmú szövegekben: a Biblia soraiban (11), zsoltárban és prédikációkban a hitben való megerősítést célozza. Költői műben az emotív szerepű interrogációk a költői dilemma megszólaltatóivá válhatnak (2), (12), (19). A publicisztikában a hatáskeltés módja a feleslegességet érezteti vagy éppen az egyetértés kiváltását célozza:

(16) Egyrészt ugyanis az adókat nem azért szedi be az állam, hogy utána költségvetési kiadás formájában vállalkozásokat hozzon létre, másrészt ha ebben valóban olyan jó üzlet rejlik, *miért kell hozzá közpénz?*
(Ádám Zoltán: Gyurcsány a Forma–1-ben. HVG. 2004. január)

A legkülönbözőbb tartalmú reklámok jó figyelemkeltő eszköze:

(17) Gyümölcs, napraforgómag, gabonapehely és méz…
Ki tud ennek ellenállni?
(Müzli-reklám)

Ezenkívül az interrogáció az ókortól napjainkig gyakori szónoklatban, alkalmi beszédben (9a), drámai dialógusban (1), (4a), (4b), (6), (9b), (10), tudományos előadásban, értekezésben (14) és nem utolsósorban a társalgási nyelvben, annak is jórészt a közhelyes fordulataiban (4c–e), (5), (7a, 7b), (8), (13). A frazeologizálódott interrogációk nyelvspecifikusságuk miatt hungarizmusoknak számíthatók.

A interrogációkban bennfoglalt más alakzattal született komplex alakzat hatása megsokszorozódik, mint Gyulai Pálnak Arany János halála első évfordulóján mondott emlékbeszédében is:

(18) Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk, látszólag csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzdelemmel és szenvedéssel. *Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatag diák egy új világot nyisson költészetünkben s nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja?*

Gyulai a beszédét ezzel a végtelenül egyszerűnek tűnő és mégis hallatlanul művészien felépített gondolatsorral indítja. Mivel hatásos bevezetővel lehet a szónoknak a hallgatóság figyelmét magára és a beszédére irányítania, ezért meghatározó jelentőségű az, hogy szavai között észrevétlen és mégis háromszoros ->ellentét feszül: *szalontai – akadémiai, kunyhó – palota, bölcsőjét – koporsójától,* illetve a bevezetés interrogációsorral vonja be az együttgondolkodásba a hallgatót. A ->gondolatritmust adó mondathalmaz azonosságot

sugalló kérdőszóihoz *(Ki… Ki…)* – amelyeknek egységesen a 'Senki' az implikált jelentése – kötődő részek a meglepő mondanivalót ellentétekre épülve fejezik ki *(sápadt gyermek – lángész; hallgatag – nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja)*.

Kérdésalakzatok társulása költői szövegekben is hatásos. ->Dubitáció után is állhat interrogáció, a bizonytalanságot a tagadás bizonyosságával felváltva:

(19) *Ismétlődő, értelmetlen jelek,*
Krónikus üzemzavar? Kétségb'esett üzenet?
Ki tudja? Én mindenesetre így
leszek mindentől,
ha nem is szabadabb,
mentesebb.
(Petri György: A delphoi jós hamiscsődöt jelentett)

Az interrogáció szerkezeti szempontból az egyelemű kérdésalakzatokkal (dubitáció, ->kommunikáció) tart rokonságot; szemantikailag többnyire azokkal, amelyek feddést, fájdalmat vagy szitkozódást fejeznek ki; pragmatikailag azokkal, amelyekben szemantikai megfordítás érvényesül, mint az ->iróniában. Abban különbözik a többi alakzattól, hogy benne a funkciófordulás (mondatfajta, modalitás, logikai minőség szempontjából) teljesen végbemegy a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés hatására, így elsősorban pragmatikai műveletet feltételez és nem szintaktikait. Hogy rokonítható a ->nagyítással és a ->kicsinyítéssel is, már az antik retorikaírók vallották. Sőt az interrogáció két szempontból a ->metaforához is hasonlítható: egyrészt az átvitel mechanizmusa, másrészt a látszólagos és a valódi ellentétéből fakadó ellentmondás miatt. A nem kérdésalakzatok közül az ->exklamációval rokon, hiszen hanglejtése révén mindkettő elszigetelődik a szövegkörnyezettől, és fokozott indulati velejáró hatja át.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999: 3, 18, 1419a. – Bally, Charles: Traité de stylistique française. Klincksieck–Georg. Genčve–Paris. 1951 [1905]: 269. – Bartók János: A négyféle kérdő hanglejtés. Magyar Fonetikai Füzetek 1. 1978: 102. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911: 40, 137. – Corbett, Edward P. J.–Connors, Robert J.: Classical Rhetoric for the Modern Student. Oxford Universiy Press. New York–Oxford. 1999 [1965]: 404. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Crusius, Martinus: Questiones in Rhetoricam Philippi Melanchthonis. J. Oporini. Basel. 1564: 298. – Dixon, Peter: Rhetoric. Routledge. London–New York. 1990 [1971]: 36. – Fischer Sándor: Retorika. Kossuth. Bp. 1981: 76. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1977 [1821]: 369. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 21–22. (Az alakzatok világa 1.) – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 95–96. – Gáspári László: Stilisztika. Tankönyvkiadó. Bp. 1989: 95. – Genette, Gérard: Introduction. In: Fontanier, Pierre 1821. Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1977: 11. – J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965: 193. – Károly Sándor: A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából. Nyelvtudományi Közlemények 66. 1964: 87. – Keckermann, Bartholomaeus: Systema Rhetoricae. II. Petrus Antonius. Hanovia. 1618: 222. – Kocsány Piroska: A retorikus kérdések egy lehetséges tipológiája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2000: 18. (Az alakzatok világa. 2.) – Kuznec, M. D.–Skrebnev, J. M.: Stilistik der englischen Sprache. VEB Verlag Enzyklopädie. Leipzig. 1966 [1960]: 103. – Laky Demeter: Ékesszólástan. Ráth Mór. Pest. 1864: 57. – Lamy, Bernard: La rhétorique ou l'art de parler. PUF. Paris. 1998 [1699]: 211. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 379. – Leech, Geoffrey N.–Short, Michael H.: Style in fiction. Longman. London–New York. 1995 [1981]: 282. – Lengyel Dénes: Klasszikus retorika – mai élőbeszéd. In: Deme László (szerk.): Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth. [h. n.] 1974: 74. – Meibauer, Jörg: Rhetorische Fragen. Niemeyer. Tübingen. 1986. – Négyesy László: Stilisztika. Lampel Róbert Kiadása. Bp. 1895: 205. – Perelman, Chaďm–Olbrechts-Tyteca, Lucie: Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique. Université de Bruxelles. Bruxelles. 1988: 215. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1991: 155. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991 [1971]: 63. –

Puttenham: The Arte of English Poesie. www.bnf.fr. 2004 [1589]: 176. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959 [94–95]: 9, 2, 7–8. – Reboul, Olivier: La rhétorique. PUF. Paris. 1984: 61. – Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973 [1805]: 84. – Robrieux, Jean-Jacques: Éléments de rhétorique et d'argumentation. Dunod. Paris. 1993: 79. – Schöpsdau, K.: Frage, rhetorische. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 445. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 177. – Szvorényi József: Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. Heckenast. Pest. 1851: 44. – Terestyéni Ferenc: A szónoki művészetről. In: Terestyéni Ferenc (szerk.): Nyelvtan – stílus – szónoklás. Kossuth. [h. n.] 1960: 186. – Todorov, Tzvetan: Tropes et figures. Appendix. In: Littérature et signification. Larousse. Paris. 1967: 111. – Turner, G. W.: Stylistics. Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex. 1975 [1973]: 207. – Ueding, Gert–Steinbrink, Bernd: Grundriß der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode. J. B. Metzlersche Verlangsbuchhandlung. Stuttgart. 1986: 286. – V. Raisz Rózsa: A retorikus kérdés intonációs problémáihoz. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 21–27. (Az alakzatok világa 2.) – Vossius, Gerhardt Johann: Rhetorice contracta Praeceptis magis necessariis, et Exemplis, ex Opere eiusdem, cum Partitionum tum institutionum oratorium, desumptis aucta, ac Scholiis illustrate. Samuel Pap Telegdi. Claudiopolus. 1729 [1606]: 98. – Watt, William W.: An american Rhetoric. Holt, Rinehart and Winston, Inc. New York–Chicago–Atlanta–Dallas–Montreal–Toronto–London–Sydney. 1970: 126.
Forrás: Ksz. = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.]
Vö.: alakzat, dubitáció, ellentét, exklamáció, gondolatalakzat, gondolatritmus, immutáció, irónia, kicsinyítés, kommunikáció, metafora, nagyítás Sz. N. I.

Inverzió vagy **anasztrofé** [g. ἀναστροφή; l. inversio, anastrophe, reversio; n. Inversion, Umstellung; f. inversion; a. inversion; o. инверсия]: megfordítás, helycserélés; a mondat szavainak a közönséges (szó)rendtől eltérő elhelyezése, akár a ritmus kedvéért, akár egy-egy szó kiemelése végett.

Transzmutációs szó- és mondatalakzat. Az *inverzió* helyett gyakran használják az alakzatról szóló tanulmányok az *anastrofé* görög nyelvtani műszót, amely ugyancsak a szórendnek a megfordítását jelenti.

(1) De jó messze volt még szép Magyarországtól,
Mert Franciaország *esik tőle távol*.
(Petőfi Sándor: János vitéz)

(2) Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Tisztességes legyen csak órám utolsó.
Akár farkas, akár *emésszen meg holló*:
Mindenütt felyül ég, a föld *lészen alsó*.
(Zrínyi Miklós: Az idő és hírnév)

Különleges hajlékonyságával változatos érzelmi és hangulati árnyalatokat is kifejezhet.

(3) *Ötszáz,* bizony, *dalolva ment*
L*ángsírba welszi bárd:*
De egy se' birta mondani
Hogy: éljen Eduárd.
(Arany János: A walesi bárdok)

A magyar szórendben fontos a mondatrészek hangsúlya. A nyomatéktalan és nyomatékos mondatok szórendje szempontjából az inverziót csak az utóbbiban figyelhetjük meg. Itt figyelembe kell vennünk azoknak a mondatrészeknek a szerepét, amelyek – sajátos értelmi és/vagy érzelmi funkciót megvalósítva – létrehozzák ezt az alakzatot. Több mondatrész is betöltheti a mondanivaló szerinti fontos, kiemelő szerepet:

(4) *Tettem életemet én*, nyomorult pőre,
Néha Dózsa Györgyre, néha csak egy nőre,
(Ady Endre: Hát imigyen sírok)

(5) Lelkem, te is, te is –
ne bot és vászon –
légy zászló.
(Kosztolányi Dezső: Zászló)

(6) Úgy kellene fürkésznem a nyomodban,
Kis életed álságát mintha bánnám,
(Ady Endre: Mert Senki jobban)

(7) A szörnyű város *mint zihálva roppant*
eleven állat, nyult el a homokban
(Babits Mihály: Jónás könyve)

(8) Nagy éjszakába *mintha hullnánk*,
(Ady Endre: Este a Bois-ban)

Az inverzió az archaizálás eszköze is lehet.

(9) S így szóla Etelből tornyosodó lelke:

„Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol *én pőrölyje világnak!*"
(Arany János: Buda halála. 9. ének)

Az impresszionista stílus különösen kedveli az inverziót:

(10) A szalon közepén szokott vidorsággal, amelyről Rezeda úr élete végéig nem tudhatta meg, hogy ál vagy valódi, *állott Császár Fruzsina*.
(Krúdy Gyula: Rezeda Kázmér szép élete)

A mondatnál nagyobb szövegegységekre is vonatkoztatható az inverzió, ebben az esetben lényeges, hogy a közlés szempontjából melyek azok a mondatok, amelyek a legfontosabbak. Lényeges az is, hogy mi volt a szöveg előzménye, és a közlésfolyamat szempontjából melyik mondatot emeli ki a beszélő. Ez már átvezet a topic-comment kérdéséhez.

Irodalom: Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1981: 282–291. – Grétsy László: Ady versmondatai. Irodalomtörténet. Bp. 1954: 3. sz. 305. – Herczeg Gyula: Sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózánkban. Magyar Nyelvőr 1961: 41. – inverzió. In: A Pallas Nagy Lexikona CD-ROM. Arcanum. Bp. 2000. – inverzió. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 148. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 534–536. P. J.–B. I. K.

Iocus -> Facetia

Irónia [g. εἰρωνεία; l. ironia, dissimulatio; n. Ironie; f. ironie; a. irony; o. ирония]: a klasszikus retorikai meghatározás szerint olyan helyettesítésen alapuló alakzat, amellyel a körülmények és a szövegösszefüggés alapján az ellenkezőjét fejezhetjük ki annak, amit kimondtunk; valójában becsméreljük azt, amit látszólag dicsérünk, illetőleg – ritkábban – valójában dicsérjük azt, amit látszólag becsmérelünk. Pragmatikai szempontból az irónia alkalmazásával lehetővé válik az implicit értékelés: a megnyilatkozó kétségbe vonja az ironikusan mondottak eredeti kiindulópontjának (értékelési centrumának) megfelelőségét, helyénvalóságát az adott diskurzusban, amelyhez általában leginkább kritikai attitűd kapcsolódik, és egyúttal az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja.

(1) Miután Cambridge-ből kidobtak illetlen nyakkendőviselet és erkölcstelen üzelmek miatt, a londoni University College-be iratkoztam be.
(Szerb Antal: Cynthia)

Az (1) példa megnyilatkozója annak az álláspontnak a helyénvalóságát vonja kétségbe, amelynél ugyanolyan, de legalábbis hasonló súllyal esik latba az illetlen nyakkendőviselet, mint az erkölcstelen üzelmek, és ennek az álláspontnak a képviselőit illeti kritikával, teszi nevetség tárgyává. Ugyanakkor, mivel az idézet egy szépirodalmi elbeszélés fiktív történetmondójától származik, az irónia irányulhat magára a történetmondóra is. Az olvasó ugyanis a mondottakat értelmezheti úgy, hogy a szerző, számítva a közös háttérismeretekre, implicit módon megkérdőjelezi a mondottak hitelességét, ami legalábbis az *illetlen nyakkendőviselet* szerepét illeti, azaz kritikusan viszonyul a történetmondó verziójához.

A görög ειρωνεßα szó eredeti jelentése ’tettetés, színlelés’, mégpedig elsősorban a ’tudatlanság tettetése, színlelése’. E jelentés szolgált alapjául annak az *eirón*-figurának, amely a maga ellenpontjával, az *alazón*-figurával együtt jellegzetes szereplője volt a Kr. e. 5. századi görög komédiáknak. E komédiák alapsémája szerint a kisebb, hátrányos helyzetű, de ugyanakkor ravasz és éles eszű eirón tudatlanságot színlelve győzedelmeskedik a maga nagyszerűségével öntelten kérkedő, azonban meglehetősen hiú és ostoba alazón felett. Arisztotelésznél is a komédiában gyökerező értelmezés jelenik meg akkor, amikor az iróniát a kérkedéssel állítja szembe. Amíg a kérkedést a meglévőnél többnek a tettetéseként, addig az iróniát a meglévőnél kevesebbnek a színleléseként határozza meg. Az iróniának a komikumhoz, a nevetségességhez kötött értelmezése Arisztotelészt követően is jelen van a retorikai hagyományban, hiszen első lépésként a finom szellemességen alapuló iróniát megkülönböztetik a bohóckodástól (bómolokhia), később pedig a nevetségesség különböző fokozatai, módozatai (->szarkazmus, ->facetia) között is számon tartják, és ennek keretében is tárgyalják.

Az irónia fogalomértelmezésének történetében meghatározó szerepet játszik Szókratész, aki az iróniában nem a komikus hatás elérésének egyik eszközét látja, hanem olyan retorikai eljárásként alkalmazza, amely az igazság megismerésének szolgálatában áll. Ahogy azt Platón Szókratészt szerepeltető dialógusai szemléletesen mutatják, az ún. szókratészi irónia lényege az, hogy a beszélő partnerének véleményével látszólag egyetértve mutat rá az adott vélemény, pontosabban az ahhoz kapcsolódó értelmezői, értékelői pozíció helytelenségére, inadekvátságára. A szókratészi irónia tehát annyiban kapcsolódik a fogalom eredeti, komikumhoz kötött értelmezéséhez, hogy az irónia lényegében itt is a tudatlanság tettetéseként jelenik meg. Azonban lényeges a különbség is, amely alapvetően módosítja az irónia értékszerkezetét. Szókratész az iróniát nem a

beszédpartner rovására, félrevezetése érdekében alkalmazza, hanem éppen ellenkezőleg: az igazság közös megtalálásának érdekében. Az értékelői bizonytalanság, vagyis egy értékelői pozíció helyénvalóságának megkérdőjelezése egy adekvátabb értékelői pozíció kialakítását célozza meg, illetve teszi lehetővé, mind a dialógusbeli partner, mind a dialógus egészét befogadó olvasó számára. Továbbá a szókratészi irónia nem egyszerűen csak retorikai technikaként értelmezhető. Tágabb, filozófiai értelemben az ironikus magatartás voltaképpen egy sajátos életstílus (ironia vitae), amely általánosságban jellemzi az ezzel élő személynek az élet különböző dolgaihoz, eseményeihez való viszonyát, viszonyulását.

A latin retorikaszerzők (Cicero, Quintilianus, Cornificius) érzékelték ugyan a szókratészi iróniaértelmezés jelentőségét, amelynek következtében az iróniát már nem egyszerűen a komikum, a nevetségesség, hanem tágabban a szellemesség problémaköréhez kötve értelmezték. Náluk azonban az irónia már nem annyira a látszatok leleplezésére szolgáló módszerként, eljárásként, hanem sokkal inkább retorikai eszközként, az alakzatok, azon belül is a trópusok egyikeként (ironia verbi) jelent meg. Az alakzatokat a meggyőzés eszközeiként tárgyaló retorikai hagyomány azzal, hogy az iróniát eszközként értelmezte, és leválasztotta az igazságkereső magatartásról, olyan alkalmazások előtt is megnyitotta az utat, amelyek nem feltétlenül az igazság megtalálását tűzték ki célul. Ennélfogva – akárcsak a komikumhoz kötött értelmezések esetében – megfogalmazódtak olyan vélemények is, amelyek gyanakvással tekintettek az irónia alakzatára. Vico például az iróniát egyenesen „művelt hazugság”-nak tartotta, amely az igazság álarcát ölti magára.

A retorikai hagyomány az iróniát olyan helyettesítésen (->immutáció) alapuló alakzatnak, ->trópusnak tartja, amely ->gondolatalakzatként és ->szóalakzatként is megjelenhet. Előbbi esetben az irónia nagyobb szerkezeti egységet fog át, az utóbbi esetben azonban csak egy szót érint. Beda a szóalakzat jelölésére az *antifrázis* terminust alkalmazza, hogy megkülönböztesse a gondolatalakzatként számon tartott iróniától.

(2a) Ez járt a fejében: túszszedés, házkutatás, vésztörvényszék! És az, amit a védelmére hoz föl: húszéves közpálya, szociális lelkiismeret, marxizmus, melyet elvben helyesel, csak túlzó kinövéseit nem!
Már más ember volt. Nem érezte magát a bolsevizmus mártírjának, talán inkább a régi rend áldozatának, mely sokszor háládatlanul mellőzte. Kabátja zsebében megtapogatta szakszervezeti igazolványát. Szerencsére még nem tépte szét, amint délután akarta.
(Kosztolányi Dezső: Édes Anna)

(2b) Mi tanultunk olyan tárgyat, hogy tudományos szocializmus. Hát, az nagyon komoly tárgy volt, meg kell mondanom.

Amíg a (2a) példában nagyobb szövegegységre terjed ki az irónia, hiszen a megnyilatkozó ironikusan viszonyul a szabad függő módon idézett szereplő gondolataihoz, addig a (2b)-ben rögzített beszélt nyelvi példában az irónia voltaképpen csak a *komoly* szóra korlátozódik. Mindazonáltal – akárcsak a többi trópus esetében – a gondolatalakzatként való értelmezés mellett volt szokás azt az érvet megemlíteni, hogy az egy szóból álló irónia is megváltoztatja az egész mondat jelentését. Az iróniát egyébiránt egészen a 19. század végéig a trópusok között tartotta számon a retorikai hagyomány, csak ezután jelenik meg a trópusok iróniát nem tartalmazó hármas rendszerezése.

Quintilianus és az őt követő értelmezések az iróniát olyan alakzatként határozzák meg, amely lehetővé teszi a beszélő számára, hogy indirekt módon az ellenkezőjét fejezze ki annak, amit kimond. Az irónia ennélfogva szembeállíthatóvá vált a ->metaforával, mivel

az utóbbi tropikus alakzat esetében a helyettesítés alapja a hasonlóság, az irónia esetében viszont az ellentétre épül a helyettesítés. Akárcsak Quintilianus, Cornificius az iróniát szintén az allegorikus beszédmód egyik formájaként tárgyalja, amely a metaforával szemben nem a dolgok közötti hasonlóságot, hanem a köztük lévő ellentétet aknázza ki annak érdekében, hogy a szónok mást közölhessen, mint amit a szavaival kimond.

A retorikai hagyomány az irónia két fajtája, a dissimulatio és a simulatio között tesz különbséget. Amíg a disszimulációs irónia a valójában szándékolt üzenet elrejtésének negatív aktusát valósítja meg, addig a szimulációs irónia a hamisság megjelenítésének pozitív aktusát hajtja végre. Az irónia e két fajtájának elkülönítését megnehezíti, hogy sokkal inkább hangsúlybeli-szemléleti különbség van köztük, mintsem éles határvonal.

(3a) A Pénzügyminisztérium csak a választások után közli az államháztartás hiányára vonatkozó adatokat, mert nem szeretné befolyásolni a választókat. Figyelemre méltó a tárca tapintata. Alighanem olyan jók az adatok, hogy az az ellenzék győzelmét kizárttá tenné. […] A bátor és igazságos sportszerűség eddig ismeretlen formája tárul most elénk. Irigyeink száma tovább nőtt. A német, az olasz és a spanyol nyugdíjasokhoz csatlakoztak a japánok és az ausztrálok.

(Borókai Gábor: Tapintat. Heti Válasz. VI. évf. 12. szám)

(3b) S ti, kik valljátok olyan gőgösen:
Mienk a haza és mienk a jog!
Hazátokkal mit tennétek vajon,
Ha az ellenség ütne rajtatok?…
De ezt kérdeznem! engedelmet kérek,
Majd elfeledtem *győri vitézségtek*.
Mikor emeltek már emlékszobort
A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?

(Petőfi Sándor: A nép nevében)

A disszimuláció alkalmazása, amelyet a (3a) példáz, elsősorban a szókratészi iróniát jellemzi, és annak filozófiai érdekeltségű megközelítésében kap kitüntetett szerepet. Az ellenfél nevetségessé tétele ugyanis voltaképpen a mindkét fél számára szükséges béke elérését szolgálja, mivel megkönnyíti a különböző értékelési rendszert működtető csoportok, személyek egymás mellett élését. A (3b)-vel szemléltetett szimuláció alkalmazásának problémái viszont az alakzatokat eszközként értelmező retorikákban kerülnek inkább az érdeklődés középpontjába. E retorikai hagyományban az irónia leginkább az ellenérdekű fél érveinek megcáfolásában (refutatio) kap szerepet, általánosságban pedig a kritika indirekt megfogalmazására ad alkalmat. Ugyancsak az irónia egyik alfajaként tartja számon az antik retorikai hagyomány a *diaszirmát* (elevatio), amely egy személy vagy dolog ironikusan leplezett, de ugyanakkor éles, agresszív kifigurázását jelenti. Ennélfogva a *győri vitézség*en, vagyis a dicstelen ménfői csatavesztésen gúnyolódó (3b) példában az irónia a diaszirma megvalósulásaként is értelmezhető.

Az irónia gyakran kombinálódik bizonyos alakzatokkal. Ahogy a (3b) is szemlélteti, az iróniát előszeretettel alkalmazzák a gúny (->szarkazmus) kifejezésére. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy e két alakzat kölcsönösen feltételezné egymást: az irónia nem minden esetben gúnyos, a szarkazmus pedig nem feltétlenül ironikus. Ugyanez mondható

el az irónia és a túlzás (->hiperbola) kapcsolatáról, hiszen e két alakzat is sokszor fordul elő együtt.

(4a) Sudárfák nem nőnek oly magasra s keményre, mint e Boudorevska, robosztus karokkal s kezekkel, melyek száz férfit felaprítottak volna, s két olyan mellel, a fűzőjébe dagasztva, hogy falakat döntöttek volna.
(Szomory Dezső: A párizsi regény)

(4b) Esküszöm erre neked túróstésztára, dohányra
És mindenfélére, mi csak szent s kedves előttem.
(Petőfi Sándor: Levél Arany Jánoshoz)

Amíg a (4a)-ban a nagyító túlzás (*sudárfák nem nőnek oly magasra s keményre* stb.), addig a (4b)-ben a kicsinyítő túlzás (*túróstésztára, dohányra*) értelmezhető ironikusan. A (4b) egyébiránt az irónia sajátos típusát, az öniróniát is példázza, hiszen itt az irónia magára a megnyilatkozóra irányul. Az irónia szoros kapcsolatot tart fenn továbbá a ->litotész alakzatával, amely tagadó körülírással ér el enyhítő hatást, és amely – mint az (5)-ben is látható – több esetben ironikus hatást is kelt egyben:

(5) De Sándorka nem játszott ildomosan, mert mindenféle pajkosságokat talált ki. Ha bácsik vagy nénik jöttek, egy hosszú kést vett elő, hátulról felvágta a bácsik zsebét és odatartotta a markát, hogy beleessen a pénz. Ilyen pajkos volt.
(Karinthy Frigyes: Így írtok ti)

Az irónia emellett az ->allúzió alakzatával is szoros kapcsolatot alakított ki, hiszen az irónia gyakran játszik rá valamely közismert kifejezésre, mondásra, mégpedig olyan módon, hogy más kontextusba helyezi azt.

(6) Lord Palmerston azt mondja, hogy „Austriára Európának szüksége van”. És a nemes lord „derék férfiú”.
(Kossuth Lajos: Felolvasások Angliában IX.)

A (6) példában Kossuth a *derék férfiú* kifejezéssel Shakespeare Julius Ceasarjának Marcus Antonius-beszédét idézi fel, amelyben e kifejezés Brutusra vonatkoztatva ugyancsak ironikus, és ezzel a Palmerstontól korábban idézett mondat ironikus értelmezésének lehetőségét nyitja meg.

Az irónia nyelvi működése szempontjából meghatározó jelentősége van annak, hogy nem kötődik meghatározott nyelvi struktúrákhoz, értelmezése alapvetően a kontextustól függ: megértése a szituációra, cselekvésre, témára vonatkozó kontextuális ismeretek alkalmazásba vételét követeli meg, ezen ismeretek hiányában ugyanis az irónia nem vagy csak nagyon részlegesen értelmezhető. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan opcionális nyelvi megoldások, amelyekkel a megnyilatkozó meg tudja könnyíteni a befogadó számára az irónia felismerését, így csökkentve a félreértés veszélyét. E jelzések voltaképpen kontextualizációs utasításként értelmezhetők, mivel az iróniának csupán a felismerését könnyítik meg, a megértéséhez annyiban járulnak hozzá, hogy felhívják a figyelmet a kontextuális ismeretek mozgósításának szükségességére. Az irónia felismerését segítő jelzések a nyelvi rendszer különböző tartományaiból származhatnak. A

beszélt nyelvben az ironikus szándék leggyakoribb jelzése a sajátos intonáció, amely elkülönül a nem ironikusan mondottak intonációjától. Ilyen jelzés lehet esetenként a lebegő, de olykor az emelkedő intonáció, a mélyebb hangfekvés, az intonációs minták eltúlzott használata (éneklő hanghordozás, erősebb hangsúlyok, a szótagok elnyújtása stb.), vagy éppen a nazalizáció, valamint a szünet és a nevetés. A beszélt nyelvben az irónia jelzésére ki lehet aknázni továbbá a kinezikai lehetőségeket: a mimikát (pl. kacsintás, gúnyos mosoly), a gesztusokat (pl. oldalba lökés, vállon veregetés). Az írott nyelvben az ironikus szándékot bizonyos tipográfiai megoldások tehetik felismerhetővé. Az iróniaként értelmezhető szövegegységek konvenciószerű elkülönítésének feladata ugyanis megoldható a dőlt betű (lásd a (3b) példát), az idézőjel (lásd a (6) példát), vagy esetenként a felkiáltójel alkalmazásával. Bizonyos kifejezések, önállósult mondatrészletek szintén működhetnek az irónia jelzéseiként (*ahogy mondani szokás, mondhatnánk, mint tudjuk* stb.). Általánosságban pedig az jegyezhető meg, hogy az evidencialitást és az idézést jelölő nyelvi formák esetenként megkönnyítik az irónia felismerését (lásd alább a (7), a (8) és a (9) példát).

(7) Öltözzetek piros ruhába,
A szerelem mártírja volt:
Így mondta, kani mivoltára,
Mikor e földtől búcsuzott.
(François Villon: Záróballada. Szabó Lőrinc fordítása)

Ahogy azt a (7) példa is mutatja, az iróniát tartalmazó megnyilatkozásrészlet azonosításában fontos szerepet játszhat a nyelvi környezet, vagyis a kontextus, hiszen inkompatibilis elemek (*szerelem mártírja – kani mivoltára*) együttes jelenléte ugyanabban a mondatban vagy nagyobb szövegegységben szintén növelheti annak valószínűségét, hogy bizonyos elemeket ironikusan célszerű értelmezni.

A pragmatikai megközelítések az iróniát az implicit jelentésképzésnek, azon belül is a kifejtettség stratégiai elkerülésének egyik sajátos lehetőségeként tárgyalják. Grice interakció-elmélete az irónia alkalmazásával létrejövő sugallt, bennfoglalt jelentést olyan társalgási implikatúrának tartja, amely – akárcsak a metafora – a szociokulturális elvárásokként értett maximák egyikének, a minőség maximájának (*Tedd hozzájárulásodat igazzá!*) a szándékos megsértésén alapul. E magyarázat szerint iróniáról akkor beszélhetünk, amikor az interakció egymással együttműködő résztvevői számára teljesen világos, hogy a megnyilatkozó olyasmit mond, amiben nem hisz: a befogadó számára teljesen nyilvánvaló, hogy a megnyilatkozó tudja, hogy ezt ő is tudja. Ennek tudatában a befogadó azt feltételezi, hogy a megnyilatkozó valami mást akar közölni, mint amit kimondott, mégpedig annak éppen az ellenkezőjét. Grice iróniaértelmezése tehát részben megmarad a hagyományos, jelentésmegfordításból kiinduló magyarázat keretén belül, és abban is kapcsolódik a klasszikus retorikai magyarázatokhoz, hogy az iróniát a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés szembeállításából vezeti le. A későbbi pragmatikai értelmezések egy része (például Attordo) az irónia feldolgozását ugyancsak két lépésben modellálja. A kétlépéses modellek szerint az irónia feldolgozása a következőképpen történik: első lépésként a befogadó megérti a megnyilatkozó által mondottak elsődleges értelmét, azonban felismeri, hogy az vagy annak bizonyos része kontextuálisan nem megfelelő, ennélfogva második lépésként a mondottak alternatív értelmezését, másodlagos értelmét keresi, amely az éppen aktuális kontextusban az adott nyelvi egység ironikus értelmezéséhez vezet el.

A kognitív pragmatikai keretben dolgozó Sperber–Wilson szerzőpáros azonban – szakítva a jelentésmegfordításon alapuló, a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés szembeállításából kiinduló magyarázatokkal – az irónia értelmezésének olyan modelljét dolgozza ki, amely nem a klasszikus retorika, hanem sokkal inkább a romantika és a posztmodern iróniafelfogásával hozható összefüggésbe. Ezen értelmezés szerint az irónia egyfajta – inkább impliciten, mint expliciten közvetített – értékelői attitűd, amely egy visszhangszerűen felidézett reprezentációhoz kapcsolódik. A visszhangszerű említést tágabban értelmezik, mint az idézést általában szokás. Nemcsak más konkrét megnyilatkozásoknak, hanem gondolatoknak, véleményeknek a felidézését, újraemlítését is ide veszik. Nemcsak azokat, amelyek valósak, hanem azokat is, amelyek elképzeltek. Nemcsak azokat, amelyek egy konkrét személyhez köthetők, hanem azokat is, amelyek egy adott közösség normáit, elvárásait reprezentálják.

(8) Tudom, a szíved vérzik értem,
és könnyed partot mos,
mikor egy startpisztollyal könnyedén
lő beléd a sportos sors.
Aha, baj van, baj van,
a torta habbal, meg a mesék,
na, ég veled.
Ó, nem találok szavakat, hidd el,
és már nem is keresek.
(Novák Péter: Hol van az a nyár)

A (8) példában idézett slágerszövegben például *a szíved vérzik értem, és könnyed partot mos* rész olyan visszhangszerűen említett reprezentáció, amelynek forrása feltételezhetően maga a megszólított. Ehhez a reprezentációhoz viszonyul ironikusan a megnyilatkozó, kétségbe vonva így a reprezentációhoz kapcsolódó eredeti attitűd adekvátságát. Az irónia forrása és célpontja azonban nem esik feltétlenül egybe:

(9) Mondhatom, itt aztán gyönyörű rend van.

A (9) példában szereplő ironikus megnyilatkozás, amelyhez hasonlóval a szülők gyakran élnek rendetlen gyerekük szobájába lépve, a címzettet teszi meg a kritika célpontjává, az irónia forrása azonban egy általános társadalmi elvárás, amelynek az adott helyzet nem felel meg.

A Sperber–Wilson-féle magyarázat szerint tehát egy megnyilatkozás (vagy megnyilatkozásrészlet) ironikus értelmezése során a visszhangszerű említésként felismert reprezentációt az adott kommunikációs feltételek között nem érezzük helyénvalónak, felismerjük, hogy ellentmondás (diszkrepancia) van az adott reprezentáció és a között a tényállás között, amelyet megjeleníteni (reprezentálni) kíván. Ennélfogva a sikeres értelmezés érdekében olyan következtetéseket hajtunk végre, olyan kontextust hozunk létre, amely lehetővé teszi, hogy az adott nyelvi reprezentáció értelmezése megfeleljen a résztvevők kommunikációs igényeinek, azaz relevánssá váljon. A kiindulópont ugyanis az, hogy minden megnyilatkozás saját relevanciájának igényét váltja ki a befogadóból. E modell így egyfelől elveti az irónia feldolgozásának kétlépcsős magyarázatát, hiszen csak annak felismerését feltételezi, hogy az ironikusan értendő egység egy reprezentáció visszhangszerű újraemlítése. Ilyenformán azt is magyarázni tudja, hogy adott esetekben miért kézenfekvőbb valamit ironikusan értelmezni, mint komolyan venni. Így magyarázni

tudja az olyan konvencionálissá vált ironikus kifejezések létét is, mint például *szép kis alak/hely/idő stb., hab a tortán, épületes látvány* stb. Másfelől e modell megkérdőjelezi a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés, s ezzel összefüggésben a nem ironikus és az ironikus értelmezés merev szembeállíthatóságát is. Ilyeténképpen azzal is tud számolni, hogy az ironikus attitűdnek többféle árnyalata létezhet: néha alig észlelhető, néha viszont erősen szembehelyezkedő, és egyéb átmeneti attitűdökre is találunk példákat. A szerzőpáros ezt a Shakespeare-dráma Marcus Antonius-beszédével példázza, amelyre a (6) példában idézett Kossuth-beszéd is rájátszik. Marcus Antonius beszédében négy alkalommal hangzik el, hogy *Brutus derék, becsületes férfiú*. E reprezentációhoz, amely mind a négy esetben értelmezhető a hallgatóság véleményének visszhangozásaként, más és más attitűdök kapcsolódnak. Első alkalommal egy engesztelő szándékú attitűd rendelődik hozzá, aztán egyre megvetőbbé válik a megállapításhoz való viszonyulás, amely a negyedik esetben egyértelműen szarkasztikusnak minősíthető.

A fentiekhez kapcsolódva az irónia megközelíthetővé válik a nézőpont szerveződésének problémája felől is. Egy megnyilatkozás vagy megnyilatkozás-részlet ironikus értelmezésének alapvető feltétele és velejárója ugyanis, hogy felismerjük: az aktuális beszélő az adott nyelvi reprezentáció erejéig – amely lehet akár egy szó is, de lehet akár hosszabb beágyazott megnyilatkozás is – elhárítja magától, hogy az ott mondottakért felelősséget vállaljon, vagyis hogy ő jelenjék meg a tudatosság szubjektumaként. Ennélfogva az irónia esetében a tudatosság szubjektumaként nem az aktuális megnyilatkozó jelenik meg, hanem valaki más, esetleg nem is egy másik személy, hanem egy közösség. Az irónia lényegi ismérve ugyanis annak a távolságnak a tudatosítása, amely az éppen szóba kerülő dolog vonatkozásában elválasztja egymástól a megnyilatkozó és a tudatosság szubjektumaként – inkább impliciten, mint expliciten – megjelenő egyén vagy közösség értékelési centrumát. A megnyilatkozó ennélfogva úgy tudja implikálni az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát, hogy kétségbe vonja az adott reprezentáció kiindulópontjának megfelelőségét, helyénvalóságát az adott diskurzusban. Az iróniának tehát relativizáló funkciója van: a dolgokat többféle kiindulópontból lehet értékelni, ám bizonyos kiindulópontok adott diskurzusban kevésbé adekvátak, mint mások. Ez azt is jelenti, hogy a különböző kontextusfüggő értékelési centrumok adekvátsága egy fokozati skálán helyezhető el, ahogy a köztük lévő távolság is fokozat kérdése.

(10) Az ötvenes években egy pártgyűlésen megkérdezik a csendben üldögélő Cohn bácsit:
– Cohn elvtárs, magának nincs véleménye?
– Természetesen van, csak nem értek vele egyet.

A (10) példában felidézett vicc mintegy tematizálja az irónia és a nézőpont összefüggését: különböző értékelői kiindulópontok létezhetnek, amelyek kétségbe vonhatják egymást, még abban az esetben is, ha a két kiindulópont ugyanahhoz a szubjektumhoz kötődik. Az önirónia a vicc kontextusában természetesen egy korszak kritikájává válik.

Az irónia alkalmazásának alapvető funkciója, hogy a megnyilatkozó az adott reprezentációhoz kapcsolódó értékelési centrum adekvátságának megkérdőjelezésével kritikával illesse, illetőleg dicséretben részesítse az irónia célpontját. A negatív irónia, vagyis a dicséret formájában megjelenő kritika azonban gyakoribbnak mondható, mint a pozitív irónia, vagyis a kritika formájában megjelenő dicséret. Ennek egyik legfőbb oka az lehet, hogy az irónia tárgyává tett reprezentáció gyakran olyan közösségi elvárásokat jelenít meg, amelyeknek az irónia célpontja nem felel meg (lásd erre a (2b) és a (3a-b),

valamint az (5-6) és a (9) példákat). Ekkor az iróniának egyértelmű morális vonatkozásai is vannak: nemcsak azt implikálja, hogy a célba vett személy vagy közösség nem felel meg az adott elvárásoknak, hanem azt is, hogy meg kellene felelniük azoknak. Más esetekben az irónia tárgyává tett reprezentáció a maga túlzásaival teszi lehetővé a kritikai viszonyulást (lásd erre a (4a-b) és a (7-8) példákat). Az irónia azonban – még ha ritkábban is – nemcsak kritika lehet dicséret formájában, hanem lehet dicséret is kritika formájában:

(11) A BANKÁR (büszkén): Ez a Giza… kis boszorkány! Olyan élelmes, olyan ügyes! Nem tudom, hol szedte össze a cselédeit, de az egyik különb, mint a másik…
(Heltai Jenő: A jó Giza)

A metaforikus *kis boszorkány* kifejezés a (11) példában a pozitív irónia meglehetősen konvencionális változatát is példázza egyben.

Az irónia alkalmazásához a társas interakciókban egyéb kommunikációs célok, illetőleg igények is kötődnek. Az irónia alkalmazása erősítheti a csoporthoz tartozás érzését. Ez elsősorban akkor nyilvánvaló, amikor az irónia valamely harmadik személy(ek) ellen irányul. Ekkor ugyanis a megnyilatkozó és a címzett összetartozásának erősítése a kívül eső személy vagy csoport rovására történik. Az „egy nyelvet beszélünk” érzésével azonban az önirónia és a címzettre irányuló irónia esetében is jellemezhető a diskurzus. Az irónia alkalmazása kifejezésre juttathatja továbbá a megnyilatkozó fölényét is: képes az adott szituációt kontrollálni, azt felülről-kívülről nézni, illetve értékelni, és képes játszani a nyelvvel, azaz mást mondani, és mást közölni. Az irónia alkalmazása ezenfelül tanúskodhat arról is, hogy a megnyilatkozó udvarias kíván lenni, hiszen kerüli a nyílt összeütközést. A maga közvetettségével, kifejtetlenségével a negatív irónia ugyanis tompíthatja a kritika élét, a pozitív irónia pedig elkerülhetővé teszi a nyílt dicsérettel esetlegesen együtt járó kényelmetlenséget. Az irónia alkalmazása tehát értelmezhető úgy, mint a nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulás. Ennélfogva azok közé a nyelvi lehetőségek közé is besorolható, amelyek metapragmatikai tudatosságról árulkodnak. A metapragmatikai tudatosság mértéke azonban az irónia konvencionáltságától függően egészen eltérő lehet.

Az iróniával a legkülönbözőbb kommunikációs színtereken találkozunk. Mint a fenti példák mutatják, az emberek a mindennapi társalgásokban éppúgy alkalmazzák, mint a szépirodalmi kommunikációban, legyen szó akár a triviális irodalomról, akár a magas irodalomról. A szónoklatok is előszeretettel aknázzák ki az irónia meggyőző erejét, akárcsak a hasonlóan kritikai attitűdöt érvényesítő, a „sorok közötti” olvasás képességére építő publicisztikai műfajok (tárcák, karcolatok, kritikák stb.).

(12) Egy tudományos vizsgálat során elmondunk minden lehetőt és lehetetlent; számos olyan kijelentést teszünk, melyeknek szerepét a vizsgálat folyamán nem értjük. Mert nem minden szavunkat irányítja tudatos cél, csak éppen jár a szánk. Gondolataink befutják hagyományos útjukat, a tanult technikák szerint, automatikusan végrehajtják váltásaikat. És csak most érkezik el az ideje, hogy áttekintsük mindazt, amit mondtunk.
(Ludwig Wittgenstein: Észrevételek. Kertész Imre fordítása)

A tudományban is elsősorban a kritikai szempontokat előtérbe helyező diskurzusokban (recenziókban, vitákban) kap szerepet, habár finom, rejtettebb változatára – mint azt a (12) példa szemlélteti – egyéb helyütt is találunk példát.

Az irónia jelenségének nemcsak retorikai, stilisztikai, illetőleg pragmatikai, hanem filozófiai és irodalomelméleti megközelítései is ismertek. Az iróniát ugyanis filozófiai-esztétikai kategóriaként is számon tartják. Mint korábban szó esett róla, az irónia filozófiai megközelítése előtt Szókratész fogalomértelmezése nyitotta meg az utat, ebből kiindulva például a humanizmus korában az ironikus magatartást életideálként jelenítették meg. Az irónia azonban a filozófiai-esztétikai érdeklődés középpontjába igazán a romantika idején került. A retorikai hagyománytól elszakadó romantikus szerzők (Schelling, Schlegel, Solger) az iróniát egyetemes paradigmának tekintették (ironia entis). Schlegel szerint az irónia végtelen, azaz voltaképpen nem más, mint az állandó éberség és a végtelen káosz tudatosítása, amely folyamatosan változó és szembehelyezkedő nézőpontok alkalmazását követeli meg. Mindez a művésztől olyan kreatív látomásokat vár el, amelyek folyamatos önteremtéssel és önrombolással járnak együtt. Amíg Schlegelnél az irónia a komikum és a tragikum között helyezkedik el, addig a hegeli objektív dialektikában a szubjektum számára az irónia mindig tragikus. Kierkegaard szerint viszont éppen az irónia az, amely lehetetlenné teszi a tragikumot, mivel annak helyébe lép.

A modernségben (például Bahtyinnál és Brooksnál) az irónia már nem annyira univerzális életelv, sokkal inkább sajátos, azonban könnyen egyetemessé tehető közlésmód, amely kihasználja a kontextus értelemmódosító szerepét. A nietzschei filozófia által inspirált posztmodern megközelítések szoros kapcsolatot mutatnak az irónia romantikus felfogásával. A dekonstrukciós értelmezések (de Man, Derrida, Rorty) szintén elvetik azt a bináris modellt, amely a retorikai hagyományban meghatározta az irónia alakzatáról való gondolkodást. Az iróniát a jelentések olyan végtelen felcseréléseként, megfordításaként értelmezik, amely megszünteti a kimondott és a sugallt jelentések rögzített szembenállását, valamint ezzel összefüggésben megkérdőjelezik az értékelési centrumok rögzítettségét, illetőleg rögzíthetőségét. Umberto Eco hermeneutikai kötődésű magyarázata pedig a nyelvi megelőzöttség tapasztalatához köti az iróniát, s a nyelvi tevékenységhez való ironikus viszonyulást a posztmodern lényegadó sajátosságaként mutatja be.

Irodalom: Antal Éva: A kritika vámpirizmusa. Az „új” és „legújabb” amerikai kritika iróniaelméletéről. Holmi. 2002: 733–752. – Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa Kiadó. Bp. 1997. – Attardo, Salvatore: Irony as relevant inappropriateness. Journal of Pragmatics. 2000: 793–826. – Attardo, Salvatore: On the pragmatic nature of irony and its rhetorical aspects. In: Németh T. E. (ed.): Selected papers from 7th International Pragmatics Conference. Antwerpen. 2000: 52–66. – Balázs János: A szöveg. Akadémiai Kiadó. Bp. 1985. – Behler, E.: Ironie. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 4. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1998: 599–624. – Booth, Wayne: A rhetoric of irony. Chicago. 1974. – Chatman, Seymour: Story and discourse. Narrative structure in fiction and film. Cornell University Press. Ithaca–London. 1978. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 107–108. – Eco, Umberto: Széljegyzetek A rózsa nevéhez. Ford. Barna Imre. In: uő.: A rózsa neve. Európa Kiadó. Bp. 1994: 611–614. – Grice, H. Paul: A társalgás logikája. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.): Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Osiris Kiadó. Bp. 1997: 213–227. – Haiman, John: Talk is cheap. Sarcasm, alienation, and the evolution of language. Oxford University Press. Oxford. 1998. – Hartung, Martin: Ironie in der Alltagssprache. Verlag für Gesprächsforschung. Radolfzell. 2002. – Jenei Teréz: Az irónia alakzatai Babits Mihály Halálfiai című regényében. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszere. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 143–150. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 302–303, 446–450. – Leech, N. Geoffrey: Principles of pragmatics. Longman. London–New York. 1983: 142–151. – Man, Paul de: A temporalitás retorikája. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei I. Jelenkor. Pécs. 1996: 33–60. – Oesterreich, Peter L.: Irony. In: Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 404–406. – R. Molnár Emma: Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomory Dezső: A párizsi regény). Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok

világa 8.) – Rorty, Richard: Esetlegesség, irónia és szolidaritás. Jelenkor Kiadó. Bp. 1994. – Sperber, Dan–Wilson, Deirdre: Irony and use-mention distinction. In: Cole, P. (ed.): Radical pragmatics. Academic Press. New York. 1981: 295–318. – Sperber, Dan–Wilson, Deirdre: Rhetoric and relevance. In: Wellbery, D.–Bender, J. (eds.): The ends of rhetoric: history, theory, practice. Stanford University Press. Stanford. 1990: 140–155. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 140–144. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 54–58. – Tátrai Szilárd: Az alakzatok kontextuális értelmezéséről. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszere. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 83–89. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 243–245. – Vallozza, M.: Diasyrmus. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 623–6. – Veres András: irónia. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977.

Vö.: allúzió, hiperbola, litotész, szarkazmus T. Sz.

Ismétlés [g. –; l. repetitio; n. Wiederholung; f. répétition; a. repetition; o. повтор]: elhatárolható egységek, jelenségek, folyamatok visszatérése, ami a bennünket körülvevő világ egyik alapvonása. Valéry szerint mindent az ismétlés alakít. Természetesen a művészet az a terület, ahol az ismétlés előhívja a végeérhetetlen újrakezdést. A befogadó ugyanis akkor érzékel formát, ha ismétlődést talál a műben. A szó művészetében, az irodalomban és a nyelvi közlésben általában az ismétlés nyelvi egységek (hangok, morfémák, szavak, mondatok, szövegegységek) visszatérése változatlan vagy módosult formában. Átfogó alakzattípus, amelyhez nagyon sok alakzat tartozik.

A klasszikus retorika az ismétlést az adjekciós alakzatok közé sorolja. A görög és római retorikák csak az ismétlés különböző alakzatformáit tartják számon, tehát az összefoglaló fogalom hiányzik. Minden nyelvi szinten lehetséges, de tények, események, bizonyítékok megismétlése is a klasszikus retorikában. A neoretorikában hozzáadásos metaplazmus, metaszeméma, metataxis, illetőleg metalogizmus.

Az újabb osztályozások szerint (lásd például Gáspári Lászlónál) a pragmatikus alakzatok közé tartozik, hiszen a kontextus és a szituáció hatására a megismételt elem mindig valamilyen többlettartalommal telítődik.

Grammatikai kötöttsége relatív, amennyiben a megismételt nyelvi egység terjedelme szerint elkülöníthetők a hangismétlések, morfémaismétlések, a szóismétlések, a szócsoport-ismétlések, mondatismétlések, sorismétlések, szövegegység-ismétlések. Ezek között vannak pozicionálisan kötött ismétlésalakzatok is, amelyek egy nyelvi vagy ritmikai egység elején, közepén vagy végén érvényesülnek.

I. A megismételt nyelvi egység terjedelme és elhelyezkedése szerinti ismétlések:

1. Hangismétlések:

– szókezdő hang, többnyire mássalhangzó visszatérése a verssor vagy versszak más szavainak az élén: ->alliteráció

– sorvégi szótagok magánhangzóinak vagy a teljes szótagnak a megismétlése egy vagy több sor elején, végén vagy közepén: ->asszonánc, ->rím

2. Szó, szócsoport, mondat ismétlődése:

– egy szó szokatlanul gyakori visszatérése egy szövegben mondat-, illetve sorbeli helyzettől függetlenül: ->epizeuxis

– ugyanazon szó, szócsoport, esetleg mondat egymás utáni visszatérése: ->geminációó, ->iteráció, ->duplikáció, ->reduplikáció

– szó, szócsoport, mondat ismétlése nyelvi vagy ritmikai egység elején: ->anafora

– szó, szócsoport, mondat ismétlése nyelvi, ritmikai egységek végén: ->epifora

– az anafora és az epifora kombinációja: ->szimploké

– szó, szócsoport, mondat keretező ismétlése nyelvi egység elején és végén: -> reddíció

– egy szerkezeti egység végének a következő szerkezeti egység elején történő megismétlése: ->anadiplózis

– verssor végén álló szónak a következő sor elején történő megismétlése: ->epanasztrofé
– lépcsőzetes szóismétlés: ->gradáció
– szavak fordított sorrendben történő megismétlése: ->kiazmus
– kötőszavak ismétlése: ->poliszindeton
– szótőismétlés: ->figura etymologica
– rokon értelmű szavak ismétlése: ->szinonímia, ->epibolé, ->halmozás
– ugyanazon szónak más jelentésben történő megismétlése: ->distinkció
– leplezett ismétlődésként működő ellentétes jelentésű szavak, szócsoportok: ->antonímia

3. Kólon, mondat, szövegegység ismétlése:
– két vagy több azonos szótagterjedelmű kólon vagy komma követi egymást: ->izokólon
– egy mondat ismétlése fordított szórendben: ->epanodosz
– tagmondathalmozás: ->körmondat
– egy vagy több verssor ismétlődése versszakok végén, elején vagy közepén: ->refrén

4. Gondolatismétlés:
– gondolatok párhuzamos ismétlése: ->paralelizmus
– gondolatok ellentétes jelentésben való visszatérése: ->antitézis
– végigvitt reduplikáció, amelyben minden új gondolatsor előtt megismétlődik a korábbi gondolatsor vége: ->epiploké

II. Kiterjedését tekintve a hang-, szó-, mondat-, illetőleg gondolatismétlés lehet kisebb vagy közepes szövegegységet átfogó, illetőleg egész szövegszerkezetre kiterjedő, vagyis mikro-, mezo- és makroszerkezetben érvényesülő, sőt szövegek közötti ismétlés is.

A szövegszerkezet szintjén érvényesülő ismétlés meghatározza a mű egész felépítését. Például a ballada, a triolett, a rondel, a rondó, a glossza, a villanella, a pantunlánc, a szonettkoszorú esetében kötelezően ismétlődnek bizonyos sorok a vers meghatározott helyein. De ilyenek a reddíciós szerkezetre, az anaforasorra épülő vagy a kiazmus szerkezetű alkotások is.

III. Az ismétlés a legkülönbözőbb szövegtípusokban érvényesülő alakzat: a mindennapi társalgásban, szólásokban, közmondásokban, reklámszövegekben, publicisztikai szövegekben, a szónoki beszédben egyaránt előfordul, de természetesen a leggyakoribb a népköltészetben és a szépirodalmi alkotásokban.

Az ismétlésalakzatok sokféle szerepet töltenek be attól függően, hogy milyen szövegtípusban és milyen céllal használják őket. Az ismétlés mint a gondolat megformálásának hatásos eszköze a mondat, a szöveg bizonyos részeinek értelmi, érzelmi kiemelését, hangsúlyozását, nyomatékosítását szolgálja elsősorban, de kifejezhetünk vele kétkedést, enyhítést, fokozást, funkciója lehet a hangfestés, az eufónia, az örök körforgás, a megszokottal szakító, új, váratlan összefüggések felé irányítás vagy az arányos elosztásra való művészi törekvés. Az ismétlés általában értelmi és zenei ritmust kölcsönöz a kifejezésnek.

Irodalom: Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 55, 64. – Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 79–122. – Bacry, Patrick: Les figures de style et autres procédés stylistiques. Berlin. Paris. 1992: 117–128, 163–178, 200–215, 234–235. – Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 256–257. – Fónagy Iván: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica series C, relationes. 3. Bp. 1990. – Fónagy Iván: ismétlés. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1968: 329–351. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba.

2003: 47–93. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 57, 58, 61, 97, 154. – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 6.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 80–96, 104–150, 310. – Mózes Huba: Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005. – Mózes Huba: Itt flóta, okarína. A rím mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005. – Nagy L. János: Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. Akadémiai Kiadó. Bp. 1996. – Petőfi S. János: izokólon. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Scaliger, Giulio Cesare: Poetices libri septem. In: Bibliopholio Commeliniano. 1607: 469. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 150–151. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 133–143. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 40, 53–54, 61–62, 180–181. – Valéry, Paul: Cahiers. 1. Édition de La Pléiade. Paris. 1973: 1060.

Vö.: alliteráció, **anadiplózis**, **anafora**, **antitézis**, **antonímia**, **asszonánc**, **distinkció**, **duplikáció**, **epanasztrofé**, **epanodosz**, **epifora**, **epiploké**, **epizeuxis**, **figura etymologica**, **geminációó**, **gradáció**, **halmozás**, **iteráció**, **izokólon**, **kiazmus**, **körmondat**, **parallelizmus**, **poliszindeton**, **reddíció**, **reduplikáció**, **refrén**, **rím**, **szimploké**, **szinonímia** K. A.

Iteráció -> Epanalépszis, Geminációó, Poliptóton

Izokólon vagy **pariszon, pariszózis** [g. ἰσόκωλον, πάρισον, παρίσωσις; l. compar, aequalia membra; n. Isocolon; f. –; a. isocolon; o. изоколон]: a paralelizmus mondatszintű válfaja, melyben két vagy több azonos vagy megközelítően azonos szótagterjedelmű ->kólon (legkevesebb három szóból álló, fő- vagy mellékmondat értékű nyelvi egység) vagy ->komma (két vagy több szóból álló, szintagma értékű nyelvi egység) követi egymást, egyfajta ritmus is adódik belőle.

Az alakzat megnevezése a görög ἴσος 'egyenlő' és κῶλον 'tag, íz' szóelemekből alakult.

A klasszikus retorika osztályozása alapján adjekción alapuló szó- vagy gondolatalakzat. Cornificius *compar* műszóval nevezi meg. Quintilianus felosztásában a szóalakzatok harmadik csoportjában találjuk. Ebbe a csoportba azokat az alakzatokat veszi fel, amelyek a hallgatóság figyelmét a szavakban levő, különböző mértékű alaki, jelentésbeli hasonlósággal, azonossággal vagy ellentéttel hívja fel. A neoretorika osztályozása szerint hozzáadásos metataxis. Lausberg szerint az izokólon a szintaktikai alakzatok közé tartozik. Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retoriká"-ja szerint szintén a szintaktikai alakzatok közé tartozik, és több egymás mellé helyezett kólon vagy komma alkotja. Ha a komma két szónál kevesebb egységből áll, akkor az izokólon (azonos szójelentés esetén) szinonímiává vagy (ha a szójelentés különböző) halmozássá válik.

Az izokólon a ->felsorolásnak és a ->halmozásnak grammatikailag szűkített, vagyis a kólonhoz és a kommához kötött formája. Például:

(1) *Sem utódja, sem boldog őse,*
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
(Ady Endre: Sem utódja, sem boldog őse)

(2) Magam vagyok az örökös magányban.
Akár a víz. Akár az anyaföld.
(Pilinszky János: Egy arckép alá)

Az izokólon elsősorban a szónoki és a költői szövegek sajátja:

(3) És miképpen *a bársony sólya nem enyhíti a köszvény fájdalmát; a királyi korona el nem vészi a fő-fájást:* úgy a világ javai nem könnyebbítik a lelki törődést…
(Pázmány Péter: Prédikációk)

(4) *Oh lassan szállj* és *hosszan énekelj,*
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!…
(Petőfi Sándor: Tündérálom)

Az izokólon a gondolat megformálásának igen hatásos eszköze. A szintaktikai tagolás és a szótagszám azonossága vagy közel azonossága révén kialakult párhuzamosság kiemel, nyomatékosít, de szembenállást is kifejezhet:

(5) Óh ifjaink, óh én barátim,
Ti megkötött szárnyú sasok,
Láng a fejem, jég a szivem, ha
Végigtekintek rajtatok!…
(Petőfi Sándor: Megint beszélünk s csak beszélünk…)

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 2003: 57, 58, 61, 97, 154. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiadványai 6) – Petőfi S. János: izokólon. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1977: 468–469. – Scaliger, Giulio Cesare: Poetices libri septem. In: Bibliopholio Commeliniano. 1607: 469. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Budapest. 1988: 150–151.
Vö.: felsorolás, **halmozás, kólon, komma** K. A.

J

Jelkép -> Szimbólum

Jelző -> Epitheton

Jelzőcsere -> Enallagé

Jóhangzás -> Eufónia

K

Kakemfaton [g. κακέμφατον; l. deformitas, cacemphaton, turpiloquium; n. Kakemphaton; f. kakemphaton; a. cacemphaton; o. какемфатон, кацемфатон]: két szó egymásra következése oly módon, hogy az elsőnek az utolsó és a következőnek az első szótagjából valamely illetlen vagy metaforikusan illetlen jelentésű szó keletkezik. Például a viccekben szereplő Mikor*ka Kál*mán, *Végh Bé*la.

A megnevezés a görög 'rossz' és 'látszat, megmutatás' jelentésű szóelemekből alakult.

A klasszikus retorika súlyos stílushibának tartja, de gyakran lehet a komikum eszköze is. Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retoriká"-ja szerint a fonológia alakzatai közé tartozik. Szerintük a szókapcsolatok esetében a szóhatároknál szemantikai vagy fonetikai komplikációk következhetnek be. A kakemfaton szemantikai bonyodalmat jelent.

Az elmezavar közízléssel is szakító egyik megnyilvánulásának tekinthető például a következő versrészletben:

Tudhatta, közöttünk nem *vala gát*;
(Arany János: Tetemre hívás)

Irodalom: Fónagy Iván: kakemfaton. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 128. K. A.

Kakofónia vagy **rosszhangzás** [g. κακοφωνία; l. asperitas, duritas; n. Kakophonie, Missklang; f. cacophonie; a. cacophony; o. какофония]: olyan szóalakzat, amelynek hatására a nyelvi mű (vagy műrészlet) kellemetlen hangzásérzetet kelt. Nemcsak stílushiba lehet, hanem alakzatként értelmezve megfelelő tartalmak kifejezését szolgálja mind a művészi, mind a publicisztikai nyelvhasználatban.

(1) *Sikolt, mint ölben újév malaca.*
Sikolt, mint kés-él, ha köszörülik.
Sikolt, mint rozs, ha szeli a kasza.
A tepsiben a hús nyöszörög így.
(József Attila: Egy kisgyerek sír)

A *kakofónia* elnevezés a görög 'rossz' és 'hang' jelentésű szavakra vezethető vissza. Jelentése: 'rossz hangzás'.

A kakofónia fogalom a nyelvi megnyilatkozás hangzásbeli dimenzióját érinti, annak az emberi fülre gyakorolt kellemetlen hatását jelöli. A kifejezést az antik retorika nem használta, a mai használat a zenei szaknyelvből származik. Az ókori szerzők szerint sem számítottak jól hangzónak a nehezen kiejthető mássalhangzók. A rosszhangzás nem választható el a nyelv hangkészletétől. Az emberi fül a jóhangzást kedveli, így a kakofónia vitiumként (hibaként) jelentkezhet, de ha hangulatfestő és expresszív funkciója van,

virtusként (erényként) értékelhető. Az ókori retorikákban főként a következő jelenségeket tekintették rossz hangzásúnak: ->hiátus, azaz két magánhangzó, különösen két, azonos minőségű hosszú hangzó egymásmellettisége (structura hiulca), nehezen ejthető mássalhangzók egymásmellettisége (structura aspera), ugyanazon mássalhangzók halmozása (homoeoprophoron), rövid vagy hosszú szavak halmozása által kiváltott ritmikai monotónia. Az ókorban a kakofón szavakat és szókapcsolatokat iszonyt keltő, borzalmas tárgyak bemutatására (mimézis) és a személetesség emelésére használták. A középkori poétikák is az ókori kritériumok szerint ítélték meg a rosszhangzást, elvetették a hiátus, a homoeoteleuton alkalmazását; Gervasius az ->alliteráció ismétlését háromszorira korlátozta. A reneszánsz retorikája és poétikája szerint a hangok kifejező értékét nem lehet egyértelműen megállapítani. Scaliger, Vossius kívánatosnak tartotta a hangok és az általuk jelölt tárgy közötti megfelelést. A kakofónia elkerülése azonban nem állhat szemben a természetesség követelményével. A mai retorikai felfogás szerint a kakofónia tényezői: a magán- és mássalhangzók kedvezőtlen aránya, a kemény, éles mássalhangzók torlódása, darabosság, monotónia, aránytalanság. Valamely szövegrész a fenti tényezők folytán kellemetlen hatást kelt.

Az *r* és *k* halmozása, alliterálása alkalmas harag, indulat kifejezésére:

(2) *Mit ugattok, mit haraptok*
Engemet, hitvány ebek!
Torkotokba, hogy megfúltok,
Oly kemény koncot vetek.
(Petőfi Sándor: A természet vadvirága)

Rövid egy-két szótagos szavak halmozásakor a kemény mássalhangzók hangutánzó hatást keltenek, érzelmi tényezőként hatnak:

(3) *Zúg, süvölt és szaggat és ront és bont*
Bennem a föllázadt fergeteg…
(Petőfi Sándor: Meg ne ítélj…)

A barátságtalan környezetet, a rideg sivár világot jelenítik meg a kellemetlen hangkombinációk:

(4) Most mint lopott fát, viszlek titeket
ez otthontalan, csupa-csősz világban.
(József Attila: Kirakják a fát)

Kellemetlen hangzású szó ismétlése, hangutánzás a jelenség félelmetességének érzetét fokozza:

(5) *tábornok csördít*
indul a kolosszus
csikorog dörög
vonul a kolosszus
cinóber szarvak
kátrány szemek
indigó szájak
reng bőg a kolosszus
kaucsuk szügyek
felcsavart belek

bádog gyomrok
dalol a kolosszus
(Weöres Sándor: Kilencedik szimfónia. FINALE. A szörnyeteg szétzúzódása)

Idegen szavak kemény hangzása, helyzetet, időt, teret ábrázoló elemek:

(6) *Rechts*re perdül, *links*re fordul,
*spicc*e van tán némi bortul:
tempót íme mégse vét,
(Babits Mihály: Galáns ünnepség)

A sajtó nyelvében a gúny kifejezője a rossz hangzású, nehezen kiejthető címek alkotása:

(7) *Forgók, morgók, forintok* (Magyar Nemzet. 2005. június 8.)
(8) *Tamtamok, talentumok* (Magyar Nemzet. 2005. május 14.)
(9) *Bugris terror* (Magyar Nemzet. 2005. június 11.)
(10) *Az értéktelen mérték* (Magyar Nemzet. 2005. június 9.)
(11) *Gyógyszerfutárlobbi* (Magyar Nemzet. 2005. június 11.)

A beszélt nyelvben nem szerencsés az azonos hangzású szótagok halmozása:

(12) *Csapatát állítsa csatasorba. – Ügyét ürügyül akarják* felhasználni.
(13) *Pápává választván* (TV-riport. 2005. augusztus 20.)

Főbb funkciói: a külső valóság, a környezet ábrázolása [(3), (6)], jellemző hangulat keltése [(4), (5)], indulat kifejezése (2).

Irodalom: Lőrincze Lajos: Csacsacsa. In: Édes anyanyelvünk. Akadémiai Kiadó. Bp. 1961: 103–104. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 92–3. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: kakofónia. In: Világirodalmi lexikon. 5. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 4. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 846–850.
Vö.: hangszimbolika, hiátus L. J.–V. R. R.

Katafázis -> Préteríció

Katakrézis -> Abúzió

Képzelt beszéd -> Szermocináció

Késleltetés -> Hiszterológia

Kettős szillogizmus [g. –; l. –; n. doppelter Syllogismus; f. double syllogisme; a. double syllogism; o. двойной силлогизм]: adjekciós gondolatalakzat; arra készteti az olvasót, hallgatót, hogy a *de* kötőszóval kapcsolt tételeket nyelvileg ki nem fejtett, azaz implicit információkkal, tételekkel egészítse ki. A kettős szillogizmus olyan elvi jelentésszerkezet (kiinduló szerkezet) elnevezése, amelyben a *de* kötőszó nem két kijelentés (propozíció), hanem két szillogisztikus érvelés viszonyát jelöli/hozza létre. A kettős szillogizmusként felfogott kiinduló szerkezet lehetővé teszi, hogy az egyes – szembeállító, megszorító,

kizáró stb. – ellentétfajtákat egymás sorrendi, valamint nyelvi kifejtettség szerinti – explicit, illetve implicit – változataiként kezeljük.

(1) [Plon elküldi a „Polgár vallomásai" francia kiadásának szerződését.] A feltételek gyalázatosak. Szeretnék felháborodni. De már túlságosan megtanultam a valóságot, és ezért nem háborodok fel, hanem aláírom és visszaküldöm.
(Márai Sándor: Ami a Naplóból kimaradt)

A két szillogizmus tételeit rendre jelöljük Apr*, Ap és Aq, valamint Bpr∗, Bp és Bq szimbólumokkal. A az első szillogizmus, B a második. Apr* az első szillogizmus felső tétele (nagy premisszája), Bpr* a második szillogizmus felső tétele (nagy premisszája). Ezek a jelentésrészek többnyire implicitek (a csillag szimbólum erre a létezési módra utal: Apr*, Bpr*). Ap az első szillogizmus kis premisszája, Aq az első szillogizmus konklúziója (zárótétele). Bp a második szillogizmus kis premisszája, Bq a második szillogizmus konklúziója (zárótétele). A felső tétel (a nagy premissza) a megnyilatkozásban szereplő valóságrészről elképzelt/tudott stb. általános tapasztalat nyelvi megfogalmazása, amely esetenként pragmatikai előfeltevésként is szerepelhet.

(1a) Apr*: Ha a kiadó szerződési feltételei gyalázatosak, akkor a szerző várhatóan/indokoltan felháborodik.
Ap: *A feltételek gyalázatosak.*
Aq: *Szeretnék felháborodni.*

(1b) Bpr*: Ha a szerző már ismeri, megtanulta a könyvkiadás valóságát, akkor a kiadó gyalázatos szerződési feltételein nem háborodik fel.
Bp: *Már túlságosan megtanultam a valóságot,*
Bq: *Nem háborodok fel, hanem aláírom és visszaküldöm.*

Az (1) szöveg jelentésszerkezetének tételei közül csupán a nagy premisszák (Apr*, Bpr*) implicitek; a két kis premissza, valamint a két konklúzió explicit. A kettős szillogizmus jelentésszerkezete megengedné, hogy ezek közül – azaz a *de*-vel jelölt viszony A és B oldaláról – egy-egy tétel vagy konklúzió implicit, azaz kifejtetlen maradjon. Ezek szerint lehetséges volna több szerzői változat, mint például az alábbi kettő – lásd alább a (2), (3), (4), (5) példát is.

(1c) Ap: *A feltételek gyalázatosak.*
[Aq*: Szeretnék felháborodni.]
Bp: *De már túlságosan megtanultam a valóságot.*
Bq: *Nem háborodok fel.*

Vagy:

(1d) Ap: *A feltételek gyalázatosak.*
Aq: *Szeretnék felháborodni.*
Bq: *De nem háborodok fel.*
[Bp*: már túlságosan megtanultam a valóságot…]

A kettős szillogizmus fogalma több tudományterület tapasztalataiból állt össze. Így a logika fent már említett elemeiből, továbbá W. Porzig megállapításából, amely szerint az előrehaladó gondolkodás nemcsak a dolgok viszonyait ragadja meg, hanem azokon túl a viszonyok viszonyait is; mindenekelőtt azonban az empirikus szövegvizsgálatok azon

megfigyeléséből, hogy az érvelő szövegek *de, pedig* stb. típusú kötőszavait gyakran követi a *mert, hiszen*-féle megokolás. A magyar nyelvű szövegek tartalmi-logikai viszonyainak nyelvészeti elemzéseiben a 20. század 60-as éveiben Deme László mélyült el; a többszörösen összetett mondatok tömbösödésében megkülönböztetett főkapcsolást (fontosabb viszonyt) és alkapcsolást (kevésbé fontos viszonyt). Erre épült Békési Imre elemzéseiben a konstrukciótípusok leírása, ezek folytatásaként körvonalazódott a kettős szillogizmusok metodológiája magyar nyelvű szövegeken. A viszonyok viszonyaként felfogott szöveg(darab) Békési Imre számára lehetővé tette, hogy elvi alapokon nyugvó módszertant dolgozzon ki a két szillogizmus tételeinek, megállapításainak reprezentálására. A szerző – Petőfi S. János TeSWeST elméletének elveire alapozva – együtt vette számításba a kimondott vagy leírt információkat az értelmezésben a ki nem mondott, le nem írt, csupán odaértett információkkal. Ezt a megközelítésmódot az angol terminológia a szillogizmusok formális kiterjesztésének és kiegészítésének tekinti, amellyel érvényessé tehető, illetve amelyben – az ellentétekkel való kiegészítésekkel – ellenőrizhető a logikai forma. Ezt gondolta tovább L. Aczél Petra (2003) a bizonyításnak mint szövegtulajdonságnak az elemzésével.

A konklúziók következtetési alapját nem csupán az explicit kis premisszák (Ap, Bp) alkotják, hanem azok a témára vonatkozó általánosított (s általánosnak tekinthető) tudáselemek is, amelyeket az olvasó a következtetési lánc implicit nagy premisszájaként rekonstruál (Apr∗, Bpr∗).

Tartalmilag a kiinduló szerkezet a szillogisztikus következtetésnek a Grice-féle pragmatikai felfogásával, a társalgási implikatúrával dolgozik. Ennek egyik esete szerint például *Ha* p *másról szól, mint amiről elvárhatóan szólnia kellene, akkor* p *a beszélő elhallgatott véleményét, azaz* q-*t implikálja.*

A kettős szillogizmus a szövegben kifejtett és ki nem fejtett információk együttesében ellentétet kifejező alakzat. Működésében a tételek szerinti és a sorrendjük szerinti rendszer ok-okozati összefüggései jelennek meg. A *de* kötőszó jelölte ellentét első része (A szillogizmus) gyakran feltételezést, reményt, hiedelmet, elvárást fogalmaz meg, – ezzel szemben a *de* utáni részben (a B szillogizmusban) tárgyias, valóságos, tényszerű, érvényes megállapítások szerepelnek. Ritkán jelenik meg a *de* kötőszó előtt és után a közvetlenül egymással ellentétbe állított két tétel, ezért a *de* kötőszó hatására a hallgató, az olvasó egészíti ki valamelyik oldal explicit tételét az implicit tétel információival. Ez az aszimmetria az alakzat jelentésében úgy tükröződik, hogy a szöveg fogalmazója a sorrend segítségével a befejező kifejtett tételben, a *de* kötőszó után álló tagmondatban, mondatban közli a (leg)fontosabb információt.

(2) *Gyermekkoromban*
boldog lehettem volna,
de nem értettem hozzá.

Felnőttkoromban
boldog lehettem volna,
de nem értem rá.

Öregkoromban
boldog lehetnék,
de a közelgő halál okozná.
(Weöres Sándor: De)

A (2) példa felszíni szerkezetében a három következtetés ellentétét a *de* kötőszó az Aq és a Bp, tehát az első szillogizmus konklúziója és a második szillogizmus kis premisszája között jelöli. A közvetlen összefüggés ellentéte az elvi szerkezetben a két konklúzió között érvényes.

(Aq) *boldog lehettem volna, de* (Bq*) nem voltam boldog.
(Aq) *boldog lehettem volna, de* (Bq*) nem voltam boldog.
(Aq) *boldog lehetnék, de* (Bq*) …
(A három pont jelöli, hogy a kettős szillogisztikus szerkezet csupán az értelmezés elvi lehetőségét, irányát körvonalazza. Nem is várható el, hogy a lírai szöveg befejező sorát egyetlen prózai tagmondatra korlátozva írjuk le.)

Feltűnő nyelvtani összefüggés párosul a szemantikai jelenséghez: az (Aq) előbb kétszer a feltételes mód múlt idejű igével, a harmadik esetben a feltételes mód jelen idejű igéjével áll. Egyik strófa sem fejti ki a közvetlen ellentét másik oldalát, amely azonban a valóságot állítja szembe a feltételezéssel. A feltételes mód múlt idejű ige a jelentésének lezártságával, meg nem változtathatóságával meggyőzően fejezheti ki a lehetőség implicit tagadását, lehetetlenségét. A strófák harmadik sorában ugyancsak múlt idejű igék állnak, de kijelentő módban, visszavonhatatlan érvénnyel. A feltételes mód jelen idejű ige (*lehetnék*) a harmadik strófában nem zárja ki visszavonhatatlanul a boldogság lehetőségét, s többféle szemantikailag elfogadható kijelentés együttese jelenik meg (*de a közelgő halál okozná*) a retorikai és poétikai szempontokat érvényesítő sorban (rím: *hozzá – rá – okozná*; gondolatpárhuzam; ritmikai lüktetés stb.).

Elemeinek sorrendjéből következően a kettős szillogizmus hatelemű paradigmaként jeleníthető meg; amelyből a két – gyakran implicit – nagy premissza az alábbi típusok bemutatásában praktikus okokból elhagyható. Az explicit tételek sorrendi változatainak megjelenítése valósítja meg az elvi jelentésszerkezet explicit és implicit tételeinek összefüggéseit.

(3) ((Aq) de (Bp))
Szerettem volna veled négyszemközt beszélni, de elkerültük egymást.
Bq*: 'nem sikerült, mert'
(Pilinszky János összegyűjtött levelei)

(4) ((Aq) de (Bq))
Szerették volna meghódítani; de nem lehetett, mert a város aludt.
(Márai Sándor: Az idegenek)

(5) ((Ap) de (Bp))
Előttem ételgarmada
de jaj, gyomrom kétharmada
kutyáknak vettetett…
Aq*: 'volna mit ennem', Bq*: 'nem ehetek'
(Zelk Zoltán: Féktávolságon belül)

(6) ((Ap) de (Bq))
„*…az első percben nagyon megijedt Margitka, de nem kiáltotta el magát, csak befelé remegett.*"
Aq*: 'várható volt, hogy elkiáltja magát'

(Karinthy Frigyes: Jelbeszéd)

Míg az ->entiméma implicit tételeit (az egy-egy) szillogizmus alapján lehet rekonstruálni, a kettős szillogizmus az ellentétes szerkezetek hasonló teljességű vizsgálatára alkalmas kiinduló szerkezet. Olyan gondolatmenetek kutatására fejlesztették ki, amelyekben egyidejűleg vagy közvetlenül egymás után nem egy, hanem két – egymással ellentétes tartalmú – szillogisztikus következtetés fut le, s e műveletek egybeszövődése folytán a gondolatmenet néhány lépése implicit, nyelvi megformáltsága pedig hiányos marad.

A kiinduló szerkezet alkalmazásával bizonyítani lehet a megnyilatkozás implicit elemeinek jelenlétét, illetőleg reprezentálni azt a mechanizmust, amellyel az implicit elemek a megnyilatkozás explicit elemeihez rendelődnek.

(7) *Én tulajdonképpen harcosnak születtem*
De mire elvégeztem
a kötelező tanfolyamokat
már nem volt
felvétel a Fekete Seregbe.
(Béres Attila, in: Fodor András: A hetvenes évek)

Az idézett versrészletben a *de* kötőszó csak közvetve viszonyít elő- és utótagja között; az ellentét közvetlenül a két implicit, világalkotó szerepű konklúzió között van.

Aq* ’*Elvárható volt tehát, hogy harcos leszek*’ Bq* ’*de tény, hogy nem lettem, mert … már nem volt felvétel a Fekete seregbe*’

A példából az is következik, hogy a *de* olyan ellentétfajtát jelöl, amelynek a környezetében ok-okozati viszonyok vannak, például következtetés és okadás így: *tehát – de – hiszen*.

A kiinduló szerkezet formailag a szillogizmus feltételes változatára épül (feltétel – következmény = *ha p, akkor q*), például Ha az ember *p*, akkor megesik, hogy *q*:

(8) *Ha az ember mindenáron szellemes akar lenni, megesik, hogy egy kicsit elveti a sulykot. Én sem voltam egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatóról beszéltem.*
(Saint-Exupéry: A kis herceg)

p: *Én is szellemes akartam lenni.
q: *Én sem voltam egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatóról beszéltem.*

A kettős szillogizmus – Csűry István, P. Előry Vilma, Petőfi S. János, Szabó Zoltán, Szathmári István, Tolcsvai Nagy Gábor és több más kutató szerint – érvelő szövegek szabatos gondolatmenetének implicit komponenseit meggyőzően képes reprezentálni; a költői szövegek értelemszerkezetének feltárásában azonban – a pragmatikai előfeltevések különbözőségei és a poétikai tényezők szövegszervező, szövegépítő hatásai miatt – nem minden esetben vezet egyértelmű eredményre.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 281–304. – Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszói szintaxisról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések. 117. Akadémiai Kiadó. Bp. 1983. – Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó. Bp. 1986. – Békési Imre: A kettős szillogizmus. Szemiotikai Szövegtan 2. 1991: 38–54. – Békési Imre: Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. JGYTF Kiadó. Szeged. 1993. – Békési Imre: Néhány kötőszóegyüttes értelemszerkezeti elemzése. Magyar Nyelv C. 2004: 171–180. – Békési Imre: Osztatlan filológia. Tiszatáj Könyvek. Szeged. 2001. – Békési Imre: The Place of Concession in contrastive Structures. Sprachtheorie und germanistische Linguistik. 13. 2 2003: 103–122. – Békési Imre: A theoretical-empirical analysis of restriction and concession. Sprachtheorie und germanistische Linguistik. 14. 1 2004: 3–17. – Bencze Lóránt: *Te kis majom!* Az epikheirémáról. (és) *Az a nő ott az apám!* A retorikai érvelés a posztmodern korban. In: Retorika, Márai, helyesírás. (CD, szerkesztette Nagy L. János.) Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2004: 19–30. – Csűry István: Kis könyv a konnektorokról. Officina Textologica 13. Debreceni Egyetem. 2005: 196. – Csűry István: Le champ lexical de mais. Studia Romanica. Series Linguistica VII. Debrecen. 2001: 50–59. – Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp. 1971. – Grice, H. Paul: Logic and conversation. In: Cole–Morgan (eds): Syntax and semantics. Speech Acts. Academic Press. New York – San Francisco – London. 1975: 41–58. – Kissné Kovács Krisztina: Esettanulmányok az ellentétviszonyban megfogalmazott preszuppozíciók feltárására az orosz nyomtatott reklámszövegekben. Argumentum 3. 2007: 19–25. – L. Aczél Petra: Erős szavak. A bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. Világosság 11–12. 2003: 171–178. – P. Előry Vilma: A szövegszerkezeti alapegységek és a szövegtipológia. In: Rozgonyiné Molnár Emma (főszerk.): Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. JGYTF Kiadó. Szeged. 1996: 91–96. – Petőfi S. János: Megjegyzések a tömbösödés szövegtani vizsgálatához. In: Rozgonyiné Molnár Emma (főszerk.): Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. JGYTF Kiadó. Szeged. 1996: 265–275. – Porzig, Walther: Das Wunder der Sprache. Bern. 1950: 368. – Szathmári István: *Petőfi Sándor: Nem sűlyed az emberiség…!* Szemiotikai Szövegtan 14. 2001: 56–59. – Tolcsvai Nagy Gábor: *Petőfi Sándor: Nem sűlyed az emberiség…!* Szemiotikai Szövegtan 14. 2001: 44–49. – Zsemlyei János: Szövegszintaktikai kérdések. In: Szabó Zoltán (szerk.): Tanulmányok nyelvről, irodalomról. BBTE. Kolozsvár. 1992: 233–257.
Vö.: entiméma, epikheiréma, szillogizmus N. L. J.

Kiazmus [g. χιασμός; l. chiasmus; n. Chiasmus, Kreuzfigur, Kreuzstellung; f. chiasme; a. chiasmus; o. хиазм]: transzmutációs gondolatalakzatként kereszteződés, kéttagú nyelvi kifejezés ismétlése megfordított sorrendben.

(1) s*zületek meghalni*
meghalok születni.
(Weöres Sándor: Talizmán)

A befejező sor gondolata vigasztalást fejezhet ki: az újjászületés vigaszát. Ez a gondolat úgy védheti az embert, mint a talizmánja. Az ellentétes jelentésű igék és főnévi igeneveik a bennük kifejeződő élettények (és reménykedések) időbeli egymásra következését jelezhetik.

A görög terminus töve 'kereszteződés' jelentésű. Az alakzat neve az ókori retorikákban és stilisztikákban ->kommutáció. A sorrendi kereszteződés szintaktikai természetű, képletszerűen, a és b elemből: a b – b a. További feltétel számos osztályozásban az, hogy a megfordított sorrend ugyanabban a mondatban vagy egymást követő két szerkezetben érvényesüljön. Az egymástól távolabb eső sorrendi megfordítások neve, a kettőnél több tagból álló inverz ismétlődések alakzata az ->epanodosz, a tőkereszteződés ókori neve az ->antimetabolé. A kutatók jelentős része kiazmusnak tekint számos megfordítást a szövegbeli előfordulások távolsága ellenére is: ilyenkor az első kifejezést a hallgató/olvasó emlékezete idézi fel a második előfordulás értelmezésekor. A (2) egyik frázisa az egyik strófában, az ismétlése a másik strófában olvasható.

(2) *Szeretem – gyülöltök…*
[…]
Gyűlölöm – szerettek.
(Komjáthy Jenő: Magamról)

Az agglutinatív (toldalékoló) nyelvekben fordított sorrendben ismétlődhetnek a tőmorfémák vagy a toldalékmorfémák, H. Lausberg szimbólumaival (a és b a tövek, x és y toldalékok):

$a^x\ b^y - b^x\ a^y$ (tőkereszteződés), $a^x\ b^y - a^y\ b^x$ (toldalékkereszteződés).

Mint a képletekből látható, a sorrendi megfordítás egyszersmind ->paralelizmust is jelent: a tőkereszteződésben párhuzamosak a toldalékok, a toldalékkereszteződésben párhuzamosak a tövek. A logikai elemzésben a kétféle sorrend szembeállítást is jelent(het), a tartalmi változatokat a két oldal elemei viszonyának minősége (a és b viszonya, majd b és a viszonya) meg az oldalak viszonyának minősége (a kiasztikus szerkezet a b oldala és b a oldala közötti viszony) adhatja. Képletszerűen:

a b de b a, vagy nem a b, hanem b a vagy a b, de b nem a stb.

A párhuzam és az ellentét együtt szerepel a kiazmusban, ezért a szerkezet jelentésében, annak logikájában ez a tömörség a hatásosság egyik alapvető eszköze. Természetes, hogy a hatásra törekvő publicisztika annyira kedveli ezt a szerkesztési megoldást.

Ha a grammatikai/szintaktikai funkciók megfelelnek a sorrendi variánsoknak, a sorrendi megfordítás a szintaktikai szerepet is cseréli az ismétlésben.

(3) *Éltem álom, álmom élet.*
(Reviczky Gyula: Altató)

Az *Éltem* alany az *élet* állítmány, az *álom* állítmány az *álmom* alany lesz; a funkciók különbségét a birtokos személyrag/személyjel megléte vagy meg nem léte jelzi.

A kereszteződés a legszorosabb értelemben ugyanazon szavaknak, morfémáknak a megfordítását jelenti. Már a klasszikus retorika is megengedte azonban az ismétléskor az elemek szinonimáinak, antonimáinak a felhasználását is.

(4) *Szeretem* azt, amit *gyülöltök.*
[…]
Gyűlölöm azt, amit *szerettek.*
(Komjáthy Jenő: Magamról)

A legtöbb olvasó a *Szeretem – gyülöltök / Gyűlölöm – szerettek* megfordítást tekintené kiazmusnak; mindez azonban két különböző párhuzammal áll együtt. A soronként elemzett kiazmusokban közös, hogy a mutató névmás és a vonatkozó névmás alkot párhuzamot (azt / amit); a *Szeretem* az ellentéteként ismétlődik: *gyülöltök*. (És megfordítva a következőben, ott is szembeállítva az egyes szám első személyű alakot a többes szám második személyűvel.) A két sor a különböző strófákban szereplő kereszteződések együtteseként tágabb értelemben lehet kiazmus, inkább az epanodosz alakzata.

A magyar nyelvű szövegekben a szintaktikai megoldások közül a tőkereszteződés gyakori:

(5) Jaj, mily *sekély a mélység*
és mily *mély a sekélység*
(Kosztolányi Dezső: Esti Kornél éneke)

A toldalékokban gazdag morfológia sokféle kereszteződést tesz lehetővé:

(6) *…fehéren fekete* és *feketén fehér.*
(Rap-szövegből)

A sorrendi kereszteződés szemantikailag kiemelten hatásos, különösen akkor, ha az egyes elemek között jelentős különbség, ellentét van; a kiazmus gyakran paradox jelentésű.

(7) *Élet*, mi *holt. Halál*, mi *eleven.*
(Weöres Sándor: Önéletrajz)

A szintagmatikus tengelyen keletkezett szemantikai feszültség a paradigmatikus tengelyen oldható fel. A tartalmi ellentétet nyomatékosíthatja, ellenpontozhatja a hangzási, ritmikai kompozíció, az illabiális/labiális hangzás, a palatális/veláris hangrend szembenállása.

A kiazmus tartalmát ki nem fejtett, implicit információk egészíthetik ki:

(8) Akár *a tojást a kőhöz,* akár *a követ a tojáshoz.* [tudniillik 'ütöd; mindenképpen a tojás törik össze']
(Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások)

A megfordítás tipikus tartalma a kölcsönösség a gyermeknyelv mondókáitól kezdve (te az enyém, én a tied). Néhány publicisztikai példa:

(9) Az a kölcsönösség, hogy amit *elvárok tőled, tőlem is elvárható*, és ez a ki nem mondott megegyezés biztonságot ad. *Én bízom benned,* s *te bennem* ugyanúgy, ahogy ez apáink és nagyapáink idején volt – volt. Mert elmúlt.
(Végh Alpár Sándor: Magyar Nemzet. 2005. június 4: 27)

Az *Én – benned / te – bennem* megfordításban a *bízik* ige kapcsolja össze az elemeket, akkor is, ha a másodikban csak odaértjük.

A kölcsönösséget a két oldal között *és* jelezheti:

(10) Mert nem csak *te írod a könyvet*; ugyanakkor *a könyv* is *ír téged*.
(Márai Sándor: Ég és föld. A kölcsön)

Az 'ír' jelentés érvényes a fenti két páros elemei között: *te – a könyvet / a könyv – téged*.

A megfordítás ironikus célokat is szolgálhat:

(11) Egy *értelmes ember*, különös *tehetség nélkül*, többet használhat a világnak, mint egy *tehetséges ember értelem nélkül*.
(Márai Sándor: Füves könyv. A tehetségről és a butaságról)

A megfordítás két frázisa közül a másodiknak a jelentése lehet fontosabb:

(12) Aki *felmagasztalja magát*, azt *megalázzák*, aki pedig *megalázza magát*, azt *felmagasztalják*.
(Mt. 23,12. – Szt. István Társulat, 1997.)

A logionban Jézus arra buzdítja a tanítványokat, hogy törekedjenek alázatosságra, – így majd felmagasztalják őket.

Kosztolányit gyakran megrótták az impresszionista „felszínességért", s erre reagál a *Jaj, mily sekély a mélység és míly mély a sekélység* második része. A sorrendi előfordulást Ady versében befolyásolhatja a rímhelyzet: *Lágy keménység és kemény lágyság,/.../ ez a cifra vén Szilágyság*.

Tágabb értelemben nemcsak nyelvi, hanem nonverbális kereszteződéseket is nevezhetünk kiazmusnak, ilyen a drámában, filmben, narratívákban a szerepcsere, ruhacsere, cselekményfordulat stb. is. Kiasztikus lehet a kompozíció, a tükörszimmetria; ilyen a népdal, a díszítőművészet, az algebra, a geometria számos jelensége.

A kiazmus a szövegjelentés szerveződésében részt vehet felsorolásban, ekkor a leghatásosabb elemként viselkedik:

(13) Mert ha nem, kihúzzák még a talpunk alól a földet is, és annyink se marad, hogy *elültessünk egy fát, és árnyékában megpihenjünk*.
(Végh Alpár Sándor: I. h.)

Az *elültessünk és megpihenjünk* igepár keretében az *egy fát* és *árnyékában* nominális argumentumok alkotják a belső párost.

Petőfi Sándor egyik versének motívumát (mindjárt vitéz, mihelyt magyar) Komjáthy Jenő folytatja, az ok-okozat kétféle sorrendje az okhatározói alárendelést és a következtető mellérendelést váltogatja:

(14) *Magyar vagyok, mivel szabad…*
Szabad vagyok, tehát magyar.
[…]
Magyar vagyok, tehát igaz,
Igaz vagyok, mivel magyar.
(Komjáthy Jenő: Magyar vagyok)

A kiazmus a dolgok színét és visszáját egymásra vonatkoztatja, egymás után állítja kétféle sorrendben, ezért kedvelik az érvelő írások; pl. Kovalovszky Miklós tanulmányának a címe: „A Rozsdatemető stílusa avagy a stílus rozsdatemetője". Stílusértékét a meghökkentő ellentétek növelik, ezért ezt a kereszteződést Fónagy Iván agresszív verbális cselekedetnek nevezi.

A kiasztikus szerkesztés teszi hatásosabbá két nemzeti imánk kezdését és befejezését: a Himnusz az *Isten, áldd meg – Szánd meg, Isten* kereszteződéssel, a Szózat pedig a *Hazádnak rendületlenül/ légy híve – Légy híve rendületlenül/ hazádnak* megfordítással. Az első tágabb értelemben (a távolság ellenére) kiazmus, a második epanodosz.

Irodalom: Adamik Tamás: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Bókay Antal: Irodalomtudomány. Osiris Kiadó. Bp. 1997. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 32–34, 378–382, 418–420. – Fónagy Iván: chiazmus. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 127–130. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 395–397. – Nagy L. János: A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2005. (Az alakzatok világa 12.) – Nagy L. János: Az elsőtől a legutolsóig. Magyar Nyelv CII. (2006): 19–35. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1973². – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de

rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 97–99. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 182. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 22. – Szegedy-Maszák Mihály: A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai Kiadó. Bp. 1980: 77–159. – Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. In: Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992: 113–152. – Tolcsvai Nagy Gábor: Pilinszky János. Kalligram Kiadó. Pozsony. 2002: 162.

Vö.: antimetabolé, antitézis, epanodosz, kommutáció, paradoxon, paralelizmus, permutáció, transzmutáció

N. L. J.

Kicsinyítés -> **Extenuáció**

Kihagyás -> **Ellipszis**

Klimax, gradáció vagy **fokozás** [g. κλῖμαξ; l. gradatio, ascensus, climax; n. Klimax, Gradatio, Aufzählung; f. climax; a. climax; o. климакс, градация]: ->halmozáson alapuló ->adjekciós ->szó- vagy ->mondatalakzat, a ->gradációnak vagy ->fokozásnak pozitív irányú növekedést kifejező altípusa. Benne az alkotóelemek emelkedő sorrendben kapnak helyet. Olyan láncszerű ->ismétlés és ->felsorolás, amelyben minden alkotóelemmel egyre nő az érzelmi, szemantikai intenzitás, a kiinduló ponthoz képest növekszik a jelentéstöbblet, az információ fontossága, újdonsága. Lehet hangzásbeli is, ahol az utolsó egység a leghangosabb, mert arra összpontosítjuk a figyelmet, esetleg ott van az új információ.

(1) S anyánkat, ezt az édes jó anyát,
O Pistikám, *szeresd, tiszteld, imádd!*
(Petőfi Sándor: István öcsémhez)

Az (1) példában az igei lexémák halmozása fejezi ki a gyermeki odaadás fokozódó érzelmi növekedését.

A görög *klimax* terminus jelentése ’lépcső’, ’létra’. A retorikában a latinos helyesírású *climax* mellett a ’feljebb hágás’ jelentésű latin *gradatio* alak terjedt el. A gradáció a fokozás gyűjtő terminusa. Mind a ’felfelé fokozást’, mind a ’lefelé fokozást’ magában foglalja. A klimax fordítottja, ellentéte az ->antiklimax ’lefelé fokozás’, amely a csökkentéssel ér el hatást. A kettő összekapcsolása a kettős klimax. A felfelé fokozás olyan halmozás, amelyben a gradáció úgy valósul meg, hogy minden következő szó érzelmileg vagy értelmileg többet mond az előzőnél.

A klasszikus retorika szerint a klimax adjekciós alakzat, a halmozás pozicionális szempontból elkülönített altípusa. A szóalakzat (->metaszeméma) mellett megjelenhet mondat- és gondolatalakzatként (->metataxis, metalogizmus) is. Tudománytörténeti hátterét a halmozás keretei között találjuk meg.

A beszélő vagy feladó szándékától függően a klimax épülhet az emocionális, érzelmi fokozásra (pl. szépirodalmi, költői nyelv), az expresszivitásra vagy az értelmi, intellektuális értékelésnek és az argumentáció erejének fokozására (pl. publicisztika, beszélt nyelv). Stilisztikai funkciója a képek halmozásának erejével az érzelem, a feszültség növekedésének érzékeltetése.

A klimax segítségével valamely tulajdonság erősödése különböző nyelvi szinteken valósulhat meg: hangalak, szójelentés, szintagma, mondat vagy gondolati jelentés.

A növekedés pozitív szemantikai intenzitású lehet egy versszak gondolatívében:

(2) Kertem *nárcisokkal*
Végig ültetéd;

Csörgő patakokkal
Fáim éltetéd;
Rám *ezer virággal*
Szórtad a tavaszt
S égi boldogsággal
Fűszerezted azt.
(Csokonai Vitéz Mihály: A Reményhez)

A (2) szintaktikailag fokozó szerkezetben valósítja meg a jelentéstani fokozást. Az azonos viszonyokat tartalmazó szerkezeteknek a szórenddel módosított paralel formáiban (->paralelizmus) a cselekvés irányát meghatározó tárgy – az előrehaladó fokozásos felsorolás útján – a mondat eleji pozícióból végül a versmondatot záró helyzetbe kerül *(Kertem, fáim, tavaszt, azt),* lezárja mintegy a növekvő intenzitást.

(3) Mert *szeretem, hőn szeretem, imádom*
Gyalázatában is nemzetemet!
(Petőfi Sándor: Magyar vagyok)

A (3) példában az igék határozóval bővített ismétlése, halmozása a vallomásban a hazaszeretettel párosuló lelkesedés fokozódását, a hazafiúi odaadás érzésének emelkedő lépcsőfokait fejezi ki.

A 20. század elején a prózában is kedvelt indázó szerkezetek gyakran tartalmaztak fokozást:

(4) Lehet, hogy többé már vissza sem jövök – ha nem talállak, ha nem beszélhetek veled, ha nem mondod, hogy éljek tovább a *kedvedért, a szívedért, a gyönyörűségedért, a szerelmedért.*
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

A (4) példában nemcsak a kiemelt célhatározók alkotnak klimaxot, hanem a három, paralel feltételes tagmondat (a harmadik a neki alárendelt tárgyi mellékmondattal együtt) is a szemantikai fokozás viszonyát mutatja: *„ha nem talállak, ha nem beszélhetek veled, ha nem mondod, hogy éljek tovább a kedvedért, a szívedért, a gyönyörűségedért, a szerelmedért…”*

(5) *Puszta*, puszta, te vagy a *szabadság* képe,
És *szabadság*, te vagy lelkem *istensége!*
(Petőfi Sándor: A csárda romjai)

A klimax gyakran kölcsönviszonyban lép fel más alakzattal, azokkal komplex alakzatot alkot. A (5) példában az ismétlés legegyszerűbb formáiként kettőzés ->reduplikáció és annak egy sajátos szintaktikai változata (->gemináció) erősíti a fokozást.

A klimax funkciója a meggyőzés, az érzelmi befolyásolás erejének növelése. A fokozás akkor a leghatásosabb, ha végigvonul az egész költeményen (pl. Ady Endre „Fölszállott a páva” című versében).

A beszélt nyelv és a publicisztika a fokozás rendkívül gazdag, metaforikus világát hozza létre. Az ifjúsági rétegnyelv stíluselemeit a mai próza a kötetlen beszéd érzékeltetésére gyakran használja.

Irodalom: Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996:132–171. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 55–59. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 240–241. – Kovács–Muzslay: klimax. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 314–317. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 86. – Pethő József: A halmozás alakzata. Nyelvtudományi Értekezések. 154. Akadémiai Kiadó. Bp. 2004: 90–91. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 135–137. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 50. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 111.
Vö.: adjekció, anafora, antiklimax, epifora, geminációó, gondolatalakzat, gradáció, halmozás, korrekció, metalogizmus, metaszeméma, paralelizmus, reduplikáció, szóalakzat Cs. J. E.

Kólon [g. κῶλον; l. membrum; n. Kolon; f. kôlon; a. colon; o. колон]: legkevesebb három szóból álló, fő- vagy mellékmondat értékű nyelvi egység. A szemantikai viszonyok szintaktikai formája válik olyan jelölő összetevővé, amely különböző alakzatok felépítésében játszik igen fontos szerepet.

Az alakzat elnevezése a görög 'tag, íz' jelentésű szóból alakult.

A klasszikus retorikában, a többi közt, kommákból áll, a periódus része, szemantikai-szintaktikai, a ->körmondatot és az ->izokólont építő egység. Cornificius *membrum* műszóval nevezi meg. Lausberg a kompozíció, azon belül a szintaxis alakzatai közé sorolja.

A klasszikus körmondatot azonos típusú, egymással mellérendelő viszonyban álló kólonok indítják, ez az előkészítő rész, amely nemritkán fokozza a feszültséget, amelyet a berekesztő főmondat old, illetve oldhat fel:

(1) *Mi a tűzhely rideg háznak,*
Mi a fészek kis madárnak,
Mi a harmat szomju gyepre,
Mi a balzsam égő sebre;
Mi a lámpa sötét éjben,
Mi az árnyék forró délben…
S mire nincs szó, nincsen képzet:
Az vagy nekem, oh költészet!
(Arany János: A vigasztaló)

Az izokólont építő kólonok szótagszámának azonossága\hasonlósága révén kialakult ->párhuzam gyakorta tartalmi szembenállást fejez ki:

(2) *Oh lassan szállj* és *hosszan énekelj,*
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!…
(Petőfi Sándor: Tündérálom)

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 57. – Kiss Sándor: kólon. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 147–149. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 150.
Vö.: izokólon, körmondat, párhuzam K. A.

Komma [g. κόμμα; l. comma, particula, articulum; n. –; f. –; a. –; o. комма]: két vagy több szóból álló, szintagmaértékű, tehát a kólonnál önállótlanabb nyelvi szakasz. Akárcsak a kólon, alakzatépítő szerepet tölt be. Elsősorban az izokólon felépítésében játszik szerepet:

(1) *Őszi éjben*, *őszi délben*
Óh, be könnyű
Sírva, sírva leborulni.
(Ady Endre: Három őszi könnycsepp)

Az alakzat elnevezése a görög 'szakasz, tag' jelentésű szóból alakult.

Lausberg retorikájában a kompozíció és ezen belül a szintaxis alakzatai között tartja számon. Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retorikájá"-ban szintén a szintaktikai alakzatok közé sorolja. Szerintük legalább két tagú, szintaktikailag önállótlan szószerkezet, mely egy további közös mondatrészen mint összekötő kapcson át integrálódik a mondatba.

Ellentétes jelentésű kommák építik a következő szövegrész izokólonjait:

(2) De hogy valaki, mint Deák tevé, igénytelen egyszerű polgár létére, kinek kezében *sem a megfélemlítés ostora*, *sem a kegyosztás bőségszarúja* nincs, fellép egy eszmével, mely ellenkezik fajának minden érzelmével, ezredéves történelmének minden hagyományaival…
(Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. 1876. február 4.)

Irodalom: Fónagy Iván: komma. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 57. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 147–149. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 150. K. A.

Kommoráció -> **Perkurzió**

Kommunikáció [g. ἀνακοίνωσις, κοινωνία; l. communicatio; n. communicatio, um Rat bitten; f. communication; a. communicatio; o. коммуникация]: színlelt bizonytalanság miatti, cselekvésre vonatkozó, megjátszott tanácskérést kifejező alakzat, amely az ->immutációs nyelvi ->alakzatok egyike, és többnyire kérdésként valósul meg:

(1) *Rabok legyünk, vagy szabadok?*
Ez a kérdés, válasszatok!
(Petőfi Sándor: Nemzeti dal)

Ezt az ókor óta ismert típust az alakzatok közé sorolják, és a tanácskérés alakzatát látják benne; de egyesek a valódi, mások a szimulált módját. Vannak, akik (Cicero, Quintilianus, Göttert) a ->gondolatalakzatok osztályába, mások a gondolatalakzatok egyik alosztályába sorolják (Fouquelin, Pécseli Király, Révai, Fontanier, Laky, Lausberg, Ueding–Steinbrink, Fónagy). Molinié a második szintű makrostrukturális alakzatokhoz számítja az érvelés retorikájának toposzaként, Plett pedig a felhívó alakzatokhoz.

A legtöbb meghatározásban a tanácskozás szimulált jellegét emelik ki a retorikusok (Fontanier, Laky, Plett, Ueding–Steinbrink, Neuber). Szerintük a kommunikációval a

megszólaló a cselekvésre vonatkozóan kér tanácsot, állásfoglalást, döntést (Vossius, Lausberg, Fónagy, Szerdahelyi, Szabó G.–Szörényi):

(2) *Megvert reménnyel induljunk csatába?*
Hitben feladjuk már a diadalt?
(Arany: Magányban)

Molinié–Mazaleyrat ennek az alakzatnak a célját abban látja, hogy általa a megnyilatkozó jobban összezavarja a vitatkozásban a beszédpartnert, és így eléri, hogy vagy értsen egyet vele, vagy valljon be valamit.

Van olyan retorikus, aki nem jelöli meg a tanácskozás személyeit (Fouquelin), van, aki csak meglehetősen általánosítva: „a hallgatóinkkal tanácskozunk" (Lamy), a retorikusok nagyobb része viszont a bíró, esetleg az ellenfél megszólítását, a velük való tanácskozást emeli ki (Cicero, Quintilianus, Crusius, Puttenham, Burton, Schöpsdau). Révai a kommunikáció lényegéhez tartozónak tartja a tanácskozás hangnemét is.

Fónagy a kommunikációnak sajátos műfaji jelentkezési típusait a tanácskozás személyeihez kapcsolja: a klasszikus tragédia hősei a karhoz fordulnak, Moličre Harpagonja hol láthatatlan fantomokhoz, hol önmagához szól, a német romantikus színpad szereplői pedig egyenesen a közönséghez beszélnek.

Egyes retorikusok az erőszakos ráhatás: a bevallás kicsikarásának eszközét látják a kommunikáció alakzatában (Crusius, Vossius, Fontanier). Puttenham viszont a hatás agresszív mozzanata nélküli érvelés és meggyőzés módszerének fontosságát hangsúlyozza a kommunikációban, megállapítva: ezzel a taktikával a hallgatóságnak a beszélővel azonos véleménye váltható ki. Plett definíciója szerint a kommunikáció alakzatában a megszólaló véleménye kerül előtérbe.

A többi kérdésalakzathoz hasonlóan a kommunikáció is csak formálisan kér felvilágosítást, valójában sugall. De éppen az álmegszólítás révén alkalmas a hallgató/az olvasó bevonására az együttgondolkodásba. Ekkor a megnyilatkozó úgy tesz, mintha kíváncsi lenne befogadója véleményére, sőt ellenfele tanácsát is megfogadná. Közben pedig a beszélő megoldást javasol:

(3) Most én tőletek kérek tanácsot, *bírák, mit ítéltek, mitévő legyek.* Bizony hallgatva is azt a tanácsot adjátok, amelyet magam is követésre szükségesnek gondoltam.
(Révai Miklós: A magyar szép toll – mai helyesírással. Sz. N. I.)

A megjátszott tanácskérés a megszólalót nem tünteti fel mindentudónak, és ez a gesztus jobban el tudja fogadtatni a beszélő/az író álláspontját, és meg is szakítja a monológ kijelentő mondatainak unalmát. Ha formálisan is, de szellemi munkára késztet: a megnyilatkozó gondolatainak követését igényli.

A kérdező tanácskozást színlelhet sokféle ügyben. A jelenre vonatkozik a következő kérdés:

(4) AMBRUS. De itt csupa római katholikus van, térítenem tilos, mivel a veszedelmes időben az is viszályszítás és rendzavarás. *Mit tegyek?* A deákoknak ollyan játékot tanítok, az ifiak s asszonyok gyönyörűségére, amellyben nincs se Kálvin, se Pápa.
(Weöres Sándor: A kétfejű fenevad)

Jövő idejű igealakok állnak Kölcsey Ferenc politikai beszédében a Tekintetes Rendeknek feltett kérdésben:

(5) Kívánom őket megkérdeztetni: *fognak-e rólla felelni,* ha egy ily közérdekű tárgyban a Trónus és nemzet közt tovább is korlátként állanak? *fognak-e felelni,* ha ez oly nagy várakozást gerjesztett ügy miattok eligazítás nélkül marad? és *fognak-e felelni* azon esetekről, miket a dolog zavarban maradása, az ország minden részeiben múlhatatlanul hozand magával?
(A vallás ügyében)

Múlt idejű igékkel kér tanácsot a kommunikáció kérdésalakzata Madách Imrének a választás után elhangzott beszédében:

(6) Mert *mit is tehettem volna* e kitűnő állás kiérdemlésére a szomorú múltban, mely minden polgári tevékenységet kizárt, mely a közreműködés minden teréről leszorítá a honpolgárt, azon semleges ellentálláson kívül, mely a fennállt önkényes kormánynak soha meg nem hajol, vele soha nem alkuszik, azt soha el nem ismeri.

A kommunikáció szintaktikai felépítettsége és akusztikuma azonos a valódi kérdésével, de a bizonytalanság és a tanácskérés imitálását nemegyszer a nyelvi forma is jelzi az eldöntetlenséget sejtető *-e* partikulával:

(7) Való, a költészet jótétei nem éppen kézzelfoghatók. Akarjátok-*e,* hogy csak az érdemeljen figyelmet, ami gyermekeitek kenyerét bőven adja meg? Ó, úgy – az egyszeri író szerint – a kerekes rokka feltalálója minden Homérok felett fog állani!
(Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett)

Mint minden kérdésalakzatban, a kommunikációban is világosan kirajzolódik a pragmatikai irányultság, a nézőpont, és az, hogyan működik pragmatikai jelentésszervező erőként. Egyik tipikus megjelenési formájában a beszélő az 1. személy, viszont sajátos módon nem egyes számban. A többes szám első személybe értelemszerűen mind a beszélő, mind a megszólítottak beletartoznak (mint a következő szövegben a Tekintetes Rendek), és ezáltal a kommunikációban a beszélő nézőpontja kiterjed az országgyűlés résztvevőire is:

(8) *S mit tegyünk? újra írjunk? okokat okokra halmozzunk?* De mit használnak minden mi okaink azoknak, kik füleiket és szíveiket előttünk már kétszer bezárták?
(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Az ókorban a törvénykezés folyamatában a perbeszéd alkalmazta ezt a kérdésalakzatot, lehetőséget nyújtva a jogászoknak kommunikációs játékra: szólítsák meg a perben érdekelt vagy csak távolról érintett feleket, barátokat és ellenségeket, illetve magukat a bírákat. A későbbiekben láthatóan Kölcsey Ferenc is szívesen fordul a bírákhoz peres ügyben, és védőként a perben maga is vállalni akarja az ítélethozatalban való részvételt. Ennek nyelvi lenyomata a többes szám első személy *(akarjuk):*

(9) Bűnösnek *akarjuk*-e hát vallani? Ki *akarjuk*-e rá mondani a halált, a bíró ajkai közűl oly rettenetes szavat?
(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Különösen a szónokok élnek a kommunikáció fogásával. A jezsuita retorikán nevelkedett II. Rákóczi Ferencnek egyik híres, a gyömrői táborban 1705-ben mondott, harcra buzdító szónoklata a fő mondandót szenvedélyes, faggató kérdések halmozásával érzékelteti:

(10) *Mit akartok? vérkíméléssel, harckerüléssel, erősségek elhagyásával, egy szóval szaladással kívánjuk-e édes hazánkat megnyerni, magunknak nyugodalmat, maradékunknak megmaradást szerezni? vagyis* […] *feleségeiteket, gyermekeinket magunkat jobbágyságra vetnünk, és annyi feláldozott magyar vért semmivé tennünk?*

Napjaink politikai beszédeiben a nyilvánosság jelentős fórumain, az országgyűlésben a szónokok nemegyszer fogalmaznak kommunikáció típusú alakzatot, mert így érzékeltetik, hogy nem diktatórikus módszerekkel, hanem a közösség véleménye alapján hozzák meg döntéseiket, kikérve állásfoglalásukat.

Vallásos tartalmú szövegben, igehirdetéskor nagyon természetes gesztusa az igehirdetőnek, hogy kérdésére a választ látszólag a gyülekezettől várja, ezáltal azt sugallva: nem külső, hanem belső kényszernek engedve választják a hívők a hit útját:

(11) Fölfaljuk, elpusztítjuk egymást. Az egész emberiséget szegényítjük meg, ha tönkretesszük ezt a földet, amelyet Isten paradicsomnak teremtett.
Mit tegyünk? Nyilvánvalóan mi nem tudjuk megszüntetni ezt a világméretű problémát.
(Cseri Kálmán: A tíz parancsolat)

A drámai hősnek magától értetődően van beszédpartnere, így formálisan is lehetséges a tanácskérés tőle:

(12) KONDOR. *Hát mit csináljak, hogy jól érezze magát mindenki?* Az emberek rosszul gazdálkodnak az életükkel. Nincs akinek elszámoljanak vele, vagy mi a bajuk?
(Bereményi Géza: Halmi)

A lírai költeményben fiktív a beszédhelyzet, ezért a többes szám első vagy második személyű megszólított ellenére is csak kvázi beszédpartnerről lehet szó:

(13) S mégis megkérdtem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?

Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?
(Ady Endre: Góg és Magóg fia…)

Bizonyos bennfoglalt alakzatok gyakorisága feltűnő a kommunikációban, ilyen például az ->aposztrofé, mert ha nem is mindig kifejtetten, de rejtetten feltétlenül együtt jár a kommunikációval (3). Ilyen a gondolatritmust eredményező ->anafora (5, 13) is.

Gyakori jelenség a szövegekben, hogy nem egyetlen kérdésalakzat szerepel bennük, hanem kérdésalakzat-társulásokat hoznak létre. A következő szövegrészletben ugyanaz a kérdés az első előforduláskor még ->interrogáció ('Semmi mást nem csinálhatok'), amellyel a beszélő magát nyugtatja. A másodikban már a megállapítás után segítségül hívásként hat a kommunikáció:

(14) ZOMBORI. Most már iszom. *Mi mást csinálhatnék? Mondják meg, mi mást csinálhatnék?*

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

Leginkább a ->dubitációval rokonítható a kommunikáció. Mindkettőnek a gyökere: megjátszott bizonytalanság. Csak míg a dubitációban maga a döntésképtelenség az alakzat lényeges eleme, addig a kommunikációban a tanácskérés. Az előbbi középpontjában a megnyilatkozó személye áll, az utóbbiban a megszólítottat helyezi fókuszba a kérdező, azt szimulálva, hogy tőle kér tanácsot. Mindezt azért teszi, hogy színlelt tanácskérésével elfogadtassa kommunikációs partnerével az általa képviselt álláspont helyességét. Vagyis az eltérő nézőpont különíti el a két kérdésalakzatot. Pragmatikailag viszont azokkal a kérdésalakzatokkal rokon a kommunikáció, amelyek a tanácskozást szimulálják a közönséghez fordulással, mint a ->szubjekció. A nem kérdésalakzatok közül szemantikai szempontból a ->permisszióhoz hasonló, mert ez az alakzat is ráhagyja a beszédpartnerre, hogy tegyen, amit akar, illetve a ->koncesszióval is rokonítható, mert a kommunikáció is egyfajta vallomás a saját felfogásról.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 3, 53, 204. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911: 40, 138. – Crusius, Martinus: Questiones in Rhetoricam Philippi Melanchthonis. J. Oporini. Basel. 1564: 305. – Fónagy Iván: kommunikáció. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1977 [1821]: 414. – Fouquelin, Antoine: La rhétorique française. In: Francis Goyet (szerk.): Traités de poétique et de rhétorique de la Renaissance. Librairie Générale Française. Paris. 1990 [1557]: 379. – Göttert, Karl-Heinz: Einführung in die Rhetorik: Grundbegriffe – Geschichte – Rezeption. Wilhelm Fink Verlag. München. 1994: 60. – Laky Demeter: Irályrendszer vagyis szerkesztésmódja a' gyakorlati életben eléforduló írásmű-nemeknek. Emich Gusztáv. Pest. 1854: 99–100. – Lamy, Bernard: La rhétorique ou l'art de parler. PUF. Paris. 1998 [1699]: 214. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 384. – Mazaleyrat, Jean–Molinié, Georges: Vocabulaire de la stylistique. PUF. Paris. 1989: 67. – Molinié, Georges: Dictionnaire de rhétorique. Librairie Générale Française. Paris. 1992: 82. – Neuber, W.: Communicatio. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 292–293. – Pécseli Király Imre: Bevezetés a retorikába két könyvben. = Isagoges Rhetoricae Libri Duo. In: Imre Mihály (szerk.): Retorikák a reformáció korából. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2000 [1612]: 329. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991 [1971]: 64. – Puttenham: The Arte of English Poesie. www.bnf.fr 2004 [1589]: 190. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. [94–95]: 9, 2, 20. – Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973 [1805]: 87. – Schöpsdau, K.: Frage, rhetorische. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 446. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 179. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 289. – Ueding, Gert–Steinbrink, Bernd: Grundri¸ der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode. J. B. Metzlersche Verlangsbuchhandlung. Stuttgart. 1986: 288. – Vossius, Gerhardt Johann: Rhetorice contracta Praeceptis magis necessariis, et Exemplis, ex Opere eiusdem, cum Partitionum tum institutionum oratorium, desumptis aucta, ac Scholiis illustrate. Samuel Pap Telegdi. Claudiopolus. 1729 [1606]: 79.

Vö.: alakzat, anafora, aposztrofé, dubitáció, gondolatalakzat, immutáció, interrogáció, koncesszió, permisszió, szubjekció Sz. N. I.

Kommutáció [g. ἀντιμεταβολή; l. commutatio; n. Platzwechsel; f. commutation; a. commutation; o. коммутация]: transzmutációs szó- és gondolatalakzatként két ellentétes szó, kifejezés megismétlése fordított sorrendben.

(1) *Minden Istenben* van. És *mindenben Isten* van.
(Márai Sándor: Napló 1984–89, 169.)

Az egymással szembeállított *minden* és *Isten* megfordított sorrendben ismétlődik az alakzatban. A helycsere a szintaktikai funkciók (és a toldalékok) cseréje is. A megfordítás kifejezheti Isten mindenütt jelenvalóságát és a mindenségben való felismerhetőségét.

Az elnevezés arra utal, hogy mindkét szó, kifejezés helyet cserél az ismétléskor. Számos alapmunka a görög ->*antimetabolé* latin terminusának nevezi a kommutációt, s az újkortól a ->kiazmus megfelelőjének tartja. (Lásd az adott címszókat is.)

A kommutáció alakzatának absztrakt sémája a paraméterekben megegyezik az antimetaboléval (a b b a), de el is tér tőle: H. Lausberg betűparaméterekkel és felső indexekkel jelzi a szótövek és a szintaktikai funkciók (azaz a megfelelő toldalékok) felcserélését. Külön tárgyalja a kis kiazmus egyszerűbb formáit, s külön a kommutációt mint bonyolult kiazmust. Ennek absztrakt sémája a szemantikai kiazmus: $a^x\ b^y\ /\ b^x\ a^y$ (a szótövek kommutációja); a szintaktikai kiazmus szabálya pedig: $a^x\ b^y\ /\ a^y\ b^x$ (a toldalékok kommutációja). Látható, hogy így az első esetben a toldalékok, a másodikban a szótövek párhuzamosak.

(2) *Leszállsz* és *fölszállsz.*
Fölszállok és *leszállok.*
(Pilinszky János: Kráter)

A szótövek Pilinszky versében azonosak, az igekötők kommutatívak, az igei személyragok viszont párhuzamosak. Jelentésük lehet a folyamat mindennapisága, az egymásutániság természetessége.

(3) *A falu* éppen úgy rá van szorulva *a városra*, mint *a város a falura*.
(Móra Ferenc: Csicseri történet)

Móra Ferenc rövid írása először napilapban jelent meg, innen eredhet a kommutatív szerkezet hatásra törekvése. A falunak és a városnak a kölcsönös egymásrautaltságát fejezi ki a sorrendi csere, mindkét részében a 'rá van szorulva' jelentésviszony kapcsolja össze őket, a második részben ki nem fejtett, odaértett módon.

(4) Akit te szeretsz, megölte azt, akit én szerettem! – Megölöm én azt, akit te szeretsz!
(Jókai Mór: A kőszívű ember fiai)

Alphonsine mondja Edithnek az indulatkitörés idézett mondatait, amikor kinyilvánítja, hogy igyekszik elérni Baradlay Richárd halálra ítélését. Így akarja megbosszulni, hogy Baradlay kardja sebezte halálra a gyermekének apját, Palvicz Ottót. Az előbbi (3) példa nyelvi anyagában a falu és a város sorrendi megfordítása és a köztük érvényes viszony fejeződik ki, a (4) példa első része és ennek a szerkezet végén történő ismétlése egész tagmondat: *akit te szeretsz*. A második tagmondattal párhuzam kezdődik: *megölte azt, akit én szerettem – Megölöm én azt, akit te szeretsz*. Mindkét tárgyi alárendelés a párhuzamon

belül kommutatív *az (ő) – azt – akit – én*, majd az *én – azt – akit – te* cselekvő/tárgy felcseréléssel. Ráadásul – a cselekvő személyek felcserélésével – a két igealak sorrendje kommutatív: *megölte – szerettem – megölöm – szeretsz*. Így tehát a tagmondatok, a cselekvő/tárgy és az igealakok kommutatív rendje együtt érvényesül az alárendelés párhuzamával. A kommutáció a részletben nyelvileg is érzékelteti a bosszúnak a „szemet szemért" elvét.

(5) Hiszen *én* nem akarom *magát bántani*; *maga* se ne *bántsa engem*. Maga azt hiszi, hogy *én akarom elfogni magát*; én meg azt hittem, hogy *maga akarja elfogni engem*. *Én szaladok maga elől*, *maga szalad én elülem*… Nem bántok én senkit; csak engemet hagyjanak békit…
(Jókai Mór: A kőszívű ember fiai)

Tallérossy Zebulon mondja az idézett mondatokat Szalmás Mihálynak Jókai regényében. Az első mondatban az *én – magát – maga – engem* tőkereszteződés a funkciók (és a toldalékok) párhuzamával áll együtt, köztük a *bánt(ani)* viszonnyal. A második mondat kettős párhuzamában ugyancsak az *én – magát – maga – engem* keret következik az *akarom elfogni – akarja elfogni* közbülső résszel. A harmadik mondat a cselekvő és a névutós névmás felcserélődése, közöttük a *szalad* igével. Az idézett rész jól példázza a két szereplőnek az egymás iránti kölcsönös félelmét. (És nyilvánvaló a részletből, hogy Tallérossy nem magyar anyanyelvű.)

(6) *In memory Szomory – van szomori memory.*
(Tandori Dezső versének címe)

A verscímben a két ismétlődő elem egyikét a *Szomory* tulajdonnév és a 'szomorú' jelentésű *szomori* melléknév alkotja is, ellentétezi is; a latin nyelvben (in memoriam) frazeológiailag kötött In memory kifejezés párja a 'memória' jelentésű *memory*. A szemantikai-szintaktikai átértékelődések ellentétei teszik hatásossá a sorrendi cserét.

(7) – *Kanász* volt *az apja* – mondták fenn.
– *Az apja* még *tiszttartó* volt – mondták lent.
(Fekete István: Téli berek)

Ha csupán a szavak megfordított sorrendjét tekintjük, akkor Fekete István regényrészletében antimetabolét, kiazmust vagy kommutációt értékelhetünk. A *mondták fenn* és *mondták lent* párhuzama nyilvánvaló, s mind a három említett alakzat lényegéhez tartozik a párhuzam is. Ha azonban a *volt* igét is beleszámítjuk a szerkezetbe, akkor az állítmány és az alany kereszteződésében antimetabolé, kiazmus vagy kommutáció érvényes. Az epanodosz alakzata a három elemet (*kanász–tiszttartó*, az *apja, volt*) külön-külön értékeli.

A kommutáció, az antimetabolé és a kiazmus lexikai ellentétei, szintaktikai megfordításai és hangzási szembeállításai hatásos kifejezői a paradox gondolatoknak. A bennük kifejezhető tartalmi-logikai sűrítés, a tudatos szerkesztés az érvelő szövegek gyakori alakzataivá teszi őket.

Irodalom: Adamik Tamás: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4, 28, 39. – Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi

kommunikációban. I/1. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 179–182, 311–318. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Czetter Ibolya: A stílus és a formák. *bár* könyvek. Szombathely. 1999: 132–156. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 32–34; 378–382; 418–420. – Fónagy Iván: kommutáció. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 129. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 182.
Vö.: antimetabolé, epanodosz, kiazmus, permutáció, transzmutáció N. L. J.

Komplexió -> Szimploké

Koncesszió [g. παρομολογία; l. concessio, suffessio; n. Konzession; f. concession; a. concession; o. конце́ссия, концессив]: pragmatikai stratégiát feltételező retorikai ->alakzat. Az ellenfélnek tett látszólagos engedmény, mely az ellenkező állítás bizonyítását valójában nem befolyásolja, ugyanakkor a közönség jóindulatának megnyerését szolgálja.

(1) A neolitikus művész azért absztrakt, vagy helyesebben algebrai, mert a nagyon különböző dolgok hátterében levő egyedüli forma csakis algebrai lehet. A kőkori művész nem dekorátor volt, hanem metafizikai ember. A zene tehát azért lehet a szentnek a legősibb kifejezése, mert mindig metafizikai, soha nem lehet még annyira sem konkrét, mint pl. egy ikon. *„Egy bizonyos szempontból a közönségnek igaza van, szeretne szórakozni, és szeretné megtudni, hogy miről szól a mű.* Közölni kell vele a fájdalmas igazságot: a művek többsége Istenről szól, akit illedelmes társaságban sohasem emlegetünk. […] A mű nevelési célja nem az érzékenység fejlesztése, vagy a vizuális kultúra növelése, hanem filozófiai nevelés. Tárgya ontológiai és teológiai, az élet tervrajza." Coomaraswamy fölfogása szerint tehát a művész az Ég üzenetét közvetíti a Földnek. Ezt a műveletet nevezzük orfikának.

(Czakó Gábor: Az Ige zengése)

Az alakzat megnevezése a *concedo* 'enged', 'hátrál', 'elismer' jelentésű szóból származik.

Az antikvitásban elsősorban retorikai eljárás volt, csak később vált stílusalakzattá. Bár Cornificius még a szóalakzatok között említi, a legtöbb antik retorika már egyértelműen gondolatalakzatnak tartja.

A hagyományos alakzatelmélet négy változáskatagóriája közül leginkább az ->adjekció jelensége áll a koncesszióhoz legközelebb, de ez nem releváns jellemzője.

Az újkori retorikák az alakzat tárgyalásakor rámutatnak a dialógusnak mint szövegszervező elvnek a fontosságára a koncesszió létrejöttében, s a koncessziót elsősorban dialektikus alakzatnak tekintik (Hobbes, Szabó G.–Szörényi). (A dialektika szó itt 'a vitatkozás tudománya' jelentésben szerepel.) Ezek a leírások egyértelmű rokonságot állapítanak meg a koncesszió és a ->preparáció (procatalepsis 'elébevágás'), az ->anticipáció ('elhárító elébevágás') és a ->permisszió ('cselekvésre biztatás') között. A felsorolt alakzatok közül a koncesszió a legrejtettebb, mert látszólag elismeri az ellenfél igazát, de csak olyan esetben, amely a vita szempontjából lényegtelen. A koncesszió valójában rejtett pragmatikus stratégia része. A beszélő a közönség előtt bizonyítani kívánja jóindulatát ellenfele irányában, hogy ezzel érzelmileg befolyásolja mind vitapartnerét, mind közönségét. A koncessziót a preparaciótól és az anticipációtól az együttműködésnek a látszata különbözteti meg.

A koncesszió általában textémán átívelő ->gondolatalakzat. Alapja megszorító, elvárást törlő ellentét, amelyet nyomatékos argumentatív rész követ. Az argumentatív rész gyakran él szillogizmussal. A szöveget fatikus funkcióváltások is tagolják, melyek pragmatikai előfeltevésekre engednek következtetni. A koncesszióban az illokúciós meggyőző szándék mellett a beszélő figyelemmel igyekszik lenni ellenfele, hallgatósága pszichikai állapotára s a szöveg rájuk gyakorolt perlokúciós hatására is.

A koncesszióhoz gyakran társul más alakzat is, mely az érvelést erősíti: gondolatritmus, ismétlés stb. Jellemző a szövegre a T/1. személyű igeragozás, illetve az általános alany használata, valamint a fatikus funkcióváltást jelölő kérdő, felkiáltó, felszólító mondatok.

(2) *Szeretni az emberiséget: ez minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele.* Az emberiség egésze nem egyéb számtalan háznépekre osztott nagy nemzetségnél, melynek mindegyik tagja rokonunk, s szeretetünkre és szolgálatainkra egyformán számot tart. *Azonban jól megértsd! Az ember véges állat, hatása csak bizonyos meghatározott körben munkálhat. Azért ne hidd, mintha isten bennünket arra alkotott volna, hogy a föld minden gyermekeinek egyforma testvérök s a föld tartományainak egyforma polgáruk legyünk.* A nap temérdek égi testeket bevilágít, de a világegyetem minden részeire még sem hat ki: így az ember, ha nagyobb erőt nyert örökűl, s erejének megfelelő állást vőn a sorstól, ezrek, sőt milliomok előtt jótékony napként világíthat; de az egész emberi nemre jóltevő behatást gyakorolni, az a nagyok legnagyobbikának sem adaték. *Soha nem tudtam megérteni, kik azok, kik magokat világpolgároknak nevezik?* Az emberi tehetség parányi lámpa, mely egyszerre keskeny kört tölthet meg fényével; a ha egy helyről másra hurcoltatik, setétséget hagy maga után. Bizonyos helyhez kell azért kapcsoltatnunk, hogy azt jótékony világítással állandóul boldogíthassuk. Minden, ami szerfeletti sok részre osztatik, önkicsinységében enyészik el. Így a szeretet. *Hol az ember, ki magát a föld minden országainak szentelni akarván, forró szenvedelmet hordozhatna irántok keblében? Leonidás csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg.*

(Kölcsey Ferenc: Parainesis)

A szöveget nemcsak nyelvtani és jelentéstani, hanem pragmatikai elvek, szabályok is szervezik.

A fenti idézet alappillére az az ellentét, mely szerint szeretnünk kell az emberiséget, de a gyakorlatban mégis csak közvetlen környezetünket, hazánkat szerethetjük. Ez az ellentét nem lehet kizáró ellentét, csupán szembeállító vagy megszorító, mert így a tétel a rész-egész egységébe simulhat. A szöveg valós üzenete – tudniillik, hogy aki „világpolgárnak" vallja magát, az igaz hazafi nem lehet –, nyíltságával visszatetszést váltana ki az olvasóból, így ezt az üzenetet tompítani kell. Ez itt pragmatikai előfeltevés is egyben.

A kiinduló tételt (*Szeretni az emberiséget*) Kölcsey látszólag elfogadja, majd a későbbiekben erősen cáfolja : a; *Az ember véges állat…;*

b; *Minden, mi szerfeletti sok részre osztatik, önkicsinységében enyészik el.*

A logikai érvelés mögött pragmatikai stratégia húzódik meg. Az engedmény, amelyben a beszélő ellenfelének igazat ad példánkban, az emberi nem szeretete. Kölcsey azonban nemcsak megengedi ennek az állításnak igazságát, hanem ki is emeli. Ez kettős célt szolgál: az ellenfél gyanakvásának elaltatását és a jóindulat megnyerését. Mindkettőt a „nemes szív" erényére való hivatkozással éri el. Nyilván mind az ellenfél, mind a közönség nemes szívű. Ezzel eleget is tesz a szerző a kötelező pragmatikus erények kívánalmának

Az argumentációban két szillogizmussal is találkozunk.

a) A nap nem világít a világegyetem minden részében
   („A nap temérdek égitesteket bevilágít, de a világegyetem minden részeire még sem hat ki.")
   Az ember nap
   („így az ember")
   Az ember nem világíthat mindenütt.
   („…milliomok előtt jótékony napként világíthat, de az egész emberi nemre jóltevő hatást gyakorolni …sem adaték.")
b) A lámpa egy keskeny kört tölthet meg fényével.
   („Az emberi tehetség parányi lámpa")
   Az emberi tehetség parányi kört tölthet meg fényével.

A fenti szillogizmusokból levont következtetés adja a kiinduló tétel egyik cáfolatát. A végső érvhez logikai implikációval jutunk el*: „Minden, ami szerfeletti sok részre osztatik, önkicsinységében enyészik el"*. Ezt tehát el kell kerülnünk.

A záró gondolatot, mely egyben legerősebb érve is Kölcseynek (tényeken alapuló érv), háromszoros gondolatritmussal emeli ki: „Leonidas csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg." A szöveg illokúciós erejét adják a direktívák (*„Azonban jól megértsd!"*), az expresszívák (*„Soha nem tudtam megérteni, kik azok, akik magukat …„*) perlokúciós hatását pedig a címben jelölt műfaj (parainesis 'intelem') adja. A pragmatikus előfeltevés egyrészt a körülményekből adódik. Az író unokaöccséhez intézi szavait, de feltételezi, hogy az majd felnőtt férfiként kritikusan fogja megvizsgálni állításait (amint erre maga a szerző is biztatja). A kijelentéseknek tehát a legfőbb igazságot kell szolgálniuk.

A *koncesszió* elsősorban érvelő szövegekben használatos: törvényszéki beszédekben, politikai beszédekben, tanácsadó beszédekben, argumentációs írásokban, esszékben; de a szépirodalom is él vele. Az alábbi Radnóti-idézetben a hátravetett határozók a koncessziót ki is emelik:

(3) *Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,*
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp,
de élnek dolgozók itt, költők is bűntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra ujból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.

Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.
(Radnóti Miklós: Nem tudhatom…)

A koncesszió lehet egyetlen mondategész is. Megengedő és megszorító ellentétben, ahol az érvet a megszorítás hordozza.

(4) *Bár zord a harc, megéri a világ,*

Ha az ember az marad, ami volt:
Nemes, küzdő, szabadlelkű diák.
(Ady Endre: Üzenet egykori iskolámba)

Irodalom: Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. (A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere.) Tankönyvkiadó. 1986. – Békési Imre: A kettős szillogizmus tipikus 'világai'. In: Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan 3. JGYTF Kiadó. Szeged. 1991. – Cs. Jónás Erzsébet: Gondolatok a dialógus mint szövegtípus vizsgálatai kapcsán. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan 5. JGYTF Kiadó. Szeged. 1992. – Fónagy Iván: koncesszió. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Hobbes, Thomas: Logika, rétorika, szofisztika. Kossuth Kiadó. Bp. 1998. – Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. Bp. 1983. – Kiefer Ferenc: Szövegelmélet–szöveggrammatika–szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr 1979: 216–225. – Kugler Nóra: Mondattan. In: Keszler Borbála (szerk.): Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2000. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988.
Vö. anticipáció, kettős szillogizmus, szillogizmus G. K. E.

Konciliáció [g. συνοικείωσις; l. conciliatio; n. Konzilianz; f. conciliation; a. conciliation; o. примирение]: az 'összebékítés', 'kibékítés' jelentésű konciliáció az ún. ->pragmatikai alakzatok egyike. Az az érvelési mód, melynek során a szónokok az ellenfél érveit használják ki saját céljuknak megfelelően, illetve annak szimpátiáját különböző dicséretekkel próbálják megnyerni.

(1) *Pedig magad mondád, s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott… Téged, a nemzeti jogok békés úton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861-iki jogalapokon vél állani.*
Pedig már régen nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál, s mert minden álláspontnak megvan a maga kérlelhetetlen logikája, e téren annyira látom vive a dolgokat, hogy mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállásából?
(Kossuth Lajos levele Deák Ferencnek 1867. május 22.)

Az ógörög elnevezés az 'egyesít', 'összeköt' jelentésű igére megy vissza; a latin *conciliatio* alapjául szolgáló ige is hasonló értelmet hordoz: 'összeköt', továbbá 'megbarátkoztat', illetve 'megnyer valakit valaminek' a jelentése. Így a szó kétféle értelme: 'kibékítés' és 'megnyerés'.

Az első jelentés értelmében a beszédhez (szóbeli kommunikációhoz), illetve az írásművekhez kapcsolódva két ellentétes véleményt, két szöveget, két nézetet vagy módszert összeegyeztetni kívánó eljárás megnevezése oly módon, hogy az ellenfél érveire épít a szónok. Erre példa első idézetünk.

A konciliáció alakzatához tartozik a szónoklatokban a hallgatóhoz fordulás azzal a céllal, hogy a szónok és hallgatói között szimpátia alakuljon ki: a szónoknak el kell nyernie hallgatói rokonszenvét. Később ezt a célt szolgálja a szépirodalmi művekben az olvasó kegyeinek megnyerésére szolgáló bevezető fejezet – az ún. captatio benevolentiae – alkalmazása.

Az ókorból ered az ilyen sorok gyakori „Lectori salutem" fordulattal való kezdése. A múltban nálunk is igen gyakori írói eljárás volt az olvasóhoz fordulás a mű első mondataiban (2; 3; 4), de mai íróknál, költőknél is találkozhatunk vele a szerző által megfogalmazott elő- és utószavakban, sőt fülszövegekben (5).

(2) *Egynéhány ok készerít reá, hogy Kegyelmeteknek ajánllam ez Comediát. Egyik ez, hogy magamnak is kedvet találnék vele, más meg ez, hogy látom, hogy mind ott benn Erdélben s mind itt kinn Magyarországban az versszerzést igen elővették, s közdologgá is tötték…*

Bizonyára mennyivel én tőlem ékesb igékkel lehetett, olyannal csináltam ez Comediát, kit kegyelmeteknek jó szőből (=szívből) kívánok és ajánlok mint az Kegyelmetekhez való jóakaratomnak örökkévaló szolgálatját.

Vegye Kegyelmetek is jó néven és nyomorult szolgáló gyanánt fogadja be Kegyelmetek házában, szolgálhasson Kegyelmetek vele mindenkoron, de főképen akkor mikor az Világbíró szerelemnek győzhetetlen nagy hatalmát érzitek magatokon…

(Balassi Bálint ajánló sorai Szép Magyar Comedia című művéhez)

(3) *Olvasóközönségem iránti kötelességet reménylek teljesíteni, amidőn jelen művemben ugyanazon időszak képeit adom vissza, melyből „Erdély aranykorát" vettem… Lehet, hogy ezen tárgyak nem érdekesek, de tanulságosak; lehet, hogy ezen kor nem gazdag dicsőségben, de gazdag erényekben és bölcsességben.*

…Nehány szó, mit az akkor élt öreg Bethlen János mond, elég e kornak és embereinek – ha nem mentségére, de megértésére:

„Mi is tudtuk volna, mit *kellene* tennünk; de cselekedtük azt, ami *lehetséges* volt." *E mondatot szíveskedjenek tisztelt olvasóim e regényem előfordulandó hiányosságaira is alkalmazni.*

(Jókai Mór: Török világ Magyarországon – Előszó)

(4) *Lectori salutem – Üdvözöljük az olvasót, tiszteletteljesen és csendes örömmel*. Olyan időket élünk megint, mint amilyen a magyar irodalom heroikus kora, Kazinczy és Kölcsey napjai voltak… Irodalmunk történetével foglalkozni, mint Kazinczy és Kölcsey korában, ma újra a kulturális lojalitás kérdése… *Amíg kultúránkhoz hűek maradunk, önmagunkhoz vagyunk hűek. Azért: Üdvözöljük az olvasót.*

(Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet – Előszó)

(5) *Ebben a könyvben az 1997–1999 közötti időszak „eper-pillanatait", azaz többnyire örömeit szeretném megosztani az Olvasóval… Egy tányérból eprészni a verseimet elfogadókkal* – legyen ez vállaltan gyermeki ars poeticám az évezred utolsó előtti karácsonyán, életem ötödik évtizedének vége felé.

(Petrőczi Éva költő kísérő szavai Vallomás, eperrel című kötetéhez)

A konciliációval rokon alakzatok a *->korrekció* (megjobbítás) – a saját kijelentés javítása, egy korábbi kifejezés elutasítása, pótlása egy másikkal, továbbá az *antitheton* vagy *contrapositum* (ellenvetés) – két, tartalmilag ellentmondásos dolog szembeállítása avégett, hogy egyik a másikat megvilágítsa. (A 'megjobbítás' és az 'ellenvetés' szavakat

Révai Miklós használta a latin szavak magyar fordításaként „A magyar szép toll” c. munkájában.) Az *aggressio* vagy *commentatio* (g. epikheiréma) annyiban különbözik a korrekciótól, hogy egy javaslat vagy állítás igazát az ellenkező állítás cáfolásával bizonyítja.

Irodalom: Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Steiner Verlag. Suttgart. 1990: 141, 385–386, 783. – Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973: 86, 149. – Rey, Alain (szerk.): Le grand Robert de la langue française. II. Dictionnaire le Robert. Paris. 2001: 395. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 179–182. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 314–316.
Vö.: alakzat, korrekció, pragmatikai alakzat B. I.

Kongeriesz [g. συναθροισμός, ἐπιμονή; l. congeries, coagmentatio, collectio, cumulatio; n. Häufung; f. congerie; a. congeries, cumulation; o. кумуляция**]**: adjekciós alakzat, a ->halmozás jelentéstani szempontból elkülönített altípusa.

Elnevezése az ’összehord’, ’összegyűjt’, ’(fel)halmoz’ jelentésű latin *congerere* igéből származik.

A *congeries* a retorikai szakirodalomban általában két fő jelentésben fordul elő: a) szinonim szavak és mondatok felsorolása és b) mellérendelő halmozás.

A magyar szakirodalomban is megfigyelhető a *kongeriesz* több értelemben való használata, például a „Kis magyar retoriká”-ban első jelentésében az ->amplifikáció eszköze, „hasonló jelentésű szavak és mondatok halmozása, amely lehet rendszertelen halmaz, vagy felépülhet fokozódó sorrendben is”, másik jelentésében ->halmozás, „hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak egymáshoz kapcsolása”. Ez utóbbi meghatározás problematikusságát az idézett definícióhoz fűzött magyarázó kiegészítés világosan jelzi. Ebben ugyanis a következők állnak: „A szinonímiától abban különbözik, hogy míg az különböző szavakkal ugyanazt a dolgot jelöli, addig a halmozás a különböző szavakkal – gyakorta egy közös nemfogalom alá tartozó – különböző dolgokat jelöl.” A szinonímia szembeállítása a kongeriesszel, azaz a hasonló jelentésű szavakból felépülő halmozással azonban contradictio in adiecto, hiszen általános értelmezés szerint a szinonímia nem egyéb, mint azonos és hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak, nyelvi kifejezések relációja.

A következő felfogás követhető: a halmozás tagjai a szemantikai szempont szerint osztályozva lehetnek szinonimák is, ennek az esetnek, vagyis a halmozás egyik altípusának az elnevezése a *kongeriesz*. A kongeriesz tehát a halmozásnak az az altípusa, amelyben rokon értelmű mondatrészek, ritkábban rokon értelmű szószerkezetek, szintagmacsoportok vagy mondategységek az alkotótagok.

(1) A kapuk, amelyek többnyire a falba vésettek, az ajtók, amelyek *halkan és csöndesen* nyílnak sötétes folyosókra: bezárva.
(Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága)

(2) Vízanya térdét megtalálja
kinn a tenger kék vizében;
zsenge zsombéknak gyanítja,
füves földhalomnak véli.
(Kalevala. Első ének. Nagy Kálmán fordítása)

Irodalom: Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976[5]: 38, 293. – Martinkó András: congeries. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Pethő

József: A halmozás alakzata. Nyelvtudományi Értekezések. 154. Akadémiai Kiadó. Bp. 2004: 91. – Villwock, J. „congeries". In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2.Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 357–360.
Vö.: amplifikáció, halmozás, paralelizmus, szinonímia M. K.–P. J.

Konkatenáció [g. –; l. concatenatio; n. Amplifikation; f. concaténation; a. concatenation; o. конкатенация]: szavak, szóelemek kapcsolódása. A konkatenáció olyan láncszerű ismétlés és felsorolás, melyben fokozatosan nő a jelentésbeli, érzelmi feszültség. A terminus későlatin eredetű, a latin szó 'összekapcsolódást' jelent.

(1) Milyen volt *szőkesége*, nem tudom már,
De azt tudom, hogy *szőkék* a mezők,
Ha dús kalásszal jő a sárguló nyár,
S e *szőkeségben* újra érzem őt.
(Juhász Gyula: Milyen volt…)

Az (1) példában a *szőke* szótő ismétlődése a melléknév többes számú formájában (*szőkék*) és a képzett fogalmak toldalékos főnévi alakjaiban (*szőkesége*, *szőkeségben*) Anna haja színének szépségét nyomatékosítja a leírás során.

A klasszikus retorikában a konkatenáció ->adjekciós szintaktikai alakzat, ->metataxis, az ->anafora válfaja. Egy szó (szóelem) megismétlődése nem csupán a következő sor elején, hanem a versszöveg további részében. Funkciója lehet a fokozás, a bővítés, ->amplifikáció, ->epifrázis.

(2) *Halljátok, halljátok*, ti forgandó egek
Halljátok, híveim, égbéli seregek,
Halld meg föld és világ, és világi vizek,
az én mondásomat, és ti nagy tengerek!
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

A (2) példában az ismétlődő *halljátok* felszólító igealak a felhívás erejét és a közlemény fontosságát húzza alá minden ismétléssel. A konkatenáció emelkedetté, patetikussá teszi a felszólítást.

Morfológiai adjekciós alakzatként (metaszeméma) azonos szótőből származtatás, derivváció útján a szóképzés eszköze, amelyben a szótő ismétlődik meg más toldalékokkal, vagy az etimologikus tő ismétlődik.

(3) Törekedjél *ismeretekre!* de *ismeretekre*, melyek ítélet és ízlés által *vezéreltetnek*. E *vezérlet* híjával sok *ismeret* birtokába juthatsz ugyan, hanem *ismereteid* hasonlók lesznek a szertelen sűrű vetéshez, mely gazdagnövésű szálakat hoz mag nélkül.
(Kölcsey Ferenc: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz)

A (3) példában Kölcsey intelmei két kulcsszavának fontosságát a szótövek ismétlése húzza alá: *ismeretek* és *vezérelje***.** A konkatenáció a szónoki beszédek emelkedettsége mellett a figyelem irányítását biztosítja a témakezelés során. A lineáris kohézióteremtés eszköze.

Szintaktikailag a konkatenáció mondatszerkezete úgy képzelhető el, mint egy végtelenített struktúra, amelynek minden láncszeme logikailag és szintaktikailag az előzőhöz kapcsolódik, és kiváltja a rákövetkezőt. A konkatenációt a régi magyar

népköltészet gyakran használta a siratóénekekben, a varázsénekekben, ráolvasásokban. A konkatenáció a fokozás mellett a szövegritmust biztosította:

(4) *ki hiányzik* közülünk *ki hiányzik*
ki hiányzik közülünk *ki hiányzik*
ki hiányzik a jövő fehér falai közül
ki hiányzik a favágók és a mesteremberek közül
a költők közül a parasztok közül
a szülők közül *ki hiányzik*
(Ratkó József: Halott halottaim)

A (4) példában Ratkó 1975-ben a népköltészeti mintára siratóénekek zsolozsmás ismétléseivel, a konkatenáció eszközével végteleníti az ország veszteségeinek, elpusztult értékeinek felsorolását. A hiány megélésének mélységét így teszi a versben előre haladva, s egyre fokozva azt, a befogadó élményévé.

A konkatenáció tudománytörténeti háttere az ismétlés, a ->halmozás keretein belül található meg.

A konkatenáció tehát olyan láncszerű ismétlés és felsorolás, melyben fokozatosan nő a jelentésbeli, érzelmi feszültség. Láncszerű jellegében különbözik a ->geminációtól, a meghatározott helyű ismétléstől, amely a sor végét csak a következő sor elején ismétli meg, valamint a ->reduplikációtól vagy görögül ->anadiplózistól, amely a ->gemináció egy különleges változata.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 344. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: adjekció. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Fónagy Iván: amplifikáció. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 93. – Хазагеров, Г. Г., Лобанов, И. Б.: Риторика. «Феник». Ростов-на-Дону. 2004: 262–264. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 263–264. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 220–224. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 89. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 193–199. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 142. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 50. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 181–183. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 88–95.
Vö.: adjekció, amplifikáció, anadiplózis, anafora, epifrázis, epiploké, gemináció, halmozás, ismétlés, klimax, metaszeméma, metataxis, reduplikáció Cs. J. E.

Korrekció vagy **helyesbítés** [g. ἐπανόρθωσις, διόρθωσις; l. correctio; n. Verbesserung, Selbstkorrektur; f. correction; a. correction; o. коррекция]: olyan alakzat, amelynek alkalmazásával a megnyilatkozó közlése egy többé-kevésbé helytelennek érzett részének a módosítása, pontosítása által ér el többlethatást a befogadónál.

Az alakzatot jelölő *correctio* latin terminus etimológiáját tekintve a *corrigo* 'kiegyenesít, kijavít' jelentésű igéből képzett főnév. Azokban a nyelvekben, amelyekbe átkerült a latin alak, így a magyarban is, a szó jelentése szintén 'helyesbítés, javítás'.

A korrekciót a klasszikus retorika általában az ->adjekción, azon belül is a részleges ->ismétlésen alapuló ->gondolatalakzatok közé sorolja:

(1) Hé, fiúk! amott ül egy túzok magában,
Orrát szárnya alá dugta nagy buvában;

Gunnyaszt, vagy *dög is már*?
(Arany János: Toldi)

Ahogy az (1) példa mutatja, a beszélő először egy szóval (*gunnyaszt*) újraemlíti az előző sor körülírását, majd egy újabb lehetőség megnevezésével (*dög is már*) helyesbíti önmagát. Akkor, amikor a helyesbített és a helyesbítésre használt szó jelentésviszonyai szorosabb kapcsolatot mutatnak, a korrekció a ->szóalakzatok közé sorolható, ahogy ezt az alábbi mindennapi példa is mutatja:

(2) Ez a kép nagyon szép. Mit *szép*? *Gyönyörű!*

A (2) példában a korrekció nyomatékosító, fokozó szerepű szinonima alkalmazásával valósul meg, itt tehát a szó jelentésviszonyaihoz kapcsolható szóalakzatként is értelmezhető. Az (1) példában viszont két, egymástól szemantikailag jóval távolabb eső nyelvi egység szerepel, amely az ott található korrekció gondolatalakzatként való értelmezhetőségét indokolja. A két típus között azonban nem lehet éles határt húzni.

A hagyományostól eltérő szempontokat alkalmazó osztályozás szerint a korrekció a pragmatikus alakzatok közé tartozik. E csoportba elsősorban azokat az alakzatokat sorolják, amelyeket a retorikai hagyomány a közönséggel való kapcsolattartást szolgáló alakzatoknak tekint. A korrekciót alkalmazó megnyilatkozó ugyanis szavainak helyesbítésével egyfelől ráirányítja a figyelmet a maga beszédtevékenységére, másfelől nyilvánvalóvá teszi, hogy szavai a befogadóra irányulnak. A korrekció ily módon értelmezhető a megnyilatkozó belső dialógusaként: annak nyelvi reprezentálásaként, hogy a megnyilatkozó segítséget kíván adni a befogadónak a megnyilatkozás minél koherensebb értelmezéséhez.

(3) Tulajdonképpen csak kétféle napunk volt, Schulze-nap és Bognár-nap. A létezésnek ezt a tovább már alig egyszerűsíthető ütemét néha megzökkentette a vasárnapi és ünnepi szolgálatnak a hétköznapitól független beosztása, *más szóval mondva*, megtörtént, hogy Schulze nem ment haza, hanem negyvennyolc óráig maradt szolgálatban egyfolytában.
(Ottlik Géza: Iskola a határon)

Amíg az (1) és a (2) példában a belső dialógust a helyesbíteni kívánt rész újraemlítését tartalmazó kérdő mondat teszi explicitté, addig a (3) példában nem ismétlődik meg – még részlegesen sem – a helyesbíteni kívánt rész, hanem a korrekciót jelölő kifejezés (*más szóval mondva*) teszi egyértelművé a nyelvi tevékenységre történő reflektálást, amelyet aztán követ a helyesbítést tartalmazó rész. A korrekciót jelölő kifejezés lehet még: *helyesebben, pontosabban, azaz, vagyis, jobban mondva, másképpen fogalmazva* stb. A korrekció tehát a nyelvi tevékenységre reflektál, ennélfogva a metapragmatikai tudatosság jelzésének tekinthető. A tudatosság mértéke az egyes esetekben természetesen eltérő lehet. A fokozati skála egyik végpontjához közelítve az önjavítás folyamata szinte automatikussá válik, a másik végpont közelében viszont nagyfokú tudatosságot feltételező alakítás eredményeként nyer értelmezést. A helyesbítés alakzatként való működése inkább az utóbb említett esetekhez kötődik: a befogadó a korrekciót a megnyilatkozó többé-kevésbé tudatos önjavításaként értelmezi, amelytől a szóba kerülő dolog fontosabbá, hangsúlyosabbá válik.

A helyesbített és a helyesbítő rész viszonyát tekintve a korrekció két típusa között tehetünk különbséget. A korrekció célja lehet ugyanis egyfelől a használt kifejezés erősítése, fokozása, másfelől annak enyhítése, tompítása.

A fokozó szerepű korrekció két altípusát tartja számon a retorikai hagyomány: a) egy érzelmileg kevésbé telített formát, amelynek alapsémája: x – nem x, hanem y; és b) egy érzelmileg telítettebb, hatásosabbnak tartott formát, amelynek alapsémája: x – x? sőt y.

(4a) A katonai beavatkozás mellett kiálló politikusok is csak pillanatnyi helyzeti előnyt reméltek a csatlakozástól, a beavatkozás tényleges tétjéről nem folyt nyilvános vita.
Pedig az a tény, hogy a terroristák bennünket is célba vesznek, *nem* belpolitikai ügy, *hanem* a világpolitikában való részvételünk következménye.
(Horkai Hörcher Ferenc: Jobb félni? Heti Válasz. 2004. október 7.)

(4b) …nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, *többe, mint* veszélybe, halálba sodortatik.
(Kossuth Lajos levele Deák Ferencnek. 1867. május 22.)

A (4a) az érzelmileg kevésbé telített fokozó korrekcióra példa: a szerző először elutasítja a szóba kerülő dolog bizonyos értelmezését, majd az előzővel ellentétesen hozzátoldó viszonyban (*nem – hanem*) lévő tagmondatban az ügynek más értelmezést, nagyobb jelentőséget tulajdonít. A (4b) – akárcsak az (1) és a (2) – az affektívabb fokozó korrekciót példázza: habár ebben az esetben nem jelenik meg a *sőt* kötőszó, a fokozó kapcsolatos viszonyt a *többe, mint* szerkezet teszi nyelvileg explicitté, amellyel így kifejeződik a szerzőnek a (4a) példánál intenzívebb érzelmi viszonyulása a közölt propozicionális tartalomhoz.

Az enyhítő szerepű korrekció a közönség feltételezett elvárásait veszi figyelembe. Egyfelől – ahogy a (3) példában is látható – lehet egy kijelentéshez vagy kifejezéshez fűzött magyarázó pontosítás, amely megkönnyíti a megértést, másfelől lehet egy meglepőnek, megdöbbentőnek vélt kijelentés vagy kifejezés tompítása, az esetleges sokkoló hatás csökkentése, ahogy ezt az alábbi példa is mutatja:

(5) Irodalom nincs írott szövegek nélkül; története a legrégebbről fennmaradt írott szövegek vallomásával kezdődik. Pogány kori magyar szövegekről semmi nyom, semmi emlékezet: „pogánykori magyar irodalomról” ennélfogva nem beszélhetünk.
(Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei)

Az (5) példa azt is mutatja, hogy az enyhítő korrekcióban a helyesbítő rész nemcsak követheti a helyesbíteni kívántakat, ahogy ez a (3) példában látható, hanem meg is előzheti azt. A meglepőnek vélt kijelentés („*pogánykori magyar irodalomról*” *[…] nem beszélhetünk*) előtt a szerző kíméletesen előkészíti olvasóit magára a kijelentésre. Másképpen fogalmazva: a szerző itt nem utólag, hanem előzetesen kontextualizálja megnyilatkozásának egy részletét.

A helyesbített és a helyesbítő rész viszonya a korrekcióban a nézőpont szerveződése felől is megközelíthető. A megnyilatkozó ugyanis helyesbítheti azt is, amit korábban saját

meggyőződéséből állított, és azokat a szavait is, amelyekkel valaki másnak a véleményét reprezentálta.

(6) Vannak ugyan, kik
Állítni merészek,
Hogy Erzsók asszonyom arcát
Nem a szende szemérem,
Hanem a borital festette hasonlóvá
A hajnali pirhoz.
De ezek csak pletyka beszédek;
Mert Erzsók asszony nem is *issza* a bort…
Csak ugy *önti magába*.
(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A korábban hozott példák egy részében – (1), (2), (3), (4b) – a megnyilatkozók olyan megnyilatkozásrészt helyesbítettek, ahol semmi jele nem volt, hogy a helyesbített rész propozicionális tartalmáért valaki másra ruháznák át a felelősséget. A (4a) és az (5) példához hasonlóan a (6) beszélője azonban mások felidézett véleményét (*Vannak ugyan, kik / Állítani merészek*) korrigálja, amelynek propozicionális tartalmáért ennélfogva nem őt terheli a felelősség. Ezekben az esetekben tehát megváltozik a nézőpont: amíg a helyesbített rész mások nézőpontjából reprezentálódik, addig a helyesbítő rész a beszélő nézőpontjából. (A (6) példában a komikum forrása egyébiránt egyfelől abban keresendő, hogy az ott alkalmazott fokozó szerepű korrekció szerkezetileg az ellentétesen hozzátoldó típusra (x – nem x, hanem y), jelentésviszonyait tekintve (*issza – önti magába*) viszont a fokozó kapcsolatos típusra (x – x?, sőt y) emlékeztet; másfelől abban, hogy a korrekció itt csak látszólag gondolatalakzat, valójában fokozó szinonímián alapuló szóalakzat.)

A korrekció gyakran más alakzatokhoz kapcsolódva jelenik meg. Amennyiben a megnyilatkozó megismétli a helyesbíteni kívánt részt, ez ->anadiplózis (reduplikáció) is egyben, ahogy az alábbi (7) példában is látható:

(7) Mert fölérni *könnyű, könnyű* nemcsak ésszel,
Hanem ököllel is, és megfogni kézzel…
(Arany János: Toldi)

A korrekció és az anadiplózis együttes előfordulását mutatja még a (2) és a (4b). A (2) példa azáltal, hogy benne a helyesbíteni kívánt rész kérdő formában ismétlődik meg, ->dubitáció is egyben. A dubitációval történő együttes előfordulás tehát az érzelmileg telítettebb fokozó szerepű korrekcióra jellemző. A korrekció továbbá megjelenhet közbevetésként (->parentézis, ->hiperbaton) is:

(8) Még le sem zajlott az első forduló, ők (ne legyünk ilyen nagylelkűek: ezek) az előrejelzések ellenére, gyanút keltően magabiztosak voltak.
(Németh Anita: Hova tűnt a régi virtus? Magyar Demokrata. 2002. 21.)

Ahogy ezt a (8) példa is mutatja, a közbevetések nagyon gyakran tartalmaznak pontosításokat, módosításokat, ennélfogva ekkor korrekcióként is értelmezhetők. A korrekció emellett sok esetben fokozással (->amplifikáció) is együtt jár. A helyesbített és a helyesbítő rész (*ők – ezek*) viszonyát tekintve ugyanis a (8) „lefokozás”-ként (-

>antiklimax) is értelmezhető. A korrekcióra azonban inkább a felfelé haladó fokozás (->klimax) a jellemző, ahogy ezt az (1), a (2), a (4a,b) és a (6) példázza. A korrekció gyakorta ->szinonímia is egyben, mint például a (2), a (6) vagy a lefokozó jellegű (8) példában.

A korrekció különböző szövegtípusokban, illetőleg kommunikációs színtereken fordul elő. Szemben a tervezett szóbeli és írásbeli szövegekkel, a szóbeli társalgásokban – a megnyilatkozás folyamatának linearitásából és spontaneitásából adódóan – gyakrabban fordul elő az egyszerű tévesztések korrigálása. Azonban – ahogy ezt a (2) példa mutatja – a társalgásokban is van lehetőség és példa a korrekció tudatos alkalmazására. Az érvelő jellegű, meggyőző funkciójú szónoki szövegek, publicisztikai írások és tudományos munkák számos példát szolgáltatnak a korrekció alkalmazására, amint az a (4b), a (4a) és (8), valamint az (5) esetében is látható. Amíg a szónoki és a publicisztikai szövegekre inkább a fokozó szerepű, addig a tudományos szövegekre inkább az enyhítő, magyarázva pontosító korrekció jellemző. Azonban a fokozó korrekcióra is akad példa, mint ezt a (9) mutatja:

(9) A retorika mint módszer szabálygyűjtemény formájában jelentkezik. […] Ez a rendszer a maga 2500 éves története folyamán ugyan gyakran volt hiányos és szakadatlanul módosult, elsődleges funkciója azonban mindvégig ugyanaz maradt, vagyis az, hogy szövegeket állítson elő egy mesterség szabályai szerint.
A retorika modern és tudományos felfogása *nagyon különbözik ettől, mondhatnánk szinte az ellentéte*.
(Henrich Plett: Retorika és stilisztika. Vígh Árpád fordítása)

Mint a korábbi példák egy része is mutatta, a korrekció a szépirodalmi szövegekben is megtalálható. Az epikában jellemezheti az elbeszélői tevékenységet (lásd a (3) és a (6) példát), az elbeszélést megszakító leírásokat, kommentárokat (lásd a (7) példát), valamint – akárcsak a drámában – a szereplők beszédmódját (lásd az (1) példát). A korrekcióval természetesen a lírában is élnek:

(10) Míg cserébe a magadénak
szeretnél, teher is lehetsz.
Alku, ha szent is, alku; nékem
más kell már: Semmiért Egészen!
(Szabó Lőrinc: Semmiért Egészen)

A dialogikus helyzetet tételező (10) példában például a korrekció a nézőpontok ütközésének az eredménye.

Irodalom: Bencze Lóránt: Emlékezet, szövegalkotás, szövegtípus. In: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 319–350. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cohen, Jean: Alakzatelmélet. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei 1. Jelenkor–JPTE. Pécs. 1996: 196–197. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 100–101. – Fónagy Iván: korrekció. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1968: 366–367. – Korolko, Miroslaw: Sztuka retoryki, przewodnik encyklopedyczny. Warszawa. 1998: 121. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 386–389. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 152. – Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. (Az alakzatok világa 7.) – Verschueren, Jef: Understanding Pragmatics.

Arnold. London, New York, Sydney, Auckland. 1999. – Wöhrle, G.: Correctio. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 394–395.
Vö.: amplifikáció, anadiplózis, antiklimax, dubitáció, hiperbaton, klimax, parentézis, szinonímia T. Sz.

Körmondat vagy **periódus** [g. περίοδος; l. circumductum, ambitus, continuatio, conclusio; n. Periode; f. période; a. period; o. период]: a körmondat több tagmondatból álló mondatkonstrukció, általában magasztos tartalomnak, szenvedélyes érzéseknek a kifejező eszköze.

(1) *Nemzetek, országok! kik rút kelepcében*
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek!
(Batsányi János: A franciaországi változásokra)

A περίοδος görög szó, jelentése ‘körbejárás, körüljárás’, eredetileg verstani fogalom, a görög, római időmértékes verselésben volt használatos, de az antik retorikák bizonyos prózai mondatszerkezetek megjelölésére is használták.

Arisztotelész meghatározása szerint a körmondatnak kezdete van, önmagában befejezett, és terjedelme jól áttekinthető. Kellemes formának tartja, mert ellentéte a határtalannak, s kiemeli még a ritmusosságát is. Arisztotelész a körmondatot többtagú és egyszerű típusba sorolja, véleménye szerint egy kéttagú mondat is lehet lezárt és ritmikus. Cornificius „összefüggő és ritmusos szóhalmaznak” nevezi a körmondatot, amely befejezett gondolatot foglal magában. Az általa felsorakoztatott példák két-három tagmondatból állnak. A körmondat elméletének egyik fő kidolgozója, Cicero is a ritmusra és a lezártságra helyezi a hangsúlyt. A körmondat használatát elsősorban a bemutató beszédben tartja helyesnek. Quintilianus a szókötés szabályai kapcsán beszél a körmondatról, két típust különít el: egyszerű körmondat, amelyben egyetlen gondolatot viszünk végig hosszabb körvonalban, a másik több tagból és szakaszból áll, amelyek mindegyike külön-külön gondolatot foglal magában. (Quintilianus az összetettséget nem szintaktikai értelemben használja.) Démétriosz a körmondatról azt a lényeges megállapítást teszi, hogy szerkezetét gyakran az ellentét és párhuzam határozza meg. Három fajtáját különbözteti meg: elbeszélő körmondat, szónoki körmondat, párbeszédbeli körmondat.

Az antik szerzők osztályozása arra utal, hogy a szónoki körmondat mellett egy másik típust is elkülönítettek, amely az értekező próza írott nyelvéből bontakozott ki. (Meg kell jegyeznünk, Herczeg Gyula egyik tanulmányában azt írja, hogy a körmondat az olasz szépirodalomba a jogi nyelvből került.)

Az ókori és középkori retorikák szerint a szónoki beszédek mondatatait kólonokra és kommákra kell tagolni. A körmondat kólonokból áll, amelyek a periódusnál alacsonyabb egységek, és a beszédben lélegzetvételnyi szünet választja el őket egymástól. A kólon lehet tagmondat vagy szócsoport is. Figyelemre méltó még a kólonokat záró szavak ->rímelő összecsengése. A kólonok végén álló szavak eseteinek azonos végződése az úgynevezett similiter cadens. Ha az azonosság a szavak azonos végződésén, de nem az esetvégződésen alapul, akkor ennek az egyezésnek similiter desinens a neve. A rövid kólont kommának nevezik, a ritmikus végződés szabályai erre nem érvényesek.

Az antik szerzők a prózaritmus normáit a körmondat ritmustörvényeivel együtt fogalmazták meg.

A mai retorikák szintén az antik retorikák körmondat-felfogásait taglalják.

A magyar retorikai és stilisztikai szakirodalomban 1838-tól ismeretes a *körmondat* szakszó a *periodus* magyarítására, ezenkívül még voltak egyéb kísérletek a magyar megnevezésre: *kerekbeszéd, kerekmondat, kerekmondás*. Révai Miklós körmondat-meghatározásában bukkanak fel először a klasszikus körmondat két fő szakaszára utaló megnevezések (elöljáró rész, utóbbi rész), majd Klemm Antal már elengedhetetlen kritériumnak tartja az arányos szerkesztés és helyes elrendezés mellett az előkészítő előszakaszra és a fő gondolatot tartalmazó utószakaszra való tagolódást. Zolnai Béla nevezetes tanulmányában három típust tárgyal: a klasszikus, barokk és romantikus (tiráda) körmondatot. (A mai magyar stilisztikák is ezt a körmondat-osztályozást használják.)

A klasszikus körmondat olyan többszörösen összetett mondat, amely két logikai részre tagolódik: a többnyire azonos típusú mellékmondatokból álló „előkészítő" szakaszra, amely mintegy előkészíti, nemritkán magasra fokozza az érdeklődést, feszültséget teremt, valamint a „berekesztő" szakaszra, amely főmondatból (vagy főmondatokból) áll, s kielégíti az érdeklődést, feloldja a feszültséget. Annál hatásosabb, minél nagyobb a feszültség a két szakasz fordulópontján, s minél frappánsabb (csattanósabb) a befejezés.

(2) *Aki nem akar hontalan vándor koldussá lenni, akinek szívében a becsületnek, hazafiságnak legkisebb szikrája ég, aki nem akarja a szolgaságnak keserves bilincsét hordozni, akinek nője, gyermeke van, aki nem akarja apái sírját megfertőztetni, aki nem akarja, hogy gyermekei megátkozzák, aki szabadságot kíván e földön, s üdvösséget vár a másvilágon: az fel fog kelni Isten és a haza nevében, a rablókat, pártütőket semmivé tenni, és megbosszulni a hitszegést, és Magyarország függetlenségét és a magyar nép törvényes szabadságát megvédeni.*

(Kossuth Lajos: Kiáltvány a néphez)

A mellékmondatok után a kettőspont jelzi a fordulót, a főmondat következését, ez teremti meg a mondat egyensúlyát. A mondat ezáltal valóban olyan, mint egy önmagába visszatérő görbe. Az ilyen mondatforma vizuális jellegű.

A klasszikus körmondat áttekinthető szerkezete miatt versekben is gyakori. Ez a nyugalmi mondatkompozíció szabja meg a Himfy-strófák ritmusát is:

(3) *Ha elmémnek gondolatit*
Versekbe úgy szedhetném,
És szivemnek indúlatit
Szóval úgy kiejthetném;
Mint azokat a fejemben
A szerelem termeszti,
S emezeket kebelemben
Szüli s bele rekeszti:
Hát minden szív ömledezne,
Ezer édes kínt érezne,
S megesmervén szívemet –
Megsajnálna engemet.

(Kisfaludy Sándor: Himfy)

A barokk körmondatban az alapvázat már nem a kettősség adja meg; az egész mondatforma alárendelő és mellérendelő mondatok bonyolult szövevénye, melynél a lényeg nem a formális megszerkesztése, hanem a gondolatmenet, a részek (tagmondatok) asszociációs egymásba kapcsolódása. A barokk körmondatban felbomlik az egyensúly, az alá- és mellérendelések tömegében elmosódnak még a tagmondatok határai is. A földuzzasztást nemcsak a kötőszók új és új tagmondatkezdései okozzák, hanem a mondatrészek halmozása is.

Ezen belül két típust lehet megkülönböztetni. A szűkebb értelemben vett barokk körmondatszövevényre az jellemző, hogy gyakran öncélú, mesterkélt, ága-bogai közt az értelem gyakran egészen háttérbe szorul, az egyensúly felbomlik. Jellemző a hitvitázó iratokra.

(4) *Ez az oka, hogy eleitül fogva eszekbe vették az hívek, hogy az eretnekségek kezdői az ördöngősekkel, varázslókkal, égbenézőkkel társalkodtak: és mivelhogy az apostoli parancsolat szerént, tévelygések által, de test szerént is az ördöggel társalkodtak: és mivelhogy az igazságnak győzhetetlen kőoszlopától az anyaszentegyháztúl nem akarának tanulni, a Sátántól tanulának.*

(Pázmány Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága és rövid intés a török birodalomrúl és vallásrúl)

A másik típusa az „úrhatnám” beszédmodor kereteiben virágzott: a bonyolultság itt a köznapi szólásmódtól való tudatos eltérés céljait szolgálta.

(5) *Minek utána pedig az nevezett pállyán a bölcsességnek céllyát illy dücsöségessen elérte, és már az Arany Almán Páris előtt pőrlekedő isten Asszonyok törvényében is méltán Itélő Bíró lehetett volna Nagyságod; azok pedig az akkor legszebb zsengéjében levő Nagyságod ifjúságának is kedves virágán, mint valamelly drága arany Almán nagy vágyakozzással kapdosnának, és ki-ki, kiváltképpen Venus az szerelmes Isten Asszony sok édesgetésekkel hitegetné magához …*

(Gyöngyösi István: a Rózsakoszorú ajánló leveléből)

A romantikus körmondat vagy tiráda nyitott szerkezet. Zolnai Béla szerint a klasszikus körmondatot „két oszlopon nyugvó ív”, a romantikus tirádát „végtelenbe nyúló födetlen oszlopsor” jelképezheti. A mellérendelések hosszú sora a „crescendo” érzetét szuggerálja az olvasóba vagy a hallgatóba, a mondat végén meg csattan a „fortissimo”, amely csak akusztikai lezárása a mondatsornak, mert utána még lehetne folytatni a sorozatot. A mondatsúlypont folyton ugrál. A klasszikus körmondat az okoskodás formája, a tiráda a líraiságé. Túlteng benne a mellérendelés, a mellérendelt mondatokon belül gyakran még az egyenrangú mondatrészek mellérendelései is halmozódnak, áradnak. A mondatnak végtelen folytatása képzelhető el. A romantikus körmondat a pátosz, a lelkesedés és a lelki folyamatok visszaadására szolgál:

(6) *Ott essem el én,*
A harc mezején,

Ott folyjon az ifjui vér ki szivembül,
S ha ajkam örömteli végszava zendül,
Hadd nyelje el azt az acéli zörej,
A trombita hangja, az ágyudörej,
S holttestemen át
Fújó paripák
Száguldjanak a kivivott diadalra,
S ott hagyjanak engemet összetiporva.
(Petőfi Sándor: Egy gondolat bánt engemet)

Mai értelmezés szerint a körmondat tehát olyan többszörösen összetett mondat, amelyet a téma részletes kifejtése, valamint általánosságban a tagmondatok tudatos, arányos elrendezése, a művészi felépítés és a ritmikusság jellemez. Sokszor magasztos tartalomnak, szenvedélyes érzéseknek a kifejező formája, de a pátosz nem kötelező érvényű.

A körmondatot alkotó tagmondatok grammatikai összefüggésének módozatai a mellérendelés és a fölé-, illetve alárendelés sokféle lehetőségének megfelelően alakulnak. Akusztikai szempontból a prózaritmus érvényesül bennük.

A Zolnai Béla által megalkotott három fő típus általános jellegű, nem vonul végig a klasszicista, barokk, romantikus stílusban alkotó írók-költők művein, ugyanakkor modern író is alkalmazhat barokkos körmondatot. Gyakran a barokk mondatszövevényekre emlékeztetnek Babits Mihály hosszú mondatai:

(7) *Mikor hazajutott, Miska már a ravatalon feküdt, s Imrus úgy érezte, hogy sírnia illenék, de s tán éppen ezért, amint ünnepélyesen bevezették halott apjához, ki fekete szalonkabátjában súlyosan nyúlt el a gyertyák között, s mintegy fölléptették színpadi komolysággal, a részvevő szemek előtt kis árvaként, valami oktalan nevetés erőltette, amit alig tudott visszafojtani, s olyan érzés fogta el, mint néha a templomban mise alatt, mikor arra kellett gondolnia, mi lenne, ha hirtelen fölvetné magát a pad tetejére, s onnan egy ugrással a csillárra, és lelógatná lábait a térdeplők feje fölött; vagy az oltár nagy, arany angyalának nyakába kapaszkodna, és a vállára ülne.*
(Babits Mihály: Halálfiai)

A szecessziós indázó mondatokat sokszor a tirádákra jellemző mellérendelő halmozás alakítja:

(8) *Díjnok lettem minden nap újra, és körmöltem, és csavarogtam, és gyűlöltem mindenkit, szerettem volna felgyújtani a várost, bombát vetni a hivatalba, megölni a kollégáimat, a kék embert, és aztán ittam a kis kocsmában, és kártyáztam kétes egzisztenciájú, ismeretlen alakokkal, és sóvár pillantásokat vetettem a vörös kasszírosnő felé.*
(Babits Mihály: A gólyakalifa)

Márai Sándor kisprózai műveiben gyakran alkalmaz szentenciózus lezárású klasszikus körmondatokat:

(9) *Mint a vándor, aki egy bonyolult hegyrendszert ismert meg vándorlásai közben, s a legmagasabb csúcsokra érve, átlátja egy táj szerkezetét, áttekinti a hegycsúcsok összefüggő sorozatának geológiai*

törvényszerűségét, úgy látjuk mi is a múló évekkel a rendszert mindabban, ami történik életünkben és mások életében.
(Márai Sándor: Füves könyv)

A körmondat logikai és ritmikai ívének megteremtésében szükségszerűen vesznek részt más úgynevezett felépítő alakzatok is: ->ismétlés, ->ellentét, ->párhuzam, ->aszindeton, ->poliszindeton, ->izokólon, ->halmozás. A következő Kölcsey-idézet jól szemlélteti ezt:

(10) *Ha a római tanács és nép maga hatalmának főpontján még most is állna; ha mi ezen római népnek egy meghódított tartományocskája volnánk; s úgy, mint alattvalók folyamodnánk hozzájuk, hogy szabadulhassunk meg nyelvektől, és adták volna nekünk ezen választ, azt, Tekintetes Rendek, meg tudnám fogni, de mikor magyar nemzetnek kívánságára, magyar főrendek adnak ilyen választ, azt megfogni nem tudom.*
(Kölcsey Ferenc. A magyar nyelv ügyében. Országgyűlési beszéd)

A körmondatok stilisztikai szerepe sokféle lehet. Kifejezhetnek indulatot, lelkesedést, (1), (8), (10); filozófiai elmélkedést (9); körülményeskedést (4), (5); máskor élmények, emlékek egymást kiegészítő sorát idézik fel: (3), (7).

A körmondat leggyakrabban a szépirodalmi szövegekben, szónoklatokban és az értekező prózában fordul elő. A publicisztikai stílusban és a köznyelvben igen ritkán élünk vele.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 64–70, 107–109, 115–118,140–143, 189–202. – Gáspári László: Retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 85. – Herczeg Gyula: A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. 1976: 133–137. – Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Bp. 1928: 618. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963: 152. – Petőfi S. János: körmondat. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973: 57–59. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 150–153. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 468. – Szikszainé Nagy Irma: Stilisztika. Trezor Kiadó. Bp. 1994: 106, 158. – Ueding, Gert (Hrsg..): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemayer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 6, 207. – V. Raisz Rózsa: A körmondat mint alakzat. Márai Sándor körmondatairól. Kézirat. 2006: 1–8. – Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Gondolat. Bp. 1957: 167–170.
Vö.: aszindeton, ellentét, halmozás, ismétlés, izokólon, kólon, komma, párhuzam, poliszindeton, rím

J. T.–M. K.

Körülírás -> Eufemizmus, Perifrázis

Kötőszóelhagyás -> Aszindeton

Kötőszóhalmozás -> Poliszindeton

Közbeékelés, Közbevetés -> Parentézis

Közölés: a klasszikus retorika ->zeugmájával, illetve annak egyik alfajával, a ->mezozeugmával rokon, ->detrakción alapuló versbeli mondatalakzat, amelyben két szó, szintagma vagy nagyobb terjedelmű szócsoport úgy vesz közre, azaz „közöl” egy mondatrészt, szintagmát vagy nagyobb nyelvi egységet, hogy a közölttel a két közölő azonos nyelvtani viszonyban, egymással pedig (többnyire) sorvégi rímelő helyzetben van.

Az (1) példában a közös elem a *sarok*, az előtte álló közölő a *kivetés* vagy *tétel*, a *sarok* után pedig a *rímelő* vagy *ráütés* áll.

(1) Ő *parancsolati,*
Igazak mondási.
(Szenci Molnár Albert: 19. zsoltár)

Itt a *parancsolati* (kivetés, tétel) és a *mondási* (rímelő, ráütés) alanyok közölik a sarok helyzetű *igazak* névszói állítmányt, amely mindkét alanyhoz tartozik, de csak egyszer kitéve (detrakció).

(2) Nem *harsonával,*
Hanem *jött* néma, igaz *öleléssel,*
(Ady Endre: Az Úr érkezése)

(3) Karójukkal *koponyámat*,
verik fütykössel *fejemet!*
(Kanteletár: Menjen a nap, múljon a hét. Rácz István fordítása)

A közölők a (2) és a (3) példában nem rímelnek ugyan, de egyébként a közölés követelményeinek megfelelnek, mert a közölttel azonos viszonyban vannak. A (3) példában az ->alliteráció (a közölt igéhez tartozó határozók és tárgyak alliterálása) és a párhuzamos mondatszerkesztés (->paralelizmus) mint a finn népköltészet jellemzői kapcsolódnak egybe a közölés alakzatával.

A versbeli előfordulás mellett feltételezett prózai előfordulás csak akkor lehetne közölés, ha a verstani szempontok egyáltalán nem játszanának szerepet.

(4a) levn *halalnec es puculnek feze*. es mend w *nemenec*
(Halotti beszéd és könyörgés)

(4b) A királykisasszonynak bizonyára *aranykádat hoznak be* és *selyemtörülközőt.*
(Gárdonyi Géza: Isten rabjai)

(4c) Ida aznap még délelőtt, csupa véletlenül, egy német *asszonysággal ismerkedett meg*, az emeleti *szomszédjával*.
(Gárdonyi Géza: Ida regénye)

A (4a, 4b, 4c) példák éppen a verstani szempont mellőzése miatt a ->mezozeugmához tartoznak.

Az alakzat *közölés* elnevezését a zeugmától elhatároló első részletes vizsgálatban Horváth János alkalmazta. Ehhez az ösztönzést az Arany János által felhasznált *közöli a vágást* 'ügyesen, okosan jár el' állandó szókapcsolat, a *közöl* szó népnyelvi jelentése ('a kocsiút mélyedéseit, magasabb középső részét a két kerék közé fogja') adta. A paraszti életből vett analógiát az is erősíthette, hogy az ókori retorikában a rokon fogalom, a ->zeugma 'járom, iga' jelentése is ebből a képzetkörből származik.

A közölés nem teljesen latin előzmény nélküli magyar és versbeli ->mondatalakzat, de a magyar nyelvi *feltételek* (rímelés, ritmus) megléte és az ->enjambement elkerülésének *igénye*, költészetünk egész történetén végigvonuló, nagyszámú előfordulása az Ómagyar

Mária-siralomtól napjainkig – bár használata a 16. században fut fel a csúcsra, és legtöbbször a 17–18. században található meg –, magyar versbeli mondatalakzattá, formai toposszá avatják. A műköltészet mellett gyakori a népköltészetben is, de ezen a területen a latin minták hatásával aligha lehet számolni. Arany János, Babits Mihály az archaizálás eszközének éppen azért tekinthette, mert régi költészetünknek fontos jellemzője; (5), (6).

(5) Hadúrnak ott *hálaadást*
Ünnepeltek nagy *áldomást*.
(Arany János: Keveháza)

(6) Sátrunkat csak *seprűszárral*,
Nem *kerítjük* mi azt *zárral,*
(Babits Mihály: Turáni induló)

A magyar szakirodalom 1910-ig a zeugma alatt tárgyalta, de a később közölésnek elnevezett mondatalakzat különlegességére előbb is felfigyeltek. Majd Horváth János mutatta ki azokat a jellemzőket, amelyek (versbeli előfordulás, rímelés, az ütem kiegészülése, az enjambement okozta szintagmatörés korrigálása, a közölt elem változatlan odaértése mindkét közölőhöz) megkülönböztetik a zeugmától. A zeugma egyik fajtájának (mezozeugmának) is tartották. A mezozeugmától mint mondatalakzattól az választja el, hogy nemcsak ige (azaz igei állítmány) kerülhet közölt helyzetbe, hanem a mondatnak bármely más része is lehet közölő és közölt, és a közölt mindig a második közölővel (tulajdonképpen a rímelővel vagy ráütéssel) áll szorosabb szintagmatikus viszonyban. A közölés prózai előfordulása a mezozeugma. Maga Horváth János is megkísérelt idevonni prózai példákat, pedig éppen ő fogalmazott úgy, hogy a versnek „vannak alakzatai, melyek prózában elő sem fordulnak".

A közölés grammatikája azért nagyon változatos, mert bármely mondatrész kerülhet közölő, illetve közölt helyzetbe, sőt közölt lehet hiányos (megszólító, hasonlító) mondat. A közölt elmozdulhat sor eleji helyzetéből kötőszó, módosítószó, bővítmény, tagmondat betoldása miatt.

(7) Az Istenhez az én *szómat*
Emelem kiáltásomat.
(Szenci Molnár Albert: 77. zsoltár)

(8) Ideje *bujdosásomnak*
Eljött már *távozásomnak*.
(Népdal)

(9) A Vidrócki *sírhalmára*
Gyöngy hull a koporsójára.
(Népballada)

A (7) példában az igét tárgyi bővítményei, a (8) példában birtokos jelzők közölik. A (9) példában predikatív szerkezet kerül közölt helyzetbe.

(10) Választ *világomtul*
Zsidó fiodomtul,
(Ómagyar Mária-siralom)

(11) Néköm hát nem *édösanyám*,
Magyarország, csak *mostohám*.
(Népdal)

A (10) a legrégibb példa a közölésre, ebben és a (11) példában az alany van közölt helyzetben.

(12) Ne mondj hát *rózsának*
Engem violának.
(Népdal)

A (12) példában a tárgyat közölik az első sor igéjének állandó határozói.

(13) Áldjon meg az Isten minden *jovaival*
Mint kertbeli rózsát drága *illatokkal!*
(Népdal)

(14) Előbb a *kétségbeesések*, aztán a *kétségbevonások*,
Bizony barátaim, jönnek a megrovások.
(Nagy Gáspár: Előbb és aztán)

A (13) példában hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondat, a (14) példában megszólító tagmondat és vele együtt az ige van közölt helyzetben. A közölő felől tekintve is nagy a változatosság: alanyok: (1), (14); állítmányok: (11); tárgyak: (3), (5), (7); határozók: (2), (6), (9), (10), (12), (13); illetve jelzők (8) vannak közölő helyzetben.

A közölés előfordul más alakzattal kombinálva.

(15) *Arany-ezüstért*, cifra *ruháért*
Leányt el ne végy koszorújáért!
(Népdal)

(16) Paripát *fényessé*, fegyverit *élessé*
Teszi sok szerszámát *nagy-rettenetessé*.
(Arany János: Buda halála)

(17) Fának fekete *földből*
jó volt nekem e föltört
kézből kinőnöm, szép volt –
az apámé volt.
(Illyés Gyula: Két kéz)

(18) *Az aranynak az tűz, terh a pálmaágnak*,
Ütés a tűzkőben titkon lakó *lángnak*,
Hab a tengereket járó *bátorságnak*: –
A szükség próbája igaz *barátságnak*.
(Gyöngyösi István: Porából megéledett Phoenix avagy Kemény János emlékezete. Második könyv, kilencedik rész)

A (15) és a (16) példában középrímmel, a (17) példában több sorra terjedve enjambement-nal, kötőszó nélküli ->hasonlattal és ->ismétléssel társul. A (18) szintén többsoros közölés, a *próbája* névszói állítmányt az alanyok (*tűz*, *terh*, *ütés*, *hab*, *szükség*) és a részeshatározók (*aranynak*, *pálmaágnak*, *lángnak*, *bátorságnak* és *barátságnak*) (->halmozás) közölik. Az első sor ->kiazmust, a második és harmadik sor párhuzamot (->paralelizmus), valamint egy-egy ->megszemélyesítést tartalmaz.

(19) Amelyet az őskert, *bánatja jelével*
Behinte lehulló, sárga falevéllel. [tulajdonképpen Toldi sírját]
(Arany János: Toldi estéje)

(20) lehet hogy egyszer majd meglátogatom
addig is azt a reményt pátyolgatom
rejtegetem a bőrömön *összegyűlt*
napfényt viszem el magának
melegét életem legszebb nyarának
(Fecske Csaba: Anyegin elkallódott levele)

A (19) a közölő metafora példája (*bánat jele* és a *lehulló, sárga falevél* alkot teljes metaforát). A (17)-hez hasonlóan a (20) példában az enjambement-t (*összegyűlt napfényt*) közölik a *rejtegetem – viszem el* állítmányok, a *napfény* és a *meleg* teljes metaforát alkot (a *meleg* szóban még szófajváltás is van: melléknév > főnév), az utolsó sor ->inverzió is.

A közölés funkciói a díszítés, figyelemfelkeltés, a közölt elem kiemelése (hangsúlyos helyzetbe kerülése) és a közöltet megelőző sor újraértékelése a közölt odaértésével.

A közölés költészetünk egész történetében, különösen a 17–18. században, de később – ha nem is a korábbihoz hasonló gyakorisággal – Csokonai, Petőfi, Arany, Ady, Babits, József Attila költészetében, népdalban, katonanótában, közmondásban is megtalálható. Ezt a kedvelt mondatalakzatot utánozza (nem sok sikerrel és művészettel) egy friss reklámszöveg:

(21) A terézvárosi *textiláruházban*
ősszel sem csalódik az árban.
(Rádióreklám. 2006. október 24.)

Irodalom: Csűry Bálint: A közölés divatja régi prózánkban. Magyar Nyelv 22. 1927: 170–173. – Erdélyi Lajos: Egy érdekes mondattani jelenségről. A ráértésről. Magyar Nyelvőr 1905. 34: 385–392, 454–461, és Klny. Bp. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958. – Fajcsek Magda: Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben. Bp. 1942: 130–155. – Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Gondolat. Bp. 1961: 189–190. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Gáspári László: Mondatösszevonás-típusok és funkcióik Nagy Gáspár költői nyelvében. Magyar Nyelvőr 2001. 125: 180–186. – Grétsy László: Ady versmondatai. Irodalomtörténet Bp. 1954: 3. sz. 302–319. – Gyomlay Gyula: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssoraiban. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi osztály köréből. XXV. köt. 11. szám. Akadémia. 1940: 494–496. és Klny. 21–23. – Horváth János verstani munkái. Osiris Kiadó. Bp. 2004. – Horváth János: A magyar vers. MTA. Bp. 1948: 260–267. – Horváth János: Egy magyar versbeli mondatképletről. Nyelvtudományi Közlemények 39. 1909–1910: 128–161. – Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó. Bp. 1951. – Kardos Albert: Rovás. Magyar Nyelv 2. 1906: 425. – Károly Sándor: A 'szórendi szimmetria' a Jókai-kódex nyelvében. Magyar Nyelv 49. 1953: 165–167. – Kovács Endre: közölés. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Lehr Albert: Arany-magyarázatok (*közöli a vágást*). Magyar Nyelv 1. 1905: 228–229. – Lehr Albert: Rovás. Magyar Nyelv 2. 1906: 428–430. – Papp Zsuzsanna: Két kedvelt középkori stílképletünkről (A szórendi szimmetria és a közölés). In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK MMNyT, Bp. 1993: 226–230. – Szabó G.

Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 119–120. – Szerdahelyi István: Irodalomelmélet mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Szily Kálmán: szerkesztői lábjegyzet. Magyar Nyelv 2. 1906: 430–431. – Szőke György: Az áthajlás (Az enjambement funkciójáról.) Literatura. 1. sz. Bp. 1984: 120–124.
Vö.: archaizmus, **ellipszis**, **enjambement**, **inverzió**, **mezozeugma**, **zeugma** K. Sz. Á.

Krázis [g. κρᾶσις; l. crasis; n. Krasis; f. crase; a. crasis; o. красис]: hangegybeolvadás. Elhagyáson alapuló ->hang-, ->szó- vagy ->mondatalakzat. A hangok egybefolyását, együtthangzását jelenti. Stíluseszköz, amely a beszélt nyelv kiejtésbeli sajátosságait érzékelteti.

(1) *Ifj'urakkal* iddogál sort,
Kik, mint gyermek a toronyra,
Oly bámulva, oly szédülve
Néznek e nagy életkorra.
(Arany János: A vén gulyás)

Az (1) példában ->ekthlipszist találunk. Arany az *ifjú urakkal* jelzős szószerkezetet vonta össze egyetlen szóalakká: *ifj'urakkal.*

A krázis gyűjtőfogalom. ->Detrakciós alakzat. Egyik megnevezéseként a szinekfonézis (görög 'együtthangzás') használatos (latin írásmódja synecphonesis). A hangösszevonások lehetnek ->metaplazmusok, hangalakzatok. Másik előfordulása a ->szinizézis, ->komplexió, a ->szinaloifé (latin 'egybefonás, egybefoglalás'). A krázis mint ->metataxis prozódiai, szintaktikai jelenség: a szóhatárokon több szomszédos hang átalakulása egyetlen hangzóvá. Tudománytörténeti vonatkozásait az elhagyásos alakzatok körében találjuk meg.

A krázis értelmezése különböző attól függően, hogy hangalakzatra, szóalakzatra vagy a beszéd prozódiájára vonatkozik. A klasszikus retorika ezeket a normától való eltérésnek, vétségnek (->barbarizmus) tekintette. Mi stíluseszközként, írói nyelvi erényként vizsgáljuk.

A krázis mint metaplazmus három fő típusban jelenik meg.

A magánhangzók elhelyezkedésétől függően ->szinkopé, ->szinaloifé, episzinaloifé:

a) A szinkopé esetében egy szón belüli két magánhangzó olvad össze. Pl. *barátaim* helyett *barátim*.

(2) Azzal vagdalkoznak némely
Nem *t'om* milyen emberek,
(Petőfi Sándor: Okatootáia)

A (2) példában Petőfi a szótagszám miatt használja a *tudom* alak helyett a beszélt nyelvi *tom* változatot.

b) Ha az egybeolvadó magánhangzók két szomszédos szó végén, illetve elején vannak, akkor tágabb értelemben vett szinaloifé esetéről van szó. Pl. *gazda asszony*ból *gazdasszony*.

A szinaloifé a szó utolsó és a következő szó első hangjának összeolvadása diftongussá. A krázis monoftongizálódás tendenciáját mutatja. E végső folyamatot, tehát az egyik hangzó elhagyását ->ekthlipszisnek nevezzük.

(3) – Teszi kend vissza azt a kendőt mindjárt! – förmedt rá Judit haragosan.

– *Od'adom* egy csókért! – lihegte Csató Pista szenvedélyesen, s olyat csavarított a gercén, hogy hatfelé szakadt.
– Menjen! Nem szégyenli magát?! – mondá Judit elpirulva. – Inkább sose lássam azt a kendőt.
(Mikszáth Kálmán: Péri lányok szép hajáról)

A (3) példában az igekötő és az ige határán az igekötő utolsó magánhangzója esik ki. Ez is ekthlipszis.

c) Ha az összeolvadó két szó verssor végén, illetve elején áll, akkor a magánhangzói egybeolvadását episzinaloifénak nevezik.

A további megkülönböztetések abból adódnak, hogy a szó végi és a szó eleji magánhangzók egybeolvadása során melyik magánhangzó némul el, olvad be a másikba. Ha a szó végi magánhangzó esik ki, és a szó eleji megmarad, ez a szűkebb értelemben vett szinaloifé esete (amely az ->apokopéval és a szűkebb értelemben vett ->elízióval rokon jelenség). Ha viszont megfordítva történik, a szó végi magánhangzó kerekedik felül, akkor ekthlipszisről beszélünk, amely az ->aferézissel rokon).

A hangegybeolvadások a klasszikus retorikában a csökkentésen alapuló hangalakzatok (elízió, aferézis, apokopé, szinkopé), melyek a szótagszám, a verstani forma érdekeit szolgálják. A hangegybeolvadás metrikai szempontból jelentős: már az ógörög költészetben is gyakori megoldása volt a hiátusnak, s mint ->licencia úgyszólván minden európai versrendszerben megtalálható. A magyar költészetben, ha ritkán is, de előfordul.

A krázis a neoretorikában detrakciós szóalakzat, ->metaszeméma, szóösszevonás. A szóösszevonás a nyelvújítás egyik szóalkotási módja volt, amelyben ma már egyáltalán nem érezzük az új szóalak szokatlanságát, tehát ezek a szavak nem is tekinthetők alakzatoknak (*rovátkolt barom > rovar, csípő eszköz > csipesz, cső orr > csőr*).

A beszélt nyelvi kiejtésben a krázis mondatalakzat, metataxisként prozódiai jelenség.

(4) A kis kutya, a puli, fülelt, szimatolt s a következő percben vicsorítva kezdett ugatni.
– *Mija?* – szólt rá a juhász.
A kutya csak még jobban ugatott.
(Móricz Zsigmond: Barbárok)

Móricz a *j* hangoztatását fonetikusan rögzíti. A *Mi az?* összeolvadása az ejtéskönnyítő *j* hanggal, valamint az *az* szó végi mássalhangzójának kiesése együttesen eredményezi a *mija* alakot. A (4) példában a *j* hang teljes értékű hangoztatása, az utolsó mássalhangzó elhagyása népies, itt rétegnyelvet tükröztető stíluseszköz.

A krázis tehát összefoglalva funkciója szerint a szépirodalmi szövegben a beszédben előforduló kiejtésbeli összevonások, rövidítések nyelvi megjelenítése. A hangegybeolvadás a verset és a prózát az élőszóhoz hasonlóan elevenebbé teheti.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 344. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: krázis. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89–90. – Хазагеров, Г. Г., Лобанов, И. Б.: Риторика. «Феник». Ростов-на-Дону. 2004: 267. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 249-250. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 263–264. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 87. – Péter Mihály: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1991: 227–234. – Szabó G. Zoltán–Szörényi

László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 130–131. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 88. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 284–286. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 165–175.
Vö.: aferézis, apokopé, barbarizmus, detrakció, ekthlipszis, hangalakzat, komplexió, licencia, metaplazmus, metaszeméma, metataxis, mondatalakzat, szinaloifé, szinizézis, szinkopé, szóalakzat Cs. J. E.

L

Látszólagos képtelenség -> **Paradoxon**

Licencia [g. παρρησία; l. licentia, oratio libera; n. freimütige Äußerung, offenes Wort; f. licence; a. licence, parrhesia; o. лицензия]: a retorikában a közönséghez fordulás gondolatalakzata. Nyílt, az igazságot nyersen, keményen megfogalmazó szemrehányás, feddés. A beszélő (szónok/író) a valóságra hivatkozik, és bízik abban, hogy a közönség (olvasó) elviseli a kellemetlen tényeket, és nézeteik nem ütköznek. Törekszik beszédét úgy megformálni, hogy az előadott (állítólagos) igazság egyezzék a közönség nézetével. Ezzel kettős célt ér el: elnyeri a közönség tetszését, a közönséget pedig megerősíti eddigi meggyőződésében.

(1a) *Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek penig, valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? A vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétkünkért. Én nem hizelkedem, édes nemzetem tenéked, hogy hazugságommal dicsérjelek […] hanem ím megmondom magadnak fogyatkozásidat…*
(Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság)

Az alakzat neve a 'meg van engedve, szabad' jelentésű latin *licet* igéből képzett főnév. A latin elnevezés szinonimája az *oratio libera* 'szabad beszéd'. A görög *parrhesía* jelentése: 'szabad szólás, nyíltság, őszinteség'. Az etimológia szerinti 'szabadság' a beszélő (szónok) szabadságára vonatkozik: a kényelmetlen tényállás őszinte, nyílt kimondását, a közönség megdorgálásának szabadságát jelenti. Az etimológia szerint a licencia a szabadjára engedett indulat alakzata, kifakadás.

Cornificius a retorikai alakzat két típusát definiálja: a nyers szókimondást és ennek színlelését. Quintilianus „szabadszájú beszéd"-nek nevezi, és csak azt a változatát tekinti retorikai alakzatnak, amelyben a nyíltság, őszinteség látszólagos, valójában a szónok a közönség „szája íze" szerint, az őszinteség álarca alatt hízeleg, tetszést „vadászik". Egyes szerzők a licencia fogalmához hozzárendelt *asperitas* 'érdesség, durvaság' stílusárnyalatát mérsékelő célzattal az alakzat különféle alkalmazási formáira intenek, amelyek a licencia sértő, bántó élét tompítani képesek. Az ókor, középkor és újkor folyamán az így értelmezett licenciától hol a valóságot (inreticentia), az igazságot, hol az őszinteség álarca alatti hízelgést kérték számon.

->Pragmatikus alakzat, mely a beszélő és hallgató közti kapcsolat élénkítését szolgálja. Mivel – az ->aposztrofához és az ->obszekrációhoz hasonlóan – általában a hallgatóság, a közönség, a beszédpartnerek megszólításával jár együtt, a licenciát a megszólítás alakzatai között is számon tartjuk.

A licencia a ->koncesszióval és a ->dubitációval is rokon: a beszéd tárgyától való elfordulás és a beszédszituációt kiaknázó alakzatok kategóriájába tartozik. Mindhárom a beszélő (szónok/író) őszinte, nyílt vagy annak színlelt vallomását tartalmazza, és a közönség tetszésének megnyerését célozza. A licenciát a hallgatóságot bántó, megdorgáló kijelentéseinek nyersesége különbözteti meg az előző két alakzattól.

Cornificius nyomán megkülönböztetjük a nyílt, nyers, valamint a színlelt, látszólagos licenciát. A prototipikus nyílt licenciában elkülöníthető a címzett megszólítása, a közönség különböző erősségi fokú (feddés, dorgálás, korholás, szemrehányás, szidalmazás) elmarasztalása, a bírálat okának a megfogalmazása, valamint a valóságra/igazságra való hivatkozás. Ez utóbbi fontosságáról győz meg Kossuth:

(1b) *A tények meztelensége a leghóditóbb ékesenszólás. Mikint a jó cselekedet isten előtt többet nyom, mint a puszta imádság legszebb phrasisa, mikint a kiontott vér rémitőbben kiált, mint az átoknak szóvillámai: úgy a megszaggatott törvény felmutatott rongyai hangosabban szólnak, mint minden panasz. Én adatokat, én tényeket sorolandok el hiven, igazán, leplezetlenül*

(Kossuth Lajos: Partium)

Az (1a) példában az indító szemrehányás (*Csúfsága lettünk …*) után következik a megokolás: a nemzet fogyatkozásainak felsorolása. Az „édes nemzetem" megszólítás az igazságra való hivatkozás mondatába ékelődik.

Az igazságra/valóságra való hivatkozás gyakran nem különül el grammatikailag, ehelyett az elmarasztalás, illetve megokolás szövegében megjelenő utalószavak: *ez*, *most, köztünk, ebben* a (3), (6), (9), (10) példákban, jelen idejű felszólító módú igék: *hallgassátok!* (4), *űrítsük ki!, valljuk meg!* (8), a többes szám első és második személyre utaló birtokos személyjelek: *becsületünk, jellemünk* (5), *erkölcsötök* (4) utalnak arra, hogy a beszélő és a címzett közös valósága jelenti a beszélő számára a hivatkozási alapot, szemrehányásainak, bírálatának kiindulópontját.

A nyers elmarasztalás és ennek megokolása sem különíthető el mindig egyértelműen: a szégyenletes erkölcsi fogyatékosságokra, hibákra való rámutatás pedig sokszor egyidejűleg ok és okozat. A Kossuth Lajos nyílt leveléből származó példában a szónok a megszólítással és az igazság őszinte kimondására való hivatkozással indít:

(2) *Most szólok, és hozzád és nyíltan szólok,* (ezt követi a nemzet állapotának felvázolása, ami a megszólalás oka, de valójában a Deák Ferenc-féle politika okozata, következménye:) *mert úgy látom […] hogy nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többe, mint veszélybe, halálba sodortatik. […]* (majd alig utolsó elemként jelenik meg a korholás, a szemrehányás, mely Deák Ferencet illeti, aki az előbbi állapot oka, előidézője:) *A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeladás sikamlós terére jutottál […] mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállóságából?*

(Kossuth Lajos: Deák Ferencnek)

A ->protropé a licencia egy változata, amely fenyegetéssel vagy ígérettel párosuló feddés, melynek a grammatikai felépítése is más: az okok (bíráló célzatú) feltételekként való felsorolását a fenyegetés beszédaktusa követi:

(3) *Ha az országvezetők gátlástalanul hazudnak, megtévesztenek, csalnak, erőszakhoz nyúlnak, mindenki azt hiheti, hogy így is lehet, és ha ez bekövetkezik, kedves barátaim, átszakad a gát, a pusztító erkölcsi özönvíz után nem marad semmilyen mérce. Mérce, amihez igazodhatnánk, […] és akkor olyan istentelen világ köszönt ránk, amelyben bármi megtörténhet.*

(Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1956-os forradalom 50. évfordulóján)

A licencia gyakran a célközönség megszólításával, megnevezésével kezdődik:

(4) *Sok részögös, hallgassátok erkölcsötöket,*
Isten ellen részögségben ti vétketöket,
Mert gyakorta felejtitök ti Istentöket.

(Tinódi Lantos Sebestyén: Sokféle részögösökről)

A megszólítás előfordulhat a dorgáló szövegrész belsejében is, mint ahogyan az (1a) példában látható: *édes nemzetem*. Az is előfordul viszont, hogy a megszólítás hiányát a szövegbeli utalások pótolják. Sokszor csupán a kontextus, illetve az igei személyrag és/vagy birtokos személyjel igazít el a megdorgált személy/közösség kilétét illetően:

(5) *A mindig több vágya és az egyre kevesebb erő ollójába kerülünk. Közben folyik a nagy sors-árverés. […] Ezen a sátáni árverésen magunk ellen licitálunk. Most már tudjuk, de már odaadtuk becsületünket, jellemünket, a… lelkünket! Porba esünk életünk damaszkuszi útján.*

(Győri János Sámuel igehirdetése)

A nyílt licencia nyelvi megjelenésének megkülönböztető sajátossága, hogy a szemrehányásokat különféle bevezető formulák vagy a kellemetlen tények kimondását, az őszinte szókimondást elkerülhetetlenné tevő körülmények, általános igazságok részletezése vezeti be. Gyakori a bevezetőként megjelenő bocsánatkérő formula:

(6) *Ne haragudjék meg az én kedves Papp Viktorom, hogy én most néhány írássort küldök őellene…*

(Ady Endre: Rostand és Sarah)

Gyakori a hallgatóságot (közönséget, olvasót) vagy az elmarasztalt személyt dicsérő formula:

(7) *Ó, dicső hazafiság, […] ki a halhatatlanok sorába emeled az agyag fiait*, [melyet viszont követ a korholás:] *mennyi rút, mennyi aljas búvik tisztes palástod alá, s hány ocsmány szégyenfi,* [közbeékelt megokolás:] *mert ajkán nemzeti szó peng, ékeskedik címeddel!*

(Széchenyi István: Akadémiai beszéd)

A (7) példában a licencia összefonódik a megszemélyesítő ->aposztrofével, a feddés pedig mindössze a dicsért ’hazafiság’ szinekdochikus részének tekintett álhazafiakra vonatkozik. Mindezek a korholó kijelentések élét hivatottak tompítani.

A szónok sokszor valamely általános igazság részletezésével indokolja a korholást:

(8) *S tisztelt gyülekezet, ha igaz, hogy egyedül az önmegismerés keserű gyümölcse által nyerheti el teljes egészségét az emberi lélek, […] akkor ürítsük a megismerésnek keserű serlegét fenékig ki, s valljuk meg*, [itt következik a korholás] *hogy tán nincs ország e földön, hol annyira össze volna zavarva a hazafiságnak magasztos eszméje a hazai nyelvvel, mihez képest nem egy gyalázattal magrakott, erkölcsi fekélytül émelygésig rossz szagú vérrokonunk tartatik mentségre s kíméletre méltónak, […]* [ok:] *mert magyarul jól pereg nyelve …*
(Széchenyi István: Akadémiai beszéd)

Az is előfordul, hogy a kellemetlen tényállás közlését valamilyen, a közönséget mentegető vagy felmentő körülmény részletezése vezeti be. Szkhárosi Horváth András versében például a szerzetesek a közösség kedves, szeretett, megbecsült tagjai voltak, pedig álnokul megcsalták és megnyomorították a községet, „nagy romlást tettek". A közösség tudatlanságát menti, hogy az ellenség „nagy szépnek tetszett":

(9) *Egy ellenség köztünk igen nagy romlást tött,*
Kit az keresztyénség csak eszébe sem vött,
Mert nagy szépnek tetszett, azért elhitetött.

Ez nagy ellenséget nagy sokan szeretik,
Nem tom minek hívják, kötélvel övedzik,
Asszó fába oltott, de két kézzel eszik.
(Szkhárosi Horvát András: Az emberi szerzésről)

Az ->irónia is lehet a licencia eszköze, amennyiben mérsékelni képes a szemrehányást:

(10) *Dicsekvésnek ne lássék: az egész világon nincs annyi sikkasztó, mint ebben az ezeréves, szép magyar hazában*
(Ady Endre: Tóth Benőék)

A bevezető formulák mindegyike az őt követő sokkoló kijelentés(ek) súlyosságát hivatottak mérsékelni. Ezt teszi a többes szám első személy használata is a többes szám második személy helyett. Lásd az (1a), (5) példát.

A licencia történetileg-társadalmilag változó alakzat lévén, a benne megfogalmazott korholás, szemrehányás élessége, durvasága, szókimondása koronként változik. A 16. századi históriás énekben Tinódi még durván korhol (4) példa. A 17. században pedig még a hadtudományi munkát is átforrósítják az indulatok, a felháborodás hevessége: lásd (1a) példa.

E két utóbbi példával szemben az 1867-ből származó (2) példában, valamint a 2006-ban keletkezett nyílt levélben a bírálat sokkal enyhébb. Ez utóbbiban már elmaradhatatlan a bevezető formula, mely a bírált személyt a bíráló jóindulatáról kívánja meggyőzni:

(11) *Engedd meg, hogy a testvéri és baráti szeretet és tisztelet hangján, ám a legnagyobb határozottsággal reagáljak szavaidra!* [Ezt követi a még el nem hangzott bírálat megokolása:] *[…] Szocialista képviselő vagy, de mielőtt az lettél, már jó ideje lelkész voltál, és az is maradsz*

halálod napjáig! Neked kötelességed megszólalni, amikor valaki cinikusan eldicsekszik vele, hogy megvezetett egy egész országot, hogy ő csak eszköznek tekintette a rá szavazó milliókat, hogy neki csak a hatalmon maradás a fontos […]! [És végül a szemrehányás:] *A képviselő talán hallgathat ilyen szavak hallatán, de az evangélikus lelkésznek a legelső pillanatban képviselőtársai és az egész magyar nemzet nevében ki kellett volna kérnie mindazt, amit Gyurcsány akkor és ott a fejetekhez vágott!*

(Tubán József: Levél Donáth Lászlónak)

A színlelt licencia nem szorul enyhítésre, mert csak utánozza az indulatosságot, az igazság őszinte kimondását. Egyik fajtájában a szónok úgy ostorozza a hallgatókat, ahogyan maguk is kívánják:

(12) *…édes magyar nemzet, avval rontottad magadat, midőn királyid alatt, kik veled nem gondoltak, hallgattál, csendes voltál, és hívségedet megtartottad.*

(Ismeretlen: Siralmas panasz 1655-ből)

A színlelt licencia másik fajtájában a szónok arról, amiről tudja, hogy valamennyien szívesen fogják hallani, azt állítja, hogy fél, hogyan fogadják majd, de az igazságtól indíttatva mégis elmondja.

Pragmatikai alakzat lévén leggyakrabban a szónoki beszédben (2), (3), (7) és (8) példa, illetve a hallgatóságot/olvasót aktualizáló műfajokban, szövegtípusokban fordul elő: prédikáció (5), publicisztika (6) és (10), nyílt levél (11), de amint a (4) és (9) példákban láttuk, a szépirodalmi műfajokban is megtalálható.

A mindennapi társalgásban is gyakran előfordul bocsánatkérő bevezetéssel:

(13) *Bocsásd meg őszinteségemet / Tudom, hogy kellemetlen / fájdalmas / megharagszol, de nem tudom elhallgatni a valóságot / jobb, ha kimondjuk az igazságot…, hogy a tegnapi hebehurgya viselkedésed minden jobbító szándékod ellenére ártott az ügyünknek. Most már valamennyiünket tegnapi szégyenletes fellépésed fényében ítélnek meg.*

Vagy a beszédpartnert dicsérő formulával indítva:

(14) *Jóhiszeműséged áldozata lettél, mikor hagytad magad lépre csalni, és most itt állsz kisemmizve, lelkileg kifosztva, egykori önmagad szánalmas árnyékaként.*

A kellemetlen közlés lehet egy közméltóság barátságos formulákba öltöztetett, furfangos fordulatokkal semlegesített megfeddése, korholása.

Pragmatikus és közönséget megszólító alakzat lévén funkciója az érzelmi hatáskeltés által a hallgatóságot meggyőződésében megerősíteni, illetve állásfoglalása megváltoztatására késztetni. A közvetlenség, a kitárulkozás, illetve ennek megjátszott gesztusával a beszélő/író ravasz, furfangos módon saját meggyőződését és személyét „lopja be” a hallgatóság „szívébe”.

Irodalom: Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 109–110. – Kovács Endre: licencia mint retorikai drámai alakzat. In: Világirodalmi lexikon. 7. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963: 145. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 376–377. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913: 278–279, 1921: 192–193. – Schmude, M. P.: Licentia. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 5. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2001: 253–258. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 287. – Szerdahelyi István: licencia. In: Világirodalmi lexikon. 7. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982.
Vö. : aposztrofé, dubitáció, koncesszió, obszekráció, poetica licentia S. L.

Litotész [g. λιτότης; l. negatio contrarii, diminutio, exadversio; n. Litotes, Unterbietung; f. litote; a. litotes, false attenuation; o. литота]: olyan ->trópus, illetve egyes értelmezésekben ->gondolatalakzat, amely valamely fogalmat vagy tényállást ellentétének tagadása révén fejez ki, annak nyomatékosítása, kiemelése vagy enyhítése, kicsinyítése céljából.

(1) *Nem könnyű* ez az élet *nem átlátszó mint az üveg s nem*
az a folyó amiben elfolyik sorsunk a csöndes
partok között
(Kassák Lajos: Számozott költemények, 99)

A litotész elnevezése a görög egyszerűség szóra vezethető vissza, amelynek már a klasszikus görögben megvolt az ’állítás tagadás révén’ jelentése is. Az elnevezés latin megfelelői jobban megjelenítik az alakzat sajátosságait: a *negatio contrarii* jelentése az ’ellentét tagadása’, a *diminutio* ’csökkentés, kisebbítés, kevesbítés’ jelentése a litotész tágabb értelmezését jelzi, az *exadversio* ’kifordítás’ értelme pedig arra utal, hogy a litotész művelete az ellenkezőjükre fordítja a fogalmak jelentését.

Az ellentét tagadásának műveletén kívül a litotész tágabb értelemben jelentheti valamely fogalom vagy tényállás enyhítő, kicsinyítő megnevezését is. Ebben az értelemben a litotész a ->hiperbola egyik altípusa, a nagyítás, vagyis az ->auxézis ellentéte, amelyet ->extenuáció, illetve ->meiózis néven önálló alakzatként is számon tartunk.

A litotész trópusok közé sorolását az indokolja, hogy ->immutációval jön létre, jelentések helyettesítése révén működik: egy-egy szót, kifejezést a jelentését tekintve ellentétes szó, kifejezés tagadása helyettesít. A litotész ->perifrázisszerű kombinációja az ->emfázisnak és az ->iróniának: az emfázis sajátosságai közül a jelentéstartományok kitágítása, az iróniáéi közül pedig a disszimuláció, azaz az ellentétes nézőpont érvényesítése jellemzi.

A litotész az antik retorika óta számon tartott formai megoldás, bár Quintilianus nem nevezi meg, de értelmezi a működését, Cicero *diminutio* néven tárgyalja, Cornificius ugyanezen a néven sorolja a gondolatalakzatok közé. A középkori grammatika- és poétikaszerzők a kicsinyítés és körülírás mesterfogásaként értelmezik. A tágabb és szűkebb értelmezés egyaránt jelen van a retorika történetében: az angolszász hagyományban a meiózis egyik formájaként értékelik.

A neoretorika ->metalogizmusnak tartja a litotészt, azaz olyan alakzatnak, amely a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti kapcsolat megváltozása révén jön létre. A μ csoport felfogásában is megjelenik a fogalom értelmezésének kettőssége: a litotész egyrészt a kevesebbet mondás ->detrakciós alakzataként is értelmezhető, másrészt olyan negatív immutáció, amely az iróniához és az antifrázishoz áll közel.

Lausberg a perifrázissal, ->szinekdochéval, ->antonomáziával, emfázissal és a hiperbolával együtt az úgynevezett határeltolás-trópusok közé sorolja, amelyekben a

helyettesítés közvetlenül szomszédos jelentéstartományból történik meg, azaz egyes szójelentések határainak eltolása, elmozdítása révén.

Az Ueding-féle retorikai lexikon szerint nyelvészeti szempontból nézve a retorika története során a litotész főfogalma alatt tárgyalt kategóriákban háromszintű fokozatosságot fedezhetünk föl: 1. tagadás nélküli enyhítés, 2. kettős tagadás, 3. az ellentét tagadása révén létrejövő állítás a jelentés megerősítésével vagy gyengítésével.

A litotész prototipikus megvalósulási formáinak a 2. és 3. csoportba tartozó kifejezések tekinthetők, ugyanis a mondanivaló súlyának tagadás nélküli kicsinyítését az extenuáció, illetve a meiózis, azaz a hiperbola egyik típusának alakzata foglalja magában.

Nyelvi megvalósulási formáit tekintve a litotészben tagadott elem leggyakrabban valamilyen minőség- vagy mennyiségfogalom, ezért legtipikusabban jelzők (2), illetve határozók (3) fejezhetők ki ellentétes fogalmak révén:

(2) Csakugyan szél támadt, mégpedig *nem gyönge*.
(Petőfi Sándor: János vitéz)

(3) Angolországi időzését hat évi hányatás követte, mely alatt Erasmust az anyagi gondok is *nem kevéssé* keserítették.
(Péter János: Erasmus nevelési eszméi)

A minőség- és mennyiségfogalmat kifejező szavak közül is elsősorban azok az értékelő szavak játszhatnak szerepet a tagadás révén való állításban, amelyekhez egyértelműen rendelhető ellentétes fogalmat jelentő szó, tehát amelyeknek van lexikális ->antonimájuk: (2), (3). A (4) példában tagadott minőség *(szőke)* nem ilyen, így ellentéte a szövegkörnyezet ismerete nélkül nem is egyértelmű, csupán a nagyidai cigányokra való utalás teszi azzá:

(4) Mind ivadéki
A hősi seregnek,
Mely hajdan Nagy-Idánál
A harci dicsőség
Vérfestette babérját
Oly nagyszerüen kanyarítá
Nem-szőke fejére
S *nem-szőke* fejének
Göndör hajára.
(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A litotész emellett tagadhat cselekvésfogalmakat is, elsősorban szintén olyanokat, amelyekhez ellentétes jelentés rendelhető, a *nem vetette meg* kifejezés például egyértelműen ’szerette’ jelentésben szerepel:

(5) …a mester igen gyakorlatiasan és eredményesen intézte üzleti ügyeit, bányarészvénye is volt, *nem vetette meg* a rajnai borokat, pompás hangszergyűjteménye volt, háztartásában férjezetlen családtagok és cselédek segédkeztek.
(Széky János: Bush, Britney, Bach. Élet és Irodalom. 2004. július 1.)

A (6) példában az igei jelentések ellentéte nem egyértelmű, de szintén körülhatárolható; a *nem tiltakoznék* jelentése az ’elfogadnám’, a *nem bánnám* jelentése pedig az ’örülnék’ jelentéshez közelít:

(6) eleget rángattál uram
szaladgáltam szeszélyed szerint
s gyanítom teljesen hiába
ha csak gondolatban is
de megállnék már egy sörre
s nem tiltakoznék ha tányéromon
jófajta halak kelletnék magukat
ropogósra sülve
nem bánnám
ha asztalomhoz ülnél
ha figyelnél szavamra
(Meliorisz Béla: Nem bánnám)

Azokban a ritka esetekben, amelyekben a tagadás tárgyra vagy személyre vonatkozik, a litotész emfázissal jár együtt, ugyanis a szót kitágított, általános érvényűvé emelt értelemben használja:

(7) Ez nem lehet igaz, nézett szét segítséget keresve a húga, te nem vagy normális, úgy csinálsz, mintha a te érdemed volna, hogy nem pusztultak éhen, még ilyet! Miért, nem az enyém, nézett rá ilyenkor olyan pimaszul, hogy a húga fuldoklott a tehetetlenségtől. *Te nem is vagy ember*, zokogta, és kimenekült a szobából.
(Kálnay Adél: Törött tükör)

Névmások tagadására is épülhet litotész: a társalgási nyelvi, közhelyszerű *nem semmi* fordulat azáltal hordoz nyomatékos szerepű ’valami’ jelentést, hogy tagadó névmást tagad; a *nem akárki, nem akármi*, azaz az általános névmást tagadó kifejezések pedig a jelentősséget, a fontosságot nyomatékosítják.

Valódi kettős tagadás azokban az esetekben érvényesül a litotész alakzatában, amelyekben a tagadott kifejezés már önmagában tagadott jelentést fejez ki: ilyen a tagadó névmások tagadása, illetve megvalósulhat tagadó jelentésű morféma, fosztóképző (8) vagy tagadó névutó (9) révén is:

(8) *Egyáltalán nem elképzelhetetlen*, hogy Rubin életművének újrafelfedezése a társadalmi nemi szerepek vizsgálatán keresztül következhet majd be.
(Keresztesi József: Elfeledett szerzők)

(9) Fél-lelkűek lehettünk mint szép és harcias barbárok is már s *nem ok nélkül*, sőt jogos keserűséggel döngettük a kultúrás Bizánc kapuját s kellemetlenkedtünk a nyugati Európának.
(Ady Endre: Magyar Pimodan)

A tagadást tipikus, módosítószó szerepű elemek (pl. *éppen*) is kísérhetik:

(10) Amije volt, szívesen megosztotta mással, pénzecskéjével *nem éppen takarékosan* bánt, nem is igen búsult utána, mert kevéssel beérte.

(Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza)

A tagadás révén történő állítás szerepe lehet egyrészt az ellentétes fogalom erősítése, nyomatékosítása (*nem könnyű* 'nagyon nehéz'), másrészt pedig az enyhítése (*nem könnyű* 'nem annyira nehéz') is. Az enyhítő, kicsinyítő változat az extenuáció egyik megvalósulási formája.

Ugyanaz a művelet tehát két ellentétes funkciót tölthet be: az erősítését és az enyhítését. Ez abból adódik, hogy a tagadott kifejezés fokozatokat rejthet magában, például a *nem könnyű* nem mondja meg pontosan, hogy mennyire nehéz, ezáltal megteremti a különböző fokozatok kifejezésének a lehetőségét.

Horn szemantikai elemzése szerint litotészt olyan fogalompárok hívhatnak létre, amelyek között nem kizárólagos ellentét van, hanem szembeállító: az egymást kizáró ellentétek, pl. *férfi–nő, nős–nőtlen, fekete–nem fekete* ugyanis nem teremthetik meg ezt a bizonytalanságot, mivel párosuk egy teljes jelentéstartományt lefed, nem adnak alkalmat a fokozatiságra; ezért az ilyen tagadásokat tipikusan nem is tekinti litotésznek. A szembeállító ellentétben álló fogalmak egyikének tagadása ugyanis nem jelenti ellentétének egyértelmű állítását. A *boldog–boldogtalan* ellentétpárt tekintve például a *nem boldogtalan* kifejezés egy skálán értelmezve jelentheti azt is, hogy 'valamennyire, egy kicsit boldog', illetve azt is, hogy 'kifejezetten, a végletekig boldog'.

Az erre a szemantikai elemzésre épülő pragmatikai megközelítés szerint tehát az alakzat mindkét funkciót betöltheti, sőt hatásossága, az alakzatban foglalt implikatúra ereje éppen abban rejlik, hogy nyitva hagyja az értelmezést *nem rossz* 'kifejezetten jó, nagyon jó' jelentése és a 'nem annyira jó' jelentése között. Wouden értelmezése szerint például éppen ez a bizonytalanság a litotész alakzatának egyik legjellemzőbb sajátossága. A kifejezésben foglalt bizonytalanságot egyrészt az intonáció, másrészt a szövegkörnyezet egyértelműsítheti.

A szövegkörnyezetnek a funkciót egyértelműsítő hatását mutatja a (11) és a (12) példa értelmezésének különbsége. A *nem csúnya* kifejezés nőre vonatkoztatva a (11) példában 'kifejezetten szép' jelentésben, tehát nyomatékosító, míg a (12) példában 'kevéssé szép' jelentésben, tehát enyhítő funkcióban szerepel:

(11) Micsoda hatalmas tükör a falon, nagyobb a tükör, mint ő. Milyen jól meglátja magát benne. Otthon csak egy kis mézeskalácsos tükör volt. A Becséknél valamivel nagyobb, már fémfoglalatba épített tükör volt, de ilyen nagy tükröt, ami az egész alakját mutatja, még nem látott. Meg is nézegette magát benne. Meg is fordult, előre, hátra lépegetett. Bizony *nem csúnya nő*, állapította meg megelégedéssel.
(Bánfalvi János: Féltestvérek)

(12) *Nem volt éppen csúnya asszony*. Sátoros ünnepen, ha jól kimosakodott, menyecskésre kötötte a fejét, még talán szépnek is lehetett mondani.
(Sásdi Sándor: Tél hozta, tavasz vitte)

A litotész hatását elsősorban az a jelentésbeli sajátosság teremti meg, hogy a kifejezendő tartalom az ellentétes tartalom előterében jelenítődik meg, a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet függvényében teret engedve a fokozati értelmezésnek.

A litotész a mindennapi társalgás nyelvi eszközkészletének része, és a hiperbolához, az iróniához, a ->metaforához, a ->hasonlathoz és az ->interrogációhoz hasonlóan fontos

szerepe van a hétköznapi, személyközi retorikában. Begyakorlottsága miatt szinte minden stílus- és szövegtípusban előfordul; leggyakoribb az elbeszélő műfajokban (2), (4), (11), (12), illetve a publicisztikában (5), (7), (8), (9).

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm. – Fónagy Iván: litotész. In: Világirodalmi lexikon. 7. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Horn, Laurence R.: A natural history of negation. University of Chicago Press. Chicago. 1989. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1990[10]. – Nemesi Attila László: A túlzás szerepe a személyközi retorikában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. 2003: 195–219. – Pete István: Állító és tagadó mondatok szinonímiája a magyarban. Magyar Nyelv 1999: 305–312. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991[8]: 59. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 449–450. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 144–145. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2001: 376–378. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 502–503. – Wouden, Ton: Litotes and downward monotonicity. In: Wansing, Heinrich (ed.): Negation: a notion in focus. Walter de Gruyter. Berlin. 1996: 145–168.

Vö.: auxézis, emfázis, eufemizmus, extenuáció, irónia, hiperbola, perifrázis D. Á.

Locus communis [g.κοινός τόπος; l. locus communis; n. locus communis, Gemeinplatz; f. lieu commun; a. commonplace; o. баналъность]: közhely.

A *locus communis* kifejezéshez már az ókorban több jelentés tapadt, ennek oka a *locus* alapszó többértelműsége volt. Ezért a *toposz* vagy *locus* alapszó különböző jelentéseit kell elhatárolni, amely a retorikatörténet folyamán kialakult: 1. A toposz forrás, azaz olyan hely, ahonnan érvet lehet meríteni (Arisztotelész). Az érvforrások olyan tárgy- és fogalomkörök (az „alperes előélete", a „vádlott személye" [toposz szétbontható pl. a „korábbi tettek", „korábbi beszédek" speciális toposzokra], „a tett körülményei") a büntetőeljárásban, amelyeket a tárgyalt esethez való különleges kapcsolatuk alapján különböztethetnek meg, ezek a bizonyítékok ismérveinek forrásai, ahonnan egy-egy ügy mellett és ellen szóló érveket meríthet a szónok (Cicero: Orator). 2. A *toposz* nemcsak magát az érvforrást jelenti, hanem a toposzban felkutatott és a szónoki beszédben használt érvet (argumentum) is (pl. ha valaki volt büntetve, következik-e ebből, hogy a tárgyalt ügyben is bűnös). 3. A toposzok az egyes műfajokhoz tartozó kellékek (pl. a bukolikus költészet toposzai: a Múzsák, a tavasz stb.), azaz olyan tartalmi helyek, amelyek szemben állnak az elsővel mint formai toposszal. 4. A toposz közhelyszerű gondolat (Curtius): *a szerencse forgandó; az élet mulandó; minden kezdet nehéz; az idő elrepül* vitathatatlan és egyben semmitmondó állítás, ezért elkülönítendő a ->szentenciától. A formai és a tartalmi toposzok az érveléshez, a közhelytoposzok a beszéd felépítéséhez, megalkotásához kapcsolódnak.

Arisztotelész toposztanában általános érveket, vagyis közhelyeket és különös érveket különített el, amelyekből az entimémák premisszái hozhatók létre. Cornificius sajátosaknak azokat az érveket (proprii loci) tekinti, amelyekkel csak a vádló vagy csak a védő élhet, közöseknek (communes loci) pedig azokat, amelyeket az egyik ügyben a vádlott, a másikban a vádló alkalmaz. Quintilianus kétféleképpen határozza meg a közhelyeket (communes loci): egyrészt a törvényszéki tárgyaláson a személyek említése nélkül a hibák (házasságtörés, szerencsejáték, szemérmetlenség) ostorozására szolgáló általános tartalmú „vádbeszédpontokként", másrészt bizonyítékok lelőhelyeiként szolgálnak. A modern retorika kiemelten foglalkozik az érveléssel. Perelman elmélete hat

közös helyet vesz fel: a mennyiséget, a minőséget, a sorrendet, a létezőt, a lényeget és a személyt.

A latin klasszikus retorikában nem volt bármelyik *toposz* vagy *locus* egyszerre *locus communis*, mert a *communis* melléknévnek sajátos megkülönböztető funkciója volt (Coenen), a reneszánsz óta viszont a *locus communis* terminust a *locus* és a *toposz* szinonimájaként kezelik, így nincs a *toposz*, illetve a *locus* fogalmának általános érvényű, fogalmi rendszerszerű elhatárolása olyan fogalmaktól, mint pl. *locus communis, argumentum* stb.

A stilisztikában az általánosan ismert, elcsépelt szókapcsolatokat nevezik *loci communes*-nek (Szathmári).

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Telosz. Bp. 1, 2, 7; 2, 22, 13 és 26, 1; 23, 4. – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 3, 27, 106; 3, 30, 120. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911: 14, 46. – Cicero: Brutus. Ford. Posch Árpád. Franklin-Társulat. Bp. 1902: 46. – Coenen, H. G.: Locus communis. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 5. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2001: 398–411. – Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Curtius, E. R.: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern. – Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.] – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 374. §. – Lázár–Voigt: közhely. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Perelman, Chaďm–Olbrexhts-Tyteca, Lucie: Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique. Université de Bruxelles. Bruxelles. 1988. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. [94–95]: 2, 4, 22; 5, 10, 20; 3, 5, 14. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 119–124. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 99–101, 110, 189. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 119.

Sz. N. I.

M

Makáma -> **Rím**

Makrológia -> **Perisszológia**

Megengedés -> **Permisszió**

Megszemélyesítés vagy **perszonifikáció** [g. προσωποποιία; l. prosopopoeia, conformatio, fictio personae, personificatio; n. Personifikation, Prosopopöia; f. personnification; a. personification; o. персонификация, олицетворение]: retorikai-stilisztikai gondolatalakzat, mely elvont, gondolati fogalmakat, természeti jelenségeket, élettelen tárgyakat, növényeket, állatokat, tehát nem emberi dolgokat, közösségeket élőként mutat be, illetve emberre jellemző cselekvéssel, érzéssel, tulajdonsággal, megjelenéssel ruház fel.

(1) *Erdő,*
dércsípte lombod ájultan vonaglik.
(Kosztolányi Dezső: Vörös hervadás)

A magyar megnevezés a latin *personificatio* fordítása. A *personificatio* a *persona* 'arc, színházi maszk, személy' és *facere* 'csinál, képez, kialakít' szavak összevonásával keletkezett: maszk, szerep, emberi külső képzése, kialakítása. Tartalmilag a klasszikus retorika *prosopopoeia*, illetve ->*fictio personae* és *conformatio* terminusára vezethető vissza.

Az antropomorf szemlélet a mágikus-mitikus gondolkodás korába nyúlik vissza, a megszemélyesítésben az emberi nem öntudatra ébredésének nyelvi vetületét kell látnunk.

A megszemélyesítés fogalma a retorikatörténetben szorosan összefügg a ->fictio personae és a ->szermocináció fogalmával. Görög előzménye, a προσωποποιία a hellenizmus korában rögzül. Ekkor gondolatalakzatként egyaránt vonatkozik a megszemélyesítésre, valamint az ősök, elődök beszédének megszólaltatására. Demetrios retorikai kompendiumában jelenik meg először a *prosopopoeia* megnevezés. Eszerint a prosopopoeia lehet: egy elhunyt ős minket aposztrofáló módon való „megjelenítése" vagy egy fogalom, illetve geopolitikai entitás antropomorfizálása és beszéltetése. A továbbiakban szinte minden retorikai forrásmunka a költött beszéd, beszéltetés fogalmát tárgyalja a *prosopopoeia* címszó alatt. Cornificius Herenniusnak ajánlott retorikájában különbséget tesz a ->szermocináció (beszéltetés) és a konformáció (prosopopoeia, megszemélyesítés) gondolatalakzata között. Ez utóbbin részben szermocinációt, részben fictio personae-t, részben pedig megszemélyesítést ért. Nem különíti el a megszemélyesítő beszéltetést a megszemélyesítő cselekvéstől.

Quintilianus szónoklattanában jelenik meg először a *prosopopoeia* latin fordítása: *fictiones personarum* 'személyköltés'. A hangsúly a beszéltetésről áthelyeződik valamely (valóságos vagy képzelt) személyre, amely hangoztatni fogja a költött szöveget. Priscianus és Izidor az elsők, akik csak megszemélyesítést értenek a prosopopoeián. Ez a felfogás szolgál a poétikák alapjául. Scaliger a prosopopoeiát a retorikához, a megszemélyesítést a poétikához sorolja. A 18. és korai 19. századi német szótárak kizárólag megszemélyesítést értenek a prosopopoeián. Lausberg különbséget tesz a beszéd által és más megszemélyesítő emberi magatartás által keletkező prosopopoeia között. Az Ueding-lexikon szerzője szerint a megszemélyesítés gondolatalakzata esetében a fikció két módozata lehetséges: természetes személyek valószínű gondolatainak és megnyilatkozásainak valószerű megszólaltatása (szermocináció) vagy hang nélküli, nem emberi dolgok és elvont fogalmak antropomorf ábrázolása. A magyar retorikai és stilisztikai szakmunkák hol a metafora egyik válfajaként tárgyalják, hol pedig alig tesznek említést róla. A modern irodalomkritikusok tagolásában a megszemélyesítés lehet helyi, retorikus díszítő elem, illetve a jellemteremtés eszköze. A dekonstruktivista de Man és követői felértékelik a prosopopoeia és az antropomorfizmus fogalmát: a költői diskurzus alaptrópusának tekintik. De Man szerint a prosopopoeia az arcadás alakzata, az arc viszont „csak" alakzat, csak nyelvi cselekedet által keletkező mesterséges arc a beszéd számára, fikció.

Tág értelemben a megszemélyesítés a retorikában ismert prosopopoeia, valamely maszk, arc, szerep költése, kitalálása, fikciója. Válfajai: a szermocináció (a beszélő önmagának teszi fel egy másik személy maszkját, és ennek a nevében ad elő egy fiktív, de valószerű szöveget), a fictio personae (a beszélő a beszéd és a beszédértés képességével nem rendelkező dolgoknak ad emberi maszkot, hogy – valószínűtlen módon – beszéltethesse őket), valamint a csak egyes retorikusok szerint megkülönböztetett, elkülönített eidolopoeia (a halottak beszéltetése).

Szűk értelemben a megszemélyesítés olyan poétikai fikció, melynek során elvont fogalmak és dolgok antropomorf ábrázolást nyernek, emberi külső szerepét (és ezáltal mindazt, ami ezzel jár: érzést, gondolatot, cselekvést) öltik magukra. Egyes értelmezések szerint a szűk értelmezés is beletartozik a prosopopoeia tág fogalmába.

A magyar szakirodalom a perszonifikációt (az emberiesítés eszköze) és az animizációt, megelevenítést (amely élettelen dolgot vagy fogalmat hoz kapcsolatba nem emberi élőlénnyel) ugyanazzal a szóval jelöli: megszemélyesítés. (Az emberi és az élő azonban nem tekinthető egyenrangú kategóriának.) Az előbbi megszemélyesít, az utóbbi megelevenít, mint például: *Hizlalt eső kapirgál* / a vastetőn – (József Attila: Hizlalt eső). A perszonifikációval és az animizációval ellenkező előjelű folyamat játszódik le a tárgyiasításban. Ennek folytán az élő az élettelenre jellemző tulajdonságokat kap.

Az allegóriából, illetve a metaforából való levezetése, illetve ezek alfajaként való tárgyalása ma már tarthatatlan. Immutációs gondolatalakzat, amennyiben az antropomorf fikció helyettesít egy dolgot vagy dologi tényállást. Az (1) példában a kiindulópontként szolgáló dologi tényállás: az erdő lombja déreső után gyorsan lehull. Az első megszemélyesítés helyettesíti az *erdő* szót az *Erdő* megszólítással, majd mint személyhez intézi megállapítását. A második, köznyelvi megszemélyesítés (*dércsípte lomb*) a lomb déreső utáni állapotát helyettesíti a dér cselekvését elszenvedő lomb emberiesítésével. A *dércsípte* alanyos szószerkezetben a dér mint természeti jelenség emberi cselekvést végez anélkül azonban, hogy az ember közvetlenül megjelenne. A két utolsó megszemélyesítés (ájultan és vonaglik) pedig a lehullás dologi tényét helyettesíti a *vonaglik* igével, és kiegészíti az *ájultan* módhatározóval. Mindez különbözik a metaforától. A névátvitel két tagja közül ugyanis a megszemélyesítésben az egyik, az ember nem szerepel közvetlenül.

Helyében csak a rá jellemző cselekvésmozzanat (csípte, vonaglik), tulajdonság (ájult), tehát járulékos elem áll. Ennek nevét visszük át a természeti jelenségre, élettelen dologra, tárgyra.

A megszemélyesítés sajátosságai a különböző szempontok szerinti osztályozás során lesznek láthatókká.

Az antropomorfizálás tárgya szerint a megszemélyesítés lehet: elvont dolgok, gondolati fogalmak, érzések, eszmék, erények, bűnök megszemélyesítése:

(2) Lilaszín trónusán *hallgatott a csend.*
Előtte *lelkem sírva hegedült,*
(Horváth István: Idegen mezőn)

Lehet természeti jelenségek megszemélyesítése:

(3) *Szemtelen ősz!*
(Babits Mihály: A gazda bekeríti házát)

(4) *ifjú nyár*
(József Attila: Óda)

tárgyak megszemélyesítése:

(5) lomhán szinte *lábrakap*
s mászik a súroló kefe;
(József Attila: Külvárosi éj)

növények, állatok megszemélyesítése:

(6) *tapsikoltak a jázminok*
(József Attila: Hazám)

közösségek megszemélyesítése:

(7) *a kisváros ült a pocsolyában és harmonikázott*
(Kassák Lajos: A ló meghal, a madarak kirepülnek)

Az antropomorfizálás módja szerint megkülönböztetjük az élőkre, illetve emberre jellemző cselekvéssel, történéssel:

(8) *A Szülőföld ölébe felkap*
(Farkas Árpád: Hazatérés)

– érzéssel:

(9) *A ti szemeitek boldogok,* hogy látnak
(Máté evangéliuma)

(10) *csüggedt madarak*
(Tompa Mihály: A madár, fiaihoz)

– tulajdonsággal:

(11) *szemérmes kis tisztás*
(Szilágyi Domokos: Hegyek, fák, füvek)

– emberi megjelenéssel:

(12) Mert az *az ősz* olyan *gondatlan rossz gazda…*
(Petőfi Sándor: A puszta télen)

– a gondolkodás és akarás képességével megszemélyesítő megszemélyesítést:

(13) *Ez a táj ébredő öntudattal*
Enyémnek vallja magát.
(Szilágyi Domokos: Szülőföld)

A grammatikai felépítés szerint lehet: egyszerű predikatív szerkezet: (6) példa; egy vagy több bővítménnyel kiegészülő predikatív szerkezet: (2), (7), (8), (13) példa; minőségjelzős szerkezet: (3), (4), (10), (11) példa; értelmező jelzős szerkezet:

(14) *karcsú sziklák, szép fejűek, felhő-lépők, bátorítók*
(Szilágyi Domokos: Hegyek, fák, füvek)

– birtokos jelzős szerkezet:

(15) Reánk süt *a lámpácska mosolya*
(Kosztolányi Dezső: A szegény kisgyermek panaszai)

– főnév:

(16) erdő *elvtárs*
(József Attila)

– határozó:

(17) *a tűnődve* zümmögő időt
(József Attila: Határ)

– megszólítás:

(18) *Aranygyümölcsös Kosály!*
Megjöttél sárguló terheddel,
Koszorúsan állsz.
(Bartalis János: Aranygyümölcsös Kosály)

A közvetlenül megszólított, „letegezett” természeti jelenségek, elvont fogalmak antropomorfizálódnak, lélekkel, személyességgel telítődnek.

A megszemélyesítés előfordulhat halmozva is, összetett mondatban. Ebben az esetben az ->amplifikáció eszköze:

(19) s Európa *fogja be fülét*
s *nyögjön a borzalomtól*
és *őrüljön bele!*
(Dsida Jenő: Psalmus Hungaricus)

Használati köre, illetve előfordulása szerint a megszemélyesítés lehet: köznyelvi, állandósult:

(20) *a szél elül, az ágyú szól, az óra jár, csípős szél.*

Ez a tudományos és publicisztikai szövegekben, a Bibliában is előfordul:

(21) *a tények azt mutatják, a vers arra tanít, közeleg az Istennek országa,*

valamint a (9) példa; költői, művészi, alkalmi: az összes szépirodalmi példa, és lehet megújított: a köznyelvi „terveket sző" megszemélyesítésben Kosztolányi Dezső kicseréli a tárgyat:

(22) *és szőtte álmát,* mint színes fonált:
(Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd)

A megszemélyesítés gyakran beépül más alakzatokba, és komplex kép részévé válik. Hozzájárulhat az allegória felépítéséhez:

(23) A hosszú, *néma, mozdulatlan ősz*
aranyköpenybe fekszik nyári, dús
játékai közt, megvert Dárius,
és nem reméli már, hogy újra győz.
(Kosztolányi Dezső: Szeptember elején)

Része lehet a metaforának:

(24) Édes mostohánk, *bússzépségű* Erdély
(Tompa László: Vallomás).

A megszemélyesítés hatását, a kifejezés érzékletességét növeli, ha hasonlattal fordul elő közösen:

(25) szívemen, mint ághegyen mókus, *ült a várakozás*
(Szilágyi Domokos: Hegyek, fák, füvek).

A metonímia és a szinekdoché alakzatához szinte hozzátartozik a megszemélyesítés. Metonímia:

(26) Völgyben *űl a gyáva* kor
(Kölcsey Ferenc: Zrínyi dala)

Szinekdoché:

(27) a szív *remélt*
(Vörösmarty Mihály: Előszó)

és a (9) példa. A szinesztéziával is összekapcsolódik:

(28) Egy kirakatban lila *dalra kelt* / Egy nyakkendő
(Tóth Árpád: Körúti hajnal).

A minőségjelzős szerkezetű megszemélyesítés az ->epitheton sajátos típusa, vagy esetenként ->oximoron:

(29) *szomorú boldogság*
(Király László: Integetők)

A megszemélyesítés elevenné, érzékletessé, képszerűvé teszi „tárgyát" azáltal, hogy emberiesíti, átlelkesíti, s ezáltal a mondanivalót is hatásosabbá teszi. A hatás szempontjából megkülönböztetünk szemléleti jellegű megszemélyesítést, amely inkább elképzeltet:

(30) Hát, tudod, *a rossz hírt nem kell kocsira ültetni. Elmegy az még messzebb is*
(Mikszáth Kálmán: A fekete fogat)

és hangulati jellegű megszemélyesítést, amely bizonyos hangulatot akar ébreszteni:

(31) A húgomat *a bánat eljegyezte*
(Kosztolányi Dezső: A szegény kisgyermek panaszai)

Gyakori a két típus keveredése.

Irodalom: Bartha János–Horváth Tibor–Józsa Nagy Mária–Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Irodalmi könyvkiadó. Bukarest. 1968: 114–115. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 122–124. – Czetter Ibolya: A retorikai alakzatok. In: Szathmári: A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003: 52–54. – Király István: megszemélyesítés. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 411, 543. – Man, Paul de: Antropomorfizmus és trópus a lírában. In: Olvasás és történelem. Osiris Kiadó. Bp. 2002: 369–395. – Man, Paul de: Hypogramma és inskripció. In: Olvasás és történelem. Osiris Kiadó. Bp. 2002: 395–432. – Menke, Bettine: Die Stimme der Rhetorik – Die Rhetorik der Stimme. In: Friedlich Kittler–Thomas Macho–Sigrid Weigel (Hrsg.): Zwischen Rauschen und Offenbarung. Zur Kultur und Mediengeschichte der Stimme. Akademie Verlag. Berlin. 2002: 115–132. – Paxson, James J.: The poetics of personification. University Press. Cambridge. 1994. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1973: 66–68. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: IX. 193–195. – Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Fiktion. I. Walter de Gruyter. Berlin. 1997: 594–598. – Riffaterre, Michael: Prosopopeia. In: Peter Brooks–Shoshana Felman–J. Hillis Miller (eds.): The Lesson of Paul de Man. Yale French Studies. 69. Yale University Press. New Haven–London. 107–123. – Sájter Laura: Prosopopoeia vagy az „arc" figurája. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 190–199. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 263, 637. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 47–48, 132. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 480–481. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992: 413–415; 3. 2003: 53–55; 6. 810–813. – Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1986: 178–191. – Zlinszky Aladár: Stilisztika és verstan. In: Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 194–195.

Vö.: fictio personae, szermocináció S. L.

Meiózis -> Hiperbola

Mellőzés -> Préteríció

Metabolé [g. μεταβολή; l. –; n. Metabole; f. métabole; a. metabole; o. метабола]: hangalakzat, szóalakzat és gondolatalakzat, amelyek a szöveg nyelvi anyagában változtatást, fordulatot jelentenek.

(1) Most dalol az ősz, s én is dalolok.
(Kosztolányi Dezső: Őszi koncert, Intermezzo)

Példánk a ->kiazmus rejtettebb fajtája: a *dalol* és a *dalolok* igéjének ismétlődése közrefogja az *ősz* és az *én* főnévi cselekvők párosát. Ekkor tehát a metabolé változtatása az ige-alany sorrend megfordítását jelenti. Ritmikailag: *tá ti-ti ti tá*/ *tá tá ti-ti-tá*. Az előtag lehet *tá ti-ti tá tá* is; a névelő hosszú ejtésével, az előbb adott ritmikával pontos(abb) a megfordítás.

A metabolé (g. 'változtatás, változás') általában minden változás, fordulat a szókapcsolatokban, a stílusban, a ritmusban, a cselekményben stb.

1. Quintilianus metabolénak nevezi a szónok előadásának váratlan fordulatát, változatosságát; más helyen pedig a (tartalomnak megfelelő) ütemváltást. Az ókori retorikák metabolénak nevezték az átmenetet egyik hangnemből a másikba. A teljes szótest változása, vagyis azonos vagy hasonló jelentésű, különböző alakú szavak ismétlése a ->szinonímia (metabolé, Révai Miklós: 'azont jelentő szavak'). Ebben az esetben a „szóismétlés" fogalmával meghatározott jelenség kérdésessé válik; az ->ismétlést mint az első szó szinonimáját kell felfogni. A szinonimitás azonban nem a teljes szótartalomra vonatkozik, bizonyos szemantikai különbségek mindig előfordulnak (ezek sokszor fokozó értelműek), néha a kifejezés javítása értelmében (ez a ->korrekció implicit formája).

(2) Azért, ha az asszony-ember *részeges, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, büdös, beteges, bolond*; sőt a' mint Sz. Pál mondja ha *bálványozó:* vélle kell türni, noha úgy tetszenék, hogy szenvedhetetlen fogyatkozások ezek. De ha *ura ágyát megfertézteti*, az immár türhetetlen.
(Pázmány Péter: Prédikációk. Házasságban-élő asszonyok tanusága)

Nagyobb hatású az olyan metabolé, amelyben többé-kevésbé azonos szóalakok, de különböző jelentések kerülnek kapcsolatba:

(3) Van substantivum, hogy: *mérték*,
S rá magát az igét *mérték*,
Ez ám a kadencia!
(Arany János: Báró Kemény Zsigmondhoz)

2. A ličge-i retorikusok (a μ csoport) az alakzatokat együttesen métabole-nak nevezik, s métabole minden változás a hangok, a szavak és a mondatok terén, amely a változatosságot vagy a gyönyörködtetést szolgálja. A neoretorika a metabolé alakzataiban az irodalmiság szükséges, de nem elégséges feltételeit, kereteit írta le. (Vígh Árpád *metabola* néven fordítja a terminust.) Mind a métabole elnevezés, mind az egyes osztályok neve görög eredetű elemekből áll: a *meta-* előtaghoz kapcsolják a *-logisme*, a *-plasme*, a -

sémčme és a *-taxe* utótagokat. (A retorikában korábbról ismert metalepszis, metatézis stb. mintájára.) Osztályait táblázatosan szemléltetjük.

Vígh Árpád tanulmánya szerint a metabolák osztályai: a metaplazmák (a szó formájának változtatásai), a metataxisok (a mondatok formájának változtatásai), a metaszemémák (a szavak jelentésének változtatásai), a metalogizmusok (a mondatok jelentésének változtatásai, azaz a mondatokban feltáruló gondolatmenet megváltoztatásai).

A μ csoport elkülöníti a kifejezés osztályait (az első kettőt) és a tartalom osztályait (a metaszemémákat és metalogizmusokat). Az első három és a negyedik között húzódik a nyelvészet kompetenciájának határa: a grammatikai és a logikai metabolák között.

A függőleges tengelyen előbb a szubsztanciális műveleteket tárgyalja: Elhagyás = detrakció, Hozzáadás = adjekció, Elhagyás-hozzáadás = immutáció. Ezt követik a relációs műveletek, a Permutációk = transzmutációk. (A neoretorika francia terminusai: suppression = detrakció, adjonction = adjekció, suppression-adjonction = immutáció.) A szubsztanciális műveletek esetén a jel mint létező, mint szubsztancia változik; a relációs műveletekben a jel nem változik, csak a jelek relációja, azaz viszonyuk, rendjük.

A részosztályok rendre a részleges/teljes, egyszeri/ismétlődő, részleges/teljes/tagadó, illetve a tetszőleges/inverziós szembeállításból adódnak.

Egy-egy példával szemléltetjük a metaplazmust (4), a metataxist (5), a metaszemémát (6), a metalogizmust (7).

(4) *...a jegeslegjobb!*

A példa jégkrémet reklámoz, a *legeslegjobb* és a *jeges* morfológiai keverékeként hatásos metaplazmus.

(5) Mert megölhették hitvány zsoldosok,
és megszűnhetett dobogni szive –
Harmadnapra legyőzte a halált.
„Et resurrexit tertia die."
(Pilinszky János: Harmadnapon)

Pilinszky nevezetes versének első strófájában (lásd a *metataxis* címszót) és az itt idézett másodikban minden egyes sor (olykor egy sorban több tagmondat is) kötőszóval kezdődik, ez a poliszindeton metataxisa. A hetedik sorban kötőszó nélkül áll a legkifejezőbb tartalmú sor: ez – az adott környezetben feltűnő – aszindeton kiemeli az igen jelentős sort a többi közül.

(6) A *vezető* sör.

A hirdetés hatása azon a szemantikai jelenségen alapszik, hogy a *vezető* szó két jelentése együtt érvényes: az egyik a '(piac)vezető', 'a legjobb'; a másik: 'a vezető (számára veszély nélkül fogyasztható, mert alkoholmentes) sör'. A poliszémia metaszemémája érvényesül.

(7) Minden részlete eleganciát, teljesítményt és tökéletességet sugall.
…a természetes hatóanyagok és a modern hajápolási technológia *tökéletes* egyensúlyát nyújtja.
Te mindenre gondolsz.
Férfiasan tökéletes.

A különböző típusú termékeket (autót, hajápoló terméket, háztartási gépeket, dezodort) népszerűsítő reklámok szövegének gyakori metalogizmusa a hiperbola túlzása: kedvelik pl. a *tökéletes* szót.

Közismert közmondásunk különböző átalakításaival is szemléltethető a metaplazmus (8a), a metataxis (8b), a metaszeméma (8c) és a metalogizmus (8d) különbsége.

(8) Lassan járj, tovább *érsz*.

A (8) hatásos felhívás lehet a kapkodás, hirtelenkedés ellen. Ha metaplazmust, morfológiai átalakítást végzünk, az *érsz* helyébe az *élsz* igét tesszük, kaphatjuk a következőt.

(8a) Lassan járj, tovább *élsz*.

A (8a) a gyorshajtás ellen szóló átalakításként hatásosabb így, az életveszélyre figyelmeztet.

A kiazmus (antimetabolé, kommutáció) szintaktikai változtatása, a metataxis az igéket középre helyezi, az ige előtt álló és az ige után álló határozók keretébe. Az előbbi *élsz* helyett az *élj* felszólító mód metaplazmus is.

(8b) Lassan járj, *s élj tovább*.

A jelentésváltoztatás metaszemémája következik be, ha a *tovább* helyett a *gyorsan*, az *érsz* helyett az *élj* áll. Ilyen módon a lassan-gyorsan ellentét kerül a lassan-tovább ellentét helyébe: az eredeti paradoxon helyébe újabb paradoxon lép.

(8c) Lassan járj, *gyorsan élj*.

Ha a szintaktikai keretet változtatjuk, némi ironikus árnyalattal a metalogizmus átalakítása a túlságosan habozó, döntésre nehezen vállalkozó magatartást hibáztatja.

(8d) Lassan járj, *később érsz oda*.

Mint látható, a (8a) még közmondásszerű és hatásos, a (8b) kiazmusa szimmetriájával is hat, a (8c) másfajta paradoxont hoz az eredeti helyébe, a (8d) azonban az eredeti jelentést teljesen átformálta, ironikussá tette.

Irodalom: Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. I./1. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 147–243. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970: 50–144. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin. Bp. 1913, 1921: 9, 3, 38 és 9, 4, 50. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 16, 119. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 139–140. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–149. – Vígh Árpád: metabolé. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 487–514.

Vö.: metalogizmus, metaplazmus, metaszeméma, metataxis, metatézis, szinonímia N. L. J.

Metafora [g. μεταφορά; l. metaphora, translatio; n. Metapher; f. métaphore; a. metaphor; o. метафора]: egy adott kifejezéshez kötődő jelentéssel, amellyel rendesen egy bizonyos tárgyra vagy tényállásra utalunk, egy másik vagy másfajta tárgyra vagy tényállásra referálunk a két tárgy vagy tényállás között felfedezett analógia, ill. hasonlóság alapján.

(1) Legyen az Atya dicséretére, amit írok; nemkülönben legyen *égő gyertyája* az én jó szándékomnak.
(Tamási Áron: Szirom és Boly)

(2) A hordozható számítógéphez is lehet külön *egeret* vásárolni.

Az elnevezés a görög 'változás, átvitel' szóra megy vissza. Hosszú története során a retorika elválasztja a ->trópusokat (szóképeket) és a figurákat (->alakzatokat), és a metaforát hagyományosan mint trópust határozza meg. A trópusokat a jel, a jelentés és a megjelölt tárgy közötti viszonynak a konvencionálistól való eltérése alapozza meg. A trópusnak tekintett metafora meghatározó momentuma a jelentés átvitele, alkalmazása egy másik tárgyra, ezzel a metafora a többi, hasonlóan értelmezhető szókép (például ->metonímia, ->szinekdoché, ->antonomázia) mellé rendelődik. Az alakzatok (figurák) esetében a szavak egymáshoz való viszonya, sorrendjük és alaki vagy jelentésbeli összefüggéseik révén érünk el hatásokat. Egyes elméletek a metaforát is ilyen retorikai jelenségnek tekintik. Azok az elméletek, amelyek a metaforát az alakzatok rendszerében helyezik el, azt többnyire olyan alakzatként kezelik, amelynek lényege az immutáció (felcserélés) vagy a szubsztitúció (helyettesítés), ezzel a hangsúly a (fogalmi) jelentésekről a kifejezések megválasztására csúszik át. A trópusok (és közöttük elsősorban a metafora) célja és értelme hagyományosan a megragadás, megnevezés és megvilágítás, míg a különféle alakzatok (tehát a metafora is mint immutáció vagy szubsztitúció) a díszítő funkciót valósítják meg. E kettősség értelmében jelenik meg a metafora már az antik retorikában mint az inventio (vagyis a meggyőzés, a szemléltetés, a szenvedélyes érvelés) és/vagy mint az elocutio (vagyis a szépség, a cizelláltság, a hatásos megformálás) célját szolgáló eszköz, illetve lehetőség.

A metafora egyfelől szépsége és sokszínűsége, másfelől a nyelv, a gondolkodás és a megismerés szempontjából meghatározó fontossága miatt az összes trópus és alakzat közül a legtöbbet vizsgált jelenség. Shibles metaforabibliográfiája 1971-ből 414 lapon sorolja a metaforáról szóló könyvek és tanulmányok címét, Noppen, De Knop és Jongen, illetve Noppen és Holms két újabb, vaskos bibliográfiája az 1970 és 1990 között megjelent publikációkkal folytatja a sort, és a kutatás láza azóta sem csökkent. Ennek okait magában rejti már Arisztotelész metaforafogalma; és mindazok a kérdések, amelyek belőle kiolvashatók, folyamatos állásfoglalásra késztetik a kutatókat.

Arisztotelész megfogalmazása alapján a metafora egy kifejezés használata egy másik közegben, egy másik dologra, mondhatni „tévesen" ahhoz képest, mint amire általában használjuk (Arisztotelész, Bencze Lóránt, Fónagy Iván é. n., Ekkehard Eggs). A szó nem veszti el a jelentését, éppen ellenkezőleg, megőrzi azt, csakhogy másra utalunk, másra referálunk vele, mint amire jelentése szerint szabályszerűen referálhatnánk (lásd Kemény Gábor 2002, Fónagy Iván é. n., Donald Davidson). Arisztotelész megadja ennek az „elcsúsztatott", megváltozott használatnak a legáltalánosabb témaköreit is: „Metafora a szó más jelentésre való áttétele, mégpedig vagy a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy a fajról a fajra, vagy pedig analógia alapján". Ez a megfogalmazás a „metafora" megjelöléssel egybefoglalja az átvitel lehetőségeit általában. Közülük csak a két utolsó esetben beszélünk metaforáról (az első kettőben például ma már ->metonímiáról van szó), vagyis akkor, ha a minőséget, tényt, fajt jelölő kifejezést egy másfajta minőség, tény vagy faj megjelölésére használjuk, illetve ha a két tárgy egymáshoz való viszonyát jelölő kifejezéssel két további, attól eltérő tárgy egymáshoz való viszonyára utalunk. Például:

Fajról fajra történő átvitel (a példák egyúttal szemléltetik az ige, a főnév és a melléknév lehetőségeit): „lobog” (zászló, kelme a szélben, tűz, lángok) -> *„villám lobog”* (Baka István); „koponya” (= csontburok, amelyben az agyvelő van) ->

„a fára varjú száll s hogy összetörje,
csőréből koponyákat ejt a kőre,
s fal édes agyvelőt: dióbelet” (Baka István: Ősz van az űrben);

„rókabundás” (= rókabundát viselő, például maga a róka, bárki személy, bármilyen tárgy) -> *„rókabundás alkonyat”* (Baka István: Alkony).

Analógia: *„behavazott táj abroszán”* (Baka István: Téli reggel): az asztallap és rajta a fehér abrosz párhuzamos a táj és a hótakaró viszonyával.

Az átvitel területeit, vagyis a tárgyi elem és a képi elem (Kemény Gábor terminológiája) mibenlétét a retorika több változatban megpróbálta feltérképezni. A kategóriák az antik retorika óta nem változtak jelentősen, Stephen Ullmann a huszadik században elődeinek szellemében emeli ki a következő, legfontosabb metaforafajtákat: antropomorfisztikus metaforák (meglelkesítés, megszemélyesítés), szinesztétikus metaforák (érzékterületek együtthatása, ->szinesztézia), (növény- és) állatmetaforák, valamint konkrétumról absztraktumra történő átvitelek.

A metafora mint átvitel értelmezése megköveteli, hogy indokoljuk az átvitel lehetőségét, vagyis megmondjuk, miért kerülhet sor egy-egy metafora létrejöttére. A metaforát egyfelől a jelentéssel felidézhető tárgyak, tények, hangulatok (a képi elem) és másfelől a kifejezéssel megjelölt tárgyak, tények, hangulatok (a tárgyi elem) között felfedezett hasonlóság, rokonság, megegyezés indokolja. Ez a hasonlóság nem más, mint egy-egy kiemelkedő közös vonás, közös tény, hangulat az egyébként eltérő, de egymással kontrasztot képező tárgyak, tények, hangulatok (például *villámlás* és *lobogás, koponya* és *dió csonthéja*, *alkonypír* és *rókabunda, fehér abrosz* az asztalon és *hófödte táj*) között. „A metaforát […] rokon, de nem nyilvánvaló dolgokból kell venni, ahogy, például, a filozófiában ahhoz kell éleseszűség, hogy igen eltérő dolgok között is észrevegyük a hasonlóságot” – mondja Arisztotelész. Éppen ez a kontrasztban megragadható hasonlóság az, amely a metaforát annyira alkalmassá teszi arra, hogy vele új felfedezéseket tehessünk, és új fogalmakhoz juthassunk. Gondoljunk például olyan nyilvánvalóan „metaforikus” eredetű fogalmainkra, mint a hegy *háta* vagy a sorsról alkotott fogalmunk „megfoghatóságára” az ilyen és hasonló kifejezésekben, mint *vedd kezedbe* a sorsodat! De gondolhatunk a művészi megismerés olyan lehetőségeire is, amelyeket egy-egy költői metafora képvisel, mint az (1) példában idézett metafora vagy a következő négysoros vers metaforája:

(3) Szellőivel, folyóival
oly messze még a virradat!
Felöltöm ingem és ruhám,
begombolom halálomat.
(Pilinszky János: Agonia Christiana).

Az összevethetőség lehetőségét természetesen nem lehet a végtelenbe tágítani és tetszőlegesen kijelölni egymással szembesített fogalmi területeket. „A jelzőknek is, a metaforáknak is összhangban kell állniuk tárgyukkal. Ez az összhang az analógiából adódik, ha ez hiányzik, oda nem illőnek tűnne, mert ha ellentétes dolgokat rakunk egymás mellé, a különbség még inkább nyilvánvaló lesz. Ezért ügyelnünk kell arra, milyen ruha illik az öregre, ha az ifjúra a piros illik, mert ugyanaz a ruha nem illik mindkettőre” – figyelmeztet Arisztotelész. A határok feszegetése természetesen visszatérő kérdése mind a retorikának, mind a metafora használatának. Így például már az antik retorikák elkülönítik

a metaforától az -> oximoront (látszólagos képtelenség, lásd Szathmári István), amely a hasonlóság alapjául szolgáló kontrasztot ellentmondásba fordítja: „A falakon *hideg lobog*" (Pilinszky János: Utószó). Az úgynevezett „merész metafora" merészsége Harald Weinrich érvelésében abban áll, hogy az a két tárgyterület, amelyben megjelenik egy kiemelkedő, azonosnak tűnő mozzanat, eleve gyenge kontrasztot képez, vagyis egészében nagyon hasonló, sőt azonos. A megértés során tehát egyfelől rögzítenünk kell, hogy az enciklopédikus (tapasztalati, kulturális, egyéni-történeti) tudásunk szerint egységesnek tekintett két tárgyterület mégis kontrasztot képez, másfelől rögzítenünk kell, hogy ebben a kontrasztban miféle azonosság működik, ami lehetővé teszi a metaforát. Ha egy kutyatulajdonos így jellemzi a kutyáját: *Ez a kutya macska*, vagyis a „macska" szó jelentésével és konnotációjával utalt a tárgyára, kijelentése (amellett, hogy az adott kontextusban bizonnyal megértjük, milyen is lehet egy olyan kutya, amelyik „macska": hízelgő, titokzatos stb. stb.), azért furcsa (merész), mert a tárgyi elem (kutya) és a képi elem (macska) kulturális tudásunk kategóriái szerint összetartozik (mindkettő háziállat). Ezen a kategórián belül próbáljuk egymással szembesíteni a két elemet és felfedezni az így rekonstruált kontrasztban a metaforát alkotó azonosságot. Ehhez képest másfajta merészségről lehet szó, ha eleve egymástól igen távol eső tárgyterületek között akarunk találni (esetleg képtelennek tűnő vagy egyszerűen rekonstruálhatatlan) azonosságokat. Ezek hatásmechanizmusa a mindenkori – tágan értelmezett – kontextusban eltérő lehet, a teljes elutasítástól a befogadás iránti készségig. Híres példái ennek a típusnak a szürrealista metaforák, gondolhatunk a mozgalmat fémjelező metaforára, amely egy ifjú szépségét egy varrógép és egy esernyő véletlen találkozásának nevezi a boncasztalon (Isidore Ducasse, írói álnevén Lautréamont híressé vált képe).

A metaforák interpretációjának meghatározó tényezője, hogy a szűkebb vagy tágabb kontextusban megjelenik-e verbálisan kifejtve mindkét tárgyterület. A retorika elkülöníti az in absentia (kifejtetlen, egyszerű) és az in praesentia (kifejtett, teljes) metaforát, az utóbbiban jelen van az a tárgyterület is, amelyre alkalmazzuk a másik – a képi – területről vett jelentést, az előzőben nincs. Az egyes nyelvek a kifejtés különféle módozatait ismerik, ezek valamennyien visszavezethetők egy állításra. Legáltalánosabb maga az alany-állítmányi viszony, de a nyelv számos egyéb lehetőséget is kínál:

Közvetlen predikatív kifejtés:

(4) …*a hátizsák szárny lett* egybe a vállán
(Tamási Áron: Hétszínű virág)

Birtokos jelzős kifejtés:

(5) …*a szomorúság lopakodó felhői* kezdték kedves arcát is megszállni
(Tamási Áron: Zöld ág)

Jelzős szóösszetétel révén lehetséges kifejtés:

(6) …a fény benyújtott *sugárkarjai*
(Tamási Áron: Zöld ág)

A felszíni szerkezetben az ige argumentumai révén lehetséges kifejtés (*fűz valamit valamiből*):

(7) Csinálhattak is azzal a piros tarka bikával, amit éppen akartak; […] (a puli) anyakára *tarka gyöngyöt* fűzhetett *a vakkantásaiból.*
(Tamási Áron: Szirom és Boly)

Értelmezős szerkezetben lehetséges kifejtés:

(8) …érkezőben volt már *a szigorú tanítónő, a telehold.*
(Tamási Áron: Jégtörő Mátyás)

A kontextusban értelmezhető deiktikus (közvetlenül rámutató) kifejtés:

(9) Nekem már tavasz van […] s Vilma felé billentve a fejét, így szólt: *Itt van a friss hajtás*.
(Tamási Áron: Világló éjszaka)

A teljes és egyszerű metaforák főnevek. Az állítmányként vagy jelzőként megjelenő igék és melléknevek egyszerű metaforának számítanak:

(10) …a türelmük *verdesett*, hogy siessünk hamar
(Tamási Áron: Zöld ág)

(11) …a *tövises* csendben
(Tamási Áron: Hétszínű virág)

A főnévi metaforák egyfelől, illetve az igei és melléknévi metaforák másfelől mind szerkezetükben, mind a feloldás lehetőségét tekintve jelentősen eltérnek, ezt a retorika a metafora grammatikájáról szólva is tárgyalja (Christine Brook-Rose, Gáspári László). A főnévi metaforákra összpontosító szemlélet a metaforában elsősorban a szó (egy-egy szó) jelentésének és referenciájának lehetőségeit látta meg. Az igei és melléknévi metaforák azonban elkerülhetetlenül elvezetnek a metafora mint a mindenkori (közvetlen szintaktikai és tágabb szituatív) kontextus jelensége felé. A (10) példában alany és állítmány együttesen jelenik meg mint metaforikus kontextus. A (9) példa ezzel szemben a metaforikus megnevezés klasszikus esete. (A metafora mint megnevezés és mint mondatszintű jelenség kérdéséhez lásd például Paul Ricoeur érveléseit.)

A tárgyi elem explikálásán kívül kifejthető vagy elhallgatható lehet maga az a motívum, az a ténybeli vagy hangulati azonosság is, amelynek alapján a tárgyi és a képi síkot összekapcsoljuk. Kemény Gábor Gérard Genette nyomán ezt a kritériumot is felhasználva mutat rá mind az explicit (kifejtett), mind az implicit (kifejtetlen) metaforák esetében további két lehetőségre: motivált képekre, ahol utalást találunk a képet megindokoló kiemelkedő közös vonásra, közös motívumra, illetve motiválatlanokra, ahol ez a közös motívum utalás szintjén sincs jelen. Így a következő kategóriák lehetségesek (Kemény Gábor példáival):

Explicit és motivált kép: „Az *álmok* síkos *gyöngyeit* szorítsd, ki únod a valót" (Babits Mihály). A kép motiváltságát biztosítja a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondat, valamint rajta kívül a *síkos* melléknév és a *szorít* ige, mindkettő közvetlenül utal arra az azonosságra, amely az elguruló, eltűnő gyöngyök és az eltűnő, visszatarthatatlan álmok között lehet, szemben a megfogható valóval.

Explicit és motiválatlan kép: „Az *álmok: vércseppek"* (Krúdy Gyula). A metafora „teljes", de az őt éltető hangulati azonosságot az olvasónak egyedül kell megfejtenie.

Implicit és motivált kép: „Elmúlt az *arany tó* az égről” (Tóth Árpád). Az *elmúlik* ige és az *ég*re való utalás explikálja, fejti ki a lemenő nap és az aranyló tó képének azonosságát.

Implicit és motiválatlan kép: „[az eső] *könnyeket vert* a *részvétlen* ablakra” (Krúdy Gyula). A könnyeket előidéző eső és a részvétlen ablak metaforáját létrehozó motívumot – a tárgyi elem és a képi elem közt felfedezendő ténybeli vagy hangulati azonosságot – a kifejezés egésze utalásszerűen sem tartalmazza, megfejtését a tágabb kontextusbeli konnotatív, hangulati hatás biztosítja.

A metafora – ahogyan ezt a fenti finom osztályozás lehetősége is bizonyítja – nem választható el attól a kontextustól, amelyben használjuk. Interpretációjához, vagyis működéséhez elengedhetetlen a szűkebb (nyelvi) és a tágabb (aktuális beszédbeli, szituációs) kontextusról, valamint a világról való tudásunk. Létformája szerint olyan különleges szemiotikai folyamat, amelynek során egy kifejezést úgy használunk egy megnyilatkozásban, ahogyan az csak akkor és ott, abban a közegben működik (Ekkehard Eggs, Fónagy Iván é. n.). Működéséhez két tényt kell szem előtt tartanunk: a metafora mindig szövegösszefüggésben az, ami, pusztán a szövegösszefüggés szintjén azonban nem interpretálható.

A szövegösszefüggés szerepére utal az a tény, hogy a metafora minden megnyilatkozásban a mondat új, kiemelt közlendője. Egyedülálló mondatokban (amelyek egyúttal minimális kontextusnak tekinthetők) a metafora ezért szükségszerűen a mondatban mint állítmány vagy mint új információt bevezető mondatrész jelenik meg (Jonathan L. Cohen). Ebben a példában: *A fa suttogott valamit,* a képi elem a *suttog*, a *fa* lexémával szabályosan utaltunk arra a tárgyra, amelyre a jel rendszerszerűen vonatkozik, ezt a megnyilatkozást (és ezt a mondatot) nem is tudjuk önmagában másképp értelmezni. Ebben a példában viszont: *A társaságban megjelent egy sudár, magas férfi dús hajkoronával. A fa suttogott valamit, és a háziasszony odaintett egy pincérfiút,* a képi elem a *fa*, amellyel, úgymond „tévesen”, utaltunk valami másra, mint amire rendszerszerűen vonatkozna. Hogy a metafora itt is kiemelt része a közlendőnek, azt igazolja az a tény, hogy ebben a kontextusban az „A fa” mondatkezdet kötelezően kiemelt mondatrésznek számít: enyhe nyomatékot kap, és utána egy leheletnyi szünet következik. (Helyettesíthető volna ezzel a mutató névmással történő kiemeléssel is: „Ez a fa…”) A mindenkori kiemelt, fontos részek (például esetünkben a nyomatékos topik), következésképpen a metaforák rögzítése csak a mindenkori kontextusban lehetséges.

A metaforák interpretálhatóságához azonban többre is szükségünk van, mint maga a szövegösszefüggés. Ez a megnyilatkozás: *Itt jön a mi kis kengurunk* a beszélő szándéka szerint utalhat szabályosan egy kis kengurura, de egy ugrálva közeledő gyerekre is, sőt például jelezheti azt is, hogy a gyerek állandóan ölben akar ülni. Ahhoz, hogy tudjuk, itt metaforáról van szó, a beszédhelyzet és a beszélő aktuális szándékának felismerése szükséges. Ahhoz, hogy meg is értsük, mit közvetít a metafora, a világról való általános ismereteinkre támaszkodunk. Ezek az ismeretek a beszélők közös tudását képezik. Részei ennek a tudásnak 1. tárgyi ismereteink (például a kenguru viselkedéséről stb.), 2. tapasztalatokon alapuló értékítéleteink (például ami szúr, az negatív, vö. a fenti példát a tövises csendről, vagy ami hideg, az negatív, például az ilyen metaforákban mint *fagyos tekintet*, *kihülő viszony* stb.) és 3. egy-egy kultúrán illetve nyelvközösségen belüli kulturális és nyelvi ismereteink, például olyan esetekben, amelyekben vagy a kifejezéshez tapadó specifikus ismeret vagy egy-egy lexikális elemnek a szociokulturális beágyazottsága révén létrejövő konnotációja teremti meg a metafora értelmezhetőségét. Lásd például a „fa” metaforikus jelentését a magyarban: elégtelen érdemjegy, egyes; vagy a „kehely” szó ünnepélyes konnotációját ebben a metaforában:

(12) Hallgatagon s így *teli kehellyel* közeledem a házak felé.
(Tamási Áron: Téli verőfény).

Ítéleteink toposzokba rendeződhetnek, amelyek alapul szolgálhatnak (további) metaforák keletkezéséhez. Így a „szúrós szem, szúrós tekintet" metaforikus eredetű nyelvi toposz olyan kifejezésekben újulhat meg, mind például a következők Tamási Áron tollából: *...a két hegyes szemével mégis ásott valamit a levegőben; ...mogorván szurkálta a levegőt a fekete szemével.* Egymástól sokkal feltűnőbben eltérő kifejezésekben is megjelenhet azonban ugyanaz az ítélet, ugyanaz a tapasztalat. Így az a toposz, amely szerint az idő „halad", az évek „szaladnak", vagyis amely szerint az időt mint mozgásban lévő dolgot fogalmazzuk meg önmagunknak, a legkülönfélébb módokon jelenhet meg:

(13) …*eliramlik* az élet
(Petőfi Sándor: Szeptember végén)

(14) Az idő *vígan döcögött* az éjfél felé.
(Tamási Áron: Hétszínű virág)

(15) Oh, a *szárnyas idő hirtelen elrepül,*
(Berzsenyi Dániel: A közelítő tél)

(16) A *csorgó* dologidő
(Pincési Judit: Ív)

(17) *Láng* volt az élet
(Pincési Judit kötetének címe; a metafora az ellobbanó lánggal csatlakozik a toposzhoz)

(18) …amikor az idő is
ellankad mint a patak
ha szomját oltja
benne a szarvas
(Kányádi Sándor: Szürkület)

– és így tovább, hozzávéve az olyan eseteket is, amelyekben a toposz azáltal jelenik meg, hogy a metafora a toposzban megfogalmazódó jelentés ellentétére épül:

(19) …lefüggönyzött szobádban
a *megkövült*
idő
(Szennay Ilona: Zsilka Jánosnak)

Hasonló tárgyi elemhez másfelől a legeltérőbb képi elemek csatlakozhatnak, és a tárgyi és a képi elemet egybefűző motívum a legkülönfélébb lehet: a metaforaalkotás nyitott folyamat, miképpen a nyelv és a megismerés is az.

A metaforát tehát meg kell értenünk, meg kell „fejtenünk". A megfejtés azonban semmiképpen sem esik egybe azzal, hogy a metaforát feloldjuk, vagyis keresünk olyan kifejezésmódot, amely a metaforikussal azonos jelentéssel bír, és szabályos referenciával szolgál. A metaforák jelentős részét nem tudjuk kizárólagos egyértelműséggel „feloldani",

hiszen éppen azért használunk metaforát, mert az számunkra a gondolat és/vagy a hangulat adekvát megjelenítője. Még a teljesen egyértelmű és kifejtett főnévi metaforák esetében is a megfejtőre van bízva, hogy megtalálja az analógiát, az azonosítás alapját. Ebben az értelemben a metafora eredetét és mibenlétét tekintve kreatív folyamat, a megismerés, a fogalomalkotás eszköze. Két szinten, két megközelítésben is az.

Első megközelítésben segítségével megnevezünk olyan tárgyakat, olyan tapasztalatokat, amelyekre egyébként nincs szavunk. A nyelv tele van ilyen megnevező metaforákkal, amelyek beépülnek a szókincsbe. Tipikus példák a következők: az asztal *lába*, a hegy *háta*, *felfogta* a mondottakat, *elvágta* a vitát, *alacsony* fizetések, *magas* árak stb. Bár használatuk során ugyanúgy nem tudatosul bennünk a metaforikus eredetük, mint bármilyen egyéb idióma esetében (például ha ezt mondjuk: „a fegyver csütörtököt mondott", bizonnyal nem gondolunk a hét negyedik napjára), a metafora felelevenítésének lehetősége mindig adva van. Például: *Hány katonai létesítményt kell még a hegynek a hátán hordoznia?* Ezekben a metaforákban az emberiség történetének korai fázisai is megőrződnek, amelyekben „a tárgyak és fogalmak hozzánk hasonló lények voltak, azonosítottuk a hasonlót és az egymással összefüggőt, amikor térben láttuk az időt és az okozati összefüggéseket, s amikor eltávozás volt a halál" – írja Fónagy Iván.

Másfelől, a kognitív megismeréstudomány szempontjából vizsgálva, a metaforának a megismerésben játszott szerepe még nagyobb hangsúlyt kap. Fontos első lépés volt a kognitív metaforaelmélet számára az a megfigyelés, hogy a nyelvi kifejezések különbözősége mögött bizonyos tárgykörökben feltűnően egységes fogalomszint tapintható ki. Bármennyire különbözők is például a következő kifejezések, bennük egy közös fogalmi művelet: egy FOGALMI METAFORA eredménye jelenik meg (lásd George Lakoff–Mark Johnson; a nagybetűs írásmóddal a szakirodalom a fogalmi metaforát jelzi, megkülönböztetésül a nyelvi kifejezésben rögzített metaforától).

A PROBLÉMA – FIZIKAI SÚLY	*a kritika nyomasztotta* *ettől a megoldástól megkönnyebbült* *súlyos kérdések*
A HATALOM – FIZIKAI NAGYSÁG, FIZIKAI MAGASSÁG	*azok ott fent* *magas méltóság* *feltörekvő nemzedék*
A TUDÁS – LÁTÁS, FÉNY A NEMTUDÁS – NEMLÁTÁS, SÖTÉTSÉG	*sötét sejtelem* *zavaros gondolatok* *ragyogó tehetség* *világossá válik*

A fogalmi metafora egy fogalom eltolódása egy éppen ezzel a fogalommal megalkotott, általa formát öltő másik (új) fogalom irányába, más szóval egyfajta „leképezés" vagy „áttérképezés" (Kövecses Zoltán /1998/ fordítása, az angol eredetiben „mapping"), ahol a fogalmi forrástartományból egy-egy forrásfogalmat (például SÚLY, MAGASSÁG, FÉNY stb.) arra használunk fel, hogy átvivén azt egy céltartományba, ott célfogalmakat (például PROBLÉMA, HATALOM, TUDÁS) világítsunk meg (vagy hozzunk létre) azáltal, hogy a forrástartományban otthonos jeleket, kifejezéseket a céltartományban használjuk. A fogalmi metaforák forrás- és céltartományai számos fontos rokonságot mutatnak azokkal a területekkel, amelyeket a jelentések elcsúsztatott használatára (szabálytalan referenciájára) összpontosító retorikai és nyelvészeti kutatás is feltárt (például hogy az absztrakt létezés fizikai létezés formájában ragadható meg, hogy az időt a tér fogalmához kötjük, hogy a

sötétség fogalmához negatív értéket társítunk – hozzávéve még az úgynevezett sötét magánhangzók tudat alatti „jelentését" is, lásd Fónagy 1959 – stb.).

A fogalmi metaforák kapcsán két probléma fogalmazódik meg (a kutatás történetében ismételten) különös élességgel. Egyfelől felmerül a kérdés, hogy miképpen magyarázzuk a forrástartományokat: honnan erednek, hogyan ragadhatók meg. Másfelől magyarázatra szorul a céltartomány és a forrástartomány egymáshoz való viszonya. Mindkét kérdés a metafora kutatásának kezdeteihez vezet vissza: az analógia, az azonos motívum megtalálásának lehetőségét veti fel új köntösben, új szempontokra rávilágítva.

A kognitív metaforatan képviselői figyelmüket az elhalványult, hétköznapi metaforákra irányítva állapították meg azokat a forrástartományokat, amelyeket egy sor metaforikus kifejezés képvisel a mindenkori céltartományon belül. A forrástartományt alkotó fogalmainknak tapasztalati alapjai vannak. Ezek lehetnek közvetlen testi élményeink. A kognitív metaforatan képviselői többek között erre összpontosítanak, így például Mark Johnson nagyhatású munkája – The body in the mind: A test az elmében – vagy Kövecses Zoltán (1990) kutatásai az érzelmi szférában, ahol megállapításai szerint a nyelvi kifejezésformák egymástól igen távol eső kultúrákban egyaránt arról tanúskodnak, hogy az ÉRZELMEKet mint egyfajta TARTÁLYBAN (= az emberi testben) LÉVŐ FOLYADÉKOT, GŐZT konceptualizáljuk (jelenítjük meg fogalomként), lásd például az ilyen nyelvi metaforákat: *megpukkadt* mérgében, *forrt* a dühtől, *csordultig volt* fájdalommal, *túláradó* érzelmek stb. De ugyanígy lehetnek a forrástartomány képei a létfenntartás tapasztalataiból eredő, továbbá mágikus-mitikus hátterű élményeink is (lásd Wilhelm Köller). Fónagy Iván Levy-Bruhlra hivatkozva mutat rá, hogy például a lakoffi az ESEMÉNYEK = TETTEK fogalmi metaforában az a mágikus, babonás világkép nyilvánul meg, amelyben mindennek, „betegségnek, halálnak, nemcsak oka, de okozója van". Hasonlóan a korai mágikus világképbe illeszkednek a minden nyelvben gyakori megszemélyesítő metaforák. A képet tarkítják a különféle kulturális hagyományok, amelyek szintén hozzájárultak egy-egy fogalmi forrástartomány (úgy is, mint egyfajta toposz) létrejöttéhez. Iskolapéldája lehet ennek az „élet (szín)játék" és az „élet álom" megfelelés is, amelyek ugyancsak koronként visszatérő metaforikus kifejezésekhez szolgálnak alapul stb. A forrástartományok felderítéséhez nem mondhatunk le – többek között – a nyelvtörténet, az antropológia, a kultúratudományok, a gyermeki nyelvelsajátítás és a pszichoanalízis eredményeinek folyamatos számbavételéről.

A fogalmi metaforák működésével összhangba hozható az a tény, hogy a metaforák – minden enigmatikus, rejtélyes voltuk dacára – az együttműködő befogadó számára végül is megfejthetők maradnak, sőt ráadásul megfelelő (vagyis a szükséges háttérismeret bevonása mellett történő) interpretáció esetén igen hasonló „megoldásokat" eredményeznek. Ez indokolhatná a fogalmi metaforával foglalkozó kutatás azon feltételezését, hogy a költői metaforák esetében is eleve mindannyiunk számára adottak azok a fogalmi forrás- és céltartományok, amelyekre támaszkodva egy-egy szókép létrejön. Eszerint a kreatív metafora az egymással összefüggő fogalmi cél- és forrástartományoknak a köznyelvben (vagyis a köznyelvi metaforák révén) ismert útján halad, azonos háttérből emel ki újszerű motívumokat egy-egy adott forrás- és céltartomány együttesében, hogy létrehozza a „leképezést" a megnevezendő tartalmak kifejezésére (George Lakoff–Mark Turner; a metaforák kognitív elméleti megalapozású és történeti-topológiai kitekintésű vizsgálatát a magyar lírai modernség történetében lásd Tolcsvai Nagy Gábor). A fentebb idézett példák a TÉRBEN TÖRTÉNŐ MOZGÁSként (forrástartomány) konceptualizált IDŐt (céltartomány) illetően akár ezt a felfogást is szemléltethetik. Hogy mégsem ennyire egyszerű a metafora képlete, azt a következő meggondolások alapján állíthatjuk (vö. Fónagy Iván é. n., David Aaron–Ray Jackendoff):

A kreatív metafora (vagyis eredendően *a* metafora) éppen azért létezik, mert egyfajta hiányt kell lefednie. Azok a fogalmak, azok a fogalmi mezők, amelyek a céltartományt alkotják, nincsenek szükségszerűen adva: a céltartomány nincs minden elemében „készen". Ha így lenne, ezzel tagadnánk a metafora megismerő funkcióját, azt a funkciót, amely a társuló tudományok (például a pszichológia vagy a gyermeknyelv kutatása, a kultúrantropológia vagy a nyelvtörténet stb.) eredményei szerint mind a metafora filogenezisét, mind a metafora ontogenezisét tárgyalva újra és újra beigazolódik. A metafora megelőzi és megteremti a céltartományt. A kifejezés mögé nem lehet eleve elvileg odahelyezni mindkét fogalmi tartományt, még ha a megismerés és a gondolkodás valóban sok „már kész" vagy az emberi gondolkodással eredendően együtt járó céltartománnyal is szolgál. (Az elmélet belülről jövő kritikájaként lásd hasonlóan: Kövecses Zoltán 1998.)

Természetesen létezhetnek fogalmi forrás- és céltartományok és közöttük leképezések, ahol a kognitív modellek mint szervezett tudásunk és gondolkodásunk formái adottak, és ahol a metaforák ezeket a meglévő modelleket valósítják meg egy-egy nyelvi fordulattal. Tamási Áron következő mondatai például szépen illeszkednek az érzelmeket mint egy tartályban (az emberi testben) lévő folyadékot rögzítő fogalmi metaforához:

(20) Bennem furcsa bugyborékot vetett, amit hallottam, sok apró bugyborékot, melyeknek pattogzása hővel és riogással töltötte meg a szívemet.
(Tamási Áron: Szirom és Boly)

(21) …olyan szorongást kezdett érezni, egyre erősebben, amelyben a szenvedés és a boldogság akartak volna sisteregve keveredni.
(Tamási Áron: Zöld ág)

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a metafora olyan motívumokat is megjeleníthet, olyan tudást, olyan ráismerést is közvetíteni képes, amely nem fér bele az alapnak tekintett fogalmi forrástartomány-céltartomány viszonyba. A fent idézett metafora: *„Hallgatagon s így teli kehellyel közeledem a házak felé"* éppen azt példázza, amiben és amivel a kreatív (költői) metafora szükségképpen túlmutat a fogalmi metafora forrástartományként és céltartományként kijelölhető területén. A lehetőségei ebben a vonatkozásban is nyitottak. A költészet metaforái ráadásul, még ha követnek is egy-egy feltárható fogalmi forrás- és céltartományt, hatásukban, a művészi, esztétikai megismerést tekintve egészen másképp „súlyozottak" is lehetnek: a művészi megismerés folyamatát a konnotáció hangulata, a felidézett képek összhatása, a lehetséges inferenciális (beleértett) jelentések, a szövegek együtthatása révén kialakuló felidézett tudás határozhatja meg, a kreatív mozzanatot éppen ezek jelenthetik. Ily módon egy háttérben meghúzódó fogalmi metafora felismerése vagy tudása nem szükségszerűen nyújt információt ahhoz, hogy megmagyarázzuk a metafora hatását, értelmezzük mibenlétét.

S végül, de nem utolsósorban feltétlenül számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy akár egy új, kreatív nyelvi metafora, akár egy egyszer megtalált analógia révén teret nyerő kifejezés maga indukálhat olyan szervezett tudást (és olyan új fogalmi metaforát), amely gondolkodásunkat tovább irányítja. Éppen ez az utóbbi kérdés az, amely folyamatosan felmerül mind a megismerésnek a metaforához való viszonyában, mind a metafora (és a nyelv) manipulatív lehetőségeit kutatva.

A metafora kognitív ereje megfogalmazódik már Arisztotelésznél. A tudománytörténet a tudományos gondolkodást befolyásoló metaforák egész sorát ismeri (lásd Hans

Blumenberg), kezdve akár a „kemény” tudománynak tekintett fizikával – például *feszültség, ellenállás, atommag* –, és folytatva a lélektannal – például *tudatalatti* – vagy akár a nyelvészettel – *szómező, kormányzás és kötés* stb. (vö. Peter Finke, Kabán Annamária). Ennek megfelelően foglalnak állást a kutatók a metaforával kapcsolatban, amennyiben azt vagy elismerik mint fontos tudásszervező erőt, vagy kiátkozzák mint veszélyes ellenfelet. A metafora természetesen önmagában hordozza a felhasználás mindkét lehetőségét. A metaforát éltető „megvilágító” azonosság előbbre visz, a benne „tévesen” használt jelentéssel együtt viszont adva van a folyamatos korrekció lehetősége is: tudjuk, hogy másképpen használtuk a jelentést, mint ahogyan a használat szabályai szerint tennénk. Éppen ez a tudat az, amely a metaforát élteti. Ha megszűnik, a metafora is megszűnik. De amíg felidézhető, addig szolgál bennünket.

A metafora jelen van a megismerés és a fogalmi és nyelvi közvetítés minden területén, fontos szerepet játszik a vallásos nyelvben, a reklámokban, a szlengben vagy a politikai szövegekben egyaránt. Kitüntetett terepe a művészi megismerés, a költészet. Feltűnik a metafora jelentősége a barokk kor irodalmában és retorikáiban (lásd Bitskey István). Ez a kor az, amelyben különös fontosságra tesz szert a „concetto”, a váratlan ötlet, az eltérő jelenségek meghökkentő egymás mellé állítása egy-egy metaforában vagy hasonlatban. E merész metaforák lehetnek vallásos és metafizikai élmények hordozói, de közvetíteni képesek erotikus, spirituális vagy éppen parodisztikus, szatirikus tartalmakat is. A későbbiekben a klasszicizmus normatív szabályaitól szabadulni kívánó romantika utat nyit a korlátlan művészi szabadság eszméjének. Ezzel együtt egyre jobban felértékelődik a metaforikus megismerés lehetősége és szerepe. A modern költészet metaforái asszociációkban egyre meglepőbb és gazdagabb „költői képekké” sűrűsödnek és szélesednek.

A metafora fogalma a retorika történetében, bonyolult útvesztőkön át, úgy tűnik, napjainkban visszatérni látszik az arisztotelészi kiindulóponthoz. E történet legfontosabb állomásai vázlatosan a következők: (A) A metafora az antikvitásban: az átviteltől a rövid hasonlatig. (B) A metafora mint helyettesítés: a strukturalizmus csapdája. (C) A metafora mint interakció: a metaforikus kijelentés problémái. (D) A metafora mint fogalomátvitel: a fogalmi metafora kerülőútja.

A) Arisztotelész fogalmi-logikai szinten fogalmazza meg a metafora (és egyúttal a többi, azonos műveleti alapú, külön meg nem nevezett szókép) lényegét, amikor az átvitel tényét hangsúlyozza, az átvitel pedig semmiképpen nem jelent nála jelentésváltozást, jelentéssűrűsödést stb., egyszerűen csak azt a tényt, hogy egy kifejezést másképp, más közegben használunk. Bár ez a fogalmi-logikai megközelítés búvópatakként újra és újra felbukkan a metafora történetében, a metaforáról való gondolkodás fő iránya mégis eltérni látszik tőle, éspedig viszonylag korán, vagyis nyomokban már a latin retorikákban, és még inkább az őket követő későbbi művekben. Az ok többek között abban keresendő, hogy nem volt világos a jelentésnek (modern szóhasználattal a lexikális jelentésnek) és a használatnak (a referenciának, a jellel valamire történő utalásnak) a különbsége, és az elcsúsztatott referencia létrejöttéhez vezető megismerő tevékenység (a hasonlóság, az analógia felfedezése) háttérbe szorulhatott, a nyelvi jelenség mögé (Ekkehard Eggs). Arisztotelész még egységben látja a hasonlatot és a metaforát mint egy felismert hasonlóságon vagy analógián alapuló átvitelt, ezzel a metaforának a kognitív és megismerő funkcióját láttatja. A latin retorikák éppen ezt a momentumot kerülik meg, miközben a metafora retorikai-stilisztikai tulajdonságait átmentik és kidolgozzák. Így jár el Cornificius is, amikor még egészen Arisztotelész szellemében a következőt mondja: „Metafora (= translatio) esetén egy dolog nevét átvisszük egy másikra, mivel az átvitel a két dolog hasonlósága miatt jogosnak tűnik.” Viszont amikor a továbbiakban részletezi a metafora

funkcióit, figyelmét kizárólag a stilisztikai célokra összpontosítja, felsorolván, hogy mire alkalmazhatjuk a metaforát (szemléletesség céljából, obszcenitás elkerülése végett, nagyítás céljából, kicsinyítés végett, díszítés céljából). A rövidség is egyre fontosabb jegye lesz a metaforának, amelyet ebben az értelemben összevont hasonlatnak is neveznek, a továbbiak során pedig, elválasztván a ->katakrézist és a metaforát, a megismerő, megnevező funkciót teljesen háttérbe szorítja a díszítő funkció. Ezzel együtt jár a hasonló díszítő elemekkel való egybesorolás, a ->trópusok száma egyre nő, már Cornificius is tíz trópust sorol fel. És bár már a reneszánsz korban felmerül a metafora nyelvteremtő funkciója (például Vicónak a metaforikus ősnyelvről szóló fejtegetéseiben, hivatkozik rá Ekkehard Eggs), a további korokban végig jellemző marad a díszítő funkciójú metaforáról való felfogás (is). (Lásd mindehhez: Zalabai Zsigmond.)

B) Jelentős változást hoznak a metafora magyarázatában a huszadik századi retorikák. A strukturalista retorikák megpróbálják a metaforát mint jelentések egymáshoz való viszonyát megragadni. Így kerül előtérbe a metafora mint helyettesítés, mint substitutio szemlélete. A strukturalista retorikák – közöttük a nagy hatású liége-i μ-csoport (Dubois et al., Vígh Árpád) – szerint a metafora egy a lehetséges változáskategóriák közül, amelyeket a hozzáfűzés, az elvonás, a helyettesítés és az átrendezés műveletével lehet megragadni. Ezek a műveletek, közöttük a metaforát megalapozó helyettesítés már nem egy kifejezésre, nem annak elcsúsztatott használatára vonatkoznak, hanem a strukturalista szemantikákban megjelenő jelentésjegyekre. Nem egy-egy szó tropikus használatáról, hanem jelentésjegyek együttállásáról, szémák konstellációjáról van szó. Ennek jegyében választja el például Ernst Leisi a direkt és indirekt metaforákat egymástól, mondván, hogy az indirekt metaforák esetében elegendő egyetlen jelentésjegy, amely a metaforát alkotó kifejezésben „téves" használatnak minősülhet, szemben a direkt metaforákkal, ahol minden jelentésjegy ellentmond a megszokott használatnak. Ha ezt mondom: *Beszélnek a kövek*, akkor a *beszélnek* összes jelentésjegye egy másfajta jelentés összetevői helyett áll, és összeegyeztethetetlen a hozzá társított elem (a *kövek*) jelentésjegyeivel. Ha viszont indirekt metaforát használok, és például ezt mondom: *Hallgatnak a kövek*, akkor egyetlen jelentésjegyet tudok kiemelni, amely megtöri a szokott jelentéskonstellációt (vagy izotópiát), tudniillik azt, hogy a *hallgat* élő ágens mellett használható, a „kő" mellett tehát nem, a jelentés összes többi jegye helyén van a metaforikus kifejezésben is. (Az már túlmutat a strukturalista magyarázaton, hogy Leisi az indirekt metaforát „hatásosabbnak" ítéli.) A strukturalista metaforaelméletek azonban nem tudnak magyarázatot nyújtani mindazon metaforák használatára és felismerésére, ahol nincs a jelentésjegyek között összeférhetetlenség. Nem tudják megmagyarázni, hogy miért lehet metafora ez a mondat: *Ott jön a mi kis kengurunk.* És az sem válik világossá, hogy az össze nem illő jegyek alapján melyik elem lesz a metafora: a *tövises csend* esetében a „csend" az, amely nem illik a „tövises"-hez vagy fordítva? A csak a jelentésjegyek konfigurációjára támaszkodó strukturalista elmélet a szintaxis és a használati kontextus tekintetbe vétele nélkül szükségszerűen elégtelennek bizonyul.

C) Más irányba indul a huszadik század másik jelentős metaforaértelmezési kísérlete, amelynek egyik leghatásosabb képviselője Ivor A. Richards. Richards megrendszabályozza a bizonytalan szóhasználatot, és bevezeti a *tenor* és *vehikulum* terminust. A metafora megkettőzött szerkezet (double unit), amely nem szükségszerűen csak a nyelvben jelenik meg, hanem az észlelés egyéb területein is. Akkor is egyfajta metaforáról van szó, ha egy épületet szemlélve abból egy arcot látok kirajzolódni. Ebben a kettős egységben a tenor (a tárgyi elem) az épület, a vehikulum (a képi elem) az arc lesz. Ezzel Richards kilép a nyelvészeti metaforaszemléletből, és jelentős lépést tesz a későbbi kognitív elmélet (valamint, szándéka ellenére, az általa megbírált arisztotelészi

hagyomány) felé (vö. Ekkehard Eggs). Elméletének sarkalatos pontja, hogy a tenor és a vehikulum között különböző fajtájú együttműködés, interakció jön létre. Ez az interakció pedig nem a szavak, hanem a gondolatok szintjén működik. (Ehhez fog társulni a maga gondolatmenetével, de egészen más premisszákból kiindulva Lakoff is. Hasonló gondolatmenet vezetett el a kognitív metaforaelméletekben a *blending* 'vegyítés' fogalomhoz, lásd például Seana Coulson, valamint a Raymond W. Gibbs–Gerard J. Steen szerkesztésében megjelent konferencia anyaga.) Az interakcióelmélet másik híres teoretikusa, Max Black erőteljesebben kötődik a nyelvi jelenséghez. A metafora az ő nézőpontja szerint egy kijelentés (statement), amelyben magával a képes kifejezéssel szemben a kijelentés többi része képezi a keretet (frame). Pilinszky metaforájában – *A falakon hideg lobog* – a *lobog* számít képes kifejezésnek, a többi a keret, a mondat maga a metaforikus kijelentés. A metaforikus kijelentésben Blacknél is megjelenik a tárgyi elem és a képi elem kettőssége, azonban e két elemet nem önmagában tekinti, hanem egy-egy tudásrendszernek, amely vagy közös, általános tudáselemekből és véleményekből, tehát bizonyos értelemben közhelyekből áll össze, vagy asszociatív beleértések együttese. A metaforikus kifejezésben a képi elem közös implikációi átvonódnak a tárgyi elemre. Ennek során a tárgyi elem bizonyos összetevői is kiemelkednek, átrendeződnek. Az interakció így két, egymást kölcsönösen befolyásoló komplex implikációs rendszer között történik. A hasonlóság vagy analógia háttérbe szorul. (Elemző kritikáját lásd Ricoeur.) Black nagy hatású elmélete nem tud azonban számot adni a metafora egyszeri, egyedi, meglepő mivoltáról, hiszen a kétféle tudás- és implikációs rendszer, amely a metaforikus kijelentésben együtt hat, nem magyarázza meg, hogy miért éppen ez a két rendszer kapcsolódik egybe. Erre választ nyilvánvalóan csak az a szemlélet tud nyújtani, amely a metaforát szemiotikai folyamatként, dinamikus jelként értelmezi, és a tárgyi elem és a képi elem együttesében kezelni igyekszik a hasonlóság, illetve az analógia szerepét és súlyát.

D) A kognitív metaforaelmélet fogalmi metaforái azzal, hogy az átvitelt a jelentés kettős értelmezésének síkjáról (lexikális jelentés, illetve referenciális jelentés vagy használat) elmozdítják, és a fogalmak síkjára helyezik át, látszólag messze távolodnak Arisztotelész metaforafogalmától. Azonban a kerülőút végül mégis visszavezet a metafora legsarkalatosabb, legfontosabb problémájához, az azonosítás alapjának (hasonlóságnak, analógiának) a kérdéséhez. Amikor Lakoff és Turner megfogalmazza az „invarianciaelvet", más szóval a fogalmi metaforák létrejöttének kritériumát, valójában visszatér az arisztotelészi alapokhoz: „A metaforikus megfelelések esetében őrizzük meg a céltartomány sematikus (image schematic) struktúráját, és vigyünk át a forrástartomány sematikus struktúrájából mindent a céltartományba, ami nem ellentétes a céltartomány struktúrájával" (idézi Kövecses Zoltán 1998). Ez a megfogalmazás negatív formában tartalmazza a közös momentum megtalálásának szükségességét, a probléma változatlanul a részletekben van: mit mikor, miért és miképpen látunk, érzékelünk, gondolunk „nem ellentétesnek", vagyis hasonlónak, illetve azonosnak. A metafora problémája továbbra is ennek a mindenkori szemiotikai folyamatban eldönthető kérdésnek a megválaszolása.

Irodalom: Aaron, David–Jackendoff, R.: More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor by George Lakoff and Mark Turner – Review article. In: Language 1991: 320–338. – Arisztotelész: Poétika. Ford. Sarkady János. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1994. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982: 177, 202. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 147–243. – Bitskey István (szerk.): Retorikák a barokk korból. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2003. – Black, Max: A metafora. Ford. Melis Ildikó. In: Helikon 1990: 432–447. – Black, Max: Mehr über die Metapher. In: Haverkamp, Anselm (Hrsg.): Theorie der Metapher. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. 1983: 379–413. – Black, Max: Models and Metaphors. Studies in language and Philosophie. Cornell University Press. Ithaca–New York. 1962. – Blumenberg, Hans: Paradigmen zu einer Metaphorologie. In: Haverkamp, Anselm (Hrsg.): Theorie der Metapher. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. 1983: 285–

315. – Brook-Rose, Christine: A Grammar of Metaphor. Secker and Warburg. London. 1958. – Cohen, L. Jonathan: The semantics of metaphor. In: Ortony, A. (szerk.): Metaphor and Thought. The University of Cambridge Press. Cambridge (US). 1993[2]: 67. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 107. – Coulson, Seana: Semantic Leaps: Frame-shifting and Conceptual Blending in Meaning Construction. Cambridge University Press. New York–Cambridge. 2000. – Davidson, Donald: What Metaphors Mean. In: Sacks, Sheldon (ed.): On Metaphor. The University of Chicago Press. Chicago. 1979: 29–47. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Eggs, Ekkehard: Metapher. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 5. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 1100, 1103kk., 1158kk, 1170kk. – Finke, Peter: Misteln, Wälder und Frösche: Über Metaphern in der Wissenschaft. http://www.metaphorik.de/04/finke – Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó. Bp. 1959. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. é. n. [1999]: 129, 157, 202–203, 206, 209. – Gáspári László: A stilisztika grammatikája. In: Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2001: 82. – Genette, Gérard: A leszűkült retorika. Ford. Vígh Árpád. Helikon. Bp. 1977: 60–71. – Gibbs, Raymond W.–Steen, Gerard J. (eds.): Metaphor in Cognitive Linguistics. John Benjamins Publishing. Amsterdam–New York. 1999. – Johnson, Mark: The Body in the Mind. The University of Chicago Press. Chicago. 1987. – Kabán Annamária: Metaforák a tudományos nyelvben. In: Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2001: 126–131. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 85, 86kk., 97kk., 122, 125kk. – Kemény Gábor: A szemantikai távolság és a stilisztikai értékek viszonya a költői képben. In: Gecső Tamás (szerk.), Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 2000. 146–153. – Köller, Wilhelm: Semiotik und Metapher. Untersuchung zur grammatischen Struktur und kommunikativen Funktion von Metaphern. Metzler. Stuttgart. 1975. – Kövecses Zoltán: A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó. Bp. 1998: 54. 64, 65. – Kövecses Zoltán: Emotion Concepts. Springer Verlag. New York. 1990. – Lakoff, George–Johnson, Mark: Metaphors we Live by. The University of Chicago Press. Chicago. 1980. – Lakoff, George–Turner, Mark: More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor. The University of Chicago Press. Chichago. 1989. – Leisi, Ernst: Der Wortinhalt: Seine Struktur im Deutschen und im Englischen. Quelle und Meyer. Heidelberg. 1961. – Noppen, Jean-Pierre–Holms, Edith: Metaphor II. A Classified Bibliography of Publications from 1985–1990. Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 1991. – Noppen, Jean-Pierre–van de Knop, Sabine–de Jorgen, Renée: Metaphor. A Bibliography of Post-1970 Publications. Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 1985. – Richards, Ivor Armstrong: A metafora. Helikon 1977: 120–128. – Richards, Ivor Armstrong: The Philosophy of Rhetoric. Oxford University Press. New York. 1936. – Ricoeur, Paul: Az élő metafora. Ford. Földes Györgyi. Osiris Kiadó. Bp. 2006. – Shibles, Warren A.: Metaphor. An Annotated Bibliography and History. Language Press. Whitewater. 1971. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 137. – Tolcsvai Nagy Gábor: A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. In: Bednanics Gábor–Bengi László–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedi Maszák Mihály (szerk.): Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben. Osiris. Bp. 2003: 26–61. – Ullmann, Stephen: Semantik. S. Fischer. Frankfurt a. M. 1973. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981. – Weinrich, Harald: Semantik der kühnen Metapher. In: Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 37. 1963: 325–344. – Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. Madách. Bratislava. 1997: 43.

Vö.: allegória, antonomázia, enallagé, hasonlat, hipallagé, irónia, katakrézis, megszemélyesítés, metalepszis, metonímia, oximoron, szimbólum, szinekdoché, szinesztézia K. P.

Metalepszis [g. μετάληψις; l. metalepsis, transumptio, translatio; n. Metalepsis; f. métalepse; a. metalepse; o. металепсис, металепса]: szóalakzatként a ->metonímia egyik fajtája, például az ok helyett az okozatot nevezi meg; ->gondolatalakzatként a szöveg fordulata.

(1) *Összetett kézzel* keresik a kenyerüket. [Tudniillik a papok].
(Móra Ferenc: Az ember feje nem füge)

Szóalakzatként felfogva az idézett mondat azzal a felfogással áll szemben, hogy aki a kenyerét keresi, annak tevékenykednie kell, gyakran kézzel végzett munkában. Az *összetett kézzel* kifejezés ebben a megközelítésben lehetetlenné teszi a munkát. Gondolatalakzatként a szöveg fordulata az imára kulcsolt, összetett kéz képét mégis érvényesíti a megélhetés egyik formájaként: a hívők fizetnek az összetett kézzel végzett tevékenységért.

1. A metalepszis (g. ’felcserélés’) szóalakzatként a ->szinonima egyik válfaja. Ez az alakzat a metonímiának az a fajtája, amelyben az ok helyett az okozatot, az előzmény helyett a következményt nevezzük meg. Stílushatása a metonímiáéval azonos: abból táplálkozik, hogy a hallgató, az olvasó összeveti az eredeti és a megváltozott jelentést.

(2) *Arcod verejtékével* keresed a kenyeredet.
(Ószövetség, 1 Mózes 3,19 – Arcanum Adatbázis, 1997.)

Ez a szemlélet a kétkezi munkát tartja a kenyérkereset alapjának, s ebben a munkavégzőnek meg is kell izzadnia: *nehéz munkával* keresi kenyerét helyett *verejtékkel* keresi kenyerét. Aki dolgozik (ok), tehát verejtékezik a munkájában (okozat), az biztosítja a megélhetését (az okozat okozata).

2. A metonímiával rokon a metalepszis (transzumpció), mely H. Lausberg szerint ugyanazon kontextusba helyezett, nem odaillő szinonimát jelent, többnyire egy szónak és szinonimájának ->homonimáját. Például nyelv (’testrész’) = nyelv (’jelrendszer’). Komikus hatású lehet. Különösen hatásos, ha a szójelentésnek a saját jelentéstől messzire elkalandozó használata az alapja.

(3) – Az én feleségem valóságos *angyal!*
– Az enyém még él.
(Köznyelvi szóvicc)

Az első megszólaló az *angyal* szóban azt a jelentést közli: ’nagyon szép, nagyon jó’ a felesége. A második megszólaló ezzel szemben azt érti az *angyal* szón: ’már meghalt, már a mennyországban van az angyalok között’.

3. Quintilianus szerint a metalepszis (transzláció) a szónoki beszéd fordulata mint gondolatalakzat; lehet az ügyállás fordulata, lehet a kifogásé. Ekkor a szónok a fordulattal meglepi ellenfelét.

A metalepszis alakzata a szövegben arra szolgál, hogy általa a beszélő vagy az író megragadja a hallgató, az olvasó figyelmét, hiszen az adott szövegdarab jelentése eltér a szó szerinti jelentéstől. A szemantikai különbség mértéke szerint a metalepszis kiemelheti a benne szereplő információt, sőt jól szolgálhatja az iróniát, a nyelvi humort is. Ez az alakzat alkalmas logikai sűrítésre is; a szövegdarab fogalmazója szándékosan és hatásosan él vele.

Irodalom: Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 147–243. – Besenyői Erika: metalépszis. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin. Bp. 1913. 1921: 3, 6, 46 és 65; 8, 6, 37–38; 9, 1, 5. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 34, 75. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 162. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 146.
Vö.: homonímia, metonímia, szinonímia N. L. J.

Metalogizmus [g. –; l. –; n. Metalogismus; f. métalogisme; a. metalogism; o. металогия]: a neoretorika szerint a gondolatalakzatok azon típusa, amely a logikai szinten működik.

A metalogizmus (’értelmi vagy logikai változás’) előtagja, a görög *meta-* és utótagja, a *-logizmus* a neoretorika terminusa, az ’*át-*’ és a ’*logikai*’ (tudniillik alakzat) összekapcsolása. A szóalaknak eredeti görög forrása nincs, a μ csoport kutatói (más szakszavaikhoz hasonlóan) a retorika ókori fogalmaihoz hasonló szakkifejezést kívántak megalkotni benne. A metalogizmus a ->metabolé egyik típusa, a nyelvi jelölő és a jelölt

közötti kapcsolat megváltozásán alapszik. Ilyen módon metalogizmus például az ->antitézis, a ->hiperbola, a ->litotész és a ->parabola.

(1) Ha férfi vagy, légy *férfi,*
S ne *hitvány, gyönge báb,*
(Petőfi: Ha férfi vagy, légy férfi…)

Példánk ->antitézis: az alakzat a férfi és a hitvány, gyönge báb szembeállítása. Az alakzat alapja az, hogy a *férfi* szokásos jelentése (’férfias’) szemben áll a hitvány, gyönge bábbal.

Ezek az alakzatok csak akkor működhetnek, ha a befogadó ismeri azt a nyelven kívüli jelenséget, amelyet az adott figurák nem a valóságnak megfelelően írnak le. A metalogizmus esztétikai hatása tehát nem csupán a nyelvi tények elemzésével tárható fel, s kutatásuk nem is a nyelvész feladata. Tehát a ličge-i retorikusok (a μ csoport) az alakzatok (->metabolék) közül csak a grammatikai metabolék elemzését tekintik a nyelvészetbe tartozónak: a ->metaplazmusokat (a morfológiai alakzatokat), a metaszemémákat (a szemantikai alakzatokat, tulajdonképpen a szóképeket) és metataxisokat (a szintaktikai alakzatokat).

A metalogizmusok csoportosítása a Rhétorique générale szemléletében: a detrakciós metalogizmusok részlegesek vagy teljesek; az adjekciós metalogizmusok egyszeriek vagy ismétlődőek; az immutációs (ebben az elméletben detrakciós-adjekciós) metalogizmusok részlegesek, teljesek vagy tagadóak; a transzmutációs (permutációs) metalogizmusok az inverziók. A metalogizmusok alakzatait részletesebben lásd a metabolé címszóban.

Irodalom: Besenyői Erika: metalogizmus. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970: 123–144. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 16. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–149.

Vö.: allegória, antitézis, eufemizmus, fabula, hiperbola, irónia, ismétlés, litotész, metabolé, **metaplazmus**, **metaszeméma**, **metataxis, parabola, paradoxon, pleonazmus** N. L. J.

Metaplazmus [g. μεταπλασμός; l. metaplasmus, transformatio; n. Metaplasmus; f. métaplasme; a. metaplasm; o. метаплазм]: a neoretorika szerint a morfonetikai szint alakzatainak közös elnevezése.

(1) *Farkas-barkas,* az is szép,
róka-bóka, az is szép,
őzöm-bőzöm, az is szép,
nyúlom-búlom, az is szép,
kakas-bakas, az is szép,
tyúkom-búkom jaj be rút!
(Arany László: Farkas-barkas)

Arany László meséjében az erősebb állatok szépnek mondják magukat, s a leggyengébbet rútnak, – hogy azután megegyék. A kiszámolóban így válik rúttá rendre a tyúk, a kakas, a nyúl, az őz, a róka. Mindegyik utótag az adott állatnév b-vel kezdődő játékos változata.

1. A metaplazmus (g. ’átalakítás, áthelyezés’) a szavak hangalakjának, morfológiai alkatának megváltoztatásával létrejövő alakzat; a szónak a (grammatikai-szintaktikai) szabálytól eltérő módosítása a költői szabadság jegyében, a ritmus érdekében.

A metaplazmus a korrekt, világos hangkapcsolatok megváltoztatása, a szavak pontos kiejtésétől, esetleg a hangzásbeli tisztaságától való eltérés. A pontos fonetikai összhangtól

való eltérést Gyöngyösi István szavaival „más formára vonás”-nak nevezzük, melyről a költő még megjegyzi, hogy „annak ednihány speciesi vannak, de a’ nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak véle élni: hanem vannak ollyak a kiket a magyar szóban is folytathatni”, tehát ami nyelvtani értelemben vétségnek tekinthető, a költői gyakorlatban a szándékolt hatás forrása is lehet, s mint ilyen, költői eszköz, gyakran a költői hagyomány által rögzítve. Megkülönböztetik a szavak hangalakjának írásban is tükröződő változását, az enunciációt az írásban nem jelölt (de hangsúlyban, hanghosszúságban jelentkező) változástól.

A szorosan összetartozó szerkezeti elemek költői értékű szétválasztását ->tmézisnek is nevezik, melyet a klasszikus retorika nyelvtani metaplazmusnak tekintett; ez rokon a ->hiperbatonnal is.

(2) Priamus királyt is mindig *Piramis* királynak mondták.
(Móra Ferenc: Az ember feje nem füge)

(3) A *Doberdő*ben, ötte volna mög a fene, aki ültette.
(Móra Ferenc i. m.)

Mind a (2) *Piramis*, mind a (3) *Doberdőben* szóalakja a népetimológia metaplazmusa: az idegen nyelvi névadatokat „magyarítja” a beszélő. A (3) még tovább is gondolja az ’erdő’ jelentést. (Jellemző, hogy Shakespeare ismert komédiája, a „Szentiványéji álom” mind az angol, mind a magyar szövegben *Pyramus* formában hozza Priamosz görög király nevét.) Hasonló példát könnyű találni, például *jezsovita* (jezsuita helyett), *colostok* (Zollstock helyett), *markoláb* (porkoláb helyett). Az előbbiek helyéről:

(4) Totlaub gróf, …de a magyarok csak *Tótlábú* grófnak hívták.
(Móra Ferenc i. m.)

A *Tótlábú* név népetimológiai természete a szövegkörnyezetből is világos.

(5) Tsak lába vólt akkorka,
Mint korai *ugorka*,
(Weöres Sándor: Psyché, Emlék)

Weöres verse a XVIII–XIX. századi költőnő álarcában íródott, ennek egyik archaizáló szóalakja az *ugorka*. A görög eredetű, a magyarba szláv nyelvből került szó töve eredetileg *-g* mássalhangzót tartalmazott, mai alakja: *uborka*. A metatézis tehát a régies hangulatot festi.

2. A ličge-i retorikusok (a μ csoport) az alakzatokat együttesen metaboléknak nevezik, a metaplazmus a morfológiai (grafikai vagy hangzási) természetű átalakítások összefoglaló neve. A terminus előtagja, a görög *meta-* és utótagja, a *-plazmus* a neoretorika terminusa, az ’át-’ és a ’változtatás, módosítás’ összekapcsolása. A szóalakban a μ csoport kutatói (más szakszavaikhoz hasonlóan) a retorika ókori fogalmaihoz hasonló szakkifejezést kívántak megalkotni.

Az osztályozásban a detrakciós metaplazmusok részlegesek vagy teljesek; az adjekciós metaplazmusok egyszeriek vagy ismétlődőek; az immutációs (ebben a szemléletben detrakciós-adjekciós) metaplazmusok részlegesek vagy teljesek; a transzmutációs (ebben az elméletben permutációs) metaplazmusok tetszőlegesek vagy inverziósak. Lásd részletesebben a metabolé címszónál a táblázatot.

(6) De ne legyen benne *nyomtatási-huba*.
(Arany János: Szemere Miklósnak)

A *hiba* helyett hatásosabb a *huba*: önmagáért beszél.

A metaplazmus alakzatainak hatása azon alapszik, hogy a hallgató, az olvasó a megváltoztatott szóalakot összehasonlítja az eredetivel, s elemzi a változás következményeit.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970: 50–66. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 479.§. – Lázár György–Vígh Árpád: metaplazmus. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 16, 55–58. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 129–130. és 149. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–149.
Vö.: aferézis, alliteráció, anagramma, apokopé, archaizmus, asszonánc, dierézisz, epentézis, geminációi, metabolé, metalogizmus, metaszeméma, metataxis, metatézis, palindrom, paronomázia, permutáció, protézis, rím, szinerézis, szinkopé, szinonímia, szójáték N. L. J.

Metaszeméma [g. –; l. –; n. Metasemem; f. métasémčme; a. metasememe; o. метасемема]: a neoretorika szerint szemantikai szóalakzat, gyakran a trópusok, a szóképek összefoglaló neve.

(1) Nekem *a Balaton a Riviéra,*
…
Nekem *a Gellért-hegy a Himalája*.
(Táncdalszöveg, 60-as évek)

A példánk predikatív, teljes metafora: a Balatont azonosítja a Riviérával.

A metaszeméma (’jelentés-átváltoztatás’) a jelentés megváltoztatása révén keletkező szóalakzatok (a szóképek, trópusok) összefoglaló neve a ličge-i retorikában. A terminus előtagja, a görög *meta-* és utótagja, a *-szeméma* a neoretorika terminusa, az ’*át-*’ és a ’*jelentés*’ összekapcsolása. A szóalaknak egészében eredeti görög forrása nincs, a μ csoport kutatói (más szakszavaikhoz hasonlóan) a retorika ókori fogalmaihoz hasonló szakkifejezést kívántak megalkotni benne.

A metaszemémákat a μ csoport az adjekciós, a detrakciós és az immutációs osztályra tagolja (az alakzatokat és a táblázatot lásd a ->metabolé címszóban). A detrakciós metaszemémák részlegesek vagy teljesek; az adjekciós metaszemémák egyszeriek; az immutációs (ebben az elméletben detrakciós-adjekciós) metaszemémák részlegesek, teljesek vagy tagadóak.

A mai szövegszemantikai elemzések árnyalatnyi különbséget feltételeznek már ugyanannak a lexikai elemnek az első és a megismételt előfordulása között is: ebben az értelemben minden ismétlés szemantikai változással is jár, azaz metaszeméma.

(2) Minden szakadatlan növésben-fogyásban.
Mi sem egyenlő önmagával,
vagy több, vagy kevesebb.
(Weöres Sándor: A = A ± DIFF)

A ličge-i retorika is egyetért a Weörestől idézett gondolattal. Logikai formulával általánosítva, hogy valami azonos is önmagával, meg nem is.

(3) $\exists x\,(fx \sim fx)$ = 'Van olyan x, hogy fx és nem igaz, hogy fx'
(Rhétorique générale. 131.)

A mesekezdések gyakran Hol volt, hol nem volt… formájúak. Az 'igaz is, nem is' típusú gondolatokra számos példa van a magyar népmesékben, gondoljunk csak „Az okos lány" meséjére (hozott is ajándékot, meg nem is stb.).

A metaszemémák hatása azon alapszik, hogy az alakzat megfogalmazásában a megváltoztatott jelentést a hallgató, az olvasó összehasonlítja az eredeti jelentéssel. Ilyen módon a metaszemémák értelmezésében a betű szerinti és az átvitt jelentés együttesének aktuális, az adott szöveg adott helyén érvényes feszültsége a legfontosabb.

Irodalom: Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970: 91–122. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 16. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–159. – Vígh Árpád: metaszeméma. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – μ csoport: A metaszemémák. 1. Ford. Vígh Árpád. Helikon. 1977: 40–59.
Vö.: antonomázia, hasonlat, metabolé, metafora, metalogizmus, metaplazmus, metataxis, metonímia, oximoron, szinekdoché N. L. J.

Metasztázis [g. μετάστασις; l. metastasis, translatio temporum; n. Metastase; f. métastase; a. metastasis; o. метастазис]: szóalakzat, az igeidők áttételes használata.

(1) István 1000-ben királlyá *koronáztatja* magát.
(Tankönyvi szövegből)

A mondat a benne szereplő évnél sok évszázaddal később beszél a megkoronázás eseményéről mint a kijelentéssel azonos idejű cselekvésről.

1. A metasztázis, metabázis ('eltávolítás') használata az igeidők átalakításának gondolatalakzata, múlt idő helyett jelen, jövő helyett jelen idejű ige alkalmazása. Azon alapszik, hogy a múltat és a jövőt a jelenen keresztül érzékeljük.

(2) Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt *vehet*,
(Petőfi Sándor: A XIX. század költői)

(3) Majd ha *kihull* a kard az erőszak durva kezéből
(Vörösmarty Mihály: A Guttenberg-albumba)

Petőfi sorában és Vörösmarty disztichonjában egyaránt jelen idejű igealakok jelentenek jövő idejű, tehát a leírás/elolvasás időpontja utáni cselekvést. Az események jövő idejűségét, később bekövetkezését segíti a *ha* feltételes kötőszó (hiszen feltételt csak a kimondás utánra érvényesíthet a beszélő), s erre utal a *majd* határozószó is.

A metasztázis hatása azon a feszültségen alapszik, amely a betű szerinti jelentés és a szövegbeli jelentés között jön létre a megértés folyamatában.

2. A metasztázis mint retorikai alakzat lehet elutasítás, a bűnösség áthárítása, más valakire hárítása Quintilianus retorikájában.

Irodalom: Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I./1. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 317–423. – Besenyői Erika: metasztázis. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 438. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen

Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin. Bp. 1913, 1921: 3, 6, 53; 7, 4, 14; 9, 2, 41. – Weinrich, Harald: Tempus. Besprochene und erzählte Welt. Kohlhammer. Stuttgart. 1964.
Vö.: averzió, evidencia N. L. J.

Metataxis [g. –; l. –; n. Metataxe; f. métataxe; a. metataxis; o. метатакса]: a neoretorika szerint a retorikai átalakítások szintaktikai alakzatainak összefoglaló neve.

(1) *És* fölzúgnak a hamuszín egek,
hajnalfele a ravensbrücki fák.
És megérzik a fényt a gyökerek.
És fény támad. *És* fölzeng a világ.
(Pilinszky János: Harmadnapon)

A példánk ->poliszindeton: a kötőszók halmozása a kapcsoló kötőszó mindennapiságával, természetességével vezet a verset befejező „Et resurrexit tertia die." sorhoz, annak magától értetődéséhez. Egyben hangsúlyozza az expresszív kijelentések egymásra következésének folyamatát.

A metataxis (g. > f. 'átrendeződés') a szintaktikai alakzatok gyűjtőneve a ličge-i retorikusok (a μ-csoport) elméletében. A klasszikus görög nyelvben a metataxisz jelentése 'átrendezés, a csatarend megváltoztatása'; akkor ez még nem retorikai fogalom. A ličge-i retorikusok (a μ csoport) az alakzatokat együttesen ->metaboléknak nevezik, a metataxis a szintaktikai természetű átalakítások összefoglaló neve. A terminus előtagja, a görög *meta-* és utótagja, a *-taxis* az 'át-' és a 'szerkesztés, rendezés' összekapcsolása; a kutatók (más szakszavaikhoz hasonlóan) a retorika ókori fogalmaihoz hasonló szakkifejezést kívántak megalkotni benne.

A detrakciós metataxisok lehetnek részlegesek vagy teljesek; az adjekciós metataxisok egyszeriek vagy ismétlődőek; az immutációs metataxisok részlegesek vagy teljesek; a transzmutációs (ebben a szemléletben permutációs) metataxisok tetszőlegesek. A metataxisok alakzatait részletesebben lásd a *metabolé* címszó táblázatában. Az elnevezést Polibius használta először retorikai terminusként.

A metataxis alakzatainak a hatása azon alapszik, hogy a hallgató, az olvasó a szintaktikai átrendezés változásait összehasonlítja az át nem rendezett, megszokottabb szerkezettel, s így juthat el az adott szövegdarab jelentéséhez.

Irodalom: Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970: 67–90. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 16. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–159. – Vígh Árpád: metataxis. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982.
Vö.: anakoluthon, aszindeton, diszjunkció, ellipszis, enjambement, halmozás, hiperbaton, kiazmus, konkatenáció, krázis, metabolé, metalogizmus, metaplazmus, metaszeméma, parentézis, poliszindeton, szillépszis, tmézis, zeugma N. L. J.

Metatézis [g. μετάθεσις; l. metathesis, transpositio; n. Metathese, Transposition; f. métathčse; a. metathesis; o. метатеза]: transzmutációs morfológiai alakzat, hangok, hangcsoportok cseréje a szóban.

(1) Ott zöldel az *ormó,* fenn zöldel a hant
(Arany János: Szondi két apródja)

Arany János a balladájában ritmikai célból cseréli fel az *orom* két hangját, s az *o* hosszabb is lesz: *ormó*. (Ugyanebben a balladában: „Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy*orom*".)

A metatézis (g. ’áthelyezés, felcserélés’) szóalakzat és hangalakzat: hangok, hangcsoportok, morfémák helycseréje a szóalakon belül. Az ókorban ’betűáthelyezés’. Az ókori retorikában és stilisztikában valamely nyelvi elemnek vagy jellemzőjének felcserélése másik elemmel, jellemzővel az értelem megváltoztatása nélkül. A mai retorikában a metatézis a hangátvetés alakzata, amellyel egyazon szóalakon belül két vagy több hangot felcserélünk úgy, hogy az értelme ne változzék. A korábbi szemléletben a ->transzmutáció által megvalósuló metatézis, konverzió a szövegrészen belül az egyes alkotórészek helycseréje.

Egyes stilisztikák metatézisnek nevezik az idősík megváltoztatását (az ->averziót és a metabázist), amellyel a szónok, az író a hallgatóság figyelmét a múlt vagy a jövő felé fordítja. (Lásd ->metasztázis.)

(2) Jön az ebéd sorja, csörög tányér, *kalán:*
Ez a kis haragost megbékíti talán?
(Arany János: Juliska elbujdosása)

A *kanál* helyett *kalán* bizonyára a rímelés céljából adódott. A mai roma családnevek között is gyakori a *Kalányos* (a ’kanálfaragó’, ’teknővájó’ foglalkozásnévből).

A magyar nyelv történetéből számos példát idézhetni hasonló áttételekre, pl. a jövevényszókban: o. *malvasia* – m. *malozsa* – *mazsola*; or. *iszkra* – m. *szikra*; n. *Kelch* – m. *kehely* (de: *kelyh-et*); *teher* – *tereh* (Arany – de: *terh-ek*). Hasonlók: *tenyér* – *terény* (vö: *terül*, *terít*); *pehely* – *pelyh-es*; *szökcse* (rég. vö. *szökik*) – *szöcske* stb.

Az idegen szavak a magyar nyelvben gyakran a metatézis segítségével formálódnak át.

(3) Szent Dávidot és *Cicellé*t.
(Móra Ferenc: Az ember feje nem füge, 127.)

(4) *Szittya*: *szkíta*, magyarosan szittya az ókorban élt iráni nyelvű nép.
(Móra Ferenc i. m. 42.)

A (3) Szent Cecília nevének magánhangzóit cseréli föl (lásd Arany balladájában *Rozgonyi Cicelle* nevét is). A (4) példa a magyar ejtéshez igazítja a népnevet, a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával.

A metatézis jól szolgálhatja az italos ember nyelve akadozásának festését:

(5) Gondolatim… *Sex… Rex… Xerxes* serege.
(Petőfi Sándor: Ivás közben)

Vannak szerzők, akik szerint metatézis az ->anagramma is, számos más ->szójáték is.

Anagramma Tandori Dezső vezetéknevéből egyik hősének, *Nat Roid*nak a neve is.

(6) három manus *kipöködte* a fogát.
(Weöres Sándor: Vásári népballada)

A korábbi *pök-* szótő, a mai *köp* elődje: a népies, régies hangulatot festi. Származéka a *pökhendi* ’fennhéjázó, gőgös’.

A metatézis alakzatainak hatása azon alapszik, hogy az elhangzó vagy leírt szóalakok aktuális szöveg(darab)beli előfordulását a hallgató, az olvasó összehasonlítja az eredeti, változtatás nélküli szóalakkal, s elemzi a változ(tat)ás következményeit.

Irodalom: Adamik Tamás: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 317. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996: 317–423. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Martinkó András: metatézis. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 57. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 132.
Vö.: anagramma, averzió, szójáték, transzmutáció N. L. J.

Metonímia [g. μετωνυμία; l. metonymia, denominatio, transnominatio; n. Metonymie; f. métonymie; a. metonymy; o. метонимия]: egy fogalom vagy egy tényállás megnevezése a szabályos (konvencionális) megnevezés helyett olyan kifejezéssel, amely eredetileg egy másik fogalom megnevezésére szolgál; az új megnevezés alapja az, hogy a két fogalom/tényállás egymással „érintkezzen". Az érintkezést mint a megjelölt dolgok közötti természetes logikai összefüggést értelmezik, tehát például a hely neve az ott élők helyett:

(1) Erről beszél hetek óta az egész *ház*.

vagy az eszköz neve az eszközt használók értelmében stb.:

(2) A *toll* erősebb, mint a *kard*.

Az elnevezés a görög 'névcsere', 'átnevezés' jelentésből ered. A retorika története során a metonímiát az invenció (vagyis a megnevezés mint meggyőző beszéd), illetve az elokúció (vagyis a hatásos megformálás, a díszítés) lehetőségének tekintették. Az elokúció eszközének tekintett metonímia megjelenik mint ->alakzat, éspedig mint ->szóalakzat, amennyiben mint ->immutációt (felcserélés), illetve mint szubsztitúciót (helyettesítés) kezeljük, de mint ->gondolatalakzat is, amennyiben arra a gondolati műveletre összpontosítunk, amely során egy fogalomra /egy tényállásra egy azzal természetes logikai összefüggésben álló másik fogalom/tényállás kifejtésével utalunk. Ugyanakkor a metonímia egyúttal szókép (->trópus), vagyis a fogalom, a szó, a jelentés és a referencia (a jellel annak jelentése révén történő utalás a mindenkori jelentettre) közötti viszonyok lehetőségeit felhasználó jelenség.

A metonímia első meghatározása Cornificiustól származik: „A metonímia szomszédos és közeli fogalmak nevét veszi át, és általa megérthetjük azt a dolgot, amelyet nem saját nevével neveztünk meg." Ez a meghatározás magában foglalja azt a két kérdést, amely a metonímia kutatását napjainkig foglalkoztatja. Az egyik a „szomszédos" és „közeli" fogalmak mibenlétének pontosítása és az ezzel járó további kérdések; a másik a megértés, ezzel együtt a metonímia mint szókép mibenlétének és hatásának kérdése.

A metonímiával foglalkozó szakirodalom számos változatban osztályozza azokat a tárgyköröket, amelyek pontosítani próbálják a metonímiát megalapozó „szomszédos és közeli" fogalmakat, mintegy bizonyítván Cornificius azon észrevételét, hogy „Mindezeket a metonímiákat nehezebb tanítás céljából osztályozni, mint kitalálni…" Közismertek többek között a következő lehetőségek (lásd Szathmári István):

Az idő és az akkor élők viszonya:

(3) Völgyben ül a gyáva *kor*, s határa
Szűk köréből őse sas-lakára
Szédeleg, ha néha felpillant.
(Kölcsey Ferenc: Zrínyi dala)

(az ebben a korban élő emberek)

A hely és az ott lévők viszonya:

(4) S csendes a *ház*, ah de nincs nyugalma:
Fölveré azt szerelem hatalma.
(Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka)
(a ház lakói)

Az ok és a hatás, a következmény viszonya:

(5) Ne félj, mert az visszajön ide – mondta. – A […] *pénz* visszahozza.
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)
(a pénz meglétéből következő nyereség, annak reménye: az ok megnevezése a hatás helyett)

(6) Hát Baglyod *szerencséje* […] ezekben a forrásokban bugyborog.
(Tamási Áron: Szirom és Boly)
(a szerencsét hozó gyógyvíz: a hatás megnevezése az ok helyett)

A feltaláló és a találmány, a szerző és a mű viszonya:

(7) *Krúdyt* a felső polcon találod.
(Krúdy regényét)

Az eszköz és az ezt használók viszonya:

(8) A *hosszú lándzsák* nem olyan gyorsan hódították meg Görögországot.
(Cornificius közismert vándorló példája)
(a hosszú lándzsával harcoló makedónok)

A tartály és annak tartalma közötti viszony:

(9) A templom pitvarában ugyanis, ahol a *szentelt víz* és az oszlopok állottak…
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)
(a szentelt víz tartálya)

Az anyag/tárgy és annak tulajdonságai közötti viszony:

(10) Felkaptak a *sárgára* és elnyargaltak.
(Élőszóban elmondott mese)
(a sárga színű lóra)

Az elvont fogalom és annak konkrét hordozója közötti viszony:

(11) Vén Tamás Péter […] szerette a *tudományt* a háznál.
(Tamási Áron: Világló éjszaka)
(a tudományt tartalmazó könyveket)

Nyilvánvaló, hogy az aprólékos gondossággal jellemzett kategóriák nem fedik le a metonímia „összes" lehetőségét, hiszen a megismerés végtelen mivoltából, illetve a lehetséges kontextusok halmazának nyitott voltából következően nem tudjuk teljes egészében felmérni, hogy milyen természetes logikai érintkezések lehetségesek két dolog, illetve két fogalom között. Váratlan, egyszeri, egyedi, új kapcsolódások nem zárhatók ki. A modern angolszász metonímiakutatás kedvelt példája a vendéglőben valamit fogyasztó vendég és az elfogyasztott étel közötti viszonyból előálló metonimikus megnevezés, amelyet a fenti módon részletező retorikai kategorizálásban nem igazán rendelhetünk egyetlen megnevezett típushoz sem: „Az *omlett* még nem fizetett." A tanító és elemző célú retorika hagyományosan ezért megpróbál átfogóbb kategóriákban gondolkodni. A retorika története számos összefoglaló kategorizálást ismer. A magyar szakirodalom legáltalánosabban térbeli, időbeli, anyagbeli és oksági érintkezésről szól. (Lásd Fábián–Szathmári–Terestyéni). Szabó G.–Szörényi (részben Heinrich Lausberg nyomán) a következőket sorolja fel: ok és okozat, teremtő és teremtmény (feltaláló, szerző, istenség), tulajdonos és tulajdon, nyersanyag és késztermék, tartalmazó és tartalom, elvont és konkrét dolgok, jelző és jelzett tárgy „stb". (sic!). Dumarsais nagy hatású, az antik retorikákat alapul vevő és kiigazító retorikájában (1730) ezeket a típusokat találjuk: az ok a hatás helyett, a hatás az ok helyett, a tartály a tartalma helyett, az előállítás helye a produktum helyett, a szimbólum a megjelölt tényállás helyett (például *jogar* az „uralkodói tekintély" helyett), absztraktum konkrétum helyett, testrész az érzelmek helyett, a tulajdonos neve a tulajdon helyett (idézi Ekkehard Eggs). Más retorikák megpróbálnak más kiindulópontot választani, így a francia retorikai hagyomány alapján legújabban Marc Bonhomme, aki elválasztja a körülményekhez kötődő metonímiákat (például időbeli, térbeli, tulajdonos és tulajdon közötti viszony stb.) és a történésekhez/tulajdonságokhoz kötődő metonímiákat (például cselekvő és eszköz, cselekvés és cél közötti viszony stb.), és mindkét csoporton belül egy sor további megvalósulási lehetőséget sorol fel. Többféle tipológiát ismertet a költői nyelvről írt könyvében Fónagy Iván.

A metonímiák megnyilvánulási lehetőségeinek más és más tipologizálásával még nem ragadtuk meg magát a metonímiát. Az igazi kérdés nem a minél „tökéletesebb" leíró, rendszerező kategorizálás elérése, hanem sokkal inkább az, hogy megmagyarázzuk, miért használjuk és milyen alapon értjük meg a (még nem lexikalizálódott, új) metonímiákat (is). Honnan tudjuk, hogy a sokféle érintkező fogalom közül éppen melyik az érintett? Hogy ha például a fenti (7) példában Krúdyt említik, honnan tudom, hogy az író művére utaltak?

Az érintkezés lehetőségeinek osztályozásával nemcsak az a baj, hogy ezek az osztályok eleve nem tudják megragadni a metonímiák valamennyi lehetséges típusát, hanem az is, hogy maguk az egyes lehetséges típusok sem működnek egyformán minden esetben. Bizonyos viszonyok például mindkét irányban működni látszanak (mint például az ok-okozat viszony egyes esetei), míg máskor csak az egyik irány eredményez metonímiát. A „Fehér Ház" állhat az elnök megnevezése helyett: *„A Fehér Ház egyelőre hallgat"*, fordítva viszont nem alkothatunk metonímiát. Eszerint működnek bizonyos kognitív szabályok, amelyek az érintkező fogalmak közül az egyiket a másik fölé helyezik. Fel kell tételeznünk, hogy a metonímia azért olyan természetes jelensége a nyelvhasználatnak, mert közvetlenül arra irányítja a figyelmet, ami az adott észlelés számára egy-egy fogalmi területen belül kiugró, kiemelkedő, könnyen azonosítható (lásd Ronald Langacker, Ekkehard Eggs). Ezért jelenhet meg például egy, a percepció számára kiugró tulajdonság a tárgy megnevezése helyett (*„Felkaptak a sárgára"*), vagy ezért egyszerűbb megnevezni a hangszert, mint a hangszeren játszót például egy ilyen mondatban: *„A csellók jöjjenek középre, a brácsák jobbra*" (a csellón és a brácsán játszók).

Maguk a típusok sem azonos súlyúak. Van olyan, amelyik használatosabb, és ezért automatikusan az annak megfelelő értelmezést választjuk akkor is, amikor kiderül, hogy másról van szó. Például a szerző és a mű kapcsolata „felülírja" az egyéb lehetséges kapcsolatot egy ilyen kijelentésben: *„Krúdyt is ott találod a legfelső polcon."* Amire gondolunk, az Krúdy munkája, pedig gondolhatnánk például az író szobrára is. Ez a példa bizonyos típusok kognitív begyakorlottságára figyelmeztet. Meghatározóan fontos lehet másfelől a szociokulturális beágyazottság. *„A Fehér Ház másképp foglalt állást"* kijelentésben a Fehér Ház a 20. században a Magyar Népköztársaságban a hatalmat gyakorló központi pártapparátust jelentette, az értelmezést tehát megkötötte a kontextus. Emellett számolnunk kell olyan esetekkel is, ahol a begyakorlottság olyan fokú, hogy a megoldás a kontextusra sem érzékeny. Ha ezt mondom: *„Hű, de barna vagy!"*(= a bőröd), akkor ezzel nem hivatkozhattam arra, hogy a megszólított szeme feltűnően barna, és csak nagyon specifikus kontextusban jelentheti a mondat azt, hogy a megszólított haja barna. (A példa tekinthető ->szinekdochénak is.) Bizonyos metonímiákat eszerint a nyelvhasználat szabályai alakítanak ki, illetve egyenesen írnak elő (Georges Kleiber ezeket nevezi integrált metonímiáknak).

A metonímiák létrejöttét a kommunikáció elvárásai alapozzák meg, ez az a feltétel, amelyet Geoffrey Nunberg a „kommunikálók szempontjából figyelmet érdemlő" („noteworthy") kritériummal ír le. Így bizonnyal figyelmet érdemlő, vagyis jelentős kommunikatív értékkel rendelkezik „az étel az azt fogyasztó helyett" metonímia a pincérek egymás közötti, egymást tájékoztató kommunikációjában, viszont reálisan aligha hangzik el egy ilyen mondatban: *„Az omlettnek három gyereke van"*, és ha feltesszük, hogy mégis lehetséges, értelmezése igen jelentős segítséget igényel a mindenkori kontextustól.

A metonímia megértésének magyarázatához mindezért a következő tényezőkkel kell számolnunk: (1) a típus kognitív begyakorlottságának fokával; (2) a használat gyakoriságával és az ebből adódó idiomatikus szabályozottsággal; (3) a percepció (az észlelés) számára az adott esetben kiugró, feltűnő tulajdonsággal, amely alapján a metonímia létrejön; (4) azzal a kívánalommal, hogy a metonímia a kommunikáció szempontjából figyelmet érdemlő fogalomra irányuljon és végül (5) a mindenkori kontextussal, beleértve a beszélők egyéni történeti-tapasztalati tudását. Minél erőteljesebben érvényesül az első négy kívánalom, annál kisebb lesz a kontextus szerepe – és fordítva. Ezzel párhuzamosan minél egyértelműbb és átlátszóbb a metonímia az első négy kritérium jegyében, annál lényegesebb lehet maguknak a típusoknak a szerepe, éspedig mind a kogníció lehetőségeinek feltérképezése szempontjából, mind a nyelv történeti-kulturális vonatkozásainak szempontjából (lásd Ekkehard Eggs).

A metonímia jelen van és megfigyelhető a nyelvben mind a lexikális jelentések történeti változásaiban, mind a szinkron szemantikai folyamatokban. Történeti szempontból vizsgálva a metonímia mint a megnevezés lehetősége számos lexikalizálódott kifejezést eredményez, kezdve az olyan elnevezésekkel, mint *„Tisztelt Ház"* vagy *„lipicai"* vagy az olyan igékkel mint *„végre rendbe raktam a szekrényt"* (rendbe raktam a szekrényben lévő holmikat; e típus intenzíven foglalkoztatja a metonímia grammatikájára összpontosító metonímiakutatást, lásd Richard Waltereit). Ez a jelenség a nyelvtörténet, illetve a történeti szótan tárgyát képezi – hozzáfűzve, hogy a „háttérben" természetesen metonímiával van dolgunk, még ha köznyelvi vagy egyenesen „halott" metonímiával is. Szinkron szemantikai szempontból metonimikus folyamatként is leírható a következő jelentés: *„Az újság elbocsátotta mindkét szerkesztőt."* (az újság tulajdonosa, vezető szerkesztői stb.). A mindenkori kontextusban, szabályozott módon – részben metonimikusan – létrejövő jelentéseket (például az „újság" változó jelentéseit: *„Az újság*

egyre inkább háttérbe szorul az elektronikus médiumok mellett. Elolvastad az újságot? Az újságtól jöttünk." stb.) összefüggéseikben a szemantika hivatott tárgyalni.

A retorikai alakzatnak tekintett egyéni metonímia vizsgálatának középpontjában – az „érintkezés" mellett – a „megnevezés (átnevezés)" fogalom értelmezése és ezzel együtt a metonímia mint szókép funkciójának és hatásának vizsgálata áll. Beatrice Warren a referenciális (főnévi) metonímia lényegének tekinti, hogy az nem más, mint a mondatban egy rekonstruálható fölérendelt elemnek (a generatív szintaxis terminológiájával „fejnek") közelebbi jellemzéseként megjelenő mondatrész („modifikátor"). Ha „Krúdyt" mondok, azzal a *mű*nek mint a szintagma fölérendelt tagjának jellemző jegye hangzik el (Krúdy *műve*); ha ebben a szólásban: *„A toll erősebb a kardnál"* „tollat" és „kardot" mondok, azzal a cselekvésnek mint a szintagma fölérendelt tagjának az eszközét jelzem (a karddal/tollal történő *cselekvés*). Eszerint igazából nem egy kifejezést használok egy másik helyett, hanem egy viszony (éspedig egy fölérendelt tagból és egy ahhoz rendelt, azt specifikáló elemből álló viszony) egyik (a kognitíven kiugróbb, feltűnőbb) elemét szólaltatom meg, miközben a viszony egészére gondolok. Hasonló lenne a helyzet akkor is, ha nem a mondattanilag alárendelt, szemantikailag viszont „kiugróbb" kiegészítést mondanám, vagyis nem használnék metonímiát. Így ez a metonímiát nem tartalmazó mondat: „*A mű a felső polcon van*" ugyanabban a szituatív kontextusban ugyanazt – Krúdy művét – jelentené, csak itt a kiegészítő, meghatározó specifikumot kellene a kifejezéshez hozzágondolnunk, ami, meglehet, nagyobb kognitív erőfeszítést kívánna. („Melyik mű is az?" – kérdezhetnénk. A metonímia hozadéka, többlete nyilvánvaló.)

Más szintaktikai magyarázatok nem a fenti érvelés szerinti referenciális eltolódásról, hanem predikatív transzferről, vagyis az állítmány jelentésében történő eltolódásról szólnak (Nunberg). Ezt a mondatot: *„A férjem a felső szinten parkol"* úgy is elemezhetnénk, mint ahol az állítmányt – *parkol* – csúsztattuk el az autóról az autó vezetőjére. Ez a metonímiaértelmezés alkalmas lehet az igék jelentésének és argumentumszerkezetének leírásához. Az ezzel foglalkozó kutatások nincsenek lezárva (lásd például Waltereit). Hasonló problémát jelenthetnek az úgynevezett melléknévi metonímiák is, például a következők:

(12) Különben is nyughatatlan és *sűrű* ember volt István úr
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)
(sűrű vérű)

(13) Ami a Nyikót illeti, melynek ők a „mentiben" laknának, abban sem egészen *indokolatlan* emberek, mert a Nyikó valóban nyugatra fordul Szentléleken s így hol mellettük, hol közöttük folyik Kereszturig.
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)
(indokolatlan véleményű)

Ezekben az esetekben a melléknevet (*sűrű, indokolatlan*) csúsztattuk el a mellől a névszó mellől, amelyre valójában vonatkozna (*vér, vélemény*), így egyúttal el is hallgatván azt a névszót. A különbség a megnevező referenciális (melléknévi) metonímiához képest (amelyben a tulajdonság annak hordozója helyett áll, például „Felkaptak *a sárgára*": *a lóra*) nyilvánvaló. Ezek az esetek érintkeznek az ->enallagéval. Történt kísérlet arra is, hogy a metonímiát mint ellipszist, tehát mint egyfajta rövidítést, elhagyást magyarázzák, ez azonban nehézségbe ütközik (lásd Michel Le Guern), gondoljunk például az ilyen esetre: „A *villám* a bakra ültette a fiút" (Tamási Áron: Szirom és Boly). A példa

kontextusa: a villámcsapás következtében meghalt kocsis állását a fiú kapta meg. A *villám* nyilvánvalóan az okot nevezi meg, tehát nem hasonlóság alapján működő metafora, hanem érintkezés révén értelmezett metonímia, kiegészíthető ellipszisről azonban e mondatban nincs, nem lehet szó.

Mindezzel persze még nem magyaráztuk meg, hogy mi alapján rekonstruáljuk magát a viszonyt. Honnan tudom, hogy adott esetben ebben a mondatban: „Az én partnerem *Rák*" egyszerűen csak a „Rák csillagjegyű személy" szintagmát kell rekonstruálnom a mondat megértéséhez? Ha nem akarjuk a megértést egyszerűen a kontextusra való általános hivatkozással magyarázni, akkor keresnünk kell egy, a kontextust pontosító magyarázatot. Ilyen magyarázatként kínálkozik az a megfigyelés, hogy a metonímia mindig a diskurzusban már korábban említettre vagy a résztvevők számára ismert dologra utal (Ekkehard Eggs). Ellentétben a metaforával, ahol egy új megismerést fogalmazunk meg, például: „*A bánat egy nagy óceán*" (Petőfi Sándor), a metonímiát megalapozó érintkezést így nem fejthetjük ki. Nem keletkezik metonímia, ha ezt mondom: „*A kor az akkor élő emberek*", vagy ha ezt: „*Krúdy a Krúdy regénye*", ráadásul ezek a mondatok így nem is igazán elfogadhatók – azok lesznek viszont, ha így fogalmazunk: „*A kor az akkor élő embereket jelenti*", vagy „*Krúdy, az (annyi, mint) Krúdy regénye.*" Mondataink ekkor a metonimikusan használt kifejezésről szólnak. Ez a megfigyelés is megerősíti a relevanciaelméleten (Sperber–Wilson) belüli metonímiaértelmezésnek azt az észrevételét, hogy a metonimikus szóhasználat nem bevezet és megnevez egy új tárgyat vagy egy tényállást, hanem mintegy visszhangszerűen (Anna Papafragou) hivatkozik egy már említett, ismert vagy elgondolt és az adott pillanatban megformálandó, ebben az értelemben „egyszeri" fogalomra. A nem közvetlenül a tárgyat leíró, hanem a kifejezésre vonatkozó, mintegy „visszatérő" utalás kiváló lehetőségét rejti annak, hogy a kijelentésben jobban teret nyerjenek a kontextuális implikációk, beleértések egyfelől, és hogy jobban kifejezésre jussanak benne a beszélő attitűdjei, morális vagy érzelmi értékelése másfelől. Pontosan ez történik a metonímiákban, amint azt a hagyományos trópuselmélet is rögzítette (Ekkehard Eggs). A kreatív metonímiák éppen ezt a retorikai lehetőséget használják ki. A következő három példa ugyanazt a jól begyakorlott érintkezéstípust képviseli – a jármű megnevezése a járművet vezető, azt birtokló helyett –, a harmadik mégis egészen másról szól, mint az első kettő, és a második is jól mutatja a beszélő érzelmi hozzáállását (Anna Papafragou):

(14) Tegnap óta sztrájkolnak a *buszok*. (a buszvezetők)

(15) *A kék Volvo* a bejárat előtt én vagyok, mi a probléma? (a kék Volvo vezetője, tulajdonosa)

(16) Egy *Jaguárhoz* nem mennék hozzá, egy *Volvóhoz* talán igen. (egy Jaguár-tulajdonoshoz, egy Volvo-tulajdonoshoz)

Érdemes ebből a szempontból szemügyre venni a szépirodalomból ismert hatásos metonímiákat: látni fogjuk, hogy számos esetben jellemzi őket a humoros-ironikus hangvétel, ami nagyon is tipikus „értékelési" mód. A példák Tamási Árontól valók:

(17) Ledőltem az ágyra, hogy *a bombák s az olvasmányok s a pásztori kötelességek között* egy kis rendet csináljak.
(Ábel a rengetegben)
(a mindezekkel kapcsolatos gondolatok között)

(18) Akkor nem győztem csodálkozni azon, hogy a körténél jobb legyen a *füst*; később azonban megszoktam, hogy apám *füst* nélkül sem eszik gyümölcsöt soha […] s még később arra is rájöttem, hogy csakugyan nagy dolog a *füst*.
(Bölcső és Bagoly)
(a cigaretta füstje)

Természetesen vannak egyéb jellegű, a beszélő érzelmi-hangulati attitűdjét kifejezni kívánó metonímiák, ilyenek például a közismert, úgynevezett szimbólummetonímiák, sok közülük megkopott, közismert fordulattá is vált (például: „A *toll* erősebb a *kardnál*"). De idézhetnénk Fónagy Iván nyomán az antik istenségekre való utalást az általuk megtestesített fogalmak helyett is: „Mastan immár *Márs*nak hangosabb versével / Fegyvert, s vitézt éneklek" (Zrínyi Miklós) stb.

A művészi metonímiák többnyire azért hatásosak, mert a metonímiát hordozó közeg, a mindenkori nyelvi-jelentésbeli kontextus is gazdagítja a szókép hatását. Érdemes figyelnünk a következő lehetőségekre: (1) a metonímiát megerősíti egy vagy több további szókép (metafora), ezáltal a képi hatás intenzívebb lehet; (2) a metonímiát a kontiguitáson (érintkezésen) kívül valami más (szerkezeti vagy hangzásbeli) hatás élteti. A felsoroltak együtt, egyszerre is hathatnak. Tamási Áron példáival szemléltetve:

(19) Akkor este […] nem kellett kitalált valamivel okolni tettét, hanem a pálinkás üveg mellé mindjárt odatehette *a reggeli sarjút*.
(Bölcső és Bagoly)

(Tudniillik a sarjú másnap reggel esedékes levágására vonatkozó emlékeztetést; a hatást megalapozza az absztrakt fogalmat – a sarjúvágásra való emlékeztetést – tartalmazó metonímia mellett e metonímia váratlanul hangsúlyossá váló konkrét jelentése egy nagyon is megfogható helymegjelöléssel – *a pálinkásüveg mellé* – és az ezzel járó abszurditás: a sarjút nyilván nem tehette az asztalra.)

(20) Lengyolcs ingén átsütött *ereje*.
(Vijjogó sas fia)

(Tudniillik izmai; az absztrakt–konkrét érintkezésen alapuló metonímiát megerősíti a metaforikus igehasználat.)

(21) Aztán egy félóra múlva Márkusék is felkaptak *a sárgára*, hogy utólérjék őket.
(Ábel a rengetegben)

(Tudniillik a sárga színű kocsira (!); a humoros hatást a lóra szállást jelentő ige idiomatikus volta erősíti).

(22) […] s hogy lássam is *magam* betűkre tördelve.
(Bölcső és Bagoly)

(Tudniillik a művemet; a közismert érintkezéstípust az író mint élő személy és a betűkre tördelés mint akár fájdalmas fizikai ráhatás ellentéte újítja meg és tölti meg ironikusan komoly tartalommal.)

(23) A szellős börtön deszkafalára hulltak a *csillagok*, s ott úgy rezegtek, mint a szellőben a virágoskert fényes virágai.
(Zöld ág)

(Tudniillik a csillagok fénye; az ige – *rezegtek* – egybefoglalja a fényfoltokat és a csillagokat, a *szellő* mozgásba hozza a képet, a *fényes* jelző mintegy észrevétlenül visszatér a metonímiában érintkező másik fogalomhoz, a kétszeres szóismétlés különös belső ritmust kölcsönöz a szövegnek).

A metonímia fogalomtörténete a rokon szóképekkel, elsősorban a ->szinekdochéval és a ->metaforával való szembesítések története. E történet során a metonímia hol jelentéktelenné zsugorodik, hol viszont a nyelv egészét (és az összes többi trópust) megalapozó folyamatként jelenik meg. A fogalom rövid történetét a következő fogalomértelmezések szemléltethetik: A) a metonímia mint szókép; B) a metonímia mint fogalmi művelet; C) a metonímia mint nyelvi-strukturális jelenség és mint neurológiailag indokolható folyamat.

A) A metonímia mint szókép története az átvitelként, illetve helyettesítésként értelmezett metonímia története is. Mint névátvitel a metonímia egy fogalmat/egy tényállást nevez meg egy bizonyos módon, ezt a módot pontosítja az „érintkezés" fogalom. A helyettesítés viszont a figyelmet a szavak cseréjére irányítja. Cornificius az átvitelt hangsúlyozza, de már Quintilianusnál megjelenik a helyettesítés. A kétféle szemlélet végig jelen van a metonímia történetében (Ekkehard Eggs). A metonímia mint trópus tárgyalása során emellett nemcsak az érintkezés tipológiájának számos változatával találkozunk, hanem a trópusok maguk is többféle változatot képeznek. A metonímia eszerint vagy a ->trópusok egyike (a ->szinekdoché, a ->metalepszis, az ->antonomázia, az ->irónia és esetenként további típusok mellett, ahol a trópus minden esetben mint az elocutio lehetősége játssza a fő szerepet), vagy kitüntetett szerepet játszik a trópusok között, és többnyire magába olvasztja a szinekdochét is mint afféle alfajt, vagy egyenesen ő maga válik minden további trópus alapjává; ez utóbbi felfogás mellett érvel a 20. század második felében Albert Henry és Umberto Eco, akik szerint a metafora kettős metonímiára épül; a magyar szakirodalomban hasonló nézetet képvisel Horváth Katalin. Ugyanakkor tanúi vagyunk egy ellenkező irányú folyamatnak is, amelynek során a metonímia egyre többet veszít jelentőségéből, és egyre jobban háttérbe szorul a metafora mögött, éspedig mind stilisztikai értékét, mind nyelvi, megnevező funkcióját tekintve. Zlinszky Aladár már 1911-ben megjelent tanulmányában úgy véli, hogy a metonímiát „eltehetjük a stilisztika történeti emlékei közé", és Paul Ricoeur híres könyvében 1975-ben megerősíti, hogy a metafora jelentőségét a metonímia nem tudja utolérni.

B) Ehhez képest feltűnő változás tapasztalható a fogalmi metafora és metonímia kutatásának területén, ahol a metonímia mint átvitel nyer új értelmezést. A változás alapja az a szemlélet, amely a metonímiát (miképpen a metaforát) átemeli a fogalmak szintjére, és az érintkezést ezen az absztrakt szinten modellálja. Típusai visszatérnek az antik és középkori retorikák óta megszokott változatokhoz: George Lakoff és Mark Johnson is a következő viszonyokat különíti el: rész és egész, előállító és termék, tárgy és használója, hely és esemény vagy intézmény, intézmény a felelős helyett, felelős a cselekvő helyett (*Elgázolta egy Mercedes*: tudniillik a vezetője). Csakhogy ez az elmélet az összefüggéseket nem önmagukban, hanem egy-egy feltételezett kognitív kereten, sémán, területen belül jeleníti meg. (Lakoff „ICM"-ről: idealizált kognitív modellekről, Gilles Fauconnier mentális terekről, William Croft és a fogalmi metonímiakutatás általában „domain"-ekről, fogalmi jelentésterületekről szól.) E megközelítések számára a metonímia és a metafora egyaránt bizonyos adott, mentális területeken belüli kognitív műveletek

eredménye. A metafora esetében két eltérő, heterogén mentális terület: a forrás- és a célterület elemei fűződnek egybe. Ezzel szemben a metonímiában két olyan elemről van szó, amelyek egyazon homogén mentális terület részei. A metonímia tehát egy homogén mentális területen belül bizonyos elemeknek a kiemelése („highlighting": megvilágítás, rávillantás, mondja Croft), míg a metaforában – ahol tehát eleve két területtel számolunk – a mentálisan fókuszba kerülő forrásterület átvivődik a célterületre.

Ez a nézet két érdekes problémát is hordoz. Az egyik: hogyan, milyen kritériumokra támaszkodva tudjuk eldönteni, hogy ezen az absztrakt fogalmi szinten hol húzódnak egy-egy mentális terület határai? Miért homogén és meddig homogén egy-egy absztrakt mentális terület? Más szóval: hogyan fogjuk elkülöníteni a metonímiát és a metaforát? A kognitív metonímiatant képviselő René Dirven maga is így summáz: (1) Nem igazolható, hogy a metonímia egy homogén mentális területen belül marad, használata és megértése során nemcsak egy ilyen terület ad hoc kettéosztása lehetséges, hanem eleve két „domain" váratlan összefűződése, együttlátása is. (2) A metafora és a metonímia közötti különbséget a mentális területek közötti távolság nagysága indokolhatná. (3) Ezt a távolságot, illetve e távolság mértékét azonban a beszélők a jelentésekben kódolt, mindenkori kulturális hagyomány és a közvetlen közeg, a szituáció befolyása alatt alakítják ki önmaguk számára. (4) Mindezért a mentális területek távolsága nem ad kellő támpontot a metafora és metonímia elválasztására (viszont kiindulópontként szolgálhat a figurativitás, a képszerűség fokozatainak feltételezéséhez, mondja Dirven).

Dirven érvelése világosan mutatja a fogalmi-kognitív metaforatan további alakulásának útját: a kutatás egyre inkább arra irányul, hogy a metafora és a metonímia érintkezési területeit tárja fel (lásd Louis Goossens fogalmi „metaftonímia" fogalmát is). Természetesen távolról sem a korábban említett strukturalista (például Albert Henry, Umberto Eco), illetve logikai, szemiotikai (például Horváth Katalin) fogantatású bennefoglalásról van szó (amelyeknek lényege, hogy a metaforát mintegy megelőző, metonimikus – vagy szinekdochéként értelmezendő – jelentésszűkítés, illetve -bővítés alapozza meg a magában a metaforában összefoglalt azonosítást) és nem is a stilisztikai szakirodalomban számos elemzésnél felbukkanó „metonimikus metaforákról" (amelyekben az egymás mellett, de az elemzés számára nagyon is tudatosan együtt ható nyelvi képek kétfélesége és egymásra való hatása a meghatározó, lásd például Kemény Gábor 2002); éppen ellenkezőleg: arról az alapállásról, amely szerint fogalmi szinten valójában mindkét esetben valami hasonló történik, aminek eredménye lehet akár az „egyszerre-metafora-metonímia" is.

A metonímia elkülönítésére tett kísérlet másfelől – és ez a fogalmi metonímiatan másik problémája – arra készteti a kutatást, hogy megpróbálja értelmezni a metonímiában megtestesülő jelentéstartományt és azon belül kikeresni az érintkező szubtartományokat. Mivel azonban nincs kapaszkodópontja (amint ez adva volt a metaforánál a hasonlóság fogalmával), végül is hiposztazálja és „végteleníti" az „érintkezés" lehetőségeit, amennyiben az érintkező fogalmakat a legáltalánosabban igyekszik megragadni, például mint fogalmat és formát, mint egészet és részt, mint kategóriát és tulajdonságot stb. Ez történik Kövecses Zoltán és Günther Radden sokat idézett dolgozatában, akik jelmetonímiának tekintik a fogalom helyett álló formát (például metonímia a *„dollár"* a helyett a fogalom helyett, hogy 'pénz'), referenciametonímiának tekintik a forma és a fogalom együttesét megtestesítő szót a dolog vagy az esemény helyett (például a *„tehén"* szó használatát a tehénre mint dologra vonatkoztatva), és fogalmi metonímiának veszik mindazon eseteket, amelyekben a forma és a fogalom együttese másfajta forma és fogalom együttesére vonatkozik. Például ilyen a *„busz"* használata a *„buszsofőr"* helyett, de ilyen az az eset is, amikor egy forma és fogalom együtteséből kiemeljük a formát, és egy másik

fogalomra használjuk (például a *„Fehér Ház”* megnevezést nem a helyre, hanem az intézményre alkalmazzuk), továbbá az az eset, amikor egy forma és fogalom együtteséből megőrizve a fogalmat, a formát egy másfajta formával helyettesítjük (például az *ENSZ* forma ahelyett, hogy *Egyesült Nemzetek Szervezete*). Ez az igen vázlatos utalás is érzékeltetheti, hogy a metonímia fogalma mennyire tággá változott, a metonímiát előállító viszonyok további elemzése e fogalmat valóban a nyelv és gondolkodás egészére általánosítani látszik.

C) A huszadik században a metonímiával mint trópussal foglalkozó kutatás végül is e szóképnek a metaforához képest jelentéktelen stilisztikai szerepét állapította meg. A megnevezés szempontjából, tehát nyelvi funkcióját tekintve is azt rögzíthette, hogy a metonímia, bár a szókincs számos esetben hasznát vette, valójában „mellőzhető”. Hiszen a metonímiát mint névcserét, ha akarjuk, mindig el tudjuk kerülni, szemben a metaforával, amely éppen annak a lehetősége, hogy az ismeretlent, a homályosat, a másképp el nem mondhatót vele megragadjuk („megnevezzük”). A metonímiával mint kognitív fogalommal foglalkozó kutatás pedig – messzire eltérvén a retorikában képviselt metonímia (és az egyéb trópusok) fogalmától – miközben érdekes új fogalmakat vonultat fel, elakadni látszik e fogalom legáltalánosabb meghatározásánál, minek következtében egyfelől meginog a metafora és metonímia elkülönítésének lehetősége, másrészt végtelenné tágul a metonímia fogalma.

Mindkettővel szembeszegezhető Roman Jakobsonnak a metonímia szempontjából különösen fontos tanítása. A trópuselmélet számos, egymás mellé rendelt szóképével Jakobson a metafora és a metonímia kettősségét szegezi szembe. Egyúttal éppen a metonímia vonatkozásában meghatározó módon pontosítja (bár strukturalista nyelvészként nyilvánvalóan meg is őrzi) a szóképnek mint helyettesítésnek az értelmezését. A metafora és metonímia szembeállításában rögzíti a nyelv kettős – paradigmatikus és szintagmatikus – kódolását és e kettősségben a metonimikus helyettesítést nem a választást biztosító paradigmatikus, hanem az egymásmellettiség szabályozottságát rögzítő szintagmatikus tengelyen helyezi el. A paradigmatikus tengelyen csak a metafora működik. A kontiguitás (az érintkezés) mint a metonímia meghatározó kritériuma nem a megnevezés választásának lehetősége a paradigmában, hanem az egymáshoz rendelhető elemek szabályozott viszonyában (szintaktikai disztribúciójában) megalapozott referenciális (utalási) lehetőség (lásd előbb, más, szűkebb szempontból kifejtve Warrennél). A metafora mint a paradigmatikus és a metonímia mint a szintagmatikus kapcsolatok hordozója e két szóképet a nyelv mint rendszer működésének két pilléréhez köti, egyúttal rögzítvén helyüket a nyelvi rendszer működésének egészében.

Jakobson másik fontos megállapítása pszichológiai természetű. Az elmebetegségek nyelvi következményeit elemezve elkülöníti az érintkezés és a hasonlóság zavaraiból adódó kétféle afáziás lehetőséget, és e kettőt párhuzamba állítja a metonímia, illetve a metafora jelenségével. Ezzel Jakobson további szempontot ad a metafora és a metonímia elkülönítéséhez és szembeállításához.

Ugyanakkor Jakobson hangsúlyozottan a nyelvi rendszeren belüli, azt megvalósító metaforikus és metonimikus folyamatról beszél. (Marc Bonhomme statisztikája szerint Jakobsonnak az általa vizsgált három fontos, a témába vágó írásában a „trópus” kifejezés nem vagy alig fordul elő.) A retorika ezzel szemben a jelhasználat dinamikáját és a fogalmi gondolkodás útjait kutató tekintettel, de mégis magukról a szóképekről és azok összefüggéseiről gondolkodik. Napjainkban a metonímiáról való gondolkodás sarkítottan két irányba tart. Az egyik szerint a metonímia a lexikális-szintagmatikus viszonyokban rögzíthető és szabályozott érintkezés következménye. A szintagmatikus érintkezést minden esetre tágan kell értelmeznünk ahhoz, hogy beleférjen és súlyának megfelelő magyarázatot

nyerjen például az ok és a következmény érintkezése, ez a metonímia számára mindenképpen kitüntetett viszony (lásd például Friedrich Nietzsche). Bizonnyal nem véletlen, hogy a klasszikus retorikában az ok és következmény felcserélését megvalósító alakzatot gyakran külön tárgyalják, mint ->metalepszist. A másik felfogás szerint a metonímia (fogalmi) jelentésbeli kontiguitás (érintkezés) eredménye. Ezt az érintkezést viszont nehéz megnyugtatóan elválasztani a hasonlóságtól, ami a metonímia és a metafora nyilvánvaló különbségének fellazulását eredményezi.

Irodalom: Bonhomme, Marc: Linguistique de la Métonymie. Peter Lang Verlag. Bern, Francfort-s.Main, New York–Paris. 1987: 3, 23, 56–59. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 105. – Croft, William: The Role of Domains in the Interpretation of Metaphors and Metonymies. In: Dirven, René–Pörings, Ralf (eds.): Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 2002: 161–205. (Korábban: In: Cognitive Linguistics. 4. 1993: 335–370.) – Dirven, René: Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualisation. In: Leuvense Bijdragen 82. 1993: 1–28. (Átdolgozott változata: Dirven, René –Pörings, Ralf (eds.): Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 2002: 75–110.) – Eco, Umberto: Sémantique de la métaphore. In: Tel Quel 55. 1973: 25–46. – Eggs, Ekkehard: Metonymie. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 5. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 1197–1199, 1203–1204, 1207–1208, 1215, 1218–1220. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 108–111. – Fauconnier, Gilles: Espaces mentaux. Ed. de Minuit. Paris. 1984. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. é. n. [1999]: 222–223, 225–228. – Goossens, Louis: Metaphtonymy: The Interaction of Metaphor and Metonymy in Figurative Expressions for Linguistic Action. In: Goossens, L–P. Rudzka-Ostyn, B.– Simon-Vandenbergen, A.–Vanparys, J.: By word of Mouth. Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective. J. Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia. 1995: 159–175. (Korábban: In: Cognitive Linguistics 1990: 323–340.) – Henry, Albert: Métonymie et métaphore. Klincksieck. Paris. 1971. – Horváth Katalin: Metafora – metonímia. A metafora és a metonímia szerkezeti összefüggéséről. In: Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2001. 109–113. – Jakobson, Roman: Two Aspects of Language and two Types of Aphasic Disturbances. In uő: Selected Writings. Mouton. Paris, Den Haag. 1971. 2: 239–259; magyarul: A nyelv két aspektusa és az afáziás zavarok két típusa. In: Helikon. Bp. 1977: 129–134. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 99, 154. – Kleiber, Georges: Les nominales. Essais de sémantique référentielle. (III. Métonymie intégrée, métaphore et proverbe). Armand Colin. Paris. 1994. – Kövecses Zoltán–Günter Radden: Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. Cognitive Linguistics 9–1. 1998: 37–77. (Átdolgozott változata újra közölve In: Panther, Klaus-Uwe–Günter Radden (eds.): Metonymy in Language and Thought. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia. 1999: 17–61.) – Lakoff, George–Johnson, Mark: Metaphors we Live by. The University of Chicago Press. Chicago. 1980: 37–40. – Langacker, Ronald W.: Reference-point constructions. In: Cognitive Linguistics 4. 1993: 1–38. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 1990[3]. (1969): 565–571. – Le Guern, Michel: Sémantique de la métaphore et de la métonymie. Librairie Larousse. Paris. 1973: 27. – Nietzsche, Friedrich: Retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. IV. Jelenkor. Pécs. 1997: 48–49. – Nunberg, Geoffrey: Transfers of Meaning. In: Pustejovsky, J.–B. Boguraev (eds.): Lexical Semantics. The Problem of Polysemy. Clarendon Press. Oxford. 1996: 110–113. – Papafragou, Anna: Metonymy and relevance. http://papafragou.psych.udel.edu/papers/mitnucl.pdf – Ricoeur, Paul: Az élő metafora. Ford. Földes Györgyi. Osiris Kiadó. Bp. 2006: 198–199. – Sperber, Dan–Deirdre Wilson: Relevance. Communication and Cognition. Blackwell–Harward University Press. Oxford (UK)–Cambridge (US). 1986. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 159–162. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 147. – Turner, Mark–Gilles Fauconnier: Metaphor, Metonymy and Binding. In: Antonio Barcelona (ed.): Metaphor and Metonymy at the Crossroads. Mouton de Gruyter. Berlin, New York. 2000: 138k. – Waltereit, Richard: Metonymie und Grammatik. Kontiguitätsphänomene in der französischen Satzsemantik. Niemeyer. Tübingen. 1998. – Warren, Beatrice: An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor. In: Dirven, René–Pörings, Ralf (eds.): Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 2002: 113–130. (Warren 1999 átdolgozott változata: Beatrice Warren: Aspects of referential metonymy. In: Panther, Klaus-Uwe–Günter Radden (eds.): Metonymy in Language and Thought. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia. 1999: 121–135.) – Zlinszky Aladár: A szóképekről. In: Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 246.

Vö.: antonomázia, ellipszis, enallagé, hipallagé, irónia, metafora, metalepszis, szinekdoché, szinesztézia, trópus

K. P.

Mezozeugma [g. μεσοζεῦγμα; l. media iunctio; n. Mezozeugma; f. mésozeugme; a. –; o. мезозевгма]: a ->detrakció (vagy az ->adjekció) eredménye, ->mondatalakzat, a ->zeugma egyik fajtája.

A mezozeugma a g. μέσος 'középső' melléknév és a g. ζεύγνῦμι 'igába fog, áthidal' ige származékának összetétele: 'középhíd'. Az ókorban a ->szóalakzatok között tartották számon (media iunctio). A mezozeugma elhatárolása mint a ->zeugma egyik fajtája és leírása 1541-ből Johannes Susenbrotustól származik. A magyar szakirodalomban többnyire azonosítják a ->közölés néven ismert detrakciós mondatalakzattal, de a mezozeugma prózai eszköz is lehet, vagyis azok az esetek is, amelyekben verstani szempontok (rímelés, ütemkezdet) nem érvényesülnek, de a mondat egy része (darabja) közölt helyzetbe kerül, mezozeugmának tekinthetők. A neoretorikában a ->metabolékon belül a mondat normatív rendjét megváltoztató szintaktikai alakzatok (->mondatalakzatok), azaz a ->metataxisok egyike.

(1) Hajad, karod, szemed *tüzeljen*,
Ajkad, csipőd, isteni melled,
Bársonybőr-lábad, mindened.
(Ady Endre: Halálvirág: a csók)

Az (1) példában az igei állítmány (*tüzeljen*) kerül közölt helyzetbe az alanyok által (-> halmozás).

A mezozeugma a ->zeugmának az a fajtája, amelyben az elhagyás (detrakció) két másik (közrefogó) és azonos értékű mondatrész vagy mondatdarab között úgy következik be, hogy a mind a kettőhöz tartozó rész csak egyszer van kitéve, és alaki változtatás nélkül érthető mindkettőhöz. Értelmezhető bővítésként (adjekcióként) is, ha a közös mondatrészt (mondatdarabot) követő részt utólagos hozzátoldásnak, azaz kiegészítésnek értelmezzük. Mind versben, mind prózában megtalálható.

Funkciója a hatásosság fokozása, a változatosság és különösen a szorosabb értelemben vett mezozeugma esetében a váratlanság révén a figyelem felkeltése.

A szorosan vett mezozeugmában az összekötő szerepű igét fogják közre bővítményei:

(2) Asztalos műhelye előtt
remény *legyint meg*, friss fenyőszag.
(József Attila: Március)

(3) A barna barátkeselyű lomhára *hízott*, zsírosra a fenyőrigó meg a siketfajd.
(Kós Károly: A havas)

A (2) példában az ige előtt és után egy-egy alany áll (egymásra vonatkoztatva teljes ->metafora), a (3) a ->kiazmushoz is köthető, benne az ige előtt alany–határozó, utána határozó–alany sorrend van.

(4) És hangos beszéd *riadt a csendbe* és vidám kacarászás.
(Kós Károly: Tanya a hegyen)

(5) Bor is *került valahonnan*, kalács is.
(Kós Károly: Varju-nemzetség)

A (4) és (5) példában alanyok előzik és követik a határozóval bővített igét. A (7), (8) esetében a követő rész kötőszóval kapcsolódik.

(6) Pejparipám nem nagyon *sajnálom*,
Csak a cifra sallangos szerszámom.
(Népdal)

(7) A levegőmet *loptátok el* és a békességemet.
(Kós Károly: Tanya a hegyen)

(8) Megveszi a bor *az embert* meg az asszony szája.
(Közmondás)

A (8) a nem szorosan vett mezozeugma példája is, mert a közös elem nem ige. A nem szorosan vett mezozeugma esetében azonos mondatrész (mondatdarab) előz meg és követ valamilyen közös mondatrészt, mondatdarabot, illetve tagmondatot.

(9) Katona *vagyok én,*
Ország őrizője.
(Népdal)

A (9) példában az összetett állítmánynak két névszói része van, amelyek közrefogják az igét és az alanyt.

(10) Uram király, meghalt… *Imre herceg* meghalt.
(Kós Károly: Az országépítő)

A (10) példában az ige (állítmány) ->ismétlése középhelyzetbe hozza az alanyt.

(11) Régimódi, külső csínre, divatra nem sokat adó, nagy, kellemes kényelem *uralkodott itt* és falusi bőség.
(Kaffka Margit: Színek és évek)

(12) S esztendőről esztendőre hangosabb *lett az élet* s lármásabb, nyugtalanabb és tarkább.
(Kós Károly: Tanya a hegyen)

A (11) és (12) szerint a ->halmozás, a bonyolultabb szerkezet a középhelyzetű rész előtt vagy után áll, vagyis a közrefogó részek nincsenek egyensúlyban.

(13) Bajororszá gi Gizella! Ott állott István előtt, teljes magasságában, sugáran, *mint a fenyőszál*, keményen és délceg erőben.
(Kós Károly: Az országépítő)

A (13) ->anakoluthon is, mert a hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondat beékelődik a főmondat határozói közé.

(14) Szép, szőke leány. *Hiba nélkül való* szép, szőke leány.
(Kós Károly: Az országépítő)

A (14) példában hiányos (nominális) mondat fogja közre a szerkezetes jelzőt.

(15) Aki a félelmen túli tartomány
Dalokra elszánt kölyke,
jól tudja, miért e földi ágy
s miért a csillagok – fölötte.
(Nagy Gáspár: Félelmen túli…)

A (15) példában a mellékmondat megelőzi a főmondatot, majd követő helyzetben is mellékmondat szintjén álló tagmondatok állnak, azaz a szintek váltakozása eredményezi a mezozeugmát.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris kiadó. Bp. 2004. – Bencze Lóránt: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinek, hogyan. Corvinus Kiadó. Bp. 1996. – Besenyői Erika: mezozeugma. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések. 16. Akadémiai Kiadó. Bp. 1958. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004.
Vö.: adjekció, **anakoluthon**, **detrakció**, **közölés**, **mondatalakzat**, **zeugma** K. Sz. Á.

Mondatalakzat [g. –; l.–; n. Satzfigur, Redefigur; f. figures du discours, figures de construction; a. figures of thought, figures of speech; o. фигура речи]: a mondat szerkezetét módosító adjekciós, detrakciós, immutációs vagy transzmutációs alakzat.

A mondatalakzat a latin *figura sententiae* magyar fordítása (de fordítják ->gondolatalakzatnak is). A mondatalakzatok a klasszikus retorika egyik nagy csoportjának, az „elokúció”-nak (ékesszólás) az alakzatai, a szóalakzatok mellett. Jellemzőit ezekkel szemben szokták meghatározni. Míg az ékesszólás alakzatai a nyelvi megformálás közben alakulnak ki, a mondatalakzatok lényege megformálásmódjuk hagyományokhoz kötöttsége (pl. ->ellipszis, ->zeugma, ->aposziopézis stb.). E kettő (a szó- és a mondatalakzat) elválasztása azonban nem mindig egyszerű, például az ->oximoron esetében.

Jellemzője még a mondatalakzatoknak a mondat szerkezetében létrejött változás, mégpedig a változáskategóriák közül ->adjekcióval, ->detrakcióval és ->transzmutációval (az ->immutáció inkább a trópusokat, a szóalakzatokat hozza létre).

A szóalakzatoktól (trópusoktól) és a ->gondolatalakzatoktól való elhatárolásuk az antikvitás óta nehézséget okoz, elsősorban azért, mert mindegyikkel vannak (lehetnek) közös jellemzőik, és általában az alakzat kiterjedése határozza meg, hogy melyik csoportba sorolják őket.

Az ókori retorikaírók általában csak a szó- és gondolatalakzatokat (pl. Cornificius, Quintilianus) választották szét, sőt előfordult, hogy csak az egyiket vagy a másikat tartották érvényesnek. Az alakzatok osztályozásában a szó- és gondolatalakzatok kettőssége vonul végig, a mondatalakzat mint elkülönülő csoport tehát nem létezik. De mind a szó-, mind a gondolatalakzatok között van olyan, amelyik a mondatok szerkezetét érinti, és talán ezért, vagy a 20. századi mondatközpontúság miatt több későbbi szerző az egyes ókori gondolatalakzatokat mondatalakzatnak vette. Megvan tehát a mondatalakzat fogalma a későbbi retorikában, de ezekben sem kellően meghatározott és körülhatárolt kategória. A ličge-i neoretorika a szavak és a mondatok változásait egyaránt ->metabolénak nevezi. Ezen belül azonban a mondat formáját megváltoztató alakzatok

neve ->metataxis, a jelentését megváltoztatóké ->metalogizmus. A 20. század második feléből származó retorikák hol ismerik a mondatalakzat fogalmát (pl. H. Plett), hol nem ismerik (pl. Robrieux). A magyar retorikai irodalomban Szabó G.–Szörényi és Gáspári László rendszere ismeri a mondatalakzatot, elsősorban a mondatformában is megnyilvánuló gondolatalakzatokat tartják mondatalakzatnak.

A mondatalakzatok nem képeznek zárt rendszert, ezért felosztásuk is nehézségekbe ütközik. Lausberg a következő csoportosítást ajánlja, bár a felsorolt alakzatok nagy része a klasszikus retorikák szerint gondolatalakzat:

1. A közönségre irányuló mondatalakzatok
   a) megszólító mondatalakzatok: ->obszekráció, ->licencia, ->aposztrofé
   b) kérdő mondatalakzatok: költői kérdés (->interrogáció), ->szubjekció, ->addubitáció, ->kommunikáció
2. A tárgyra irányuló mondatalakzatok
   a) szemantikai mondatalakzatok: díszítés, ->konciliáció, ->korrekció, ->antitézis
   b) érzelemkeltő (affektív) mondatalakzatok: ->exklamáció, ->szermocináció, ->fictio personae, ->expolíció, ->hasonlat, ->averzió
   c) dialektikus mondatalakzatok: ->konciliáció, ->preparáció, ->koncesszió
   d) az elocutiós rész változáskategóriái szerinti alakzatok:
      adjekciós mondatalakzatok: ->szubnexió, ->szentencia
      detrakciós mondatalakzatok: ->perkurzió, ->préteríció, ->reticencia
      transzmutációs mondatalakzatok: ->anakoluthon, ->hiperbaton, ->inverzió, ->tmézis
      immutációs mondatalakzatok: ->allegória, ->irónia, ->emfázis, ->szinekdoché, ->hiperbola

Gáspári László a következő rendszert állítja fel:

Mondatalakzatok (tulajdonképpen gondolatalakzatok) a klasszikus retorikából:

Adjekciós mondatalakzatok: ->parentézis, ->hiperbaton, ->hasonlat, ->epanodosz

Detrakciós mondatalakzatok: ->ellipszis, ->aposziopézis, ->zeugma, ->anakoluthon, ->exklamáció

Immutációs mondatalakzatok: ->interrogáció, metasztázis

Transzmutációs mondatalakzatok: ->anakoluthon, ->hiperbaton, ->inverzió, ->tmézis

Mondatalakzatok a neoretorikában:

Hozzáadásos metataxis: ->parentézis, ->poliszindeton, ->konkatenáció, ->enumeráció

Elhagyásos metataxis: ->krázis, ->ellipszis, ->zeugma, ->aszindeton

Elhagyás+ hozzáadás műveletén alapuló metataxis: ->szillépszis, ->anakoluthon, ->kiazmus

Permutációs metataxis: ->tmézis, ->hiperbaton, ->inverzió

Szabó G.–Szörényi az adjekciós mondatalakzatokat némileg kibővíti ahhoz a rendszerhez képest, amelyet (tévesen) klasszikus retorikai mondatalakzat-rendszerként szoktak számon tartani: a detrakciós mondatalakzatok számát szűkíti, és nem vesz föl transzmutációs mondatalakzatokat, hiszen ezek általában a trópusok közé tartoznak:

Adjekciós mondatalakzatok: ->geminációs, ->reduplikáció, epiploké, ->gradáció, ->reddíció, ->anafora, ->epifora, ->szimploké, ->epanodosz, ->annomináció, ->paronomázia, ->paradoxon, ->poliptóton, ->szinonímia, ->distinkció, ->reflexió, ->halmozás, ->enumeráció (felsorolás) ->amplifikáció, ->epitheton, ->poliszindeton

Detrakciós mondatalakzatok: ->ellipszis, ->aszindeton, ->zeugma

Transzmutációs mondatalakzat: ->enallagé, ->hipallagé, ->anakoluthon, ->hiperbaton, ->inverzió, ->epifrázis, ->izokólon, ->antitézis, ->diszjunkció, ->adjunkció, ->tmézis, ->perisszológia

A felsorolásokból látható, hogy a mondatalakzatok rendszere mennyire nem zárt, mekkora nemcsak az átfedés a többi alakzatfajtával (szó-, illetve gondolatalakzat), hanem hogy az egyes retorikusok mennyire különböző alakzatokat sorolnak a mondatalakzatok közé.

Irodalom: Adamik Tamás: Az ókori retorika fogalma. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 79–100. – Besenyői Erika: mondatalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 8. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 8–68. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 87–88, 90–92. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973. 755–910. §§ – Plett, Heinrich: Rhetorik. Wilhelm Fink. München 1977. – Quintilianus: Retorika VII–XII. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921. 174–292. – Robrieux, Jean-Jacques: Éléments de rhérotique et d' argumentetion. Dunod. Paris 1993. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford–New York. 2001: 309–314. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 113–131. E. V.

Mondatpárhuzam -> Paralelizmus

N

Nagyítás -> **Hiperbola**

Negatio contrarii -> **Litotész**

Neologizmus [g. –; l. –; n. Neologismus; f. néologisme; a. neologism, neology, linguistic innovation, innovation in language; o. неологизм]: nyelvi újítás; azok a nyelvrendszerben korábban nem létező új és megújított szavak, kifejezések, jelentésmódosulások, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv – a társadalmi viszonyok, a gondolkodás, a tudomány és a technika fejlődésével párhuzamosan – állandóan gazdagodik. Ezek a nyelv történetének minden korszakában jelentkezhetnek ösztönös vagy tudatos módon.

(1) *Túllőtte magát* a fiatal férfi, az orvos már nem tudta megmenteni.

Kábítószernek halált okozó túladagolása, ez a frazéma Magyarországon az 1990-es években alakult ki. A *túllőtte magát* szószerkezet állandósult szókapcsolat ugyanúgy, mint a *belőtte magát* 'kábítószerezés injekció beadásával', amelyből továbbfejlődött. Szerkezetének és jelentésének kialakulásában szerepet játszott a *túllőtt a célon* szószerkezet alapjelentése 'egy kijelölt célnál messzebbre lő' és átvitt jelentése 'nem szándéka szerinti hatást ér el'.

A neologizmust az antikvitásban – noha még szűkebb körűen értelmezték de – már ismerték és foglalkoztak vele.

A *neologizmus* fogalmának mai jelentése a 18. században, Franciaországban alakult ki, megnevezését az ógörög νέος 'új' és λόγος 'szó' összetételével szerkesztették meg, ezt Európában a nyelvtudományi szaknyelv lényegében egységesen elfogadta, használja; az angol és francia magyarázó körülírásos forma nem általános, hanem csak másodlagos meghatározás.

Mindegyik változáskategória létrehozhat neologizmust.

A legrégibb adatok szerint Aiszkhülosz rendszeresen élt nyelvi újításokkal drámáiban, ezért szócsinálónak nevezték el kortársai. Az ókori retorikusok (Arisztotelész, Cicero, Quintilianus) foglalkoztak a neológia jelenségével, az elocutiotanán belül *fictio* címszó alatt, ez a szónoki beszédben a saját, egyéni alkotásról, alakításról szól. A középpontban a szónok hatni akarása, meggyőzésre törekvése áll, ezért szerintük a neologizmus egyszerre érvelő és díszítő funkciójú. A retorika rendszerében a trópusok közé sorolják, mert verbum propriumot, állandó szót helyettesít. Ismertek Cicero, Lucretius, Horatius és Quintilianus latinosító törekvései a görög nyelv fölényének megszüntetésére. Igaz, hogy ezek eleinte csak a művészi nyelvhasználatra szorítkoztak, mégis olyan kezdeményezések voltak, amelyek kifejezték a nyelvi újítások iránt a folyamatos igényt. Az ókori retorika elmélete azonban ennél jóval tovább jut: kifejti az újításnak a nyelv belső, meglevő eszközeiből

történő megvalósítását; továbbá megjelennek a nyelvi fejlődés dinamikájára utaló jelek, elgondolások is, tehát megsejti a neológia jelenségének általánosabb érvényét. Az első lépés Cornificius érdeme, ő a neológiát nem korlátozza a művészi nyelvhasználatra, szerinte hangutánzással vagy jelentésátvitellel kell szót találni minden olyan dologra, amelynek nincsen neve. A legfontosabb Quintilianus szerepe. Ő egyrészt felismeri, hogy az új nyelvi elem nem állandó helyzetű, mert keletkezése után idővel beolvad, de el is tűnhet, vagy archaizmussá válhat. Másrészt Cornificius nézetét továbbfejlesztve rendszerbe foglalja a neologizmusok megalkotásának legfőbb módjait: az ősalkotással (onomatopoezis), a jelentésátvitellel, valamint a kompozíció révén létrejött új nyelvi formációkat.

A 18. századig Európában a neologizmust az elokvencia körében, az ornatus, a díszítés eszközeként vették figyelembe. A középkor végétől és főleg a reneszánszban több olyan újítási, bővítési, szabályozási, egységesítési, sőt helyenként nemzetiesítő tevékenység folyt, amely lényegesen több, mint pusztán nyelvi újítás, de még nem tudatos, mozgalomszerű nyelvújítás. A döntő fordulat a felvilágosodás és a francia forradalom évtizedeiben következett be, ugyanis megsokszorozódtak viszonylag rövid idő alatt az új fogalmak, jelentések és így az új szavak. A neologizmusok ettől fogva már nem az ornatust szolgálták, hanem alkalmazásuknak olyan új területei nyíltak meg, amelyek elsősorban az új tartalmakat, az új tényállásokat nevezték meg. A 19. és a 20. század különösen kedvezett a költői-írói szabadságnak, ezért korábban soha nem látott mértékben megnőtt az egyéni neologizmusok aránya, melyek közül sok bekerült a beszélt nyelvbe, pl. *mozi* ’mozgóképszínház’ (Heltai Jenő leleménye). A 20. században a tudományos-technikai fejlődés és a politikai élet állandó változása nagymértékben segítette neologizmusok kialakulását.

Magyarországon a szóalkotás már a honfoglalás utáni évszázadokban megjelent, főként a fordításirodalommal együtt, de az életforma gyökeres megváltozása is jelentős szerepet játszott ebben. A későbbiekben a helyzet lényegében olyan, mint Nyugat-Európában. A 18. század utolsó harmadától az ország nagyfokú elmaradottsága miatt már intézményes neológiára volt szükség, amikor ezt felismerték, megindult az országos nyelvújítási mozgalom, ennek lehetőségei a neologizmusok létrehozásának széles körére ösztönzően hatottak.

Az élő nyelv folyamatos változás körforgásában van: egyrészt új elemek keletkeznek, másrészt az elavulás vagy egyéb okok miatt feleslegessé vált részek az aktív nyelvhasználatból kihullanak. A nyelv szó- és kifejezéskészlete állandóan igazodik a társadalom kommunikációs kihívásaihoz, ezek megkövetelik az új jelenségek minél gyorsabb megjelölését, lehetőleg a nyelv belső, saját lehetőségeiből, így jönnek létre a neologizmusok. Ennek van további jelentős eredménye is: a nyelvgyarapodás, nyelvbővülés. Az új fogalom nyelvi megfelelőjének egyidejű kialakulása vagy megtalálása azért nagyon fontos, mert a nyelv az egyének társadalomba beillesztésének, beilleszkedésének, vagyis a szocializációnak is alapvető eszköze, lehetősége, ugyanis ezáltal érti meg a társadalom mozgásait, tudatosul benne a társadalom szerkezete és ezeken belül saját helye, továbbá nem utolsósorban ezáltal válik képessé ismeretek szerzésére, tudás elsajátítására.

A neologizmusok egyik csoportját az új fogalmak, tárgyak, intézmények stb. jelölésére a tudományos és a szakmai nyelvek, illetőleg a köznyelv alakította ki. Ezek nem egyediek, általános használatúak lettek, ezért nincsen különleges esztétikai értékük.

A neologizmusok főbb fajai a következők:

Fogalmi neologizmusok: *digitális könyvtár, füstérzékelő, részecskegyorsító, agyelszívás, néma járvány (csontritkulás), önkormányzat, helyettes államtitkár, státustörvény, középpályás (sport), hódeszka (sport), béranya, bérszülés.*

Jelentésbeli neologizmusok egyrészt a régi szavak új jelentésben való felújításai, például a nyelvújítás korában a *szobor*, eredetileg 'karó, cölöp' jelentésű; másrészt a meglevő jelentés mellé új, gyakran képes értelem fejlődik ki: *király* 'jó, remek, csodás' (melléknévszerű bizalmas használat), *lenyúl* 'csal, becsap, ügyeskedik, ezzel anyagi vagy egyéb előnyt szerez magának', *ragoz* 'részletez', *bekattan* 'eszébe jut, rájön', *befejel* 'megelégel valamit, megdühödik, felbőszül', *bejön* 'sikerül, eredményes', *betartja* a törvényt, szabályt 'megtartja' (feltűnő a *be-* igekötő agresszivitása!).

Formai neologizmus egy-egy szónak korábban nem használt alaktani formája: *őszintétlen* 'nem egyenes, nem őszinte, hamis, hazudós, képmutató', *szobroz* 'tétlenül, mozdulatlanul várakozik, álldogál', *filózik* 'tépelődik, bizonytalankodik, gondolkozik', *alulmúl* 'rosszabb, kevesebbet ér, kevesebbet teljesít'.

Grammatikai neologizmusok egyfelől a nyelvtani és jelentésbeli szabálytalanságok: *ez alapján* (ennek alapján); elkésett, *miután* nem kapott kocsit (okhatározói kötőszó helyett időhatározószó); ebben a *helységben* ketten várnak (a *terem, helyiség, szoba* jelentése helyett); Kovács János, a nagy *művésznek* átadták a kitüntetést (az értelmezett és értelmező azonos toldalékának hiánya); másfelől az újkeletű variánsok: *kell menjek* szerkezet (kell mennem); *gyorsok* és *gyorsak*, *üdítők* és *üdítőek* (mindkét szópár főnévi, illetőleg melléknévi megkülönböztetés).

Vannak olyan neologizmusok, amelyek nem tudtak megszilárdulni, idővel kihullottak a nyelvből: *kulák, klerikális reakció, központi bizottság, tanácselnök.*

Végül az állandósult neologizmusok azok, amelyek csak egy ideig őrizték újszerűségüket, majd megszilárdultak a nyelv szókészletében: *szürkeállomány, számítógép, világháló, adóazonosító jel, társadalombiztosítási azonosító jel; TAJ, TAJ-szám, TAJ-kártya, áfa, szja.*

A neologizmusok másik csoportjába egy-egy költő, író (vagy alkalmilag bármely beszélő) egyéni alkotásai tartoznak. Ezek főleg a szépirodalmi nyelvben keletkeznek, és alkotójukon kívül más nem használja föl őket (2a), (2b), (2c), (2d), különleges esztétikai értékük van.

(2a) Most *perc-emberkék* dáridója tart
(Ady Endre: A perc-emberkék után)

(2b) A hegyekről most omlanak
A nyári *illatlavinák*.
(Tóth Árpád: Illatlavinák alatt)

(2c) *Plakátarcu emberek*
(József Attila: Szép nyári este van)

(2d) *Plakátmagányban* ázó éjjelek.
(Pilinszky János: Négysoros)

A szóalkotás különböző fajai, azok az eljárások, amelyekkel a nyelv már meglevő elemeiből készülnek új szavak – többek között a szóképzés: *ne idegelj!* 'ne idegesíts, ne bosszants'; a szóösszetétel: *alvóvírus, atomtemető*; a szórövidülés: *burgi* 'burgonya'; a szóvegyülés: *furmányos* (furfangos+ármányos); a mozaikszó-alkotás: *Műpa* és a betűszó-

alkotás: *ÁNTSZ, kft., kht., zrt.* – rendkívül hatékonyak. A neologizmusok főleg a beszélt nyelvre, ezen belül a társalgási nyelvre jellemzők. Addig, ameddig felismerhetők, alkalmasak nyelvi jellemzésre. Mivel stílusértékük még differenciálatlan, a tudományos, a publicisztikai és a szépirodalmi stílus egyaránt felhasználja őket*: műhold, borkommandó, néma járvány, percemberkék*. Az újszerűség bizonyos fokig korlátozza alkalmazásukat, viszont arra is alkalmassá teszi őket, hogy sajátos hangulatot ébresszenek: *illatlavina, plakátmagány*, vagy meghatározott társadalmi csoporthoz tartozó egyének jellemzéséhez nyelvileg hozzájáruljanak: *ne idegelj!*, *burgi, filózik;* ezek alacsony nyelvi és műveltségi szintű csoportok tagjait jellemzik.

Irodalom: Arisztotelész: Poétika. Ford. Sarkady János. Magyar Helikon. Bp. 1963: 1457b–1459a – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999: 1404b–1406b – Bárczi Géza: Sportnyelvújítás. In: Magyarosan 1935: 157–160. – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. III. 154–156. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4, 31, 42 – Grétsy László (szerk.): Mai magyar nyelvünk. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. – Grétsy László: nyelvbővítés. In: Világirodalmi lexikon. 9. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. – Kiss Gábor–Pusztai Ferenc: Új szavak, új jelentések 1997-ből. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Kramer, O.: Neologismus. In: Ueding, Gert [Hrsg.]: Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 210–217. – Martinkó András: nyelvújítás. In: Világirodalmi lexikon. 9. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. – Minya Károly: Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVI). Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Quintilianus: Institutio oratoria. VIII. 3.30–37, 6.32 – Szathmári István: Neologizmus. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 154–155. – Terestyéni Ferenc: A neologizmusok kérdéséhez. In: Magyar nyelv 1955: 297–302., 463–468. – Terestyéni Ferenc: A neologizmusok. In: Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 48–52. – Tolnai Vilmos: A nyelvújítás elmélete és története. MTA. Bp. 1929.

Vö.: archaizmus K. S. G.

Norma -> Alakzat és norma

O

Obscuritas -> **Hiperbaton, Homonímia**

Obszekráció [g. δέησις; l. obsecratio, obtestatio; n. Obsecratio; f. obsécration; a. obsecration, deesis; o. обсекрация]: a közönséghez fordulás olyan alakzata, amellyel a megnyilatkozó oly módon ad hangsúlyt kérésének vagy esküvésének, hogy valamely istenségre vagy megszentelt, de legalábbis számára nagy értéket képviselő dologra hivatkozik, mert annak segítségére számít; ezzel egyúttal megszólalásának érzelmi intenzitását is növeli, és így patetikus hatást ér el.

(1) Férjem! *Az ég szerelmére kérlek*: gondold át a helyzetünket!
(Jókai Mór: Rab Ráby)

Az alakzat szempontjából a görög δέησις szó 'kérés', illetve 'ima' jelentése releváns elsősorban. Akárcsak a latin *obsecratio* terminus esetében, amely az *obsecro* 'kér, könyörög, esedezik' jelentésű igéből képzett főnév; a főnévhez azonban később hozzákapcsolódik az 'ünnepélyes állítás' jelentés is. Az alakzat másik latin elnevezése, az *obtestatio* az *obtestor* igéből képzett főnév, amely megőrizte az ige eredetibb 'tanú(bizonyság)ul hív', illetve 'ünnepélyesen állít, erősítget', valamint a származékosnak tekinthető 'esedezik, könyörög' jelentéseit is. Az etimológia tanúsága szerint tehát amíg az *obsecratio* esetében a 'könyörgő kérés' jelentés elsődlegesnek tekinthető az 'eskütétel, tanúbizonyságul hívás' jelentéshez képest, addig az *obtestatio* esetében ennek éppen a fordítottja figyelhető meg.

A klasszikus retorika az obszekrációt azon ->gondolatalakzatok közé sorolja, amelyeket átfogóan a közönséghez való fordulás, a közönséggel való kapcsolattartás alakzatainak szokás nevezni. Mivel az obszekráció, az ->aposztrofféhoz és a ->licenciához hasonlóan, általában a beszédpartner(ek) megszólításával jár együtt, a megszólítás alakzatai között is számon tartják. Az obszekráció ennélfogva azok közé az ún. interaktív funkciót betöltő alakzatok közé tartozik, amelyek hatásmechanizmusában fontos szerepet játszik, hogy olyan nyelvi lehetőségekhez (megszólításokhoz, első és második személyű formákhoz) kapcsolódnak, amelyek ráirányítják a figyelmet a résztvevők között létrejövő és folyó interakció személyes jellegére.

A prototipikusnak nevezhető obszekráció alkalmazásával a beszélő oly módon könyörög a megszólított(ak)hoz valaminek az elérése érdekében, hogy – mintegy megerősítésképpen – valamilyen harmadik személyű entitásra (felsőbb hatalomra, istenre, megszentelt dologra, kiemelkedő értéket képviselő tárgyra vagy személyre) hivatkozik, őt, illetve azt voltaképpen segítségül hívja kérése teljesítéséhez.

(2) Akkor az én uram mindjárt mondá: Az *Istenért*, atyámuram, miért beszél kegyelmed a feleségem előtt ilyeneket; mert ha csak szert tehet reája, bizony megpróbálja.
(Bethlen Kata: Önéletírás)

Ahogy az (1) és a (2) példák is mutatják, az obszekráció a magyarban általában *-ra/-re*, illetve ritkábban *-ért* határozóragos főnevet tartalmazó szerkezetként jelenik meg, amelyből a kérést kifejező első személyű igealak olykor el is maradhat, akárcsak a címzett közvetlen megszólítása. Nyelvi felépítését tekintetve tehát az obszekráció lényegileg különbözik az ->aposztrofétól, amelyben a beszélő – elfordulva tényleges közönségétől – közvetlenül, címzettként szólít meg más személyeket, tárgyakat vagy elvont fogalmakat. Mindez azonban természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy aposztrofé obszekrációt is tartalmazzon:

(3) Uram, Jézus Krisztus, *a te véres verítékedért, szent halálod óráján való epeségedért kérlek téged*, légy segítségére a te megkeseredett és megháborodott szolgáidnak…
(Pázmány Péter: Imádságoskönyv)

A (3) példa egyfelől aposztrofé, mert a beszélő egy felsőbb lénnyel alakít ki dialogikus viszonyt, másfelől obszekráció is egyben, mert kérésének szent dolgokra hivatkozva ad nyomatékot. Mindazonáltal a retorikai hagyományban jelen van az az értelmezés is, amely obszekrációként, illetve annak egyik formájaként tartja számon azokat az – egyébiránt aposztrofféként is értelmezhető – megoldásokat, amelyekben a válságos érzelmi állapotban lévő beszélő a maga könyörgő, fohászkodó kérésével közvetlenül szólít meg valamely felsőbb hatalmat:

(4) *Egek! Óh, egyedűl tireátok*
Kérést panaszolva bocsátok;
Jaj! enyhítsétek emésztő
Tüzemet, mert már megemészt ő.
(Csokonai Vitéz Mihály: Édes keserűség)

Ahogy ez a (4) példából is kitűnik, az ilyen megoldásokból hiányzik a harmadik személyre vagy dologra történő hivatkozást nyelvileg megjelenítő határozóragos szerkezet. Az obszekráció ez esetben az aposztrofé sajátos típusaként nyer értelmezést, amelynek fő jellemzője a könyörgő, a fohászkodó, esdeklő attitűd.

Az obszekrációk – ahogy az nemcsak a (4), hanem az (1–3) példákban is látható – nagyon gyakran a kérés beszédaktusát valósítják meg, vagyis az úgynevezett direktívumok közé tartoznak. E beszédaktusok, amelyek a világot a megnyilatkozó szavaihoz igazítják, mindig valamilyen vágyat fogalmaznak meg. A kérés, könyörgés célja is az, hogy rávegye a befogadót, viselkedését a propozíciós tartalomnak megfelelően alakítsa. A retorikai hagyomány által obszekrációnak nevezett megoldások között azonban nemcsak direktívumokat találunk.

(5a) *A magyarok istenére*
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!
(Petőfi Sándor: Nemzeti dal)

(5b) Esküszöl – „*Esküszöm az élő Istenre,*
Utolsó napomra és örök idvemre.–”
(Arany János: A hamis tanú)

Az obszekráció ugyanis nemcsak a kérés, hanem – mint az (5a–b) példák is mutatják – az eskü megfogalmazásakor is alkalmazható alakzat, amelyet az alakzat obtesztáció elnevezésváltozata még inkább nyilvánvalóvá tesz. Az (5a–b) azonban két különböző tipikus beszédaktus megvalósulását példázza. Az (5a) példában olvasható fogadalom az úgynevezett komisszívumok közé tartozik, amelyekkel a beszélő a világot szintén a saját szavaihoz kívánja igazítani. E beszédaktusok voltaképpen tágan értett ígéretek: a beszélő azon elkötelezettségéről tudósítanak, hogy vállalja az adott propozíciós tartalom bekövetkezését. Az (5b) viszont az úgynevezett expresszívumok közé sorolható, amelyek – az úgynevezett asszertívumokhoz hasonlóan – a szavakat igazítják a világhoz. Céljuk ugyanis, hogy elkötelezzék a befogadót az adott propozíciós tartalom igazsága mellett. Azonban e beszédaktusok a megnyilatkozó érzéseit, érzelmi állásfoglalását is kifejezik, illetve előtérbe helyezik.

Az obszekráció különböző szövegtípusokban, műfajokban is megjelenhet. Gyakran alkalmazott formulaként jelenik meg a hivatalos és egyben ünnepélyes (katonai, esküvői stb.) fogadalmak, eskük szövegében:

(6) Én … ünnepélyesen *esküszöm az élő Istenre, aki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, egy igaz Isten, és mindenre, ami előttem szent*, hogy az ezeréves Magyarországhoz és annak Alkotmányához, a magyar nemzeti eszméhez, a magyar törvényekhez és jószokásokhoz, vitéz nagybányai Horthy Miklós Úrhoz, Magyarország főméltóságú kormányzójához, a vitézek főkapitányához, mindhalálig hű leszek.
(A Vitézi Rend tagjainak esküje)

Emellett – ahogy a fentebbi példák is megmutatták – gyakran fordul elő például imákban (lásd a (3) idézetet), de a lírai alkotások is élhetnek ezzel a lehetőséggel (lásd a (4) és a (5a) versrészleteket), továbbá megtalálhatjuk az epikus, illetve a drámai szövegekben is, elsősorban a szereplői beszéd jellemzőjeként (lásd az (1), a (2) és a (5b) példákat). Ez utóbbi nem véletlen, mert a mindennapi társalgások is tartalmaznak olyan fordulatokat, amelyek obszekrációként értelmezhetők (pl. *az istenre/istenért; mindenre, ami szent; az anyám/gyerekem életére [kérlek/esküszöm]* stb.). A mindennapi társalgásban az obszekráció fordulatai általában erősen frazeologizálódtak: ezek a meglehetősen konvencionálissá vált kifejezések – eredeti funkciójuktól eltávolodva – többnyire pusztán a kérés vagy esküvés érzelmi nyomatékosításának célját szolgálják. Az obszekráció alakzata ezenfelül a szónoki beszédekben, a publicisztikai szövegekben, továbbá esszéisztikus írásokban is előfordulhat:

(7) Észlel ugyanis egy filozofikus jellegű, nyelvelméleti megfigyelést, de észre sem veszi egy elhallgattatott, írni, cselekedni, minden erőfeszítéssel élni akaró költő drámáját. Ez nem filozofikusan formált szöveg, *az isten szerelmére*!
(Lengyel Balázs: Az élet aranyfája)

A (7) szövegrészlet azt példázza, hogy az intenzív érzelmi érintettségről tanúskodó obszekráció a maga ellenpontozó váratlanságával hatásos megoldásként működhet egy olyan műfajban, amelyre kevésbé jellemző a személyesség, ahol sokkal inkább az értelmi meggyőzésre helyeződik a hangsúly. Általánosságban is elmondható, hogy az obszekráció patetikus színezettel látja el a szöveget, hacsak az ->irónia felül nem írja azt:

(8) Esküszöm erre neked *túróstésztára*, *dohányra*
És mindenfélére, mi csak szent s kedves előttem.
(Petőfi Sándor: Levél Arany Jánoshoz)

Az obszekráció alkalmazásákor ugyanis a beszélő nem arra törekszik, hogy értelmi érvekkel győzze meg a közönségét. Az adott közösségben megkérdőjelezhetetlen értékkel rendelkező dolgokra való hivatkozás, azok „segítségül hívása" sokkal inkább a megindítás, ezen belül is a pátosz alakzata, amelyhez azonban – mint a (8) példa mutatja – esetenként ironikusan is lehet viszonyulni.

Irodalom: Barthes, Roland: A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. III. Jelenkor. Pécs. 1997: 118–148. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Kiss Sándor: obszekráció. In: Világirodalmi lexikon. 9. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. – Korolko, Miroslaw: Sztuka retoryki, przewodnik encyklopedyczny. Warszawa. 1998: 120. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 376. – Searle, John R.: Elme, nyelv és társadalom. Vince Kiadó. Bp. 2000: 147–152. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 147–148. – Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002: 7–11. (Az alakzatok világa 7.) – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 383–386.
Vö.: aposztrofé, **licencia** T. Sz.

Obtesztáció -> Obszekráció

Oximoron [g. ὀξύμωρον; l. oxymoron; n. Oxymoron; f. oxymore, oxymoron; a. oxymoron; o. оксиморон, оксюморон]: teljes képtelenség, merő ostobaság. A klasszikus retorikában az ellentétek koordinatív ->adjekciós ->gondolat- vagy ->mondatalakzata, amely szószerkezetekben, szintagmákban, mondatokban jön létre. Olyan jelentések, fogalmak kapcsolódnak benne össze, melyek a világról alkotott reális ismereteink szerint összeférhetetlenek. Stílusértékének alapja a meghökkentés. Azt a célt szolgálja, hogy az ellentmondásokat mélyebb összefüggések alapján egységben szemlélhessük.

(1) Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon,
látom a szemem: rám nézel vele.
Halj meg! Már olyan szótlanul kívánom,
hogy azt hihetném, meghalok bele.
(József Attila: Magány)

József Attila az (1) példában önellentmondásos oximoronnal érzékelteti azt az állapotot, amikor valaki belülről éli meg a magányt, ugyanakkor az elveszített, szeretett társ szánakozó szemével is látja önmagát.

Két altípusát annak alapján különítik el, hogy az oximoron a grammatikailag meghatározható szószerkezetek szintjén vagy a gondolatok ismeretelméleti síkjainak összekapcsolásával jön létre.

Az egyikben az oximoron grammatikai szempontból szószerkezetként leginkább jelzői, igei, határozószói szószerkezetben vagy akár szóösszetételben kap helyet.

(2) Járkálok *halóföldemen,*
S mintha már holt koromban járnék,
Íródik éles homlokomra
S szívemre is kopjafa-árnyék
(Ratkó József: Halóföldemen)

A (2) példában Ratkó a 'szülőföld' mintájára alkotja meg az épp az élettel, a születéssel ellentétes halálra vonatkoztatva a meghökkentő 'halóföld' jelzős főnévi összetételt.

Az oximoron másik típusa mondatszinten jön létre. Egymást kizáró állítások, lehetséges és lehetetlennek ítélt fogalmak kapcsolódnak benne szintagmává.

(3) Bújt az üldözött s felé
Kard nyúl barlangjában,
Szerte nézett s *nem lelé*
Honját a hazában,
(Kölcsey Ferenc: Himnusz)

Az oximoron használatát különösen kedvelte a gótika, a romantika, a szimbolizmus, az avantgárd, s minden olyan irányzat, amely természetesnek fogadja el az értelem határán kívül eső ellentétek egységét. A vallásos és a metafizikus, lételméleti témák gyakori alakzata.

A mai beszélt nyelvhasználatban a meghökkentés, figyelemfelkeltés miatt fordul elő gyakran az oximoron. Pl. *borzasztóan szereti, rettenetesen akarja, haláli jó* stb. A felhívás eszközeként a reklámban vagy az ifjúsági nyelvben, például zenei együttesek névadásában is gyakran előfordul: Vágtázó halottkémek, Irigy hónaljmirigy stb.

Az oximoron rokon alakzatai az ->antitézis, az antinómia, a gnóma és a ->paradoxon. A paradoxontól alapvetően abban különbözik, hogy a paradoxon a tréfa kedvéért szembeállít, kategorizál, míg az oximoron egységbe forraszt. Az oximoron legszokatlanabb fajtája a hapax legomenon, amely új, még soha nem használt meghökkentő összetételével tud eleven esztétikai hatást kiváltani.

Irodalom: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 344. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina. Kiadó. Bp. [1999]: 134. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 65. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 386–388. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 398. – Martinkó András: oximoron. In: Világirodalmi lexikon. 9. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 137–138. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 182–183. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 137–138.

Vö.: adjekció, antitézis, gondolatalakzat, mondatalakzat, paradoxon Cs. J. E.

Ö

Összevetés -> Definíció

P

Palindrom [g. παλίνδρομον; 1. –; n. Palindrom; f. palindrome; a. palindrome, pun, running back again; o. палиндром]: olyan szó, szószerkezet, mondat és ezeknél nagyobb nyelvi egység vagy vers, amelynek balról jobbra, illetőleg jobbról balra – tehát visszafelé – olvasva egyaránt van jelentése: ez lehet ugyanaz vagy más; a szóhatárokat, a központozást, a nagy- és kisbetűk különbségét nem kell, a diakritikus jeleket nem kötelező figyelembe venni.

A palindrom nem tartozik a hagyományos retorikai alakzatok közé, ezért a terminus nem fordul elő az ókori retorikai irodalomban. A szó az ógörög παλινδρομέω 'visszafut, visszatér' ige származéka: παλίδρομος 'visszafutó'. A palindrom retorikai eljárásnak úgy fogadható el, ha a változáskategóriák közül a transzmutáció körében az ->inverzió egyik fajtájaként szó- és gondolatalakzatnak fogjuk föl. A magyarban a palindromon kívül a *visszafutó*, illetőleg a *tükörszó*, *tükörmondat* szakkifejezés is előfordul.

(1) *kerek; komor romok; Keresik a tavat a kis erek.*

A nyelvi megnyilatkozások visszafordítása valószínűleg egyidős a nyelv keletkezésével, transzkulturális állandó, amely nem kötődik a betűíráshoz, megvan a más jeleket használó nyelvekben (pl. kínai) is. Ősi, egyszerű formájában olyan tréfás szójáték lehetett, amelyben egy szónak vagy rövid közlésnek visszafelé ugyanaz a jelentése. Ez a titokzatosság képzetét is felidézte, varázslás esetében fokozottan, mivel ha fordítva ugyanaz a varázsszöveg, már nem lehet visszavonni vagy hatástalanítani. A szövegek ilyen manipulálását az ősi közösségek természetfölöttinek tartották, ezért kapcsolhatták össze az ördöggel. Az archaikus népi kultúrában tehát az a hiedelem alakult ki, hogy a rejtett értelem mágikus erejű, így kultikus szokások, szertartások részévé, eszközévé vált (varázsszó, szakrális felirat, versus diabolicus). Ennek meggyőző bizonyítéka a latin mágikus négyzet, amely az ókortól (Kr. e. 79) a 19. századig sok helyen bukkant föl, és pogány meg keresztény megfejtési kísérletei egyaránt vannak.

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

Az öt betűsor közül négynek van, az AREPO-nak nincsen jelentése, ez viszont éppen növelte a titokzatosságot. Négy lineáris és nyolc kígyóvonalú olvasata lehetséges. A lineárisban: az első a vízszintes sor bal felső sarkából indulva balról jobbra soronként

lefelé; a második ugyaninnen kezdve felülről lefelé oszloponként jobbra; a harmadik a vízszintes sor jobb alsó sarkából indulva jobbról balra soronként fölfelé; a negyedik ugyaninnen kezdve alulról fölfelé oszloponként balra. A kígyóvonalúban: a négy sarokból indulva le-föl, föl-le, illetőleg balról jobbra, jobbról balra végig folytatólagosan. A függőleges és vízszintes tengelyt ugyanazzal a tükörszóval kell megszerkeszteni, ezenkívül a magánhangzók szimmetrikus elhelyezkedése biztosítja a sokszoros irányváltást.

Arany János 1882 nyarán (halála előtt néhány hónappal) fia felvetésére elkészítette a magyar bűvös négyzetet huszonnégy óra alatt. Már misztikum nélkül, pusztán nyelvi próbaként. Művét ugyanúgy öt betűből álló öt szó alkotja, mint a latin előképet, de mindegyik szava értelmes, és csupán két magánhangzó szükséges a sokszoros irányváltás biztosítására.

T A K A R
A D O M A
K O N O K
A M O D A
R A K A T

A palindrom jelenséget Platón is, Arisztotelész is említi, Cicero ír róla, de egyikük sem foglalkozik vele elemzően. Quintilianus az „Institutio oratoria" több helyén tanulmányozza, de csupán metrikai szempontok alapján. Egyikük sem használja azonban a palindrom megnevezést, és nem elemzi a speciális palindromikus hatást: a visszafordulással azonos jelentést, illetőleg az új, más olvasatot; érzéketlenségüket az magyarázhatja, hogy a palindrom aláássa az auditív érzékelhetőséget, ezért káros a szónoki gyakorlatra. Az első név szerint ismert palindromszerző a Kr. e. 3. századi Szótadész, alexandriai görög költő. A középkorban egyfelől csupán szövegrejtő formulának tekintették, másrészt viszont széles körben elterjedt a görög, latin és kopt irodalomban. A kor legtájékozottabb retorikusai (pl. Geoffroy de Vinsauf és John of Gorland) mind az egyszerű, mind a verses palindromokkal foglalkoztak műveikben, ezzel jelentős impulzusokat adtak Villon, Chaucer és Shakespeare költői gyakorlata számára; Walther von der Vogelweide *rekurrens* 'visszatérő' versei ösztönző hatást gyakoroltak a kortársakra és az utókorra. A manierizmus, a concettismo (az olasz barokk irodalom egyik korai irányzata a 16. század második felétől) és a barokk idejében a palindrom a szokatlan, meghökkentő hatás keltésének egyik kedvelt, bevált költői eszköze volt azért, mert tökéletesen illett a kor poétikájának lényegéhez, ugyanis újszerű kifejezési eszköz volt, amely egyéni leleményre épülve rejtett, emblematikus jelentést hordozott. Ezután hosszabb ideig mulattató tréfaként, rejtvényjátékként élt a társasági összejöveteleken. A 20. század végén a posztmodern művészetben a nyelvi kísérletezés és játék egyik formájaként jelent meg újra, főleg a költészetben.

A palindromnak két egyszerűbb formája van. Az egyik a betűpalindrom, ebben a betűk oda és vissza ugyanolyan sorrendűek, tehát jelentésük is ugyanaz. Erre a magyar nyelv kiválóan alkalmas. A (2), (3), (4) számú minták szerint szavak (főleg igék, főnevek, melléknevek és nem csupán tőszóként, hanem toldalékos alakokkal is), szószerkezetek, mondatok alkothatnak palindromot.

(2) *vív, dagad, sas, Anna, kék, kerek; tehet, tököt, abba*

(3) *arany nyara, komor romok, Lápi Pál* [szellemes, saját ötletű palindrom álneve Dolányi-Kovács Alajosnak, ő 1500 visszafordítható mondatot szerkesztett meg a két világháború között]

(4) *Géza, kék az ég., Indul a görög aludni., Csak a mama makacs.*

Tágabban értelmezve betűpalindromnak szokták mondani a visszafelé olvasva más jelentésű szavakat is (5).

(5) *tér-rét, kép-pék, zár-ráz, Adél-Léda, ingovány-nyávogni*

A másik egyszerűbb forma a szópalindrom, ebben a szavakat kell sorrendben visszafelé olvasni, az így kialakuló kétféle olvasat eltérő jelentésű mondatokat eredményez. Ez a mai európai nyelvekben (pl. francia, német) általában eléggé könnyen megvalósítható. A magyar nyelvben más jelentésű mondatokat adó megfordítás a nyelv bizonyos szórendi kötöttségei miatt (névelő, névutó, alárendelő kötőszavak stb.) nem lehetséges. Ennek ellenére többen, köztük Csokonai Vitéz Mihály megpróbáltak – sikertelenül – prózai és verses szópalindromot alkotni.

(6) *Péter és Éva nagyon szeretik egymást.*
Egymást szeretik nagyon Éva és Péter.

A szórend megfordítása nem hoz létre lényegileg más jelentést, a kiemelés csupán árnyalja-módosítja a mondat jelentését.

A palindrom magasabb szintű, bonyolultabb, sőt esetenként művészi formájában egy-egy verssornak, versszaknak, egész költeménynek más a jelentése visszafelé olvasva. A szakírók a palindromverset a kezdetektől ismertetik, sőt gyakran egyedül ezzel foglalkoznak. Versformájú palindromok már a görög, latin antikvitás óta ismeretesek, hexameterekben vagy disztichonokban írták őket, általános elnevezésük versus cancrinus, magyarul rákvers. Ezzel rokon értelmű a versus reciproci, versus anacyclicus, versus recurrens szakkifejezés, ezeket a magyar szakirodalom egykor retrográd 'visszafelé ható' versnek nevezte Apollinaris Sidonius (Kr. u. 5. századi latin költő) nyomán francia hatásra. A hagyomány szerint Szótadész anaciklikus versei, a szótadeumok (sajnos egyetlen eredeti sem maradt fenn) visszafelé erotikus-obszcén jelentést adtak. A középkori verses palindromok bármilyen versformájúak lehettek.

A palindrom vers válhat a titkos kommunikációnak, a hatalom kigúnyolásának, a társadalmi-politikai elégedetlenségnek eszközévé. A magyar jakobinusok korában és a Bach-korszakban kéziratban terjesztették a gúnyoló, lázító palindrom költeményeket, amelyeknek igazi jelentése csak visszafelé olvasva tárul föl.

A palindromok csak ritka kivételes esetekben (pl. a francia és a német költészetben) járulnak hozzá a szövegek esztétikai értékéhez, de nyelvi igényességük, virtuozitásuk és mágikus jellegük miatt a költészet régibb és legújabb kánonjaiban előkelő helyet szereztek.

A modern kultúrtudomány a palindromot kultúrszemiotikai kifejezési formaként vizsgálja. Mivel benne virtuálisan keresztezhető a nyelvi cselekvés linearitása, kiválóan alkalmas az idő megfordíthatóságának jelképes kifejezésére, lehetővé teszi a történtek szimbolikus meg nem történtté tételét és a történelem megfordíthatóságának elképzelését.

Irodalom: Greber, E.: Chronotope of Revolution: The Palindrome from the Perspective of Cultural Semiotics. In: The Palindromist 6. 1998: 29. – Greber, E.: Palindrom. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 484–488. – Lukácsy András: Elmés játékok, játékos elmék. Minerva. Bp. 1974: 144–150. – Martinkó András: palindrom. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szathmári István: Palindrom. In:

Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 173. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 309.
Vö.: inverzió, szójáték K. S. G.

Parabola -> Exemplum

Paradoxon vagy **látszólagos képtelenség** [g. παράδοξον; l. paradoxon inopinatum, admirabile; n. Paradoxon; f. paradoxisme; a. paradox, wondrer; o. парадокс]: olyan gondolatalakzat (metalogizmus), mely két egymásnak ellentmondó állítást kapcsol össze, melyek látszólag kizárják egymást, s bizonyos jelentésszinten összekapcsolásuk látszólagos képtelenséget eredményez. Célja figyelemfelkeltés, provokáció mélyebb igazságtartalom feltárására, pl.:

(1) *A végesség: halhatatlanság*
S csak a Máé a rettenet,
(Ady Endre: Új s új lovat)

Valami vagy véges vagy halhatatlan; a kettő összekapcsolása paradoxon.

A *paradoxon*: παρά (para) része 'szemben' a δόξα (doxa) 'vélekedés, nézet, tan'. A paradoxon szó jelentése ezekre a szóelemekre visszavezethetően: 'váratlan, szokatlan, hihetetlen, csodás, különös'.

A paradoxon eredetileg a jogi terminológiába tartozott. Az ügyvédi szerepkört is betöltő rétorok számára olyan ügy képviseletét jelentette, mely az egyértelmű hazugságot védte, s ezzel a vétkes személyt, s a tisztességes ügyet és ügyfelet támadta. A görög és a latin retorikában kiemelkedő felkészültséget igényelt a paradox ügyek képviselete, mert azt kellett elhitetni, elfogadtatni a bíróval és a közönséggel is, ami hamis, nem igaz. A paradoxon a filozófia ismeretelméleti kérdésköreivel is érintkezik: az episztemiológiai azonosság tételeinek a cáfolata (contra expectationem auditoris = metafizikus szellemesség). A szofista filozófusok e gondolkodási metodikáját szívesen átvették az írók, metafizikus költők. A reneszánszban közhelygyűjteményekben jelentették meg a fellelt anyagot (Ornenso Lando: Paradossi. 1543).

Stilisztikai értelemben a paradoxon két vagy több olyan ítélet viszonya, amelyek nem ugyanabban a vonatkozásban állnak ellentmondásban egymással, tehát csak látszólag zárják ki egymást. Stíluseszközként a meglepetés vagy hitetlenkedés kifejezése valami szokatlan vagy váratlan fölött, figyelmet ébreszt, elsőre megdöbbentő, de némi gondolkodás után a valóságnak megfelelő igazságot hordoz.

Szerkezetét tekintve a paradoxon két egymásnak ellentmondó gondolat egymásra vonatkoztatása, párhuzamba állítása: az alany és/vagy bővítményei és az állítmánynak róla/róluk szóló megállapítása a paradoxonokban látszólag kizárja egymást. De csak a felszíni jelentés ellentmondó, a mélyebb jelentésstruktúra a valóságban föllelhető, dialektikus ellentmondást tükrözi. Grammatikailag paradox módon kapcsolódhat egy mondategység alany + állítmánya (2) példa, továbbá egy mondategység alanyi része (bővítménnyel) + állítmánya (3) példa. Azonosító viszonyban is lehet paradox módon az alany – állítmány (1) példa. Két vagy több mondategységből álló összetett mondat, illetve szöveg vagy szövegrész állítmányainak ellentmondása, azaz ellentmondó állításssorozat is példa jellemezheti (4–9).

Mivel a paradoxon gondolatalakzat, ezért nem két mondatrész mechanikus szembeállításáról van tehát szó, hanem egy komplex gondolat ellentmondásokat hordozó

nyelvi megjelenítéséről. Ennek lehetséges formái a fentebb vázolt, példázott grammatikai szerkezetek.

Példák:

(2) *Te sem haltál meg,* népem nagy *halottja!*
(Arany János: Széchenyi emlékezete)

Az igei állítmány tagadó alakja „*nem haltál meg*" majd a „*halottja*" főnév, melyre a tagadó állítás vonatkozik, látszólagos ellentmondást tartalmaz a társalgási nyelv jelentéssíkján. A költői szövegben az aktuális jelentése 'a test halott, de szelleme halhatatlan a nép tudatában'.

(3) S Mári *szolgálónk, a néma,*
Hirtelen, hars nótákat *dalolt:*
(Ady Endre: Emlékezés egy nyár-éjszakára)

Nem az alany önmagában (szolgálónk), hanem a tulajdonsága, az értelmező „*néma*" eredményezi a paradoxont a rá vonatkozó állítmány „*dalolt*" révén.

Az azonosító grammatikai szerkezet (1) példájában a két mondatrész (alany, állítmány) szemantikája a felszíni jelentésszinten kizárja az azonosítást. A költői szövegben a vers egészének részeként oldódik fel, és kap magyarázatot e paradoxon.

(4) Akinek *sok* hazája *van, egy* hazája *sincsen.*
(Aforizma)

(Ez analogonja az arisztotelészi példának: Akinek *sok barátja van,* annak *egy* barátja *sincsen.*)

Az első tagmondatban a *sok hazája van* jelentései, aki bárhol jár, otthon érzi magát, különösebb érzelmi kötődés nélkül. Az *egy hazája sincsen* jelentése az egyetlen szülőföldhöz való kötődés hiányát jelzi. A *sok van – egy sincs* grammatikailag ugyanarra az alanyra vonatkozik.

Nemcsak a szépirodalomban, de szinte minden nyelvi rétegben megjelenhet a paradoxon:

(5) *Mindent* meg kell *változtatni,* hogy *semmi ne változzék.*
(Török Gábor politológus nyilatkozata. MTV, Este 2004. december 10.)

E gondolatalakzatban a példa illusztrálja, hogy a gondolkodásban meglévő dialektikus mozgásfolyamat is megtalálható és levezethető belőle: „Mindent meg kell változtatni, hogy minden változzék, azaz hogy semmi ne változzék" a mondandója a dialektikus rend szerint. A mindenkori változást a múló idő síkja adja, a stabilitást a mindenkori jelen.

(6) Úgy *megyünk,* hogy még *maradunk* – adták hírül a magyar haderő kivonulását Irakból.
(A sajtó nyelvéből. MTV, Este 2004. november 3.)

(7) Az alakzat a *használathoz* képest *eltérés,* amely eltérés mégis a *használatból ered:* Íme a retorika paradoxonja.
(Genette Gerano: A leszűkített retorika.
Helikon 1976–77: 60–62. Vígh Árpád fordítása)

A tudomány szaknyelvéből vett példa az absztrakció síkján ragadja meg a látszólagos ellentmondást, a „*használattól*” *eltér,* pedig onnan „*ered*”. Paradoxonok nyomára bukkanunk a népi alkotásokban, tehát a népi gondolkodásmódtól sem idegen.

(8) Ha *későn jön* is a halál*, mégis korán* jön. (Közmondás)
A szegénynek, ha *nincs is baja, mégis van.* (Közmondás)
Aki *sokat* markol, *keveset* fog. (Közmondás)

(9) [Népmeséből:]
Hát én azt mondom, *hozz is, meg ne is, legyen is, meg ne is.*
(Benedek Elek: Az okos lány)

Stilisztikai érdekesség a paradoxonláncnak nevezhető kapcsolatsor, mely nem csupán díszítő eleme a versnek, de egy gondolkodásmód reprezentánsa is. E példában kiazmus is kapcsolódik a paradoxonláncba:

(10) Jaj, *mily sekély a mélység*
és mily *mély a sekélység*
és mily *tömör a hígság*
és mily *komor a vígság.*
Tudjuk mi rég, mily *könnyű***,**
mit mondanak nehéznek,
és mily *nehéz a könnyű,*
mit a medvék lenéznek.
(Kosztolányi Dezső: Esti Kornél éneke)

A szimmetrikusan manifesztálódó váratlansága, képtelensége ad olyan funkciót, hogy a feloldást, a megoldást nem készen kapja az olvasó, hanem igényli tőle a gondolkodást, a logikai műveletet, s az ellentmondások miatt fokozott odafigyelést is kíván.

A paradoxon stílusértékét a meghökkentés adja, mely egyrészt a szöveget építő lexémák szemantikai struktúrájából következik, ez kombinálódik a szintaktikai renddel (többnyire párhuzamos állítással), másrészt pragmatikai aspektusból a lineáris síkú gondolkodásmódtól eltérő kognitív gondolkodást kívánja meg az olvasótól a szöveg helyes értelmezése érdekében.

Irodalom: Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Bp. 1999. 119–160. – Földes Csaba: Linguistisches Wörterbuch. 1997: 152. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 59–61. – Katona–Miszoglád–Dienes: paradoxon. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Révai Lexikon. 15. köt. 1922: 181. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 138. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 137–138.
Vö.: antitézis, antonimia, kiazmus R. M. E.

Paragogé [g. παραγωγή; l. paragoge, appositio ad finem dictionis; n. Paragoge; f. paragoge; a. paragoge; o. парагога, аппозиция]: adjekciós szóalakzat; a neoretorikában morfológiai alakzat (metaplazmus); a szó végéhez egy vagy több betű, hang vagy szótag hozzátoldása; azaz a szó hangalakjának átalakítása utólagos hozzátoldással (metaplasmus per adiectionem), az értelem lényeges megváltoztatása nélkül.

(1) Jó édesanyám hivogat, de *hiában,*
kimondva ezerszer is a nevemet.
Majd látva redőtelen és üres ágyam,
könnyezve susogja: mi messze lehet!
(Kosztolányi Dezső: A vonaton)

Az elnevezés a görög 'odavezetés, elvezetés' jelentésű szóra vezethető vissza.

Az ókorban barbarizmusként tartották számon, emellett a decorus (ornatus) 'díszítés, ékítés' lett a szerepe. A régi görög nyelvészek alapján Trüphon a Kr. e. 1. évszázadban, Apolloniosz Düszkolosz a Kr. u. 2. évszázadban, Diomedesz a Kr. u. 4. században foglalkozott vele, az utóbbi „Ars grammaticájá"-ban a következőképpen értelmezte a paragogét: egy szó végére egy betűt, egy szótagot fűznek. A klasszikus nyelvtanok és retorikák a paragógé takarékos alkalmazását javasolták. Donatus az „Ars maior" harmadik könyvének ötödik fejezetében a metaplazmus fajtájaként tárgyalta, az ókori és a középkori retorikák Vergilius és Plautus műveiből származó példákat hoztak a paragogéra. A 18. század végéig Donatus, Priscianus és Sevillai Isidor meghatározását közvetítették a trivium keretében való grammatikatanításban. A barokk tankönyvek is az ókori meghatározást vették át.

A hozzátoldás a jelentés lényeges megváltoztatását nem hozza magával. Az alaki erősítés egyik lehetséges módja: funkciója lehet kiemelés, ritmikai, rímtechnikai szerep, érzelmi tényező, archaizálás stb. A magyarban a hozzátoldás rendszerint egy-egy toldalékmorfémának a relatív vagy abszolút tőhöz adásával történik. Így archaizáló szóalak jön létre:

(2) Özönvizet, kőessőt, üstököst
nem küld az Ur, ki emberek
fegyvereivel
veszitette el
hajdanta Jeruzsálemet.
(Babits Mihály: Hátrahagyott versek, azonos kezdetű)

Máshol a rímelést szolgálja:

(3) Aranycirádás, pici tükrén
még mosolyog a rég letűnt fény,
de már nem úgy, mint *hajdanán,*
mert ő ütötte el az éjfélt,
mikor meghalt a szépanyám,
(Kosztolányi Dezső: Ódon, önémet, cifra óra)

A hangulati, érzelmi fokozás kiemeli a ritmust is:

(4) Fölötte reggel jég fütyölt és
délben csíz *zöngedez.*
(Illyés Gyula: Gyors tavasz)

A publicisztikában az egyik lehetőségként gúnyosan ábrázolja a műveletlenséget:

(5) Gondolom, a volánnál ülő előember Európához szeretne csatlakozni, már csak a magyart kellene elsajátítani középfokon. Ez azonban nem megy *nekije,* mondataiban sok a suk-sük meg az *aztat.*
(Magyar Nemzet. 2006. január 28.)

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 261. – Martinkó András: paragógé. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 130. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 39–40. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 526. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 507.
Vö.: rím L. J.–V. R. R.

Paralelizmus vagy **párhuzam, párhuzamosság,** korábbi magyar neve: gondolatritmus, gondolatpárhuzam, mondatpárhuzam [g. παράλληλος; l. parallelismus; n. Parallelismus; f. parallélisme, parallčle; a. parallelism; o. параллелизм]: ugyanazon vagy bizonyos fokig eltérő szintaktikai szerkezetet követő és hasonló jelentésű két vagy több, egymás utáni mondat, tagmondat, szószerkezet. Példák:

(1) *Elhull a virág, eliramlik az élet…*
(Petőfi Sándor: Szeptember végén)

(2) *Ha sors úgy akarja, szerencse úgy hozza, isten úgy rendelte:* esztendőre vagy kettőre ott leszünk együtt a mennyegzőnkön.
(Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül)

A *paralelizmus* nem tartozik a hagyományos retorikai szakszavak közé. A szó a görög ’egymás mellett levő, párhuzamos’ jelentésű melléknévből származik. A görög megjelölés először a Homérosz-kutató Eusztathiosznál, a 12. században fordul elő, jóllehet magát a jelenséget az ókori retorikák is ismerték. A németben csak a 18. században találkozunk vele, majd a 20. században szilárdul meg a filológiai, irodalomtudományi, illetve a szövegnyelvészeti szakirodalomban. Nálunk először a *gondolatritmus* kifejezés terjedt el, minden bizonnyal Arany János révén. Ő tudniillik az angol hebreista Robert Lowth nyomán elemezte a párhuzamos verselést a 19. század ötvenes éveiben, és a német *Gedankenrhythmus*t így fordította magyarra. Később alkalmazták a *paralelizmus* szót, illetve a *gondolatritmus* mellett a *gondolatpárhuzam*, a *mondatpárhuzam* és a *párhuzamosság* elnevezést. Közben azonban nálunk ketté is vált a gondolatritmus és a paralelizmus. Az előbbi – röviden – elsősorban a mondatok közti jelentésbeli hasonlóságot, az utóbbi pedig inkább a szerkezeti egyezést állítja előtérbe. Aztán idegen nyelvű, pl. német és francia munkák csak paralelizmusról beszélnek. A Szepes Erika–Szerdahelyi István-féle verstanban (1981) szerepel ugyan a *gondolatritmus* név, de zárójelben utána teszik: más néven *paralelizmus*. Ezért ez a munka csak a *paralelizmus* címszó alatt tárgyalja a párhuzamosság körébe vágó valamennyi jelenséget.

A párhuzamosság – az ismétléssel együtt – a legősibb költői stíluseszköz. Az ókorban és a középkorban Arisztotelész, Cicero, Quintilianus, Scaliger és mások jobbára az ->izokólon (más néven: pariszon) keretében szólnak róla. A 18. századtól megsokszorozódik a paralelizmus filológiai vizsgálata. A már említett angol Robert Lowth alkalmazta először 1753-ban a *párhuzamosság (paralelizmus)* szót a poétikában, miközben részletesen elemezte az ótestamentumban (egyáltalán a héberben) gyakori paralelizmusokat. Ezt a kutatást viszi tovább Herder (1782), majd a 19. és 20. században

sokan mások. Nálunk elsősorban Lowth hatására Földi János, Csokonai, Verseghy, Batsányi, majd Arany foglalkozik a paralelizmussal. A 20. században a finnugor és más népköltészet idevágó tanulságait vonja le W. Steinitz, Lotz János, R. Austerlitz. Jakobson egyenesen azt állapítja meg, hogy a nyelvtani párhuzamosság számos népköltészet kánonjának alkotórésze. Magyarországon – elsősorban – a néprajzosok szintén a népköltészet felől közelítenek a vizsgált jelenség felé.

Az Ueding-szótár (1996: 546–547) három elvi alapját emeli ki a szűkebb értelemben vett paralelizmusnak: szemantikai elv (a gondolatok hasonlósága, szinonim volta), szintaktikai elv (a szintaktikai szerkezetek egyenértékűsége) és kvantitatív elv (a mondatrészek és mondatok, tagmondatok, szintagmák összhangja, a szótagszámot és a ritmust tekintve). Ewald Lang 1985-ös tanulmányában öt feltételt sorol fel, amelyek a szintaktikai szerkezetek stb. egyenértékűségét biztosítják, és amelyek ilyenformán a paralelizmus létrejöttét lehetővé teszik:

a) a mondattípus azonossága,
b) a mondatrészek azonos konfigurációja,
c) a tagmondatok minimális szemantikai különbsége,
d) a tagmondatok párhuzamosan kiemelő szerkezete
e) és integrált, közös keretjelentés.

Ez utóbbiak az említett első két elvet magukban foglalják, a harmadikról meg külön szólunk.

Lássuk egy példa részletesebb elemzését.

(3) *Első kakasszókor jőnék nézésödre,*
Másod kakasszókor tégöd mègkérnélek,
Harmad kakasszókor tégöd elvinnélek.
(Népballada: Júlia szép leány)

Az idézett példa összetett mondat, három mellérendelt, feltételes kijelentő tagmondatból áll (a mellérendelés egyébként mintegy alapja a paralelizmusnak!). Ezekben a mondatrészek konfigurációja azonos, mivel a tagmondatok lényegében ugyanolyan relációk útján jöttek létre. A különbség csupán annyi, hogy az első tagmondatban határozós szerkezet áll a másik két tagmondatbeli tárgyassal szemben. A három tagmondat közötti szemantikai különbség ugyan elég nagy, de a haladványos jelleg következtében és mert ugyanabba a fogalmi sémába illeszthetők, a mondatok szemantikailag közelebb kerülnek egymáshoz. Beszélhetünk aztán a három tagmondat párhuzamosan kiemelő szerkezetéről, s lényegében a szórendjük sem tér el egymástól. Beszélhetünk továbbá „integrált közös jelentés”-ről. Az összetett mondatban ugyanis az fejeződik ki, hogy Júlia szép leányért meghatározott módon jönnek – bár ez utóbbin a feltételes módú igealakok valamit enyhítenek. Ami pedig a kvantitatív, illetve zenei szempontot illeti, megjegyezhetjük: a három tagmondatban kifejezett gondolatok ritmikusan követik egymást, továbbá mindegyik tagmondat három azonos szótagszámú szólamból – mondhatnánk: ritmikai szakaszból – áll. Ráadásul a második és harmadik tagmondat két szótagú tiszta rímet is eredményez. Megjegyezhetjük még a teljesség kedvéért, hogy ebben a példában az ->ismétlésen, bizonyos ->fokozáson – és a haladványos jellegen – kívül más alakzat nem jelentkezik.

Egy kissé részletesebben így írható tehát körül a paralelizmus: a rokon tartalmú, azonos vagy bizonyos fokig eltérő szerkezetű és hasonló szótagszámú s így zenei ritmust sugalló, prozódiai elemeket is tartalmazó mondatoknak, tagmondatoknak, szószerkezeteknek egymás mellé rendelése.

A paralelizmus a változáskategóriák közül az adjekció körébe tartozik, és legtöbbször mondatalakzat.

A paralelizmusok egységes szempontú, valamennyi fajtát átfogó rendszerezése még várat magára. Az itt következő is csak próbálkozás.

Először el kell különíteni a tágabb és a szűkebb értelemben vett paralelizmusokat. Az előbbiek közé a szépirodalmi művek periodikusan megismétlődő fontos jelenségei (események; szereplői jellemek, illetve tettek; strukturális elemek; stb.) tartoznak. Egyetlen példa: Márai „Halotti beszéd" című versének alapstruktúrája, a *még* és a *már* határozószó ismétlődő szembeállítása. Közelebbről: a költő sorra kiemeli, hogy a száműzött sors egyes „stációiban" mi maradt **még** meg az emberhez méltó életből, illetve hogyan hatalmasodott el **már** az embertelenné válás.

A szűkebb értelemben vett paralelizmusok aszerint rendszerezhetők, hogy milyen a hívó és felelő sor által kifejezett gondolat viszonya; hogy a felelő sorban milyen minőségi, továbbá mennyiségi változások mentek végbe.

A) A hívó és felelő sor által kifejezett gondolat viszonya szerint, azaz szemantikai szempontból megkülönböztethetők a következő típusok.

1. Azonos gondolat, azonos szerkezet és rokon jelentésű szavak:

(4a) *Bú szállott fejemre,*
Bánat a szívemre.
(Népdal)

(4b) *Perelj, Uram, perlőimmel,*
Harcolj én ellenségimmel,
Te paizsodat ragadd elő;
(35. zsoltár, Szenci Molnár Albert alkotása)

2. Egy irányba mutató gondolatok, azonos szerkezet, de eltérő szavak:

(5a) „*Akinek van szeme, láthatja, akinek van füle, hallhatja*, *miként kell emberként élni, megmaradni.*"
(Magyar Nemzet, Agárdy Gábor búcsúztatójából)

(5b) „*Maradj, ahová az élet állított, végezd kötelességed, és töltsd meg lelked igazsággal…*"
(Márai Sándor: Füves könyv)

3. Egymásból következő gondolatok, hasonló szerkezet (pl. kérdés – felelet, felszólítás – válasz stb.):

(6a) *Csináltatsz-e nekem valami koporsót?*
Csináltatok rózsám, márványkő koporsót.
(Népballada: Világszép Erzsók)

(6b) *Asszonyom, asszonyom, fordujunk meg vissza!*
Kocsisom, kocsisom, nem fordulunk vissza.
(Népballada: Kőmíves Kelemenné)

Megjegyzem: Arany az eddig felsorolt típusokat nevezte párhuzamos szerkezeteknek.

4. Rokon hangulatú természeti kép és egyéni lelkiállapot egymásra vonatkoztatása, hasonló szerkezet, de természetesen más-más szavak:

(7) *Zavaros a Tisza, nincs tisztogatója,*
Szomorú a szívem, nincs vigasztalója.
(Népdal)

Mint a példák is mutatják, ismétlés is előfordul bennük. Meg kell még jegyezni, hogy valójában az eddigi típusokat sorolták a gondolatritmusok közé.

B) A felelő sor változása minőségi tekintetben, azaz a szintaktikai szerkezetet illetően.

1. Megváltoznak az igei személyragok és a birtokos személyjelek:

(8) Kapta hegyes tőrét, s beléereszkedék:
Te megholt*ál* ért*em* s én meghal*ok* ért*ed*.
(Népballada: Biró Szép Anna)

2. A felszólító mód helyén kijelentő mód:

(9) „Azután monda Isten. *Hajtson* a föld gyenge füvet, maghozó füvet, gyümölcsfát… *Hajta* tehát a föld gyenge füvet, maghozó füvet…”
(Mózes I. könyve I. 11., a Károli-bibliából)

3. Változhatnak a mondatrészek, például az alany és az állítmány:

(10) Testemet testével egy sírba *temesd el*,
Véremet vérével *egy patak mossa el!*
(Népballada: Homlódi Zsuzsanna)

4. Változhatnak a határozós szerkezetek:

(11) „Mert onnan jött, a magyar *ugarról*, amely átok alatt fekszik… Onnan jött, a magyar *népből*. Onnan jött az *emberiség őstalajából*…”
(Móricz Zsigmond gyászbeszéde Ady Endre ravatalánál)

5. Változhat a szórend is:

(12) „Füst szállt fel orrából, és szájából emésztő tűz…” (tudniillik a hegyekből)
(Zsoltárok könyve 189, a Károli-bibliából)

6. Sajátos az a szerkezet, amelyben a sorvégi szókapcsolat a következő sor elején mintegy visszhangozza ugyanazt:

(13a) Sirass, anyám, sirass, *éltemben hadd halljam*,
hadd halljam éltemben, hogy siratsz holtomban.
(Népballada: Júlia szép leány)

(13b) Mihelyt meglesz, mindjárt *megmar*,
Mihelyt *megmar*, mindjárt meghal.

(Találós kérdés: Tűz)

C) Mennyiségi változások.

1. Változhat egyetlen szó:

(14) A *tápláló* Ob tágas vizét lakom,
a *halas* Ob tágas vizét lakom.
(Vogul Népköltési Gyűjtemény)

2. Megváltozhat két szó:

(15) Köszönöm apámnak s az édes anyámnak,
Mert jó fiat nevelt *bolygó katonának,*
Az ország rabjának.
(Népballada: Dancsuj Dávid)

3. Változhat több szó is:

(16) „*Répa Rozi* volt *Sobri Jóska szeretője*. *Sobri Jóska* volt *az ország legdelibb betyárja.*"
(Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül)

4. Sőt bővülhet is a felelő sor:

(17) Úgy mennek, úgy mennek a nagy régi uton,
A nagy régi uton *s rengeteg havason*.
(Népballada: Biró Szép Anna)

5. Csak a szerkezet marad meg, a ->hasonlat szavai kicserélődnek:

(18) Sír, mint ahogy a vízben sír a mész.
Sír, mint a víz sír a fedő alatt.
Sír, mint holt fa, melyet tűz emészt.
Sír, mint csarnokban a futószalag.
(József Attila: Egy kisgyerek sír)

D) Jelentkezhetnek más alakzatok is a paralelizmusban.

1. ->Ellentét:

(19) Tűrd, hogy már nem vagy *ott*, csak osztályidegen,
Tűrd, hogy nem vagy ember *itt*, csak szám a képleten,
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

2. ->Figura etymologica:

(20) én *bánat* sújtotta *bánatos* emberem,
én *nyomor* sújtotta *nyomorult* emberem.
(Osztják ének)

3. ->Fokozás:

(21) *Ecczör* megfordittsa, *kecczör* megcsókolja,
Kecczör megfordittsa, *százszor* megcsókolja.
(Népballada: Bátori Boldizsár)

4. ->Korrekció (ellentéttel és fokozással együtt):

(22) Meghalok Csurgóért, de nem a váráért,
Hej, nem a váráért, csak egyik utcáért,
Nem is az utcáért, csak egyik házáért,
Hej, ebben nevelkedett barna galambomért.
(Népdal)

Egyébként a példák közül is több tartalmaz más alakzatot: ->anaforát (11), (18), (25); ->anadiplózist (13a); ->kiazmust (12), (13a), (14); ->ellipszist (4a), (15); ->exemplumot (1), (7).

E) Egyéb változás.

1. Összerakó vagy haladványos paralelizmus (Arany János így írta körül: „összerakó [syntheticus], midőn a rokoneszmék [varia non diversa] sorozásában némi haladást [progressio] vehetni észre”):

(23) Rákosnak mezője tőszomszédos Pesttel,
Pest alatt ért össze útasunk az esttel.
Találkoztak pedig egy temető mellett,
Temetőben új sír dombja sötétellett.
(Arany János: Toldi VII. ének)

A paralelizmus gyökereit minden bizonnyal az ember ismétlő, utánzó, továbbá nyomatékosító, kiegészítő és javító készségében kell keresnünk. Egyébként a paralelizmus univerzális jellegű két értelemben is: minden nép költészetében és szinte valamennyi műfajban ott találjuk. Különösen fontos szerepet játszott és játszik a primitív népek szertartásénekeiben, bájolóimádságaiban, de áthatja a teljes népköltészetet, a szakrális szövegeket, és megjelenik a görög–latin irodalomban, az udvari költészetben, a reneszánsz versben és prózában, a barokkban, egészen napjainkig, tehát a mai költészetben és prózában is. Ilyenformán nem idegen a szónoki beszédben, a tudományos stílusban és az újságírói nyelvben sem. Példák:

(24) *A nemzet készen áll a harcra,* s *ez* a békére a leghatalmasabb lépés. *A nemzet lelkesülve van az áldozatra,* s *ez* az erőnek kimeríthetetlen forrása. *A nemzet lelkesedés közben rendíthetetlen,* s *ez* a magyarnak dicsősége, minővel most más nemzet nem dicsekedhetik. *A nemzet tömege fegyelmet ismer,* s *ez* a győzelemnek záloga!
(Kossuth Lajos)

(25) *A feladat* [értsd: Ady és a Nyugat-mozgalom forradalmának bemutatása] *nem könnyű*, mivel mind az irodalomtudomány, mind a nyelvtudomány adósunk még […] a részlettanulmányokkal […] *Nem könnyű* azért sem, mert a magyar stílus történetének ez a forradalmi

fordulata nemcsak tudományos szempontból érdekel minket […] S végül: *nem könnyű* ezt a feladatot úgy megoldani, hogy […]
(Bóka László: Egy új stílus bölcsőjénél)

(26) *Az árak nőnek, az infláció vágtázik, a hatalom nem teljesíti az ígéreteit.*
(Újságcikkcím)

A paralelizmus közelebbi funkciói tehát a következők: a szöveg strukturálásával, a különböző fokú ismétléssel és a lényeges elemek megváltoztatásával megkönnyíti a megértést, a memorizálást, és elősegíti a meggyőzést, hozzátéve, hogy mindezt csak növeli az ellentét, a fokozás stb. alkalmazása. Lehetővé teszi továbbá a korrekciót, aztán élénkséget, dinamizmust és egyúttal díszt visz a szövegbe. Ugyanakkor zenei hullámzást, sajátos ritmust, illetve próza esetében prózaritmust is eredményezhet. Röviden szinte megalapozza a poétikai funkciót. Mintegy összefoglalásként idézzük fel a „Szeptember végén” című vers első versszakát:

(27) Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,
De látod amottan a téli világot?
Már hó takará el a bérci tetőt.
Még ifju szivemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszbe vegyül már,
A tél dere már megüté fejemet.
(Petőfi Sándor: Szeptember végén)

Irodalom: Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 274–277. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 42–59. – Fónagy Iván: gondolatritmus. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Fónagy Iván: paralelizmus. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Gondolat. Bp. 1961: 133. – Horváth Iván: A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben. Irodalomtörténeti Közlemények 1972: 290–305. – Jakobson, Roman: A grammatika poétikája és a poétika grammatikája. Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben. In: uő: Hang – jel – vers. Gondolat. Bp. 1969: 258–277, 347–371. – Katona Imre: Gondolatritmus, párhuzam. In: Néprajzi Lexikon. 2. 1979: 294–295; 4. 1981: 198–190. – Lang, Ewald: Parallelismus und Etymologie. In: Linguistische Studien. Reihe Arbeitsberichte. Berlin. 1987: 161/1. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976^{5}: 337§. – Magyar Irodalmi Lexikon. 1. köt. Bp. 1963–1965: 401, 441–442. – Ostrowicz, Ph.: Parallelismus. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 546–552. – Robrieux, Jean-Jacques: Rhétorique et argumentation. Nathan. Paris. 2000^{2}: 137–138. – Solymossy Sándor: A gondolatritmus eredete. Ethnográfia. 1927: 1–15. – Szathmári István: Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 9.) – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 107, 485–487. – Ueding, Gert (Hrsg.) Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996.
Vö.: anadiplózis, anafora, antitézis, ellipszis, epifora, exemplum, figura etymologica, fokozás, ismétlés, izokólon, kiazmus, kólon, korrekció Sz. I.

Parentézis vagy **közbeékelés, közbevetés** [g. παρένθεσις; l. parenthesis, interpositio, interclusio; n. Parenthese; f. parenthčse; a. parenthesis; o. паренте̏за]: mondatba iktatott mondat, adjekciós mondatalakzat.

(1) de Prótesiláos görbe hajójánál nem volt sebesebb (*s jaj, vesztire gyors!*)

mióta röpült vala Daidalos és tüzet hozott a Titán.
(Babits Mihály: Laodameia)

A *parentézis* a görög παρά 'mellé, oda' és ἐν 'benne', θέσις 'helyezés' elemekből áll, de a görögben is csak ebben a retorikai értelemben használják: 'közbevetés', a latin 'közbeszúrt mondat' jelentésben veszi át.

Az ókorban Quintilianus alkalmazta terminus technicusként, olyan jelentésben, mely szerint a beszédfolyamatot köztes gondolat szakítja félbe. A görög grammatikusok nyelvtani fogalomként éltek vele, és hang, szótag, szó vagy kifejezés betoldását értették rajta. Az ókor végén és a korai középkorban (Diomedes, Donatus, Isidor) a szabályszerű mondat megtörését látták benne. A parentézist az újkorban a jelenkori nyelvtudomány megújult szempontrendszer szerint vizsgálja. A transzformációs grammatika a variációk létrehozásában látja a parentézis szerepét. A diskurzus- és kommunikációanalízis kutatja a parentézis különféle jelentéseit a szóbeli és az írásos nyelvhasználatban. Az elméleti és a leíró kutatás szerint a szintaktikai elemek különféle elhelyezései mint parentézisek jelennek meg.

A neoretorika felosztása szerint a hozzáadásos ->metataxisok közé tartozik. A szöveg vagy mondat folyamatát megszakító szó, mondatszó, egyszerű vagy összetett mondat: mondatok vagy tagmondatok közé ékelt megnyilatkozás; mondatok közé illesztett – közbevetett – mondat. Lausberg az ->elokúciós mondatalakzatok közé sorolja.

Valójában mondatba iktatott mondat, azaz a megszakítás tagmondat vagy mondat határán megy végbe, tehát nem tagmondaton belül vagy szintagmatagok között jelenik meg a közbevetett megnyilatkozás, amely lehet tagmondat, mondategész vagy annál nagyobb egység. A parentézis (interpozíció) mint mondat- és gondolatalakzat tehát szerkezetileg lezárt egységek sorát szakítja meg, ezek közé ékelődik a szemantikai-pragmatikai szempontból, esetleg grammatikailag is hozzájuk kapcsolódó részlet. (Talán szerencsésebb volna – a szakmai hagyomány ellenére – az epizódokat, a fiktív cselekményt megszakító újabb fiktív történetek beékelését nem a ->hiperbaton, hanem a parentézis körébe sorolni.)

A beszélt és az írott nyelvben egyaránt előfordul, s foglalkozik vele a diskurzus- és kommunikációanalízis; a transzformációs grammatika szerint a variációk kiindulópontjául a parentézis szerepel. Hangzó beszédben a szünetpár és a hangfekvés változása, írásban gondolat- vagy zárójelpár jelezheti.

A közbevetett részlet terjedelme szerint lehet szemantikailag tartalmatlan szó:

(2) Kocsmába az ember elment, elnézegetett, *ilyesmi*, meg hát udvarolgatni szoktunk.
(Beszélt nyelv)

Tartalmas szó:

(3) Ha láttam embert – *s hányat!* – aki szenved,
vele csikorgott minden idegem.
(Szabó Lőrinc: Búcsú)

Szintagma:

(4) Jön néha a kútvödör – *ó csupa rémség!*
Reng a víz attól, loccsan az ár;

(Babits Mihály: Kútban)

Tagmondat:

(5) Ős testvér, méla sváb –, *nem érzed?* – sírni kell!
(Tóth Árpád: Aquincumi korcsmában)

Összetett mondat:

(6) A négy kövér paripa kevélyen hányta-vetette a fejét. (*Ki csak ki, de majd hogy lesz a bejövetel.*) Azután a polgármestert lehetett látni.
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A közbevetett részlet kapcsolódhat grammatikailag szervesen (itt megengedő mellékmondatként):

(7) De minthogy ifju vagy *(ámbátor jeles*)
Tanulj tinó, hogy ökörré lehess.
(Arany János: Vojtina levelei öccséhez, I. levél)

Szervetlen – csak szemantikai vagy pragmatikai természetű – a kapcsolat:

(8) – De hiszen én nem adtam rá rendeletet. (*Haragosan csóválta meg a fejét.*) Már ez a Bubenyik is a nyakamra kezd nőni.
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

Elbeszélő művekben az elbeszélői nézőpont változását jelezheti a szereplő egyenes beszédében az elbeszélő megjegyzése:

(9) Nem én vagyok a szoptatós; az is voltam már valamikor (*s itt mélyen felsóhajtott*), de most én csak éneklő dajka vagyok.
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

Függő idézeten belül communis opinio:

(10) Az egyik okos ember, dr. Pázmár Anzelmus azt állítja, hogy törvényileg meg kellene tiltani az ötven éven alóli emberek gyógyítását (*maga alatt vágja a fát a doktor*), mert ha egészséges szervezetű az ötven éven alóli ember, magától meggyógyul…
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A közbevetett rész funkciója szerint:
Személyes attitűdöt kifejező, interaktív funkció; a beszédpartnerre irányuló:

(11) Garázda nép mi nem vagyunk,
Megkövetem, csak múlatunk.
(Arany János: Falusi mulatság)

A beszélő saját attitűdjét kifejező:

(12) Mari nagy változáson ment át, az a szilaj, akaratos gyermek most olyan szelíd, jó, mint egy bárány (*félek, hogy az valami rosszat jelent*), és hogy olyan szomorú, mint egy szent, és olyan halovány, mint egy liliom.
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

Információátadás (kognitív, tranzaktív funkció), pontosítás:

(13) Amíg a fiam nagy talentuma vissza nem hozott a törvényes múzsához – *a matematikát értem* –, épp eleget paráználkodtam a többiekkel.
(Németh László: A két Bolyai)

Megjegyzés:

(14) A trencséni high-life nem megy a Tátrába vagy Svájcba, mint a laposabb helyek úri népe nyaranként, nem veszi pénzen a telet (*van az neki elég*), Olaszországba se utazik ősz felé a meleg fölkeresésének okából.
(Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

Magyarázat:

(15) Anyám egy gazdag parasztnál, egy afféle parasztbasánál szolgált, akinek legényfia volt. Tavasz volt (*januári születésű vagyok*), házassági ígéret volt.
(Veres Péter: Számadás)

Az elbeszélőnek, illetve a szereplőnek a közölt tartalomhoz való viszonyát fejezi ki:

(16) Itt nyugszik a halmon, – *rövid az eset* –:
Zengjétek Alit ma helyette!
(Arany János: Szondi két apródja)

Irodalom: Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 33. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 860. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 54. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 187. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 472. – Szende Aladár: közbeékelés. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Tátrai Szilárd: Az 'én' az elbeszélésben. Argumentum. Bp. 2002: 20–27. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 573–75.
Vö.: anakoluthon, digresszió, hiperbaton, tmézis L. J.–V. R. R.

Párhuzam, Párhuzamosság -> Paralelizmus

Pariszon -> Izokólon

Pariszózis -> Izokólon

Paronomázia -> Annomináció, Poliptóton

Példa, Példázat -> Exemplum

Perifrázis vagy **körülírás** [g. περίφρασις; l. periphrasis, circumlocutio; n. Periphrase; f. périphrase; a. periphrasis; o. перифраза]: 'más szavakkal való, azaz a szokottat megkerülő mondás', olyan alakzat, illetve szóképekhez is csatlakozó stíluseszköz, amely egy tárgyat, személyt, tulajdonságot vagy eseményt jelöl meg több szóval úgy, hogy nem nevezi nevén (a fogalmat), hanem egy vagy több szembeötlő vonása alapján más szavakkal érzékelteti:

(1) Meneláosz homlokában,
Kétfelől, az oldalán,
Támad olyan valami,
– Röstelem is mondani –
Mint bakőznek, ha tavaszra
„Címert" készül hajtani.
(Arany János: Párviadal)

A perifrázis szó görög eredetű, a περί 'körül, mellett' és a φράσις 'kifejezés' összetételéből jött létre.

Cornificius a tíz sajátos szóalakzat között tárgyalja a körülírást, Quintilianus a trópusok közé sorolja, bár rámutat arra, hogy vannak rétorok, akik a perifrázist a ->hiperbatonnal és a nominációval együtt alakzatnak tartják. A középkori és az újkori retorikák is többnyire a trópusok között tartják számon.

Fábián–Szathmári–Terestyéni: „A magyar stilisztika vázlata" című egyetemi tankönyvben Szathmári István a szóképekhez csatlakozó egyik stiláris eszköznek nevezi, véleménye szerint a perifrázis abban különbözik a tulajdonképpeni szóképektől, hogy nem átvitel. Úgy látja, hogy nem célszerű szembeállítani a szóképpel, gyakran még élesen elhatárolni sem kell őket egymástól. A „Kis magyar retorika" szerzői – Lausberg nyomán – szintén a szemantikai alakzatok (trópusok) egyikeként értelmezik, s leggyakoribb fajtáiként a mitologikus, a metonimikus absztraháló, valamint a metaforikus körülírást nevezik meg.

A perifrázis tehát olyan retorikai szerkezet, amelyben egyetlen szóval megnevezhető, megjelölhető fogalmat több szóból álló kifejezés, valamilyen nyelvi szerkezet (összetett szó, szintagma, mondat) helyettesít. A perifrázisban a kifejezendő fogalom és az alkalmazott nyelvi szerkezettel kifejezett fogalom egymással valamilyen külső vagy belső kapcsolatban áll. Stílushatása abból ered, hogy a fogalom neve helyett annak szembeötlő vonásai állnak előttünk, ez adja a feszültséget, illetőleg ehhez gyakran képszerűség is társul.

A körülírásban sokszor művészi többlet van, az ilyen kifejezés szemléletesebb, analitikusabb, mivel a közvetlen megnevezés helyett megközelítő, sugalló, képi és hangulati asszociációkra építő kifejezést ad. A körülírások egy része nem tartalmaz képi elemet: *hazánk fővárosa* (Budapest), *másállapotban van* (terhes).

A ->metafora és a perifrázis között gyakran egybemosódik a határ. Kemény Gábor szerint az ilyen képek a metafora és a perifrázis metszetében helyezkednek el, s éppolyan joggal nevezhetők körülíró metaforának, mint metaforikus körülírásnak: *Thalia papja* 'színész', *kálvinista Róma* 'Debrecen', *füttyös, barna szörnyeteg* 'vonat' (Ady).

Eligazító szempont lehet, hogy a metafora egyetlen szóval ki nem fejezhető komplex jelentést igyekszik kifejezni, a perifrázis pedig másképpen, több szóval akar megjelölni

egy meglévő fogalmat, jelenséget. A metafora szövegkörnyezet nélkül nem világos, a perifrázis viszont igen. (Bár ez utóbbi esetben is függ az értelmezés az olvasó/hallgató szociokulturális hátterétől.)

A körülírást mindegyik szövegtípus használja.

Vörösmarty Mihály „A Guttenberg-albumba" című versében körülírásokkal fejezi ki azokat a feltételeket, amelyeknek meg kell szűnniük ahhoz, hogy az emberiség önmagához méltó életet élhessen:

(2) *Majd ha baromból s ördögből a népzsaroló dús*
S a nyomorú pórnép emberiségre javúl;
(Vörösmarty Mihály: A Guttenberg-albumba)

A (2) példában a perifrázis emelkedettebbé, ünnepélyesebbé teszi a stílust.

A barokk szertelenségét, bőbeszédűségét mutatja az alábbi idézet, amelyben a költő a halál kifejezésére használja a perifrázist:

(3) Mély álmából sok jancsár megölettetik,
De nem messzi álombul halálba ugrik,
Soknak teli gégéjéből bor kiomlik,
Mindnyájan részegségnek ott jutalmát veszik.
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

Petőfi ironikus célzattal használ körülírásokat állandó jelzőként „A helység kalapácsá"-ban: *a helység kalapácsa* 'kovács', *a csizmacsinálás érdemkoszorúzta művésze* 'csizmadia' stb.

A perifrázis a tudományos stílusban is gyakori. A perifrázist szakszövegekben sokszor az azonos szavak használatának, azaz a szóismétlésnek az elkerülése érdekében használjuk. Például fizikai szakszövegben a *tükrözés* szó helyett: a *fent megnevezett optikai jelenség*.

A publicisztikai stílusban is – magyarázat céljából – sűrűn élnek a szerzők körülírással:

(4) A mai terrorizmusnak – természetesen – nincs pontos és megkülönböztető definíciója. Ha körülírásra vállalkozunk, ismérvek felsorolásával kísérletezünk, akkor *olyan jelenségről van szó, amely magasan szervezett, tömegpusztító, áldozatot nem kímélő, konkrét értelemben céltalan, szimbolikus, irreguláris szervezetre épül, térben nem rajzolható, primitív eszközök és fejlett kommunikáció szimbiózisával megvalósított kegyetlen erőszakként fejezhető ki.*
(Deák Péter: Aszimmetria-forradalom a hadviselésben)

A köznyelvben a perifrázis legegyszerűbb formája az, amikor egy igéből képzett főnév és egy funkcióige kapcsolódik egymáshoz, vagyis egy ige helyett ugyanazon jelentésű szószerkezet áll. Ez általában stílushibának (->szolecizmus) tekinthető, a nyelvművelő szakirodalom terpeszkedő kifejezésként tartja számon. Leggyakrabban a hivatalos nyelvben fordul elő. Pl.: *kifizetést eszközöl* – 'kifizet', *intézkedést foganatosít* – 'intézkedik'.

A körülírás körébe tartoznak a köznyelvi frazémák, szólások, szorosan összekapcsolódó szószerkezetek is, pl.: *kilóra megvesz* 'megveszteget valakit', *jégre visz*

’becsap’, *kosarat ad* ’elutasít’, *magyar ezüst* ’alumínium’ stb. Nem ritka, hogy a közhelyek is körülírások: *a feledés homályát borítja rá* ’elfelejti’.

A perifrázis az argónak és az ifjúsági nyelvnek is egyik fő jellemzője: *macskafröccs* ’tej’, *folyékony kenyér* ’sör’, *félkarú rabló* ’játékautomata’, *olajra lép* ’elszökik’, *itatja az egereket* ’sír’, *leesik a tantusz* ’megért valamit’, *fölmegy benne a pumpa* ’feldühödik’.

Alaki tekintetben a perifrázis lehet egyetlen összetett szó: *mindenható* ‘isten’, szószerkezet: *Dózsa népe* ‘parasztság’, egyszerű mondat: *Az ablakon szórja ki a pénzt.* ‘pazarol’. Az is előfordul, hogy a költő a nagyobb művészi hatás kedvéért egy hosszabb gondolatsort is körülírással fejez ki:

(5) Mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki sót mér, krumplit, kenyeret,
hozomra, ujságpapirosba
s nem söpri le a mérleget;
s ritkás fény közt morogva rámol
– az adó hosszú, nagy a bér –
s mi haszna sincs, hiába számol
többet a petróleumért?
(József Attila: Mondd, mit érlel…)

Az (5) példában József Attila több tagmondatból álló körülírással nevezi meg a kereskedőt.

A körülírás két ellentétes megnyilvánulási formája az ->eufemizmus és a ->kakofemizmus. Az eufemizmus finomkodó, enyhe megnevezése valaminek. Eredete a mitikus világképre vezethető vissza: valaminek a nevét félelemből, tiszteletből nem mondták ki, helyette körülíró megnevezést alkalmaztak. Mint stíluseszköz enyhítésre, szépítésre, pozitív érzelmi megnyilvánulás kifejezésére alkalmas. Pl. Petőfi a „János vitéz”-ben a halált így fejezi ki: *Napfogyatkozás jött szeme világára*. A kakofemizmus ennek ellentéte, vagyis a semleges jelentésárnyalatú szavak helyett pejoratív, durva szavak használata: *kapitális barom* (ostoba).

A perifrázis szorosan kapcsolódik a ->definícióhoz is, hiszen a meghatározásban a definiálandó fogalom sajátos jegyeit írjuk le:

(6) Predesztináció*: keresztény vallási tanítás, mely szerint isten öröktől fogva, tévedhetetlenül és megváltoztathatatlanul meghatározta az ember túlvilági sorsát.*
(Filozófiai kislexikon. Kossuth Könyvkiadó. 1972.)

A körülírással rokonítható alakzat az ->antonomázia, azaz tulajdonnév helyett köznév használata többnyire annak érdekében, hogy a név ismétlését elkerüljék. Pl.: *a nemzet csalogánya* (Blaha Lujza)*, a niklai remete* (Berzsenyi Dániel).

(7) Én ilyennek hallom, látom, ismerem az érzelmek világát *Árpád honában.*
(Kossuth Lajos: Osztrák császár és magyar király)

Tagadó szerkezetű körülírás a ->litotész, amely szorosabb értelme szerint állítás: *nem nagyon szép* ’csúnya’, *nem olyan okos* ’buta’.

Irodalom: Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 107–112. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976: 67–69. – Martinkó András: perifrázis. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 172. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 111–3.
Vö.: antonomázia, definíció, eufemizmus, irónia, litotész, metafora, szolecizmus, trópus J. T.–M. K.

Periódus -> Körmondat

Perisszológia vagy **makrológia** [g. περισσολογία; l. perissologia, macrologia, longuiloquium; n. Perissologie; f. périssologie; a. perissologia; o. перисслогия]: az amplifikáció egyik formája: egy kifejezés tartalmának megismétlése más szavakkal ugyanazon mondaton belül, pl.: hiszen *élni* nem más, mint *meg nem halni*.

Az alakzat megnevezése a görög περισσός 'fölösleges; több mint szükséges' és λόγος 'beszéd' szóelemekre vezethető vissza, jelentése 'terjedelmes, hosszadalmas beszéd'.

A klasszikus retorika osztályozása szerint adjekciós gondolatalakzat. A neoretorika osztályozása alapján hozzáadásos metalogizmus. Szabó G.–Szörényi „Kis magyar retoriká"-ja szerint a szintaktika alakzatai közé tartozik, és egy mondatnak (vagy mellékmondatnak) azonos jelentéssel való felesleges ismétlése.

A túlkifejtettség, a bőbeszédűség megnyilvánulása, a ->körülírás és a ->szinonímia rokona. Tehát szövegkörnyezettől függően tekinthető az ékesszólás hibájának és erényének is. A szépirodalmi művekben a körülíró ismétlés a szokványostól eltérő kifejezésmódnak minősül, és a szinonímiára, valamint a perifrázisra támaszkodik. Az új asszociációk révén megnöveli a közlés másodlagos, stilisztikai információtartalmát: a hangsúlyozás és a nagyítás eszközévé válik:

> …*féljétek az Istent*, az igaz római katolika vallásban erősek legyetek, *az felséges Isten törvényi betöltésére igyekezzetek, az isteni szolgálatban szorgalmatosok legyetek […] igyekezetötöket és munkátokat az Úrnak nevében kezdjété*k […]
> (Kornis Gáspár: Erdély és családja viszontagságairól)

Irodalom: Kiss Sándor: makrológia. In: Világirodalmi lexikon. 7. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 154.
Vö.: perifrázis, **szinonímia** K. A.

Perkontáció [g. ἐξετασμός; l. exquisitio, percontatio; n. Perkontation; f. –; a. percontation; o. –]: e kérdésalakzat körül nagy nézetkülönbség alakult ki a retorikatörténetben.

A latinban a *percontatio* 'puhatolás, tudakozódás, kérdezősködés' értelmű.

A római szónoklattanok azt bizonyítják, hogy a retorika tudománytörténetének kezdeti állapotában több műszó is (->interrogatio, percontatio, quaesitio, quaesitum stb.) használatos volt egymás mellett a kérdésalakzatok megnevezésére. A perkontáció fogalma körüli homály nyilvánvaló voltát jelzi az a tény, hogy a retorikatörténetben több kérdésalakzattal azonosították, vagy annak válfajaként könyvelték el, illetve a legellentétesebb értelmezéseket kötötték hozzá. Azonosították például az epiplexisszel (Szabó G.–Szörényi), a ->szubjekcióval (Cicero, Lausberg 1960), a πύσμα szót perkontációnak fordították (Hartmann), a párbeszédes szubjekció egyik fajtájaként könyvelték el (Lausberg 1976). A legellentétesebb terjedelmű válaszokat kapcsolták

hozzá: egyes retorikusok szerint hosszabb választ igényel, mások szerint csak egyszavas válasz adható rá (Hartmann).

A tisztázatlanság okai messzire nyúlnak vissza. Quintilianus a meghatározásában bár látszólag szembeállítja az interrogációt és a perkontációt, de nem választja szét világosan. Inkább csak valószínűsíthető, hogy szerinte az utóbbi tudakolásra való, az előbbi cáfolásra. Sőt a perkontáció fogalmát tanúkihallgatáskor valódi kérdésnek minősíti, másutt alakzatként könyveli el.

Lausberg úgy határozza meg a perkontációt az 1960-ban megjelent könyvében, mint olyan alakzatot, amely szubjekció, az 1976-ban publikáltban pedig a párbeszédes szubjekció egyik fajtájaként nevezi meg, amely fiktív dialógus. Ennek során a szónok kérdezve megismétli az ellenfél egyik fiktív kérdését vagy fiktív állítását, és arra maga is ellentétes választ ad. Utóbbi művében a szerző a perkontáció görög és latin nevét így adja meg (*exquisitio*, ἐξετασμός).

Dixon kérdéstípus-jellemzésében a perkontációnak olyan sajátságokat tulajdonít, mint amelyek az interrogációt jellemzik, vagyis megdöbbenést, csodálkozást vagy szemrehányást lehet vele kifejezni.

Hartmann a perkontációnak három jelentését adja meg: egyrészt tanúkihallgatáskor információt tudakoló kérdésként értelmezi, amely rokon az interrogációval; másrészt a beszéd díszítő elemeként (mint gondolatalakzat) a legtágabb értelemben vett retorikai kérdést jelöli vele, és ebben az esetben a perkontációra csak egy szóval lehet választ adni; harmadikként pedig az ellenfelet hallgatásra késztető felszólításnak tekinti.

Burton szerint ennek a kérdésnek a célja megdorgálni valakit, szomorúságot kifejezni vagy gyalázkodni, szitkozódni (2003). Ezek a felsorolt tartalmak beletartoznak az interrogáció fogalmába, és az adott példákra az interrogáció funkciófordulása is áll:

(1) *Mért is nem haltam meg fogantatásomkor;*
mért is ki nem multam, mihelyt megszülettem?
(Jób könyve. 3,11. Károli Gáspár fordítása)

A magyar szakirodalom is többféleképpen értelmezi a perkontációt.

Martinkó definíciója összemossa a kérdésalakzat-típusok határát, hiszen szerinte a klasszikus retorikában a perkontáció a bírósági beszédben a szónok által feltett („szónoki") kérdéseket és az általa adott feleleteket jelentette, valamint a felvetett állítások és cáfolatok monológszerű, ismétlődő, párhuzamos jellegű sorozatát.

A Szabó G.–Szörényi szerzőpáros az epiplexist azonosítja a perkontációval, azaz olyan szemrehányó kérdésnek tekintik, amelynek az a célja, hogy erőszakkal választ kényszerítsen ki. Ezt példázzák a Petőfi Sándor „Meddig alszol még, hazám?" című verséből vett idézettel:

(2) *Meddig alszol még, hazám?*

Szerdahelyi perkontáción a szubjekciós kérdések és feleletek hosszabb láncolatát érti.

Az eltérő nézetek miatt a perkontációnak nem lehet egyértelmű meghatározását adni.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 3, 203. – Dixon, Peter: Rhetoric. Routledge. London–New York. 1990 [1971]: 36. – Hartmann, V.: Percontatio. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 745–747. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 354. §. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1976 [1963]: 433.§. – Martinkó András: perkontáció. In: Világirodalmi lexikon. 10.

köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959 [94–95]: 9, 2, 6; 5, 7, 27. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 177. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 288.
Vö.: interrogáció, szubjekció Sz. N. I.

Perkurzió [g. ἐπιτροχασμός; l. percursio; n. Percursio; f. –; a. epitrochasmus, percursion; o. перкурсия]: ->detrakciós ->gondolatalakzat; olyan fogalmak, tényállások, történések egymás utáni, részletezés nélküli említése, amelyek mindegyike bővebben, kifejtettebben is bemutatható lenne.

(1) Szerencsém volt, mondhatom így, utólag –
a háború, az árvaság, az intézeti évek,
a nyomorult és zaklatott fiatalság, az idegösszeroppanás, a kórház,
már ennyi sem kevés, valóságos vagyon
s jó ajánlólevél egy irodalmi tanfolyamhoz…
(Orbán Ottó: A tisztességtelen előny)

A perkurzió elnevezése a latin *percurro* 'keresztülfut, átfut' jelentésű igéből képezve 'keresztülfutást, átfutást' jelent, utalva az alakzatnak arra a sajátosságára, hogy csak megemlíti a tárgyalt tényezőket, gyorsan, futólag mutatja be őket. Görög megnevezése az ἐπιτροχάζω 'rajta átfut, futólag érint' igéből képzett 'elfutás, könnyed érintés' jelentésben szintén a gyors, átfutó tárgyalás műveletét emeli ki az alakzat jellemző vonásai közül.

A perkurzió a ->brevitas, a tömörség stíluserényét szolgáló detrakciós alakzat: az elhagyás művelete abban a sajátosságában nyilvánul meg, hogy a megemlített dolgok részletesebben is leírhatók, kifejthetők lennének, a perkurzió azonban mellőzi ezt a részletezést. Az alakzatban említett dolgok általában a közlő és a befogadó szövegen kívüli, a világról való tudása alapján minősülnek bővebben, részletesebben kifejthetőnek, azaz az elhagyás művelete valami szövegen kívülihez képest értelmezhető; másrészt azokban az esetekben, amelyekben a bővebb kifejtés a szöveg korábbi vagy későbbi egységeiben megtörténik, az elhagyás ehhez a kifejtett formához viszonyítva érvényesül.

Az antik retorikák óta számon tartott alakzatot a görög munkákban ἐπιτροχασμός néven tárgyalják, *percursio* megnevezéssel Cicerónál szerepel először, aki „De oratore" című művében, bár nem adja meg a fogalom meghatározását, a kommoráció alakzatával – azaz a valamely tárgy bemutatásánál való elidőzéssel – állítja szembe. A perkurzió formai megoldása, az egymás után sorakoztató, felsoroló jellege miatt detrakciós volta ellenére ->adjekciós alakzatokkal, a ->halmozással, ->kongeriesszel és a ->felsorolással is rokon. Egyes retorikák ezért – így például Bullinger bibliai alakzatokat tárgyaló munkája – a hozzáadás alakzatai között említik; Sonnino osztályozása pedig a felsoroló alakzatok között veszi számba.

A perkurzió a felsorolás olyan altípusának is tekinthető, amely részletek nélkül, csak a fontosabb sajátosságokat, mozzanatokat, gyakran egymástól távol álló fogalmakat sorakoztatva fel, áttekintő képet ad valamiről. A szintén felsoroló formában megvalósuló ->evidenciától az különbözteti meg, hogy az részleteiben kifejtve és állóképszerűen, a perkurzió pedig csak a lényeges mozzanatokat kiemelve, és azokon előrehaladva, dinamikusan ábrázol. Lausberg tömör meghatározása szerint a perkurzió részletek nélküli összegek egymásra következése. Az Ueding-féle retorikai lexikon szerint a perkurzió megkülönböztető jegyei az egymásutániság, a rövidség, illetve az összegző jelleg és gyorsaság.

A perkurzióban megemlített fogalmak, tényállások, történések egymásnak mellérendelt mondatok (2), tagmondatok (3) és szintagmatagok (1), (4) formájában jelenhetnek meg:

(2) *Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok,*
Felnőttem. S kérdezed: miért? hát nem tudom.
(Radnóti Miklós: Negyedik ecloga)

(3) *Kazánt súroltam; vágtam sarjat;*
elnyúltam rothadt szalmazsákon;
bíró elítélt; hülye csúfolt;
pincéből tódult ragyogásom.
(József Attila: Végül)

(4) Véletlenül megismerkedett a 18 éves, gyönyörű Marie Berth Aranche-sal, *szerelem, házasság, zátony, borzalmas botrányok, jelenetek után,* Ernst elvált, ez inspirálta a Loplop-sorozat megfestésére […]
(Román József: Őrült szerelem Dalítól Baconig. Élet és Irodalom. 2006. június 2.)

A szintaktikailag mellérendelt tagok viszonya jellemzően egyszerű kapcsolatos mellérendelés (1–4), a logikai viszony jellegét azonban gyakran nem jelöli kötőszó, a tömörség érdekében ugyanis a perkurzió sok esetben az ->aszindeton alakzatával együttesen érvényesül (1), (3), (4). Ritkábban, elsősorban olyan esetekben, amelyekben más alakzatokkal, ->paralelizmussal, ->antitézissel társul, a kötőszók halmozása, azaz a ->poliszindeton alakzata is hozzájárulhat az együttes hatáshoz, miként az (5) példa párhuzamos szerkezeteiben:

(5) Lesz benne *szerelem és krimi, titok és rejtély, fantasztikus sorsok és felejthetetlen regényalakok. Tájak és utazások, őrült izgalmak és mély megfontolások.*
(Ambrus Judit: Bérlettel a Holdba. Könyvjelző. 2006. január)

A perkurzió tömörítő jellege, a részletezés hiánya miatt a mellérendelt mondatok, tagmondatok gyakran minimális szerkezetűek (2), esetleg hiányosak, és csak ritkán bővítettek (3); jellemzően a halmozott mondatrészek is gyakran bővítmények nélkül (4), illetve korlátozott számú bővítménnyel (1) szerepelnek.

Lausberg nyomán megkülönböztethető a perkurzió nominális (1), (4) és verbális (2), (3) változata. A nominális perkurzió utalásszerűen, részletezés nélküli címszavakban állít egymás mellé fogalmakat, esetleg cselekménymozzanatokat:

(6) *Nyelv, érték, közösség*
(Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánygyűjteményének címe)

Miként a (6) példa mutatja, a perkurziót a rövidség és az összegző jelleg alkalmassá teszi arra, hogy szerepet kaphasson a címadásban is.

A verbális perkurzió a rövidre fogott történetelmondás eszköze, a tömör narráció a fontosabb cselekményelemek egymás utáni, kifejtetlen említése révén alakul:

(7) *Megérkezett, kipróbáltuk, megnéztük, meggyőzött és megtetszett.*

(A „kicsi zöld”, avagy Neo Neon SRL-LB 05 G. Zaj DJ Magazin)

A perkurzió egyik legfőbb funkciója a tömörítés, azaz az a képesség, hogy egységben tud láttatni, összefoglalni, és néhány lényeges mozzanat kiemelésével hosszú eseménysorokat, akár egész élettörténeteket is megjeleníthet:

(8) A hetven évem legmeghökkentőbb élménye, hogy úgy érzem, semmivel sem éltem többet azoknál, akik mondjuk harminckét évesen vagy huszonhat évesen fejezték be földi pályafutásukat: *születtem, éltem, szenvedtem, küzdöttem, dolgoztam,* s – havi kétszáz még sose telt.
(Tőzsér Árpád: Az isten, az isten kalapja és az ember)

Az egyes cselekvések részletezés nélküli sorjázása a történetek sűrítésén kívül arra is alkalmas, hogy az események gyorsaságát, pergését, egymásra következését érzékeltesse:

(9) Egyszerűen csak *meglátta, megszerette, és megvette* ezt a szépséget, közel egy éve.
(Mindörökké kettes Golf. MaxiTuning Magazin. 2006. november)

Az egymás utáni kifejtetlen említés funkciója lehet a részletek mellőzése, a megemlített dolgok célzásszerű, gyors felidézése is; az ilyen esetekben a perkurzió a ->préteríció alakzatával is kiegészülhet:

(10) Példákkal mutassam-e meg, hogy a szolga, valahányszor alkalom adatik, urával miként bánik? *Nem szükség a világ egyetemi történeteiben széjjeltekintenem; nem szükség a régi Rómából a Spartacus rabcsoportjait vagy a németországi paraszthadat vagy a szent-domingói gyilkos jeleneteket felhoznom.*
(Kölcsey Ferenc: Az örökös megváltás ügyében)

A perkurzió az egyes megemlített mozzanatok kifejtetlensége ellenére részletező jelleget kaphat azokban az estekben, amelyekben a felsorolás több elemű. Az összefoglaló, áttekintő jelleg megmarad, de a sűrítő, tömörítő szerep elvész azáltal, hogy a bemutatni kívánt egésznek nemcsak a leglényegesebb elemei emelődnek ki:

(11) Ha valaha regényt írnék ebből az életanyagból, jobban kell vigyáznom az arányokra. Jelenetek során át kell, hogy kitessék: közben azért *csak megvoltunk, dolgoztunk, gyerekeket neveltünk, szerettünk, bánkódtunk […] színházba jártunk, kirándulni mentünk, csónakáztunk, ruhát próbáltunk […]*
(Ember Mária: Naplónak indult)

A kifejtetlen említések azonban nemcsak tömör összképet, hanem homályosságot is eredményezhetnek, amit a következő szövegrészletben még az ->ellipszis alakzata is erősít:

(12) *Hanglemez, két lap, arckép, vállak.*
Dühvel és sodrón. Szerelmes állat.
(Balla Zsófia: Budatest)

A jelzésszerűen egymás mellé állított fogalmak, cselekmények közötti ellentétek, illetve párhuzamok erősíthetik a perkurzió hatását, ezért gyakran alkot komplex alakzatot antitézissel és paralelizmussal is, miként a (13) példában, amelyben az egymással ellentétes fogalompárok azonos, *és* kötőszóval összekapcsolt szerkezetekben rendeződnek egymás mellé:

(13) *Ártatlanság és komiszság, szemtelenség és szelídség, érzékenység és vadság* a Te könyveid világában nemhogy nem zárják ki, de feltételezik egymást.
(Ágoston Zoltán: Születésnapi levél – Garaczi Lászlónak)

Az elmondásra, a röviden mondás, az összegzés szándékára utaló nyelvi elemek szerepet kaphatnak a perkurzióban, de ez – a préterícióval ellentétben – nem elengedhetetlen feltétele az alakzat szerveződésének:

(14) Legyen szabad végezetül a mondottakat összefoglalni. A szén körútja abban áll, hogy *az ember és az állat a levegőből oxigént von el s ennek helyébe sok millió liter szénsavat lehel bele vissza, mi által a szén mint szénsav a levegőbe kerül. A növény azután felveszi az állat kilehelte szénsavat és a levegőbe oxigént bocsát a helyébe. A szénatomok tehát folytonos vándorlásban vannak az emberekből és állatokból a növényekbe s a növényekből az emberekbe és az állatokba. Ez így röviden elmondva annyi, mintha azt mondanám, hogy egy ismerősöm Budapestről New Yorkba s onnan Amerikán s a Csendes-tengeren keresztül ismét Budapestre jött vissza, megkerülte a földet*; de hogy útközben mennyi minden adta és adhatta elő magát, arról nincs említés téve.
(Kosutány Tamás: A szén útja a természetben. Természettudományi Közlöny. 1888. február)

A (14) példa a bővítmények viszonylag nagyobb száma miatt eltér a perkurzió prototipikus megoldási formáitól, mivel összetett eseménysorok következnek egymás után, szükséges a bővítetett mondatok szerepeltetése, azonban ezek is csak az elengedhetetlenül szükséges információt adják meg, nem részleteznek, ezért ez a formai megoldás is perkurzióként értékelhető. Ráadásul a szöveg egy metanyelvi gesztussal értelmezi is a perkurzió hatását és működését.

A szövegek szerkezetében összefoglaló jellege miatt a perkurziónak elsősorban a lezárásában, az addig mondottak áttekintésében lehet szerepe, miként a (14) példa is mutatja, ebből adódóan már az antik retorikai munkák is a beszédek zárórészében, a perorációban tartották hatékonynak és megfelelőnek. Az áttekintő jelleg miatt azonban előre mutató szerepe is lehet, ezért a címadásban, a tartalmi sűrítményt nyújtó alcímekben is érvényesülhet. Az egész mű főbb mozzanatait röviden ismertető címeket találhatunk például a barokk címadási gyakorlatában, miként a következő 1812-ben kiadott tréfás verses költemény címében is, amely a történetet igeneves szerkezetekbe tömöríti:

(15) *Egy Bétsből szakadt, Kassán e Világból tsúfosan ki-múlt; Sidóból lett bóldogtalan keresztény portzellán Fábrikánsné Trési Asszony élete*
(Berei Farkas András)

Miként már a (6) példa is jelezte, rövidebb címek is utalhatnak tömör felsorolásként előre. A publicisztika hatásosságra törekvő címadásában találunk a történéseket megelőlegező verbális perkurziót is; a (16) példa egy Marilyn Monroe-ról szóló filmet ajánló írás címe:

(16) *Késett, felejtett, sztár lett.*
(Színes Bulvár Lap. 2004. december 9.)

Az elbeszélő művek fejezeteinek címei hagyományosan tömören jelzik előre a várható történéseket, ennek a megoldásnak a mai, posztmodern változata található meg a következő történet alcímében is:

(17) Hetedik történet, melyben *Liza nyakon önt egy ellenszenves öregasszonyt filozófiájának esszenciájával, folyik a vér, a könny, a meggylé, fegyverré nemesül a fúrógép és a tejszínhabágyú, hullanak a tortaverebek, és valahogy az egész nyugati kultúra úgy gomolyog*.
(Cserna-Szabó András: Fél négy)

A perkurzió egyes stílus- , illetve szövegtípusokban és műfajokban betöltött szerepeit tekintve azt mondhatjuk, hogy a hétköznapi társalgás is él a sűrítésnek ezzel az eszközével:

(18) És berendezkedem egy olyan életre, ami egész más irány, mint *a járás–esküvő–gyerek–megcsalás–botrányok–válás…*
(www.tobber.freeblog.hu)

A lírai műfajokban gyakran nem egyszerűen tömörítő, hanem létösszegző szerepet is nyer:

(19) *születtem, elvegyültem és kiváltam.*
(József Attila: Kész a leltár)

A balladai történetkezelésben a perkurzió tömörsége és kifejtetlensége, a részleteket homályban hagyó volta egyaránt érvényesülhet:

(20) *Ők egymásra ismerének,*
Össze is ölelkezének,
Vígon is vacsorálának,
S holtig együtt maradának.
(Molnár Anna. Az elcsalt feleség. Népballada.)

A tömörség, a kifejtetlenség a humor szolgálatába is állhat, és a néhány szóval elmondott történet humoros műfajok szövegszervező erejű alakzatává válhat, mint a következő tréfás sírfeliratban, amelynek hatását a rím és a ritmus is erősíti:

(21) *Megszületett, virágzott, eltemettük, kimászott.*

A bemutatott példák változatossága jelzi, hogy a perkurzió stílus- és szövegtípusok, műfajok sokaságában játszhat szerepet, az elbeszélő műfajokban (11), (15), (17), a lírában (1), (2), (3), (12), (19), a publicisztikában (4), (5), (7), (9), a szónoki beszédben (10), esszéjellegű (8) és tudományos (6), (14) írásokban egyaránt.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Bullinger, Ethelbert W.: Figures of speech used in Bible. Babar Books. Michigan. 1977. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1990[10]: 409–410. – Martinkó András: perkurzió. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991[8]: 59. – Sonnino, Lee A.: A Handbook to Sixteenth-Century Rhetoric. Routledge & Kegan Paul. London. 1968: 247–266. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995. – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 748–749.
Vö.: aszindeton, evidencia, felsorolás, halmozás, kongeriesz, poliszindeton, préteríció D. Á.

Permisszió vagy **megengedés** [g. ἐπιτροπή; l. concessio, permissio; n. Permission; f. permission; a. permissio(n); o. пермиссив]: megengedés; a közönséghez vagy ellenfélhez való fordulás pragmatikai alakzata, amelyben a szónok egy ponton enged álláspontjából, véleményét átengedi közönségének, ellenfelének, illetve valamit teljesen átenged, kiszolgáltat valakinek.

(1) Bánjatok velem belátástok szerint*, ha úgy tetszik, használjatok ki.*
(Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika)

(2) Én meghagyom a dobozolóknak a dobozolás jogát, *csak nyugodtan rakjanak engem ide vagy oda,* én azt gondolom, hogy születésem óta ennek a zenének a rabja vagyok.
(Sebestyén Márta, interjúrészlet. Szólás Szabadsága. 2006. május 30.)

(3) Sok hazugságuk közül leginkább egyet csodáltam: azt, amelyben kijelentették, hogy óvakodnotok kell, nehogy rászedjelek, minthogy félelmes szónok vagyok […] hacsak nem azt nevezik ők félelmes szónoknak, aki igazat mond. Mert ha igen, *elismerem: szónok vagyok, bár nem olyan, amilyennek ők elképzelik*
(Platón: Szókratész védőbeszéde)

(4) *Sárból igen.* Erényekből nem lehet embert gyúrni.
(Ancsel Éva: Utolsó bekezdések)

Az *epitrope* görög elnevezés az *epi* ’hozzá’ *trope* ’fordulás’ jelentésegységeiből tevődik össze, jelentése: ’rábízás, döntés rábízása valakire’. A latin *permissio* kifejezés a *per* ’át, meg’ és *mittere* ’bocsát, küld’ összekapcsolásából jött létre, jelentése: ’átengedés, megengedés’.

Először Cornificius „Rhetorica ad Herennium” című művében fordul elő mint alakzat, majd Cicero „De oratore” és Quintilianus „De institutio oratoria” című műveiben.

Gyakorta az ->irónia alakzata, ha olyasmit enged át ellenfelének, ami nem jelent a másik számára vagy az ügy szempontjából sokat. Ha nem ironikus, akkor a bevezetésben a jóindulat megragadásának funkcióját töltheti be, hiszen az önfeláldozás gesztusát gyakorolja.

(5) Lady Astor így szólt Winston Churchillhez egy társasági összejövetelen:
– Winston, maga komisz, hiszen már megint részeg!
– Lady Astor, *Önnek igaza van. Részeg vagyok.* Ön viszont ronda. Én holnapra kijózanodom.
(Anekdota)

(6) Nézd csak, *tudom, hogy nincsen mibe hinnem,*
s azt is tudom, hogy el kell mennem innen,
de pattanó szivem feszítve húrnak
dalolni kezdtem ekkor az azúrnak,
(Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség)

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 4.29 – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley. 1991: 70. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 426. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 156.
Vö.: megengedés, irónia A. P.

Permutáció [g. –; l. permutatio; n. Permutation; f. permutation; a. permutation; o. пермутация]: transzmutációs gondolatalakzatként (szintaktikai alakzatként) két nyelvi szerkezet megfordításos ismétlése.

(1) *...az kész gyorsaság és a gyors kézség.*
(Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság)

A példánk alakzata a *kész* és a *gyors* melléknévnek, illetve a *gyorsaság* és a *készség* főnévnek sorrendi cseréjén alapszik. (A kézség szóalak íráshiba.)

A *permutáció* 'megcserélés, megváltoztatás' transzmutációs szintaktikai alakzat, két kifejezés megfordított sorrendben való ismétlése.

1. Az alakzat latin megfelelője az ->antimetabolé egyik típusának, nevezetesen a tőkereszteződésnek. Lausberg ezt az ->irónia kifejezőjének említi, s a ->kiazmus bonyolultabb formájának nevezi (komplizierter Chiasmus). A Világirodalmi lexikon (és a Silva rhetoricae gyűjteménye) a permutáció fogalmát visszautalja az antimetabolé címszóhoz. Az ->antitézis különleges alakzata a kiazmus, a ->kommutáció, az ->oximoron, a ->distinkció és a ->szubjekció is.

(2) Gyógyítasz s bort mérsz. Italod két érdemü: érzem
Gyógyszereden borodat, gyógyszeredet borodon.
[…]
S így mákszemnyi különbség sincs a tőke s fejed közt,
Van *borod, és műd* közt: ez *fanyar*, az *savanyú*.
(Vörösmarty Mihály: Két hivatal)

Vörösmarty gúnyos disztichonjának első részében a toldalékok cserélnek helyet, a szótövek párhuzamosak maradnak: a felcserélés eredménye sem a bort, sem a gyógyszert nem dicséri. A második szövegdarabban az összetartozó elemek permutációs elhelyezésűek: borod savanyú, műd (’műved’) fanyar. A befejező sor felétől kezdve párhuzamos a szerkezet: az fanyar, ez savanyú.

(3) *Bécsnek* közelebb van *Buda*, mint *Budának Bécs*.
(Móra Ferenc: Az ember feje nem füge)

A novellában a nádor szájába adott permutáció ->epanodosz. Arra utal, hogy a bécsi udvar (a besúgók hálózatának működtetésével) sokkal gyorsabban szerzi információit Budáról, mint Buda (szervezett informátorok nélkül) Bécsből.

2. A neoretorika (a Rhétorique générale) kutatói permutációnak nevezi a ->transzmutáció alakzatait, s a másik három átalakítástól (az adjekciótól, a detrakciótól és az immutációtól) külön tárgyalják. A permutáció műveletei ebben a felfogásban relációs természetűek: az átalakításkor az elemeinek a sorrendje változik, maguk az elemek nem. A permutációk közé sorolt alakzatok lehetnek tetszőlegesek vagy inverziósak. (Lásd részletesebben a táblázatot a ->metabolé címszó anyagában.)

A permutáció alakzatai a szövegalkotó szándékos beavatkozását jelzik: a hatásosságuk azon alapszik, hogy az olvasó, a hallgató összeveti a szembeállított részek (gyakran ellentétes) jelentését. Az elemek jelentésének ellentéte gyakran nyomatékosabbá válik a hangzás ellenpontjainak hatásával: gyorsaság – készség, gyógyszer – bor, Bécs – Buda stb.

Irodalom: Adamik Tamás: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika alapkérdései. Bevezetés. In: Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4. 34. 46. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Complexe. Brüsszel. 1970: 7–42. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]. – Fónagy Iván: antimetabolé. Világirodalmi lexikon 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Katona László: permutáció. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 392. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 232. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 182. – Vígh Árpád: A ličge-i retorika. Helikon. 1. 1977: 140–159.
Vö.: adjekció, antimetabolé, antitézis, detrakció, distinkció, epanodosz, immutáció, irónia, kiazmus, kommutáció, metabolé, oximoron, szubjekció, transzmutáció N. L. J.

Perszonifikáció -> Megszemélyesítés

Phébusz [g. –; l. magniloquentia; n. Bombast, Redeblüte, Floskel; f. phébus; a. pomposity, pompousness; o. бомбаст, напыщенность]: dagályosság, szóvirág, a körülírás egyik fajtája, a képzavarhoz közel álló, sok túlzást (->hiperbola) tartalmazó ->adjekciós szóalakzat.

(1) *A szabad fűzes érdemlette azt, hogy az én lantom zengedezze*, és hogy valaha mellette feküdjön Rozália. Játékos habokkal csörgött annak bojtos *gyökerei között a kedve-telt patakocska:* sárga virágain pedig egy dolgozó méhraj enyhítette zsibongó daljával a munka terhét. Édes harmónia! Itt dűle le Rozália […] Kies volt az ő álma, mint maga a vidék. *Tiszta öröm lebegett nyúgovó homloka felett, mint az első*

hajnal, mely a napot legelőször felvezette az égre, amelyen még semmi felhő nem borongott.

(Csokonai Vitéz Mihály: A csókok – Egy történet az arany időből…)

A dagályosságnak ez az elnevezése Apollón görög isten mellékneveinek egyikéből (Phoebus <g. φοιβος 'fényes, világos') a 17. századi francia irodalomban alakult ki. A kor egyik irodalmi mozgalmának híveire, az úgynevezett précieux-kre (kényeskedőkre) jellemző mesterkélt, szóvirágokkal zsúfolt kifejezésmód volt.

Egy egész korszak élt vele. A préciosité divatja jól megismerhető Antoine Baudeau és Sieur de Somaize 1661-ben kiadott „Le Grand Dictionnaire des Précieuses ou la clé de la langue des ruelles" címet viselő szótárából. Színműveiben Molière sokszor gúnyolja a kényeskedőket, pl. hasonló című darabjában, a „Kényeskedők"-ben, továbbá „A mizantróp", a „Dandin György" stb. néhány jelenetében.

A 18. és a 19. század fordulóján a magyar irodalomban elterjedt dagályos kifejezésmódra nálunk is igen gyakran a drámákban találni jellemző példákat.

(2) – Egek! Hát már az *én reménységem álomba esett*, és a mi sok édes *szavaink a szelek szárnyán enyésztek el.* Lehelfi és Petronella, ez a két egymásnak kedves név *a tavaszi jég hátára volt felmetszve*, meg van a fatális kötél fonva, melly az én boldogságomat örökre, ah örökre megfojtsa […]

(Csokonai Vitéz Mihály: Cultura – Lehelfi szavai)

(3) – Értem *ezen kívánatos sóhajtást*, óh! értem *ezen bájos ömledezést, látom szép szemének égi mosolygását, mely engem az idvességre ragad…*
– Én *az érzés tengerében úszom, melyben elmerülnék, ha a kisasszony szívébe nem kapaszkodhatnám. Hah! Mellem csatázik, fejem tétováz, elmém szaladgál. Hah! Tört döfnék mellembe, ha nem szeretne*, s piros vérem ezt a helyet mosná…

(Kisfaludy Károly: A kérők – báró Szélházy szavai)

A dagályos kifejezésben a magasztos gyakran kapcsolódik a hétköznapihoz, közönségeshez, ami könnyen képzavarhoz vezet. A stílusparódia esetén ez szándékos költői eljárás:

(4) „Oh kántor uram!
Hát elmegy a nap,
Megjön az alkony,
Utána az éj,
Elűlnek *a csirkék*
És ludak és verebek,
Mielőtt *ügyesen szőtt*
Tervünknek drága gyümölcse megérik?"

[…]
„Kimondom, igen,
Nem holmi cikornya-beszéddel,

De az érzés egyszerü hangján:
Keblem kápolnájában
A hűséges szerelemnek
Az öröklétnél
Fél rőffel hosszabb gyertyája lobog
Szent lobogással.
S éretted lobog az,
O szemérmetes Erzsók!"
(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A précieux-k szótárában számos körülírást találunk bizonyos hétköznapi szavakra:

(5) *az időjárással szembeszálló* (a kalap)
(6) *a lélek tolmácsa* (a nyelv)
(7) *a beszélgetés kényelmi eszközei* (a székek)
(8) *a száj bútorzata* (a fogak).

Magyar darabokban is élnek szereplők hasonló körülírásokkal, szóvirágokkal:

(9) *Legszorosabb láncaival lebékózott sklávja* nagyságos kisasszonyomnak.
(Csokonai Vitéz Mihály: A méla Tempefői – báró Serteperti szavai)

A dagályosság a 19. század közepétől egyre inkább a stílusparódiákban tűnik föl. Napjaink írói és költői hasonló célból alkalmazzák. Az olvasót a szóbőséggel elárasztó, elkápráztató alkotás itt is a paródia eszköze.

Nyelvi kifejező eszközei lehetnek a ->hasonlat (1), a ->megszemélyesítés (1), (2), a ->metafora (3), (4), (5), (6), (7), (8), az ->epitheton (keresett, körülményeskedő díszítő jelzők) (1), (3), (4), (9). Az említett eszközöknek éppen gyakran együttes használata eredményez fölöslegesen emelkedett, túldíszített szerkezeteket. Az egyetlen szóval megnevezhetőt sokszor több szóból álló kifejezéssel írja körül a szerző (5), (6), (7), (8), (9).

A stilisztikákban a phébusz a *galimatias*, a *charabia*, az *amphigouri* és a *circonlocutio* társaságában szerepel. A *galimatias* zavarosságot, zagyva beszédet, képzavart jelent; a *charabia* hasonlóképpen értelmetlen, zagyva beszédet; az *amphigouri* jelentése ugyancsak zagyvaság, értelmetlenség. A *circonlocution* viszont az egyszerű, hétköznapi körülírást jelenti, amelyre a képzavar és egyéb zavarosság nem jellemző. A phébusz e két véglet között áll.

Irodalom: Bárdosi Vilmos–Karakai Imre: A francia nyelv lexikona. Corvina. Bp. 1996: 441–442. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Steiner Verlag. Stuttgart. 1990: 516. – Rey, Alain (szerk.): Le grand Robert de la langue française V. Dictionnaire le Robert. Paris. 2001: 586, 1093. – Robrieux, Jean Jacques.: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1998: 96. http://membres.lycos.fr/alis/Figures/d_se_adj.htm
Vö.: adjekció, alakzat, epitheton, hasonlat, hiperbola, megszemélyesítés, metafora B. I.

Pleonazmus [g. πλεονασμός; l. pleonasmus, plus necessarium, superabundantia; n. Pleonasmus; f. pléonasme; a. pleonasm; o. плеоназм]: olyan szavak összekapcsolása, amelyek közül egy vagy több nem gazdagítja új fogalmi elemmel a többi szó jelentését.

Görög eredetű szó, jelentése: ’fölösleg, bőség’. Pl. a köznyelvben: *saját két szememmel láttam.*

Az antik retorikák elsődlegesen mint stíluserényeket megvalósító eszközöket definiálják az alakzatokat; a stíluserényekkel szemben azonban stílushibáról és nyelvi vétségekről is beszélnek, és ezeket akár ugyanazok az eszközök, műveletek is létrehozhatják, mint a stíluserényeket megteremtő alakzatokat. Ez a kettősség a pleonazmusnál és a ->tautológiánál fedezhető fel leginkább.

Az ókori retorikusok közül Quintilianus használja először ezt a fogalmat. A pleonazmust a szóalakzatok között sorolja fel, de mindenképpen stílushibának tartja.

A pleonazmus adjekció révén jön létre, több szó használata annál, mint amennyi jelentéstanilag szükséges volna. A pleonazmus a tautológiával rokon fogalom. A két alakzat között az elkülönítés időnként nem könnyű. Egyes retorikák szinonimaként kezelik a két fogalmat. A pleonazmusban olyan jelző vagy határozó bővíti az alaptagot, amelynek a jelentése szervesen beletartozik annak jelentésszerkezetébe, elidegeníthetetlen, jellemző sajátossága, pl. *jövőbeli terv.* A bővítmény jelentésbeli szempontból fölösleges, hiszen a tervnek elengedhetetlen jellemzőjét, jelentés-összetevőjét emeli ki.

(1) Az alapkutatási, alkalmazott (rendelésre készült) kutatási eredmények *időben késve* épülnek be az oktatásba, a tananyagba.
(Sajtónyelv. 2006)

Általában stiláris hibának, bőbeszédűségnek minősül, mint az (1) példában, de szónoki művekben hatáserősítő, felhívó funkciójú tényező is lehet, a ->fokozás vagy a ->halmozás hatását keltheti:

(2) Óhajtanám bár ez az ember most is itt lehetne, *s szemeivel nézné, füleivel hallgatná*, mily kinos fájdalommal küzdünk mi a kormánnyal, mely azon tulajdont a népnek megadatni nem hagyja.
(Kölcsey Ferenc: Az örökös megváltás tárgyában)

(3) *Látjátok* feleim *szemtekkel*, mik vagyunk […]
(Halotti Beszéd és Könyörgés – Benkő Loránd értelmezése szerint, 1980)

A szépirodalmi nyelvben is előfordulnak pleonazmusok, amelyek azt bizonyítják, hogy a közlés kifejezőereje terjedelmességgel is fokozható. Funkciójuk lehet a hangulati hatás megteremtése:

(4) FARKASFALVY: Hű, a *szukacemendéje*! Ez már nem tréfadolog!
(Parti Nagy Lajos: Tisztújítás)

Itt a *szuka* jelentése ’nőszemély’ durva stílusminősítéssel, a *cemende* szóé pedig ’szajha’. Mivel azonban a *szajha* szót nőnemű egyénre alkalmazzuk, így az összetétel előtagja az utótagnak nagy részét tartalmazza, így pleonazmus.

Mészöly Miklós „Családáradás” című regényében is gyakoriak a pleonazmusok: *érzékenyen felbosszantotta, felhangoltan ideges, okosan ravasz, együttérző részvét*. Ezek a redundáns jelzők és határozók sajátos szerepet töltenek be a szövegben. A pleonasztikus jelző először feleslegesnek látszik, de a látszólagos feleslegesség ellenére a végletekig pontosítja a jelzett szót, és értelmezésre sarkallja az olvasót.

József Attila szószaporításai sem fecsegések vagy körülményeskedések, hanem felhívó funkciójuk van:

(5) Kövér homály, zsíros, csendes;
lapos lapály, kerek, rendes.
(József Attila: Holt vidék)

Olyan melléknevet fűz a költő a *lapály* szóhoz, amely ugyanazon szótőből származik, így ->figura etymologica is egyben, s a jelző hasonlót jelent, mint amit a jelzett szó önmagában jelöl, tehát pleonazmus.

A következő idézetben alárendelő minőségjelzős szóösszetételben jelenik meg a pleonazmus:

(6) Mint *fatutaj* a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom
(József Attila: Kiáltozás)

Maga a szerző így vall erről: „Végre eszembe jutott a *fatutaj*. Így nyertem egy alliterációt a folyamhoz. Nem baj, hogy pleonazmus, magától értetődő, hogy fából van, mert így szebb, s jobban látni az összeácsolt tönköket".

A szépirodalmi példák azt bizonyítják, hogy pleonazmus és tautológia esetében épp egy vétségnek minősíthető nyelvi jelenség válik – képzett és jelentős stílusművészek tollán – nyelvi erénnyé, stilisztikai többletté, a kifejezés erejét és hatását fokozó jelenséggé.

Az alakzatok és a stílushibák között a határvonal már Quintilianus értelmezése szerint is a szándékoltság alapján húzható meg, hiszen minden szóalakzat nyelvtani hiba volna, ha nem tudatosan használnánk. Esetünkben tehát a sajtó- és a köznyelvi példák általában stílushibának, a szépirodalmiak pedig stíluserénynek tekinthetők.

Irodalom: Gajdó Ágnes: „… és bűneim halállá állnak össze". Bűn és bűntudat József Attila költészetében. Árgus. 2001: 2. – Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): Nyelvművelő kézikönyv. Akadémiai Kiadó. Bp. 1985: 521. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 225–26. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 130. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 498. – Szilasi László: Pleonazmus: a vízjel retorikája. Jelenkor. 1996: 704–717. – Tverdota György: Holtvidék. www. Silva Rhetoricae.
Vö.: figura etymologica, fokozás, halmozás, tautológia J. T.–M. K.

Poétika -> Alakzat és poétika

Poetica licentia [g. – ; l. licentia poetica; n. dichterische Freiheit; f. licence poétique; a. licence; o. лиценция]: költői szabadság, az irodalomelméletben, irodalomesztétikában, poétikában a költő, az író számára engedélyezett eltérés az elméletileg rögzített konvencióktól. A művészetelméletben a poetica licentia művészi szabadság, a művészi szabályoktól való elhajlás, ami negatív értelmezésben szabálytalan önkényesség, pozitív megközelítésben – a *vitium*mal, a 'vétség'-gel ellentétben – megengedett, illetve egyenesen elvárt eltérés a művészi normáktól.

A 'szabadság' jelentésű latin *licentia* főnév és a görög eredetű 'poétikai' jelző arra vonatkozik, hogy a költő/író bizonyos határon belül szabadon, illetve viszonylag szabadabban kezelheti a nyelv szabályait. A hagyományőrzés és újítás dialektikája a művészi szövegek esetében más jellegű, mint a nyelvi kifejezés nem művészi formáinál. Míg ez utóbbiak esetében a társadalmi gyakorlat előírja a hagyományőrzés mozzanatának

túlsúlyát, minden igazán jelentős művészi alkotás bizonyos mértékig megújítja a maga műformájának konvencióit, formatörvényeit is. Tág értelmezésben azt az alkotói, írói/költői szabadságot jelenti, amely bármely alakzat, eltérés megvalósulásának kiindulópontja. Eme értelmezés szerint a ->hang-, ->szó-, ->mondat-, és ->gondolatalakzatok grammatikai-stilisztikai, esetenként szemantikai licenciának minősülnek, sőt: a költői képek is felfoghatók szemantikai licenciákként. Ez azt jelenti, hogy a költő számára a köznyelvi normák minden megsértése, sőt: magának a költészetnek a kanonizálódott stílusformáitól való elhajlás a kívánatos, ha általa a szöveg tartalmi többletet, szokatlan kifejezőerőt nyer.

A licencia tág értelmezése szerint az epikai műfajok körében tematikai licenciák is elkülöníthetők. E licenciák mértékét a műfaji követelmények határozzák meg, ez az engedmény pedig a téma fiktivitásával egyenes arányban áll: a mondák, legendák esetében ez az engedmény meglehetősen nagy, a történelmi regény, az irodalmi szociográfia és a riport esetén pedig kicsi az író tárgyalakító szabadsága.

Már Horatius említést tesz a poetica licentiáról költészettanában: „Akármi merényre festészek s költők szabadalmat birtak örökké" (1877: 5). Cicero elhajlásoknak nevezi. Seneca használta elsőként a poetica licentia fogalmát. Quintilianus a ->szolecizmustól, a nyelvi hibáktól elkülöníti a ->szóalakzatokat, „melyeket ugyan inkább a költők használnak, de a szónoknak is meg vannak engedve". Quintilianus tetten éri az alakzatok keletkezését: az a szabadság tette lehetővé, mellyel előbb éltek a költők esztétikai-poétikai többletfunkciók kifejezése érdekében, és csak aztán használták a szónokok is. A költői szabadság által megengedett szóalakzatok mindkét esetben csak akkor menthetők fel a szolecizmus vádja alól, ha használatuk nem öncélú, hanem esztétikai, poétikai funkciót töltenek be, tartalmi többlet közvetítésére alkalmasak.

Verstani licenciák. A vers metarendszere, szabályrendszere fölérendeli a maga szempontjait a szabatos nyelvhasználat szabályainak, lazíthat rajtuk, költői szabadsággal élhet. A költők prozódiai kényszerhelyzetben, illetve valamely esztétikai érték közvetítése vagy sajátos stilisztikai árnyalat biztosítása érdekében él(het)nek ezzel a szabadsággal.

A verstani licenciák egyik fő csoportjába tartoznak a versképlet megvalósításának elősegítésére szolgáló megengedett kivételek. a) Ezeknek egyik válfaja a bővítés, az adjekció: egy hang vagy szótag hozzátoldása a szó köznyelvi alakjához. ->Protézis esetén a szó elejére (itt, ott helyett *em*itt, *am*ott), ->epentézis esetén a szó belsejébe (vigasság helyett viga*lom*ság), ->paragogé esetén pedig a szó végére (asszony helyett asszony*ság*) kerül a betoldott szótag. Az adjekcióhoz tartoznak a bővítésnek azon esetei is, amikor a betoldás nem hoz létre új szótagot. Az ->ektázis, a rövid magánhangzó meghosszabbítása, nyújtása (ijed helyett *í*jed), illetve a kettőshangzókat két szótagra bontó prozódiai ->dierézis (az *Európa* szóban). b) A verstani licencia másik válfaja az elhagyás, a detrakció. Az ->aferézis esetén a szó eleji hang vagy szótag marad el (*a*mit, *a*mely helyett mit, melyet). A ->szinkopé a szó belsejéből ejt ki hangot vagy szótagot (fejedelem helyett *fejdelem*), az ->apokopé a szóvéget hagyja el (-ban, -ben helyett, *-ba*, *-be* vagy reggel helyett *reg*). A detrakcióhoz tartoznak az elhagyásnak más esetei is: a ->szisztolé a hosszú szótagot röviddé teszi azáltal, hogy a benne szereplő hosszú magánhangzót lerövidíti (í, ú, ű, bizonyos esetekben ó, ő helyett *i, u, ü,* illetve *o, ö*), a ->szinerézis két, a szó belsejében egymás mellé eső magánhangzót egy diftongusnak vagy magánhangzónak vesz (fi*ai*, serege*i*-t írva, de fi*aj*, serege*j*-t számítva), a szinaloifé esetében ez a szóhatáron történik. c) A harmadik licenciaválfaj egyetlen alakzat, a hangátvetés, a transzmutáció, a hangok helycseréje (*teher* helyett *tereh*). d) A negyedik licenciaválfaj a helyettesítés, az immutáció, egy szó hangjának vagy hangcsoportjának más hangokra vagy hangcsoportokra való felcserélése (Aranynál a *rés* szóra rímelő *lés*, *les* helyett). Az említett

licenciák a magyarban ritkán használatosak, de annál nagyobb a jelentőségük a nyugat-európai költészetben. A verstan számára licenciaként jelentkező szóalak-módosulások poétikai-stilisztikai szemszögből gyakran nem a ritmusképlet- vagy a rímkényszer, hanem a költői kifejezőerő megnyilvánulásai.

A verstani licenciák másik fő csoportjába azok az engedmények tartoznak, amelyek lehetővé teszik a költő számára, hogy a versképlet követésekor a ritmikai megvalósításban több lehetőség közül válasszon. Ezek a verselési hagyomány által szentesített megfeleltetési szabályok, engedmények a metrikai képletet érintő helyettesítési szabadságokat jelentik. a) Az ilyen jellegű licenciák legkidolgozottabb rendszerével a görög–római időmértékes verselés rendelkezett, amely pontosan meghatározta, hogy egy-egy ütemfajta alapformája mikor milyen variációkkal helyettesíthető. E licenciák, engedmények száma az antik verselésnek nemzeti nyelveken való alkalmazásakor tovább gyarapodott. Például a magyarban bármely jambikus sor kezdődhetett trocheussal, noha az antik jambus ezt a licenciát nem ismerte. Az időmértékes (és hangsúlyváltó) versekben gyakori az ütemelőző vagy Auftakt (például: Petőfi Sándor Szeptember végén című versében). b) A magyar ütemhangsúlyos verselésnek is megvannak a maga ütemalkotási licenciái. A gyakorlat megengedi az ütemalkotás valamennyi szabályának mellőzését: elmaradhat az üteméli hangsúly (abban az esetben, amikor az ütemhatáron megtalálható a metszet), elmaradhat az ütemeket elválasztó sormetszet (*Katonának || száműzött bal || végzetem* – Petőfi Sándor: K… Vilmos barátomhoz), és az ütem szótagszáma is eltérhet a képlettől. Mindezek a szabadságok azonban csak olyan arányok között megengedettek, amelyek biztosítják azt, hogy a ritmus egyértelműen felismerhető legyen. Ez az arány a szóban forgó ritmusegységek 25–30%-a, tehát a képletnek a szöveg 70–75%-ában érvényesülnie kell ahhoz, hogy érzékelhető legyen. A versformák 20. századi általános fellazulásának viszonyai közepette ezek az arányok még inkább a kötetlenség javára változtak. c) A magyar verselés keresztezett engedményei közül a két legismertebb: ütemhangsúlyos verselésünkben kölcsönzött konvenció, illetve engedmény, hogy a hím- és nőrím megkülönböztetésében nem a hangsúly, hanem az időmérték számít. Rímes ütemhangsúlyos verseink sorzárlatai így időmérték szerinti megfeleléseket is mutatnak. A hangsúlyos és időmértékes vers kölcsönhatása mutatkozik meg abban a költői szabadságban is, hogy időmértékes verseinkben kivételként megengedett, hogy a hosszú szótagot rövid hangsúlyos szótag helyettesítse.

A szándékolt ritmushibákat funkcionális ritmustörések néven tartja számon a verstan. Ezek az archaizálást (Arany János: Zács Klára), a tréfás jelleg (Petőfi Sándor: Anyám tyúkja), illetve a népies hangvétel (19. századi klasszikusaink ütemhangsúlyos verseiben) hangsúlyozását szolgálják.

A poetica licentiáknak, az engedményeknek a szabályszegés által előidézett jelentéstöbblet és expresszív erő ad létjogosultságot.

Irodalom: Bolonyai Gábor: szolecizmus. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Csörögi István: tematikai licenciák. In: Világirodalmi lexikon 15. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1993. – Horatius, Quintus Flaccus: A költészetről (Levél a pisókhoz). Ford. Czuczor Gergely. Franklin Társulat. Bp. 1877: 5. – http:// licentia.cautari.ro. – http://www. enzyklopaedie – der – neuzeit. de – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: I. 259–265. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913: 84. – Schmude, M. P.: Licentia. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 5. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2001: 253–258. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 48, 50, 52–54, 116–117, 373–379, 509–510. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 321. – Szerdahelyi István: licencia. In: Világirodalmi lexikon. 7. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1982.

Vö.: aferézis, apokopé, dierézis, ektázis, epentézis, hangalakzat, paragogé, protézis, szinerézis, szinkopé, szisztolé, szóalakzat, szolecizmus S. L.

Poliptóton [g. πολύπτωτον; l. traductio, polyptoton; n. Polyptoton; f. polyptote; a. polyptoton; o. полиптот(он)]: egy szó megismétlése ugyanazon mondaton belül, de más ragozási formában, azaz más nyelvtani esetben, eltérő szintaktikai funkcióval; a klasszikus retorika adjekciós mondatalakzata.

Az alakzat megnevezése a görög πολύ 'sok, több' és πτῶσις 'eset' kifejezésekből eredeztethető, a πολύπτωτος 'sok esetű' melléknévre vezethető vissza.

(1) Szerelmes szép *társát társul* néki adá.
(Gyöngyösi István: Dédalus temploma)

Az antik retorikákban csak az anaforikus elhelyezkedésű szótőismétlést tekintették poliptótonnak, a modern elméletíróknál viszont nincs ilyen megkötés az eltérő ragozásban megismételt szótövek elrendezését, pozícióját illetően. Az ismétlés minden megjelenési formáját felépítheti; létrehozhat ->geminációt, ->anaforát, ->epiforát, komplexiót, ->reduplikációt stb. Szófajtani szempontból lényeges, hogy csak a névszók különböző ragozott alakjainak ismétlését nevezzük poliptótonnak, az igei tőváltozatokat más alakzattípushoz soroljuk.

A szakirodalomban nem egyértelmű a poliptóton, az ->annomináció és a ->figura etymologica egymáshoz való viszonya. E három alakzatot Lausberg a hangalak megváltozásának három eseteként határozza meg, ezzel szemben Plett a hangalak megváltoztatásának csak két típusát veszi fel (Polyptoton, Paronomasie = annomináció), és a figura etymologicát a poliptóton egy különös esetének tartja. Cornificius Herenniusnak ajánlott retorikájában pedig a poliptóton éppen az annomináció egyik megjelenési formája. E terminológiai átfedés oka ezen alakzatok érintkezésében, az ismétlés változatos megvalósulási formáiban ragadható meg: az ismételt szótő szemantikai vagy szintaktikai (morfológiai) síkon is változhat. E szempontból kiindulva a következőképpen határolható el e három ismétlésalakzat.

A poliptóton és az annomináció olyan alakzatok, melyekben a megismételt szótövek eltérő ragozási formában jelennek meg, a különbség közöttük abban áll, hogy a poliptóton esetén a megváltozott szóalak ugyanabban a jelentésben ismétlődik:

(2) *Magunk* confundáljuk *magunkat* a sok törvénnyel.
(Zrínyi Miklós: Mátyás-elmélkedések)

az annominációban pedig a hangalak megváltozása mellett a szójelentés is változik:

(3) *Ali* bég *alig* szalada.
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

A poliptóton és a figura etymologica elhatárolásához pedig szófajtani kritériumokat szükséges figyelembe venni:

- a poliptóton terminussal elsősorban a névszók vagy névmások eltérő toldalékos alakban való megismétlését jelöljük (*magunk magunkat*), s közöttük nem minden esetben van szintaktikai viszony;
- ezzel szemben az igei alaptagú tőismétléseket (*várva vár, halált hal*) a figura etymologicához soroljuk;

– a névszói alaptagúak közül a szintagmatikus felépítésűeket (*álmok álmodója, szebbnél szebb, mélységes mély*) is poliptótonnak tekinti a szakirodalom, de éppen jelentéstani-stilisztikai többletük miatt minősülhetnek figura etymologicának is.

A poliptóton a stílus élénkségének egyik eszköze, funkciója a mondanivaló erősítése. Az emelkedettebb beszédmódot szolgálja ez az alakzat, ünnepélyessége miatt a drámában gyakoribb, mint az eposzban és a lírában. A görög (Homérosz, Gorgiász) és a latin (Plautus, Cicero) irodalom is kedvelte, a Biblia egyik pregnáns stíluseszköze (8), de Shakespeare szójátékainak is egyik gyakori megnyilvánulási formája. Kedvelt alakzat a régi magyar irodalomban is (1–4), (9), (12–15):

(4) Nem köll a *magyarnak magyarra* támodnya.
(Szentsei daloskönyv)

Köznyelvi, népnyelvi szólásainkban is előfordul:

(5) *Szemet szemért. Hasonlót a hasonlóval*.

Mindennapi nyelvhasználatunkban a szintén fokozó szerepű – és frazeológiai egységgé vált – kettős határozók poliptótonnak minősülnek:

(6) *házról házra; óráról órára*

Erőteljes a stílushatása, ha az ismétlődő szavak egymás mellé kerülnek:

(7) Ő e *honért*, e *honnal* s *honnak* él,
(Arany János: A költő hazája)

(8) Mert *őtőle* és *őáltala* és *őbenne* vannak mindenek.
(Biblia, Róm.XI)

Az ismétlés stílushatása még nem halványul el, ha külön tagmondatba kerülnek az ismétlődő szótövek:

(9) De hogy adna *hitet*, kinek *hiti* nincsen?
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

Különösen hatásos és a fokozást szolgálja a poliptóton párhuzamos mondatszerkesztéssel társulva, komplex alakzatokban:

(10) Legyen most *otthonabb* az *otthon*,
Legyen most *testvéribb* a *testvér*.
(Turmezei Erzsébet: Közelebb, közelebb!)

A poliptóton felépülhet ->geminációként (1), (4–8), (10), (15), sőt az ismétlés minden, pozicionálisan kötött típusát létrehozhatja: ->anaforát, ->epiforát (11), ->epanasztrofét (1), ->gradációt (12), ->kiazmust (13), ->reddíciót (14):

(11) Ha az ember sok ilyen emléket visz magával az *életbe*, akkor meg van mentve egész *életére*.
(Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek. Ford. Makai Imre)

(12) Visel szive érted halálos *rabságot*,
Rabságból származott kinos *forróságot*,
Forrósága miatt nagy nyomorúságot.
(Gyöngyösi István: Florentina)

(13) Kivel nagy *hegyet* is *mélly völgyekké* tennél,
Mély völgyeket viszont *hegyekre* emelnél.
(Gyöngyösi István: Murányi Vénusz)

(14) *Kedves* ajándékát vészi nagy *kedvesen*.
(Gyöngyösi István: Murányi Vénusz)

Az alakzat halmozása erőteljesebben hat az olvasóra, versszaképítő, formaalkotó funkciót hordozhat, szolgálja az érzelmi erősítést, a megindítást:

(15) *Ajakadat ajakával*
És *orcádat orcájával*
Az csók öszveláncolja,
Játszik *szemed szemeivel,*
Annak *fénye fényeivel*
Szíved úgy vigasztalja.
(Gyöngyösi István: Rózsakoszorú)

Ahogy az a fenti példákból is kitűnik, a poliptóton különféle szövegtípusokban és rendkívül változatos formában (alakzattársulásokban) töltheti be az erősítés, a kiemelés és a fokozás szerepét, sőt zenei, ritmuskeltő funkciója sem hagyható figyelmen kívül.

Irodalom: Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – D. Mátai Mária: A figura etymologica típusai. Magyar Nyelv 1995: 411–420. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 28–35. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 53–64. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990: 91. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 325–329. – Martinkó András: poliptóton. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – N. Varga Andrea: Tőismétlések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében. Magyar Nyelv 2003: 273–292. – Plett, Heinrich: Systematische Rhetorik. H. Buske. Stuttgart. 2000: 37–38. – Staab, Gregor: Polyptoton. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 1526–1530. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 113–118. – Szathmári István: Erősítés. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 39–41. – Szegedy-Maszák Mihály: A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai Kiadó. Bp. 1980: 77–159.
Vö.: anafora, annomináció, epanasztrofé, epifora, figura etymologica, gemináció, gradáció, ismétlés, kiazmus, komplexió, reddíció, reduplikáció N. V. A.

Poliszindeton vagy **kötőszóhalmozás** [g. πολυσύνδετον; l. polysyndeton multiiugum; n. Polysyndeton; f. polysyndčte; a. polysyndeton; o. полисиндетон]: ugyanazon vagy hasonló funkcióval rendelkező kötőszók többszörös ismétlődése bizonyos nyelvi egységek (szavak, szószerkezetek, tagmondatok, mondatok) között a mondanivaló kiemelése érdekében.

(1) Most tél van *és* csend *és* hó *és* halál.
(Vörösmarty Mihály: Előszó)

Az (1) példában, amely talán a legismertebb, legtöbbször idézett magyar példája a poliszindetonnak, az egyébként is leggyakrabban halmozott, mellérendelő kapcsolatos viszonyt kifejező *és* kötőszó ismétlődik meg többször.

Az alakzat elnevezése a görög 'sokszorosan összekötött' jelentésű szóösszetételből származik, amelyet a latin is átvett, és ez az elnevezés terjedt el az egyéb európai nyelvekben is a kötőszóhalmozás alakzatának jelölésére.

A klasszikus retorika a poliszindetont az ->adjekció (hozzáadás, bővítés) műveletével létrehozott olyan alakzatként tartja számon, amely kötőszók folyamatos, szándékosan túlzott használatát jelenti a mondanivaló erősítése, kihangsúlyozása érdekében. Nyelvi jellemzőit tekintve a poliszindeton kivételesnek számít az ismétlésen alapuló alakzatok sorában, hiszen az egyetlen közöttük, amely egy szófaj halmozását nevezi néven. A kötőszók halmozásának alakzatként való értelmezését az teszi indokolttá, hogy a különböző nyelvi egységek közötti – mellérendelés esetén (legalábbis részben) logikai, alárendelés esetén grammatikai – viszonyt többszörösen jelöltté teszi, és ezáltal magára a szerkezetre is ráirányítja a figyelmet, azaz kiaknázza a nyelv jelszerűségében, expresszív erejében rejlő lehetőségek egyikét. Annak ellenére tehát, hogy a szavak, szószerkezetek, illetőleg mondatok, tagmondatok közötti viszonyt nem szükséges minden esetben jelöltté tenni, a poliszindeton alkalmazása csak látszólagos szószaporítás (redundancia), hiszen szerepet kap a jelentésképzésben.

(2a) Mit *és* mikor *és* miként kell szólani *és* tenni? Ez a bölcsesség nagy titka.
(Kölcsey Ferenc: Parainesis)

(2b) Úgy volt – mondotta –, hogy ebéd után kimentünk a múzeumba, a Weisz *meg* én *meg* a Kolnay *meg* a Barabás.
(Molnár Ferenc: Pál utcai fiúk)

Előfordul, hogy a kötőszó halmozása – mint azt a (2a-b) is mutatja – azonos mondatrészi szerepet betöltő, de legalábbis ugyanazon alaptag bővítményeiként megjelenő szavak ismétlődéséhez kapcsolódik. Gyakoribbnak mondható azonban az, amikor a poliszindeton hasonló felépítésű szintaktikai szerkezetek (szintagmák, tagmondatok és mondatok) ismétlődését emeli ki.

(3) Ma már tudom, *hogy* egy voltál a sokból,
Hogy ifjúság bolondság, ó, de mégis,
Ne hidd, szivem, *hogy* ez hiába volt,
És hogy egészen elmúlt, ó, ne hidd!
Mert benne élsz te minden félrecsúszott
Nyakkendőmben *és* elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben
És egész elhibázott életemben
Élsz *és* uralkodol örökkön, Amen.
(Juhász Gyula: Anna örök)

A poliszindeton alkalmazásában rejlő lehetőségekkel virtuóz módon élő (3) példában a többször ismétlődő *hogy* kötőszó a mellékmondatok, az annál is többször megjelenő *és* kötőszó pedig egyfelől tagmondatok, másfelől szószerkezetek, sőt az utolsó sorban mondatrészek halmozására, többszöri visszatérésére irányítja rá a figyelmet.

A poliszindeton legszembetűnőbb esetei természetszerűleg azok, amikor ugyanaz a kötőszó ismétlődik. Találunk azonban példát arra is, amikor különböző formájú, de hasonló funkciójú kötőszók variálódnak egymással.

(4a) vinnélek át a mély vizen
mint csillagot nagy éj viszen
mint szél nyaraknak illatát
miként rügyecskét ringat ág
hordozlak *mint* a fájdalom
(Kovács András Ferenc: És Christophorus énekelt)

(4b) Csak még egyet alszunk, *aztán* holnap felülünk a vonatra, Apát kivéve, azért, mert neki az istállónál kell maradnia egészen addig, amíg karácsony böjtje el nem múlik, *és* utána mehet csak Nagyapához, *aztán* holnap este lesz, *és aztán* karácsony első napja, *és* Nagyapa leszedi a fáról az ajándékokat, *és* szólítja a nevünket, *és* azt az egyet is leveszi, amit a saját tízesemen vettem Rodney bácsinak, *úgyhogy aztán* kis idő múlva Rodney bácsi fel fogja törni Nagyapa szekrényét, *és* bevesz egy adagot Nagyapa gyomorerősítőjéből, *és* lehet, hogy ad még egy negyeddollárt, azért mert segíteni fogok neki, ahogy tavaly karácsonykor is azt adott, nem pedig egy ötöst, mint tavaly nyáron, amikor Anyát meg minket meglátogatott, *és* amikor együtt jártunk el vele Mrs. Tuckerhez dolgozni, egészen addig, amíg Rodney bácsi vissza nem ment haza, *és* el nem szegődött a Préslég Társasághoz, *és* akkor jó lesz.
(William Faulkner: És az jó is lesz – Papp Zoltán fordítása)

A (4a) példában a halmozott hasonlító mellékmondatokat nemcsak a *mint*, hanem egy esetben a *miként* vezeti be. A (4b) pedig a kapcsolatos mellérendelő kötőszók (*aztán, és, és aztán, úgyhogy aztán*) variálódását példázza.

Az egy szófajnak, a kötőszónak az ismétlődésén alapuló poliszindeton nem választható el élesen más adjekciós alakzatoktól, hiszen – mint a fenti példák is mutatták – a kötőszó többszöri megjelenése a ->halmozás alkalmazását egyértelműsíti. A kötőszóhalmozás nagyon gyakran ->anafora is egyben. Ennek oka, hogy a kötőszók nagy része általában mondatok, tagmondatok elején helyezkedik el.

(5) Jaj, mily sekély a mélység
és mily mély a sekélység
és mily tömör a hígság
és mily komor a vígság.
Tudjuk mi rég, mily könnyű,
mit mondanak nehéznek,
és mily nehéz a könnyű,
mit a medvék lenéznek.
(Kosztolányi: Esti Kornél éneke)

Ahogy a (4a) példában a hasonlító kötőszók ismétlődése, úgy az (5) példában az *és* többszöri használata anaforát is eredményez egyben, hiszen a halmozott kötőszók a tagmondatok, illetve sorok elején helyezkednek el. (Az (5) példában egyébiránt a poliszindeton csak része az anaforának, hiszen nemcsak a kötőszó ismétlődik meg.) A poliszindetonnal mindamellett szembeállítható az ->aszindeton, amely éppen a kötőszók elhagyásának alakzata.

A kötőszóhalmozás funkcióját és hatását természetesen befolyásolja egyfelől az adott kötőszó jelentése, másfelől az így összekapcsolódó nyelvi egységek jelentése és jellege, valamint a tágabb nyelvi és kommunikációs környezet. Általánosságban annyi azonban elmondható, hogy a poliszindeton – azáltal, hogy felhívja a figyelmet az adott nyelvi konstrukció szerveződésére, a nyelvi egységek kapcsolatára – előtérbe helyezi a megnyilatkozó értelmi és/vagy érzelmi viszonyulását a közöltekhez, és általában annak fokozatos intenzitásbeli erősödését is kifejezi.

(6) *Ha* embereknek *vagy* angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincs énbennem, olyanná lettem, mint zengő érc *vagy* pengő cimbalom.
És ha jövendőt tudok *is* mondani, *és* minden titkot *és* tudományt ismerek *is; és ha* egész hitem van *is*, úgyannyira, hogy hegyeket mozdíthatok ki helyökről, szeretet *pedig* nincsen énbennem, semmi vagyok.
(Vizsolyi Biblia)

A korábbi példák túlnyomó többségéhez hasonlóan a (6) példában a poliszindeton alkalmazása (a feltételes *ha*, a kapcsolatos *és*, valamint a választó *vagy* többszöri megjelenése) fontos szerepet játszik a patetikus, értéktelítő hatás keltésében. Mindazonáltal, ahogy azt a (2b) és a (4b) példázza, a poliszindeton alkalmazásához kapcsolódik egy sajátos funkció is: a gyermeki beszéd imitációjában is szerepet kaphat. A gyerekek ugyanis egyfelől felsoroláskor, másfelől az egymást követő eseményekből álló történetek elmesélésekor gyakran ismétlik a kötőszókat.

A poliszindetont elsősorban szónoki beszédekben, illetve – ahogy a (2a) és a (6) is mutatja – azokhoz közel álló műfajokban, valamint lírai alkotásokban alkalmazzák leginkább. Ez utóbbi alkalmazást példázza az (1), a (3), a (4a) és az (5). Az epikai és drámai szövegekben pedig – mint azt a (2b) és a (4b) is mutatja – elsősorban a szereplői beszéd megjelenítésében szokott szerepet kapni.

Irodalom: Bencze Lóránt: A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 49–66. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fónagy Iván: poliszindeton. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 16–24. (Az alakzatok világa 1.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 122. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 115–118. – Szikszainé Nagy Irma: Stilisztika. Trezor Kiadó. Bp. 1994: 102–105. – Ueding, Gert: Einführung in die Rhetorik. J. B. Metzler. Stuttgart. 1976: 268–269. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 508.
Vö.: anafora, aszindeton, halmozás T. Sz.

Pragmatika -> Alakzat és pragmatika

Preparáció [g. προπαρασκευή vagy προκατασκευή; l. praeparatio; n. Präparation, Vorbereitung; f. –; a. preparatio(n); o. препарация]: előkészítés, közbevetés. A szövegben

előrehozott ->immutációs ->gondolat- vagy ->mondatalakzat, amely a beszédbe illesztett későbbi bizonyítás vagy jellemzés előkészítő, bevezető eleme. A preparáció az ->emfázis összefoglaló kategóriájába sorolható. Olyan ->trópus, amelyben a célzás és a jelentés nincs ellentétben, egy meghatározott gondolattartalom közvetett kifejezése.

(1) Kél Buda mindjárást, szemeit dörzsölvén:
„Mi? Micsoda?" – ily szó rebegett a nyelvén;
Azután eltámolyg, megtudni, mi készül
(Ha sejtene abban) jó Detre vitéztül.
(Arany János: Buda halála. Kilencedik ének)

Az (1) példában a későbbi történetből kitűnik, hogy Detre becsapja Budát, erre utal már előre a közbevetés. Az előkészítő közbevetés Arany Jánosnál kedvelt szövegépítési technika.

Az antik retorikában a preparáció szűkebb értelemben olyan eljárás, amellyel a narrációban a bizonyításhoz vezető egyes elemeket előre hozza a szerző, mintegy közbevetésként már a megelőző szakaszban előkészíti a hallgatót a későbbi érvelése elfogadására.

(2) *Tudod, hogy nincs bocsánat,*
hiába hát a bánat.
Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.
(József Attila: Tudod, hogy nincs bocsánat)

A (2) példában a költő saját magát győzködve előrebocsátja érvelését: *tudod, hogy nincs bocsánat.* Ez tágabb értelemben vett preparáció, amely előre figyelembe veszi a befogadó (itt a lírai én) vagy a közvélekedés gondolkodását, s a hallgatót mintegy előkészítve, a további gondolatmenet elemeit már jó előre nyíltan megfogalmazza. Ezt az előkészítő közbevetést burkolt formában is körülírhatja.

(3) Jablonczay Lenke ezen az estén udvariasan megkérte apámat, függesztené fel erre az egy estére a trójai háború és egyéb belvillongások történetét, mert mese helyett ma kivételesen ő kíván valami másról beszélni velem, mert rövidesen előkészítő iskolába kerülök, emberek közé, és némi irányítást mégiscsak illenék valakinek adnia ennek *az ide-oda sodródó, fékezhetetlen vizekre merészkedő csolnaknak, aki a lányuk.*
(Szabó Magda: Für Elise)

A (3) példában Szabó Magda saját magát jellemzi rejtett utalással és képszerűen azzal a céllal, hogy megértesse és elfogadtassa az olvasóval az önéletrajzi kapcsolódású későbbi történetben saját szerepét.

Tudatosan előre elhárító direkt elébevágás az ellenfél érveinek az ->anticipáció.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Эмфаза: Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 775–776. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 422–425. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры.

Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004: 223–224. – Péter Mihály: Emfázis. In: uő: A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 218. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 184. – Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 430. – Szathmári István: Emfatikum. In: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 35. – Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Bp. 1999: 111. – Tolcsvai Nagy Gábor: A kifejtettség és bennfoglalás jelentésstilisztikája. In: uő.: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 238–243.

Vö.: emfázis, gondolatalakzat, immutáció, mondatalakzat, trópus Cs. J. E.

Préteríció vagy **mellőzés** [g. παράλειψις; l. praeteritio, occultatio; n. Präteritio; f. prétérition; a. preteritio; o. претерицuя]: olyan ->detrakció révén létrejövő ->gondolatalakzat, melyben a megnyilatkozó úgy mutat be valamit, úgy beszél egy tárgyról, hogy közben kinyilvánítja, hogy nem beszél róla.

(1) *Nem szólok azon nehézségekről, melyekkel új eszmék közönségesen találkoznak, főképp, ha oly tárgyak körül állíttatnak fel, melyekhez, mint a politikához vagy nyelvhez, hozzászólani mindenki hivatva érzi magát; nem azon akadályokról, melyeket megszokás vagy előítélet minden újításnak elébe gördít*; de szabad-e elfelednünk, hogy azon férfiú, ki személyes érdekeit elhanyagolva, egész életét csak a köznek szentelé, hosszú évek során keresztül az irodalom körében szenvedélyes elleneket, a tömegnél csak közönyösséget talált, s fáradozásainak jutalmául, a népszerűség helyett, melyet érdemelt, sokaknál csak kicsinylést és gyűlöletet aratott.
(Eötvös József: Kazinczy Ferenc)

Az alakzat neve a latin *praeter* 'mellett' és *eo, ire, ivi, itum* 'megy, halad' jelentésű szóelemekből képezve, 'vmi mellett való elhaladás'-t jelent, ez a megnevezés az alakzatnak azt a sajátosságát emeli ki, hogy nem részletezi a tárgyalt elemeket, csak érintőlegesen elhalad mellettük. A préteríció a görög retorikai munkákban παράλειψις, παρŁ λιψις néven volt ismeretes, latin megfelelőjeként a Herenniusnak ajánlott retorika nyomán az *occultatio* 'elrejtés' kifejezést használták; a *praeteritio* elnevezés csak a 16. században, Melanchton munkájában jelent meg. A görög megnevezés a παράλειπω 'elhagy, otthagy, nem vesz figyelembe, nem említ' igére vezethető vissza, a tárgyalt dolgok elhagyását hangsúlyozva; a latin retorikákban használatos *occultatio* pedig a 'leplez, elrejt, eltakar' jelentésű *occulo, -lere, -lui, -ltum* igéből képezve a rejtve maradás mozzanatát emelte ki.

A préteríció az antik retorikákban a ->brevitas, azaz a rövidség, tömörség stíluserényét megvalósító detrakciós alakzatként jelenik meg. A detrakciós alakzatok esetében a retorikai művelet működése általában a közlőnek és a befogadónak a szövegen kívüli nyelvi tudásán alapszik, a nyelvi kifejezésből a beszélő szándéka vagy a hallgató elvárásai szerint hiányzik valami, vagyis a hiány valami szövegen kívülihez képest válik értelmezhetővé. A préteríció ebben a tekintetben különbözik a többi ilyen alakzattól, hiszen itt a hiány nem valamilyen szövegen kívüli, a nyelvi tudásban meglévő dologhoz viszonyítva nyilvánul meg, a hiányra maga a szöveg hívja fel a figyelmet. Az elhallgatást, az el nem mondást bejelentő nyelvi fordulatok ugyanis a préteríció kötelező mutatói, vagyis a hiány nyelvileg jelölt. A tárgyalni nem kívánt dolgok megnevezésével maga a préteríció hoz létre olyan képzetet, olyan elvárást a befogadóban, hogy az adott dologról többet is lehetne mondani: az elhagyás művelete pedig ehhez a szöveg által felébresztett várakozáshoz viszonyítva értelmezhető.

A hagyományos értelmezés mellett a préteríció ->adjekciós alakzatként is felfogható: egyik legtipikusabb funkciója ugyanis, hogy ráirányítsa a figyelmet a látszólag mellőzni kívánt dologra, és ez úgy is értelmezhető, hogy nem elhagyás történik, hanem az elhallgatási szándékot kinyilvánító fordulatok, kifejezések a nyomatékosítás céljából toldódnak hozzá a közléshez:

(2) *Azt már inkább el sem mondom, hogy mennyire mérges vagyok.*

Az elhallgatási szándék kinyilatkoztatásának elmaradhatatlan tényezője miatt olyan pragmatikus alakzatként is felfogható, amely nyelvileg utalva az el nem mondás műveletére, az elmondottak elbeszéltségére, megalkotottságára hívja fel a figyelmet.

Az elmondottak megalkotottságának jelzése valamilyen mértékben mindig utal a közlő és a befogadó közötti viszonyra is, egyes esetekben pedig a befogadó explicit megjelenítése révén hangsúlyossá is válhat:

(3) Természetesen ily módon a gazdaság- és társadalomtörténet alapvető témái is túlnyomórészt hiányoznak, de *ezek felsorolásától most tekintsen el az olvasó.*
(Faragó Tamás: Megjegyzések Lévai Csaba könyvismertetéséhez. Aetas. 2001)

Az elmondás műveletének elmondása metaszöveget teremt: az elmondásra utaló nyelvi kifejezések fontos szerepet játszanak a szöveg szerveződésében, érzékeltetve a közlőnek a közlésátadással kapcsolatos törekvéseit. Az elhallgatás jelzésének aktusa utal a megnyilatkozó és a befogadó tudására, a préteríció funkciójától függően a közös, illetve nem közös tudásanyagára is.

Az elhallgatás szándéka miatt rokonítható az ->aposziopézis alakzatával, amelyben valós elhallgatás, a narráció valódi megszakítása mutatható ki, a préterícióban pedig egy-egy tényező elhallgatásának, mellőzésének csak az imitálása történik meg.

A préteríció két szerkezeti egységből épül fel: egyrészt az el nem mondás szándékának kinyilvánításából, másrészt az elhallgatni kívánt tényező, tényezők megnevezéséből.

Az elhallgatást kifejező elem általában tagadott ige vagy igenév, jelentését tekintve utalhat egyrészt magára az elmondás beszédaktusára *(elmond vmit, szól vmiről, beszél vmiről, beszámol vmiről, említ vmit, tárgyal vmit)*, másrészt pedig az elmondás kifejtettségének mértékére is (*kifejt vmit, részletez vmit, elmélyed vmiben*), esetlegesen az elmondásra való rákérdezésre is *(kérdez vmiről, kérdez vmit)*. Emellett olyan igék is válhatnak az alakzat megszervezőivé, amelyeknek jelentésszerkezete a tagadás mozzanata nélkül is a cselekvés, az elmondás hiányát foglalja magában *(mellőz vmit, eltekint vmitől)*. Az el nem mondást kifejező elemek leggyakrabban egyes szám első személyű, általában kijelentő (1) (2), esetleg feltételes módú közlés részévé válnak. Ritkábban fordul elő – de a kérdezést jelentő igék esetében tipikus – az egyes szám második személy; ezekben az esetekben, illetve többes szám első személyű közlésekben a befogadó is megjelenítődhet a szövegben, és ebben a helyzetben a kifejtés hiányára általában felszólító módú ige utal *(ne kérdezd, tekintsünk el, ne mélyedjünk bele)*:

(4) *Ne merüljünk bele most a különböző számítási technikákba (testzsírszázalék, testtömegindex stb.),* ha érdekel, könnyű utánanézni, hogy milyen számokat tartanak az orvosok, edzők még egészségesnek.

(Dr. Takács Katalin: Fogynod kell? Sovány akarsz lenni? index.hu/exit/hegyek/szikla/fogyas/)

(5) *Ne kérdezd barátném! mint töltöm időmet,*
'S távolléted alatt kedvem' miben lelem?
Tudod elvesztettem édes enyelgőmet,
Tudod, magam vagyok, mert te nem vagy velem.
(Berzsenyi Dániel: Levéltöredék Barátnémhoz)

Az elmondani nem kívánt dolgok fölé rendelve, alaptagként az igén kívül főnévi (6) és határozói igenév (7) is szerepelhet:

(6) Az IÖCS levelezőrendszere csak az instruktorokat éri el, közülük is csak azokat, akik pontosan megadták címüket. *A plakátolás hatásfokáról pedig talán jobb nem is beszélni…*
(Új távlatok az információáramlásban. www.iocs.stats.hu)

Az elhallgatott tényezőt, tényezőket az elmondást tagadó ige vagy igenév tárgyi (7) vagy határozói (6) bővítménye jeleníti meg:

(7) Akad rengeteg olyan hely – étterem, söröző, kávézó, pub –, ahol állandóan szól a zene, *nem is beszélve az állandó nemzetközi fesztiválokról.*
(Reklámcélú arubai útleírás)

A tárgyi vagy határozói bővítményt igen gyakran alárendelt tagmondat, tagmondatok fejtik ki:

(8) *Azt már nem is említem, hogy késhegyre menő csatákat kell vívni a fogdaőrökkel, BV-őrökkel* amiatt, hogy diktafont bevihessen az ember, holott a jogszabály nem tiltja.
(Gulyás G. Gábor: Éhe a papírnak. Magyar Hírlap. 2004. július 22.)

Miként a példák is jelzik, az elhallgatási szándék kinyilvánítása prepozicionális helyzetben, tehát az elhallgatott dolgok előtt (1), (2), (4), (7), (8), illetve posztpozicionális helyzetben, utánuk is (3), (6) megvalósulhat. Az alakzat e két összetevőjének elhelyezkedése hatással lehet az alakzat értelmezésének, befogadásának műveletére is.

Az alakzat hatókörét alapvetően az elhallgatást jelölő ige vagy igenév alatt rendeződő szerkezeti egységek szövegbeli határai jelölik ki. A következő szövegrészletben például az abszolút főmondat jelzi az elhallgatást, és az annak alárendelve szinteződő összes többi tagmondat az alakzat részét alkotja:

(9) *Azt már nem is említem, hogy a közvélemény egy radikális, de szakmailag kikezdhetetlen csoportja engem magasabb polcra tett, mint az öcsémet, aki vagy harmincszoros válogatott volt, sőt még a svájci másodosztályban is játszott.*
(Esterházy Péter: Történelmi ajánlat az EU-nak. Élet és Irodalom. 2004. 48. évf. 27. sz.)

Az elhallgatást kinyilvánító kifejezések egy része gyakran előkerülő, tipikus, klisészerű fordulat *(nem szólok vmiről; azt már meg sem említem; nem térek ki vmire; nem részletezem; meg sem említem; ne mélyedjünk el valamiben; eltekintek vminek a tárgyalásától; vmiről jobb nem is beszélni)*, ami azt is jelzi, hogy ennek az alakzatnak a használata a begyakorlottabb retorikai műveletek közé tartozik, alkalmazása a mindennapi nyelvi tudásunk része.

E tipikus kifejezések egy része frazeologizálódott is: *nem is beszélve vmiről; mondani sem kell.* A *mondani sem kell* szintagma a „Magyar szólástár" szerint olyan frazeológiai egység, helyzetmondat, amely nyomatékosítja a kijelentést, jelezve annak magától értetődőségét, természetességét; „A magyar szólások és közmondások tára" pedig 'természetesen, ahogy várható volt' értelmezéssel szerepelteti e kifejezést.

A gyakori fordulatok a begyakorlott használat miatt eredeti alakzat voltuktól elszakadva, pusztán nyomatékosító elemmé, fokozó értelmű kapcsoló elemmé is válhatnak. A következő példában az állandósult fordulat a fokozó kapcsolatos mellérendelés kötőelemének szerepét játssza, alakzatjellege háttérbe szorul:

(10) Skidcsenko minden mérce szerint kivételes személyiség volt: olyan körültekintő szakember, aki elnyerte alárendeltjei hűségét éppúgy, mint a kívülállók bizalmát, *nem is beszélve a NATO országok katonai intézményeiről.*
(James Sherr: Cikcakkban előre. NATO-tükör. 2003. ősz)

A meg nem említés révén való megemlítés műveletének különböző, akár egymással ellentétes funkciói is lehetnek; a mellőzést indokolhatja a tárgyalt téma ismertsége, bizonyíthatatlansága, illetlensége, illetve az is, hogy említése a közlő fél számára kedvezőtlen.

A préteríció egyik tipikusabb szerepe, hogy az el nem mondottnak álcázott dologra terelje a figyelmet, az el nem mondás imitálása révén helyezve a közlés előterébe bizonyos elemeket. Egyes stilisztikák és retorikák csak ezt a szerepét tárgyalják, azonban egyrészt valódi mellőzés, háttérbe helyezés is lehet a célja; másrészt pedig az elmondatlanul is nyilvánvaló dolgokra való utalás, vagyis a közös vélekedésekre való hivatkozás a kommunikáló felek közötti kapcsolatot is erősítheti.

A többi elmondott dologhoz viszonyítva a háttérbe helyeződhet valami amiatt, mert az adott helyzetben kevésbé lényeges, szerepe ilyenkor a valójában tárgyalni kívánt dolog előkészítése. A következő példában az információk fontosság szerinti strukturálása történik meg a préteríció révén:

(11) *A szerveroldali programozásra itt nem térek ki részleteiben több okból sem,* de azt fontos leszögezni, hogy amit a böngészőprogram „megkap", semmiben sem különbözik a statikus tartalmaktól.
(http://htmlinfo.polyhistor.hu/bginfos/summary.htm)

A tárgyalástól való eltekintést indokolhatja a szövegegészbeli helyzet, vagyis a mellőzésnek lehet előre- és hátrautaló szerepe is:

(12) *A készítés technológiájára itt már nem térek ki,* csak a fent leírt technológiától eltérő dolgokat említem, egyébként csak felsorolom a hozzávalókat mindig 1 kg masszára számolva.
(A felvágottak otthoni készítésének technológiája. http://www.langsfeld.hu/felvagott_10.pdf)

A mellőzés oka nemcsak szövegen belüli, hanem szövegen kívüli utalás is lehet, célozva arra, hogy a tárgyalt dolog kifejtése más helyzetben már megtörtént és meg fog történni:

(13) *Nem szólok én itt a felelősségnek azon részéről, mely a kormány tagjait, ha azok törvényt és nemzeti just sértenek, büntetés alá vonja; szólottunk erről máshol és szólani fogunk még* [...]
(Deák Ferenc: A szólásszabadság tárgyában)

A préteríció érzékeltetheti a ki nem fejtett dolog egyértelműségét, közismertségét, magától értetődőségét is. Ebben az esetben nem az elhallgatott dolog hangsúlyozása a cél, hanem a szövegbe kódolt befogadó véleményének előírása: azáltal, hogy a szöveg jelzi, hogy valamit nem szükséges elmondania, kifejtenie, egyben tudottnak is feltételezi azt, ezáltal kivédve a befogadó esetleges eltérő véleményének lehetőségét:

(14) *Mondanom sem kell, hogy az OOP is igencsak szükséges lesz, a C+-t pedig már nem is említem, hisz ez magától értetődő.*
(Egy Direkt váz. www.codexonline.hu)

Ha az elhallgatva kimondásnak ez a változata megszólítással társul, még erősebben érzékelhető a közlő és a szövegben megjelenített befogadó viszonyának alakzat általi erősítése:

(15) *Nem mondom én: előre székelyek!*
Előre mentek úgyis, hős fiúk;
(Petőfi Sándor: A székelyek)

A mellőzés hangsúlyozásának, az el nem mondás reflektáltságának a legtipikusabb szerepe azonban valóban az, hogy a látszólag elhallgatni kívánt dolgokra felhívja a figyelmet; tehát az eltitkolás, a jelentőségcsökkentés helyett a préteríció a tárgyalt dolog jelentőségének megnövelését éri el.

A látszólag elhallgatott elemek kiemelésének egyik alapvető esete, a részletezés nélküli puszta említés, amely azáltal válhat mégis hatásossá, hogy a feltételezhető részletek kidolgozását, elképzelését a befogadóra bízza:

(16) Az anyaországban a jobboldal kisajátította a nemzeti szimbólumokat, dallamvonalakat, színeket, szavakat, s főképp ez a politikai szexepilje. *Most nem elemzem, hogy mennyi ebben az őszinte, tartásos, fegyelmezett, értékelvű érzelem, s mennyi az olcsó politikai kacérkodás, a demagógia.*
(Bodor Pál: A Kossuth tér tisztasága)

A közös tudásra való hivatkozás itt is szerepet kaphat, kifejtett formában is megjelenhet, a mellőzés indoklásaként:

(17) *Nem mélyednék el benne, hogy milyen felemelő élmény vasárnap este tizenegykor, egy átmelózott hétvége után, hullafáradtan, szitkozódva*

vakarni magamról a megszáradt diszperzitet a fürdőkádban. Aki próbálta, tudja. Aki nem, az meg boldog ember.
(www.myrablog.freeblog.hu)

Az el nem mondás kinyilvánításának indokaként a mondás hasztalansága és lehetetlensége is megjelenhet, az érzelmek nyomatékosítása céljából:

(18) *Nem mondom, hogy szeretlek,*
Mi haszna mondanám?
Te szómra nem hajolnál
'S csak búmat toldanám.

Nem mondom, mint szeretlek,
Hol lelnék arra szót?
Nem érez, a'ki érez
Szavakkal mondhatót.

Nem mondom, e kebelben
Mi mély a' fájdalom:
Az illyen fájdalomnak
Legjobb a' sírhalom.
(Vörösmarty Mihály: Idához)

A látszólagos el nem mondással valós részletezés, kifejtés járhat együtt: az alakzatnak ez a változata emiatt az ellentmondás miatt már az antikvitásban is ironikus színezetű volt. A részletezés során az elhallgatás kinyilvánítása többször, különböző formákban ismétlődve is megtörténhet. A préteríciónak ezt a fokozott, túlzásba vitt változatát, altípusként ->prolépszisnek is nevezik a retorikai hagyományban.

Az elmondás elkerülésének aktusa a következő szövegben magának a leírásnak a keretévé, szövegszervező erővé válik. Az alakzat változatokban ismétlődik, az ismétlődés pedig a nyelvi megformáltság révén fokozást is rejt magában: a préteríció prolépszissé nő. Az elbeszélésre való ilyen utalásmóddal az elmondottakhoz való ->iróniát teremt, a leírás megalkotottságát, a világ megjelenítésének nyelvileg önkényes voltát illusztrálva:

(19) Azért írok, hogy ne kezdjek el hazudni*, most mégis eltekintek az est fényeitől bearanyozott Budapest hangulatos leírásától. Nem, vagy csak érintőlegesen szólok a Szemere utca komor, visszafogott miliőjéről, melyben feltétlenül meg kell mártóznia az embernek (bizonyos érzelmeket egyensúlyozva nyelve hegyén: – mégis émelyítő biztonságérzettel a karjaiban*), *ha el akar érni a Közért-kirakatokkal ékített sarokig, ahol mint a kis Túr a Tiszába, akképpen torkollik a Szemere utca a Szent István körútba. Márcsak azért sem beszélhetek a kirakatban felhalmozott, különböző formájú, méretű, színű kólásüvegek áradó bőségének érzéki öröméről, mert ekkor az események irányt vesznek, nekidurálják magukat és meglódulnak: minden kívülre helyeződik át. A Szemere utca, a Körút, a Gelka elveszti légies, absztrakt könnyedségét; és ha eddig nem állt szándékomban, hogy megjelenítsem a csupa tüll, puplin, terilén, krepp, batiszt és brokát valóságot, akkor erről most már végképp*

lemondok a megizmosodott, megkövült, megfémesedett tárgyak között lépkedve.

(Garaczi László: Plasztik, zöld király)

Az el nem mondás formájában való elmondás művelete gyakran negatív értékítéletet hordoz magában *(azt már el sem mondom; azt inkább nem részletezném)*: az elhallgatás nyelvi megjelenítésének sokszor az a funkciója ugyanis, hogy a dolog szégyenletességét érzékeltesse. A prétericiónak ezt a negatívumot egyértelművé tévő altípusát katafázisnak is nevezik:

(20) Vegyük példaként az alkotmánybíróságot, amelynek politika- és gazdaságfüggőségét teljes nyilvánvalósággal bebizonyította a nyugdíjakkal kapcsolatos döntése. *Azt pedig el sem mondom, hogy a parlament hány alkotmánybírósági döntést nem hajtott végre. Nem mondom el, hogy a kormány hány törvényt szeg meg nap mint nap, magától értetődő módon, és folytathatnám a jogintézmények sorát.*

(Vadász János: Az MSZP baloldali néppárttá fejlesztése)

Azok a gyakran előforduló, a préteríció műveletét végrehajtó társalgási kifejezések, amelyeknek egy része frazeologizálódott is, felhívják a figyelmet arra, hogy ez az alakzat a mindennapi társalgás nyelvi eszközkészletének is része, és a ->túlzáshoz, az ->iróniához, a ->metaforához, a ->hasonlathoz, a ->litotészhez és az ->interrogációhoz hasonlóan fontos szerepe van a hétköznapi, személyközi retorikában is (2). Begyakorlottsága miatt pedig szinte minden stílus- és szövegtípusban előfordul; gyakori a publicisztikában (3), (8), (9), (10), (16); a didaktikus, oktató célzatú műfajokban (6), (10), (11), (13); a szónoki beszédben (1), (12); a politikai vitairatokban (20); előfordul az elbeszélő műfajokban a narráció részévé válva (19); lírai műfajokban pedig az érzelmek nyomatékosításában lehet szerepe (5), (18). Klisészerűsége miatt stílusértékét, hatásosságát pedig nem egyszerűen az alakzat működése, vagyis az elhallgatás imitálása adja, hanem az el nem mondást jelző nyelvi elem(ek) megszokottsága vagy újszerűsége, szövegszerkezetbeli elhelyezése, halmozása, más alakzatokkal való társulása, szövegszervező erővé válása, illetve ezeknek a tényezőknek az összjátéka teremti meg.

Irodalom: Bańczerowski Janusz: A *„mond”* komponenst tartalmazó metaszövegbeli operátorokról. Magyar Nyelvőr 2005: 274–282. – Bárdosi Vilmos (főszerk.): Magyar szólástár. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Könyvkiadó. Bp. 1987. – Forgách Tamás: Magyar szólások és közmondások tára. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Kiss–Martinkó: préterició. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963/1990[10] – Nemesi Attila László: A túlzás szerepe a személyközi retorikában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. 2003: 195–219. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. – Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 7.) – Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 7. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2005: 28–32.

Vö.: aposziopézis D. Á.

Prolépszis -> Anticipáció, Préteríció

Propozíció -> **Protézis**

Prosopopoeia -> **Megszemélyesítés**

Proszapodózisz -> **Szubnexió**

Protézis [g. πρόθεσις; l. prothesis, appositio; n. Prothese; f. prothčse; a. prothesis; o. протезис]: 1. A protézis (g. 'elébe helyezés') olyan hozzáadásos ->hangalakzat, amely a szó elejére egy hangot (betűt) vagy szótagot told be. A neoretorika szerint a protézis a ->metaplazmusba tartozik.

Ilyen eljárás igen gyakori számos nyelv szóalakjainak történetében, pl. a jövevényszók elején. A magyar nyelvben így lett *ostrom* a német *Sturm*ból, *iskola* a latin *scholá*ból. Korábban az ->adjekciós átalakítások egyik típusában a protézis egyet jelentett az appozícióval, mely egy hang vagy egy szótag szó eleji elhelyezését, hozzáadását jelenti.

A magyar személynevek becéző alakjaiban a protézis gyakori a magánhangzóval kezdődő nevek becéző (és rövidített) származékaiban: *István – Isti – Pisti; Anna – Panna; Ila – Cila; András – Andi – Bandi;* stb.

Mondókákban, ritmikus gyermekversekben, ikerszókban, rímekben gyakran a játékos hangzást segíti: *Egyedem-begyedem, egyetek-begyetek, ekete-pekete, ingyom-bingyom, irgum-burgum* stb.

A protézis hangalakzatának motívuma lehet az idegen szavak átvételében a mássalhangzó-torlódás megszüntetése. A belső keletkezésű szavak esetében a játékosság lehet ezeknek az alakzatoknak a fő forrása.

2. A retorikában és a poétikában a protézis a téma bemutatását is jelenti (a propozíció szinonimájaként).

(1) *Fegyvert s vitézt éneklek, töröknek hatalmát*
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

A példa intertextuális idézet, Vergilius „Aeneis" című eposzának kezdését (Arma virumque cano…) hozza magyar nyelven.

3. A retorikában ugyancsak a beszéd része, az exordium után: a protézis ('előadás') követője – Arisztotelésznél a pisztisz (a bizonyítás).

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Martinkó–Szerdahelyi: protézisz. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Robrieux, Jean-Jacques: Figures de style et de rhétorique. Dunod. Paris. 1997: 57. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 32, 130.
Vö.: hangalakzat, metaplazmus N. L. J.

Protozeugma -> **zeugma**

Protropé [g. προτροπή; l. adhortatio, exhortatio; n. Ermahnung, Anfeuerung, Anspornung; f. exhortation; a. protrope; o. вдохновение, инспирация]: érveléshez, valamint ígérethez vagy fenyegetéshez kötött elszánt buzdítás. ->Pragmatikus ->gondolatalakzat.

(1) Fényes, tündöklő, mások fölött dicsőséges, mindenektűl félelemmel tiszteltetett, vitéz magyar nemzet! Igaz vérednek, hazád fiának szűbéli fájdalmából származott hív intésit ne csak olvassad, hanem,

kérlek: kövessed! Ím, rajtad utolsó romlásodnak végső föllobbant lángja (mint az elaluvó gyertyának) erőd fogyasztásával, gyakorta hamvaid elvételével, régi, szép, az segedelem neve alatt aluvó oltalmazóid által, világosban fényeskedvén magok azalatt, ím, elfogysz.

(Nádasdy Ferenc: Oratio az ország négy rendjéhez 1668.)

Az alakzat megnevezése a görög προτποπ προτροπή 'buzdítás, biztatás' szóra vezethető vissza, ez a προτπεπω 'ösztönöz, sürget' jelentésű ige származéka.

Az antik retorika az adhortatio, illetve az exhortatio címszavak alatt tárgyalja. Hivatkozik rá Cicero, Seneca, Petronius és Plinius. Tacitus az ógermánok csatadalával hozza összefüggésbe, melyet – tévesen – barditusnak nevez. (A barditus az a mód, ahogyan a katonák a csata előtt önmagukat hozzák tűzbe.) Az alakzat a görög protreptikon (protreptikosz) buzdító vers műfajában, az exhortatorium 'intő irat' jelentésű értekezésben és a buzdító prédikáció műfajában jelenik meg leginkább. A 19. század romantikus költői is gyakran élnek vele, hogy a vezetésükre bízott népet a nemzeti ügy mellé állítsák.

(2) *Ébredj, ébredj, istenverte nemzet,*
Aki ott az elsők közt lehetnél,
S kárhozatos lomhaságod által
Mindig hátul és alant hevertél!

Ébredj, hazám, mert ha most nem ébredsz,
Soha többé nem lesz ébredésed,
S ha ébredsz is, annyi időd lesz csak,
Míg nevedet sírkövedre vésed!

(Petőfi Sándor: A nemzethez)

Három pragmatikai elemet hordozó egységből áll: a) felszólításból, b) a hallgatóság, a közönség megszólításából, mely tartalmazhat ->obszekrációt és megszólítást (formailag lehet ->aposztrofé, illetve egyenes beszéd) és c) indoklásból. Idézetünkben:

Felszólítás a): *Ébredj*
Megszólítás b): *hazám*
Indoklás c): *…mert ha most nem ébredsz,*
Soha többé nem lesz ébredésed.

Elragadtatottságában a költő gyakran él ->licenciával: „*istenverte* nemzet".

A protropé a harci elégiákon, csatadalokon (az epheszoszi Kallinosz és a spártai Türtaiosz versei) és a 19. századi európai szabadságmozgalmak líráján (Mickiewicz, Petőfi), valamint a buzdító prédikációkon túl politikai szónoklatokban is előfordul.

(3) (a,b) *Felszólítom a kormányt*, ily esetekben mi a mód, mely által bennünket megoltalmazand. Talán hóhérpallos és kötél, mik a bűnösök ellen fordíttatnak? Nyomorult eszközök! Mert ezek semmivé tehetnek ugyan egyes életet; itt nem egyesekről van szó: itt szó azon halhatatlan, hódíthatatlan szellemről van, mely századok óta most lánggal lobogva, majd hamv alatt emésztődve ég. (c) *És ezt nem zabolázza meg félelem, nem győzi le hatalom;* ezt csak megszelidíteni lehet. Nem egyébbel pedig, *csak közös érdekkel, mely a társaság*

tagjait egyformán kösse a hazához; az érdek csupán két szó: szabadság és tulajdon!

(Kölcsey Ferenc: Az örökös megváltás tárgyában)

A fenti példában a hatást voltaképpen az indoklási részhez kapcsolódó képek váltják ki: *Hóhérpallos és kötél, szellem, mely százak óta most lánggal lobogva, majd hamv alatt emésztődve ég.* Ezek emelik szinte transzcendens magasságokba a témát. A protropéban tehát jól elkülöníthető a három egységből álló világos szerkezet és az indokláshoz kapcsolódó túlzó költői kép. A túlzó költői kép a jelent kívánja megteremteni, mert érzékeinkre, érzelmeinkre a jelen lévő dolgok hatnak igazán. Így tölti be funkcióját: biztos elkötelezettség elérése a megszólítottaknál egy adott cél érdekében.

Irodalom: Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 55. – Bernáth–Jávor: barditus. In: Világirodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – exhortáció. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Fazekas enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Szepes Erika protreptikon. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Veres András: csatadal. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972.

Vö.: aposztrofé, hiperbola, licencia, obszekráció G. K. E.

R

Raciocináció [g. αίτιολογία, l. ratiocinatio; n. Ratiotinatio; f. épichéme; a. etiology, ratiocionatio, reason rendering, tell cause, cause shown; o. рассуждение]: a klasszikus retorikai alakzatrendszerben is szereplő, indoklás funkciójú magyarázat.

(1) Erdélyi János és Móricz a silánynak és értéktelennek kíván szolgálni a kritika menlevelével? Nem. *A jót, az igazat, a nagyot, az újat és szépet védelmezik, amelynek oly nagy szüksége van a védelemre, s amely létezésének értelmét veszti el védelmezők híján. Mert tudják, hogy a rossz, az alantas és értéktelen ellen nincs hatásosabb küzdelem, mint minél mélyebbre hatolni az igazi értékek feltárásában.*
(Somlyó György: A kritikáról)

Nincs gazdag szakirodalma ennek az alakzattípusnak. Az nyilvánvaló a meghatározásokból és a példákból, hogy a retorikák nem kizárólag kérdésalakzat-típusnak tartják. A definíciók többségéből az olvasható ki, hogy érvelésként, állítás indoklásaként értelmezhető, de van olyan retorikus is, aki a kérdés terjedelmében látja ennek az alakzatnak a lényegi jegyét (Schöpsdau).

Egyik retorikus (Cornificius) a ->szóalakzatok közé sorolja a raciocinációt, a másik (Cicero) viszont a ->gondolatalakzatok között említi, Quintilianus pedig kétségesnek találja, hogy egyáltalán alakzatnak lehet-e minősíteni. Lausberg bár nem számítja a kérdésalakzatok közé, de kérdés-felelet formában is megjelenőnek látja. Szilágyi úgy említi a raciocinációt mint antik retorikai-poétikai fogalmat. Burton a raciocinációról azt állítja: egyenértékű az anthypophorával, holott az szokásosan a ->szubjekció görög megfelelője. Schöpsdau a kérdés-felelet szekvencia típusaként veszi fel. Toulmin szerint az érvelés külön egysége a raciocinációval megvalósuló indoklás. Calboli megjegyzése alapján sorolható be a raciocináció a kérdésalakzatok típusába.

A raciocináció többféleképpen is megvalósulhat. Lehet több propozíció után egyenként indoklás:

(2) *Közismert dolog, hogy a szépség átélése sohasem egészen passzív folyamat. Senki sem jut hozzá igazán a műhöz, ha ernyedten várakozva hagyja, hogy ez hadd hasson rá. Némi érzelmi-értelmi aktivitásra szüksége van minden műélvezőnek, befogadónak. Az alkotó befogadás azonban minőségileg magasabb rendű ennél az épp csak fölsejlő aktivitásnál. Az autonóm ember katarzisa különbözik a passzívabb befogadókétól. A mű anyagi valóságából nem a kész mondandót, hanem a mondanivaló lehetőségét érzi táplálójának, azt, amit neki befogadónak kell valósággá változtatnia.*

(Török Gábor: A pecsétek feltörése)

De lehet egy propozíció után több indoklás is:

(3) *A családnak mint motívumnak ugyanakkor nemcsak előnyei, hanem korlátjai is vannak. Az előnye az, hogy a család mint fogalom, vagy tárgy, vagy téma közel van az emberekhez. Az írásaim olvasói fogadtatásában ez is szerepet játszik. Mert ugyan minden van benne, ami ún. modern művészet – elidegenítés, fragmentum, egyebek –, ennek ellenére ez a familiáris geometria barátságos. A korlátot ott érzem, hogy bizonyos dolgok a család által nem leírhatóak.*
(Esterházy Péter – interjúrészlet)

Amennyiben a raciocináció kérdés-felelet formában szerepel monológban, a válasz eleme nem rejt magában ellenvetést a kérdéssel szemben, hanem indoklásként szolgál, következtetés levonását nyújtja:

(4) GALILEI. *S tudja tisztelendőséged, mi a legborzasztóbb? Hogy mindez, amiért most előszednek, olyan messze van már tőlem.*
(Németh László: Galilei)

Nem meghatározó jegy a raciocináció alakzata szempontjából ilyenkor a grammatikai forma, mert ezzel nem különbözik sem a valódi kérdéstől, sem a többi kérdésalakzattól. Kételemű szerkezetű, vagyis ugyanattól a megnyilatkozótól származó kérdésből és feleletből áll: ezért jellegéből adódóan a kérdő és felelő elemeinek sorrendje meg van szabva. Mivel így alkot sajátos mondatpárt, szemantikai és pragmatikai szempontból együtt kezelendő:

(5) KOSSUTH. *Kik védhetik meg legjobban egy ország szabadságát? Akik legjobban nélkülözték!*
(Illyés Gyula: Fáklyaláng)

A raciocináció attól válik alakzattá, hogy fiktív dialógusában a megnyilatkozó bár kérdést tesz fel, ám nem is várva válaszra, maga felel meg kérdésére. Láthatóan fiktív a kérdezés és a válaszadás is:

(6) MIKLÓS. *Hát tudod mit? Legjobb, ha visszaviszlek.*
(Hubay Miklós: Tüzet viszek)

A raciocináció legfontosabb szerepe: a figyelem felhívása a magyarázatra, megokolásra és következtetés levonására:

(7) *Mert mit jelent ez? Annyit jelent, képviselőtársaim, hogy egy adott kormánykoalíció szembenéz azzal, hogy csökken a választói bizalom iránta, és próbál korrigálni ezen.*
(Fodor Gábor napirend előtti felszólalása. 2004. október 12.)

Olyan hatású a raciocináció, mintha külső nézőpontból objektív véleményt fogalmazna meg. Ezért többnyire az okokra kérdez rá *(miért? mitől? hogyan?)*, és szinte kivétel nélkül

kiegészítendő kérdés formájában használatos, mert a megokolásra alapvetően ez a mondatfajta ad lehetőséget:

(8) S vajjon *miért* szakadt nemzetünk része, tán nagyobb része e két osztályzatra? Legelsőben is, mert a kiváltsági „circulus vitiosus" szűk körében forgott vérük.
(Széchenyi István akadémiai megnyitó beszéde)

Ritkábban eldöntendő formájú is lehet:

(9) Alkosson-e törvényt a külhoni magyarok magyar állampolgárságáról a magyar országgyűlés? Számomra egyértelmű a válasz: IGEN.
(Görömbei Andor: „Én is közületek való vagyok")

A raciocináció kételemű szerkezete tartalmilag többnyire egyenértékű vagy okhatározói alárendelő, vagy magyarázó mellérendelő mondattal. Babits Mihály szövegrészlete így hangzik:

(10a) Miért beszélnek az emberek ily sokféle módon? *Mert* sokféle módon gondolkodnak.
(Irodalmi nevelés)

Ez a két mondatban megfogalmazott gondolat megfeleltethető egy összetettnek:

(10b) Azért beszélnek az emberek ily sokféle módon, *mert* sokféle módon gondolkodnak.
(10c) Az emberek ilyen sokféle módon beszélnek, *hiszen/ugyanis* sokféle módon gondolkodnak.

Magától adódik a problémafölvetés: melyik hatásosabb, hatékonyabb közlésforma az alapvetően szinonimikus tartalmú gondolatok közül? És miért? Erre a választ a három nyelvi forma grammatikai, szemantikai és pragmatikai összevető elemzése adja meg. A (10b) alárendelő összetett mondat az okozathoz szervesen kapcsolódó okot mellékmondati formában fogalmazza meg, és ezáltal némileg hangsúlytalanítja. A (10c) mellérendelő összetett mondat az első tagmondati megállapításhoz fűzött okadó magyarázatot már egyenrangú tagmondattal fejezi ki. A (10a) a két mondatra tagolással nemcsak egyenrangúsítja a gondolat két fő tartalmi elemét *(beszélnek – gondolkodnak)*, hanem a kérdés-felelet formával még inkább kiemeli.

Hogy Babits a gondolatközlésében a raciocinációval él, ennek az elmebeli műveletnek nyilvánvaló pragmatikai oka van: hangsúlyossá tenni a tartalmilag fontosnak ítélt elemet. Ez a művelet nem puszta befogadásra, hanem konstruálásra is készteti az agyat egyrészt a mondatszerkezet-, másrészt a mondatfajta-választással. Nyelvi tapasztalata alapján a befogadó meg tudja fejteni ezt a „rejtvényt", sőt épp az aktív befogadás a hatékony értelmezés alapja.

A raciocináció is – mint minden argumentációs kérdésalakzat – a törvényszéki beszédekben született:

(11) Előmutatja gyermekeit; visszakéri tőlünk a gyámkarokat, miktől azokat megfosztók, vissza az árvák örökre eldúlt örömeit, a jobb napok reményét s a becsület bezáródott ösvényét. *S miért, T. Törvényszék? mert hidegen néztük a cselszövényt, mit a gonosz oly magában bízva, oly kárt örűlő lélekkel szőtt.*

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Napjainkban viszont inkább a politikai szónoklatokban (7), alkalmi beszédben (8) gyakori a raciocináció, hogy jelezze, a kérdés-felelet formájú magyarázat világos tényfeltárást tartalmazhat:

(12) Először is az országot egy esztendőn keresztül foglalkoztató és megosztó kárpótlási törvény vagy a személyi kárpótlás és más kérdések, ha ezeket a kérdéseket vesszük alapul, *milyen más megoldások voltak? Vagy semmit nem kínáltak, semmiféle kárpótlást, maradjon minden úgy, ahogy van.* […] *Vagy olyan megoldásokat, hogy mindenki kapjon nevetséges összeget.*
(Antall József: Felelősséggel a hazáért)

Magyarázatot közlő volta miatt az értekezés nyelvében (1, 2) is előfordul, mert ebben nagy szerep jut a megokolásnak:

(13) *Ha ez így van, mi lehet az oka, magyarázata annak az ellenszenvnek, ingerültségnek, esetenként meglepő indulatnak, amellyel az elmondottakhoz hasonló – úgy gondolom, igaz és tárgyilagos – megállapításokat fogadják?*
Az egyik talán abban a felfokozott érdeklődésben keresendő, amely napjainkban a paraszti, falusi, népi dolgok, tárgyi és szellemi alkotások, tulajdonok iránt országszerte megnyilvánul.
(Lőrincze Lajos: Egy magyar nyelv van!)

A legkülönbözőbb műfajú vallásos tárgyú szövegekben szintén használatos a raciocináció nyilvánvalóan a híveknek adandó megnyugtató válasz érdekében:

(14) Haraguvék Isten, ës vetevé űt ez munkás világ belé: ës lëün hálálnek ës pukulnek fëszë, ës mënd ű nemének. *Kik azok? Miü vogymuk.*
(Halotti beszéd és könyörgés. Benkő Loránd értelmezése szerint, 1980.)

A próza- és drámaírók (4–6) is gyakran élnek vele a prózai monológ jellegének élénkítési eszközeként és az azonnali válaszadással a kétség megszüntetésére:

(15) *Kihez beszélt Szindbád? Senki máshoz, mint a törvénytelen fiához.*
(Krúdy Gyula: Valamely szívhez szóló történet)

A lírai én viszont önmagának feltett kérdésével élete titkát kívánja megfejteni:

(16) *Mi volt az élet, uramisten?*

Mi volt? ez volt: sok fénytelenség,
Fakó robot és kénytelenség,
Száz bús határ reménytelenség.
(Tóth Árpád: Új tavaszig, vagy a halálig)

A publicisztikai stílus jellegzetessége: szeret kérdésfelvetéssel elgondolkodtatni, de úgy, hogy nem hagyja nyitva a vélekedés útját, hanem felelettel zárja le a gondolatsort (9). Kossuth Lajos újságcikkrészletének kérdései valódiként nem értelmezhetők, mert közvetlen válaszreakció ebben a kommunikációs szituációban nem várható. Vezércikkének ebben a részletében minden kérdő mondata azért is álkérdés, mert maga a szónok ad választ kérdéseire. Éppen emiatt válik dominánssá az újságcikkben az érvelő jelleget szolgáló: az ok-okozati összefüggéseket, bizonyítékokat felsorakoztató raciocináció:

(17) *Miért* merik Zágrábban olly fennen lobogtatni a pártütés zászlóját? *Miért* merik Bácskát s a Bánátot megtámadni gyülevész rabló csoportok? *Miért* merik a camarilla romjai reactiót forralni? *Miért* mernek Bécsben arról álmodni, hogy a pénz és hadügyi tárczákat visszakerítik? *Miért* kecsegtetik magokat az austriai követek Frankfurtban azzal, hogy megnyírják országunkat, s egy foederatióba beleolvasztanak, mellyben egyenlők legyünk a többiekkel a gyengeségben? […] *Miért* történik mind ez? Azért, *mert tudták, hogy* készületlenek vagyunk, *mert tudták, hogy* a múlt országgyűlés a ministeriumot útnak eresztette, mint az indus rege szerint isten az első embert pénz nélkül, hadsereg nélkül, fegyver nélkül, mert látták, hogy az ó rendszer makacs bűnei miatt rohamnak indult gyökeres változás közben, midőn, a régi rend nincsen többé, az új pedig még meg nem szilárdult, itt vallás, amott nyelv és népiség, és magánérdek, és minden indulat ki akarandja zsákmányolni a lázas állapotot; s azt hitték, hogy az egyetemes bomlás közepett kicsi bár, de compact erőnek győzni könnyű lesz.

(Kossuth Lajos 1848. július 5-i újságcikke) [Kiemelés – Sz. N. I.]

Ezek a kossuthi kérdések hatásosak és patetikusak. Retorikusságuk abból fakad, hogy mindegyiküket előismétléssel az okra és célra egyaránt rákérdező *miért?*-ek indítják, jelezve: a tényekbe belenyugodni nem tudó államférfi meditál, ugyanakkor az országgyűlési képviselőket is elgondolkodtatni kívánja a kialakult történelmi helyzeten. Az okokat és célokat feszegető kérdések értelemadása a *merik* igealak megismétlésével nyomatékosítódik. A záró kérdés pedig mintegy összefoglalásként, az eddigi cselekvéseket a *történik* proverbummal summázza. – A kérdő mondatfajta változatlan ismétlése, halmozása magában is fokozó jellegűnek hat. Ugyanakkor a kérdések tartalmi egymásra épülése az értelemképzés folyamatában a ->gradáció (fokozás) alakzatát is megteremti, hiszen az ellenség támadásai katalógusszerű felsorolásának sorrendje ->amplifikációszerűen a *fennen lobogtatni*-tól a *megtámadni, reakciót forralni, visszakerítik*-en át jut el a *kecsegtetik magokat, megnyírják országunkat* fölismerésig. A raciocináció tehát más alakzatokkal társulva még hatáskeltőbbé válik. – Ahogy a kérdéseket is egymásra halmozta az újságíró Kossuth, ugyanúgy az azokra adott feleleteket is egy tömbben közli. Hogy nem egyetlen érvről, hanem érvrendszerről van szó, erről a változatlan módon megjelenő elemek tagoló szerepe árulkodik (*Azért, mert tudták; mert tudták;* stb.).

A különböző fajtájú reklámokban is hatásos eszköz a raciocináció, mutatja az egyik autómárka hirdetése:

(18) *Mikor válik könnyűvé a döntés? Mihelyt szembesülünk vele.*

Közhelyes fordulatokban a kézenfekvő igazságok kimondására szolgál:

(19) *Mi lenne, ha mindenki a kövezetre dobná a szemetet? Nem lehetne lépni a szeméttől.*
(Ksz.)

A raciocinációsor nem egyetlen kérdés-feleletből áll, hanem több követi egymást, azonban ezek grammatikailag egymástól nem függő, hanem pusztán egymást követő raciocinációk. Ez az előismétléstől megtámogatottan ritmuskeltő szerepű gyermekversben:

(20) *Vajjon hova fut* a kocsi?
Három falun át!
Vajjon hova fut a vonat?
Völgyön, hegyen át!
(Weöres Sándor: Kocsi és vonat)

A faggatás hangulatát, módszerét jól érzékelteti a publicista a monologikus szövegen belül a kérdések és válaszok sorával és az utóismétlések nyomatékosító funkciójával a raciocinációsorban:

(21) Születési helye? Magyarország. Anyanyelve? *Magyar.* Kultúrája? *Magyar.* Ízlése? *Magyar.* Diplomája? *Magyar.*
(Popper Péter: Megfáradt keserűség)

Bravúrosan fonódhatnak egymásba az érvelés szolgálatában a különböző kérdésalakzat-típusok Kölcsey Ferenc szónoklatában: ->dubitáció után ->interrogáció, majd raciocináció áll:

(22) Mert íme, bár első tulajdonainál fogva Európa leghíresebb nyelvei mellett sem vonúlna szégyennel vissza; mégis hátra kellett maradnia. *S emiatt a mi egész tudományi míveltségünk, a mi egész literatúránk hol áll? Nem hozom fel a németet, francot vagy angolt, de maga a dán és svéd parányi literatúra is nem sokkal előbb van-e a mienknél? És miért? Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták.*
(A magyar nyelv ügyében)

Ha interrogációra raciocinációszerűen felelet érkezik, átértékelődik azzal, hogy az interrogációval sugallt jelentést önti szavakba:

(23) S te, kedves olvasóm, aki azt gondolod, hogy a két gyerek most ezen a nyáron fürdött a patakban, bizony csalódol. *Hol van már az a két gyerek, hol? És hol vannak mindazok az emberek, akik ebben a könyvben előd jönnek, mozognak, cselekszenek és beszélnek? Por az mind!*
(Gárdonyi Géza: Egri csillagok)

A kérdő raciocináció beletartozik egyrészt a kérdés-felelet szerkezetű (azaz a kételemű) kérdésalakzatok típusába, emiatt rokon a ->szubjekcióval, a ->szermocinációval, másrészt

a beszédpartnerhez fordulást szimulálók közé sorolódik: tehát a ->dubitációval és a ->kommunikációval azonos szándék teremti meg. Ugyanakkor elkülönítendő más kérdés-felelet típusoktól, mert a szubjekcióban a válasz ellenvetés a kérdésre, míg a raciocinációban a kérdésre érkező felelet ellenvetés nélküli magyarázat.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Calboli, G.: Cornifici Rhetorica ad C. Herennium. Introduzione, testo critico, commento. Bologna. 1969. [Hivatkozik rá Adamik Tamás: Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 313.] – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 3, 54, 207. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4, 14, 23. – Crusius, Martinus: Questiones in Rhetoricam Philippi Melanchthonis. J. Oporini. Basel. 1564: 301. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 371. §. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959 [94–95]: 9, 3, 98. – Schöpsdau, K.: Frage, rhetorische. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 446. – Szilágyi Imre: raciocináció. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Toulmin, Stephen E.: The Uses of Argument. Cambridge University Press. Cambridge.
Forrás: Ksz. = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.]
Vö.: amplifikáció, dubitáció, entiméma, gondolatalakzat, gradáció, interrogáció, kommunikáció, szermocináció, szillogizmus, szóalakzat, szubjekció Sz. N. I.

Reddíció [g. κύκλος; l. redditio; n. –; f. –; a. –; o. –]: epanadiplózis, epanalépszisz, prosapodosis, inclusio, resumptio, keretező ismétlés. A klasszikus retorika bővítésen alapuló gondolatalakzata, melyben egy mondattani vagy verstani egység első szava (szócsoportja) tér vissza ugyanannak az egységnek a végén. Képlete: a…a.

(1a) *Szerelmedért*
Feldúlnám eszemet
És annak minden gondolatját,
'S képzelmim' édes tartományát;
Eltépném lelkemet
Szerelmedért.
(Vörösmarty Mihály: Ábránd)

Az alakzat görög megnevezése 'kör' jelentésű, míg a latin *redditio* 'visszatérés'-t jelent. Az *inclusio* terminusban a 'közbezárás', a görög *epanadiplózis*-ban a 'kettőzés', az *epanalépszisz*-ben a görög *epi* 'után' + *analépszisz* 'hozzátevés' jelentés fejeződik ki.

Hermogenész (Kr. u. 2–3. század) a *kyklos* megjelölést használja erre az alakzattípusra, a retorikai szaknyelvben azonban elterjedtebb az ->*epanalépszisz* megnevezés. A Herennius-retorika a conduplicatio fogalmát alkalmazza az ismétlésalakzatok széles körére, melyek közé a reddíció is tartozik.

Az ->anadiplózistól és a ->geminációtól az különbözteti meg ezt az alakzatot, hogy benne az ismétlődő egységek nem közvetlenül egymás után állnak, hanem más szócsoportokat kereteznek be. Ha csak egyetlen szó választja el az ismétlődő elemeket, akkor inkább geminációnak tekinthető az alakzat. Az anadiplózis esetén pedig egy szintaktikai vagy verstani egység utolsó tagja jelenik meg újra a következő szintaktikai vagy verstani egység első elemeként. Ez utóbbi tehát inkább továbbszövi a gondolatot, míg a reddíció inkább lezárja, keretbe foglalja.

A reddíció olyan ismétlésen (hozzáadáson, adjekción) alapuló gondolatalakzat, melyben a mondat, verssor vagy versszak elején álló szó vagy szócsoport, esetleg a költemény első versszaka tér vissza ugyanannak a mondatnak, verssornak, versszaknak vagy költeménynek a végén. Ilyen keretes vers a „Himnusz" és a „Szózat" is. Adynál az alakzat változatos formáit fedezhetjük fel; Szabó Lőrinc költészetében szintén

meghatározó ez a forma: „A huszonhatodik év” 120 szonettje közül 23-ban tér vissza a zárlat a felütéshez.

A reddíció – mint minden alakzat, a tartalomnak formát adó szerkezet – kifejező, jelentést hordozó. A kezdethez való visszatérés grafikus formája a kör (vö. az alakzat görög elnevezésével). A kör a középpont, a kereszt és a négyzet mellett a négy alapvető geometrikus szimbólum egyike: a teljesség, az egész szimbóluma. A felbonthatatlan egység, az örökkévalóság, a tökéletesség, a harmónia jelentések mellett kapcsolódhat hozzá a múlthoz való visszatérés, valamint a bezártság képzete is. Babits „A lírikus epilógja” című versében az első és utolsó sorok szemantikai reddíciója a szóképekkel kifejezett jelentéstartalmat nyomatékosítja. A nyitás és a zárlat azonossága a következő szövegrészletben pedig a folyamatosságot hangsúlyozza:

(1b) *Fut az ember az élet után…*
Leszegett fejjel gyötri magát
kincseit egyszer csakhogy elérje,
kergeti álma, hajtja vére.
Kenyér gurul a lába előtt,
vagyon gurul a vágya előtt,
hírnév, dicsőség álma előtt.
Rohan utánuk éveken át,
a fogyó úton, életen át,
száz utcán, téren,
ezer veszélyen,
millió isteni bánaton át,
gyönyörűszépen
s balga-bután
fut az ember az élet után…
(Füle Lajos: Futás)

A keretező ismétlés akusztikai szinten növeli a zeneiséget, zenei harmóniát hoz létre: „van az ismétlésben valami olyan varázs, amelyet könnyebb füllel felfogni, mint szóval megmagyarázni” (Cornificius). A reddíció a formaalkotó alapelve – mind a költészetben, mind a zenében – a rondó formának.

A kezdethez való visszatérés nemcsak lírai művek alakzata, hanem a drámában és az epikában is kompozíciós elv lehet: a cselekmény kanyarodik vissza önmagába (pl. Queneau „A bökkenő” című regényének végszavai megegyeznek a nyitó szavakkal). Reddíciónak tekinthető epikai művekben, ha egy fejezet elején vagy a végén ugyanaz a bekezdés vagy esetleg több ismétlődő bekezdés áll.

Jellemző típusait megadja a definíció: a reddícióban az ismétlés (visszatérés) metrikai, szintaktikai vagy szemantikai keretet alkot:

a) Metrikai keretet hoz létre az ismétlés a verssor első és utolsó ütemében:

(2) *Örülnek* egymásnak egyenlő *örömben*.
(Gyöngyösi István: Porából megéledett Főnix)

Az idézetben tőismétlés (->poliptóton, -> figura etymologica) építi fel a reddíciót.

b) Szintaktikai zárójelet alkotnak az ismétlődő elemek a következő Weöres-idézetben:

(3) *Ámor mondja:* – […] – *mondja Ámor.*

(Weöres Sándor: Fairy Spring)

Ebben a példában a reddíció ->kiazmussal társul.

c) Szemantikai keretet hoz létre az alábbi Márai-bekezdésben a szövegegység indító, egyúttal tételmondata az utolsó mondattal:

(4) *Vigyáznunk kell társaságban azokra az emberekre*, akik soha nem asztalszomszédjukhoz, hanem mindig az egész társasághoz beszélnek, […]. Az ilyen embereket kedvelik és szívesen hívják társaságba, mert elfoglalják a jelenlévők eszméletét, érdekességet és néha jókedvű hangulatot nyújtanak az egybegyűlteknek. De ezek az emberek hamis próféták: nem az fontos nekik, amit mondanak, nem is, hogy meggyőzzék azokat, akikhez beszélnek; egyes-egyedül saját hiúságuk kielégülése fontos nekik. *Az ilyen emberek társaságát tanácsos gondosan kerülni*.
(Márai Sándor: Füves könyv)

A keret szövege szerint lehet változatlan, lásd az (1a, b) és a (3) idézetet, vagy variáns, tehát módosult formájú, lásd a (2) és a (4) szövegrészletet.

Helye szerint állhat:

a) a verssor vagy a mondat elején és végén:

(5) *Oda* van a szép nyár, *oda*!
(Arany János: Ősszel)

b) a versszak vagy a bekezdés elején és végén:

(6) *Midőn először láttam őt*,
Kinn hó borítá a tetőt,
De bennem akkor nyílt vala
Legszebb tavasznak hajnala,
Midőn először láttam őt.
(Bajza József: Tél és tavasz)

c) a költemény vagy a szövegegész (pl. a szónoki beszéd) elején és végén: például Ady „Asszonyok a parton” című költeményének első és utolsó sora: *Állt a parton ezer asszony*.

Terjedelme szerint a visszatérő elem lehet egyetlen szó/szószerkezet (ütem), mondat (verssor) vagy bekezdés (versszak).

Elsősorban a költészet és a meggyőzésre törő szövegtípusok élnek ezzel az alakzattal: a szónoki beszéd, a publicisztika, a reklám.

A reddíció gyakran más alakzatokkal összefonódva jelenik meg. A geminációt fűzi tovább, és közelíti a reddícióhoz Arany János sora:

(7) *Várja, várja*, mindig *várja*
(A rab gólya)

->Figura etymologica (2) és ->paronomázia (8) is elrendeződhet ebben a képletben:

(8) *Belgák*, nem *balgák*.

(Sajtócím. Vas Népe. 1994. november 30. 2)

->Paradoxont sűrít magába a reddíció az alábbi Márai-naplóbejegyzésben:

(9) *Védekezem*, ahogy tudok: legfőként úgy, hogy már nem is *védekezem*.
(Márai Sándor: Napló 1943/1944)

Rokon alakzat az ->epanodosz, amelyben az elemek tükörképszerűen, fordított sorrendben ismétlődnek, valamint a kiazmus, melyben az elemek cseréjéhez a mondatbeli funkció felcserélése is társul.

Irodalom: Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 91. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 411–414. – Fónagy Iván: epanalépszisz. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001. (Az alakzatok világa 1.) – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003. – Kiss Sándor: epanadiplózis. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 317–318. – Nagy L. János: Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. Akadémiai Kiadó. Bp. 1996: 6–22. – Pál József–Újvári Edit (szerk.): Szimbólumtár. Balassi Kiadó. Bp. 1997: 282–284. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 34–35. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Schöpsdau, Klaus: Kyklos. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1998: 1550–1552. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 115–116. – Szilágyi Imre: reddíció. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1994: 1237–1240.
Vö.: anadiplózis, epanalépszis, epanodosz, figura etymologica, geminációi, kiazmus, paronomázia

N. V. A.

Reduplikáció -> Anadiplózis

Reflexió [g. ἀνάκλασις, ἀντανάκλασις; l. reflexio; n. Reflexion; f. réflexion; a. reflection; o. рефлексия]: megfordítás, hátrahajtás; szónoki alakzat, amely ellenkező értelemben való megfelelést jelent.

A latin *reflectare* 'visszahajlít', 'visszafordul' igéből származik. A reflexió tulajdonképpen megfelel a latin ->distinkció dialógformájának, amely két ugyanazon szó különböző szemantikai különbségére épül.

A reflexió a retorika ismétlésen alapuló gondolatalakzata: a beszélő kijelentését a másik fél csekély módon módosítva visszhangozza, a megváltozott szójelentés más hangsúlyt kap.

(1) BERREH: *Mit parancsolsz, hogy tegyünk!*
KURRAH: *Mit kívánsz, hogy ne tegyünk!*
(Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde)

A reflexió finomabb érzelmi, hangulati változást is adhat.

(2) „Fogadj Isten, húgom asszony,
Itt az ütközetben;
Nyilat ugyan, a mint látom,
Hoztál szép szemedben –"
„Uram király, Zsigmond király

Nem oly divat már ma
Nyillal lőni, mint felséged
Fiatal korába'."
(Arany János: Rozgonyiné)

A reflexió az irónia eszköze is lehet, ha az ismétlés által nevetségessé, értelmetlenné, esetleg ellentétes értelművé válik a közlés. Shakespeare például sokszor él vele, mesteri módon játszva a szavakkal:

(3) KÖVET: De *férfi is a talpán*, kisasszonyom.
BEATRICE: *Ha csak a talpán férfi*, akkor a kisasszonyokkal nem sokra megy. Hát a *lovagokkal elbánik* ez a talpas?
KÖVET: *Lovagokkal lovagias*, emberekkel emberséges. Ő maga a *tömény erény*.
BEATRICE: Az ám, ha a *tömés – erény*.
(Shakespeare: Sok hűhó semmiért. I. felvonás. 1. szín. Ford. Mészöly Dezső)

Shakespeare a komikus hatás fokozása érdekében nem riad vissza még a többszörös ismétléstől sem:

(4) CLAUDIO: Ha úgy van, *ki is mondom kereken*.
BENEDETTO: *Kereken ám, mint a mesemondók*, hogy: „Hol volt, hol nem volt, volt egyszer valaha valahol" – de *Isten ments, hogy úgy legyen!*
CLAUDIO: Ha a tüzem nem szalmaláng: *Isten ments, hogy másképp legyen!*
DON PEDRO: Ámen, ha szereted, mert igazán szeretni való kisasszony.
CLAUDIO: Fenség, csak azért mondod, hogy szóra bírj.
DON PEDRO: *Szavamra: őszintén.*
CLAUDIO: *Hitemre: én szintén őszintén* szóltam.
BENEDETTO: *Ő szintén s én szintén őszintén – mindkét hitemre és szavamra!*
CLAUDIO: *Hogy szeretem, érzem.*
DON PEDRO: *Hogy szeretnivaló: tudom.*
BENEDETTO: *Én meg se nem érzem, se nem tudom, hogy szeretnivaló* – de ez oly mély hitem, hogy a tűz se olvaszthatja ki belőlem: vallom a máglyán is!
(uo.)

Irodalom: Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: reflexio. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 141. P. J.–B. I. K.

Refrén [g. –; l. –; n. Kehrreim, Refrain; f. refrain; a. refrain; o. рефрен]: az ismétlés egyik fajtája; a vers adott helyén (helyein) változatlanul vagy kisebb-nagyobb módosítással visszatérő, rövidebb-hosszabb szövegrész. Például:

(1) *Az én koromban:*
zörgött az egekben a gépek acélja.

Az én koromban:
nem tudta az emberiség, mi a célja.
(Kosztolányi Dezső: Litánia)

Neve a francia *refrain* 'ismétlődő sor' jelentésű szó 19. század eleji átvétele.

Adjekciós versszerkezeti alakzat. Változatait terjedelme, a versben elfoglalt helye, alakja és a versépítésben betöltött szerepe határozza meg.

A) Terjedelme szerint állhat egy vagy több sorból, ezen belül egy vagy több szóból, esetenként egy teljes versszakból. Pl.:

(2) Siralmas énnéköm tetűled megváltom,
Áldott Magyarország tőled eltávoznom;
Valjon s mikor leszön jó Budában lakásom!
(Bornemisza Péter: Cantio optima)

(3) Vitézek, őrhadak, fogjunk búcsúkezet,
Iszonytató legyen s döntő ez ütközet,
Ős áldomás gyanánt eresszünk drága vért,
Végső piros cseppig hadd folyjon a honért.
Él még a magyarok nagy istene,
Jaj annak, ki feltámad ellene.
Az isten is segít, ki bír velünk?
Szabad népek valánk, s azok legyünk!
(Czuczor Gergely: Riadó)

B) Helye szerint állhat a versszakok végén, elején, valamint belsejében, továbbá – előfordulási lehetőségeket társítva – a versszakok elején és végén, a versszakok elején és belsejében, valamint a versszakok belsejében és végén. Pl.:

Strófazáró visszatérés (utórefrén):

(4) Ősi joggal, ősi házban
Éltemet ha elpipáltam:
Mennybe visznek angyalok.
Én magyar nemes vagyok.
(Petőfi Sándor: A magyar nemes)

Strófanyitó visszatérés (előrefrén, ellenrefrén):

(5) *Lopók között szegényember,*
Szegényember sose fél,
Minek félne, szíve, lelke
Erősebb a többinél.
(József Attila: Lopók között szegényember)

Strófa belseji visszatérés (közbeékelt refrén):

(6) Lentről nézem ős terebélyed,
Piros csodákkal rakott Élet.
Óh jaj,
Te hitvány, te hitvány, te hitvány.
(Ady Endre: Sírás az Élet-fa alatt)

Strófa eleji és strófa végi visszatérés (előrefrén és utórefrén):

(7) *Ó, kegyes Szíz Mária!*
Te vagy szép tiszta rózsa.
Bín nélkül fogantatál,
Mert mennyből te adatál.
Anyádtúl mikort sziletél,
Istentől úgy tiszteltetél,
Hogy méhében megszenteltetél,
szeretettel ípöltetél,
Kétség nélkül eredet-bűntől
szeplőtelen őriztetél:
Szíz Mária, ékes viola,
Bűnössöknek vigasága!
(Ó, kegyes Szíz Mária)

Strófa eleji és strófa belseji visszatérés (előrefrén és közbeékelt refrén):

(8) *Öreg legény, boldog legény, hajh,*
Nem sújtja soha Tűzhely-bánat:
Egyedül él és sorra lakja
Olcsón a kis hotel-szobákat.
Öreg legény, boldog legény, hajh,
Magtalanul, bölcsen, keserűen.
(Ady Endre: A hotel-szobák lakója)

Strófa belseji és strófa végi visszatérés (közbeékelt és utórefrén):

(9) Aludj, ó, magzatom,
édes kis Jézusom,
Aludj, aludj.
Ágyad a Jászolban
van kemény szénában,
Aludj, aludj.
(Aludj, ó, magzatom…)

A magyar költészetben akad példa a visszatérő szövegrészek ritkázására, valamint sűrítésére is. Babits Mihály „Ősz és tavasz között” című költeményében, például, az *óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!* sor csak minden második szakasz végén, míg Szabó Lőrinc „Titi tó” című költeményében a *Ha tudsz* és a *Hazudsz* sor strófapáronként ötször-ötször fordul elő.

A visszatérő szövegrész változtathatja helyét az egymást követő strófákban, illetve a versegészben. A strófánként egy-egy sorhellyel lejjebb kerülő szövegrészt a szakirodalom

mozgó refrénnek nevezi. Példa rá Ady Endre „Asszonyok a parton” című költeményének *Állt a parton ezer asszony* sora, amelynek visszatérése a vers terjedelmét is megszabja.

C) Alakja szerint lehet változatlan, de módosulást szenvedő variáns is. Megjegyzendő, hogy szövegkörnyezetének változása folytán voltaképpen variáns a látszólag változatlanul visszatérő szövegrész is.

D) Szerepe szerint alkalmi, valamint állandó (vagy állandósult) versszerkezetek alakítója, s mint ilyen: a versépítés fontos eszköze.

Az idézett, illetve említett költemények alkalmi versszerkezetűek. Kivételnek tekinthető az említettek közül Ady Endre mozgó refrénes verse, amely zártságával már az állandó (vagy állandósult) versszerkezetek felé mutat.

A visszatérő szövegrészekre épülő, sorismétléses állandó versszerkezetek közé tartozik, a többi közt, a ballada, a triolett, a rondel és a rondó. A triolett egyik – *ABaAbaAB* rímképletű – változatára példa:

(10) *Jöjj a csendes völgy ölébe,*
Ha leszáll az esti fény.
Hő szerelmünk édenébe,
Jöjj a csendes völgy ölébe,
Szív-epedve várlak én
Fáim biztos enyhhelyébe.
Jöjj a csendes völgy ölébe,
Ha leszáll az esti fény.
(Bajza József: Hívó)

A sorismétléses állandó (vagy állandósult) versszerkezetekben a visszatérések száma és rendje meghatározott.

A refrénes versekben a visszatérő szövegrészek önrímnek (->rím) is tekinthetők.

A refrénes versek egy részét visszatérő sor keretezi (->reddíció). Ilyen például az alábbi – *AbbaabA, abbaA* rímképletű – rondó:

(11) *Derűs vagyok és hallgatag –*
pipám is, bicskám is elhagytam.
Még sertésólban sem nyugodtam.
Szalonnán éltem, mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek az autókban.
Derűs vagyok és hallgatag.

Sirattam akasztottakat.
Nincs senki, akire rámondjam,
örömét lelte nyomoromban.
Felhő valék – már süt a nap.
Derűs vagyok és hallgatag.
(József Attila: Dal)

A strófanyitó visszatérések ->anaforát, a strófazáró visszatérések ->epiforát, a strófanyitó és strófazáró társult visszatérések pedig ->szimplokét alkotnak.

Irodalom: Csernátoni Gyula: A refrain alkalmazása a magyar költészetben. In: Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcselet-, Nyelv- és Történelemtudományi Szakosztályának Kiadványai. 3. köt. 1886: 159–200. – Fenyő D. György: Poétai iskola. Korona Nova Kiadó. Bp. 1997: 165–166. – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 6.) – Király István: Ady Endre. 1. köt. Magvető Kiadó. Bp. 1972: 337–339. – Mózes Huba: Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005. – Mózes Huba: Verstörténeti kérdések. Miskolci Egyetem BTK. Miskolc. 2001: 58–87. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 180–18l. – Szegedy-Maszák Mihály: A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai Kiadó. Bp. 1980: 77–159. – Szerdahelyi István: Verstan mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1997: 51. – Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai Kiadó. Bp. 1980: 77–159.
Vö.: anafora, **epifora**, **reddíció**, **rím**, **szimploké** M. H.

Refutáció -> **Irónia**

Regresszió [g. παλιλλογία, ἐπάνοδος; l. regressio; n. Regressio, Wiederaufnahme; f. régression; a. regression; o. регрессия]: adjekciós gondolatalakzat; kéttagú felsorolás utólagos részletezése, alapjában visszatérés már kimondott gondolatokhoz, ezeknek bizonyos szabályok szerinti ismétlése, illetve elmélyítő, magyarázó részletezése:

(1) Reszketek, de nem a félelemtől;
Fájdalom és *düh* habzik szivembe'!

Fájdalom, mert düledék hazámra
Uj viharnak közeledtét látom,
És *düh*, és *düh*, mert tétlenkedünk, mert
Nem szakad le szemünkről az álom.
(Petőfi Sándor: A nemzethez)

A retorikák hol mondat-, hol gondolatalakzatként tartották számon, a modern retorikákban azonban inkább gondolatalakzatnak tartják: mindkettő indokolható, de szokásosabb, hogy a felsorolás és annak ismétlő részletezése külön mondatokban történik, mint a Petőfi-idézetben is, az alakzat átlépi/átlépheti tehát a mondathatárt.

Az antik retorikában a regresszió mint retorikai és poétikai alakzat jelenik meg, pl. Quintilianusnál. Szerinte olyan ismétlés, amelyben az első elem részletesebben, kiegészítve tűnik fel újra. A görög *palillogiá*-t, 'ismétlés'-t fordítják többen a *regressio* (vagy *iteratio*) szóval. Lausberg retorikai kézikönyve tárgyalja, a klasszikus hagyományokat követő újabb retorikák is, a neoretorika azonban nem veszi fel a legfontosabb alakzatok közé.

Rokon alakzatai az ->anadiplózis, a ->geminációó, a palillogia és a comparatio.

Az alakzat értelmezésének központi eleme az utólagos hozzátétel (adjekció), ebben hasonlít a ->szubnexióhoz. De míg a regresszió részletező hozzátétel, és ismétléssel kapcsolódik a részletezett gondolatokhoz, a szubnexióból hiányzik az ismétlődő elem, bár az antitézisen alapuló szubnexió és a regresszió némely megvalósulása alig különbözik egymástól, ezért is tartják többen a regressziót a szubnexió egyik alfajának. Pedig a regresszióban a részletezés egyes elemei alkotnak ellentétet (míg a szubnexióban a fő és a mellékgondolat lehet antitetikus egymással):

(2) Hogyan is volna lehetséges egységesíteni a nyelvhasználatot, ha *az egyik* ember homousziont mond, *a másik* homoiuszionť; *az egyik* keresztényt, *a másik* keresztyént; *az egyik* istenembert, *a másik*

emberistent; ha ugyanazt a személyt *az egyik* megátalkodott eretneknek, míg *a másik* lánglelkű vallási reformernek nevezi; ha ugyanazt az istent *az egyik* szereti, *a másik* féli, a harmadik tagadja; ha ugyanazt az embert, akiről *az egyik* tudomást sem vesz, *a másik* megveti, a harmadik tiszteli, a negyedik isteníti?

(Religiopaedia)

A regresszió másik alapvető jellemzője, hogy kételemű: egy kéttagú felsorolás utólagos kifejtése is két pólusra oszlik, amint az (1) példában *a fájdalom* és *a düh*, vagy a (2) példában *az egyik* és *a másik* kifejtésére. Az ellentét létrejöttét éppen ez a kéttagúság teszi lehetővé, míg a szubnexióban az elemek száma nincs korlátozva.

A (2) példa jól mutatja az alakzat rokonságát az összehasonlítással: az egyik embert hasonlítja a másikhoz, sőt a harmadikhoz és a negyedikhez is. De míg a regresszióban az eredeti gondolat ellentétes tartalma a részletezés által válik világossá, a hasonlítás csupán utólagos elmélyítése az eredeti gondolatnak.

Jellemzője a regressziónak az ismétlés is, az első elem a megismétléskor részletesebben (kiegészítve) jelenik meg, erre példa minden eddigi idézet. Sokszor a regresszióhoz sorolják azokat az eseteket is, amikor az ismétlődés megvan, de hiányzik a kétpólusúság, és így ellentét sem képződhet:

(3) Neki [=Kazinczynak] nem volt elég lelke minden erejét, és szíve minden érzelmeit a nagy célra szentelni; dolgozásoktól elborítva sem fordítá el a haza serdülő ifjairól tekintetét; s minden hevülő pillantás, minden kilobbanó gerjedelem, mely bennküzdő erőt s munkavágyat bármi távolról sejdíttetett, *részvételét* nagy mértékben nyeré meg. E *részvétel* által adott ő sok múlólag kipattanni látszó szikrának maradandóságot; e *részvétel* által pótolá ki sok kezdőnek azt, amit boldogabb fekvésű népeknél az olvasóközönség első tapsai visznek véghez.

(Kölcsey beszéde Kazinczy felett)

A regresszió mint alakzat hangsúlyoz, nyomatékosít, az ismétléssel bizonyos ritmust is létrehozva. Retorikai beszédekben, érvelő jellegű formális szövegekben – de a nem formálisakban is – ma is gyakran előfordul.

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 82, 83. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973. 798–799. §§ – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921. 9, 3, 35. – regresszió. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 113, 158.

Vö.: ismétlés, szubnexió E. V.

Repetíció -> Epanalépszis, Geminációó, Ismétlés

Retardáció -> Hiszterológia

Reticentia -> Aposziopézis

Retorika és stilisztika

A két tudományág egyfelől természetes és szoros egységet alkot, másfelől azonban a retorika és a stilisztika kapcsolata elméletileg és történetileg rendkívül összetett és több tekintetben problematikus. Az utóbbi évtizedekben folyó elmélyült történeti és elméleti kutatások lehetővé teszik, hogy e szükségszerűen vázlatos összefoglalóban is megkíséreljük árnyaltan megjeleníteni a két tudományterület összetartozását. Röviden szólva: a retorika középpontjában a meggyőzés, a stilisztikáében sokkal inkább a nyelvi megformáltság milyensége, a *hogyan* kérdésköre áll.

A retorika és a stilisztika kapcsolatai más tudományágakkal

A mai retorika a stilisztikán kívül számos más tudományággal is szoros kapcsolatban áll. Mindenekelőtt a kommunikációra irányuló tudományterületekkel, hiszen már a klasszikus retorika is ráirányította a figyelmet a beszéd művészi szempontú vizsgálata mellett a gyakorlati szempontú kommunikációra. A retorika a beszédre kidolgozott rendszerek tanaként előírja, hogy milyen legyen a beszéd, a kommunikációs modellek pedig ennek jó kiegészítőiként funkcionálnak.

A retorika szorosan érintkezik a modern értelemben vett szövegtudománnyal, a szemiotikával, a szemantikával és természetesen kapcsolódik a grammatikához, a nyelv- és a beszédműveléshez, tágabb értelemben a nyelvtudomány valamennyi diszciplínájához. Ugyanígy kapcsolódik az irodalomtudomány diszciplínáihoz is, köztük is kiemelten a poétikához. A retorika hagyományosan a hermeneutika tárgyköre is, a mai pragmatikai és kognitív tudományok egyaránt újraértelmezik a retorikát.

A közelmúltban megjelent hazai összefoglalók, tankönyvek szemlélete, felépítése is mutatja, hogy a retorikának ez a tágabb értelmezése általános. A retorika így egyrészt rendszerező, másrészt gyakorlati célokat szolgáló tudomány: a meggyőző nyilvános beszédnek és a választékos szónoki stílusnak, valamint a beszéd szerkesztésének a tana.

A retorika és a stilisztika kapcsolatának vázlatos történetéről

Az ókortól kezdve napjainkig hagyományozódó retorika mellett a stilisztika fiatal tudományterület: a 19. század második felének, a 20. század elejének a szülötte. A nyelvhasználat és a stílus kérdései azonban már nagyon korán felmerültek az ókori görög és római retorikákban, majd a poétikákban. Történetileg a stilisztika a retorikából közvetlenül is származtatható, hiszen a retorika középpontjában a meggyőzés funkciójából adódóan tartalmilag az érvelés állt, formailag pedig az ékesszólás, az elokúció szabályainak a kidolgozása. Számos, a retorikában tárgyalt jelenség, mint például az ékesszólásra, a szónoki beszéd stílusára vonatkozó ismeretek, összefüggések bemutatása vagy a három stílusnem, a fennkölt, a közepes, az egyszerű stb. az ókori retorikákban kétségtelenül a stilisztika elődjének, ősének tekinthetők. Ezek azonban, bár egyes területekre nézve rendkívül jelentős rendszerezések is születtek az egyes retorikákban (például Arisztotelészé az alakzatokról, a figurákról), nem képezték, nem képezhették a későbbiekre nézve paradigmatikusan önálló, általános stíluselmélet alapjait.

Az ókori retorikák, a szónoklattanok és költészettanok mellett a 12. század második felétől az ezeket részben felváltó „ars dictandi”-k jelentették a gyakorlat tudományait. Az efféle írásműszerkesztés-tanok, amelyek részben retorikák, részben poétikák voltak, ugyancsak a későbbi stilisztikák elődjeivé váltak. A praxisból, vagyis a mindenkori gyakorlati tudományokból nőtt ki évszázadok alatt később a stilisztika, akkor, amikor a retorika már sokak szemében elöregedett, megmerevedett szabálygyűjtemény volt, illetőleg a szó- és gondolatalakzatok felsorolására szűkült.

A retorikák és a poétikák szerepe a 18. század végétől tovább csökkent, közben egyre elmélyültebb lett a nyelv és a nyelvhasználat vizsgálatában a nyelvi eszközök funkcióját is számításba vevő szemlélet, amely tulajdonképpen magával hozta a stilisztika önállósodását. Határkőnek J. Ch. Adelung stilisztikáját tarthatjuk (Berlin, 1785), noha maga a szerző művét még nem nevezi stilisztikának. Wilhelm Wackernagel bázeli egyetemi tanár tárgyalta először a retorikától és a poétikától különválasztva a stilisztikát (Poetik, Rhetorik, Stylistik. Halle, 1873).

A retorika és a funkcionális stilisztika

Az itt vázolt előzmények után a retorikából kinőtt stilisztikát valójában a 20. század elején a nyelvtudomány elmélyülése lendítette előre, elsősorban a jelentéstan, valamint az általános nyelvészet más területein bekövetkezett szemléleti változások hatására. Wilhelm Wundt, Karl Otto Erdmann és mindenekelőtt Saussure hatott leginkább a genfi Ch. Ballyra, az első rendszeres stilisztika megalkotójára, a későbbi funkcionális stilisztika elindítójára. Bally előadásaiban és írásaiban a parole-nak és a beszéd affektív, érzelmi eszközeinek a vizsgálatát állította a középpontba. Stilisztikájában, a század eleji beszélt francia nyelv kifejező eszközeinek a gyűjteményében a szinonimika és a nyelvi eszközök stílusérték szerinti összevetése központi szerepű rendezőelvvé vált.

A 20. század közepére a nyelv strukturális megközelítésén túl a nyelv értelmi oldalának a vizsgálatával, a történeti stíluskutatással, a szépirodalmi művek stílusának tanulmányozásával vált még teljesebbé a stilisztika. A stílus értelmezésében az eltérés kategóriája mellett a válogatás, a választás fogalma került középpontba, a stilisztikai rendszerezések pedig a nyelvtani rendszerezéseket követték a hangok, szavak, a kifejezések, a mondatok, a szöveg stilisztikájával. A prágai iskola által elmélyített funkcionális stilisztika például a nyelv négy nagy részrendszerét (társalgás, szakmai, tudományos és költői) a nyelvnek a társadalomban betöltött funkciója alapján határozta meg és írta le. Ez a funkcionális stilisztika válhatott a mai értelemben vett modern funkcionális stilisztikák szilárd alapjává mind az egyetemes, mind a magyar stilisztikában.

A stilisztika a mai nyelvtudományban és a megújuló retorikában

A mai nyelvtudomány többféle elméleti keretben, nyelv- és világfelfogásban értelmezi a retorika és stilisztika összefüggéseit, és a különféle stílusfelfogásból következően többféle stilisztikát fogalmaz meg. A megújult funkcionális stilisztika mellett megszületett a diszkurzív, a kognitív, a szociointerpretációs stilisztika, és tovább él a nyelvészeti, irodalmi, poétikai, retorikai stilisztika is. Bár már nem közvetlenül a retorikára nyúlnak vissza, de a nyelvhasználat, a beszéd középponti szerepével végső soron mégis a retorika hagyományát újítják meg a kortárs stilisztikák: akár a stílus diszkurzív és kognitív jellegét állítják előtérbe (Tolcsvai Nagy Gábor 1996); akár kognitív és a szociointerpretációs szövegstilisztikai keretben (Bencze Lóránt 1996, Szabó Zoltán 1977); akár pedig a funkcionális stilisztika kiterjesztett keretében értelmezik a beszélt nyelvet és a szépirodalom stílusjelenségeit (Szathmári István 1994, 2004).

Az eltérések mellett fontos közös alap egyrészt a történetiség vállalása, másrészt pedig a beszédközpontúság. Az utóbbi évtizedek nyelvtudományában újra a nyelvhasználat, a beszéd, az élő nyelv került középpontba. A retorika új, nagy 20. századi korszaka a nyelvtudományon kívüli folyamatként tovább erősítette ezt a változást. A nyelv szociokulturális összetevőinek vizsgálatát hozó szociolingvisztika, a beszédpartnert, a beszédhelyzetet előtérbe állító pragmatika, a szemantika, a szövegtudomány és a megújuló kognitív tudományok eredményei erőteljesen éreztették – bizonyos tekintetben negatív –

hatásukat a stilisztikára. A stilisztika átmenetileg a 20. század harmadik negyedében elveszítette kialakulóban lévő önállóságát, és integrálódni látszott egyik vagy másik diszciplínába. Különösen a szövegtan és a mindenkori ősforrás, a retorika bizonyult a stilisztikát magába integráló területnek.

A neoretorika mint a stílus tana

A retorikának a stílussal való lényegi kapcsolata nemcsak történetén keresztül mutatható ki, hanem tartalmán, tárgyán keresztül is, mint ahogy ez már a fentiekből is nyilvánvaló. Retorika és stilisztika összetartozását jelzi az a történetiségből is levonható következtetés, hogy a stilisztika a mai napig a kiszélesedett, egyetemes, teljes értékű retorikának akár a résztudományaként is felfogható. A mai retorika és vele párhuzamosan a stilisztika is, számos területen megtartotta és továbbvitte például az ókori retorika terminológiáját, szemléletét, módszerét. Mindez tartalmilag is alátámaszthatóvá teszi azt az általánosan elfogadott nézetet, mely szerint – miként ezt fentebb jeleztük – a stilisztika az elokúcióból, a retorika által előírt egyik kidolgozási részlegből fejlődött ki.

Erre a szoros összetartozásra a retorika „újjászületése", a 20. századi neoretorika újból ráirányítja a figyelmet. Azáltal például, hogy a főként francia–belga újretorika már nem is beszél stilisztikáról, hanem csak retorikáról, illetve poétikáról. Ennek nyomán a stilisztika egyre inkább az irodalomtudomány részévé vált, illetve irodalmi és nyelvészeti stilisztikára tagolódik. Ez a kettősség a magyar stilisztikában is erőteljesen éreztette hatását. A Bally nyomán kibontakozó funkcionális stilisztika megőrizte nyelvészeti-grammatikai jellegét, és a funkcionális stilisztika a fenti folyamatok hatása alatt egyértelműen a nyelvtudományba integrálódott.

A stilisztika hovatartozását alapvetően a stílus (és a nyelv) fogalmának eltérő értelmezése határozza meg a magyar stilisztikai hagyományban is. Stilisztika és retorika folyamatosságát lényegében az *elocutio*-tan folyamatossága biztosítja. A neoretorika egyik meghatározó hazai képviselője, Vígh Árpád ezt a retorikai alapú stílusfelfogást tovább árnyalja, hangsúlyozza a retorika alapú stilisztika funkcionális és szövegszintű jellegét: retorika és stilisztika kapcsolatrendszerében a retorika egyrészt a szónoklattant (a meggyőzés elméletét) jelenti, amelyen belül a elokúció a meggyőzés nyelvi-stilisztikai kellékeire vonatkozik; másrészt egy általános beszédelméletet, amelynek nyelvi kifejezőeszközeivel foglalkozik a stilisztika.

Összegzésként

A retorika és stilisztika egymást erősítő diszciplína a mai tudományosságban. A retorika elsődlegessége nyilvánvaló, hagyományos terrénumai nem sorolhatók a stilisztika fennhatósága alá. Az egyes jelenségek olykor mindkét terület felől nézve is vizsgálhatók. Míg például a nyelvi képek a (magyar) hagyomány szerint – még az időnkénti ettől eltérő javaslatok ellenére is – a stilisztika vizsgálódási körébe, az alakzatok pedig a retorika kutatási területére tartoznak. Bár éppen a jelen lexikon ténye jelzi, hogy az alakzatok a stilisztikával foglalkozók érdeklődésére is számot tartanak, illetve, hogy a stílus kutatói fontosnak és szükségesnek látják alakzatokkal fogalkozó kézikönyv szerepét a magyar nyelvtudományban.

A stilisztikára nézve mindenképpen örvendetes, hogy a retorika napjainkra újra méltó helyére kerül. Hogy betöltheti eredeti szerepét mind a tudományban, mind pedig az oktatáson keresztül a társadalomban. A retorika és a stilisztika ugyanis „gondolkozni és beszélni tanít" (Babits); a retorika a szó fegyvere az igazság kifejezésére és a gondolat fegyvere a hazugság elutasítására (Szent Ágoston). Tudománya – legyen akár *szónoki*

mesterség, szónoki művészet, az ékesszólás művészete, szónoklattan – mindenképpen a beszéd tudománya. Mint ilyen mindenképpen összefügg a mai nyelvtudománnyal, bizonyos irányzatokban direkt (vö. például beszédtett-elmélet, kognitív metaforaelméletek stb.), másutt indirekt módon. Amikor pedig a közlés tartalmának, az igazság kimondásának (a meggyőzésnek) az érdekében maga a nyelvi megformálás, a nyelvi funkció kerül előtérbe, a stílus és a stilisztika kérdései jelentik a retorika alkalmazásának módját.

Irodalom: Aczél Petra: A retorika kapcsolata más tudományágakkal. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): Retorika. Osiris Kiadó Bp. 2004: 256–259. – Aczél Petra–Bencze Lóránt: Bevezetés. In: Mikor, miért, kinek, hogyan. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban. Corvinus Kiadó. Bp. 2001. – Adamik Tamás: Az ókori retorika fogalma. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 17–19. – Adamik Tamás: retorika. In: Világirodalmi lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. – Babits Mihály: Stilisztika és retorika a gimnáziumban. Egy tantárgy filozófiája tanulók számára. Nyugat. 1910. 3. szám. – Bally, Charles: Traité de stylistique française. Klincksieck–Georg. Genčve–Paris. 1951 [1905]. – Bencze Lóránt: A trópusok és a figurák. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234–309. – Gáspári László: Általános megjegyzések a retorikáról és a stilisztikáról. In: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 11–13. – Kecskeméti Gábor: Retorikatörténeti kutatások. In: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. Universitas Könyvkiadó. Bp. 1998. 25–30. – Kemény Gábor: Töprengések a stílusról és a stilisztikáról. In: uő.: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 11–29. – Péter Mihály: Stílusok és stilisztikák. Magyar Nyelvőr 1996: 375–379. – Plett, Heinrich: Retorika és stilisztika. In: Kanyó Zoltán–Síklaki István (szerk.): Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó. Bp. 1987. 131–167. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 7–15. – Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár. 1977. 5–7. – Szathmári István: A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2005: 7–12, 97–113, 177–184, 189–190. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 186, 193. – Tolcsvai Nagy Gábor: Stilisztikai iskolák. In: uő.: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 18–25. – Vígh Árpád: A stilisztika útjai és lehetőségei. Helikon. 1988/3–4. sz. 288–308. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981. – Vígh Árpád: Retorika, stilisztika. In: Kanyó Zoltán–Síklaki István (szerk.): Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó. Bp. 1987. 125–130. – Wacha Imre: A retorika kompetenciái. In: A régi új retorika. Szemimpex Kiadó. Bp. 1994: 53–88. H. N. E.

Retrográd vers -> **Palindrom**

Rím, régebben *kádencia, sarkalat* [g. –; l. –; n. Reim; f. rime; a. rhyme, (USA) rime; o. рифма]: azonos magánhangzók, valamint a velük társuló azonos és/vagy rokon mássalhangzók, olykor csak a magánhangzók összecsengése két, esetenként több szó végén, az úgynevezett rímhívó és az úgynevezett rímválasz/rímválaszok együttesében. Pl.:

(1) Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh m*agyar;*
Bölcsőd az s majdan sírod is,
Mely ápol s elt*akar*.
(Vörösmarty Mihály: Szózat)

Magyar neve a francia *rime* szó 19. század eleji átvétele.

Fogalma a kínai költészetben már a Kr. e. I. évezredben ismert. Az európai költészetben közkeletű felfogás szerint az antik retorika mondategységeket hasonló esetraggal kapcsoló *homoioptóton,* valamint a mondat- vagy ritmikai egységeket hasonló végződéssel összecsendítő *homoioteleuton* alakzatából származik. A középkori magyarországi latin prózában és versben más országbeli latin szövegek, a magyar nyelvű költészetben latin egyházi himnuszok, valamint feltehetően provanszál és talán mozarab irodalmi formák hatására jelent meg.

Megjegyzendő, hogy az itt tárgyalt fogalmat csak a névazonosság köti össze a strukturális fonológiából ismert rím fogalmával.

Adjekciós versszerkezeti alakzat, a neoretorikában hozzáadásos metaplazmus.

A magyar versformák többsége rímes, jellemzően rímtelenek azonban a klasszikus időmértékes és a japán moraszámláló mintát követő versek, valamint az úgynevezett drámai jambus. A próza formái közül rímes az arab mintát követő makáma (pl. No tehát a csimaz vagy pol*oska* – legyen lelkesedésem p*ocka*, – a tárgy legalább nem *ócska*… – Arany János: A poloska). A prózában és a beszélt nyelvben egyébként a rím jóval ritkábban fordul elő, mint a versben.

Beszélt és reklámnyelvi példái arra utalnak, hogy a rím a szövegek emlékezetben tartását (is) segítheti (ikerszavak: d*úl*-f*úl*, cs*illog*-v*illog;* szólások: illa b*erek*, nádak, *erek;* ha jösztök, l*esztek*, ha hoztok, *esztek;* közmondások: Egyszer h*opp*, másszor k*opp;* Madarat toll*áról*, embert barátj*áról;* szállóige: Míg *élek*, rem*élek;* reklámszöveg: Haladjon Ön is a k*orral*, süssön Váncza sütőp*orral*).

A szépprózát a rím használata adott esetben költői, olykor balladai hangulattal telíti:

(2) A Nap elbúcsúzott a földi vil*ágtól*, anyja is el az ő leány*ától*.
– Az én karommal többet nem ne*vellek*, anyai szívemből ezennel ki*vetlek*.
(Tamási Áron: Szép Domokos Anna)

Példája az első ismert magyar versből és a magyar népköltészetből:

(3) siralmal s*epedek*,
búal aszok, *epedek*.
(Ómagyar Mária-siralom)

(4) Júlia szép leány egykoron kim*öne*
búzavirág szödni a búzamez*őbe*.
(Népballada)

A különböző korok költészetében regisztrálható gyakorisággal előforduló rímeket/ rímegyütteseket *rímtopos*znak nevezzük. Pl.: *világ – virág;* n*ép* – sz*ép* – k*ép* – *ép.*

A) *A rímek csoportosítása*

A rímeket: I. a hangzás minősége, II. a hangegyezés terjedelme, III. a rímhívó és rímválasz közötti távolság, IV. sorbeli elhelyezkedésük, V. a sorvégi összecsengések rendje és VI. lejtésirányuk szerint szokás csoportosítani.

Megjegyzendő, hogy az összecsengő szótagok közül a rímet általában az első szótagnak a magánhangzójától számítjuk.

I. *A hangzás minősége szerint* megkülönböztetjük a magánhangzók és a mássalhangzók egyezésén alapuló 1. *tiszta rímet*, amelynek külön nevű változatai: a) a szóismétlésen alapuló *önrím*, b) az azonos hangzású, de eltérő jelentésű szó vagy szóalak összecsengésén alapuló *homonimarím*, c) az azonos rag, képző és/vagy jel összecsengésén alapuló *ragrím* (amelyet *toldalékrímnek* nevezhetnénk) és d) a *refrén* mint az önrím sajátos esete; megkülönböztetjük továbbá a magyarban a hangegyezés-minőség eltérése ellenére is teljes értékű rímnek tekintett 2. *asszonáncot*, amelynek változatai: a) a magánhangzók azonosságán és a mássalhangzók rokonságán alapuló *tiszta asszonánc*, valamint b) a magánhangzók azonosságára korlátozódó *magánhangzós asszonánc*. A tiszta rím, a tiszta asszonánc és a magánhangzós asszonánc között számtalan átmenet lehetséges.

1. A *tiszta rímben* 14 magánhangzó és 24 mássalhangzó csenghet össze. Pl.:

(5) s míg kis szive nagyot szorongva d*obban*,
tán ő se tudja, mit is kíván j*obban*,
(József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

(6) A másik képen tágas hóm*ező*,
A hó kavargó, sűrün pelyh*ező*
(Dsida Jenő: Vendéglő havas hegyek között)

A tiszta rím külön nevű változatai:
a) az *önrím*:

(7) Sok szóval az utat tőle kérdik *vala*,
Toldi Miklós ezen igen búsult *vala*,
(Ilosvai Péter: Toldi Miklós históriája)

(8) Szegény ember, hejh, csak egyet *szólna* –
a király már katonákért *szólna*.
(József Attila: Szegényember balladája)

b) a *homonimarím*:

(9) Míg künn csattan az *ég*, csókom az ajkadon *ég*.
(Babits Mihály: Új leoninusok)

(10) Az asztalon sült. Izletes *falat*.
Míg falatozom, nézem a *falat*:
(Dsida Jenő: Vendéglő havas hegyek között)

c) a *ragrím* (valójában *toldalékrím*):

(11) Két szemem világos f*énye*,
Élj, élj, életem rem*énye!*
(Balassi Bálint: Hogy Júliára találá)

(12) De híremet nemcsak keresem penn*ámmal*,
Hanem rettenetes bajvívó szably*ámmal;*
(Zrínyi Miklós: Peroratio)

(13) mind nagyobb a néma s*ejtés*,
mindig több a mélyre-r*ejtés*,
(Dsida Jenő: Pasztell)

d) a *->refrén* (a versszövegépítésben kitüntetett szerepet játszó szó-, szólam-, sor-, sorpár- vagy strófaismétlés):

(14) A villamos is aluszik,
s mig szendereg a robogás,

álmában csönget egy picit –
aludj el szépen, kis Balázs.

Alszik a széken a kabát,
szunnyadozik a szakadás,
máma már nem hasad tovább –
aludj el szépen, kis Balázs.
(József Attila: Altató)

A strófapárnak a visszatérő sort nagybetűvel jelölő rímképlete: *abaB*, *cbcB*.

(15) Te szivárvány-szemöldökű,
Napvilág lánya, lángölű,
Dárdának gyémánt-köszörű,
Gyönyörűm, te segíts engem!

Te fülemülék pásztora,
Sugarak déli lantosa,
Legelső márvány-palota,
Gyönyörűm, te segíts engem!
(Nagy László: Himnusz minden időben)

A vers többi sorával nem rímelő refrénsort a strófák rímképletében R jelöli: *aaaR*, *bbbR*.

(16) *Míg ez a vers levetkezett,*
úgy remegtem, hittem halálom.
Vergődött hűvös papírágyon,
letépve mind az ékeket.

Maradt csupán egy ékezet
a szétszaggatott szóvirágon.
Míg ez a vers levetkezett,
úgy remegtem, hittem halálom.

És csak lestem a lényeget,
mint ereszkedik pókfonálon,
fátylat sző – nász előtti álom –,
lebeg az ékezet felett.
Míg ez a vers levetkezett.
(Orbán János Dénes: Lebeg az ékezet felett)

A kötelező sorismétlésre épülő, refrénes szerkezetű rondel rímképlete: *ABba*, *abAB*, *abbaA*.

2. Az *asszonánc* változatai:

a) A *tiszta asszonáncban*, amelynek kodifikálására a 19. század közepén Arany János vállalkozott, az egyező magánhangzók mellett (ha a vitatott *dz*-t nem számítjuk) 22 mássalhangzó csenghet össze páronként, 14 rokoníthatósági oppozícióban: p – b, t – d, ty – gy, k – g; f – v, sz – z, s – zs; cs – dzs; sz – c, s – cs, zs – dzs; r – l; m – n – ny.

Példák két rokon mássalhangzó összecsengésére:

(17) tán tizennyolc esztendő előttről jut es*zébe*
egy göndör báránybundás, pufók kisfiú k*épe*,
(Dsida Jenő: Február, esti hat óra)

(18) És vígasztald meg, ha v*igasz*
a gyermeknek, hogy így *igaz*.
(József Attila: Világosítsd föl)

Példák két-két rokon mássalhangzó összecsengésére:

(19) Ki itt, ki ott. Az élet olyan *olcsó*.
A zongoránk is mint bezárt kop*orsó*.
(Kosztolányi Dezső: Jaj, hova lettek a zongorás estek)

(20) A pályaudvar hídja még r*emeg*,
de már a kényes őszi szél dorombol
és kiszáradt hasábfák döng*enek*,
(József Attila: Kirakják a fát)

b) Példa a *magánhangzós asszonáncra* (amelyben csak a magánhangzók csengenek egybe):

(21) Amikor először szemedbe n*éztem*,
szívem vadul dörömbölt.
Hazamentünk, s nem tudtam három *éjjel*
aludni az örömtől.
(Faludy György: XXXIV. szonett)

(A *rímillúzió* sajátos eseteként a rokonítható mássalhangzó nélkül összecsengő *néztem – éjjel* asszonánc talán rímszerűbben hat, mint a négy azonos mássalhangzót tartalmazó, de a szóvégen eltérő *dörömbölt – örömtől* összecsengése.)

3. A hangzás minősége szerint körülírhatjuk, illetve megnevezhetjük még az összecsengés néhány további esetét is. Ilyen pl.:

a) az azonos mássalhangzóval kezdődő rím:

(22) Mintha lába kelne valamennyi *rögnek*,
Lomha földi békák szanaszét gö*rögnek*,
(Arany János: Családi kör)

b) a rokon mássalhangzóval kezdődő rím:

(23) Édes illatai,
különös *fényei*
vannak. És szigorú
boldog tör*vényei*.
(Dsida Jenő: Vallomás)

c) az azonos mássalhangzóval kezdődő asszonánc:

(24) Fénylő ajkadon bujdokoló nap
a mosolyod; szelíden süt rám és *meleg*.
Hangodra kölyökként sikoltanak
a záporoktól megdagadt kis cser*melyek.*
(Radnóti Miklós: Dicséret)

d) a rokon mássalhangzóval kezdődő asszonánc:

(25) Nagyot kacag tavaszkor a Föld,
Ha kitelelt, földetlen *gazdák*,
Gazdagok gazdái, magyarok,
Ekéiket belea*kasztják*.
(Ady Endre: Kacag a Föld)

e) a tört vagy szóáthajlásos csonka rím:

(26) szerelmi csalódáson teszem t*úl ma-*
gam. S Ön vigasztal, de bár a könny ha h*ullna*…
(Farkas Wellmann Éva: Ezért fordulok Önhöz)

f) az elhagyásos csonka rím:

(27) Andrássy úti fény! L*iszt téri*
Tavasz van: rázza a h*isztéri'*
A lelket […]
(Kovács András Ferenc: Szép az Andrássy úton)

(28) Moszkva örök, noha Moszkva.
Nagy asztalokat rohamozva
Vodka pirogr*a s ubor*…
Kreml fala, hagym*akupol!*
(Kovács András Ferenc: Transzeuróp leporelló)

g) az árnyékrím (áthajló sor/sorok végén a rímhívó vagy a rímválasz – esetenként a rímhívó és a rímválasz is – egy szótagos, súlytalan szó):

(29) Bujj, bujj, zöld ág!… Csak sóvárogtam… *A*
játék komoly volt: rácsa, kapuj*a*
csillant […]
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene, 207.)

(30) lélekkel visszhangoztam, annyir*a*
magam fölé emeltem már, hogy *a*
valóság eltűnt […]
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene, 175.)

(31) s mi ujjal a semmibe írtuk *a*

válaszunkat neki, vagy, este, h*a*
már sötét volt, a tenyerébe, […]
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene, 91.)

h) a hangrendváltó rímtársulás:

(32) lankadt állal h*evernek*
ágyán a hűs *avarnak,*
mit a szelek l*evernek*,
majd újra felk*avarnak.*
(Babits Mihály: Paysages intimes. 3. Alkony)

(33) Ó nő, te drága l*engyel*,
olyan vagy, mint az *angyal*.
Szépséged égi r*endjel*.
E csókkal, puha-l*anggyal*,
kérlek, […]
(Kosztolányi Dezső: Negyven pillanatkép. 11. Lengyel táncosnő)

i) a kancsal rím (egy vagy több azonos magánhangzót követően, azonos és/vagy rokon mássalhangzók vonzásában a rímválasz utolsó magánhangzója „elhasonul” a rímhívó utolsó magánhangzójától):

(34) Füttyög a kerg*e von**a**t,*
Mozdonya égr*e von**í**t!*
(Kovács András Ferenc: Transzeuróp leporelló)

(35) Hazudj, ripők, r*eform**e**rt,*
A köz szavát t*e form**á**ld!*
(Kovács András Ferenc: Hetéradal tavasszal)

j) az álcázott kancsal rím (a sorvégek egybecsengését a rímhívó vagy a rímválasz utolsó magánhangzójának szótorzító, mesterséges „kiigazítása” biztosítja):

(36) A vers pedig pro forma f*ormab**ö**nt*:
A líra öl, butít, nyom*orba dönt!*
(Kovács András Ferenc: Top 10 Kántor Lajosnak)

II. *A hangegyezés terjedelme szerint* a rím egy, két, három vagy több szótagos lehet. Pl.:

(37) *Egy*
h*egy*
m*egy*.
(Weöres Sándor: Mese)

(38) Oly forró s oly könnyes a szívem v*ágya*,
Mint jöttödkor, est, az özvegyek *ágya*.

(Tóth Árpád: Esti szonett)

(39) ajándék, mellyel m*eglepem*
e kávéházi sz*egleten*
(József Attila: Születésnapomra)

(40) Óh folyó, ránts le *iszapodba!*
Vak tűz, égess el k*icsapódva!*
(Babits Mihály: A vén kötéltáncos III.)

(41) Olyankor sz*inte kozmoszibb* […]
Már megtek*intett sok mozit*,
(Kovács András Ferenc: Be jó ismerni KAF urat!)

(42) […] ha lemegy neuróba,
Megh*asadásba, midőn*
Lyuk sz*akad át az időn*,
(Kovács András Ferenc: Transzeuróp leporelló)

(43) De sz*ép szavakba ölt remény*
Csak l*ét kacatja: költemény*,
(Kovács András Ferenc: Epilógus a fattyúdalokhoz)

A két sor valamennyi szótagját összecsendítő *holorím*:

(44) *Fölötte tépett, őszes ég,*
Vörösbe tévedt szőkeség.
(Kovács András Ferenc: Őszi-téli dallamok)

A több szótagos rímféleségek közül néhány sajátos felépítésű rímet külön névvel illetünk:

1. A *mozaikrímnek* három változatát különböztethetjük meg:

a) A rímhívó egységes hangsora a rímválaszban részekre tagolódik:

(45) Itt flóta, *okarína*
S hegedűk s*oka rí ma*,
(Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék)

b) A rímhívó szavai a rímválaszban egységes egésszé állnak össze:

(46) Van már kenyerem, b*orom is van*,
van gyermekem és feleségem.
Szívem minek is sz*omorítsam*?
(Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal)

c) A rímhívó és a rímválasz szavai más-más törésvonal mentén rendeződnek:

(47) Számon tarthatják, mit telefonoztam
s mikor, m*iért, kinek*.

Aktákba irják, miről álmodoztam,
s azt is, k*i érti meg*.
(József Attila: Levegőt!)

2. Az *összetett rím* (a mozaikrím egyik arányos szerkezetű rokona) két-két, külön is összecsengő szóból áll:

(48) egészen úgy, mint hajdanába r*ég volt*,
mint az anyám paplanja, az a k*ék folt*,
(Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség)

3. A *toldott rím* (a mozaikrím másik arányos szerkezetű rokona) két-két, külön is összecsengő szóból áll, amelyek közül a második kettő önrímként ismétlődik:

(49) Hogy itt, amennyi *arc van*,
Megannyi csúnya h*arc van*,
(Tóth Árpád: Áprilisi capriccio)

III. *A rímhívó és a rímválasz közötti távolság szerint*: 1. *szomszédos rímeket* és 2. *távoli rímeket* különböztethetünk meg. Szomszédos rím az, amelyben a rímhívó és a rímválasz közé eltérő hangzású rím vagy rímtelen sor (ún. *vaksor* vagy *rideg sor*) nem ékelődik. Távoli rímnek ezzel szemben azt nevezhetjük, amelynek rímhívójára egy vagy több eltérő hangzású rím vagy rímtelen sor közbeiktatásával érkezik a rímválasz.

1. *Szomszédos rím*:

(50) *Az ám,*
H*azám!*
(József Attila: Születésnapomra)

2. *Távoli rím*:

(51) Herceg, hát megjött lám a tél is:
az utolsó hervadt levél is
aláperdült a szürke *ágról*.
Te is mégy, merre kósza szél visz.

Vacog a föld, vacog az élet;
egy nép vacogva télbe széled:
jaj, napról napra fogy a b*átor*,
jaj, napról napra fogy a lélek…
(Jánosházy György: Fekete karácsony)

IV. *Sorbeli elhelyezkedésük szerint* a magyar szakirodalom a következő rímféleségeket különbözteti meg:

1. *Kezdőrím* – az egymást követő sorok első szavának/szavainak összecsengése:

(52) *Ez éneknek* deákból fordítója
N*evét versek* fejébe nem titkolja,
(Enyedi György: Historia elegantissima)

2. *Félsorrím* – az egymást követő sorok közepének összecsengése:

(53) S most zavart nyelve szünt*elen* kerepli unt szavát –
Minden szava vád ell*enem*, s mind, mind agyamba vág.
(Tompa László: Éji szálláson a segesvári vártorony alatt)

3. *Végrím* – az egymást követő sorok végének összecsengése. (A sorvégi összecsengések képletbe foglalható rendjéről lásd alább az V. részt.)

4. *Belső rím* – az egyazon sor belsejében elhelyezkedő rím, amelynek több változatát ismerjük:

a) *Metszetrím* – a sormetszetek előtti szavak összecsengése. Pl.:

(54) Vitézek, mi l*ehet* ez széles föld f*elett* szebb dolog az végeknél?
(Balassi Bálint: Egy katonaének)

b) *Középrím* – egyazon sor közepének és végének összecsengése:

(55) hallgat az est*eli táj,* ballag a kés*ei nyáj*.
(Babits Mihály: Új leoninusok)

c) *Echórím* – egyazon sor egymás melletti szavainak összecsengése:

(56) K*étely*, t*évely* a bújdosót ne bántsd.
(Kovács András Ferenc: Töredékek a Novecentóból)

(57) fehér asztalnál, ahová k*acér* sz*eszély* sodort,
(Dsida Jenő: Vidáman folynak napjaim…)

A rímválaszával a következő sorba, illetve a következő strófába áthajló echórím az alább említendő *fonatos rím*, illetve *strófaközi rím* változatává válik.

(58) nézd meg csak és es*merjed!*
Echo: *Merjed!*
(Balassi Bálint: Dialógus… Echóval)

(59) Benne meggazdagul […]
Orcám haloványát […]
Ha csókjával be f*oldja*.

Oldja szívem búját,
(Rimay János: Kiben Echótúl veszen feleletet)

5. *Fonatos rím* – az előző négy rímféleség valamilyen kombinációja. Pl.:

(60) *A nap világa kél,* hajnal der*eng,*
lenn hárfa peng, fenn orgona zen*él,*
föld álma l*eng, a nap világa kél,*
a szívben ünnep*ély, lenn hárfa peng.*

(Weöres Sándor: Ünnep)

Megjegyzendő, hogy a *fonatos rím* és az alább besorolt *strófaközi rím* tüzetesebb vizsgálatával és változatainak megnyugtató osztályozásával a magyar szakirodalom még adós.

6. S*trófaközi rím* – egymás melletti versszakok sorainak összecsengése.

a) A *strófaközi kapcsolórím* egy versszak utolsó sorát a következő versszak első sorával köti össze:

(61) Kitől kérdem meg egy napon,
Vajjon kínomban kedv*e telt-e?*

Ki akarta, ki ist*enelte* […]
(Ady Endre: Rendben van, Úristen)

b) A *fermátarím* egymás melletti versszakok záró sorában helyezkedik el:

(62) Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal,
aranyat igértél nagy zsákkal
anyádnak és most itt csücs*ülsz*,

mint fák tövén a bolondgomba
(így van rád, akinek van, gondja),
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menek*ülsz*.
(József Attila: Karóval jöttél…)

Strófaközi rím a következő csoportban említendő több rímféleség is, köztük az úgynevezett *sorjázó rímek*.

V. *A sorvégi összecsengések rendje szerint* az alábbi rímféleségekről adhatunk számot:

1. *Párrím* vagy *páros rím* (képlete *aa*):

(63) Mikor az uccán átment a k*edves*,
galambok ültek a vereb*ekhez*.
(József Attila: Mikor az uccán átment a kedves)

2. *Hármas rím* (képlete *aaa*):

(64) Milyen közeli most a nyár*i ég*
s mily messz*i-kék*
alatta az alvó, beteg v*idék*.
(Kosztolányi Dezső: Milyen közeli most a nyári ég)

3. *Négyes rím*, más néven *bokor-* vagy *csoportrím* (képlete *aaaa*):

(65) Ő a mezőn a harmat*osság*,
kétes létben a bizony*osság*,
lábai kígyóim tap*ossák*,
gondjaim mosolyai m*ossák*.

(József Attila: Flóra 5.)

4. *Halmazrím* (képlete *aaaaa*, *aaaaaa* stb.):

(66) Mint devizában a dr*ága halikra*,
Bennem is úgy nyüzsög *ám ama szikra!*
Pfuj, pökök én a nyöszörgő b*áva palikra*,
Búra, kebelre, reményre, fenyérre meg *árva csalitra* –
M*ásra aligha*.
(Kovács András Ferenc: Csokonai-rögtönzés, némileg átigazítva)

5. *Monorím* (a teljes versszerkezeten végigvonuló rím, képlete *aaa…aa*):

(67) Ő a sebes, fényes láng. *Mária*
engem szeret a földön. *Mária*
sír és kacag, ha meglát. *Mária*
- -
lásd, vége sincs e versnek, *Mária*,
mert mindig ujra kezdem, *Mária*,
oly hosszu már ez ének, *Mária*,
mint végtelen szerelmem, *Mária*.
(Kosztolányi Dezső: Röpima)

6. *Félrím* (képlete: *xaxa*):

(68) Van egy ország, úgy híják, hogy
Okatoot*áia*;
Második szomszédja Kína,
Az első Ausztr*ália*.
(Petőfi Sándor: Okatootáia)

7. *Kereszt-* vagy *váltórím* (képlete *abab*):

(69) Alkonybíborban úszik a h*ajó*,
A tenger keble álmodón p*iheg*,
Csélcsap Zefír, az arra ill*anó*,
Hableplét pajkosan lebbent*i meg*.
(Reviczky Gyula: Pán halála)

8. *Ölelkező rím* (képlete *abba*):

(70) Itt volt hát? jaj, nem is h*iszem*,
Már oly kusza a tünd*e rajz*,
Mint visszafénylő, kedv*es arc*
Szétrezgő képe vad v*izen*.
(Tóth Árpád: Az öröm illan)

9. *Visszatérő rím* (képlete *aaxa*):

(71) Nem anyától l*ettél*,
Rózsafán term*ettél*,
Piros pünkösd napján
Hajnalban szül*ettél*.
(Népköltészet)

10. *Ráütő rím* (képlete *ababb*, *abbaa* vagy *aabbb*):

(72) Állata őrzeni négy alab*árdost*:
„Lélek ez ajtón se be, s*e ki!*…”
„Hátha az anyja, szép huga m*ár most*
Jönne siratni?” – „Vissza! n*eki*;
Jaj, ki parancsom, élve, sz*egi!*”
(Arany János: Tetemre hívás)

11. *Farkos rím* (képlete *aab*, *ccb*):

(73) Ha volna egy kevés r*emény*,
a lelketek megment*eném*,
ti drága-drága sz*entek*,

kik ültök otthon tét*ován*
az elhagyott szobák s*orán*,
s este sétálni m*entek*.
(Kosztolányi Dezső: Ha volna egy kevés remény)

12. *Tercinarím* (képlete *aba*, *bcb*):

(74) Diákkoromban, vékony kis leg*énykе*,
fölnéztem a didergő csill*agokra*,
mík fázva égtek fönn a téli *éjbe*.

Lengett nyakkendőm könnyü-furcs*a csokra*,
s én csak rohantam, sápatag-fehéren,
vásott köpenyben, éhesen r*ajongva*.
(Kosztolányi Dezső: Diákkoromban, vékony kis legényke)

13. *Sorjázó rím* (képlete *abc*, *abc* és *abcd*, *abcd*):

(75) tejfölös rácponty gyöngéd *illata*
szállong, az égbolt nagy tál borjúp*örkölt*,
ízes párákból néz ki a köz*úti*

hidegbe vén kiskocsmák cs*illaga*,
s falja a fácánt, hörpöli a t*örkölyt*
nosztalgiás trakták vitéze, Kr*údy*.
(Jánosházy György: Üres hassal üres kiskocsma előtt)

(76) S a hársak közt jár s néha meg*áll a vágy*,
És méla bottal rajzol a bús *utak*
Porába furcsa figur*ákat*
S drága betűt szeretőm n*evéből*:

S eszembe jut, hogy isteni v*álla lágy*
S a hűs haj kékes árja a karcs*u nyak*
Szelíd lejtőjén átfoly s b*ágyadt*
Szép szeme nedves a vágy h*evétől*.
(Tóth Árpád: Lomha gályán)

VI. *Lejtésirányuk szerint* a sorok végén: 1. jambusi jellegű hímrímeket és 2. trocheusi jellegű nőrímeket különböztethetünk meg (pl. hímrím a f*iad* – r*iad*, nőrím pedig az *adnom* – v*adnyom*). Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert az évszázadok folyamán kialakult magyar rímigény megkívánja, hogy a rímhívó és a rímválasz minden versben – így az ütemhangsúlyosban is – azonos lejtésű legyen.

B) *A rím és az alliteráció*

A rím alakzata és az alliteráció alakzata több változatban is összefonódik. Ilyenek:

1. Az *alliterációs rím*:

(77) gyenge e láng, bár új olajak *szitják*:
cintányérral mulatnak már a *szittyák*
(Babits Mihály: Arany Jánoshoz)

2. Az *alliterációs asszonánc*:

(78) […] Mindent, amit remélek,
fölmértem s mégis eltalálok *hozzád*,
megjártam érted én a lélek *hosszát*,
(Radnóti Miklós: Levél a hitveshez)

3. Az *összevont alliterációs rím* (a rímválasz, hangkihagyás következtében, összefogottabb, mint a rímhívó):

(79) Tudta, hogy Toldinál áros a *felelet*,
Századik szavára alig szól egy *felet*.
(Arany János: Toldi estéje. Első ének)

4. A *szétszóródó alliterációs rím* (a rímhívóban szereplő hangok közé a rímválasz további hangokat ékel):

(80) Tűnt Anna, te tünde,
Te édeni *kert*,
Ahonnan örökre
Sors kardja *kivert*.
(Juhász Gyula: Profán litánia)

5. A *szótőismétléses rím*:

(81) – Én is teázom, *kedvesem*… –
mondom lágyan és *kedvesen*.
(Dsida Jenő: Esti teázás)

6. A *kecskerím* (a rímhívó és a rímválasz négy-négy szótagját az első és a harmadik szótag élén két, felcserélt sorrendű alliteráció is összecsendíti):

(82) Szomszédunknak ***z**ord a **cs**aja,*
vagy ez már a ***cs**orda **z**aja*?
(Tóth Tibor: Falusi idill)

7. A *hangrendváltó mássalhangzós asszonánc* (a magyarban a *mássalhangzós asszonánc* – más néven *konszonánc* – leginkább rímszerű változata):

(83) méztől dagadva megreped a *szőlő*,
s a boldogságtól elnémul a *szóló*.
(Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhítat)

C) *A rím és az enjambement*

Az ->enjambement olyan versszerkezeti alakzat, amely a mondatot az egyik verssorból a másikba hajlítja át, olykor szorosan összetartozó szavakat szakítva el egymástól. Különösen alkalmas arra, hogy ritkán összecsengő szavakat emeljen *rímhelyzetbe*, de arra is, hogy a következő sor eleji szó nyomatékát növelje. Pl.:

(84) Óh, vannak koszoruk, keményebbek, m*int a*
deszkák, súlyosabbak, mint hantjai k*int a*
hideg temetőnek!…
(Babits Mihály: Petőfi koszorúi)

D) *A rím és az aranymetszés*

Az ->aranymetszés mint versszerkezeti alakzat tagolta egészben a kisebbik rész úgy aránylik a nagyobbhoz, mint a nagyobbik az egészhez. Az aranymetszés szintjén elhelyezkedő rímhívó vagy rímválasz, illetve az ott elhelyezkedő, önrímszerű refrén lényeges mozzanatra irányíthatja a figyelmet, illetve mennyiségileg meghatározott (adott esetben grafikailag is jelölt) részeket határolhat el egymástól, mint például az alábbi, 7+5 arányban tagolt, 12 soros rondóban:

(85) *Derűs vagyok és hallgatag –*
pipám is, bicskám is elhagytam.
Még sertésólban sem nyugodtam.
Szalonnán éltem, mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek az autókban.
Derűs vagyok és hallgatag.

Sirattam akasztottakat.
Nincs senki, akire rámondjam,
örömét lelte nyomoromban.
Felhő valék – már süt a nap.
Derűs vagyok és hallgatag.

(József Attila: Dal)

E) *A rím és az álarcosság*

Az ->álarcosság a vers írásképét és/vagy hangzásformáját másik írásképpel és/vagy hangzásformával felcserélő versszerkezeti alakzat. A rím az álarcosság két változatában is szerepet játszik:

1. A rímtelen hangzásforma rímessel történő felcserélésében (például a hagyományosan rímtelen alkaioszi strófa rímes változatában):

(86) Mint egy pecsétet tégy a szived f*ölé!*
Örök szövetség egy van. A vég*esé*.
Mert mint a sír konok köt*elme*,
örök az emberi szív szer*elme*…
(Sarkady Sándor: Énekek éneke)

2. A hagyományosan hosszabb, rímtelen sorok rövidebb, rímes sorokkal történő felcserélésében (például a hagyományosan rímtelen, azonos ritmikai szerkezetű hexameterek két sorba tördelt, rímes változatában):

(87) Bóbita Bóbita táncol,
körben az angyalok *ülnek*,
béka-hadak fuvoláznak,
sáska-hadak heged*ülnek*.
(Weöres Sándor: A tündér)

Az álarcosság sajátos eseteit ismerhetjük fel Szabó Lőrincnek két, László Zsigmond idézte és elemezte költeményében.

A „Májusi orgonaszag" strófáiban az első és a második sorra a harmadik és a negyedik, valamint a nyolcadik és a kilencedik rímel, de a rímhívók és a rímválaszok távolisága folytán a strófazárlat rímes voltát nem érzékeljük:

(88) Az orgona kezdte! Szinte cs*obbant*,
mikor a kertben megcs*apott:*
fűszere gázként gyült a r*oppant*
éj tavába, a völgybe, *ahogy*
nyomta a párás ég: nehéz
volt, mint sűrű zene, mint sürü méz,
de mint tündér meglepetés
lengett körűl, mint álmod*ott hang*
vagy holdfényfátylas csill*agok*.
(Szabó Lőrinc: Májusi orgonaszag)

A „Hajnali rigók" strófáinak utolsó sora viszont rímtelen, mégis olyan telt zengésűnek halljuk, mintha rímes volna:

(89) Hajnali négykor bekiabáltak,
ahogy a torkukon kifért,
(bár az ablak alatt a fáknak
zöld korcsmáiba még alig ért,

még nem is ért uj fénye a napnak)
s mint a bolondok, úgy kacagtak,
kurjongattak az ablak alatt vad
vígadozásban a kerti rigók.
(Szabó Lőrinc: Hajnali rigók)

Megjegyzendő, persze, hogy a következő strófák zárlatában még háromszor visszatérő *rigók* szó a versszerkezet egészében *refrénre* emlékeztető módon jelenik meg.

F) *A rím szerepvállalása*

A rím általában a verssorok/versszakok összekapcsolásában, elhatárolásában, lezárásában, fontos mozzanatok kiemelésében, hangsúlyozásában, a vers asszociatív erőterének működtetésében játszik szerepet.

A rímnek, hangzása mellett, olykor az *írásképe* is sajátos szerepet vállal. Pl.:

1. Gúnyt érzékeltet:

(90) Tanulnának K*ölcseynktől*
És más régibb b*ölcseynktől:*
(Arany János: Báró Kemény Zsigmondhoz)

2. Az értékrend helyreállításának halaszthatatlanságára hívja fel a figyelmet:

(91) egyszer majd el kell t*emetNI*
és nekünk nem szabad f*eledNI*
a gyilkosokat néven n*evezNI*
(Nagy Gáspár: Öröknyár: elmúltam 9 éves)

*

Egyes irodalmakban az eltérő olvasatú – csak téves vagy figyelmetlen hangoztatás esetén egybecsengő – szövégek/szavak írásképének egyezését/hasonlóságát is rímnek fogadják el (neve *szemrím* vagy *nyomdászrím*). Pl.:

(92) Aztán itt ez a seminar p*aper*.
Az idő egyre durvábban molesztál
– én kergetem, de úgyis ő k*ap el*
(szemrím! hohó, de régi vágyam ez már) –
(Varró Dániel: Verses levél Mihályffy Zsuzsannának)

Irodalom: Arany János: Valami az asszonáncról. Új Magyar Múzeum. IV. 1854: 3. – Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó. Bp. 1959: 190–208. – Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Gondolat. Bp. 1961: 121–139. – Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó. Bp. 1951: 56–83. – Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2002. (Az alakzatok világa 6.) – Kosztolányi Dezső: Ábécé. Szerk. Illyés Gyula. Nyugat Kiadó. Bp. 1942: 91–115. – László Zsigmond: A rím varázsa. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – Mózes Huba: A kötöttség körei. Állandóság és változás egyidejűsége a versben. Koinónia. Kolozsvár. 2006: 24–34, 102–106, 189–229. – Mózes Huba: Itt flóta, okarína. A rím mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005. – Péczely László: Tartalom és versforma. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965: 163–230. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1981: 77–104. – Szerdahelyi István: Verstan mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1994: 46–52.

Vö.: álarcosság, alliteráció, aranymetszés, asszonánc, enjambement M. H.

Rosszhangzás -> Kakofónia

Rusticitas -> Facetia

S

Salsum -> **Facetia**

Stilisztika -> **Alakzat és stilisztika, Retorika és stilisztika**

SZ

Szarkazmus [g. σαρκασμός; l. sarcasmos; n. Sarkasmus; f. sarcasme; a. sarcasm; o. сарказм]: durva, megvető, sértő és indulatos, maró gúny. A gúnynak szélsőségesen bántó, keserű formája. Általában ->iróniaként, azaz látszólagos dicséret, elismerés, helyeslés alakjában jelenik meg. A szarkazmust ->metaforikus eszköztára miatt ->immutációs alakzatnak, logikai műveletei alapján ->gondolatalakzatnak tekinthetjük.

(1) *Dicsőséges* nagyurak, hát
Hogy vagytok?
Viszket-e ugy egy kicsit a
Nyakatok?
Uj divatu nyakravaló
Készül most
Számotokra… *nem cifra, de*
Jó szoros.
(Petőfi Sándor: Dicsőséges nagyurak…)

Az (1) példában Petőfi gúnyosan „dicsőséges”-nek nevezi a naplopó uralkodó osztályt, s szarkasztikusan az akasztófa nekik szánt kötelét „új divatú nyakravalónak”, amely „jó szoros” – pontosan alkalmas a forradalmi igazságszolgáltatásra. Az indulattal fokozott ellentét a jelzők szó szerint értendő pozitív tartalma és a mögötte levő keserű bírálatnak szánt funkció között húzódik. A divatos ruhadarab, a nyakkendő az akasztásnál nyakba vetett kötél metaforájaként szintén szarkazmus hordozója.

A *szarkazmus* szó a görög ’rág, harapdál’ jelentésű igéből származik. A szarkazmus jelentése ezért: húsba vágó, velőkig ható, túlzáson alapuló éles kritika. Mindig személyre konkretizálható, nem hagy „finom” kétértelműséget. Az indulat erőteljessége üt át rajta. A káröröm, a gúnnyal elért elégtétel a célja. Az erejét a túlzás növeli, így a ->fokozás vagy ->gradáció alakzatához is kapcsolódik. A minősítettől való érzelmi eltávolodás a túlzás mértékével arányos. A szarkazmusban végigvonuló kétértelműség akadályozza meg a sértettet abban, hogy viszonttámadjon. A komikus hatás, a nevetségessé tétel akkor érvényesül, ha az erkölcsi igazság a gúnyt megfogalmazó fél oldalán van.

(2) Mit ugattok, mit haraptok
Engemet, hitvány ebek!
Torkotokba, hogy megfúltok,
Oly kemény koncot vetek.
(Petőfi Sándor: A természet vadvirága)

A (2) példában a költő igei és névszói metaforákkal azonosítja a forradalom ellenségeit. A falánk kutyák habzsolását logikai összekapcsolással szarkasztikusan vetíti rá az ellenség jogos elpusztításának ígéretére. Az elégtétel az ítélet közvetett kimondása, a feszültség feloldódása a keserű nevetés, amelyet a metaforikus kép kivált.

Ha a szarkazmust használó szereplő erkölcsi igazsága megkérdőjelezhető, annak alapja nem morális vagy társadalmi igazságosság, akkor a komikus hatás elmarad. Ilyen módon az író a gúnyosan megszólaló személy cinizmusát fejezi ki a szarkazmussal.

(3) Úgy anyám! *Kecsegtesd ölbeli ebedet,*
Ójad fújó széltől drága gyermekedet.
(Arany János: Toldi)

Toldi György, a „rókalelkű” báty szavai a (3) példában jól tükrözik a megszólaló fivér gyűlölködő érzéseit, amikor édesanyját csúfondárosan feddi, miért áll védőn Miklós elé, elhárítva a testvérek verekedését. Az igazságosság érzése és a minden gúnyfajtára jellemző komikum ebben az esetben elmarad. Itt a szarkazmust Arany Toldi György cinizmusának érzékeltetésére használja. A metaforikus képi helyettesítés – *ölbeli eb* – itt is jelen van.

A szarkazmus minden korban a politikai ellenállás alig leplezett kifejező alakzata, amely a nevetségessé tétel által oldja a feszültséget és vesz elégtételt. A mai magyar publicisztikai nyelvben az aktuálpolitika elmarasztaló üzenetei kifejezésének kedvelt eszköze.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Fazekas Enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 127–272. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 72–73. – Иванов Л. Ю., Сковородников А. П., Ширяев Е. Н. (ред.): Культура речи. Энциклопедический словарь-справочник. «Флинта», «Наука». Москва. 2003: 609–610. – Martinkó András: szarkazmus. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Москвин, В. П.: Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологуческий словарь-справочник. УРСС. Москва. 2004:177. – Péter Mihály: Nyelv, stílus, költői beszéd. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2005: 86–96. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988:196–198. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 54–58.

Vö.: fokozás, gondolatalakzat, gradáció, immutáció, irónia, metafora Cs. J. E.

Szemantika -> Alakzat és szemantika

Szentencia [g. γνώμη; 1. sententia, sententiola; n. Sentenz; f. sentence; a. sentence; o. сентенция]: aranyigazság, bölcs mondás, aranymondás; egyéni felismerést kifejező, általános igazságot, erkölcsi vagy logikai alapelvet tartalmazó, ítéletszerű tömör mondás, amely tartalmával, valamint hatásos, de közérthető nyelvi formájával egy műből, illetőleg valamely szövegből mintegy magától kiemelkedik, önállósul, ennélfogva eredeti helyéről egészében ki lehet emelni, és más szöveg(ek)be változatlanul be lehet helyezni. Tehát nem pusztán idézet és nem is műfaj.

(1) […] *Nem sokaság, hanem*
Lélek 's szabad nép tesz csuda dolgokat.
(Berzsenyi Dániel: A' Magyarokhoz 1807.)

Az ógörög γνώμη szó jelentése 'gondolat, felismerés, ítélet, vélemény, mondat', számunkra a leglényegesebb jelentése a többes számú alaknak van 'bölcs mondások'; ezen alapul latin megfelelése, a *sententia* szó, amely a *sentio* 'érez, észrevesz, ért, vél, ítél, véleményt nyilvánít' érzékelést jelentő ige származéka, ez vált általánossá a szakirodalomban. Jelentése: olyan 'nézet, vélemény, ítélet', amely szilárd meggyőződésen alapul, ezért régen esküformulákban és szavazáskor használata kötelező volt (egy ilyen fordulat: „ex animi mei sententia" 'lelkemből, meggyőződésem szerint'). Van azonban számunkra egy még fontosabb jelentése is: 'mondat, jeles mondás'. A *sententiola* kicsinyítéses alak, jelentése 'rövid jeles mondás'.

A *sententia* adjekciós gondolatalakzat. Lényege szerint egy új alkotórész kapcsolódik a szövegelőzményekhez úgy, hogy az új elem szemantikailag implicit formában már benne foglaltatik, és így mintegy sugallja a megfogalmazást. A mondások, az életbölcsességet, tudnivalót kifejező állandósult mondatok közé tartozik, hiszen olyan gondolatok az emberi világról, az ember természetéről, amelyek általános érvényűek. Éppen ezért nem könnyű a mondások többi típusától (közmondás, szállóige, aforizma stb.) megkülönböztetni, ez az oka annak, hogy az antikvitástól napjainkig elég nagy bizonytalanság mutatkozik a meghatározásában. Legközelebb a szállóige áll hozzá. A *sententia* meghatározása szempontjából döntő érvek: magasabb műveltségi szint, filozofikus általánosítás, irodalmi alkotásból önállósult, nyelvileg retorikai-logikai eszközökkel érvel és bonyolultabb, csiszoltabb megformálású, végül mindenkor komoly hangvételű. Ebben a szakszerű, szűkebb értelemben az antik görögök formálták meg, ők gnómának nevezték. Ezzel szemben a többi mondásfajta átlagos tapasztalatokból és nem filozofikus szemléleti elemekből alakult ki.

Az ősköltészetben a közösség számára kötött formában rögzítették a legfőbb erkölcsi elveket, életszabályokat, bölcs tanácsokat azért, hogy mindenki pontosan és könnyen meg tudja jegyezni őket. Ezek a Kr. e. 2. évezred szanszkrit irodalmában verses és prózai formában egyaránt gyakoriak voltak. Későbbről a kínai, a héber, a perzsa, az arab irodalomból maradtak fönn ilyen emlékek. Az első valódi gnómák a Kr. e. 7. századból, a görög Hésziodosz műveiből származnak. A Kr. e. 6–5. század fordulóján Theognisz költői formává fejlesztette, az utókor őt tekinti a legjelentősebb gnómaköltőnek. A Kr. e. 5. században Hippokratész orvosi iskolájának gnómagyűjteménye nemcsak a megőrzés, hanem a továbbhagyományozás szempontjából is roppant fontos. A hét görög bölcs tanításait gnómákba foglalta. Arisztotelész a „Rétoriká"-ban az első szabatos meghatározást adja: a gnóma kijelentés valami általánosról, amire cselekvéseink vonatkozhatnak, és amit meg kell tennünk vagy el kell kerülnünk. A rómaiak a görög példák nyomán haladtak eleinte, majd a szentenciák általánossá váltak. Cato „Dicta Catonis"-ában és Publilius Syrus műveiben voltak szentenciák. Cornificius, Cicero és

Quintilianus retorikáikban több szempontból elemezték a szentenciák természetét, fajtáit, funkcióját. Az ősgermán költészet (pl. az Eddák) kedvelte a szentenciákat. A középkorban egyrészt új értelmezést kapott a szentencia fogalma: Petrus Lombardus párizsi püspök a 12. században négy könyvben gyűjtötte össze a Kr. u. első századok egyházatyáinak nyilatkozatait, bölcs megállapításait, szentenciaszerű gondolatait. Másrészt tovább élt a klasszikus értelmű szentencia is világi életbölcsességek tömör megfogalmazásaként, többek közt Boccaccio műveiben és a francia fabliau-kban. A középkori latin irodalom közvetítő szerepének köszönhetően a szentencia a jelenben is él.

Arisztotelész véleménye szerint a gnómák két okból hasznosak a beszédben. Az egyik, hogy a kevésbé tanult hallgatóság is azonosulni tud a beszélő által közvetített általános igazságokkal. A másik még ennél is fontosabb: jellemre hatóvá teszi a beszédet. Ugyanis ha világos a szónok erkölcsi meggyőződése, akkor a gnóma, mivel általános igazságot mond arról, hogy mit helyes választani, magát a szónokot tünteti föl tisztességesnek, így hitelesíti szándékát. Cornificius ezt a meggyőző erővel egészíti ki, ugyanis felfogása szerint a jól megválasztott szentencia a hallgatóság helyeslését, egyetértését éri el, mert fölismeri az összefüggést a tárgyalt ügy és a magvas, általános gondolat között, amelyet a szónok az életből s az emberi viszonyokból merített.

A szentenciát a szónok érvként, bizonyítékként használta. Általános érvényű jellege miatt a társadalom olyan erkölcsi szabálynak, hitelesítő analógiának fogadta el, amely törvényhez, illetőleg bírói ítélethez hasonlóan megmásíthatatlan. Bizonyító erejét abban látták, hogy a konkrét, egyedi esetet valamely társadalmi érvényű, általános elvnek rendeli alá, ezzel pedig mintegy filozófiai vonatkozásban is megvilágítja, bizonyítja az igazolást igénylő tételt. Másik funkciója a beszéd kidolgozását érinti: díszítő elemnek, ornatusnak alkalmazták.

Cornificius a latin nyelvű szentenciának négy típusát különböztette meg: egyszerű, indoklással megerősített egyszerű, kettőzve előadott, indoklással megerősített kettőzve előadott. A magyar nyelvben sem ezek, sem másféle típusok nem igazolhatók példákkal.

A szentencia a magyarban általában egy mondategész (ennek alapján méltán nevezte *teljes mondás*nak Révai Miklós): ez gyakran egyetlen egyszerű mondat (1), továbbá lehet két, három, olykor négy tagmondatból álló összetett mondat is (3). Minden esetben rendkívüli sűrítettség jellemzi, jelen idejű és általában kijelentő módú (1), (2), (3).

(2) *Csak ami nincs, annak van bokra.*
(József Attila: Eszmélet)

(3) *Az ember végül homokos*
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.
(József Attila: Reménytelenül. Lassan, tünődve)

Nyelvi eszközei az általános érvényű megfogalmazáshoz illően:
– általános névmások (4)

(4) […] *minden* ország' támasza, talpköve
A' tiszta erkölcs.
(Berzsenyi Dániel: A' Magyarokhoz [1808–1810])

– határozott névelős névszók, melyek az általános névmások funkcióját töltik be (5)

(5) *Az ember* végül *mindig egész életével felel a fontosabb kérdésekre*.
(Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnek)

Ez is, a (3) idézet is 'mindenki, minden ember' általános jelentésűek. Az ide kapcsolódó idézetek (5) és (6) meggyőzően igazolják, hogy a szentencia lényege a gondolatiság, ugyanis az egyéni tudattartalom gondolati magja a két műben (mindkettő 1942-ben jelent meg) lényegileg azonos, a nyelvi megformálás azonban lehetővé teszi a kisebb-nagyobb eltéréseket.

(6) […] az élet kiszámíthatatlanul bekövetkező, s végzetes pillanataiban *felelni kell, az egészre* […] *csak az élettel lehet felelni.*
(Márai Sándor: Ég és Föld)

– személytelen szerkezetek, pl. toldalék nélküli főnévi igenevek (7)

(7) *Elhallgatni* az igazat mindig nehezebb, mint *kimondani* a hazugságot.
(Márai Sándor: Ég és Föld)

– egyes szám második személyű igealakok (8)

(8) […] az emberek ügyét akkor *szolgálod* teljesen, ha *elvonulsz* ügyeik elől.
(Márai Sándor: Ég és Föld)

Felhasználja a jelentésárnyalatokat, az ellentéteket, a szemléletes nyelvi eszközöket (1), (2), (3). Már a legkorábbi adatok szerint is lehet prózai vagy verses.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Arisztotelész: Rétorika 1394a. A gnómák. Telosz kiadó. Bp. 1999: 117–121. – Cicero, Marcus Tullius: Orator. Teubner. Leipzig. 1911. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. 4, 17, 24. – Czetter Ibolya: Szentenciák és aforizmák Márai Sándor Ég és Föld című művében. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006. 151–156. – Kapitánffy István–Martinkó András: gnóma. In: Világirodalmi lexikon. 3. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Kocsány Piroska: Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. Nyelvtudományi Értekezések. Akadémiai Kiadó. Bp. 2002. – O. Nagy Gábor: szentencia. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 188–189. – Tolcsvai Nagy Gábor: A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 114–127. – V. Raisz Rózsa: Szentenciák és aforizmák szövegbe épülése. In: Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002. 544–551. – V. Raisz Rózsa: Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In: Szathmári István (szerk.): Stilisztika és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1998: 295–311.
Vö.: locus communis K. S. G.

Szermocináció vagy **képzelt beszéd** [g. ἠθοποιία; l. sermocinatio, ethopoeia, allocutio; n. Sermocinatio; f. sermocination; a. sermocinatio; o. сермоцинация]: valóságos vagy fiktív személyek fiktív megnyilatkozásainak valószerű, utánzó megszólaltatása a személyt jellemző célzattal.

(1) Mit bánom én, ha utcasarkok rongya,
De elkisérjen egész a síromba.

Álljon előmbe izzó, forró nyárban:
„Téged szeretlek, Te vagy, akit vártam.”
(Ady Endre: Az én menyasszonyom)

A görög *éthopoía* a megszólaltatott személy erkölcsének, jellemének szövegbeli megalkotására, a latin *sermocinatio* 'beszéltetés' a megszólaltatott személy beszédének utánzására (*imitatio sermonis*) vonatkozik, a latin *allocutio* 'rövid beszéd, megszólítás' pedig az a rövid beszéd, amelyet a megszólaltatott, utánzott személy szájába adunk.

Az ókorban retorikai fogalomként két jelentésben használták: természetes személyek valószerű, állítólagos gondolatainak, beszédeinek beiktatása a szónoklatba, valamint bizonyos történelmi vagy kitalált személyek adott szituációban való utánzása. Emellett a történetírás közönséges eljárásának is számított. A klasszikus retorika a gondolatalakzatok közé sorolja. Cornificius különbséget tesz a szermocináció és a ->fictio personae (személyek beszéltetése, illetve tárgyak, elvont fogalmak megszemélyesítő beszéltetése) között. Quintilianus ezzel szemben a szermocináció alakzatát a fictio personae, prosopopoeia kategóriájába sorolja. Meghatározása és besorolása az évszázadok során sokszor módosult. Lausberg a gondolatalakzatok egyik alcsoportjába tartozó affektív alakzatok között tartja számon. A hagyományos osztályozást elvető Plett a megszemélyesítés (Impersonation) alakzataként tárgyalja, mely során a beszélő egy másik személyt megjelenítő színésszé válik.

A szermocináció alakzatában a kommunikációs folyamat beszélője rövid beszéd erejéig „átadja szerepét” egy másik beszélő személynek, akit egyenes beszédben beszéltet. Tartalmilag a szermocináció nem történelmi valóság, hanem csak valószínűség, melynek a beszélő jelleme szerint valónak kell lennie, és tekintetbe kell vennie a megfelelő hangulatot árasztó szituáció minden elemét. Ezért nem szermocináció az élő vagy elhalt személyek tényleges megnyilatkozásainak idézése. A beszélő megjátssza, hogy beszéde közben egy jelenlevő másik személy (vitapartner, esetleg politikai ellenfél) szavait helyettesítő vagy egy távollevő személy szavait megjelenítő célzattal reprodukálja. Ez a többszöri helyettesítés magyarázza besorolását az immutációs gondolatalakzatok sorába. A valós kommunikációs folyamatba beékelődik egy valószerű, a szituációt is megjelenítő momentum.

Nem szermocináció az epikus és a drámai művekben előforduló beszéltetés, illetve dialógus, ahol a szerző által beszéltetett személyek a fikció részei. Mindkét műnem bizonyos műfajaiban (történelmi eposz, elbeszélő költemény, történelmi ballada, történelmi regény, levélregény, heroida, történelmi dráma) a szerző gyakran beszélteti történelmi vagy fiktív szereplőit, ezek viszont a fikció „tényleges” megnyilatkozásai.

(2) „Megvagy!” így szól a' leány örömmel,
Elfogván a' szállongó lepét;
„Megvagy!” így szól a' vadász, gyönyörrel
A' leányra nyújtva jobb kezét;
(Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka)

A képzelt beszéd nyelvi megjelenésformája az egyenes beszéd, mely jelölten elkülönül: legtöbb esetben kettőspont, de gyakran idézőjel, gondolatjel, sortörés is jelzi. Lehet a) párbeszéd nélküli megnyilatkozás, mondás, b) párbeszéd nélküli beszéd, c) párbeszéd, d) implicit címzetthez intézett monológ, e) kimondatlan gondolati reflexió, belső monológ. A határok egymásba mosódnak.

a) A párbeszéd nélküli megnyilatkozás rövid terjedelmű:

(3) A pap már spanyolul morogja koporsónk felett:
„A halál gyötrelmei körülvettek engemet”
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

Az a)-nak is lehet implicit címzettje, és minősülhet abbamaradt párbeszédnek is:

(3a) patak csörg, szél susog, nád
zizeg mélyén az éjnek,

akárha Te susognád:
szeressél, vén bolondom,
(Szilágyi Domokos: Don Quijote szerenádja)

(3b) Asszonylélek vagyok […] Amikor író vagy mi az ördög lett belőlem, találkoznom és barátkoznom kellett volna egy valahonnani, goromba Sainte-Beuve-vel. Ez nyilván észrevette volna […], hogy alapjában, belül, igazán, én asszony vagyok. S így szólott volna hozzám: *Madame, így nem lehet írói pályára lépni, tessék előbb eldobni a fiatalságát s asszonyos hiúságát.*
(Ady Endre: A magyar Pimodán)

b) A párbeszéd nélküli beszéd (gyakorlóbeszéd) terjedelmesebb változata az ókori gyakorló kézikönyvekben iskolai gyakorlatot jelentett, mely során történelmi személyeket (Scipio, Caesar) vagy különböző pontossággal meghatározott, kitalált személyeket (hadvezér, kalóz, neveletlen ifjú, elaggott apa, utazó) kellett utánozva bemutatni. A gyakorlóbeszéd közel áll a komédia, különösképp a commedia dell’arte utánzó replikáihoz.

c) A párbeszédes szermocináció a szónoki beszédben, a publicisztikában vagy a viccekben fordul elő.

(4) Két skót találkozik. Az egyik:
– Adjál egy cigit!
– Nem adok!
– Oké, akkor rágyújtok a magaméból, de megadod!

d) Az implicit címzettel rendelkező monológ gyakran csak a terjedelmet illetően különbözik a párbeszéd nélküli megnyilatkozástól:

(5) Ha ellenben tóthoz, némethez és a magyarhon egyéb véreihez így szólok: *„Hazátok néktek odakünn is van, de nekünk nincs sehol, csak ide benn, alkotmányt viszont ti nem bírtok, de bírunk mi, és ezért lépjünk egyezésre; és ennek fő vonásai legyenek ezek […]”*
(Széchenyi István: A Kelet népe)

e) A szermocináció lehet címzettel rendelkező vagy címzett nélküli kimondatlan gondolati reflexió vagy belső monológ:

(6a) A kalauz egyszerűen ismételte utolsó mondatát, én pedig bólintottam, mintha így szólnék: *– Ja úgy, az már egészen más.*
(Kosztolányi Dezső: A bolgár kalauz)

(6b) De belül valami mardosó kínt érzett.
„Őket jobban szereti” – gondolta magában.
(Kosztolányi Dezső: Két világ)

A szermocinációt aszerint osztályozzuk, hogy a képzelt beszéd a beszélő jellemét, érzelmi kitörését, esetleg mindkettőt kidomborítja.

a) A morális szermocináció (ethopoeia) a nyugodt, nem szenvedélyes szermocináció, melyben a beszélő erkölcse, jelleme (ethos) uralkodik:

(7) […] s ahogy zengett fülünkbe hangja,
mint vízbe süllyedt templomok harangja
a mélybe lenn, s ahogy azt mondta nemrég:
„Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék”,
(Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd)

b) A patetikus, emotív szermocinációban (pathopoeia, imaginatio), a pillanatnyi érzelem- és indulatkitörések (pathos) az uralkodók, s ez több alakzatot is hasznosít:

(8) Még felkiáltsz: *„Az nem lehet, hogy oly szent akarat…”*
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

c) A vegyes szermocináció (tulajdonképpeni szermocináció) a leggyakoribb, mindkét összetevőt egyesíti, és ezáltal a legmagasabb fokú pátosz kifejezője, megfogalmazója:

(9) Az (Amhath) zordul kérdezte: miért mészárolt le annyi ezer katonát és miért nem adta át azonnal a várat és a várost; közben kutyának nevezte. Erre Losonczi töretlen lélekkel nyomban így szólt: *„Kutya ám a ti hitetek, vagy még annál is hitványabb, ti gyalázatosak, ti, az emberiség szemete, ti esküszegők, szégyentelenek! Ha veszettségeteket és kutya-hiteteket ismertem volna, még különb gyászt okoztam volna, nevem emlékezetére és a ti pusztulástokra!”*
(Forgách Ferenc: Emlékirat)

A szermocinációt a képzelt beszéd beszélőjének kiléte, illetve annak meghatározottsági foka szerint is osztályozzuk. Ha a képzelt beszéd beszélője nem azonos a főszöveg beszélőjével, ez utóbbi megnevezi az utánzott személyt: leggyakoribb a valamilyen köznévvel megnevezett szerepkör megnevezése: foglalkozásnév (1), (3), családi szerep (3a), gyakori a beszéltetett személy tulajdonnevének megadása (3b), (9), de gyakori a beszélő személy kisebb-nagyobb fokú meghatározatlansága is, amit a személyes, határozatlan és általános névmás különböző alakjai fejeznek ki (8). Ritkán fordul elő az az eset, amikor a képzelt beszéd beszélője megegyezik a főszöveg beszélőjével:

(10) *„Ne válasszunk magunknak csillagot?”*
Szólék én ábrándozva Erzsikéhez,
(Petőfi Sándor: A négyökrös szekér)

(11) TIBORC: Igen – *kedves szomszédok! él*
Még Bánk, atyánk – fogom kiáltani.

(Katona József: Bánk bán)

A szermocináció szoros rokonságban van a következő alakzatokkal: a ->fictio personae nem emberi dolgok, tárgyak beszéltetése, megszólaltatása. Az eidolopoeia önálló alakzatként a valóban elhunyt személyeknek tulajdonított szövegek hangoztatása. A descriptio personae személyek közvetett beszéd által történő jellemzése. A párbeszédes szermocináció a dialógus fiktív voltát illetően megegyezik a ->szubjekcióval, azzal a különbséggel, hogy a szermocináció esetében a dialógus résztvevői nem azonosak az őket megjelenítő beszélővel. A magyar szakirodalomban a szermocináció az ->averzió (elfordulás) alesete, a beszélőnek önmagától való elfordulása éppúgy, mint a ->fictio personae. Ezzel szemben az ->aposztrofé a hallgatótól való elfordulás, a ->digresszió pedig a tárgytól, a témától való elfordulás.

A szermocináció affektív, érzelmi alakzat lévén a pátosz növelése érdekében gyakran más érzelmi alakzatokkal összefonódva jelentkezik. Ilyen az aposztrofé (3a), (3b), (7), az exklamáció (3), (8), (9). A szermocináció gyakran az ->irónia eszköze (3a).

A szermocináció leggyakrabban valóságos helyzetre vonatkozó szövegtípusokban fordul elő: szónoklat, publicisztika, emlékirat, társalgás. A szónoki szövegekben a szónok által képviselt felfogás igazáról igyekszik meggyőzni a hallgatót tanúk vagy a vitabeli ellenfél kijelentéseinek segítségével:

(12) Ha én azt amugy hosszan kacskaringósan kikanyargatnám, tudom, nem esnék rosszul egyikteknek sem, sőt közületek többen megsimitanák a bajuszokat és a hajokat s azt mondanák*: „ejnye, mégis derék ember ez a Petőfi, tegyük meg követnek”.*
(Petőfi Sándor: A kis-kunokhoz)

A publicisztikai írásokban, emlékiratokban is a szerző érvelését támasztja alá (3b), változatossá, elevenné teszi az előadást (3b), (9), érzékletessé, életszerűvé teszi a jellemzést (9) egy adott szituációban valószínűleg elhangzott szavak idézésével.

A szépirodalmi szövegek közül a líra él a legtermészetesebben és leggyakrabban a szermocináció alakzatával, hiszen a valós momentum ebben a műnemben a legerőteljesebb. A stílus élénkítését, a kifejezőerő növelését (1), (3), a jellemzés árnyalását, pontosítását (3a), (7) szolgálja.

A drámában csak akkor beszélhetünk szermocinációról, amikor a képzelt beszéd ugyanazon a replikán belül fordul elő (11). Az epikában a legvitatottabb a jelenléte. Akkor beszélhetünk epikai szermocinációról, amikor a főszöveg állítmányának feltételes módja, illetve a „gondol, vél, beszél magában” igék, ezek szinonimái vagy hasonló formulák utalnak a beszéd valószerű, elképzelt, gondolt voltára. A (3b) példában „így szólott volna”, a (6a) példában „mintha így szólnék”, a (6b) példában „gondolta”. Funkciója a valamilyen okból kimondatlanul maradt szöveg feltételezett, állítólagos megfogalmazása, valószínűsíthető megközelítése, a rejtett gondolatok megvilágítása, a stílus díszítése, élénkítése, változatosabbá tétele, a lélektani jellemzés:

(13) Lesoványodott és megsápadt. Mikor benézett a tükörbe, alig ismert magára. Ez egy egészen új asszony volt. *„Sohase voltam ilyen szép”* – suttogta magában.
(Kosztolányi Dezső: Két világ)

A szermocináció a társalgási nyelvben is előfordul: a beszédmódot, bizonyos jellemvonásokat, nemzeti sajátosságokat parodizáló viccekben (4), illetve barátok, rokonok jellemző mondásainak hangoztatásakor, megszólaltatásakor.

Irodalom: Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 114, 122–124. – Czetter Ibolya: A retorikai alakzatok. In: Szathmári István (szerk.): A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2003. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 407–411, 543. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1973: 66–68. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp.1913: IX. 193–195. – Sloane, Thomas O.: Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. Oxford. 2001: 263, 637. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 167. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 286. – Szerdahelyi István: szermocináció. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003.
Vö.: aposztrofé, averzió, digresszió, fictio personae, imitáció, irónia, paródia, szubjekció S. L.

Szillépszis [g. σύλληψις; l. syllepsis, conceptio; n. Syllepse; f. syllepse; a. syllepsis; o. силлепсис]: egybefoglalás, 'együtt értés', a görög *syn* (együtt) és *lepsis* (értés) szóból származtatható.

A szemantikai szillépszis egy és ugyanazon szó kétféle – szó szerinti és átvitt értelemben vett – jelentésének együttes alkalmazása egyetlen szintagmán belül. Két vagy több szó rendelődik alá egyetlen lexémának, de az egyik jelentéstanilag csak részben, illetve átvitt értelemben illik a fölérendelt szóhoz (az állítmányhoz vagy jelzős szerkezet főnevéhez) egyfajta ->szójátékot hozva létre.

A klasszikus retorikában (mint zeugma) detrakciós mondatalakzat (Gáspári 2003: 91), a neoretorika (némileg árnyaltabb) felosztása szerint immutációs mondatalakzat (uo. 93).

(1) Ejh, döntsd a *tőkét*, ne siránkozz!
(József Attila: Favágó)

A fenti példában a költő a 'tőke' szóban a szó kettős értelmét ragadja meg: a konkrét és az absztrakt jelentést.

A szillépszissel a magyar irodalomban leggyakrabban az avantgárd él.

(2) és *mélyek* lettünk, mint a fekete kutak a bánya vidékén
(Kassák Lajos: A ló meghal, a madarak kirepülnek)

(3) …szittya az öltözőben felejtette az új vallás *kulcsát*…
(uo.)

A legtöbb rendszerezés a szemantikai szillépszistől megkülönbözteti a grammatikai szillépszist.

(4) Két asszony hordja a virágot
És az *átkot*.
(Ady Endre: Az én két asszonyom)

Az „átok" legfeljebb másodlagosan, metaforikusan kapcsolódhat a 'hordani' igéhez, de mivel mellette áll két olyan főnév, mely szó szerinti értelemben kapcsolódik az állítmányhoz, meglepő hatást kelt az alakzat, kizökkent a szintaktikai-szemantikai folyamatosságból, tévedés és költői lelemény között foglal helyet. A tévedés lehetősége

miatt idegenkedett a klasszikus retorika a szillépszistől, *barbarizmus*nak, *szolecizmus*nak tartotta.

(5) Hegyek párája rezg
a halmokon s *dalom.*
(József Attila: Harmatocska)

A dal rezgése érzékelhetővé válik, „kiszabadul a kötött, átvitt értelmű kifejezésből." (Fónagy 1963: 473.)

Egy bibliai példa:

(6) A *szíveteket* szaggassátok meg, ne a ruhátokat.
(Joel 2:13 – Biblia. Ószövetségi Szentírás II. Szent István Társulat. Bp. 1997.)

Köznyelvi példák:

(7) Az előadás alatt az asztalra támaszkodott és az elcsépelt *vicceire*.

(8) Állt ott könnyes szemmel és *szívvel*.

A grammatikai szillépszisben a nyelvtani (szám- és személybeli, illetve kategoriális–szófaji) egyeztetés helyett értelmi egyeztetés van.

(9) Ím itt vagyunk, *gyanakvón* és együtt,
(József Attila: A város peremén)

A retorikai hagyomány tágabb értelemben ->zeugmának nevezi a szillépszist, egy teljes és egy hiányos szintagma kombinációjának. Modellje a következő: a-x/b-y; ha a b kiesik: a(x/y). A mai stilisztikák egy része is a zeugma szinonimájaként használja, illetve a zeugmát szemantikus szillépszisnek nevezi, szembeállítja a grammatikai szillépszissel, amely a morfémák és a szintagmák nem-, személy-, szám- és időbeli egyeztetésének a hiányával jön létre.

A neoretorika a szillépszist a metataxisok közé sorolja: az alakzat elhagyással és hozzáadással alakul ki, mint a ->chiazmus, az ->anakoluthon. Olyan alakzat, melyben a nyelvi elem különböző jelentései együtt érvényesülnek, együtt hatnak.

A különböző lexikonokban, enciklopédiákban találhatunk más meghatározásokat is:

(a) A szillépszis […] olyan alakzat, amelyben egy ige vagy egy melléknév két főnévre vonatkozik, bár – tudniillik szó szerinti jelentésében – csak az egyikre lenne alkalmazható. Egy jól ismert példa az, amikor az V. Henrik-ben Fluellen azt mondja, hogy „Kill the poys and the luggage!" [„Mekölni (sic!) a fiúkat és a poggyászt!"] (IV. vii. sz., ford. Vas István.) (Cuddon 1998: 884.)

(b) [Olyan] alakzat, amelyben az egyik szót – ugyanabban a szerkezetben – két jelentésben használjuk; a hatása az lesz, hogy két egyenrangú (mellérendelt) szerkezet ->ellipszisben fonódik össze. Gyakran használják komikus és szatirikus hatás kiváltására, például „She went home in a flood of tears and a sedan chair." (Dickens) [Könnyek között és egy gyaloghintóban ment haza.] vagy „Search your lockers and your consciences." [Keresd meg a fiókos szekrényedben és a lelkiismeretedben.] (Wales 1995: 445.)

(c) [A szillépszis] a neoretorika immutációs alakzata (metataxis), a morfémák és a szintagmák nem-, személy-, szám- és időbeli egyeztetésének a hiánya jellemzi. Olyan alakzat, melyben a nyelvi elem különböző jelentései együtt érvényesülnek, együtt hatnak, pl. „félszemmel ébren pislogott ocsudva, kába szemmel a lágy, vizes, halszagú éjszakába." (Babits Mihály: Jónás könyve.)

A szillépszisben rejlő kétértelműség komikus célokra is alkalmas. Humoros hatást kelt a rögzült szólásformák vegyülése olyan kijelentésekkel, amelyekben az absztrahált jelentésből kiemelkedik valamely fogalom, cselekedet konkrét értelme:

(10) Lefejezték, de ő emelt fővel halt meg. (szólás)

(11) Kenyérrel dobnak? Dobj vissza követ.

(12) A pénz nem romlik, csak ha nincs elég.

(13) Fogat fogért? Ugyan! Szemet fogért.

A grammatikai szillépszist az újabb stilisztika gyakran latin kifejezéssel *constructio ad sensum*nak, illetve görögül *kata szinezin*nek nevezi, azaz értelem szerinti egyeztetésnek. Olyan szerkezet ez, amely az alaki egyeztetéstől eltérve tisztán az értelemhez igazodik.

(14) A két testvér, akik már 16-16 tavaszt értek meg, kártyázni kezdtek.

Gyakran kapcsolódik a szillépszishez metafora, hasonlat, metonímia stb.: „zeugmát építhet ki a metafora; a metafora formája lehet a szillépszis" (Gáspári 2003: 100).

Irodalom: Cuddon, J. A.: The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. Penguin Books. 1998. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. 1963. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 91-93. – Fazekas enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas.hu – Révai Nagy Lexikona. Corvina Kiadó. Bp. 1963: 473. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 180, 250. – Wales, Katie: A Dictionary of Stylistics. Longman. London–New York. 1995. P. J.–B. I. K.

Szillogizmus [g. συλλογισμός; l. syllogismus; n. Syllogismus; f. syllogisme; a. syllogism; o. силлогизм]: háromtételes logikai következtetési séma, alakzatként adjekciós gondolatalakzat.

(1)	Minden ember halandó.	felső tétel
	Szókratész ember.	alsó tétel
	Szókratész halandó.	zárótétel

Az ismert (és gyakran hibásan értékelt) példában a következtetés állítása következik az előző tételek megfogalmazásából, mert a felső tételnek az alanya (ember) megegyezik az alsó tételnek az állítmányával (ember), ez a középterminus. Így a konklúzió, a harmadik tétel logikai alanya (Szókratész) és logikai állítmánya (halandó) a középterminussal együtt összesen három kategóriát alkalmaz a szillogizmusban. A konklúzió igazságának előfeltétele az, hogy a két premisszában közös fogalom, középterminus (terminus medius) legyen. A premisszák a bizonyító értékű állításokat, a konklúzió a bizonyítandó állítást fogalmazza meg. Aszerint, hogy a felső tétel milyen megfogalmazású állítás, háromféle szillogizmust különböztetnek meg: kategorikust, feltételest (hipotetikust) és választót (diszjunktívat).

Az (1) példa a kategorikus szillogizmust szemlélteti. Az elnevezés eredete az, hogy a tételei a kategóriák (a terminusok) közötti viszonyokat állítják.

A kategorikus állítások típusai és jelei:

Minden F – G = általánosan állító;	(a)
Egy F sem G = általánosan tagadó;	(e)
Némely F – G = részlegesen állító;	(i)
Némely F nem G = részlegesen tagadó.	(o)

Az *a* és *i* a latin *affirmo* (’állítok’) első két magánhangzója; az *e* és *o* pedig a latin *nego* (’tagadok’) magánhangzói. A tételek általánosan igenlők, általánosan tagadók, részlegesen igenlők vagy részlegesen tagadók.

Ha a konklúzió alanya F, állítmánya H, a középterminus pedig G, akkor G-nek a két premisszában való elhelyezésére (első, illetve második helyen való szerepeltetésére) négy változat lehetséges:

	1.	2.	3.	4.
felső tétel (nagy premissza)	G – H	H – G	G – H	H – G
alsó tétel (kis premissza)	F – G	F – G	G – F	G – F
zárótétel (konklúzió)	F – H	H – F	H – F	H – F

Ezek az elrendezési minták a logikai alakzatok. Az adott szillogizmust úgy lehet megadni, hogy megmondjuk az alakzatát, és a betűhármas jelével a benne szereplő három állítás típusát, betartva a nagy premissza – kis premissza – konklúzió sorrendet. Az (1) példát a következő alakzattal jelezték: *a a a* (*barbara*).

1. A szillogizmus (g. ’érvelés, következtetés’) deduktív logikai következtetés. Olyan következtetési forma, amelyben két kiinduló tételből (premisszából) szabályszerűen, bizonyosan, logikai igazságként következik a zárótétel (a konklúzió). Arisztotelész több olyan problémát említett meg, amelyekben nem kategorikus állítások szerepeltek. [A fentebb említett közkeletű hiba is ilyen: a *Szókratész ember* állításban a *Szókratész* (tulajdon)név, nem pedig terminus, így a tétel aligha fogadható el *a* típusúnak, azaz kategorikus állításnak.] Arisztotelészt követte és megmerevítette a tradicionális logika: néhány kisebb jelentőségű részlet kidolgozásán kívül érdemben nemigen tettek hozzá az eredeti tanításhoz. A 19. században Boole, G. és követői a tagadó állítás (a negáció), a kapcsolatos állítás (a konjunkció) és a választó állítások (az alternáció és a diszjunkció) megfeleltetését végezte el egyszerű halmazműveletekkel.

A modern logika kidolgozója G. Frege. (I. Kant és G. W. F. Hegel a dialektikus logika megalkotói, ezzel az iránnyal itt nem foglalkozunk.) A modern logikában az érvényesség és a helytállóság fogalmát érvényesítik a szillogizmusok elemzésében. Formailag akkor helyes a szillogizmus, ha a premisszák megfelelően támasztják alá a konklúziót. Tartalmilag akkor helyes a szillogizmus, ha premisszái igazak. A formai szempont teljesülése érvényessé, az erre épülő tartalmi szempont teljesülése helytállóvá teszi a szillogizmust. Ha a premisszák igazsága esetén igaznak kell lennie a konklúziónak, akkor a szillogizmus érvényes. A helytállóság két feltétele: a konklúzió következzék a premisszákból (ez az érvényesség), és az összes premissza igaz legyen. A formailag helyes érvelés tehát érvényes, a formailag helyes és tartalmilag jó, igaz érvelés helytálló lesz. (Így az érvelés lehet: a) érvényes és helytálló, b) érvényes, de nem helytálló, c) nem érvényes és nem helytálló; – de nem lehet helytálló, s ugyanakkor nem érvényes.)

A szillogizmusok között más irányt jelentettek már Arisztotelész írásaiban a modális szillogizmusok. Arisztotelész megkülönböztette az individuumok lényeges tulajdonságait (ezek szükségszerűen tartoznak az egyénhez) az esetleges tulajdonságoktól (ezek

véletlenszerűek). Szemléltethető a modális kettősség a *szükségszerű, hogy p* és a *lehetséges, hogy p* sémával: ekkor a *p* tetszőleges állítást jelent.

Az állítások logikai szerkezete azonos lehet más-más nyelvi megfogalmazások esetén is. A logikai szerkezet ilyen megfeleltetése lehetséges, pl. a *jó* és a *nem igaz, hogy nem jó* állításban; a *ha…, akkor* és az *az…, aki* egymásra vonatkoztatásában. (Lásd a (7) és a (8) példát.)

A feltételes (hipotetikus) szillogizmus felső tétele, *ha… akkor* szerkezetű állítás. Ebben a felső tételben (a nagy premisszában) az előtag igazsága magában foglalja a következtetés igazságát. (Arisztotelész a szillogizmusokat feltételes állításokkal fogalmazta meg.)

(2) *Ha Éva képes szülni, akkor nő.*
Éva képes szülni.
Éva nő.

Könnyű belátni, hogy a konklúzió igazsága (*Éva nő*) a nagy premissza igazságából következik. Kiegészítve így szól a felső tétel: **Ha Éva képes szülni, akkor Éva nő.*

(3) *Ha a szomszéd nincs otthon, akkor kártyázni ment.*
A szomszéd nincs otthon.
A szomszéd kártyázni ment.

A (2) és a (3) szillogizmusban a következtetésnek ezt a típusát leválasztásnak nevezik: a felső tétel állításának első részét tartalmazza az alsó tétel, a kis premissza; s ebből következik a konklúzió állítása. A két szillogizmus között az a különbség, hogy a (2) példában az emberi valóságban általában igaz; a (3) példában csak a felső tétel előtagja és a kis premissza (*a szomszéd nincs otthon*) a valóságról szóló állítás, a nagy premissza utótagja és a konklúzió pontosan úgy értendő: **bizonyosan kártyázni ment*. Aki tehát ezt mondja, meg van győződve arról, hogy a szomszéd a szabadidejében mindig kártyázni jár.

A választó (diszjunktív) szillogizmus felső tételében (nagy premisszájában) egymást kölcsönösen kizáró fogalmak szerepelnek. Ezért (4) kiinduló tételét értelmező információkkal egészítettük ki.

(4) *Minden állítás vagy igaz, vagy hamis* (*és nem lehet egyszerre igaz is, hamis is).
p állítás nem hamis.
p állítás igaz.

(5) *A születő kutyakölykök barnák vagy feketék lehetnek.*
A kutyakölykök nem barnák.
A kutyakölykök feketék.

A (4) felső tételének egymást kizáró fogalmai közül a másodikat tagadja a kis premissza (*nem hamis*), ebből következik a konklúzió. (5) nagy premisszája így egészül ki: *és nem lehetnek barnák is, feketék is; a kis premissza a felső tétel első fogalmát tagadja (*nem barnák*).

2. A szillogizmus a „Silva rhetoricae” felfogásában retorikai alakzat, amelynek kiinduló tételeiből valószínű a zárótétel, azonban ezt a feltehetően igaz következtetést a beszélő szavakban nem közli.

(6) …és az asszony felé fordulva beszélt tovább Simonhoz: „Látod ezt az asszonyt? Bejöttem a házadba: vizet a lábamra nem adtál, ő pedig könnyeivel öntözte lábamat, és hajával törölte meg.
Te nem csókoltál meg, ő pedig, mióta bejöttem, nem szűnt meg csókolni a lábamat.
Te nem kented meg olajjal a fejemet, ő pedig kenettel kente meg a lábamat.
Ezért mondom neked: neki sok bűne bocsáttatott meg, hiszen nagyon szeretett. Akinek pedig kevés bocsáttatik meg, kevésbé szeret."
(Lukács 7,44–47. – református fordítás, Biblia, Arcanum adatbázis, 1997.)

A 44–46. vers gondolataiból az a következtetés adódnék: *Ez az asszony nagyon szeret engem. A 47. versből látható, hogy a ki nem mondott, implicit következtetés az alapja a folytatásnak. Ennek a második mondata Arisztotelész szillogizmusainak szokásos nyelvi megfogalmazásában, feltételes mondatban érthető: *Ha valakinek kevés bocsáttatik meg… A szillogizmusnak mint retorikai alakzatnak a hatásossága azon alapszik, hogy az olvasó a számára nyilvánvaló konklúziót maga vonja le.

Az antik retorika a szónoki érvelésben a meggyőzés hatékonyabb eszközének tekintette az ->entimémát, mint a szillogizmust. Az entiméma abban különbözik a szillogizmustól, hogy a szillogizmusból ismert felső tétel (mint ismert, általános igazság, tény stb.) kifejtetlen marad. A szillogizmus általános, időtlen igazságot fejt ki; ehhez képest az entiméma az adott szituációhoz kötött, aktuális témára vonatkozik.

Az ->epikheiréma abban különbözik a szillogizmustól, hogy öt fázisból áll: a tételből, az indoklásból, az indoklás bizonyításából, a díszítésből és az összegzésből. (Lexikonunkban nem szerepel, lásd Bencze Lóránt tanulmányát.)

A szillogizmus csak néhány szerző szemléletében számít alakzatnak, ekkor az érvelő szöveg világosságát növelheti, az elbeszélő környezetben nyomatékos érveket foglalhat össze. A logika szillogizmusának retorikai alkalmazása építheti a beszédlogikát, s felismerhetővé teszi a csúsztatást. Az érvelésben a szillogizmus felhasználása segítheti az igazság kifejezését, és leleplezheti a manipulációt.

A szövegben a szillogizmus más alakzatok, pl. az ->antitézis, a ->transzmutáció, az ->immutáció eljárásaival részt vehet a ->paradoxon, az ->irónia kifejezésében.

(7) *csak az képes hatalmasan hatni, ki saját korának embere, míg ellenben ki korát megelőzi, csak halála után él, ki pedig korától elmaradt, élve is halott.*
(Kossuth Lajos: A korszerű az igazán hatékony. 1846. augusztus 20.)

(8) *Ha a szavak használata nem helyes, akkor a fogalmak értelme zavaros, nem lehet szabatosan cselekedni; ha nem lehet szabatosan cselekedni, akkor az erkölcs és a művészet nem virágzik, a büntetés értelmetlen; ha a büntetésnek nincs értelme, a nép nem tudja, hová lépjen, és mit tegyen. A bölcs első dolga, hogy fogalmait szavakká, szavait pedig tettekké tegye.*
(Kung-ce, idézi Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 302.)

A (7) és a (8) egyaránt több szillogizmust épít egy gondolatmenetté. (7) vonatkozó mellékmondatokkal fejti ki a feltételes szillogizmus egyik tételét (*az…, ki*); (8) pedig feltételes szerkezetekkel (*ha…, akkor*). Mindkettőben a ->paralelizmus gondolatalakzata foglalja keretbe a szillogizmusok sorát, ezzel nyomatékosítva a befejező állítást.

Irodalom: Aczél Petra: Erős szavak. A bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. Világosság 2003. 11–12: 171–178. – Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó. Bp. 2004: 281–304. – Bencze Lóránt: Stílus, Weltanschauung és viselkedés. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 16–29. – Bencze Lóránt: *Te kis majom!* Az epikheirémáról. (és) *Az a nő ott az apám!* A retorikai érvelés a posztmodern korban. In: Retorika, Márai, helyesírás. (CD, szerkesztette: Nagy L. János.) Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2004: 19–30. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cicero, Marcus Tullius: De inventione. 1.34. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. 1999. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 370–372. – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin. Bp. 1913, 1921: 5. 14. 24; 9. 1. 28. – Ruzsa Imre: Bevezetés a modern logikába. Osiris. Bp. 2001: 111–119. – Szerdahelyi István: szillogizmus. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992.
Vö.: entiméma, epikheiréma, kettős szillogizmus N. L. J.

Szimbólum vagy **jelkép** [g. σύμβολον; l. symbolum; n. Symbol; f. symbole; a. symbol; o. символ]: önálló jelentésű és hangulatkörű kép, illetve képsor, amely mögül gondolati tartalom, eszme vagy érzelem sejlik fel. A szimbólum mindig valami mélyebben rejtőző mondanivalót fed.

A συμβάλλω 'összevet, összeilleszt' jelentésű görög igéből származó σύμβολον főnév 'ismertetőjel, bélyeg' jelentése arra a (gyakran kettétört, kettévágott) tárgyra utal, amely személyek találkozásakor a felismerést, illetve az azonosság bizonyítását szolgálta. Ez az etimológia annyiban releváns, amennyiben a kifejező sík ismertetőjele a kifejezettnek: a zászló egy országnak. Már az ókorban felismerhető a szimbólum jelentésében a megegyezés, a konvenció aspektusa. A két alapjelentés ('megállapodás' és 'ismertetőjel') a „megegyezésen alapuló ismertetőjel" szemantikai mezejében olvad össze.

A konkretizáló, képi sík viszont – összetett, szokatlanul részletezett konkrétumegyüttes lévén (például egy címer) – önálló életet kezd, a két sík közti analógia pedig rejtett marad.

A szimbólum ősi stíluseszköz. Gyökerei a messzi időkbe, a mítoszi-mágikus gondolkodás korába nyúlnak vissza. A barlangrajzok kifejező síkja a vadász áhított hatalmának szimbólumban való kifejezése. A népköltészet, a mesék, a mítoszok gyakran élnek vele. Már az ókori Kelet művészetében is kialakult. A görög–római klasszikus retorika nem használta a szimbólum kifejezést. A jelképes kifejezések minden fajtáját ->allegóriának, ->metaforának, ->metonímiának vagy ->szinekdochénak nevezték.

A görög–római antikvitás idején kialakult sok más jelentése mellett (útlevél, személyt azonosító embléma, jelszó, jósjel, az istenek attribútuma, ismertetőjele, titkos jel, illetve mindenféle jel) az ókorban és a középkorban a szimbólum vallási eredetű jelkép. Mint ilyen szoros összefüggésben van a szimbolisták képalkotó módszerével: mindannyian hitték azt, hogy a világ érzékelhető tárgyai, jelenségei jelképei csupán valamiféle transzcendenciának, érzéken túli szellemi lényegnek, ideának. A 19. század végén jelentkező szimbolizmus képviselői a művészi ábrázolás egyik legszerencsésebb és leghatásosabb eszközévé tették, mert egyszerre megfelelhet a legbonyolultabb intellektuális tartalmak és a művészi érzékletesség követelményeinek: a szimbólum szemlélhető gondolat.

A 18. század óta a szimbólum az esztétikai kutatások tárgya is. Kant, Goethe, Schelling, Hegel, Solger, Gundolf, Lukács György foglalkozott vele. Szinte valamennyien igyekeztek a szimbólumot az allegóriától megkülönböztetni, illetve megjelölni a

szimbolikus ábrázolás helyét a művészi ábrázolásban, valamint az egyedi, különös, általános, mitologikus tengelyén.

A 19. század utolsó évtizedében a szimbólum fogalma felbukkan a pszichológiában is. A freudi és a jungi pszichoanalízis fejlődésében követhetők nyomon az irodalomból kölcsönzött szimbólum fogalmának jelentésváltozatai. Jung az ősi emberi szimbólumokat archetípusoknak nevezte. A szimbólum pszichoanalitikus, majd jungiánus értelmezése nagy hatással volt az irodalomtudományra. A pszichoanalitikus irodalomvizsgálat jelentős része ma is a szimbólumok koncepciójában folyik.

A már említetteken kívül a szimbólum logikai, ismeretelméleti, matematikai, számítástechnikai, néprajzi műszóként is használatos.

A poétikában, az irodalomelméletben, a stilisztikában a szimbólum trópus, annak a poétikai eljárásnak az eredménye, amely a kifejezendő elvontsághoz valamely érzéki, tárgyi, konkretizáló jelet társít. A róna például Petőfinél a szabadság jelképe. A kifejezendő elvontság, a szimbolikus tartalom hordozója, megérzékítője lehet bármely közvetlenül érzékelhető tárgy vagy jelenség: a természet fogalomkörébe tartozó jelenségek (a kicsinyeit testével, vérével tápláló pelikán), az ember, az emberi test(részek), az emberi tevékenységek (a szántás, az aratás, a vadászat), az eszközök, az emberi közösség, a mozdulatok és a gesztusok, az emberi alkotások (a labirintus, a hajó, a különböző ruhadarabok, a híd, a kerék, a kulcs, a tükör, különböző városok), továbbá térfogalmak, színek, számok, egyének, világrészek, országok, városok, események, történetek. A szimbólumhordozó konkrétságok mindig valamely konkrét szociokulturális kontextusban telítődnek jelentéssel. A szociokulturális kontextus meghatározó a nemzeti, illetve etnikus szimbólumok számbavételénél. A néprajz szimbólumkutatói szerint a nemzeti szimbólumok a kulturális identitást erősítik.

A stílustörténetben a szimbolizmus a 19. század végének átfogó stílusirányzata. Alapvető kifejezőeszköze a szimbólum. A szimbolista szimbólum különbözik a hagyományos szimbólumtól. A szimbolista szimbólum nem pusztán külső, érzéki jele valamely kifejezendő elvontságnak, hanem ennél több is, más is. Alapja az impresszionizmusban szintén meglevő korreszpondencia, de itt körét kitágították, tartamasabbá tették, aminek folytán „a korreszpondencia a látható, tapasztalati világ és a rejtett, titokzatos szellemi világ, a természet és a lélek kapcsolatára is kiterjedt” (Szabó 1982: 281).

A szemiotikában és a nyelvészetben Ch. S. Peirce felosztása szerint a szimbólum a jelek három fő típusa közül az a mesterséges jel, amelyben a jelölő és a jelölt közötti kapcsolat önkényes, csupán a társadalmi konvención vagy valamely kulturális sztereotípián alapszik. A jelölő, a szimbolikus tartalom hordozója, a „vehiculum” lehet bármely közvetlenül érzékelhető, úgynevezett „konkrét” tárgy vagy jelenség: nyelvi jel (az *l + ó* hangsor szimbóluma a ’ló’-nak), tárgy (a *gyűrű* az örökkévalóság és a házastársi hűség szimbóluma), gesztus (a *fejcsóválás* a rosszallás szimbóluma), szín (a *fehér, a tiszta* az ártatlanság szimbóluma) stb.

A kognitív elméletben a szimbólum mesterséges fizikai egység, amelyet explicit szabályok irányítanak. A szabály vezérelte szimbólummanipuláció a szimbólumok puszta formáján alapszik, tisztán szintaktikai, szabályosan kombinálódó és újrakombinálódó egységekből áll. Vannak primitív, atomi szimbólumegységek és összetett szimbólumegységláncok. A kognitív elméletben az elme olyan szimbólumrendszer, amely a tárgyak ikonikus és kategoriális reprezentációját (a kiválasztott és azonosított tárgyakat) szisztematikus tulajdonságokkal látja el, vagyis propozíciókká fűzi össze további kategóriatagsági viszonyokkal. A megismerés pedig szimbólummanipuláció, amely

felhasználja a „lehorgonyzott” elemi szimbólumokat, a tárgyak ikonikus és kategoriális reprezentációját újabb szimbólumláncok, szimbolikus reprezentációk létrehozására.

A szimbólum sajátos jelentése alakult ki az őskeresztény gyülekezetekben, ahol a harmadik században, Cyprianus, karthágói püspök írásaiban a keresztség szentségét jelentette, a negyedik században pedig már azt a hitvallást, amelyben a megkeresztelendő keresztény hitét vallotta meg. A szimbólum tehát a keresztény hit lényegét röviden összefoglaló formula, rögzült hitvallásszöveg, amelynek nemcsak teológiai és közösségi identifikációs jelentősége van, hanem jogi természetű következményei is lehetnek. Az ókeresztény hitvallásszövegek ma is – nyelvterületenként és ismertség szempontjából változó fontosságú – részei a katolikus, ortodox, illetve protestáns egyházak liturgiájának. A legrégebbi Symbolum Apostolicum (Apostoli hitvallás) egyszerű szavakban, tárgyilagos sílusban foglalja össze a keresztény hit lényegét, elmondásra alkalmas. A Symbolum nicaeno-constantinopolitanum (Niceai-konstantinápolyi hitvallás) a katolikus mise állandó része, több dallammal is ismert. A hozzákapcsolódó legismertebb zenék: J. S. Bach H-moll miséje és Mozart Credo-misé-je. A Symbolum Athanasium vagy Symbolum Quicunque (Szent Atanáz-hitvallás) nem ősi, hanem tudatosan szerkesztett teológiai szöveg. A 16. századtól a protestáns egyházak is megszövegezték a maguk saját hitvallását. Az Augsburgi hitvallás például lutheránus szimbólum.

A szimbólum meghatározásában a szakirodalom álláspontja nem egységes. Egyes szerzők szerint a szimbólum a metaforából nőtt ki, illetve benne foglaltatik az absztraktumot konkrétummal kifejező megérzékítő metaforák családjában. Lausberg a metonímia alfajaként tárgyalja a metonimikusan használt szó és jelentése közötti kapcsolatok egy típusaként. Ez szinekdochéként is érthető: a *tóga* a békének, a *fegyver* a háborúnak a szinekdochéból származó jelképe.

A szimbólum lényegének a megértéséhez az allegóriával, metaforával, metonímiával, illetve szinekdochéval való összehasonlítása visz közelebb.

Az egyszerű jelképpel, az allegóriával szemben a bonyolultabb szimbólum jellemzője, hogy a kifejező tárgyiasságok és a kifejezendő tartalom közötti analógia rejtett, illetve nincs pontról pontra követhető megfelelés. Adynál például Özvegy legények tánca mint egésszé kiteljesedett kép jelzi a megíratlan gondolatokat, de az egyes részleteket külön aligha lehetne boncolgatni.

A szimbólum abban is eltér az allegóriától, hogy a kifejezendő tartalom nem egyetlen fogalom, hanem fogalmak sokasága, egymással rokon életjelenségek szélesebb köre, bonyolult képzettársulás, szinte képzetszövevény, amely az olvasó/befogadó értelmezésére van bízva: „az allegória olyanfajta rejtvény, amelynek kézenfekvő a megoldása; a szimbólum csak értelmezhető, de nem oldható meg” (Hauser). A szimbólum többértelmű.

A metaforával szemben (ahol a kifejező tárgyiasság, a kép pusztán eszköze a kifejezendő tartalom megjelenítésének) a szimbólum esetében a kifejező tárgyiasság, a képi sík elsődlegessé válik, önálló életet él, önállósul. A hangsúly áthelyeződik a kifejezendőről a kifejezőre, a tartalomról a képi síkra. A szimbólum és a szimbolizált elvontság között lényegében nincs névátvitel, mert a kép saját jelentése nem tűnik el, hanem megőrződik. Így a képi és az elvont jelentéseknek csak az egymás mellett éléséről beszélhetünk. A két sík, a kifejező tárgyi sík és a kifejezendő elvontság síkja – a metaforával szemben – rendszerint nagyon távol áll egymástól. A kifejező tárgyiasságok önállósulása pedig újabb különbséget indukál a megérzékítő metaforával szemben: míg ez utóbbi alak és forma nélküli elvont fogalmak konkrétumok segítségével történő érzéki megjelenítése (Hajnali harmat a Szépség), a szimbólum olyan „egységes képcsoport”, mely sajátos és összetéveszthetetlenül egyedi összetettsége miatt sem rendelkezhet pontos reális megfelelővel, valóságvonatkozását ezért inkább sejteti, mint kimondja. A szimbólum

esetében tehát a kifejező tárgyiasságok síkja éppúgy, mint a kifejezendő elvontságoké, összetett, többrétegű. Előbbi a részletezettség és/vagy látomásosság által sejtet, szuggerál, az utóbbi fogalmak sokasága, melyek megfejtése soha nem lehet megnyugtatóan végleges.

Mivel a kifejező tárgyi sík és az elvontságok közötti asszociatív vonatkozás gyakran lehet érintkezési, tehát a szimbólum hely-, idő-, anyagbeli vagy ok-okozati kapcsolatban áll a kifejezendő bonyolult gondolatsorral, sok szerző a szimbólumot metonímiaként vagy a metonímia alfajaként tárgyalja. A kereszt például mint a kereszténység jelképe feleleveníti mindazokat a mozzanatokat, amelyekkel helyi, időbeli, ok-okozati összefüggésben van: Krisztus felfeszítése, tanításai, küzdelme a pogánysággal, eszméinek győzelme, a szeretet vallása a félelem vallásával szemben stb. Mindezek ellenére a „kereszt" nem metonímia, hanem szimbólum: egy bonyolult, elvont képzetszövevény egyetlen szóval vagy képpel való megjelenítése. A szimbólumnak eme kétértelműsége, illetve többértelműsége a metonimikus névátvitel összetevőire nem jellemző.

Jelentéstani szempontból a sokértelmű szimbólummal áll rokonságban a tárgyias-leíró költemények képi síkja. József Attila „Nyár" című versében a kifejezendő tartalom síkja teljesen eltűnik, az önállósuló kifejezőnek pedig akár három jelentése is lehet. Ez a (és a hozzá hasonló) tárgyvers viszont „realizmusában" különbözik a szimbolista képalkotástól: valósnak tetszik, akárcsak a leíró költemény. A szimbólumban, illetve szimbolista versben a kifejező tárgyiasságok síkja nem a tapasztalati világot idézi meg, hanem irreális, látomásos, álomszerű, az emlékezet csapongó logikáját követő mozzanatokkal telítődik. Az ilyenfajta szimbólumok jellemvonása a látomásosság. Például Ady Endre „Héja-nász az avaron" című versében. A szimbólum képi síkja viszont nemcsak a látomás által önállósul, hanem terjedelmi kifejtettsége, részletezettsége által is. Ilyen értelemben a homéroszi ->hasonlathoz áll közel. Például Ady „A vár fehér asszonya" című versében az egyszerű megérzékítő metafora (A lelkem ódon, babonás vár) indítása után a „vár"-hoz, a kifejezőhöz újabb és újabb tárgyi elemek társulnak („elhagyott termek", „elátkozott had nyöszörög", „fehér asszony") anélkül, hogy a hozzájuk rendelt kifejezendő elemek is csatlakoznának hozzájuk. A képi sík egyre terjedelmesebb lesz a bekapcsolódó újabb „szereplők" által, akiknek köszönhetően egy kis „szimbolikus történet" rajzolódik ki. Ennek az epikus jellegnek nincs nyoma a metaforában.

A modern irodalom szimbólumfogalmába a kép részletezettségén, valamint a látomásosságon alapuló szuggerálásán túl beletartoznak a visszatérő jelképek. Szimbolikus költészetről csak akkor beszélhetünk, ha a költő visszatérő jelképeiből rendszert alkot. Mindegyik költőnek megvan a maga külön motívumrendszere, amely személyére jellemzően különböző tárgykörökből (pl. színképzetekből, bibliai fogalmakból, műveltségszavakból stb.) áll össze.

A szimbólum a modern irodalomban főleg a lírában és a drámában jelentkezik, kevésbé a regényben. Molnár Ferenc „Az ördög" című drámájában szimbolista motívum az ördög figurája, aki az asszonyt kísértő erotikus vágyakozás jelképe. A képi sík a szimbolista drámában is összetett, szokatlanul részletezett konkrétumegyüttes, amely itt a lírai összetevők eluralkodását jelenti. A szimbolista dráma a zene felé vonzódó lírai dráma. Képviselői Hugo von Hofmannsthal, Maurice Maeterlinck.

A költői szimbólum eredeti, egyéni, félreismerhetetlen benne a szerző „keze nyoma": *az üstökös* Vajda János életének jelképe, az *érett gyümölcs* Kosztolányinál (Intermezzo) a halálraérettség, a *pocsolyás Ér*, a *magyar Ugar* Adynál a társadalmi elmaradottság, a *Fekete ország* Babits Mihálynál a lélektelen sivárság jelképe. A költői szimbólumok között sok felfrissült, ünnepélyessé tett köznyelvi jelképet találunk:

Más csak levelenként kapja a *borostyánt*,

S neked rögtön *egész koszorút* kell adni.
(Petőfi Sándor: Arany Jánoshoz)

A költői szimbólumok mellett a szimbólum köznyelvi változata is nagyon gyakori: a *galamb* a béke, a *lánc* a rabság, a *kard* a harc, *Herkules* az erő, a *kereszt* Krisztus és a kereszténység, a *babér* a költői dicsőség, a *liliom* a tisztaság jelképe. Ezek a szimbólumok a lexikalizálódott metaforákkal állnak egy szinten. Bennük két denotátum van, s mind a kettő megtanultként átöröklődik a nyelvközösségre.

Bár sok kutató merev, változatlan, egyszer s mindenkorra adott kettősképként tartja számon a szimbólumot, az azonos értelmezés, az egyetemes jelentéstartalom sosincs jelen egyenlő arányban minden szimbólumban: a szimbólum is változik. Diakrón értelemben nem föltétlenül állandó, szinkrón értelemben pedig nem eleve egyetemes. E két követelménynek mindössze a köznyelvi szimbólumok képesek eleget tenni. A költői szimbólumok – akárcsak a metaforák és allegóriák – jelentése kultúránként, vallási közösségenként, sőt műveltségi és társadalmi rétegenként is igen különböző lehet. A lengyel folklórban a virágzó almafa a szüzesség jelképe, erotikus szimbólum. A polgárság kultúrájában azonban elvesztette ezt a jelentését. Adott közösség tagjai számára közhelyszerű költői szimbólumok teljesen érthetetlenek, felfoghatatlanok lehetnek a közösségen kívül állók számára.

A költői szimbólum funkciója a megéreztetés, a sejtetés, a szuggerálás, amely elősegíti, teljesebbé teszi a megértést. Nagyfokú poliszémiájának, szemantikai kimeríthetetlenségének, asszociatív erejének köszönhetően egész gondolatsort, különböző érzéseket, hangulatokat, homályos, nehezen körvonalazható, bonyolult lelki tartalmakat, esetenként társadalmi jelenségeket képes felidézni. Sőt: a szimbólum mint a tudattartalom koncentrációja a tudat határainak tágítására is alkalmas. Hatásának titka vélhetően a bonyolult, sokszor megfoghatatlan intellektuális tartalmak és a művészi érzékletesség követelményeinek való egyidejű megfelelés.

Irodalom: Bartha János–Horváth Tibor–Józsa Nagy Mária–Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest. 1968: 117–119. – Bojtár Endre: A szimbólum a szemiotikában. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Buda Béla: A szimbólum a pszichológiában. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Farguell, Roger–W. Müller: Symbol. In: Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. 3. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 2003: 550–555. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 297–330. – Fónagy Iván: A szimbolikus tartalom hordozói. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Hauser, Arnold: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. 2. köt. Bp. 1969: 332. – Hernád István: A szimbólum-lehorgonyzás problémája. In: Pléh Csaba (szerk.): Kognitív tudomány. Osiris Kiadó. Bp. 1996: 207–222. – J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965: 122, 281. – Komlós Aladár: A szimbolizmus. Gondolat. Bp. 1977. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1963: 78–79, 141. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 294–295. – Marót Károly: A szimbólum-fogalom fejlődésének állomásai. Magyar Nyelvőr LXXIII. 1949: 72–78. – Martinkó–Szerdahelyi: szimbólum. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó. Bp. 1982: 279–286. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 516–517, 616–617. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 206–207. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 33, 280–281. – Szerdahelyi István: szimbólum. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Vinzent, Markus: Symbolum. In: Walter Kasper (Hrsg.): Lexikon für Theologie und Kirche. 9. Herder. Freiburg–Basel–Rom–Wien. 2000: 1164–1165. – Wagner, Harald: Symbolik. In: Kasper, Walter (Hrsg.): Lexikon für Theologie und Kirche. 9. Herder. Freiburg, Basel, Rom, Wien. 2000: 1162. – Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1986: 191–208. – Zlinszky Aladár: Néhány stilisztikai fogalom értelmezése. Szimbólum. Magyar Nyelv XXIV. 1928: 301–307.

Vö. : allegória, hasonlat, metafora, metonímia, szinekdoché S. L.

Szimploké vagy **komplexió** [g. συμπλοχή; l. complexio, symploce; n. Symploke; f. symploque; a. symploce; o. симплока]: az ->anaforának és az ->epiforának az egyidejű jelenléte, azaz egy vagy több szó ismétlődése egymást követő nyelvi, illetőleg metrikai egységek elején és végén. Képlete: X…Y/X…Y:

(1) *De* az igaz: *az én vagyok,*
De a magyar: *az én vagyok.*
(Ady Endre: Egy harci Jézus-Mária)

Az alakzat megnevezése a görög συμπλοχή 'összefonódás, egyesülés' jelentésű szóból, illetőleg a latin *complexio* 'összekötés, összefűzés' jelentésű szóból származik.

A klasszikus retorika a szimplokét adjekción alapuló szó-, illetve gondolatalakzatként kezeli. Cornificius a C. Herenniusnak ajánlott retorikájában complexio néven sorolja a szóalakzatok közé. Quintilianus anélkül, hogy megnevezné az alakzatot, a geminálódó szavak közé sorolja. Scaliger repetitio finis műszóval illeti. A neoretorikában hozzáadásos metataxis. Lausberg az ismétlésalakzatokon belül a nem egymás melletti, azaz megszakításos ismétlések közé sorolja.

Abszolút pozicionális kötöttség jellemzi. Szemantikai kötöttségét a pragmatika felnyithatja, grammatikai kötöttsége pedig viszonylagos, ugyanis egy szó, több szó, illetőleg mondat is ismétlődhet a nyelvi és ritmikai egységek elején és végén.

A szimploké, minthogy az anafora és az epifora kombinációjából jött létre, ezekhez az alakzatokhoz áll a legközelebb. Más alakzatokkal történő kapcsolatáról ezért lásd az anaforát és az epiforát.

A szimploké sokkal ritkábban fordul elő a különböző szövegtípusokban.

– Szólásokban:

(2) *Ha* leül *is jaj,*
Ha felkel *is jaj.*

– Tréfás rigmusokban:

(3) *Hát* a néned él-e *még*?
Hát a foga ép-e *még*?
Rád-e, rád-e, rád-e *még*,
Rád-e vicsorítja *még*?

– Népköltészeti alkotásokban:

(4) *Hol volt, hol* nem *volt*.
(Népmesei fordulat)

(5) *Ha* erdőn veszek el, ki temet el *engem*?
Ha tengeren veszek, ki sirat meg *engem*?
(Bujdosóének)

– Szépirodalmi alkotásokban:

(6) *De* érteni *mindig tudott,*
De magyarul *mindig tudott*

(Ady Endre: A tavalyi cselédekhez)

Az anaforához és az epiforához hasonlóan a gondolat megformálásának hatásos eszköze. Elsősorban nyomatékosító, kiemelő szerepe van.

Irodalom: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Fónagy Iván: komplexió. In: Világirodalmi lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 54. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 89. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913, 1921. – Scaliger, Giulio Cesare: Poetices libri septem. In: Bibliopholio Commeliniano. 1607: 459. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 137. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 518, 440. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 53–54.
Vö.: anafora, **epifora** K. A.

Szimuláció -> **Irónia, Hipokrízis**

Szinaloifé [g. συναλοιφή; l. synaloephe, elisio; n. Synaloephe, Synalöphe; f. synalčphe; a. synaloephe; o. синалефа]: detrakciós hangalakzat, retorikai és verstani fogalomként, a rövidítés-elhagyás kategóriájába tartozik, ezen belül a hangegybeolvadás, a ->krázis jelenségkörébe.

A szinaloifé lényegében a ->szinerézis mondathangtani változata, mint ilyen, az ->ekthlipszis ellentéte. A görög συναλείφω 'összeolvaszt, egyesít' ige származéka, 'eggyéolvasztás, összeolvasztás' jelentésben.

Szűkebb értelemben a szinaloifé a szóvégi magánhangzó kiesése, az ->apokopéval rokon jelenség. Tágabb, szokásosabb értelmezésben pedig két szomszédos szó végén, illetve elején álló magánhangzó egybeolvadása. A hangegybeolvadásnak az az esete, amikor a szó végi és a szó eleji magánhangzó úgy olvad egybe, hogy a szó végi „elnémul", és a következő szó elején álló marad meg. A hiátus megszüntetésének egyik eszköze is lehet, ezért metaplazmusként (a szó alakjának esztétikai szerepű vagy egyéb okú módosításaként) is értelmezhető.

A magyar irodalomban meglehetősen ritka hangalakzat, főként az apokopéval rokon jelenségként a régebbi magyar költészetben találkozhatunk vele, Arany János versében kétszer is előfordul:

(1) *Ifj' urakkal* iddogál sort,
Kik, mint gyermek a toronyra,
Oly bámulva, oly szédülve
Néznek e nagy életkorra.
[…]

S elgondolják, hogy kedélyre
Három, négy sem ér ez aggal,
Ki nevet, iszik, danolgat
Tréfaűző *ifj' urakkal.*
(Arany János: A vén gulyás)

A szinaloifé esetében eredetileg a két magánhangzó diftongust alkot, amely beszédbeli szokatlansága miatt monoftongussá redukálódik. Ellentétben az ->ekthlipszissel, ahol a monoftongizálódás során a szó végi magánhangzó marad meg. A terminológia ingadozását

mutatja, hogy két közvetlenül egymás mellé eső magánhangzó egybeolvadását is szinaloifénak nevezték: *gazdasszony*; de ugyanezt mutatja az *ifj' urak* példa hagyományozódása is.

A szinaloifé verstani, metrikai szerepét mutatja a következő példa, amikor egy szó végi és az utána következő szó kezdő magánhangzója alkot egyetlen szótagot, Enyedi György 1574-ből való Historia elegantissima című munkájának a 957. sorában:

(2) Gyilkosságod *noha azelőtt* is tudtam,
(Enyedi György: Historia elegantissima)

Az újkori retorikákban és poétikákban elterjedtebb a szinaloifé tágabb körű értelmezése: a szó végi és a szó eleji hangzók bármiféle egybeolvadását is így nevezik.

Főként a spanyol, a portugál és az olasz verstanban számon tartott jelenség.

Irodalom: Fónagy Iván: hangalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89. – Mózes Huba: Szövegszervező arányok Enyedi György széphistóriájában. www.unitarius.com/kermag/magvetok/2003/2003_12/2003_12_mozesh4.htm. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 131. – Szerdahelyi István: szinaloiphé. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992.

Vö.: apokopé, detrakció, ekthlipszis, krázis, szinerézis H. N. E.

Szinekdoché [g. συνεκδοχή; l. intellectio, subintellectio, conceptio; n. Synekdoche; f. synecdoque; a. synecdoche; o. синекдоха]: egy fogalom vagy egy tényállás megnevezése egy vele „együtt értett" másik fogalom vagy tényállás megnevezésére szolgáló kifejezéssel. Az „együttértés" a logikai bennefoglalás viszonyára utal és jelentheti „egész és rész" vagy „nem és faj", vagy „több és egy" egymáshoz való viszonyát, ezért mennyiségi viszonynak is szokták nevezni. Például:

(1) Hány *fő* vett részt az értekezleten? [A rész megnevezése az egész (= *személy, ember*) helyett]

(2) *Madárka* dalol a fán. [A nem megnevezése a faj (= *pirók* stb.) helyett]

(3) Mentek-e *tatárra*? mentek-e *törökre*, [Az egyes szám használata a többes szám helyett]
(Arany János: Toldi. I. ének)

Az elnevezés a görög σύν 'együtt' és ἐκδοχή 'megértés, értelmezés' szóelemekre visszavezethetően már a klasszikus görögben is ennek a szóképnek a megnevezésére szolgált. A szinekdoché alfajának minősítik egyes retorikák (többek között Dumarsais, idézi Ekkehard Eggs) a tulajdonnév helyett egy, az individuum tipikus tulajdonságát leíró köznévvel történő referálást (= utalást) is, például *„Napóleon"* helyett ezt a megnevezést: *„a korzikai",* amit más retorikák ->antonomáziának tekintenek. A retorika történetében több olyan tipológia is van (többek között Erasmus, idézi Ekkehard Eggs), amely ide számítja például az anyag és az abból készült forma együttértését, ilyen „*az üveg*" megnevezés az üvegből való „*palack*" helyett, ez más retorikákban mint ->metonímia szerepel. Mint a megnevezés lehetséges módja, a szinekdoché a ->gondolatalakzatok közé tartozhat. Ebben a szerepében az invenció, a meggyőző témamegjelölés és érvelés eszköze lehet. Más nézetrendszerben a szinekdoché egyfajta ->szóalakzat is lehet, egy szó vagy egy

grammatikai forma (például egyes szám) helyettesítése egy másikkal (például többes számmal és fordítva), ekkor nagyobb hangsúlyt kap e jelenség mint az elokúció, a hatásos beszéd lehetősége. Mindkét szerep megilleti a szinekdochét mint ->trópust, tehát mint olyan retorikai fogalmat, amely hatását illetően a fogalom, a szó, a jelentés és a referencia (= a jellel annak jelentése révén történő utalás a mindenkori jelentettre) közötti viszony lehetőségeiből él. A szinekdoché így a ->metafora és a ->metonímia mellé sorolódhat. Azonban míg a metafora és a metonímia olyan trópus, amely a szó/a fogalom szintjén rögzíthető, az egész és a rész viszonyában létrejövő és értelmezhető szinekdoché egy másfajta trópuscsoportba: az ->allegória, az ->irónia, az ->emfázis és a ->hiperbola mellé (is) rendelődik, vö. Lausberg (utalással Quintilianusra), aki megkülönböztet szótrópust és gondolat-trópust. Ez utóbbiaknál feltételezünk egy előzetesen adott tartalmat, gondolatot, amelyhez képest a trópus „mást" mond. Az irónia esetében például annak az ellenkezőjét, a hiperbolé esetében annak felfokozott, túlzó megjelenítését, a szinekdoché esetében pedig annak totalitásából egy részt kiragadva vagy fordítva: egy rész helyett magára az egészre utalva.

Cornificius a szinekdochénak (= az „intellectio"-nak) két válfaját különíti el. Az egyik esetben „az egészet egy kis részével, vagy a részt az egésszel idézzük fel", a másikban pedig „eggyel a többet", illetve „többel az egyet" fejezzük ki. Ezzel Cornificius a legegyszerűbb és legszűkebbre méretezett szinekdoché-leírást nyújtja. Quintilianus, aki egyúttal átfogó képet is akart nyújtani korának retorikai fogalmairól (lásd Ekkehard Eggs), már felsorolja az úgynevezett „mennyiségi" érintkezés minden tipikus árnyalatát. A legalapvetőbb szinekdochétípusok a következők:

Rész az egész helyett (pars pro toto szinekdoché):

(4) *Szárnyakon* megyünk legalább Marosvásárhelyig: ez tetszik legjobban nekem. De a *szárnyak* a havazásban késnek [tudniillik repülőgépen].
(Tamási Áron: Téli verőfény)

Egész a rész helyett (totum pro parte szinekdoché):

(5) Gyűjtötte *a világot*, amiben élünk, amíg élünk; s aztán elvitte [tudniillik a világot mint egészet képező tapasztalatokat, benyomásokat, élményeket].
(Tamási Áron: Szirom és Boly)

Egy a több helyett:

(6) *A szó* után leheveredett a fa alá [tudniillik a szavak után, a példa lehet pars pro toto szinekdoché is: a szó a beszéd része].
(Tamási Áron: Zöld ág)

Több az egy helyett:

(7) *Mi*, minden magyarok királya [az úgynevezett fejedelmi többes történeti szövegekben].

Fajfogalom a nemfogalom helyett:

(8) Amikor *a poharak s a kalács mellől* végre felálltak… [tudniillik az étel-ital mellől → a terített asztal mellől, a példa tekinthető pars pro toto szinekdochénak is].
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)

Nemfogalom a fajfogalom helyett:

(9) *A négylábúakkal* nincs is olyan sok baj, mint a *kétlábúakkal*. [Tudniillik a kutyákkal, mint az emberekkel.]
(Részlet egy internetes naplóból)

A példák egyúttal szemléltetnek néhány, a szinekdoché szempontjából döntően fontos problémát. Eleve úgy tűnik, hogy az egyes szám–többes szám viszony és a rész-egész viszony, ez a két, a szinekdochét kezdettől meghatározó összefüggés más és más kategória.

Az egyes szám–többes szám viszony esetében nem egy lexikális jelentés helyett jelenik meg egy másik, hanem a grammatikai kategóriában megtestesülő jelentés szintjén történik eltolódás, és abból következik a hatás. A számszerűség felcserélésével működő esetek egyfelől igen ritkák, másfelől tematikailag is meglehetősen kötöttnek tűnnek: a retorika történetén végigvonuló példák szinte valamennyien a népnév egyes számú használatát ismétlik az illető nép harcosainak megnevezésére, kezdve Cornificiusszal (*A punnak* segítségére volt *a hispán.*). További példákat alig-alig találunk, és ha igen, azok is idiómajellegűek, mint az idézett példában a *szó*. (Lásd a következő idézeteket is Tamási Árontól: „[…] *azzal a szóval* keresett meg bennünket”, „megköszöntem az ifjúnak *a szót”*, vagy ezeket a kifejezéseket: *„szóból ért az ember”, „ne szaporítsuk a szót”* stb.) Az egyes szám helyett álló többes szám még ritkább. A magyar szakirodalom jól ismert példája valójában nem mennyiségi érintkezésen alapuló szinekdoché, hanem a ->hiperbola (túlzás) mint retorikai alakzat megvalósulása: „De az éj erőt vett, csakhamar beronta, / Az eget, a földet bakacsinba vonta, / És kiverte szépen koporsószegével: / Fényes csillagoknak *milljom-ezerével;”* (Arany János: Toldi. V. ének).

A rész-egész viszony egészen más. Igazából ez az a viszony, amely a szinekdochénak mint retorikai alakzatnak tartalmat kínál. Ezt bizonyítják az aprólékosabb stilisztikai vizsgálódások is, például a gyakori, egy testrész vagy egy ruhadarab megnevezését tartalmazó szinekdochéról, amellyel egy-egy figurát akár jellemezni is lehet (Kemény Gábor 1993 példái Krúdy Gyula szövegeiből):

(10) *Őszülő bajszának* egykedvűen köszönt a hentesné [tudniillik az ezredesnek, akiről szó van].

(11) Az aranymívesnének egy dragonyos csapta a szelet, *fehér köpenye* gyakran surrant ki esténként az aranymívesék házából […] [tudniillik a dragonyos].

A rész-egész viszony természetesen igen sokféleképpen értelmezhető. Eleve nem mondható meg minden esetre egyértelműen, hogy mi számít résznek és mi számít egésznek. Így Kemény Gábor (1993) szinekdochénak tekinti a *szem* használatát a személy mint „egész” helyett, utalván e szókép szerepére a kor egyéb íróinál is: „Hosszan megpihentek rajtam a baljóslatú *szemek”* (Krúdy Gyula). Hasonló példa a következő: „[…] nemigen szólott, de *fülét* ébren tartotta” (Tamási Áron). Ezeknél az eseteknél a rész és egész viszonya nyilvánvalóan nagyon specifikus. Ráadásul ezt a viszonyt felülírhatja az

absztrakt fogalom és konkrét hordozója közötti, metonímiát megalapozó érintkezés *szem* és *tekintet*, illetve *fül* és *hallgató figyelem* között. Hogy a nyelvi képet az ige révén – *megpihentek, ébren tart* – egy metafora támogatja, az a típus szinte elkerülhetetlen velejárója, ami az eredetileg érintkezés típusú szóképet sok esetben hasonlóságalapú szóképpé, tehát metaforává alakítja. Másfajta, szintén igen egyedi szinekdochét rögzít Török Gábor József Attila költészetében:

(12) Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsz-e,
szivemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek,
Istennek *tégedet* felellek.
(József Attila: Áldalak búval, vigalommal)

A második személyű tárgy – *tégedet* – mint „egész" jelenik meg a személyhez tartozó sokféle felidézhető „rész" – *hangod, szavad, dalod, felidézett alakod, arcod, mosolyod, neved…* – helyett ebben a megrendítően szép versszakban (vö. Török Gábor részletes elemzését).

A rész-egész összefüggés alapvető viszonynak számít az emberi megismerés és kategóriái szempontjából. A filozófia a kérdést ennek megfelelő mélységben tárgyalja, és specifikumát több változatban próbálja megragadni, kezdve az általánosabb, elvontabb viszonyokkal, például osztály és egyed, egyetemes és egyszeri, rendszer és rendszeralkotó elem, teljesség és töredék stb., és folytatva a megfoghatóbbnak tűnő viszonyokkal, például nem és fajta, anyag és belőle készült forma, gépezet és gépezet részei, organizmus és orgánum (=szerv), előzmény és következmény stb., lásd Gustavo Bueno. A retorika történetében tehát nem véletlenül jelennek meg hasonló fogalompárok a szinekdochéhoz sorolva, az általánosabban értelmezett metonimikus érintkezés helyett vagy azt pontosítandó. A képet tovább árnyalja, hogy a szinekdochét alkotó fogalmak sorozatos egymásba ékelődése sem zárható ki, ami a rész-egész összefüggések további bonyolult változataihoz vezet. Így a már a klasszikus retorikákban felbukkanó „*kalász*" mint az „*esztendő*" része csak többlépcsős érintkezés révén értelmezhető szinekdoché, például ebben a mondatban (a vándorló példák nyomán alkotott példamondat): *Majd itt lesz az új kalász* (kalász → nyár → évszak → év). Eszerint működik tehát a rész és egész sokrétű viszonya, ami, e kategóriapár súlyánál, általános és átfogó mivoltánál és viszonylagos meghatározhatóságánál fogva mindenképpen arra készteti a retorikát, hogy az erre az érintkezési viszonyra visszavezethető szóképet mint külön formációt kezelje.

A nem és a fajta viszonyára építő esetek ezzel szemben több részletproblémát rejtenek. Ha úgy vélnénk, hogy a nem és fajta is olyan érintkezési viszony, amely jól kicövekeli az érintkezés konkrét lehetőségeit, akkor a (9) példánkban szokatlanságával azonnal szemet szúr a *kétlábú* mint az *ember*hez képest, úgymond, nemfogalom. A megfogalmazás hatásossága érzékelhetően nem a fajta és nem összefüggésből adódik, hanem a kontextusban frappáns jelterjedelmű kifejezésből. A fajta megnevezésére idézett (8) példa (az *étel-ital* helyett *kalács* és *poharak* – ahol ráadásul a *poharak* és az *ital* nem közvetlenül mint fajfogalom és nemfogalom függ össze, hanem az összefüggésbe belejátszik a tartály és tartalma közötti metonimikus viszony is) ugyancsak gondolkodóba ejthet azt illetően, hogy valóban fajta és nem viszonyáról van-e szó, vagy ha nem, akkor milyen egyéb viszonyról. Ezek a példák nem is a fajta és a nem érintkezésének élményével hatnak az olvasóra, hanem azzal a specifikummal, azzal a tulajdonsággal, amire az adott eset éppen ráirányítja a figyelmet. (Például a négylábúak és kétlábúak humoros egybevetésével vagy a terített asztal képét és békeszerző hangulatát idéző megfogalmazással.) Nem véletlen tehát,

hogy a retorika történetében a nem és a fajta viszonyát többször is kiemelték a szinekdochét képező érintkezések köréből és vagy metonímiának – tehát a mindenkori, mindig más és más, friss érintkezés alapján létrejövő megnevezésnek – tekintették, vagy pedig egyenesen metaforának (vagyis 'átvitelnek') tartották, hivatkozván Arisztotelész meghatározására a metaforáról, aki a fajról fajra és az analógia alapján történő átvitel mellett a nemről a fajra, illetve a fajról a nemre való átvitelt is megnevezi.

Létezik emellett az a megközelítés is, amely szerint a nem és a fajta viszonya esetében igazából sem metonímiáról, sem szinekdochéról, sem metaforáról nincs szó, hanem egyszerűen arról, hogy megválaszthatjuk, milyen konvencionálisan használható jellel utaljunk a tárgyra. E nézet szerint (lásd Michel Le Guern) nem tekinthető szóképnek, ha azt mondom, hogy *madár*, ahelyett, hogy cinke, sem az, ha azt mondom, hogy *sas*, ahelyett, hogy madár, hiszen mindegyikkel konvencionálisan utalok arra a tárgyra, amiről szólni kívánok. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy magának a választott kifejezésnek az adott közegben ne lehetne stilisztikai értéke: például a meghökkentés, az emelkedettség, a homályosság (Lausberg 1990), a humor vagy éppen a részletező leírással járó képszerűség miatt. Emellett például ez a választási lehetőség is biztosítja azt az – egyébként a szinekdoché vonatkozásában is kiemelt (pl. Wolfram Groddeck) – stilisztikai kívánalmat, hogy a megfogalmazásban kerüljük az ismétlést.

Külön érdekessége a szinekdochénak az a már Quintilianusnál megjelenő lehetőség, hogy a szinekdoché nem szükségszerűen egy jel, hanem lehet több jelet összefűző ->körülírás (perifrázis) (Lausberg). Ahelyett, hogy *„Beesteledett",* ennek a jelentésnek mint egésznek részét fejti ki ez a mondat: *„Az ökrök hazafelé ballagnak az ekével"* (Quintilianus példája nyomán, lásd Eggs). Lásd ezt a példát is Tamási Árontól: „Nagy berregéssel megint háromszor fordultak meg, de az utolsó terűnél, ráadásul a fára, *elnyerték a vacsora-csillagot is"* (Ábel a rengetegben). Ez a fajta szinekdoché tekinthető gondolatalakzatnak és a mai szóhasználat szerint propozicionális (= egy gondolatot kifejező, nem egy tárgyat, jelenséget megnevező) trópusnak. Bizonnyal nem véletlen, hogy a propozicionális trópus a retorika történetében éppen a szinekdoché típusaként jelenik meg: az út a pontosításra törekvő jelterjedelem megválasztásától (vagyis attól, hogy az egészre vagy kiemelten egy részére összpontosítok-e) a több jelet egybefűző, megnevező körülíráson át jut el a gondolatot kifejtő körülírásig. Ilyen példákra gondolhatunk:

Egyszerű szinekdoché (másutt megnevező körülírás):

(13) Hogy jutottál el az állomásra? – *Két keréken* [tudniillik kerékpáron: a rész megnevezése az egész helyett].

Propozicionális szinekdoché (másutt – lásd Beatrice Warren – propozicionális metonímia; gondolatot kifejtő körülírás):

(14) Hogy jutottál el az állomásra? – *Leintettem egy taxit* [tudniillik leintettem, beleültem és a taxi vitt ki: az előzmény megnevezése a következmény helyett vagy egy rész megnevezése az egészből].

Mind a hétköznapok nyelvhasználata, mind az írói szövegek tele vannak ilyen és hasonló propozicionális trópusokkal, mint a következő is:

(15) A villám *a bakra ültette a fiút* [tudniillik kocsissá tette, a villámcsapás helyett meghalt kocsis helyett. A „*bakra ültette*" mintegy része annak a tényállásnak, hogy kocsissá tette].

(Tamási Áron: Szirom és Boly)

Az ilyen típusú körülírásokkal a modern szemantika és pragmatika a különféle inferenciális jelentések (beleértések) keretében foglalkozik.

A szinekdoché csak kontextusban az, ami. A használat során a nyelvi kontextusban a kifejezések együtt és egymásra hatnak. Ezért a szinekdoché esetében is feltűnik az a metonímiánál is kirajzolódó kérdés, hogy hogyan hatnak egymásra a kontextus elemei, és milyen eltolódásról lehet szó. Ebben az esetben: *A paradicsomfoltos asztalkendő* nem fejezhette be szavait […] az alanyt rögzítjük mint szinekdochét, ő áll figyelmünk középpontjában. Kérdéses azonban, hogy ebben a példában: Ezt *a ládát* már *kipakoltuk* (tudniillik ebből a ládából már mindent kipakoltunk), a *láda*-e az az eleme a mondatnak, amelyben az eltolódás történt – vagy az ige jelentése változott meg. A lexikális szemantika (lásd például Geoffrey Nunberg, Richard Waltereit) és a kognitív grammatika (lásd például Ronald W. Langacker) egyaránt foglalkozik a témával.

Ha a szinekdoché érintkezésen, éspedig alapvetően a rész-egész típusú érintkezésen alapuló szókép, akkor felmerül az a kérdés, hogy van-e olyan megfogható különbség, amely a szinekdochét és a metonímiát, ezt a kétféle, érintkezésen alapuló szóképet világosan elválasztja egymástól, avagy tekintsük-e a kettőt azonosnak, és a szinekdochét legfeljebb mint a metonímia egyik érintkezési típusát említsük meg. A szinekdoché elválasztása mellett szóló, alapvető érv a rész-egész összefüggésnek a megismerésben játszott szerepe és viszonylagos meghatározhatósága, tehát egy, az érintkezési típus tartalmára vonatkozó ismeretelméleti, illetve logikai-filozófiai, valamint a kulturális tudásra és hagyományra is támaszkodó történeti kritérium. További kritériumokat elsősorban a szemantikai meggondolások kínálhattak. A szinekdoché és a metonímia szemantikai elkülönítésére fogalmi-logikai és strukturalista szemantikai nézőpontból történtek kísérletek.

A fogalmi megközelítés szempontja az érintkezés értelmezése. Ez a szempont a metonímiát egy homogénnek, egybefüggőnek tekintett fogalmi háttéren belül két egymás melletti referens érintkezésével magyarázza, tehát például a hely és az ott lévő személyek/ tárgyak érintkezésével: *A falu már lefeküdt, amikorra megérkeztünk* (tudniillik a falu lakosai), *A ládát már kipakoltuk* (tudniillik a láda tartalmát), *A nyolcas asztal fizet* (tudniillik az ott ülő vendég) stb. Ezzel szemben a szinekdochében a homogén háttéren belül a két referens nem egymás mellett, hanem egymásba ékelve, mint tényleges bennfoglalás értelmezhető, tehát például tárgyi-logikai értelemben mint konkrét egész és annak része (= *A szárnyak a havazásban késnek*: tudniillik a repülőgép) vagy egy specifikus tárgyi kontextushoz kötve az adott helyzetben felfedezett „egész" és annak része (= *A paradicsomfoltos asztalkendő nem fejezhette be szavait:* tudniillik a bőbeszédű ebédelő és asztalkendője). Ez a magyarázat vonzónak tűnik, de nem problémátlan. A bennfoglalás ugyanis nagyon sokféle lehet, és tárgyalása a rész-egész probléma mélységeibe vezet. (Miért ne lehetne rész-egész viszony a falu és lakosai között? Miért rész-egész viszonyt tételezünk fel az asztalkendő és a vendég között? stb.) Ezzel az érveléssel emellett például feltétlenül szinekdochénak kell tekinteni minden nem és fajta egymáshoz való viszonyát, ahol azonban a mindenkori kontextus dönti el, hogy egyáltalán észrevesszük-e a választást, vagyis azt, hogy itt az egyik helyett a másikat használtuk! A magyar szakirodalomban is kérdésesnek ítélt példánál: „Nyelvel *a kuvasz* is…" (Arany János): tudniillik a kutya, aligha lehet szó trópusról, Kemény Gábor (2002) következő, a ličge-i retorikából átvett példájánál viszont bizonnyal feltűnik a szóválasztás: „A ház ura rágcsálni kezdi a *növényeket*, megsimogatja az *állatot*, s az *emberi lénynek* […] így válaszol", ahol a szövegösszefüggésben a növény retek, az állat macska, az emberi lény

egy nő. De hogy ezt a szóválasztást „észrevesszük”, hogy stilisztikai értéket tulajdonítunk neki, az nem feltétlenül a fajta és a nem viszonyával függ össze, hanem a szóválasztásnak, illetve a jelentésterjedelemnek az adott kontextusbeli feltűnőségével és egyéb kontextuálisan megfejthető hatásokkal (adott esetben például a felsoroló és ismétlő jellegű szerkesztéssel: *növény, állat, emberi lény* stb.). Hasonló hatást érünk el akkor is, ha fajta és nem viszonyában nem álló, de hangulatában szokatlanabb szinonimát (->szinonímia) vagy megnevező ->körülírást használunk, ami a retorikának ugyancsak ismert és kedvelt alakzata. Vö. például: Miért ugat már megint ez a boldogtalan *eb?* (ez a boldogtalan kutya).

A strukturalista retorikák a trópusokat szemantikai helyettesítéssel (immutatio) létrejövő alakzatnak tekintik (Dubois et al., Vígh Árpád, Kemény Gábor 1993), a megoldást a szemantikai jegyekben keresik. Eszerint egyénítő (partikuláris) szinekdoché lehet például minden olyan szemantikai helyettesítésként értelmezendő kifejezés, amelyben a jelterjedelem gazdagabb, tehát amelyben több szemantikai jegy jelenik meg. Ha így gondolkodunk, ezzel a szinekdoché kitágulhat a rész-egész érintkezésből a hasonlóságra asszociáló metaforikus jelentések felé – amint erre Kemény Gábor (2002) is rámutat. Hiszen így a [+ meleg] szemantikai jegyet is tartalmazó, de ahhoz képest további megkülönböztető jegyekből álló „láng” szinekdochénak minősül ebben a kifejezésben: *Láng a fejem, jég a szivem* (Petőfi Sándor) (tudniillik forró) (a példát mint szinekdochét elemezi Vígh Árpád) – amit viszont hagyományos fogalmi-logikai közelítéssel minden további nélkül metaforaként értelmezünk.

A huszadik századi retorikában a szinekdochét illetően két ellentétes felfogás uralkodik. Az egyik megszünteti a szinekdochét, a másik viszont minden szókép alapjának tekinti.

Az első a metafora és a metonímia mint hasonlóságon és érintkezésen alapuló szókép kettősségéből indul ki. Jakobson a nyelv kettős – paradigmatikus és szintagmatikus – kódolását rögzíti, ahol a paradigmatikus tengelyen a hasonlóság alapján működő metafora értelmezhető, a szintagmatikus tengelyen pedig az érintkezés alapján létrejövő metonímia. A szinekdoché ebben a felfogásban természetesen beleolvad a metonímiába.

Ezzel szemben a francia, illetve a ličge-i retorika képviselői (Todorov, Dubois et al.) kiemelik a szinekdochét az összes trópus (terminológiájukban a metaszemémák) közül, és a szinekdoché jelenségét alapul véve magyarázzák mind a metonímiát, mind a metaforát mint jelentésbővülés és jelentésszűkülés együtthatását. A ličge-i új retorika elméletét Magyarországon Vígh Árpád ismertette, és a modern költészet retorikájáról szólva Vajda András vetette alá kritikai vizsgálatnak. Todorov szemléletét Horváth Katalin is pontosítja, aki a szinekdoché szerkezetéről írva metonimikus és metaforikus összefüggéseket különböztet meg, a metonimikus összefüggések esetében egy egész különböző részei közötti összefüggés a szókép alapja (pars pro toto reláció), metaforikus összefüggéseknél viszont különböző egészek azonosnak tekintett részeit fűzzük egybe (totum pro parte kapcsolat). Hasonló gondolatmenet jelenik meg a kognitív metonímiaelméletekben is, egyúttal problematizálva az egész és a rész meghatározhatóságát (René Dirven). A szinekdoché elve egészen általánosan ott van a jelentéselméletekben, a jelentés mint hipotetikus egész és a kontextusban megjelenő jelentés mint annak egy része a szinekdoché elve alapján kapcsolódik össze (Zsilka János). A modern irodalomelmélet szívesen használja a „szinekdoché”, illetve „szinekdochikus” megjelölést azokra a költői képekre (szimbólumokra), amelyek a jelentés lényegéből fakadóan csak egy részt villantanak fel mindabból az összetett jelentéstartalomból, amelyet közvetíteni képesek (vö. Paul de Man).

A szinekdoché története azt példázza, hogy a trópusok tárgyalásánál elkerülhetetlenül szembesülünk a rész-egész viszonnyal mint filozófiai és logikai szempontból is kitüntetett „érintkezéssel”. Bár a retorika történetében a szinekdochét alkotó érintkezés típusai változtak, a rész-egész viszony jelentősége miatt maga a szinekdoché valamilyen formában mindig fennmaradt: vagy mint a trópusok magyarázó elve (például Todorov vagy a liège-i új retorika elméletében), vagy mint önálló szókép (például a bizonytalan, de működni látszó „mennyiségi” és „minőségi” érintkezés elkülönítésével, ahol a szinekdoché a mennyiségi és a metonímia a minőségi érintkezés alapján létrejövő szókép), vagy mint a metonímia egy fontos alcsoportja.

Irodalom: Arisztotelész: Poétika. Ford. Sarkady János. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1994: 39 (XXI. 57b). – Bueno, Gustavo: Ganzes / Teil. In: Hans Jörg Sandkühler (ed.): Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaft. 2. Felix Meiner Verlag. Hamburg. 1990: 219–231. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 106–7. – Dirven, René: Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualisation. In: Leuvense Bijdragen 82. 1993: 1–28. (Átdolgozott változata: Dirven, René –Pörings, Ralf (eds.): Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 2002: 75–110.) – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Seuil. Paris. 1982. – Eggs, Ekkehard: Metonymie. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 5. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1992–2003: 1203–1204, 1207. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 111–112. – Groddeck, Wolfram: Reden über Rhetorik. Zu einer Stilistik des Lesens. Stroemfeld-Verlag. Basel, Frankfut a. M. 1995: 214. – Horváth Katalin: A szinekdoché szerkezete. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): Elemszerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp. 1998: 131–139. – Jakobson, Roman: Two Aspects of Language and two Types of Aphasic Disturbances. In: uő: Selected Writings. Mouton. Paris, Den Haag. 1971. 2: 239–259; magyarul: A nyelv két aspektusa és az afáziás zavarok két típusa. Helikon. Bp. 1977: 129–134. – Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Balassi Kiadó. Bp. 1993: 65–68. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002: 113–114. – Langacker, Ronald W.: Reference-point constructions. In: Cognitive Linguistics 4. 1993: 1–38. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 1990^{3}: 441. (§ 894), 453 (§ 907–8). – Le Guern, Michel: Sémantique de la métaphore et de la métonymie. Librairie Larousse. Paris. 1973: 31–32. – Man, Paul de: A temporalitás retorikája. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei I. Jelenkor. Pécs. 1996: 10. – Nunberg, Geoffrey: Transfers of Meaning. In: Pustejovsky, J.–B. Boguraev (eds.): Lexical Semantics. The Problem of Polysemy. Clarendon Press. Oxford. 1996: 109–132. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 162. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 208. – Todorov, Tzvetan: Synecdoques. In: Communications 16. 1970: 27–35; magyarul: Szinekdochék. Helikon 1977: 30–40. – Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája. Akadémiai Kiadó. Bp. 1974: 120. – Vajda András: A modern költészet retorikája. In: uő.: Költészet és retorika. Universitas Kiadó. Bp. 1998: 413–493. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 511. – Waltereit, Richard: Metonymie und Grammatik. Kontiguitätsphänomene in der französischen Satzsemantik. Niemeyer. Tübingen. 1998: 134. – Warren, Beatrice: An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor. In: Dirven, René–Pörings, Ralf (eds.): Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 2002: 113. (= Warren 1999 átdolgozott változata: Beatrice Warren: Aspects of referential metonymy. In: Panther, Klaus-Uwe–Günter Radden (eds.): Metonymy in Language and Thought. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia. 1999: 121–135.) – Zsilka János: Történet és állapot egysége a kategóriák természetében. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp. 1993: 219.

Vö.: antonomázia, ellipszis, hiperbola, metafora, metalepszis, metonímia, perifrázis, trópus K. P.

Szinerézis [g. συναίρεσις; l. syneresis, conglutinatio, complexio; n. Synärese; f. synérčse; a. synaeresis; o. синереза, синерезис]: két egymás melletti magánhangzó, illetve szótag összevonásán alapuló ->detrakciós ->hangalakzat.

A görög συναίρεσις jelentése: ’egybefoglalás, összevonás’. Ez a jelentés szolgál az alakzathoz sorolható különféle esetek közös pontjául: mindegyikben rövidülésről van szó, két elem eggyé olvad össze. A szinerézis elsősorban a szó belsejében létrejövő változás eredményét jelzi, azét a folyamatét, amikor két egymást követő magánhangzóból egy

diftongus, illetve egy magánhangzó lesz, tehát ezáltal két szótag egy szótaggá válik, pl.: *dauer→dajer, szocializmus →szocalizmus*. Egyértelműen az elhagyásos (->detrakciós) hang-, illetve hangzásalakzatok közé sorolható, a ->dierézis ellentéte. A ->szinizézissel, illetve a ->szinaloiféval való rokonságáról, illetve az általuk jelölt jelenségeknek a szinerézishez kapcsolásáról lásd az alábbiakban.

Az antik retorikában a szünairészisz szinonimája volt a szinizézisnek, amely a bárhol elhelyezkedő szótagok magánhangzóinak egybeolvadását, így a szótagszám csökkenését jelentette. A retorika története folyamán több nemzeti retorikában megmaradt ez a tágabb értelmezés, pl. a németben; a franciában azonban szűkebb értelemben használják, tehát csak a szó belseji két magánhangzónak általában a kiejtésbeli egybeolvadására. A magyar retorikai irodalom viszonylag kevésszer említi, talán azért, mert e szűkebb értelmű formájában a magyarban ritkán fordul elő.

A magyar nyelvhasználatban kevés példa található a szűkebb értelemben vett szinerézisre, tehát arra, hogy két egymás melletti magánhangzó diftongussá vagy egy hanggá olvadna össze, ennek az lehet az oka, hogy a magyar köznyelvben nincs diftongus. A példák kivétel nélkül idegen szavakból származnak, és általában a szó elejét érintik: *augusztus→āgusztus,* (népi) *águsztus*; *aeroplán→éroplán, aerobik→erobik, kooperáció→kóperáció,* de ezek mindegyike mégis hang-, illetve szótag-összeolvadás. A 19. század költői nyelvében előfordul azonban művészi eszközként is:

(1) Fölhangolom olykor a lant idegeit,
Megzengeni téged, o kellemes élet!
– Mert kellemes az, noha sok sebet ejt,
És rengetegbe nem egy uta téved.
(Petőfi Sándor: Temetőben)

(2) Majd eljön a' hajfodrász, a' tavasz,
'S az agg föld tán vendéghajat veszen,
Virágok' bársonyába öltözik.
Üvegszemén a' fagy fölengedend,
'S illattal elkendőzött arczain
Jókedvet és ifjuságot hazud:
Kérdjétek akkor ezt a' vén kaczért,
Hová tevé boldogtalan fiait?
(Vörösmarty Mihály: Előszó)

A szótagszám mindkét versben csak akkor jön ki, ha a dőlttel írt két magánhangzót egy szótagként ejtjük, a második magánhangzóból, az *i*-ből mássalhangzó, *j* lesz.

A szótagrövidülés érvényesülése miatt ide sorolható azonban az a jelenség is, amikor két szomszédos magánhangzó közül az egyik kiesik, pl.: *szocializmus→szocalizmus,* de ide szokták sorolni azt is, amikor egy idegen szó diftongusa egy magánhangzóvá és egy mássalhangzóvá válik: *dauer→dajer.* Ez azonban csak abban az esetben szinerézis, ha nem a német eredeti, hanem egy lehetséges magyar kiejtésből indulunk ki: *da-u-er,* hiszen a *dajer* csak ehhez képest szótagösszevonás, a hangösszevonás pedig nem is valósul meg, hiszen csupán helyettesítettük az *u*-t *j*-vel.

Tágabb értelmezése is van a szinerézisnek: a bárhol álló, két egymásra következő szótag összeolvadása (a tulajdonképpeni szinizézis). Így az eddig felsorolt köznyelvi példákon kívül ide sorolható pl.:

(3) Szép kocsit csináltatok
*Éd'*sanyám számára;
(Petőfi Sándor: Szülőimhez)

illetve esetleg az olyan szótagösszevonások is, amelyekben több szótag egyszerűen kiesik: *szakszervezetek→szakszerzetek, nagyságos asszony→nagysasszony,* illetve:

(4) *Cse*'bogár,
Cse'bogár,
a gazdának csupa kár.
(Babits Mihály: Cigánydal)

Az alakzatnak e tágabb értelmezése szerint szinerézisnek számít az a jelenség is, amikor egy szó utolsó és egy másik szó első szótagja olvad össze (ez a tulajdonképpeni szinaloifé):

(5) *Ifj' urakkal* iddogál sort,
Kik, mint gyermek a toronyra,
Oly bámulva, oly szédülve
Néznek e nagy életkorra.
(Arany János: A vén gulyás)

A hang-, illetve szótagösszevonás az élőbeszédben a gyors beszéd vagy az érzelmileg telített lelkiállapot következménye, illetve azé, hogy bizonyos idegen szavakat a magyar beszélő leegyszerűsítve, saját nyelvének szabályai szerint ejt ki, ilyen értelemben hibának számít a köznyelvi ejtésmódhoz képest. Alakzatként ezeknek a funkcióknak az érzékeltetése lehet a szerepe, versben pedig a verstani kötöttség magyarázza létrejöttét.

Irodalom: Bárdos–Szerdahelyi–Tótfalusi: szinerézis. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Dubois, J Jacques et al: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970: 49, 55. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89 – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1921: 1, 5, 17 – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 111.
Vö.: dierézis, szinaloifé, szinizézis E. V.

Szinesztézia [g. –; l. –; n. Synästhesie; f. –; a. synesthesia; o. синестезия]: érzetkeverés, eltérő érzékterületekről származó fogalmak összekapcsolása, például: *lágy hang* (hallás és tapintás = felületérzékelés), *puha fények* (látás és felületérzékelés), *hideg színek* (látás és hőérzékelés), *csillogó szoprán* (hallás és látás), *szúrós szag* (szagérzékelés és felületérzékelés) stb. Bár a jelenség a korábbi korokban sem volt ismeretlen, a szinesztézia fogalma az antik és a korai retorikákban nem jelenik meg. A görög σύν 'együtt' és αἴσθησις 'érzet, érzéklet' alakokból összefűzött elnevezés újkeletű.

A jelenség egyaránt tárgya az érzékelést vizsgáló lélektannak és orvostudománynak, a jelentéssel foglalkozó nyelvtudománynak, illetve a szóképekkel foglalkozó retorikának és stilisztikának. A lélektan és az orvostudomány érdeklődése arra a tényre irányul, hogy valamely érzékszervre ható inger egy másik agyi területen is kiválthat ingerületet, az idevágó kutatások (például a színes hallás képességének vizsgálata) jelentős múlttal rendelkeznek (lásd Dombi Erzsébet, Richard Czitowicz). A nyelvészet számára a szinesztézia mind a nyelvi univerzáliák (Klaus Baumgärtner), mind a szókincs alakulása

szempontjából számos érdekes problémát vet fel. Ilyen többek között az a kérdés, hogy mely érzékterületekről származó benyomások milyen gazdagságban vezetnek fogalmak, illetve megnevezések létrejöttéhez, illetve a hiányzó megnevezéseket miképpen pótoljuk. Különlegesen érdekes terepe ennek többek között a zenei élmények közvetítése – más lexikális lehetőség híján – szinesztéziák révén, lásd az ilyen megfogalmazásokat: egy *forró* E-dúr Largo, a zongora*hang fénye és melegsége* stb. (Szabolcsi Bence: Beethoven. Gondolat Kiadó. Bp. 1960[3].). A retorika számára a szinesztézia a ->metafora egyik különleges megjelenési formája. Számos gyakori szinesztetikus kifejezés vált a használat során köznyelvi fordulattá (ahol ez a folyamat természetesen többnyire a jelzői melléknév jelentésbővülésével is járt, lásd például: *meleg hang,* vö. *meleg szavak, meleg üdvözlet* stb.).

A szinesztézia válfajait aszerint tekinthetjük át, hogy mely érzékterületek hatnak egymásra, illetve hogy milyen szintaktikai kapcsolatban jelennek meg.

Az érzékterületeket az érzékszervek szerinti elsődleges és az ezeken belül lehetséges másodlagos érzetekhez köthetjük, így például elkülöníthetjük a látást és ezen belül a fényérzékelést és a színérzékelést, továbbá a hallást, az ízlelést, a szaglást és a tapintáson belül a hőérzékelést és a felületérzékelést (lásd Werner Abraham). Mindegyik érzékterület keveredhet bármelyik másikkal, emellett mindegyik lehet mind képadó, mind vevő funkcióban: a *csillogó szoprán* és a *csendes ragyogás* egyformán a fényérzékelés és a hallás keveredéséből keletkező trópus, az elsőben azonban a fényérzékelés, a másodikban viszont a hallás tölti be a képet adó érzékterület szerepét. Ebben a leírásban a szinesztéziának összesen 42-féle lehetősége van. (A látást egységes érzékterületként kezeli, és így csak 36 típust különböztet meg Stephen Ullmann és nyomában Dombi Erzsébet. De elképzelhető olyan tipológia is, amely a látást további másodlagos érzékterületekre osztja, így például külön kitér a mozgásérzékelésre is, ekkor a típusok száma még nagyobb lesz. Hasonlóan lehetséges a tapintás finomabb felosztása is.) A retorika szempontjából nem zárhatók ki a legváratlanabb érzettársítások sem! A pszichológiából ismert érzethierarchia csúcsán a látás és közvetlenül utána a hallás áll, az impresszionisták műveiben azonban gyakoriságát tekintve első helyen a tapintás és a látás kombinációja figyelhető meg (Dombi Erzsébet). Arra a kérdésre, hogy vannak-e olyan szinesztéziatípusok, amelyek keletkezésükben megelőzik és gyakoriságukban felülmúlják a többit, a retorika csak egy-egy korszak vagy egy-egy írói életmű vonatkozásában adhat választ.

A szinesztéziák legelemibb megjelenési formája a jelzői, de gyakori az értelmezői és az állítmányi szerkezet is, ahol a képadó érzet maga a jelző, az értelmező vagy az állítmány. A jelzős szerkezet gyakran szóösszetételként jelenik meg. Például (lásd Dombi Erzsébet is):

(1) A hegyekről most omlanak
A nyári *illatlavinák*.
(Tóth Árpád: Illatlavinák alatt)
(jelzői összetétel)

(2) *Zengő pirosban* nyújtózkodtak a duzzadó fák.
(Tamási Áron: Zöld ág)
(minősítő jelzős szerkezet)

(3) Megöl a *csend*, ez a *fehér lepel:*
(Ady Endre: A fehér csönd)
(értelmezős szerkezet)

(4) tán a kéjes villamosság vagyunk,
az *ízünk fény, tapintásunk zene*
(Szabó Lőrinc: Tücsökzene. 315. Kettős hazánk)
(névszói állítmányi szerkezet)

(5) Az orgona *hangja táncolt* néhányat és azután mindenki énekelni kezdte, hogy a „betlehemi pusztán örvendetes hír van."
(Tamási Áron: Bölcső és Bagoly)
(igei állítmányi szerkezet)

Emellett a nyelv számos egyéb szintaktikai lehetőséget kínál szinesztetikus szóképek létrejöttéhez (részletesen lásd Dombi Erzsébet). Kínálkozó lehetőségek egyfelől sokféleségükben az igei szerkezetek, például a következő, ahol az ige két argumentuma, a tárgy és a határozó hordozza az érzetkeveredést:

(6) Csinálhattak is azzal a piros tarka bikával, amit éppen akartak; […] Csibuk a nyakára *tarka gyöngyöt* fűzhetett *a vakkantásaiból.*
(Tamási Áron: Szirom és Boly)

Vagy a még átfogóbb kontextusban megjelenő szinesztetikus kép, mint a következő, amely a hangérzetet eleveníti meg a tapintás és a látás mint képadó érzet révén:

(7) A csend dermesztő volt, csak a macska *nyávogott fel* kis szünetekkel a hátunk megett. Mind bánatosabban és mind *hegyesebben* eregette a *kacskaringókat a levegőbe*.
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)

Mind a mondat, mind a tágabb kontextus lehetőséget kínál tehát arra, hogy a szinesztézia több elemű, nagyobb kontextust átfogó és meghatározó képeket alapozzon meg. Ezekben a képekben gyakran előfordul, hogy kettőnél több érzet jelenik meg egyszerre. Például a következő klasszikus szinesztéziában is:

(8) éreztem, *bársony nesz inog,*
(József Attila: Hazám)

ahol a hangérzet a tapintás (felületérzékelés) és a látás (mozgásérzékelés) együttesében eredményezi a sor rendkívüli hatását. A szinesztézia gyakran kísérő eleme egy-egy ->enallagénak vagy ->hasonlatnak:

(9) csörgedezett elő a fekete patak […] egy nagyszájú barlangon keresztül, amelybe hiába nézett bele az ember, mert csak *hideg és mormogó derengést* látott az elején.
(Tamási Áron: Zöld ág)

A *mormogó* a *nagyszájú barlang* mellől elcsúsztatott jelzőnek is minősülhet (enallagé). (Az enallagé és a szinesztézia gyakori összekapcsolódásáról például az impresszionista stílusban lásd T. Lovas Rózsa, idézi Dombi Erzsébet is.)

(10) Annál hegyibb *levegő* nem kell. Olyan hegyi, *mintha meg volna szitálva*: *ragyog* és *hasít* s még *peng* belé, mint a jó kaszának az éle.
(Tamási Áron: Ábel a rengetegben)

A több érzékterületet (szaglás, látás, felületérzékelés, hallás) egybefogó kép érzékletességét a *hasít* és a *peng* szavakkal előre vetített hasonlat fokozza.

A szinesztézia történetében a legfontosabb kérdés annak eldöntése volt, hogy miképpen viszonyul egymáshoz a metafora és a szinesztézia: miben különböznek, illetve mennyiben lehet/kell a szinesztéziát minden specifikuma dacára is a metafora egyik megjelenési lehetőségének tekintenünk. Hogy a kérdés nem triviális, arra az is figyelmeztethet, hogy a szinesztéziakutatásban találkozunk olyan nézettel, amely e trópust kétféleképpen: hasonlósági és/vagy érintkezési képzettársításra egyaránt visszavezethetően magyarázza (például Fábián–Szathmári–Terestyéni, Bartha–Horváth–J. Nagy–Szabó, hivatkozik rá Dombi Erzsébet; a szinesztézia metonimikus eredetéről a kognitív fogalmi metonímia elméletének keretében értekezik John Taylor nyomán Antonio Barcelona).

A metafora alapja a mindenkori tertium comparationis, a képi és a tárgyi elemet egymásra vetítő hasonlóság, illetve analógia. Ez a szinesztézia esetében igen általánosan mint az inger intenzitása (*erős – gyenge*) és minősége (*kellemes, jó – kellemetlen, bántó*) ragadható meg (Werner Abraham, Dombi Erzsébet, A. Barcelona). A szinesztéziának a testi és lelki működések együtthatásaként értelmezhető, egyszerű esetei többnyire megmagyarázhatók e két kritérium kifejtésével: a *lágy hang* 'halk és mint inger kellemes', a *szúrós szag* 'erős és bántó' stb. Ugyanakkor érdekes megfigyelése a kognitív indíttatású elméleteknek, hogy eltérő érzékterületekről származó fogalmak összekapcsolásával nemcsak szinesztetikus, hanem általános (= prototipikus) metafora is létrejöhet. Így a *mély*, illetve *magas* jelző, amely a felületérzékelés egyik módját közvetíti (lásd Abraham), nem ebben a funkciójában szerepel például az ilyen szerkezetekben, mint *magas hang, mély hang*, hanem a „növekvő sor/oszlop" fogalmi metafora hátteréből nyer magyarázatot: annak képe biztosítja a tertium comparationist, a hasonlítás alapját, nem pedig az érzéki inger intenzitása és minősége. (Vö. Taylor, idézi Barcelona.) Ezzel szemben a *mély kék, mély vörös* szerkezet a színérzékelés – látás – és a felületérzékelés – tapintás – keveredésének eredményeképpen értelmezhető (nem véletlen, hogy nincsen ellentétes párja; vö. Abraham).

A költészet szinesztéziáinak értelmezésekor nagy erővel fogalmazódik meg a kérdés, hogy a tematikusan (tehát tartalmilag és terminológiailag, vagyis a rendelkezésre álló szókincs tekintetében) behatárolt képi és tárgyi elem között milyen új megismerés, milyen új tartalom jöhet létre és miképpen. Más szóval arra keresünk választ, hogy mi lehet az az ismeret, beleértés stb., amely a tertium comparationist, az összefűzés alapját az intenzitáson és a pozitív vagy negatív minőségen *túlmutatóan* megtalálni segít. Itt jelentős szerep jut a tapasztalati hátterű vagy egy-egy szerzőre jellemző asszociációknak, illetve bizonyos lexikalizációs folyamatoknak, amelyek eredményeképpen az egyes szavak sajátos konnotációra (érzelmi-hangulati mellékjelentésre) tehetnek szert – ugyanúgy, mint a metafora esetében. Dombi Erzsébet T. Lovas Rózsára hivatkozva mutat rá, hogy a *fehér csönd* szinesztézia minden bizonnyal a csöndes fehérség, a téli táj képzetére vezethető vissza. Czóbel Minka lírájában pedig a fehér szín szimbolikus jelentőséget nyer. Ebben a szinesztéziában: *Fehér napfényben/Fehér illat szállong* a „vágytalan boldogság eszményének jelképes kifejezése" valósul meg (lásd Dombi Erzsébet).

Az sem lehet véletlen, hogy a nagy hatású szinesztetikus képek igen gyakran társulnak egy őket mintegy „magyarázó" ->enallagéval, sokat idézett példája ennek Tóth Árpád két sora: *Egy kirakatban lila dalra kelt/Egy nyakkendő*, vagy ->hasonlattal, lásd a (10) példát.

Emellett gyakran épülnek bele olyan szövegösszefüggésbe, amely a szinesztéziát mintegy tovább lendíti: vagy a kontextusban lehetséges beleértések révén, vagy pedig a szinesztetikus élmény dúsításával, vagyis további érzékterületek bevonásával. Az előzőre: a kontextus erejére példa lehet akár a fenti (1) idézet erőteljes vizualitása (a hegyekről omló lavinák képe) vagy a (2) idézetben a duzzadó fákhoz kötődő lehetséges rejtett hangélmény (*duzzadó fák→pattanó rügyek*), amely szinesztetikus hatásán túl is mintegy magyarázza és megerősíti a *zengő* jelzőt. Az utóbbira: az érzékterületek dúsítására a huszadik század lírája számos szép példával szolgál, lásd a fenti (8) idézetet is.

A szinesztéziától elválik az úgynevezett álszinesztézia (Stephen Ullmann), amely megőrzi az érzéki ingert mint képi elemet, de a tárgyi elem nem egy attól eltérő érzéki inger, hanem egy másfajta – többnyire absztrakt – fogalom lesz. Ilyenek például a következők Tamási Áron tollából: *vastag tréfa* (Szirom és Boly), *mézédes éjszaka* (Boldog nyárfalevél), *fekete kérdés* (Hajnali madár). Az álszinesztézia szabályos metafora – szemben a szinesztéziával, amely a metafora specifikus megjelenési formájának számít.

Irodalom: Abraham, Werner: Synästhesie als Metapher. Folia Linguistica. 21. 1987: 155–190. – Barcelona, Antonio: On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In: Barcelona, Antonio (ed.): Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. Mouton de Gruyter. Berlin – New York. 2000: 31–58; 34. – Bartha János–Horváth Tibor–Józsa Nagy Mária–Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest. 1968. – Baumgärtner, Klaus: Synästhesie und das Problem sprachlicher Universalien. Zeitschrift für Deutsche Sprache 1969. 25: 1–20. – Czytowicz, Richard E.: The Man Who Tasted Shapes. Tarcher–Putnam. New York. 1993. – Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1974: 14, 21–25, 41, 47, 52, 55, 77, 97. – Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp. 1958: 97. – T. Lovas Rózsa: A magyar impresszionista költészet stílusformái. MNyTK. 72. sz. 1944. – Taylor, John: Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. Clarendon Press. Oxford. 1995^2. – Ullmann Stephen: The Principles of Semantics. Basil Blackwell. Glasgow. 1959^2.

Vö.: enallagé, hasonlat, metafora, metonímia K. P.

Szinizézis [g. συνίζησις; l. synizesis, episynaloepha, conglutinatio, deletio; n. Synizesis; f. –; a. synizesis; o. синиеза]: detrakciós hangalakzat, metaplazmus. Két, egymásra következő, de nem azonos szótag összevonása, egymást követő, de más szótaghoz tartozó, szó belseji magánhangzók összeolvadásával. A szinizézis nem a magánhangzók vagy szótagok egyikének egyszerű elhagyásával csökkenti a szótagszámot, hanem a két szomszédos hang egy fonémává vagy szótaggá történő összeolvadásával, mint az *aero-* > *éro-* előtag és a *dauer* > *dajer* szó kiejtésében. A két szótag összevonása, a magánhangzók kiejtésének kombinációja nem eredményezhet diftongust (kettőshangzó).

(1) Ánizsos áprilisi *ájer-*
(Kiss Benedek: Csodákra éhezve)

(2) Elkopott az írás – *dejszen* nem is csoda,
Negyven éve lesz már, hogy bevésték oda;
Elmosá a zápor – *dejszen* csak hadd mossa:
Úgysem soká lesz már, aki azt olvassa…
(Arany János: Toldi estéje)

A szinizézist a szinaloifé és az episzinaloifé megfelelőjeként is használhatjuk, mindkét görög elnevezés a szóhatáron történő magánhangzók összeolvadásának eseteit jelöli. A szinizézis vagy episzinaloifé a ->dierézis (diaeresis), a szótagok különválasztását megnevező alakzat ellentéte.

A szinizézis a versmérték szolgálatában, stilizáló szerepben stíluserény, de lehet egyes szavak helyes kiejtésének következménye is. Nem szándékos alkalmazása esetén barbarizmusnak, stílusvétségnek tekinthetjük.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Lanham, Richard: A Handlist of Rhetorical Terms. University of California Press. Berkeley. 1991: 146–147. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 111.
Vö.: dierézis A. P.

Szinkopé [g. συγκοπή; l. syncope; n. Synkope; f. syncope; a. syncope; o. синкопа]: detrakciós hangalakzat; egy (többnyire hangsúlytalan) hang vagy egy szótag kihagyása valamely szótestből, illetve a szó belsejéből. A neoretorikában a szinkopé elhagyásos ->metaplazmus.

A görög ουγκοπή szó jelentése 'apró darabokra vágás, felaprítás'.

A magyar költészetben viszonylag ritka. Prototipikus példája a verstani és retorikai szócikkekben az alábbi Vörösmartytól és/vagy Petőfitől vett idézet:

(1) S fukar légy, *alkván a'* honért,
Ha azt feláldozod.
(Vörösmarty Mihály: Honszeretet)

(2) Azzal vagdalkoznak némely
Nem *t' om* milyen emberek,
(Petőfi Sándor: Okatootáia)

A klasszikus retorika szerint a szinkopé általában stíluserény, ritkábban stílushiba, illetve verselési licenciaként felfogott metaplazmus.

A szinkopé mint licencia Szerdahelyi István Világirodalmi lexikon-beli szócikke alapján foglalható össze. Az antik szerzők nem kötötték ki, hogy az érintett hangnak vagy szótagnak milyennek kell lennie, többnyire magánhangzót jelentett, de mássalhangzókra is vonatkozhatott (*mille* helyett *mile*). A latin költészeti gyakorlatban főként az *l, r* likvidák előtti vagy utáni magánhangzót hagyták el. Jellemző licenciája volt az arab időmértékes verselésnek, a görög–latin költészetnek. Átvette a magyar időmértékes verselés is, egyes magánhangzók, sőt teljes szótagok elhagyásával.

Mint metrikai licencia a hangsúlyos verselés legtöbb válfajában is fellelhető. A szinkopé rövid és hosszú szótagokat egyaránt kivethet. A szinkopé ellentéte az ->epentézis, a szó belseji adjekció. A kihagyott hangot vagy szótagot általában aposztróf (') jelzi.

Gyakori metrikai alakzata volt a *sincope* a Petrarca előtti olasz versnek is, amely hangsúlytalan magánhangzó vagy egész szótag elhagyásával rövidíti meg a sort. A síncope: portugál metrikai licencia, a hangsúlytalan, nyílt szótagban álló magánhangzót a metrikai minta érdekében figyelmen kívül hagyják. A barokk költők gyakran alkalmazták.

Az újabb értelmezések szerint a szinkopé a hangegybeolvadás egyik alesete. Mivel azonban nem két hang egybeolvadásáról van benne szó, mint a szinerézis esetében, hanem a hang vagy szótag kiiktatásáról, szerencsésebb ilyenkor hangkiesésnek, ->elíziónak nevezni.

A szinkopé a természetes beszédben is megjelenik: *lány* (leány), *győzelem* (győzedelem), *dörg* (dörög), *barátim* (barátaim), *nem tom* (nem tudom*), kezcsóklom* (kezit

csókolom), *szasztok* (sziasztok*), heló* (helló); *montam* (mondtam); *becsszó* (becsületszó), *sebváltó* (sebességváltó), *viszhall* (viszonthallásra).

Irodalom: Fónagy Iván: hangalakzat. In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89. – Kecskés András: A magyar verselméleti gondolkodás története. Akadémiai Kiadó. Bp. 1991. 99. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 131. – Szerdahelyi István: szinkopé. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992.
Vö.: elízió, epentézis, szinerézis H. N. E.

Színlelés -> **Hipokrízis**

Szinonímia [g. συνωνυμία; l. synonymia; n. Synonymie; f. synonymie; a. synonymia; o. синонимия]: rokonértelműség, több név (jelölő) egy fogalomra, illetve egymáshoz hasonló fogalmakra (jeltárgyakra) vonatkozik.

(1) S monda az Ur Jónásnak: „Lásd, valóban
méltán busulsz s vádolsz-e *haragodban*
a széleslombu, kövér tök miatt,
hogy hüs árnya fejedről elapadt?”

S felelt, kitörvén Jónásból a *méreg:*
(Babits Mihály: Jónás könyve)

A *szinonímia* szakszó a görög σύν ’együtt, egyszerre’ előtagból és az ὄνομα ’név’ utótagból áll.

A jelenség nem tartozik a retorikai alakzatok körébe, csak a szinonimák fokozás nélküli halmozása (->adjekciós ->szóalakzat, ->kongeriesz) minősül annak. A szinonímia léte azonban a stilisztika egyik legfontosabb tényezője. A funkcionális stilisztika szerint a szinonímia ad alapot a stílusok, így a stilisztika létezésének. Az azonos denotátumra vonatkozó, eltérő alakú szavak, frazémák, nyelvtani szerkezetek teszik lehetővé, hogy a közlés tárgyának, céljának, körülményeinek megfelelően a legodaillőbb, adekvát nyelvi megoldást válasszuk. A szinonimák köre egyrészt tehát a szó- és kifejezéskészlet rokon értelmű lexikai egységeit tartalmazza (lexikai szinonimák), másrészt a nyelvtani rendszer különböző, rokon jelentésű kifejezésformáira (nyelvtani vagy grammatikai szinonimák) terjed ki.

A szinonímia fogalmának egyik értelmezése szerint a szinonim szavak, kijelentések logikailag ekvivalensek, ugyanarra a denotátumra, tényállásra vonatkoznak (*egres, köszméte, büszke*). Azonos denotátum esetén is eltérő azonban a pragmatikai és a szintaktikai jelentés, eltérő a konnotáció. Az (1) szöveg *harag* és *méreg* szinonimái egyaránt az ’indulatos lelkiállapot’ jelentést hordozzák, a *méreg* azonban egy kissé bizalmas, és nem minden szintaktikai összefüggésben állhatnának egymás helyén. Például a *hirtelen harag, haragra gerjed, haragra gyújt, kiengeszteli valaki haragját, a nép haragja tüntetésekben nyilatkozott meg* kifejezésekben nem állhat a *méreg* szinonima, a *méregbe hoz, méregbe jön, pukkadozik a méregtől* szószerkezetekben pedig nem szokásos a *harag* szinonimával helyettesíteni a *méreg* szót. Az *egres, köszméte, büszke* szó ugyanazt a gyümölcsöt nevezi meg, az *egres* a sztenderd szava, a *köszméte* szaknyelvi, illetve nyelvjárási, a *büszke* pedig nyelvjárási szókészleti elem. Ugyanazt a tárgyat, eseményt, tulajdonságot stb. különféleképpen szemlélhetjük, így elnevezésük indítéka is más: a szinonimák a szemlélet különbözősége által is keletkeznek:

(2) De az ifjúság mindig *megvesztegető,* megnyilatkozásaiban *lefegyverző*, hanglejtésében és mozdulataiban *megejtő.*
(Márai Sándor: Csutora)

A 'megnyerő, vonzó' jelentést a (2) szövegbeli szinonimák az eltérő, határozókkal a körülményekhez alkalmazkodva csekély szemléleti különbséggel fejezik ki.

Stilisztikai szempontból célravezetőbb a szinonímia tágabb értelmezése, azaz csekély értelmi, fokozati stb. különbség megengedése. A költői nyelvhasználatot nézve különösen érvényes, hogy még az azonos denotátumra vonatkozó, eltérő nyelvi megoldások, különösen ha ->metaforák vagy ->metonímiák, nem lehetnek teljesen azonos jelentésűek.

A lexikai szinonimák főbb kritériumai: a behelyettesíthetőség, a szemantikai hasonlóság, a skalaritás, azaz fokozatokban mérhető különbség, a kontrasztivitás alacsony foka, továbbá hogy jelentésük valamilyen központi módon (például közös nemi fogalomhoz való tartozásuk által) kapcsolódik egymáshoz. A több jelentésű (poliszém) szavak általában nem minden, csak egyik jelentésükben minősülnek egymás szinonimáinak. Így a *gyenge, erőtlen, elgyengült, leromlott, csak hálni jár belé a lélek* szinonimák; a *gyenge teljesítmény* szintagmában viszont a *gyenge* nem tartozik bele a fenti szinonimasorba. A *megráz, megtör, lesújt, lever* csak átvitt jelentésükben ('lelkileg megrendít, elkeserít') lehetnek szinonimák, s egyben fokozati különbség is van jelentésükben. Az *öregember, öregúr, aggastyán* szinonimasor tagjai közül az *aggastyán* választékos használatú, emellett fokozati különbség is észlelhető a másik két szóhoz viszonyítva, nemcsak konnotációjuk tér el.

Csekély értelmi különbség fedezhető fel a szinonimák között a következő versrészletben:

(3) Fehér habok, betü-milliók,
Idegesek és *nyugtalanok,*
Tengerre írva írják most meg,
Hogy ki vagyok, hogy mi vagyok.
(Ady Endre: A Tenger ákombákoma)

Az értelmi különbséghez fokozati különbség társul:

(4) Nem tudom, mit felelt Judit asszony néki;
Elég a hozzá, hogy ő most is a régi:
Osztoznak, perelnek, csúnyán *marakodnak,*
És ez mindig úgy lesz, míg össze nem szoknak.
(Arany János: A Jóka ördöge)

Szemléleti és egyben hangulati, érzelmi különbség van a 'nő' jelentésű megjelölésekben:

(5) Ha tébolyban elájultam,
Új *nőben* ébredtem, újban.
(Ady Endre: Híven sohase szerettem)

(6) Mindig ezt az *asszonyt* szerettem.
(Ady Endre: Hiába hideg a Hold)

(7) Nagy-e az út s érdemes érte?
S érdemes a vég?
Verejték-törlés egy homlokról
S egy késett *feleség*.
(Ady Endre: Dudorászó, régi nóta)

(8) Büszke mellemről, ki nagy, telhetetlen,
Akartam látni szép hullásodat
S nem elhagyott *ember* kis bosszuját,
Ki áll dühödten bosszú-himmel lesben.
(Ady Endre: Elbocsátó, szép üzenet)

A következő szöveg 'udvarol' jelentésű szinonimáiban a hangulati, érzelmi jelentés a legfontosabb:

(9) – De aztán megtartsa ám az ígéretét a tekintetes úr, mert ha még egyszer *legyeskedik*, hát megrúgom.
[…]
Olyan gyönyörű volt a kláris, hogy Ancsura ki se kötötte többé az *incselkedések* beszüntetését.
[…]
Igenis, fülbevalót akart, és már most ő volt rajta, hogy Gregorics Pál minél előbb *okvetetlenkedjék.*
(Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője)

Ugyancsak hangulati különbség lehet a görög–latin műveltségszók és magyar megfelelőjük között. Ezeknek a magyar szó mellett fennmaradt idegen szinonimáknak jelentősége abban rejlik, hogy bekapcsolják nyelvünket az európai műveltségi körbe: *fátum – végzet; kurzus – tanfolyam; regula – szabály; malaszt – kegyelem; processzió – körmenet* stb.

A hangulati különbség mellett fokozati különbség is felismerhető:

(10) Neki, a szűkmellűnek, a mellkas imponált legjobban, a Gyuri egyéb *tehetségei* alig érdekelték. Pedig ugyancsak *talentumos* fiú volt.
(Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője)

Az 'alkalmazását megszünteti' jelentésben a mai magyar nyelv nagyszámú szinonimát ismer és használ, ezek között jól felismerhető stiláris különbség van a beszélői magatartás, az érték és a nyelvváltozatok tekintetében. A *felmond* közömbös, sztenderd változat; a *felment* választékos, sztenderd változat; a *meneszt* közömbös, értékmegvonó; a *kidob, kihajít, kirepít* bizalmas, értékmegvonó; a *kivág, kirúg* durva, értékmegvonó; a *lapátra tesz* bizalmas, értékmegvonó; a *kiracionalizál* bizalmas, városi népnyelvi. A gyakori *kirúg* ezek közül nem adekvát valamely, egyébként tárgyilagos stílusú szövegben:

(11) A két rendőrt azonnal *kirúgták.*
(Tévéhíradó, a műsorvezető szövegében, 2007. május 21.)

Nem bántó azonban egyes szám első személyű, indulat fűtötte közlésben:

(12) Mivel Keleti Mártonnak lelkiismeret-furdalása volt a *kirúgásom* miatt, beajánlott a tanszékre.
(Magyar Nemzet. 2007. február 10. 33.)

Valamely szinonimasor tagjai nemcsak szavak, hanem szó értékű frazémák is lehetnek, ezeknek képi tartalma elevenebb, mint a szóé, a frazeologizálódott egység jelentése mellett felidéződik az alkotóelemek alapjelentése is, így élénkebb, színesebb, tréfásabb hangulatot kap az ilyet tartalmazó szöveg:

(13) Nem szólott egyik sem, nem *sírt*, nem nevetett,
Csak az öreg Bence *rítt* a hátok megett.

Végre a nagy öröm, mely szivöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta,
Szemökből a zápor bőségesen hullott,
(Arany János: Toldi. XII. ének)

(14) behunyta szemét, és meghalt […]
Nem rém őelőtte a kaszás ember, hanem csak afféle kedélyes alak, aki egy kicsit szinte hozzátartozik a familiához, ő vitte el magával a nagyapót is, nagyanyót is *deszkát árulni Földvárra*, a napamasszony *kezéből* is ő *vette ki a kanalat* örökre.
(Mikszáth Kálmán: A zöld légy és a sárga mókus)

A nyelvtani (grammatikai) szinonimák azonos jelentés kifejezésére alkalmas, általában árnyalatnyi stiláris különbséget hordozó kifejezési lehetőségek, grammatikai eszközök és szerkezetek. Nyelvtani szinonim viszonyban lehetnek egymással toldalékmorfémák. Például a gyakorító jelentésű *-dal/-del/-döl ~ -dos/-des/-dös* képzők használatában nem következett be jelentésmegoszlás; csupán csekély hangulati különbség lehet a derivátumuk között: *rugdal, rugdos*. Az *-at/-et* és az *-ás/-és* deverbális nomenképzőként a régi magyar nyelvben szinonim viszonyban voltak, a mai magyar nyelvben az *-at/-et* 'a cselekvés, történés eredménye' főjelentésű, elvont cselekvés kifejezését az *-ás/-és* hordozza. A Miatyánk szövegében a régi, illetve népnyelvi változatban *ne vígy minket a kísértetbe* szerepelt, ma a *kísértésbe* szóalak a szokásos.

A gazdag kötőszóállományban is vannak hangulatukban különböző, nyelvtani jelentésükben azonos párok, így a megengedő *bár* és *ámbátor*.

Szinonim lehetőségek vannak az igeidők használatában. A múlt idő kifejezésében a *-t* jeles és az *-a/-e, -á/-é* jeles (elbeszélő) múlt idejű alakok csak stiláris változatként szerepeltek egymás mellett már a 19. század második felének irodalmában is:

(15) Gyurit egy hét múlva *értesíté* a gazdasszonya, hogy a mentor is *meghalt,* küldjenek temetési költséget.
(Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője)

A jövő idő kifejezésében az *-nd* jel ritka, régi, választékos, szemben az általános használatú *lesz* igealakkal:

(16) ez egy kapú van nyitva még nekem.
Ha ez bezárul, az már az itélet,

melyet fejemre *mérend* kedvesem,
[…]
a Jákob-létra végtelenbe vesz
s a nagy éposznak vége sohse *lesz.*
(Babits Mihály: Hadjárat a semmibe)

A mondatformák szinonim lehetőségei közül megemlíthető az összetett mondatos (több tagmondatos, mellékmondatos) és az igeneves szerkezetes kifejezésmód stiláris különbözősége.

(17) egyszer *egyedül maradva a szobájában,* fölkelt, s *nagyokat szisszentve* az íróasztalig vánszorgott.
(Babits Mihály: Halálfiai)

(18) – Nézze meg – mondta élénkséggel, *magához intette a vendéget*, és egy kicsiny régi arckép volt a kezében.
(Kaffka Margit: A Toronyalja utcában)

A Babits-idézet mellékmondat értékű igeneves szerkezetei az írott szövegtípushoz kötik a szöveget, a modern szépirodalomban ritkaságuk folytán választékosnak számítanak. Kaffka Margit szövegében a rövid tagmondatokra tagolás a szóbeli elbeszéléshez közelíti a novella stílusát.

A szinonimák sokrétű funkció betöltésére alkalmasak.

a) Ugyanazon szó ismétlésének elkerülése:

(19) Hozzá simultak, halbüzét *szagolták*
és mord lelkét merengve *szimatolták.*
(Babits Mihály: Jónás könyve)

Az idézetben az ismétlés elkerülése mellett a konkrét és az átvitt jelentést is megkülönbözteti a két egyébként szinonim szó használata.

A pontos, szabatos, árnyalt kifejezés 'kis, eldugott utca' fogalmán belül megkülönböztethető a *köz, zsákutca, sikátor* stb.

(20) És űznek majd tovább, idegen, bús hazádban,
zsákutcán és *közön,* idegen és hazátlan
kisértetet.
(Kosztolányi Dezső: Csáth Gézának)

b) Változatosság, élénkség kifejezése:

A sztenderd, mai nyelvi közömbös *udvarol* mellett szinonimaként régi nyelvi, értékmegvonó (tréfás) szólás áll:

(21) Elhatározta, hogy nem házasodik meg, hát oda se nézett többé a lányokra.
Csak a menyecskékre. Azok körül kezdte *csapni a levet.*
[…]
A menyecskéknek *udvarolni,* az egy reális mérték.
(Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője)

A szinonimák halmozása az ábrázolt valóságrészlet gazdagságát jeleníti meg, a fokozás nélküli halmozás (->kongeriesz) különösen alkalmas annak kifejezésére:

(22) Minden, amit vásárolhat itt, csak aláhúzása és bevallása a szegénységnek: végeredményben tehát bukás, beismerése annak, hogy nem volt elég *ügyes, gyors, ravasz* és *tehetséges* az élet üzleteiben.
(Márai Sándor: Csutora)

c) Meg nem értett vagy pontatlan kifejezés helyreigazítása:

Az idézett elbeszélésben a szociokulturális különbségből eredően meg nem értett mondatot eltérő szóállományú és szerkezetű, azonos jelentésű mondat helyettesíti:

(23) – *Hogy hívják önt?*
– Az csak nézett rá, tétován, aztán maga körül, sehogy sem tudta eltalálni, ki lehet az az „ön”?
– *Mi a neve, barátom?*
(Mikszáth Kálmán: A zöld légy és a sárga mókus)

Irodalom: Andor József: A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: Gecső Tamás (szerk.): A szinonimitásról. Tinta Könyvkiadó. Bp. 1999. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 36. – Horváth Katalin: Szinonímia és metaforizálódás. In: Gecső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.): A szinonimitásról. Tinta Könyvkiadó. Bp. 1998. – Kiefer Ferenc: Jelentéselmélet. Corvina Kiadó. Bp. [2001]: 26. – Kiss Gábor: Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Tinta Könyvkiadó. Bp. 1998. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1990: §§ 649–656. – Martinkó András: congeries. In: Világirodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. – O. Nagy Gábor: szinonima. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Pethő József: Krúdy-tanulmányok. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2005: 89. – Ruzsiczky Éva: Bevezetés. In: O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva (szerk.): Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. – Ruzsiczky Éva: Magyarítás és szinonímia. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): Szavak, nevek, szótárak. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp. 1997. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 168–169, 198–190.
Vö.: kongeriesz L. J.–V. R. R.

Szisztolé [g. συστολή; l. contractio, correptio; n. Systole, Vokalkürzung; f. –; a. systole; o. систола]: rövidítés. Az időmértékes verselésben magánhangzó-rövidítés: egy szótag eredetileg hosszú magánhangzójának vagy diftongusának megrövidítése. A hangsúlyos verselésben a hangsúlyos szótag hangsúlyának elhagyása. A szisztolé ->detrakciós hangalakzat, az ->ektázis ellentéte. A nyelvi norma szempontjából lehet ->barbarizmus vagy a díszítést szolgáló stíluserény. A verstanban az ejtést a metrumhoz igazító négy költői szabadságból – bővítés, elhagyás, hangátvetés, helyettesítés – a második. A neoretorika ->metaplazmusként értékeli.

(1) Nem hiszem én az egy istent; hiszem az ezer istent:
azt aki adja a fényt; azt aki adja a dalt;
azt kivel a *kin* is édes, azt kivel a mocsok is szent;
Kronost az öreget s Bacchost a fiatalt;
az arany Aphroditét s minden *derüs* égi mosolygót;
holdnak szűz erejét, Artemisz enyhe nyilát;
Zeüszt a komor dörgőt s Próteüszt a tengeri bolygót
és a nyilas napot is, mely a világra kilát.
Gabnaadó *bus* anyát s lányát, a vidám hazajárót;

erdei lányokat is s a fura *furtfülü* Pánt;
(Babits Mihály: Hiszekegy)

(2) Türelmetlen ver a *szivünk* strázsát,
mint az őr ha tudja már váltását.
Idegesen nyitunk száz fiókot.
Bucsuizzel izgatnak a csókok.
Öreg öröm, nem tud *vigasztalni*:
óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!
(Babits Mihály: Ősz és tavasz között)

Az (1) példában a hexameter verslábaihoz igazodnak a kiemelt szavak: a *kin, derüs, bus* daktilusi versláb rövid szótagja, a *furtfülü* szó önmagában daktilust alkot. A (2) példában a sorok háromütemű tizesek.

Az elnevezés a görög 'megrövidít' jelentésű szóból származik.

A szisztolé a magyar költészetben a legelterjedtebb szabadságok egyike. Az *í, ú, ű* szinte mindig, az *ó* gyakran, az *ő* ritkábban és kivételesen az *é* is megrövidülhet:

(3) Arra kérem a *birót*:
Ne vegye el a *furót*.
Várjuk haza nagyapót,
Megfizeti az adót.
Hajnalba, pirosba,
Furóba, kohóba.
(Népdal)

(4) Szomjúzom a hajnalt szép arcodon,
És a mosolynak mézét ajkidon.
Szomjúzom édes és forró *sohajt*,
Mit kebled titkos szenvedélye hajt;
(Vörösmarty Mihály: A szomju)

(5) Míg a könyűk hiába fénylenek
A hon szemén! – Hah, gőgös Goneril,
Megemlekezz, hogy vannak istenek,
S még van kezökben bűnt torolni nyil.
(Vörösmarty Mihály: Az úri hölgyhöz)

A szisztolés ejtés sokféle hangulatot teremthet. A kémikus *kemikus* ejtése modoros vagy komikus hatást kelt, a *nehány* ejtés népiesnek is, választékosnak is minősíthető. A *paciens, predikál* változatok kissé régiesek, a *plebánia, plebános* enyhén bizalmas.

Az olasz verselésben a szisztolé és a diasztolé lehetővé teszi, hogy a hímrímre nőrím feleljen vagy fordítva (bővebben lásd Szepes–Szerdahelyi).

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): Nyelvművelő kéziszótár. Auktor Könyvkiadó. Bp. 1996. – Квятковский: Поэтический словарь. Советская Энциклопедия. Москва. 1966: 268–269. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München.1960: 263. – Lázár–Szepes–Tótfalusi: szisztolé. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 111. – Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Gondolat. Bp. 1982: 53, 85.

Vö.: barbarizmus, detrakció, ektázis, metaplazmus T. M.

Szisztrofé -> Definíció

Szóalakzat [g. σχῆμα λέξεως; l. figura verborum, conformatio verborum, exornatio verborum; n. Wortfigur; f. figures de mots; a. figure of words, scheme of words; o. словесная фигура]: az ->alakzatok egyik típusa; a nyelvi szintek, nyelvi megvalósulási formák szerinti osztályzásokban azoknak az alakzatoknak az összefoglaló neve, amelyekben a hatásos közlés a szavak használatában, illetve összefűzésében érvényesülő ->adjekciós, ->detrakciós és ->transzmutációs műveletek révén valósul meg.

A szóalakzat mint egyes alakzatok fölérendelt, rendszerező kategóriája a retorika- és stilisztikatörténet igen nehezen körülhatárolható, a különböző értelmezésekben jelentős eltéréseket mutató, ezért használati körükben változó fogalmai közé tartozik. A körülhatárolás nehézségei elsősorban a nyelvi szintek korszakonként és szerzőnként eltérő kijelöléséből, tehát a szóalakzat fogalmának a ->hangalakzat, ->mondatalakzat, ->gondolatalakzat fogalmak közötti elhelyezéséből adódnak; másrészt pedig az alakzatok és ->trópusok elkülöníthetőségének kérdése is hatással van a fogalom értelmezésére.

Az antik retorika a szóalakzaton kívül csak a gondolatalakzat kategóriáját különböztette meg, annak alapján különítve el őket, hogy a közlés hatásosságát szolgáló műveletek a nyelvi formát, vagy pedig a nyelvileg akár különböző formákban megvalósuló „gondolatot” érintik. A hangalakzat fogalma tehát nem szerepelt az antik retorikákban, bár megneveztek hangalakzatként értelmezhető jelenségeket, nem állítottak fel számukra külön kategóriát, hanem ezeket is szóalakzatként értelmezték, hiszen azok is a szó alakjának módosulása révén jönnek létre. Az antik retorikákban ezért számos olyan alakzat is a szóalakzatok közé sorolódott, amelyeket a 20. századi retorikák a hangok szintjén megvalósuló jelenségként tartanak számon.

A Cornificius nevéhez köthető Rhetorica ad C. Herennium – amely a Kr. e. 80-as években keletkezhetett – tartalmazza az alakzatok első olyan csoportosítását, amely használja a szóalakzat fogalmát. Az alakzatokat Cornificius a fenség stíluserényét megteremtő eszközöknek tartja: a fenség a „szó- és gondolatalakzatokban jut kifejezésre. A szóalakzat *(verborum exornationes)* magának a beszédnek finom csiszoltságában áll. A gondolatalakzat *(sententiarum exornationes)* fensége nem a szavakban, hanem magukban a gondolatokban rejlik”. Cornificius 35 szóalakzatot sorol fel, rendszerezése azonban nem következetes, hiszen a szóalakzatok közé gondolatalakzatok, más stílusjelenségek (például a körmondat és részei) és érvelési sémák is vegyülnek.

Cornificius a szóalakzatokon belül elkülönített csoportban veszi számba azokat, amelyekben „a szavak eltérnek köznapi jelentésüktől”, vagyis a szóalakzatok közé sorolja a trópusokat is, de összefoglaló elnevezést nem alkalmaz rájuk.

Cicero rendszerezési szempontjai Cornificiusénál következetesebbek, „De oratore” című művében (Kr. e. 56) úgy tesz különbséget az alakzat két fajtája, a szó- és gondolatalakzatok (*conformatio verborum et sententiarum)* között, hogy a szóalakzat megszűnik, ha a szavakon változtatunk, a gondolatalakzat azonban megmarad, bármilyen szavakat használunk.

Az antik munkák közül a retorika történetére a legnagyobb hatást Quintilianus alakzattana tette. Ő szintén a szóalakzat és a gondolatalakzat kategóriáját különítette el: „Amaz a gondolat megszületésében, emez annak szavakba öltöztetésében áll”. A szóalakzatnak két típusát különböztette meg: a grammatikai és a szónoki alakzatokat. A kifejezés módjára vonatkozó grammatikai alakzatok a figyelemkeltés érdekében szándékosan térnek el a szokásostól: jelenthetnek vonzat-, szófaj-, szám-, személycserét,

egyeztetési eltéréseket. Felfogása szerint a grammatikai alakzatoknál feltűnőbbek a szónoki alakzatok, amelyek szépséget és erőt kölcsönöznek a tartalomnak. Az eltérés a figura létének alapja: az eltéréseket pedig a változáskategóriák műveletei hozzák létre.

A Quntilianus osztályozásában adjekció révén keletkező szóalakzat az ismétlés több fajtája: a kettőzés, az ellentétes értelemben való ismétlés, a ->poliptóton, azaz a változó esetragokkal való ismétlés, a ploké, azaz a többszörös ismétlés, a rokon jelentésű szók halmozása, a ->poliszindeton és a ->gradáció. A detrakcióval létrejövő szóalakzatok a rövidség miatt hatásosak: elhagyhatunk a szövegösszefüggésből kikövetkeztethető szavakat, kötőszavakat, kapcsolhatunk több tagmondatot ugyanahhoz az állítmányhoz.

A szóalakzat harmadik típusa Quintilianus felosztásában az, amikor a hasonló vagy ellentétes szavak a helyzetük, elrendezésük révén válnak alakzattá. Hasonlóság révén alakulnak például a következő szóalakzatok: ->annomináció (szójáték), tagmondatok végének összecsengése, esetragok egybecsengése és az ->izokólon, azaz a tagmondategyenlőség. Az ellentét révén létrejövő alakzatoknak is több fajtájuk van aszerint, hogy hány szót állítunk szembe egymással: az ->antimetabolé például ugyanannak a szónak különböző alakjait.

Már Quintilianus felveti a szó- és gondolatalakzatok elkülöníthetőségének egyes nehézségeit, a habozó kérdést hozva példának, megállapítva, hogy ha az tárgyra vonatkozik, akkor szóalakzat, ha kifejezésre, akkor pedig gondolatalakzat.

A szóalakzatok köre szűkül Quintilianusnál azáltal, hogy ő különíti el először élesen a trópusokat, így nála alakul ki a trópusoknak, a szóalakzatoknak és a gondolatalakzatoknak a retorikai hagyományban azóta is erőteljesen érvényesülő hármas felosztása. Fogalommeghatározásai magukban hordozzák azt a két kritériumot, amelyekre a későbbi retorikák is hagyatkoznak: egyrészt azt a formai különbséget, amely szerint a trópusok „szavak", az alakzatok viszont „szófűzések", másrészt pedig azt a jelentéstani szempontot, hogy a trópusokat a „más jelentésbe való átvitel" teremti meg.

A retorika 20. századi újjáéledése során a nyelvi szintek, illetve a nyelvi megvalósulási lehetőségek új szerepet nyernek az alakzatok rendszerezésében, ezáltal részben módosul a szóalakzat fogalmának értelmezése is. Lausberg (1960) a Quintilianusra visszavezethető szavak–szófűzések különbségtétel alapján két nagy csoportra bontja az ornatus szolgálatában álló eszközöket: az egyik az egyetlen szóból álló eszközök csoportja *(ornatus in verbis singulis)*, a másik a több szóból állóké *(ornatus in verbis coniunctis)*. A trópusok az előbbihez, az alakzatok az utóbbihoz tartoznak, ezen belül a forma (a kifejezés) alakzatait és a tartalom alakzatait különbözteti meg (*figurae elocutionis, figurae sententiae)*. A szóalakzatok közé ebben az értelmezésben a forma alakzatai tartoznak, amelyek adjekció, detrakció és – a transzmutációt szűkebb értelemben véve – az elrendezés révén *(figurae per ordinem)* jöhetnek létre.

Todorov (1967) a hangzás, a szintaxis, a szemantika és a jel referenciájának szintjeit különíti el: felosztásából a szintaxis alakzatai, illetve a szemantika alakzatainak nem a trópusok közé tartozó típusai tekinthetők szóalakzatnak.

A ličge-i retorikusok (1970) négy szintet: fonológiai-morfológiai, szemantikai, szintaktikai és logikai szintet különböztetnek meg. Ennek megfelelően – új terminológiát vezetve be – megkülönböztetik a fonológiai-morfológiai szinten a szó formáját módosító ->metaplazmusokat; a szó jelentését módosító ->metaszemémákat; a mondat formáját megváltoztató ->metataxisokat; illetve a mondat logikai jelentését árnyaló ->metalogizmusokat. Terminológiájuk magyar értelmezésében megtalálható egy olyan megfeleltetés, amely a metaplazmusokat hangalakzatként, a metaszemémákat szóalakzatként, a metataxisokat mondatalakzatként, a metalogizmusokat pedig gondolatalakzatként értelmezi. Ez a megfeleltetés azonban ellentmond az antikvitás

szóalakzat-értelmezésének, ugyanis a metaszemémák egy része a trópusoknak feleltethető meg, a metataxisok köre viszont nagyrészt éppen azokat az alakzatokat fedi le, amelyeket a több szót érintő formai, illetve elrendezésbeli változás miatt hagyományosan a szóalakzatok közé soroltak.

Plett a fonológia, a morfológia, a szintaktika és a szemantika szintjeit először az íráskép (1977), majd a textológiai és intertextuális síkkal is tovább bővítette (2000), az ő értelmezéséből is a szintaktika és a szemantika szintjeinek egyes figurái értékelhetők szóalakzatként.

A szóalakzat kategóriájától tehát el kell különíteni egyrészt az antik retorikában még ide sorolt hangalakzatokat, másrészt a szavak jelentését érintő ->immutáció révén létrejövő trópusokat, és így a szóalakzatok közé a szavak használatában és összekapcsolásában érvényesülő adjekciós, detrakciós és transzmutaciós műveletek révén létrejött formai megoldások tartoznak.

Adjekciós szóalakzatok: ->anafora, ->annomináció, ->enumeráció, ->epanodosz, ->epifora, ->geminációó, ->gradáció, ->halmozás, ->klimax, ->pleonazmus, ->poliptóton, ->poliszindeton, ->reddíció, ->szimploké, ->szinonímia, ->tautológia. Detrakciós szóalakzatok: ->aszindeton, ->ellipszis, ->zeugma. Transzmutációs szóalakzatok: ->antimetabolé, ->enallagé, ->epifrázis, ->hipallagé, ->hiperbaton, ->inverzió, ->izokólon, ->kiazmus.

A szóalakzat fogalmának értelmezése során figyelembe kell venni azt is, hogy egyes alakzatok egyaránt és akár egyszerre lehetnek hangalakzatok, szóalakzatok, mondatalakzatok, és érvényesülhetnek a mondaton belül, illetve a szöveg nagyobb egységeiben is.

Irodalom: Adamik Tamás: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika alapkérdései. Bevezetés. In: Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 5–66. – Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 43–69. – Cicero válogatott művei. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Európa Kiadó. Bp. 1987. – Dubois, Jacques et al.: Rhétorique générale. Larousse. Paris. 1970. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Plett, Heinrich: Die Rhetorik der Figuren. In: Plett, Heinrich: Rhetorik. Wilhelm Fink. München. 1977: 125–167. – Plett, Heinrich: Systematische Rhetorik. Wilhelm Fink Verlag. München. 2000. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997. – Todorov, Tzvetan: Litterature et signification. Paris. 1967. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981.

Vö.: alakzat, gondolatalakzat, hangalakzat, metaszeméma, metataxis, mondatalakzat, trópus D. Á.

Szójáték [g. παρονομασία; l. annominatio; n. Wortspiel, Paronomasie; f. calembour, jeu de mots; a. pun, play on words; o. игра слов, парономазия]: azonos vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társítása: egymásmellettisége, összevonása vagy felcserélése. További, a magyar szakirodalomban is használt elnevezései: ->paronomázia, annomináció.

(1) a tervezgetésben […] a *skótok* sohasem voltak *skótok*
(Népszabadság. 1985. december 7. 24)

Az antik és a középkori retorikákban a görög paronomasia és a latin annominatio szakkifejezés fordul elő, ám ez az alakzat nem fedi le a szójáték összes előforduló típusát.

A modern retorikai kézikönyvek közül Lausberg munkája (1960) az ->annomináció, paronomázia alakzatnál tárgyalja az ide tartozó jelenségeket, Plett (1975) viszont külön foglalkozik a szójáték eseteivel, ezeket a morfológiai figurák közé sorolja.

A szó első előfordulása a magyar irodalomban egy 1799-es kiadású munkában található. 1836-ban Horváth Elek „A szép tudományok ismertetésé"-ben szójátszásnak nevezi. Az 1839-es nagyenyedi retorikában hiányzik a szójáték terminus, de a szóbeli figurák között szereplő antanaclasis és a paronomasia megfelel a szójáték egy-egy típusának. Szvorényi 1851-es „Ékesszólástan"-ában a szóalakzatok közé helyezi: „származhatnak a szóalakzatok vagy bővítés, vagy rövidítés, vagy szójáték által".

Szójátéknak tekintjük az azonos vagy hasonló hangzású, de különböző értelmű szavaknak meglepő, váratlan összekapcsolását, valamint e stilisztikai jelenséghez sorolhatjuk egyes szavaknak, szólásoknak, közmondásoknak (9), mondatoknak eltorzítását is.

Jelentéstani szempontból a szójátékok alapulhatnak poliszémián (1), (2), homonímián (3) és paronímián (4):

(2) Ebédem nem lévén, de még *kilátásom* is inkább az égre lévén, mint ebédre, gondoltam, alszom estig.
(Szomory Dezső: A párizsi regény)

[*kilátás* fn: 'az a lehetőség, illetve tény, hogy valahova vagy valamire ki lehet látni'; 'kedvező eshetőség, remény' ÉKSz]

(3) Nem bántja a *szemét*?
(Pap Tibor plakátja, 1983)

[*szemét* fn: 'hulladék'; *szem* fn. 'látószerv' tárgyi mondatrészként]

(4) Mert a szeretőre ki haragudhatik,
Főképpen, ha elmém abban megnyughatik,
Hogy szerelmed *szívből*, nem *színből* mutatik."
(Gyöngyösi István: Helena Parisnak)

A két hasonló hangzású szó egymással ellentétes jelentéseket, antonimákat von egy szerkezetbe: a *szívből* jelentése 'őszintén', a *színből* jelentése pedig 'színlelésből'. A két szóalakot a mezőösszefüggés is összekapcsolja: az őszinteség és a színlelés ellentétes emberi magatartásformák. A stílushatást erősíti az is, hogy ellentéten alapuló retorikai alakzatba (antitézisbe) épül bele a hasonló alakú, de ellentétes jelentésű szavak ismétlése.

Kifejtettség szempontjából azt vizsgáljuk, hogy egy vagy több szó hozza-e létre a jelenséget: egytagú és többtagú szójáték (*Einwort-Spiel*, *Mehrwort-Spiel*). Megvalósulása szerint alapulhat a szójáték ismétlésen – (1) és (4) –, amikor az asszociációképzésben részt vevő elemek mindegyike realizálódik. Ez horizontális szójáték. Az alakzatot képviselheti egyetlen szóalak is a szövegben: ez a vertikális szójáték (2), (3). A horizontális és vertikális szójáték terminusokat Wagenknecht (1965) alkalmazza először, majd átveszi Hausmann (1974) és Timkovič (1990).

A vertikális szójáték implicit, míg a horizontális explicit nyelvi formát valósít meg. Az előbbi szintetizál, egységbe von, míg az utóbbi analitikusabb, kifejtettebb. A vertikális több szót sűrít magába (ennyiben hasonlít a kihagyásos, ->detrakciós alakzatokra), tömörebb, a horizontális pedig bővített formaként jelentkezik (lásd hozzáadásos, -

>adjekciós alakzatok). A vertikális szójáték implicitségével nagyobb mentális aktivitásra, összpontosításra késztetheti a befogadót a szövegmegértés és -értelmezés során. Ez abból adódik, hogy a verbálisan ki nem fejezett összefüggést az olvasónak, hallgatónak kell pótolnia, hogy a megértés teljes/pontos legyen.

A szójáték (különösen az újság- és a reklámnyelvben) kiemelkedik a szövegből, magára vonja az olvasó figyelmét: „Figyelem, most manipulálok!" Ez az alakzat egyrészt „feltűnőségének", másrészt – a befogadó oldaláról – a megfejtésére fordított energiának is köszönheti stílushatását, illetve retorikai funkcióját. A szövegből való kiemelkedésével, azzal, hogy magára vonja figyelmünket, megakasztja az olvasást és meghosszabbítja a befogadás időtartamát. A szójátékot retorikai eljárásként felfogó Hausmann (1974) is utal rá, hogy jelként, jel mivoltában (Signal) fel kell hívnia magára a figyelmet. A kommunikációban egyrészről ezt egy Signal biztosíthatja: a beszélt nyelvben a hangsúly, gesztikuláció, mimika stb., az írott nyelvben az idézőjel, a zárójeles kiemelés, kurzív vagy ritkított szedés stb. Másrészről pedig a megszokott nyelvhasználattól való eltérés: nem mindennapi, szokatlan eljárása, nyelvi kifejezésmódja megütközteti az olvasót. De lényeges kritérium, hogy szokatlansága, a megszokottól való eltérése csak oly mértékű legyen, hogy a kommunikáció működését ne veszélyeztesse. Ha a befogadó elvárásmintájában – a szójátékban részt vevő szavak hangalakjában, írásképében, használati módjában – törés van, az valamilyen hatást indukál: meglepetést okoz, megdöbbenti az olvasót/hallgatót, megakasztja a kommunikációs folyamatot, mivel a befogadónak el kell gondolkodnia, meg kell fejtenie az új, szokatlan nyelvi jelenséget.

A szójáték (csakúgy, mint a játék minden más formája) át meg átszövi mindennapi életünket, kommunikációnkat. A legkülönfélébb nyelvi környezetben bukkanhat fel:

– a népnyelvben:

(5) Sose voltam én *Szerencsen*. ['nem voltam szerencsés']

– a szépirodalomban:

(6) Sok láb és sok erős kéz, mind *fejetlen*.
(Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem)

– a szórakoztató irodalomban:

(7) Csak *lopja a napot*, meg ki tudja, *mi mindent*.
(Rejtő Jenő: Az ellopott futár)

– viccekben:

(8) Samuka érdeklődik: Mama, szemüveg a kisasszony? Már miért volna, Samuka? Mert a papa azt mondta, hogy *szemrevaló*.
(Mátyás Diák. Kövér 1917: 213)

– a diáknyelvben:

(9) Éhes diák *pakkal* álmodik.
(T. Litovkina Anna–Vargha Katalin gyűjtéséből)

– a publicisztikai irodalomban:

(10) *Kábítószerelem*
(újságcím: Demokrata 2000/51–52)

– jelszavakban:

(11) Nem kell a *sóder*, nem kell a *duma*, / Saját medrében folyjék a *Duna*!
(a nagymarosi vízlépcső elleni tüntetésen; a sóder 'folyami kavics' és 'üres beszéd' jelentése játszik egybe)

– a reklámnyelvben:

(12) *Minden szinten szinte minden*.
(a Corvin Áruház szlogenje a hetvenes években, Romhányi József alkotása)

A szójátékok változatos stílusárnyalatúak lehetnek:

a) bizalmas: a népnyelvi szójátékok, a viccek, tréfás, humoros versek tartoznak ide; esetenként durva, trágár stílusárnyalatú is lehet.

(13) Azt hitte, ezzel kibékít. Tévedett. *Beköptem*. És *kiköpött*.
(Rejtő Jenő: Az ellopott futár)

(14) DEMETER: Úgy tetszik nevezték az *Florentinának*.
AMBRUS: Tudom én, kit hivnak *Faros Ilonának.*
(Gyöngyösi István: Florentina)

A (14) példában a szójátékot a szavak hasonlóságán alapuló népetimológia hozza létre.

Ironikus, gúnyos hang jellemzi a következőket:

(15) 1995 ősze: *hallgató hallgatók* ['a tandíjjal kapcsolatban nem nyilatkozó egyetemisták']
(Népszabadság. 1995. december 4. 15)

(16) *Ali* bég *alig* szalada.
(Zrínyi Miklós: Mátyás-elmélkedések)

b) közömbös: a tudományos és a hivatalos stílusra jellemző leginkább:

(17) *Elmúlt* és *el nem múló* romantika
(Kibédi Varga Áron irodalomtörténeti tanulmányának címe, 1998)

Mivel a szójátékok nagyrészt a népnyelvből, az irodalmi nyelvből és a sajtó-, illetve reklámnyelvből kerülnek ki, és ezek vagy expresszív, vagy komikus hatásra törekszenek, vagy meggyőzni akarnak, felkelteni a befogadó figyelmét, ezért kevésbé jellemző rájuk a közömbös stílusárnyalat.

c) választékos: az irodalmi nyelvre jellemző leginkább:

(18) Nem csak *Hadadig* kell az ilyenért menni,
Hanem méltó érte *hadaknak* is lenni.
(Gyöngyösi István: Porábúl megéledett Főnix)

Igen változatos alakzatokra épülhet rá: tradukcióra, ->distinkcióra, ->reflexióra, ->figura etymologicára, ->antitézisre, ->geminációra, ->reddícióra, ->epiforára, ->paradoxonra stb.

Funkciója szerint lehet a szójáték: kifejező erejű, expresszív a szépirodalomban (sőt kritikai funkciója is van, pl. Karinthynál), humorkeltő a viccben, figyelemfelkeltő az újságnyelvben, a reklámban, szellemes a mindennapi beszélgetésben, az anyanyelvi nevelésben pedig kreativitást fejlesztő.

Irodalom: Balázsi Attila: Többértelműség a mondat szintjén. (A műveibe szójátékokat Rejtő Jenő). In: Elemszerkezet és linearitás. ELTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék. Bp. 1998: 15–32. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 96, 158. – Czapla, Ralf Georg: Paronomasie. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 2003: 649–652. – Az ékesszólás' vagy Rhetorika elemei a' romai nyelvre alkalmazva', a' tanúló ifjúság', 's közönséges leczkék' számára. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 30–34. – Fónagy Iván: annomináció. In: Világirodalmi lexikon. 1. kötet. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 89. – Hausmann, Franz Josef: Studien zu einer Linguistik des Wortspiels. Das Wortspiel im »Canard enchaîné«. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1974. – Heibert, Frank: Das Wortspiel als Stilmittel und seine Übersetzung: am Beispiel von sieben Übersetzungen des »Ulysses« von James Joyce. Gunter Narr Verlag. Tübingen. 1993. – Horváth Andrea: Zrínyi stílusának szójátékszerűsége. In: Zrínyi-dolgozatok II. Bp. 1985: 39–76. – Horváth Elek: A szép tudományok ismertetése. 1836: 78. – Kőváry Béla: Magyar szójátékok. Figyelő. 1877: 314–317. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. Ismaning. 1990. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960. – Molnár Zoltán Miklós: Szójátékok napjaink nyelvhasználatából. Magyar Nyelv 1998: 49–55. – N. Varga Andrea: A szójáték a meggyőzés szolgálatában. http://tulipan.vjrktf.hu/hefop – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991: 37–38. – Plett, Heinrich: Textwissenschaft und Textanalyse. Semiotik, Linguistik, Rhetorik. Quelle & Meyer. Heidelberg. 1975: 215–222. – Rácz Endre: A homonimák szépirodalmi előfordulásairól. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1994[2]: 157–206. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 115–116. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 218–219. – Szerdahelyi István: szójáték. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Szikszainé Nagy Irma: A reklámszlogenek hatásának nyelvi okai. In: Magyar nyelvjárások Debrecen. 2000: 393–402. – Szvorényi József: Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. Heckenast. Pest. 1851. – Timkovič, Ulrike: Das Wortspiel und seine Übersetzung in slavischen Sprachen. Otto Sagner Verlag. München. 1990. – Varga Andrea: Párhuzamok és különbségek Zrínyi és Gyöngyösi szójátékaiban. Irodalomismeret 1995: 70–77. – Vargha Katalin–T. Litovkina Anna: „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi". A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor. Magyar Nyelv 2007: 179–199. – Wagenknecht, Christian Johannes: Das Wortspiel bei Karl Kraus. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. 1965.

Vö.: adjekció, annomináció, detrakció, diafora, figura etymologica, gemináció N. V. A.

Szolecizmus [g. σολοικισμός; l. soloecismus; n. Solözismus; f. solécisme; a. solecismus; o. солецизм]: a nyelvi normától való eltérés a szavak egymáshoz fűzésekor. A szónak létezik *szoloecizmus* és *szoloicizmus* alakváltozata is.

A *szolecizmus* szó görög eredetű. A kilikiai Soloi athéni kolónia lakosairól kapta a nevét, akik, állítólag, miután elszakadtak Athéntól, elfelejtettek szépen beszélni; jelentése: 'szabálytalan nyelvhasználat'.

Az ókori retorikák kétféle stílushibát tartottak számon: a ->barbarizmust és a szolecizmust. Barbarizmuson szóval kapcsolatos hibát, szolecizmuson szófűzési, szintaktikai hibát értettek.

A szolecizmus kifejezést már Arisztotelész is használta. „Rétoriká"-jában a stílusról szóló harmadik könyvének ötödik fejezetében a nyelvhelyesség kapcsán megjegyzi, hogy szolecizmus keletkezik abból, ha két egymás mellé rendelt szóhoz nem azt kapcsoljuk, amely mindkettőhöz illik. Arisztotelész tanítványa, Theophrasztosz könyvet is írt a

szoloikiszmoszról, ez a munka azonban nem maradt ránk, egykori létezéséről Diogenész Laertiosz felsorolásából tudunk.

A jelentős római retorikák szerzői (Cornificius, Quintilianus) a stíluserényeket és a stílusnemeket együtt tárgyalták a stílushibákkal. Quntilianus az „Institutio oratoria" első könyvében, a grammatikában részletesen bemutatja a barbarizmus és a szolecizmus különböző formáit. Quintilianus a szolecizmusnak négy fajtáját különíti el: adjekció, detrakció, transzmutáció és szócserélés. Már ő is hangsúlyozza, hogy a szolecizmust és a szóalakzatot sokszor nehéz elkülöníteni egymástól, mivel ha valaki tudatlanul alkalmaz valamely szóalakzatot, szolecizmust követ el.

A szolecizmus tehát a nyelvhelyesség megsértése a szavak összefűzésekor. Olyan nyelvi vétség, amely nyelvi erénnyé, stilisztikai többletté is válhat. Mindig az adott szövegösszefüggés és szövegtípus dönti el, hogy a stíluserény megsértése-e vagy sem. Használatát indokolhatja a választékosság vagy a közölnivaló összetettsége, s akkor már nem tekinthető hibának.

Formai szempontból a szolecizmusokat létrejöttük módja szerint a következőképpen csoportosíthatjuk:

Adjekció révén létrejövő szolecizmus, azaz, amikor fölösleges szóval vagy szavakkal bővül a szószerkezet, vagy fölöslegesen ismétlődik. Főként bőbeszédűség jellemzésére szolgál, nemegyszer komikus hatású (pl.->tautológia, ->pleonazmus, ->perisszológia).

(1) A tanár a feltárt adatokat szakszerűen értelmezi mind *mennyiségileg, mind számszerűleg.*

Az (1) példában a tautológia durva stílushiba.

Detrakció által létrejövő szolecizmus, azaz ha hiányos a szószerkezet, egy szükséges vagy szükségesnek vélt mondatrész marad el (vö. ->ellipszis):

(2) Lógjon aki… vesd ki már!
Nyolc! A köntöst tartom –
(Babits Mihály: Golgotai csárda)

Transzmutáció által létrejövő szolecizmus, azaz ha szokatlan szórend alakul ki. Az irodalmi művekben a mondatszerkesztés látszólagos következetlenségét jelenti, hiszen így a szerkesztett mondat célja egyetlen gondolat vagy egy érzelem hatásosabb kifejezése (pl. ->anakoluthon, ->hiperbaton):

(3) Fut a gazda, kié ama renyhe cseléd:
„Jössz…? Vagy *dobom* – itt ez a villa – *beléd?*…"
(Arany János: Az ünneprontók)

(4) De *rágalmazni, szidalmazni, szaggatni* eb módra az Isten szent igéjét, szörzését, tanitóit, és tapodni disznó módra az gyöngyöt, drága Isten jószágit, igéjét, *gyorsak*.
(Méliusz Juhász Péter. A Szenth Ianos irássának, akit görögül apocalypsisnek, az az el titkolt dolgoknak megjelenésének hinak, predicatiok szerént való igaz magyarázattia)

Immutáció révén létrejövő szolecizmus, ha a vonzatok vagy vonzatszerűen összetartozó szavak szokásos formája megváltozik:

(5) …a levegő, a villanyfény és rohanó emberek újra *tudatra dörzsölték* Miklóst.

(Szabó Dezső: Az elsodort falu)

A (2), (3), (4), (5) példában szerepeltetett példák olyan szolecizmusok, amelyeket szándékosan alkalmaznak a szerzők, tehát egyúttal alakzatok is.

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998. – Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Bp. 1982: 186. – Bolonyai Gábor. szolecizmus. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert. Franklin Társulat. Bp. 1913: 72–88.

Vö.: anakoluthon, barbarizmus, ellipszis, hiperbaton, perisszológia, pleonazmus, tautológia J. T.–M. K.

Szószaporítás -> Tautológia

Szubjekció [g. ὑποβολή, ὑποφορά, ἀνθυποφορά; l. subiectio, sustentatio, schema per suggestionem; n. Frage und Antwort, Subjectio; f. prolčpse, antéoccupation; a. figure of response, subjectio; o. субъекция] a klasszikus retorika által is számon tartott egyik kérdésalakzat-típus, mely az ->immutációs ->alakzatok közé tartozik, és dramatizáló szándékkal használt, ellenvetést rejtő fiktív párbeszéd monológban:

(1) Vagy talán gondatlan nagyítás, s nevetséges pöffeszkedés az, hogy ezeket a játékszín miatt ejtett szavakra mondám el? *Nem,* tekintetes Rendek!

(Kölcsey Ferenc: Játékszín)

Négyesy szubjekciónak említette, de a régebbi magyar szakirodalom általában magyarította az elnevezését: Szvorényi *megfejtés*nek, Laky *utánvető*nek, Névy *utánvetés*nek nevezte, újabban a szubjekció név használatos (Gáspári, Szerdahelyi).

A retorikai hagyomány szerint ezt az alakzatot Telész (Kr. e. 3. sz.) használta először (Lausberg). A szubjekció besorolása az alakzatrendszerbe a felfogásoknak megfelelő változatosságot tükrözi. Van olyan retorikus, aki ->szóalakzatnak (verborum exornatio) (Cornificius); van, aki szó- és gondolatalakzatnak (Cicero), van, aki ->mondatalakzatnak (Szabó–Szörényi); van, aki ->gondolatalakzatnak (sententiarum exornatio) minősíti (Quintilianus, Fouqelin, Gáspári, Göttert, Robrieux, Ueding–Steinbrink), sőt olyan is akad, aki az utóbbi kettőhöz egyaránt tartozónak tünteti fel (Szilágyi). Megint mások nem a hagyományos, nyelvi szintek szerinti rendszert követik, hanem más kategóriákat vesznek fel: például a felhívó (Plett), illetve a pragmatikai alakzatok alcsoportjában a kérdésalakzatok közé tartozónak tekintik a szubjekciót (Lausberg, Szabó–Szörényi). Némely retorikusok csak azt jelzik: az alakzatok közé sorolandó (Puttenham, Révai, Dixon, Burton, Schöpsdau stb.).

A szubjekció fogalmának terjedelme eltérő képet mutat az egyes szakmunkákban. Vannak olyan retorikaszerzők, akik kiszélesítik ennek az alakzatnak a jelentésmezejét, és nemcsak kérdésalakzatként fogják fel (Fontanier, Vossius, Lamy, Burton). Más kutató (Schöpsdau) viszont leszűkíti a fogalomkörét, amikor ahhoz köti, hogy egy általános jelentésű kérdést speciális(ak)nak kell követnie(ük), illetve más csak az ellenvetést tekinti szubjekcióteremtőnek (Calboli). Egyetlen szerző munkásságán belül is felfedezhető következetlenség: Lausberg az 1960-ban írott könyvében a szubjekció kérdés-felelet-játék,

viszont az 1977-ben megjelenőben a kérdés-felelet-játékból csak a feleletet tekinti szubjekciónak.

A retorikusok többsége a szubjekciónak két lényeges jellemzőjét emeli ki meghatározásában. Az egyik felfogás szerint a szónok saját kérdésére adott válasza ellenvetés (Calboli, Perelmann–Olbrechts-Tyteca, Mazaleyrat–Molinié, Molinié), valamint magyarázat, illetve következtetés (Fontanier). Más retorikusok viszont csak a szónok saját kérdésére adott azonnali válaszát tekintik meghatározó jegynek (Cornificius, Quintilianus, Crusius, Puttenham), hangsúlyozva a dialógus fiktivitását (Szabó–Szörényi, Plett).

A szubjekció olyan kételemű szerkezet, amelynek kérdő, illetve felelő eleme ellenvetésre épülve fiktív dialógust alkot monológban. Az teszi ezt a mondategyüttest alakzattá, hogy ugyanattól a személytől származik mind a kérdés, mind a felelet, és együtt alkotnak beszédaktust, együtt van illokúciós erejük a szövegben.

A szubjekció létrejötte tehát kommunikatív indítékokra vezethető vissza: attól függ, hogy a szövegalkotó a közös információtartalomhoz mentális művelettel melyik formát konstruálja beszéde célja, illetve hatása érdekében. A megnyilatkozó a virtuális szinonim lehetőségek közül választja ki a konszituációban legmegfelelőbbnek tartottat, és nem azt jelenti ki: Fizetnem kellene, *de* nincs mivel fizetnem az Úrnak. Hanem helyette önmagának tesz fel kérdést, dramatizálva a gondolatát:

> (2) Eladósodva térünk meg az atyai házhoz, vagy járulunk a király elé haladékért. „Fizetésképtelenné" lettünk, csődbe jutottunk – ennek a felismerését is benne érezzük a nehéz kérdésben: mivel *fizessek*? Nincs mivel fizetnem az Úrnak.
>
> (Tőkés László: Törlesztés helyett hálaadás)

A művelet eredményeképpen ennek az alakzatnak a hátterében tehát egyaránt együtt van a monológ és a dialógus, éppen ez teszi sajátossá. A tapasztalat azt mutatja, hogy ennek a kérdésalakzatnak a kérdés-felelete megfeleltethető egyetlen (összetett) mondatnak. Az alapvető tartalmi azonosság ellenére figyelemkeltőbb és ezért hatásosabb a kérdés-felelet formájú megfogalmazás, amely az ellentétes mellérendelő összetett mondat helyébe a kérdést és ennek ellenvető feleletet iktat.

A szubjekció kételemű szerkezetű, kérdő és felelő elemének egymáshoz való viszonyában rejlik a más kérdésalakzattól elkülönítő sajátsága. Típusait is eszerint lehet megállapítani. Az egyik típusában a kérdés és a válasz ellentétes logikai minőségű:

> (3) Van-e a költségvetésnek több pénze? *Nincs.* Akarunk-e több járulékot fizetni? *Nem*.
>
> (Kuncze Gábor napirend előtti felszólalása az országgyűlésben. 2004.)

A magyarázat is rejthet magában ellenvetést:

> (4) Miért mentetek ki a pusztába? Szélingatta nádszálat látni? Ugyan miért mentetek ki? Puha ruhákba öltözött embert látni? [de] *Hiszen* akik puha ruhákat viselnek, a királyok palotáiban vannak.
>
> (Máté evangéliuma 11,7–8. A revideált Károli)

Ellentétet jelző kötőszó (*de, mégis* stb.) is nyilvánvalóvá teszi az ellenvető választ:

(5) Magyarországon ez ma eléggé szokatlan, de a jogosultak több mint fele elmegy a népszavazásra, és a választók 84 százaléka elutasítja a lepencei strand értékesítésének fideszes módját. *Gondolják önök, hogy a népszavazás, a polgárok akarata bármilyen befolyással van a fideszes önkormányzatra? Dehogyis!* Hadházy Sándor úr kérlelhetetlenül folytatja a strand értékesítését.

(Eörsi Mátyás napirend előtti felszólalása 2002. január 21-én)

Nemegyszer kötőszóval nem jelzett az ellenvető és magyarázó értelem, de ezt a hiányt pótolni tudja a befogadó:

(6) S rámböknek szigorúan és igazságosan: iszom, dohányzom, bután étkezem, mozgásszegényen élek. Hát ezt az utóbbit megkérdőjelezem. *Mozgásszegényen?!* [De hiszen] *Állandóan úszom az árral és néha ár ellen.*

(Csiki László: Diurnus)

Hogy a nézőpont a szöveg deiktikus középpontjaként a pragmatikai jelentéseket meghatározó szövegszervező eljárás, a szubjekcióban jól nyomon követhető. Ebben az alakzatban ugyanis egyértelműen megjelenik nyelvi jelölőkben a megnyilatkozó beszélői pozíciója.

Szokott formája a nézőpont-megjelenítésnek az, amelyben egyvalaki beszél, de már nem önmagához, hanem a megszólítotthoz, mégis ő adja meg a kérdésére a feleletet, tárgyilagosságot sugallva azáltal, hogy a megnyilatkozó kérdező-felelő csak véleményalkotó, de közvetlenül nem érintett a történésekben:

(7) *Nő és anya és szükségtől retteghető asszony valami ilyet követhetett-e el? Nem, T. Törvényszék! Erkölcsi lehetetlenség ez; s merném kiáltani: vagy minden tapasztalás és emberisméret hazug, vagy ez a személy ártatlan!*

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

A vádlott ügyvédjének helyzetében az objektivitás hitelességét sugallóan a kérdés semleges kiindulópontú: jelzi a 3. személyű alany *(asszony)* és a hozzákapcsolt ige múlt ideje *(követhetett-e el)*. Mégis rejtett beszélő énként a semleges kiindulópontok ellenére *(nő, anya, asszony)* Kölcsey nyelvi jelét adja érzelmi állásfoglalásának egy szerkezetes jelzőben: *szükségtől retteghető* és a vádakat megkérdőjelező, egyenesen ->dubitációt sejtető ható igés formában és az *-e* partikula használatában. A válaszban újabb semleges kiindulópontok – mint a megszólítás *(T. Törvényszék!)* és bizonyos 3. személyű fogalmak *(lehetetlenség, tapasztalás, emberisméret)* – mellett megjelenik egyes szám 1. személyben az alany jelenre vonatkoztatott perspektívájával a referenciális központ, amely magában rejti az aktív tudatosságot a *merném kiáltani* szintagmában. Így a szubjekció alakzatában az oppozíció a kérdés és felelet nézőpontjának eltérő voltában teremtődik meg. Sajátos játék ez: a beszélő én dialógust indít el olyan álláspontot hangoztatva, mint amelyet ellenségei mondhatnának, hogy utána rögtön a felelettel megcáfolja annak valótlanságát. Furcsa kettősség ez: egyvalaki beszél, de két nézőpontot jelenít meg egy összefüggő kérdésalakzati szerkezetben.

Ez a kérdésalakzat valójában nem információt tudakol, hanem információt közöl. Mégis alapvetően retorikai-stilisztikai szerepe fontosabb, mint ismeretközlő funkciója, és ez összefüggésben van használatának céljával: a monológ élénkítése (vivacitas) révén a figyelem ráirányítása a mondanivaló lényegére. A szubjekció kommunikációs célja tehát a befogadó kérdés általi megszólításával felkelteni a figyelmet a megnyilatkozói kérdésre és az azt rögtön követő felelettel le is zárni a másféle válaszadás lehetőségét.

A szubjekció a figyelemirányítás, az élénkítés vagy a meggyőzés érdekében a legkülönbözőbb korokban, stílusrétegekben és szövegtípusokban, valamint egyéb kommunikációs színtereken használatos, azaz nincs kitüntetett előfordulási helye. A klasszikus retorikai hagyomány szerint a szónokok élnek vele. Különösen a törvényszéki szónoklatban, perbeszédben a bizonyítás és a cáfolás részeként volt figyelemkeltő, ezért a törvénykezés nyelve sokáig fenntartotta:

(8) *Mi érzet az, minek e megdöbbentő észrevétel mellett bennünk legközelebb ébredni kell? Utálat? bosszú? Nem! a legközelebb, legtermészetesb érzet, ami itt szíveinket elfogja: a legmélyebb, legigazságosb szánakozás.*
(Kölcsey Ferenc: Gyermekgyilkos R. d. M. ügyében)

A mai joggyakorlat vád- és védőbeszédeiben viszont már nem használják ki ennek a kérdésalakzatnak a retorikus erejét. Napjainkban inkább a politikai tartalmú beszédben vált a hatáskeltés eszközévé:

(9) Pillantsunk körül! *Vajon az elmúlt rendszer vesztesei ülnek-e a kormánypártok padsoraiban és a miniszteri bársonyszékben? Éppen ellenkezőleg.*
(Orbán Viktor beszéde a FIDESZ IV. kongresszusán)

A szépirodalom legkülönbözőbb műfajaiban élnek vele az alkotók, mert ez az olvasóval kiépítendő dialogikusság hatásos módja:

(10) Már sarjad a vadkaktusz is, mely elfedi neved
A mexikói fejfán, hogy ne is keressenek.
Még azt hiszed, élsz?… Valahol?… És ha máshol nem is,
Testvéreid szivében élsz?… Nem, rossz álom ez is.
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

Kedvelt a publicisztikai stílusban is a felrázás ismert módjaként, ugyanis a szembeállítást szembeszökővé teszi:

(11) *Hát a karuszelen sem voltak kazárok? Ugyan, ugyan!*
(Ady Endre: A farkas és a bárány meséje)

A tudományos stílusnak is javára szolgál a szubjekció, mert a megnyilatkozó monológját megtöri a dialogikus jelleggel és erőteljes figyelemirányító erejével:

(12) Ami pedig a nemzeti búsongó karaktert illeti: *annyira bizonyos-e, hogy búsongásra hajlás és a szabadságnak magas érzelem nem*

férhetnek meg egymással? Búsongás nemcsak szolgaiságnak, de az érzés mélységének következése is lehet.

(Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok)

A Bibliában (4), a prédikációban (2), a gyászbeszédben a hitbeli meggyőzést segíti a hívek elgondolkodtatásával. De előfordul a mindennapi kommunikációban, a bizalmas stílust is megengedő kommunikációs színtéren:

(13) *Van fogalma, hogy tud ez az én második, drága-csibész férjem a születésem napjára átadni egy csokor ibolyát, amiről még azt is tudom, hogy az én pénzemből vette? Arról magának fogalma sincs.*

(Gyökössy Endre: A HOGYAN. Három meditáció a meditációról)

Mivel a prototipikus szubjekció – sajátos szemantikai jellege miatt – az ->antitheton alakzatának egyik válfaja, ezért nyilvánvaló, hogy szükségszerűen együtt jár vele a szembenállás alakzata. Ezt jelzi a feltett kérdésre az ellentétes kötőszóval indított vagy ellenvetést tartalmazó válasz.

A hatáskeltés érdekében más alakzatokat is bennfoglalhat a szubjekció, de ezek nem érintik a kérdésalakzat lényegét. A kérdés gyakran együtt jár a címzett ->aposztrofé jellegű megszólításával:

(14) Vajon legitim volt ez a kormány akkor, *képviselőtársaim?* Erre kérték a szavazatot? Természetesen nem.

(Fodor Gábor napirend előtti felszólalása az országgyűlésben. 2004. október 12.)

A megszólítással egybekapcsolódhat az ->exklamáció (felkiáltás) a szubjekció válasz elemében (1).

A ->gradációval (fokozás) összekapcsolódva a szubjekció hatása még expresszívebb:

(15) Mit valánk teendők? *Engedni?* Az szívünk győződésével meg nem fért. *Nem engedni?* Azt követni kötelességünk nem hagyta.

(Kölcsey Ferenc: Búcsú az országos rendektől)

A szubjekció társulása más kérdésalakzatokkal nem ritka jelenség. Kérdéssor halmozódhat a válasz előtt:

(16) De megszületett az úrbér, statusgazdászati viszonyaink legfontosb részének vélt evangelioma. *Kiegyenlítette talán a földesúr s jobbágy közti viszonyokat? megoldotta a nemzetnek emez életkérdését? kiengesztelte legalább az egyik felet? – a válasz meg van írva rangkülönbség nélkül minden magyar honfi szívébe.*

(Kossuth Lajos: Késő!!)

A szubjekcióláncban a kérdés-feleletek szoros egymásra épülését a lexikális elemek ismétlődése is jelezheti *(igazságot, a teljes igazságot, igazságmozzanatokat)*:

(17) *Lehet-e egyáltalán az igazságot felismerni, és pontosan verbalizálni, szavakba önteni? Hiszen ha át is szűrtem magamon, pusztán azáltal,*

hogy szavakkal akarom kifejezni, már szükségképpen eltorzul a mondanivaló. Egyáltalán ki láthatja a teljes igazságot? Mindössze igazságmozzanatokat figyelhetünk meg.

(Cseri Kálmán: A tíz parancsolat)

A szubjekciósorban a kérdés-feleletek párhuzamossága a tartalomnak tagolást ad:

(18) BOLYAI. *De mit nyerne, ha át is ragasztaná rám azt a politikai tüzet? Egy hatvanéves ember a tapasztalat taposta úton hajtja, ha vannak, a reményeit. S miben reménykedjen egy Erdélybe vetett matematikus? Hacsak abban nem, hogy akibe jó húsz éve önmagát mintegy áthelyezte: kijut az őt lehúzó föld vonzóköréből?*

(Németh László: A két Bolyai)

A szubjekció más kérdésalakzattal is társulhat. Kérdésére válaszként ->interrogáció, azaz újabb kérdés is áll, ám ez a funkciófordulás miatt megállapításként értelmezhető:

(19) *S kik ezek a főrendek? Nem azok-e, kik az országnak legtöbb javaival élnek? nem azok-e, kik a helyeken ülnek, hol Zrínyi a bajnok és koszorús író, hol Pázmány Péter és Liszti ragyogtanak? kik a sorokon gyűlekeznek, miket egykor Kohári és Amade, Orczy és Ráday s nemrég Széchényi és Festetics György ékesítettek? Nem méltán kívánhatók-e, hogy ne szegezzék magokat az ellen, amiért az őket megelőzött nagyok élni és halni dicsőségnek tartották.*

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Egyes kérdésalakzatok át is értékelődhetnek szubjekcióvá. Gyakori, hogy a szubjekció kérdő elemeként interrogáció szerepel:

(20) De mi letettünk az asztalra nemcsak egy pártprogramot, letettünk egy globális kormányprogramot, majd egy újabb gazdasági programot, amit folyamatosan megvalósítunk. *Hol van ehhez hasonló, hol van egyáltalán a más politikai erőnél vagy más politikai pártnál megfogható hasonló munka? Egyetlen egy sem született meg.*

(Antall József: Felelősséggel a hazáért – záróbeszéd az MNF. V. országos gyűlésén)

Bár nincsenek igazán sajátos nyelvi jelei a szubjekciónak, mégis világosan elkülönítendő más kérdés-felelet szerkezeti típusoktól, mert míg a szubjekcióban a többnyire eldöntendő kérdésre ellenvető válasz érkezik, addig a többi hasonló kételemű szerkezetűben (a ->raciocinációban, a ->szermocinációban) a kérdést ellentétképzés nélküli válasz követi. Pragmatikailag viszont azokkal rokon a szubjekció, amelyek a közönséghez fordulással a tanácskozást szimulálják: vagyis a dubitációval és a ->kommunikációval. Mivel ebben az alakzatban a kérdező nemcsak személy lehet, hanem fogalom is, ezért érintkezik a ->fictio personae alakzatával is. A nem kérdésalakzatok közül az ->antitheton számít rokon alakzatának, hiszen a szubjekciónak meghatározó jellemzője az ellenvetésre épülés.

Irodalom: Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Calboli, G. 1969. Cornifici Rhetorica ad C. Herennium. Introduzione, testo critico, commento. Bologna. [Hivatkozik rá Adamik Tamás: Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 313.] – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig. 1931: 3, 53, 203; 3, 54, 207. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4, 23, 33. – Crusius, Martinus: Questiones in Rhetoricam Philippi Melanchthonis. J. Oporini. Basel. 1564: 300. – Dixon, Peter: Rhetoric. Routledge. London–New York. 1990 [1971]: 36. – Fontanier, Pierre: Les figures du discours. Flammarion. Paris. 1977 [1821]: 374. – Fouquelin, Antoine: La rhétorique française. In: Francis Goyet (szerk.): Traités de poétique et de rhétorique de la Renaissance. Librairie Générale Française. Paris. 1990 [1557]: 379. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 78. – Göttert, Karl-Heinz: Einführung in die Rhetorik: Grundbegriffe – Geschichte – Rezeption. Wilhelm Fink Verlag. München. 1994: 60. – Laky Demeter: Ékesszólástan. Ráth Mór. Pest. 1864: 57. – Lamy, Bernard: La rhétorique ou l'art de parler. PUF. Paris. 1998 [1699]: 213. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 771–775. – Mazaleyrat, Jean–Molinié, Georges: Vocabulaire de la stylistique. PUF. Paris. 1989: 171. – Molinié, Georges: Dictionnaire de rhétorique. Librairie Générale Française. Paris. 1992: 166. – Négyesy László: Stilisztika. Lampel Róbert Kiadása. Bp. 1895: 205. – Névy László: Az írásművek elmélete vagyis az irály, költészet és szónoklat kézikönyve. Eggenberger Könyvkereskedés. Bp. 1887: 86. – Peacham, Henry: The Garden of Eloquence. B.-M. Koll. Frankfurt. 1996 [1577]: 109. – Perelman, Chaďm–Olbrechts-Tyteca, Lucie: Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique. Université de Bruxelles. Bruxelles. 1988: 653. – Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 1991 [1971]: 64. – Puttenham: The Arte of English Poesie. www.bnf.fr. 2004 [1589]: 170. – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959 [94–95]: 9, 3, 98. – Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973 [1805]: 85. – Robrieux, Jean-Jacques: Éléments de rhétorique et d'argumentation. Dunod. Paris. 1993: 79. – Schöpsdau, K.: Frage, rhetorische. In: Ueding, Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1996: 446–447. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 177. – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó. Bp. 1995: 288. – Szilágyi Imre: szubjekció. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. – Szvorényi József: Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. Heckenast. Pest. 1851: 47 – Ueding, Gert–Steinbrink, Bernd: Grundri¸ der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode. J. B. Metzlersche Verlangsbuchhandlung. Stuttgart. 1986: 286. – Vossius, Gerhardt Johann: Rhetorice contracta Praeceptis magis necessariis, et Exemplis, ex Opere eiusdem, cum Partitionum tum institutionum oratorium, desumptis aucta, ac Scholiis illustrate. Samuel Pap Telegdi. Claudiopolus. 1729 [1606]: 114.
Vö.: antitheton, aposztrofé, dubitáció, exklamáció, fictio personae, gondolatalakzat, gradáció, immutáció, interrogáció, kommunikáció, mondatalakzat, perkontáció, raciocináció, szermocináció, szóalakzat Sz. N. I.

Szubnexió [g. προσαπόδοσις; l. subnexio; n. Anfügung, Subnexio; f. subnexion; a. subnexion; o. субъюнкция]: ->adjekciós ->gondolatalakzat: egy mellékgondolat hozzáillesztése egy főgondolathoz.

A *subnexio* latin szó jelentése: 'átkötés, hozzákötés'. Ezen a jelentésen alapszik az alakzat 'hozzáfűzés, hozzáillesztés' értelme, tulajdonságai alapján tehát adjekciós alakzat. Általában gondolatalakzatként, ritkábban mondatalakzatként tartják számon. A hipozeuxisnak (csak egy mondatrészre vonatkozó bővítményes szerkezetek sora) egyik latin elnevezése.

Alapformájában az alapgondolat és a mellékgondolat között ok-okozati összefüggés van (ezzel rokon az okot megadó proszapodózisz):

> (1) *[…] a nemzeti, ébredező szellem […] Nyelvünket ragadá meg legelőbb, ez lévén a legtermészetesebb mód egymást érteni, egymásra figyelmezni, ideákat venni és adni, s azt, ami a kebelben titkon és külön forr, nyilvánná és egyetemivé csinálni. / – Ily szempontból tekintem én a nyelvvel kezdett, s gyors rohanással előre törekedő változást.*
>
> (Kölcsey Ferenc beszéde Kazinczy felett)

Az antik retorika egyik fő gondolatalakzata volt. A görög retorikában a *proszapodózisz* a megfelelője a latin *subnexió*nak, bár a kettő nem teljesen fedi egymást. A proszapodózisz

okot megadó alakzat, míg a szubnexiónak csak az egyik fajtája alapszik ok-okozati összefüggésen. Az újabb retorikák, mint például a ličge-i iskola, nem veszik fel rendszerükbe.

A szubnexió a fő gondolatból és a hozzáfűzött, valamilyen módon indokolt mellékgondolatból áll. A fő és a mellékgondolat kapcsolata lehet ok-okozati, illetve ellentétes. Az ok-okozati kapcsolatra példa lehet egy másik Kölcsey-szövegrészlet:

(2) *Ok nélkül hágni vészes pályára vakmerőség és hiúság; de midőn közügy kívánja, akkor mindenre készen lenni polgári kötelesség. S e kötelesség parancsolja a valót és igazat nemcsak megismerni, nemcsak szeretni és tisztelni, de bátor szívvel kimondani és pártfogolni is. / Az elpalástolt való s a pártfogás nélkül veszélybe sűllyedt igaz gyalázatára válik a nemzetnek, melynek körében az eset megtörtént.*

(Kölcsey Ferenc: Parainesis)

A fő és mellékgondolat között lehet ellentétes a kapcsolat:

(3) *A probléma azért jelentős, mert a parlament szerepét s bizonyos kormányzati struktúrákat is újra kell gondolni. A parlamenti bizottságok munkája kiüresedett. Utalás történt az imént egy törvényjavaslat egyperces általános vitájára is, ami szerintem szintén sok mindent tükröz. / Megjegyzem 1990–92 között azért nem így működött a parlament.*

(De Jure. 2006/1.)

Gyakoribb formája a retorizált okság (hasonlóan oksági alakzatok az ->expolíció, a ->regresszió és a ->korrekció), de ez nem indokol, mint az expolíció, nem részletez, mint a regresszió, nem helyesbít, mint a korrekció, csupán kommentál, mint a következő levélrészlet szubnexiója is:

(4) *Csabám, ígéretemhez híven itt küldöm Márai tíz írását. Még van több is, de azokat meg kell keresnem. Ezek között találsz Tollas Tiborhoz írtat is, amit ő küldött el nekem, nem tudom miért. / Mindenesetre nem árt, ha látod.*

(Fáy István levele Gaal Csabához. Vigilia. 2001. január)

Az alakzat jellemzője a többtagúság, mégpedig szemantikai és nem pusztán mondattani többtagúság, a mellékgondolat nem lehet tehát rokon értelmű a fő gondolattal. Többféle variációja létezik:

a) a fő gondolat jelentésében egytagú, a mellékgondolat akár egy (1, 3), akár többtagú lehet,
b) a fő gondolat jelentésében többtagú, és a mellékgondolat(ok) különféle módon kapcsolódhat(nak) a fő gondolatokhoz.

Két fő gondolat lehet egymással ellentétes, szinonimitásuk azonban ki van zárva. A mellékgondolatok szemantikai funkciója kettős: vagy megindokolják a fő gondolatot, vagy elmélyítik a fő gondolatok közti különbség mélységét, de e kettő nem zárja ki egymást. Az indoklás neve: aetiologia, a különbség elmélyítéséé pedig regresszió vagy komparáció.

A szubnexió funkciója a fő gondolat kiemelése és bizonyos fokig összefoglalása a nála mindig rövidebben kifejtett mellékgondolat által. Az értekező prózán kívül gyakori a sajtó elemző műfajaiban és bárhol, ahol az érvelés megjelenik.

Irodalom: Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 82, 83. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München 1973: 861–866. §§ – Martinkó András: In: Világirodalmi lexikon. 4. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1975. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 157. – Szerdahelyi István: szubnexió. In: Világirodalmi lexikon. 14. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. E. V.

T

Tabuszavak -> **Eufemizmus**

Tapinózis -> **Hiperbola**

Tautológia vagy **szószaporítás** [g. ταυτολογία; l. tautologia; n. Tautologie; f. tautologie; a. tautology; o. тавтология]: valamely fogalomnak, gondolatnak vagy nyelvi viszonynak azonos jelentésű szavakkal való ismétlése, vagy ugyanannak a szótőnek eltérő toldalékokkal akár különböző szófaji minőségben történő megismétlése. A görög szó jelentése: 'ugyanannak mondása, kifejezése'.

(1) Az előadó*művész* feladata nemcsak a *mű művészi* szintű közlése.
(Sajtónyelv. 2006)

A tautológia a ->halmozástól abban különbözik, hogy az egymást követő szavak sem tartalmilag, sem hangulatilag nem gazdagítják a közlést. A ->pleonazmustól pedig abban, hogy ugyanaz a jelentés ismétlődik többször, más formában, szinonimaként.

A tautológia gyakori a köznyelvben és a sajtónyelvben is, ilyenkor többnyire stilisztikai cél nélkül történik az ismétlés, így stílushibának tekintjük.

(2) Szöveg – *párbeszéd* vagy *dialógus* – formájában csak akkor került a történetbe, ha az esemény a képről már semmiképp nem olvasható.
(Sajtónyelv. 2006)

(3) Amikor az égitestet *katasztrófapusztulás* fenyegette, Supermant a Földre juttatta apja.
(Sajtónyelv. 2006)

Ez a jelenség természetesen nem minden esetben tekinthető vétségnek, alkalmanként él vele az irodalom is, például komikus vagy műveletlen alak jellemzése céljából, vagy a nagyobb nyomaték kedvéért. Kukorelly Endre költészetének jellegzetes vonása a tautológiák gyakori alkalmazása, a lefokozás, az alástilizálás. A mindennapi nyelv töredezettségét, pongyolaságát imitálja ez a lírai nyelv, amikor a beszélő folyvást ismétli, helyesbíti önmagát. Az állandó újrafogalmazás egyszerre leplezi és kiadja a feszültséget.

(4) *Nem nevet. Nem / fog nevetni*. Azt / biztosíthatom, uram, hogy ez *nem nevet*. / Erről *biztosíthatom*. *Be / lesz biztosítva*. // Mert *inkább bármi*. *Inkább bármi* más / csak *nem nevet*, ha / valami nem / akkor ez az: / a

nevetés. Mert // egyáltalában nem, mert / nem szokott, ez még sohase *nevetett.* / És az egészen *biztos*, a nem / uram. És *biztosan*.
(Kukorelly Endre: Egy gyógynövény-kert)

(5) Nem törődöm bele, gondoltam. Ezt / *nem hagyom*. Ezt *nem hagyod*… / Itt lett elhatározva, hogy *nem fogom hagyni*.
(Kukorelly Endre: Nem törődni bele)

A fenti szövegrészletek (4), (5) esszenciális formában hordozzák a redundáns, önismételgető, önmagát állandóan javítgató mondatfűzési technikát.

Az alábbi esetben a dal műfaji egyszerűségét hangsúlyozza szándékosan a szerző a tautológiával, ugyanakkor a vonzatváltással egyedíti is egyben.

(6) Most úgy nézek egy idegen arcot,
mintha sose *harcoltam volna harcot*.
(Márai Sándor: Ének)

A tautológiának fokozó szerepe is lehet:

(7) *Haragszik és dúl-fúl* az Isten
(Babits Mihály: Fortissimo)

(8) KIRÁLY: Levetkőztetek?
A BÁTY: *Tiszta anyaszült pucér meztelenre.*
(Kárpáti Péter: Első éjszaka avagy az utolsó)

A tautológia legtöbbször szóismétlés formájában jelentkezik (1), (4), (5), gyakori a rokon értelmű szavak halmozása is (7), (8), ritkábban szóösszetétel (3).

A tautológia és a ->pleonazmus esetében vehető észre leginkább, hogy bármely alakzat funkciótlan alkalmazása épp azt a hatást, nyelvi, kifejezésbeli értéket szünteti meg, melynek megvalósítására képes. Ugyanakkor a szépirodalmi nyelvben a tautológia és a ->pleonazmus esetében épp egy vétségnek minősíthető nyelvi jelenség válik – képzett és jelentős stílusművész által – nyelvi erénnyé, stilisztikai többletté, a kifejezés erejét és hatását fokozó jelenséggé.

Irodalom: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): Nyelvművelő kézikönyv. Akadémiai Kiadó. Bp. 1985: 521. – Radnóti Sándor: A tautológia retorikája. Holmi. 4. 1994: 613–619. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Bp. 1997: 130. – Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp. 1961: 498.

Vö.: pleonazmus J. T.–M. K.

Tiráda -> Körmondat

Tmézis [g. τμῆσις; l. dissectio, tmesis; n. Tmesis; f. tmčse; a. tmesis; o. тмезис]: a görög 'szétvágás', 'felszeletelés' jelentésű szóból vált retorikai szakszóvá. A klasszikus retorika szerint transzmutációs alakzat; a neoretorika a ->permutatiós ->metataxis körébe sorolja.

(1) mért hagytál engem, *szent Szüz,* el?
(Babits Mihály: Vérivó leányok)

Szorosan összetartozó szerkezeti egységek vagy összetett szavak elemeinek, morfémáknak vagy állandósult részeknek a szétválasztása egy vagy több szó közbeiktatásával. Az ókori görög és latin költészetben gyakori eljárás volt metrikai okból. A tmézis nyelvi formáját meghatározza az adott nyelvtípusba való tartozása. Ha az összetett állítmány névszói részét és a kopulát szorosan összetartozó egységnek (morfológiai értékű szerkezetnek) tartjuk, az ilyen szórendi megoldások is tmézisnek minősülnek:

(2) Ilyen messze, halk zugolyba
véle volna *jönni* jó,
(Babits Mihály: Augusztus)

A tmézis funkciója általában verstani (metrikai) okkal magyarázható.

Irodalom: Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 262. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba. 2003: 93. – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1960: 358–59. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 149. – Szerdahelyi István. tmézis. In: Világirodalmi lexikon 15. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1993.
Vö.: anasztrofé, hiperbaton, parentézis, rím L. J.–R. R.

Transzmutáció [g. μετάθεσις; l. transmutatio, conversio; n. Figuren durch Vertauschung, Transmutatio, Umstellung; f. transmutation; a. transposition; o. пермутация]: szavak, kifejezések helycseréje, így a szóalakzatok vagy gondolatalakzatok egyik típusa.

(1) Aki fegyvert, lőszert, robbanóanyagot talál, és nem szolgáltatja be, az *agyonlövetik, és szigorúan megbüntettetik*.
(Falusi hirdetés 1944-ből)

A kiadott rendelet gondatlan fogalmazása folytán az *agyonlövetik* és a *szigorúan megbüntettetik* kifejezés egymásutánja humoros hatást kelt: nehéz elképzelni szigorú büntetést az agyonlövés után.

A latin *transmutatio* 'átalakítás, átváltoztatás' a *trans* 'át, keresztül' és a *mutatio* 'változ(tat)ás, kicserélés' szavak együttese. A változáskategóriák, a retorikai átalakítások egyik típusa, a szavak vagy kifejezések megszokott rendjének felcserélése, szóalakzatokat és gondolatalakzatokat foglal magában.

Az ókori elméletek már kiterjesztették a fogalmát a szövegrészek felcserélésére: a cselekvés, az idő, az ok/okozat linearitásának megváltoztatására is. Quintilianus a forma jelentésváltozás nélküli megváltoztatását értette transzmutáción; szerinte transzmutáció a két betű helycseréje is. Az újkorban is gyakran elcserélést, a betűk megcserélését értették transzmutáción.

Longinus a transzmutáció stilisztikai, poétikai funkcióját ismerte el. Martinkó András a transzmutációt a nyelvi műalkotások nélkülözhetetlen föltételének nevezte.

A neoretorika a transzmutációt ->permutációnak nevezi. A tetszőleges relációs permutáció a ->metaplazmusok közül a kecskerím, az ->anagramma, a ->metatézis; inverziós relációs permutáció a ->palindrom. A ->metataxisok tetszőleges relációs alakzata a ->tmézis és a ->hiperbaton. A ->metalogizmusok tetszőleges relációs permutációs alakzata a logikai ->inverzió és a kronológiai inverzió. Ezt az utóbbit jól szemlélteti Petőfi versének egyik sora:

(2) *Üsse agyon* férjét *és szidja meg* istenesen,
(Petőfi Sándor: Levél Arany Jánoshoz)

Példánk logikai és kronológiai inverzió: miután agyonütötte, nemigen szidhatja meg férjét az asszony. Hatása tréfás, éppen ennek a lehetetlenségnek a közlésével.

A hangalakzatok közül a transzmutációk közé sorolják a ->metatézist, a hangátvetést.

(3) Nem Rodosto ez, hanem *Ostorod*.
(Móra Ferenc: Az ember feje nem füge)

A település nevének betűit átrendezve jut a beszélő 'a büntetés helye' jelentésig. Mindegyik szótag (hangcsoport) ismétlődik, de a sorrendjük változik. Az író a bujdosók egyikének a szájába adja a megfordítást, ezzel az őket sújtó száműzetésre utalva.

A ->hiperbaton szóalakzat: ebben szintaktikailag szorosan egymáshoz tartozó két szó (a leggyakrabban szószerkezet két eleme, pl. a jelző és a jelzett szó) szétválik harmadik szó közbeiktatásával. Gyakran ennek a fogalomnak az alfajaiként tárgyalnak egy sor más alakzatot. A hiperbaton különleges fajtája a befejezett mondathoz utólag kapcsolt kiegészítés, az ->epifrázis.

Az ->anasztrofé (inverzió) eltérés a normál szórendtől, a közvetlenül egymásra következő két szó sorrendjének megfordítása: hátravetés.

Az alkotóelemek cseréje, azaz a transzmutáció eredményezi az ->enallagé alakzatát, a jelzők szintaktikai átrendezését; és a ->hipallagét, a cselekvéshez tartozó tárgynak másik cselekvéshez kapcsolását.

Az ->antimetabolé szavak ismétlése megfordított grammatikai rendben; a modern korban ez a ->kiazmus. Az ->akrosztichon szavak olyan sorrendje, amelyben az összeolvasott kezdőbetűk nevet, értelmes kifejezést eredményeznek.

A mondatban a szorosan összetartozó szerkezeti elemek szétválasztása – költői értékkel és okokból – a ->tmézis mondatalakzata, az interpozíció. Ekkor az ismétlődő szerkezet elemei között helyezkedik el egy vagy néhány más szó.

A gondolatalakzatok közül a transzmutáció körébe tartozik a ->hiszterológia: az elöljáró és a főnév, a főnév és a névutó közé beiktatott más szót, szavakat jelent. A ->hiszteron proteron megváltoztatja a természetes, logikus időrendet.

A ->parentézis úgy módosítja a mondat szórendjét, hogy a szokott szintaktikai sorba beiktat egy igés kifejezést.

A ->divízió nem szomszédos elemek közötti viszonyban érvényesülő átalakítást jelent.

Egyes kutatók a transzmutációhoz sorolják a ->klimaxot és a ->paralelizmust is.

A transzmutáció alakzatai szándékos szövegszerkesztői beavatkozás eredményei. Ezeknek az alakzatoknak a mondataiban, verssoraiban gyakran metrikai-ritmikai okok miatt változik az elemek sorrendje.

A transzmutáció szándékolt retorikai hatása általában a figyelem felkeltése: a megszokott sorrendtől, a szórendtől való eltérés ikonikus módon kizökkenti a hallgatót, az olvasót a befogadás szokásos folyamatából. Ennek a kizökkentésnek a stilisztikai hatása, eredménye is az élénkítés: az adott szerkezetek megértése kissé több energiát igényel a befogadótól.

Irodalom: Adamik Tamás: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987: 4, 28, 39. – Burton, Gideon O.: Silva Rhetoricae. http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm – Cicero, Marcus Tullius: De oratore. Teubner. Leipzig 1931: 2, 261. – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 423. – Katona László: permutáció. In: Világirodalmi lexikon. 10. köt. Akadémiai Kiadó. Bp.

1986. – Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. Max Hueber Verlag. München. 1973: 32. – Martinkó András: transzmutáció. In: Világirodalmi lexikon 15. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1993. – Quintilianus: Institutionis oratoriae libri. Ford. Prácser Albert. Franklin. Bp. 1913, 1921: 1, 5, 12, 38. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 132–3, 147–149, 193.
Vö.: adjekció, akrosztichon, anagramma, anasztrofé, antimetabolé, detrakció, enallagé, epifrázis, hipallagé, hiperbaton, hiszterológia vagy hiszteron proteron, interpozíció, inverzió, kiazmus, klimax, metalogizmus, metaplazmus, metataxis, metatézis, palindrom, paralelizmus, parentézis, permutáció, tmézis N. L. J.

Trópus [g. τρόπος; l. tropus; n. Tropus; f. trope; a. trope; o. тропы]: egy szónak vagy kifejezésnek a használata olyan dolog vagy tényállás megjelölésére, amelyet a szó vagy a kifejezés a maga lexikális (megszokott, tulajdonképpeni) jelentése révén nem jelölhetne. A görög megjelölés a τρεπεσθαι 'meg-/átfordít, meg-/átfordul' igéből képzett alak, amely a szónak a „kifordított", sajátos, szokatlan használatára utal. Legismertebb változatai a ->metafora és a ->metonímia: mindkét esetben „tévesen" használunk egy szót, tehát ahelyett, hogy *a ház teteje*, azt mondjuk, Tamási Áronnal szólva, hogy *a ház kalapja*, vagy ahelyett, hogy *Brehmnek „Az állatok világa" című könyvében,* csak ennyit mondunk: *a Brehmben*.

A *trópus* mint retorikai terminus viszonylag késői keletkezésű szó. Cornificius ugyan az alakzatok között elkülönít tízet (ezekből lesznek a későbbiekben a trópusok), de nem nevezi meg őket külön csoportként (lásd Adamik Tamás). Quintilianus viszont már nemcsak a trópus és az alakzat elkülönítésének lehetséges kritériumát vázolja fel, hanem azokra a problémákra is rálát, amelyek az elkülönítést sok esetben jelentősen megnehezítik. Az alakzatot szerinte az különbözteti meg a trópustól, hogy az alakzat „alapjelentésű szavakból" is létrejöhet (lásd Adamik Tamás); eszerint a trópus esetében az „alapjelentéssel" bíró formával szükségszerűen valami másra utalunk, valami mást jelölünk meg. Emellett az alakzat létrejöhet „természetes rendben elhelyezett szavakból" is (Adamik Tamás), a trópus azonban a „természetes rendet" megváltoztatja, például a ->hiperbaton esetében, amelyet Quintilianus a trópusok közé sorol, nyilvánvalóan azzal az indoklással, hogy az egymástól elvágott elemek összeillesztése is szemantikai műveletet kíván, ugyanúgy, ahogyan a többi trópus értelmezése is.

Quintilianus érvelése és trópusai kettős feladatot adtak a retorikának. Egyfelől tisztázni kellett, hogy mi is tehát az a szemantikai művelet, amely a trópusok meghatározó jegye. Például tényleg egy kalap alá veendő-e a metafora a hiperbatonnal (mert benne „az értelmet kettőből kell összeállítani", lásd Adamik Tamás), a ->perifrázissal (mert egy bonyolultabb szerkezetben, több szóval történik a jelölés), az ->epithetonnal (mert a jelző a szószerkezetben sajátos jelentéssel bírhat) és az ->onomatopoeiával (mert a hangutánzás jelentéstartalmat nyer)? És vajon a trópusok közül kizárt alakzatok némelyike (például az ->oximoron) nem mutathat-e ugyancsak hasonló, a jelentéssel összefüggő hatást? A trópusok meghatározásánál egyaránt kérdéses volt (és maradt) mind az elkülönítő kritériumok egyértelműsége, mind a létrehozható rendszer teljessége. E kérdések a retorika történetében egyfelől a trópusok folyamatos kontrolljához vezettek, másfelől pedig magukban rejtették annak a lehetőségét, amit a huszadik századi retorika meg is valósított, hogy tudniillik az alakzatok egységes rendszerében a trópust másképpen, más néven, más szisztémában, más csoportosításban tárgyalják (több változatát lásd Kocsány–Szikszainé Nagy; trópus helyett a *szemantika alakzatairól* lásd Szabó G.–Szörényi).

Azok a retorikák, amelyek megőrzik a trópus fogalmát, maguk is eltérnek azt illetően, hogy mit tekintenek trópusnak. Az 1. ábra összefoglalja a két meghatározó jelentőségű klasszikus – Cornificius és Quintilianus – besorolását, és összeveti két huszadik századi besorolással, amely még megtartja a trópus fogalmat. Tanulságos a besorolásban a hagyomány tisztelete, amely a huszadik században sem sokat változtatott a listán. (Említés

nélkül maradt például az ->enallagé és a ->hipallagé, amely pedig minden bizonnyal szemantikai változással jár stb.)

A trópus tetten érhető egyetlen lexikális elem szintjén, de lehet egy gondolat, egy összetett tartalom „átfordítása": már Quintilianus megkülönbözteti például azt az ->iróniát, amely egy szóban jelenik meg, attól az iróniától, amely egy gondolat megfogalmazása. Heinrich Lausberg ennek nyomán különíti el a szótrópust és a gondolattrópust. A szótrópus lehetőségei a ->metafora, a ->metonímia, a ->szinekdoché, az ->emfázis, a ->hiperbola, az ->antonomázia, az ->irónia, a ->litotész és a ->perifrázis. A gondolattrópus megvalósulhat mint ->allegória, ->irónia, ->emfázis, ->szinekdoché és ->hiperbola. Nem szerepel külön ebben a felsorolásban a ->metalepszis, amely a hagyományos retorikában a következménynek az előzménnyel, illetve az előzménynek a következménnyel való helyettesítése/megnevezése, vagyis a metonímiával rokon jelenség. A huszadik századi retorikákban viszont ez a fogalom különös súlyt kap, egyfelől mint szótrópus (másutt szóalakzat), éspedig mint a „szójáték" megvalósítója (vö. Wolfram Groddeck), másfelől pedig mint a narratív fikció eszköze (vö. Gérard Genette).

A trópusok léte háromféle okkal magyarázható. A „tulajdonképpeni", lexikális jelentésétől eltérő módon használt szó vagy kifejezés vagy azért jelenik meg így, mert a beszélő hibázik (ez eredendően az ->abúzió esete), vagy azért, mert a jelölendő tárgy vagy tényállás megnevezésére egyszerűen nincs szavunk (így keletkezik számos metaforikus kifejezés, szép példáit találjuk ennek a folyamatnak a számítógéppel kapcsolatos szókincsben: például *egér, ablak, könyvtár, menü* stb.), vagy pedig azért, hogy a tárgyról világosan és hatásosan szóljunk. Legfontosabb tulajdonsága a trópusoknak minden bizonnyal az a tény, hogy a hallgatónak a kontextus ismeretében és a világról való tudása alapján el kell fogadnia és meg kell értenie az elcsúsztatott használatot. A hiperbolánál tudnia kell, hogy a „millió csók" nem megszámolhatóan millió, az antonomáziánál rá kell jönnie, hogy „a korzikai" megjelölés Napóleonra vonatkozik, a litotésznél tudnia kell, mire számíthat, ha valaki „csak egy percre" ugrik be hozzá, és a metaforánál meg kell fejtenie, hogy mit jelent a „rohanó" idő stb.

A magyar szakirodalomban a trópus megfelelője a *szókép* terminus. Zalabai Zsigmond a *kettőskép* kifejezést ajánlja, ez azonban mindeddig nem szoríthatta ki az egyébként jól bevált *szókép* terminust. A szókép nem azonos a stilisztikai szakirodalomban használatos „költői kép" fogalommal, amely átfogóbb és többféle jelenséget egybefoglaló kategória (lásd Kemény Gábor).

1. ábra: a trópusok listája

Cornificius	*Quintilianus*	*Göttert*	*Groddeck*
hangutánzás	hangutánzás	——	hangutánzás
antonomázia	antonomázia	antonomázia	antonomázia
metonímia	metonímia	metonímia	metonímia
körülírás	körülírás	körülírás	körülírás
hiperbaton	hiperbaton	——	——
hiperbola	hiperbola	hiperbola	hiperbola
szinekdoché	szinekdoché	szinekdoché	szinekdoché
abúzió	abúzió (katakrézis)	abúzió (katakrézis)	——
metafora	metafora	metafora	metafora
allegória	allegória	——	allegória
——	metalepszis	——	metalepszis
——	epitheton	——	——

——	irónia	irónia	irónia
——	——	emfázis	emfázis
——	——	litotész	litotész
			szinonímia

Irodalom: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Seneca Kiadó. Bp. 1998: 109, 222kk. – Cornificius: A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford. Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Bp. 2001: 104. – Genette, Gérard: Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig. Ford. Z. Varga Zoltán. Kalligram. Pozsony. 2006. – Göttert, Karl-Heinz: Einführung in die Rhetorik. Wilhelm Fink Verlag. München. 1994. – Groddeck, Wolfram: Reden über Rhetorik. Zu einer Stilistik des Lesens. Stroemfeld-Verlag. Basel, Frankfurt a. M. 1995. – Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2002. – Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Balassi Kiadó. Bp. 1993. – Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006. (Az alakzatok világa 16.) – Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 1990[3]: 282kk. (§ 552–598), 441 (§ 893–910), 829k. (§ 1244). – Quintilianus: Institutio oratoria. Teubner. Leipzig. 1959. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. – Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. Madách. Bratislava. 1997.

Vö.: abúzió, allegória, antonomázia, emfázis, enallagé, epitheton, hipallagé, hiperbaton, hiperbola, irónia, katakrézis, litotész, metafora, metalepszis, metonímia, hangutánzás, oximoron, perifrázis, szinekdoché, szinonímia K. P.

Túlzás -> Hiperbola

U

Urbanitas -> Facetia

Utóismétlés -> Epifora

V

Venustum -> **Facetia**

Versszerkezeti alakzatok: a magyar és a nemzetközi retorikai szakirodalomban korábban csak részlegesen tárgyalt és eltérő szempontok szerint besorolt vagy be nem sorolt versépítő alakzatok: az ->álarcosság, az ->enjambement, a ->refrén és az ->antistrófa jellemzően a költészet alakzata, az ->asszonánc és a ->rím a költészet mellett esetenként a prózában és a beszélt nyelvben, az ->aranymetszés pedig a művészet jóval tágabb területein is szerepet játszik.
Vö.: álarcosság, **antistrófa**, **aranymetszés**, **asszonánc**, **enjambement**, **refrén**, **rím** M. H.

Z

Zeugma [g. ζεῦγμα; l. zeugma; n. Zeugma; f. zeugme; a. zeugma; o. зевгма]: a detrakció mondat-, illetve gondolatalakzata, olyan elhagyás, amelyben a hiányzó mondatelem, szószerkezet, szó a szövegösszefüggésből kikövetkeztethető, odaérthető. Akkor keletkezik, amikor a szószerkezet valamely résztagját elhagyjuk oly módon, hogy a megmaradó elem átveszi a hiányzó funkcióját, több mondatrészre is vonatkozik, s ezzel fölérendelt kapcsolatba kerül a többi taggal.

(1) Hol rózsák és asszonyok *nyílnak.*
(Ady Endre: Özvegy legények tánca)

A (1) példában az igét mindkét alanyhoz egyaránt kapcsoljuk, a két igei jelentés azonban eltérő. A 'rózsák nyílnak' szószerkezetben konvencionális jelentést kapcsolunk össze, az 'asszonyok nyílnak' szószerkezet metaforikusan értendő. A szemantikai össze nem illés feszültséget teremt, épp ez adja az alakzat kivételes esztétikai hatását. A teljes szószerkezet egyik tagja a hiányos szintagma elhagyott tagjának oly módon válik nyelvi jelévé, hogy mindkét tartalmi síkot jelöli, és eredeti értelme így metaforikusra fordul.

A szó görög eredetű, 'járom, iga, kötelék' jelentéssel [(valójában mindent jelent, ami össze van kötve: járom, hajóhíd, tutaj, kötél, lánc) az 'összefog, összeköt' igére visszavezethetően]. Ahogy az (1) példa mutatta, az alakzat 'kötelékként' viselkedik, vagyis egy szó, szószerkezet igaként köt össze két vagy több szószerkezetet, tagmondatot, úgy, hogy az összekapcsoló elem az egyikkel közvetlen egységet alkot, a többihez pedig csak közvetve értendő oda. Az első, ókorból fönnmaradt csoportosítás, a C. Herenniusnak ajánlott retorika, amelynek felosztásában az exornationes verborum (szóalakzatok) körében, az adiunctión belül kap helyet a zeugma, és fajtái: a ->protozeugma – prejunctio, a mezozeugma – media junctio és a hypozeugma – postjunctio. Quintilianusnál az omissziót (kihagyást) is tartalmazó alakzatok között találjuk, Sevillai Izidor is feltünteti az alakzatok között a zeugmát, Venerabilis rendszerében pedig a 17 bibliai alakzat egyike a zeugma, a coniunctióhoz tartozik, amikor egy ige vagy mondat fog össze több szerkezetet. A neoretorikusok elméletében a zeugma a ->metataxisok egyik fajtája. Mindenütt mondatrészek elhagyását jelenti olyan módon, hogy a szóban forgó mondatrész csak egyszer szerepel, egyszer mondjuk ki vagy írjuk le, s e kiemelt mondatrészt több mondatrészre vonatkoztatjuk, mintegy odaértve olyan szavakhoz is, amelyek mellől elhagytuk. Alkalmazásával tehát tömörséget, szűkszavúságot válthatunk ki, ezáltal a zeugma különösen kedvelt eszköze a többértelműségnek, az összetett jelentéstartalmak közvetítésének.

A retorikai hagyomány grammatikai szempontok érvényesítését is figyelembe véve ->szillépszisnek nevezi az alakzatot. Valóban nagyon hasonlítanak egymásra. Szillepszisről ('összeértésről') akkor beszélünk, amikor két vagy több azonos mondattani helyzetű, tehát

azonos szintaktikai szerepben lévő névszóhoz (két vagy több alanyhoz, tárgyhoz stb.) kapcsolódik egy ige, noha más-más számban, személyben, időben, módban kellene állnia. Az össze nem illésnek másik lehetséges esete, amikor az egyik tagmondat állító, a másik tagadó igét kívánna. A szillépszis – conteptio – mai szakkifejezéssel értelmi egyeztetést jelent, amikor egyes számú alak helyett többes számú alakot használunk és fordítva, a gyűjtőnévhez többes számú igét rendelünk.

(2) *Figyelmezzetek, én népem*, az én törvényemre.
(LXXVII. zsoltár)

A neoretorika rendszerezésében ->immutációs alakzat a szillépszis: a morfémák és a szintagmák nem-, szám-, személy- és időbeli egyeztetésének a hiánya. Olyan alakzat, amelyben a nyelvi elem különböző jelentései együtt érvényesülnek, együtt hatnak.

(3) Félszemmel ébren *pislogott* ocsudva, kába
szemmel a lágy, vizes, halszagú éjszakába.
(Babits: Jónás könyve)

A zeugmával ellentétes alakzat a hipozeuxis, amikor minden szerkezethez, szóhoz, mellékmondathoz, mondathoz külön ige csatlakozik.

(4) Ha tábor *áll* ellenem, *nem fél* a szívem, ha harc *támad* ellenem, én abban *bízom*”
(XXVI. zsoltár)

A zeugma különféle szerkezeti típusai grammatikai és pozicionális ismérvekhez kötődnek:

– prozeugmáról akkor beszélünk, ha a konstrukcionális egység odaértett résztagja a szerkezet elején áll:

(5) Meddig *lesz* még úr a betyárság
És pulya had mi, milliók?
(Ady Endre: Magyar jakobinus dala)

– hypozeugmáról akkor, ha a végén található a hídelem:

(6) Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
(Ady Endre: Sem utódja, sem boldog őse…)

– mezozeugmáról pedig akkor, ha a közbülső helyet foglalja el az odaértett elem:

(7) Hajad, karod, szemed *tüzeljen,*
Ajkad, csipőd, isteni melled,
Bársonybőr-lábad, mindened.
(Ady Endre: Halálvirág: a Csók)

A latinban az állítmány mondatzáró helye miatt leggyakoribb az alakzat végén álló hypozeugma, jóval ritkább az elöl áló protozeugma, illetve a középütt helyet foglaló mezozeugma. Mindemellett, mivel asszociáción alapuló alakzat, szórendjére jellemző, hogy az ige inkább közvetlenül azon főnév mellett áll, amelyet megszokottabb jelentésében szokott felvenni. Az ige valamilyen értelemben tehát mégis illik mindegyik főnévhez úgy, hogy saját két vagy több jelentésében szerepel.

(8) gerendák alatt a befröcskölt
cipók fölzengnek, s a *prücskök*
(Rimbaud: A meghökkentek. József Attila fordítása)

(9) *Szép volt a táj, a szó*, hogy „Havazik!"
(Szabó Lőrinc: A tél rajzai)

(10) Krisztus *könnyeit* fogjuk *inni* a nádfödelű pajtában és *szilvóriumot*
(Kassák Lajos: A ló meghal, a madarak kirepülnek)

A (8), (9), (10) példákban a szemantikailag nem pontosan egybeillő fogalmakat az igei áthidalás azonos szószerkezetbe vonja, ezért zökkentően ráértéses alakzatként is szokás emlegetni a zeugmát. Az új összefüggéseket teremtő gondolattársítás a zeugmát működtető, jellegzetes gondolkodási mechanizmus. Két dolog alkotó módon való egymás mellé helyezésével meghökkentő hatást vált ki, merész, szöktető gondolatugrásokkal teremt kapcsolatot távoli dolgok között. Adynál a látomás eszközévé is válik, a konkrét, érzékletes és az elvont, gondolati rendelődik egybe a verseiben:

(11) Hervatag a *hitünk s a szegfünk*.
(Ady Endre: Beszélgetés egy szegfüvel)

(12) Befödte *lelkemet és Párist*
Muzsikás, halk, szomoru este,
(Ady Endre: Este a Bois-ban)

Ady pályájának első két szakaszában a prozeugma volt az uralkodó alakzat, a késői években azonban a domináns vonulatot a hipozeugmák jelentették, az átfogó szót a rá vonatkoztatott elemek megelőzik:

(13) Szeretők és cimborák *hulltak,*
(Ady Endre: És mégis megvártalak)

(14) Szememet az öreg háznak,
Emlékemet sok év-száznak
Feszitem […]
(Ady Endre: Az öreg ház)

Az intellektuális játékhoz, a vicchez közeledett olykor a zeugma: az ész fölényessége, találékonysága tükröződött benne, hangsúlyos lett a megszokott sémákból, sztereotípiákból kiránto, dezautomatizáló, gunyoros jellege:

(15) Keresztek a *tornyon és mellen,*

(Ady Endre: Új arató-ének)

A *kereszt* szó itt egyszerre jelent feszületet és érdemrendet. Groteszk szójátékkal utal Ady a világ összevisszaságára, alogikus voltára, illetőleg rosszul berendezettségére hívja fel a figyelmet.

(16) *Folyók, szívek,* ne féljetek
(Ady Endre: Hozsánna bízó síróknak)

A stiláris tömörítés eszköze a (16) példában a zeugma, a világmindenséggel való kozmikus egység megéreztetésének vágya tette az egyik legkedveltebb alakzattá Ady költészetében. Létszférák, valóságszintek egybevonását láthatjuk, a természet – ember – történelem – egyéni létezés összefonódását tapasztaljuk az alakzat segítségével Márai prózájában is:

(17) A pince *szaga,* az újbor *illata*, az eső *nesze*, az őszi *zenekar*, a nedves avar és a hulló lombok *zizegése*, az október végi *varázslat megengesztel*.
(Márai Sándor: A teljes napló 1945)

(18) Az ősz, mely *elfödi* a hajnalt, zizegő *esővel*, vad és buja *illatokkal*, hűvös *éjszakával, kéményseprővel és inflációval*
(Márai Sándor: A teljes napló 1945)

(19) Csajkovszkij zenéje *szárnyal és zeng* a *világűrben*, a leányfalusi *szobában* s a kisfiú *lelkében*
(Márai Sándor: A teljes napló 1945)

A (17), (18), (19) példákban polarizáló, síkokat váltó, ->halmozásos szószerkezetek hordozzák a zeugmát, amely összetett, mélyértelmű jelenségek, paradoxonok kifejezésére szolgál.

Irodalom: Bencze Lóránt: A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 257–259. – Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987. – Cs. Jónás Erzsébet: Detrakció és kohézió a párbeszédben. In: Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszere. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2006: 139–140. – Dér Katalin: Latin stilisztikai gyakorlat. 2002. – Fazekas enciklopédia. http://enciklopedia.fazekas – Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Bp. [1999]: 24, 39. – Gáspári László. A gondolatalakzatok kérdésköre. In: A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor. Bp. 2004: 36–40. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2001: 18. (Az alakzatok világa 1.) – H. Menge: Repetitorium der lat. Syntax und Stilistik. 1914: 551.§. 53. – Király István: Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete az első világháború éveiben. Szépirodalmi. Bp. 1982: 541–545. – Клюэв, Е. В.: Риторика. Приор. Москва. 1999. – Martinkó András: zeugma. In: Világirodalmi lexikon. 18. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1995. – Petőcz Éva: A nyelvi hiány fogalmának szövegtani értelmezése. Akadémiai Kiadó. Bp. 2002: 19. – Quintilianus: Institutio oratoria 9,3, 62–64. Rhetorika ad Herennium 4. 38. – Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Bp. 1988: 144–146. – Szathmári István: Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004: 250. – Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat. Bp. 1981: 512–513.

Vö.: mezozeugma, protozeugma, szillépszis Cz. I.